

**ÉVKÖNYV
1999 VII.**

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

ÉVKÖNYV 1999 VII.

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

BUDAPEST, 1999
1956-OS INTÉZET

56

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE-KÖZALAPÍTVÁNY

SZERKESZTETTE

STANDEISKY ÉVA
RAINER M. JÁNOS

KÖNYV- ÉS CÍMLAPTERV

ISCSU MOLNÁR ISTVÁN

© 1956-OS INTÉZET

ÁLLAMBIZTONSÁGI DOSSZIÉ

- RAINER M. JÁNOS
- 11 **Állambiztonsági szervezet és személyes történelem**
Gondolatok dossziénk előtt, T. G. Ash könyve kapcsán
SZAKOLCZAI ATTILA
- 18 **A fegyveres erőszakszervek restaurálása 1956–1957 fordulóján**
KAJÁRI ERZSÉBET
- 61 **Két 1958-as dokumentum a politikai nyomozó szervek tevékenységéről**
BARÁTH MACDOLNA
- 95 **A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962**
STANDEISKY ÉVA
- 109 **Egy születésnap következményei**
LITVÁN GYÖRGY
- 123 **Bibó-megemlékezés a Rajk-kollégiumban, 1980**
Dokumentumközlés
KÓRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE
- 128 **„Hosszú, idegőrlő lélektani harc volt”**
Összeállítás az Oral History Archívum visszaemlékezései alapján
TISCHLER JÁNOS
- 154 **A lengyel állambiztonság, 1954–1964**
UNCVÁRY RUDOLF
- 165 **Besúgók az írók között**
Német könyv a keletnémet titkosszolgálat tevékenységéről
Joachim Walther: *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der Deutschen Demokratischen Republik*

MINDENNAPI ÉLETUTAK, ÉLETSTRATÉGIÁK A XX. SZÁZADBAN

- RAINER M. JÁNOS
- 183 **Bevezetés**
BALÁZS BÁLINT
- 186 **Ella élettörténete**
Egy arisztokrata életút a XX. században
KELLER MÁRKUS
- 197 **„Úristen, még sötétebb lesz?!...”**
SISÁK ZITA
- 204 **Irén néni kincsesládikája**
Mit rejt egy 77 éves falusi özvegyasszony emlékezete?

TANULMÁNY, ESSZÉ

- BÉKÉS CSABA
- 217 **A hidegháború eredete**

- BALOGH MARGIT
227 Elvetélt fordulatok az egyházpolitikában
Kísérletek a nemzeti katolikus egyház megteremtésére
SZÉCHENYI ÁGNES
242 A „fordulat évei” egy folyóirat történetében
A *Válasz* újraindulása és ellehetetlenülése, 1946–1949
KENDE PÉTER
250 A szovjet tábor belső kapcsolatrendszerének módosulása 1953 után
KOZÁK GYULA
255 Szent csőcselék
LÓCSEI PÁL
282 Békéscsaba tizenkét napja az 1956-os forradalomban
EÖRSI LÁSZLÓ
301 A Kiszalud utcai felkelőcsoportok
PETER I. HIDAS
312 Kanada és a magyar zsidó menekültek, 1956–1957
KENEDI JÁNOS
323 Kismester-dalnokok
Egy-két szó Kun Miklós könyve ürügyén

SZEMLE

- RAINER M. JÁNOS
333 Jelentés a kelet-európai végekről
Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov, 1944–1953
PALASIK MÁRIA
341 Ez volt a KALOT
Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946*
GERMUSKA PÁL
346 A magyar pléhkatonák
Okváth Imre: *Bástya a béke frontján*
Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956
KÖRÖSI ZSUZSANNA
351 Nőtörténelem
Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből, 1945–1951*
VALUCH TIBOR
355 A politikai struktúra újjászervezésének kísérlete 1956-ban
1956 és a politikai pártok
Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23.–november 4.
EÖRSI LÁSZLÓ
360 Münchhausen főhadnagy kalandjai
Gajassy G. István: *’56 – elárult szabadságharc*
Egy Széna téri szabadságharcos beszámolója
EÖRSI LÁSZLÓ
363 Válogatás 1998 történelmi dokumentumfilmjeiből
Ki volt Tóth Ilona? „Magasabbak az egek a földnél”
Pulzusszáma ’56. Portréfilm Naszlady Attila orvosprofesszorról
Halál a hálaadás napján. A „Bang Jensen-ügy”
TÓTH ESZTER ZSÓFIA
375 Két könyv a megtorlásról
Jobbágyi Gábor: *„Ez itt a vértanúk vére”. Az 1956 utáni megtorlási eljárások*
Kahler Frigyes: *A Bruszniai-per*
BECK TIBOR
384 A soproni Erdészettörténelmi Közlemények 1956-os tematikus számainak ismertetése

- VÖLCYESI ZOLTÁN
 391 **Felemás modernizáció, felemás társadalomtörténet**
 Szöveggyűjtemény a második világháború utáni korszakról
Magyarország társadalomtörténete III., 1945–1989. Válogatott tanulmányok
 MOLNÁR ADRIENNE
 397 **Feldolgozandó örökségünk**
Oral History: Challenges for the 21th Century
Xth International Oral History Conference

BESZÁMOLÓK

- 409 **Beszámoló az 1956-os Intézet 1998. évi tevékenységéről**
 Összeállította Germuska Pál
- 415 **Viharos hónapok**
 Az 1956-os Intézet és az 1999. évi költségvetés
 Összeállította Molnár Adrienne
- 419 **A munkatársak publikációinak jegyzéke**
 1998. június–1999. június
 Összeállította Győri László
- 426 **Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 1998–1999**
 Összeállította Győri László
- LITVÁN GYÖRCY
 440 **Hoffmann Gertrud**
 1928–1999
- 443 **SUMMARIES**
- 451 **AZ 1956-OS INTÉZET KIADVÁNYAI**

AZ 1956-OS INTÉZET INTERNETES ELÉRHETŐSÉGE: www.rev.hu
 E-MAIL: rev13199@helka.iif.hu

A FÉNYKÉPEKET A TÖRTÉNETI HIVATAL,
 A MAGNUM-FOTÓCYNÖKSÉG (ERICH LESSING) ÉS
 MACÁNSZEMÉLYEK BOCSÁTOTTÁK RENDELKEZÉSÜNKRE.

ÁLLAMBIZTONSÁGI DOSSZIÉ

RAINER M. JÁNOS

Állambiztonsági szervezet és személyes történelem
Gondolatok dossziénk előtt, T. G. Ash könyve kapcsán

SZAKOLCZAI ATTILA

A fegyveres erőszakszervek restaurálása 1956–1957 fordulóján

KAJÁRI ERZSÉBET

Két 1958-as dokumentum a politikai nyomozó szervek tevékenységéről

BARÁTH MAGDOLNA

A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962

STANDEISKY ÉVA

Egy születésnap következményei

LITVÁN GYÖRGY

Bibó-megemlékezés a Rajk-kollégiumban, 1980

Dokumentumközlés

KÓRÖSI ZSUZSANNA–MOLNÁR ADRIENNE

„Hosszú, idegőrlő lélektani harc volt”

Összeállítás az Oral History Archívum visszaemlékezései alapján

TISCHLER JÁNOS

A lengyel állambiztonság, 1954–1964

UNCVÁRY RUDOLF

Besúgók az írók között

Német könyv a keletnémet titkosszolgálat tevékenységéről
Joachim Walther: *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit
in der Deutschen Demokratischen Republik*

RAINER M. JÁNOS

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZERVEZET ÉS SZEMÉLYES TÖRTÉNELEM GONDOLATOK DOSSZIÉNK ELŐTT, TIMOTHY GARTON ASH KÖNYVE KAPCSÁN¹

Megismerhető-e a múltról bármiféle igazság olyan forrásokból, amelyeket az intézményesített hazudozás műhelyei, a kommunista állambiztonsági szervek hoztak létre? Miféle történet születik e papírok alapján, amelyek előre megadott szempontok szerint maguk eleve hazug történetet konstruálnak a megfigyeltről, a letartóztatandóról, az elítélendőről, a „játsmában”, „legendával” megtévesztendőről, a levélfelbontással, telefon- és objektumlehallgatással kifürkészendőről?

„Habár a közéleti hazudozás intézményes rendszerébe vezetjük be az olvasót, forrásaink igazat beszélnek. Egy képmutató rendszer valóságát tolmácsolják az utókornak” – válaszolta a kérdésre Kenedi János, amikor Magyarországon elsőként adott azóta is egyedülálló válogatást az állambiztonság 1956 utáni irataiból.² Csakhogy a válogatás a hazai adatvédelmi, „ügynök” és más törvények miatt nem nevezhette néven (sőt: „valódi” fedőnéven sem) a szereplőket, vagy legalábbis azok többségét.³ Kivételszámba mentek azok, akik személyes nyilatkozatban járultak hozzá ehhez. Így azután Kenedi könyvének értő kritikusa, Rév István joggal mutatott rá bírálatában: „Történelmi mű és fiktív történet – többek között és formai szempontból – azon az alapon különböztethető meg egymástól, hogy az előbbi mások által is hozzáférhető dokumentumokkal igazolható történetet ad elő, míg a fikciónak általában nem kell levéltári iratokkal védenie az igazát. Egy történelmi mű szakmai hiteléért – többek között – valóságos, vagyis valódi nevükön szereplő, forrásokban fellelhető, azonosítható szereplők szavatolnak. Történelmi mű és fikció autenticitása más-más pilléreken nyugszik: egy történelmi narratíva hiteléhez nem elegendő a belső konzisztencia.”⁴ A posztmodern történelemfelfogás ugyan némiképp vitatja ezt az állítást,⁵ de ebben a sajátos esetben, a jelenlegi helyzetben Rév István számomra meggyőzően fogalmazta meg az alapkérdést. Lehetséges-e egyáltalán, s ha igen, mi módon lehet hiteles történelmi narratívát alkotni a (magyar) állambiztonsági szervek működéséről?

Amikor több mint két évvel ezelőtt az 1956-os Intézet arra vállalkozott, hogy *Az állambiztonsági szervezet működése a Kádár-korszakban (1956–1989)* címmel hosszabb kutatásba

- 1 Timothy Carton Ash: *The File. A Personal History*. London, 1997, Harper Collins. 227 o. Részlete magyarul megjelent ugyanő: A célszemély látószögéből. *Élet és Irodalom*, 1998. június 26.
- 2 Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. 1–2. köt. Budapest, 1996, Magvető. Az idézet helye 1. köt. 5. o.
- 3 Az ezzel kapcsolatos jogi szabályozásról lásd Varga László: *The Hungarian Quarterly*, 1997. 38. sz.; Tyekvicska Árpád: „... a jogellenesség gyanúja”. *Fundamentum*, 1999. 1. sz. 103–111. o.
- 4 Rév István: *Arkheion. Beszélő*, 1998. 4. sz. 44. o.
- 5 Gyáni Gábor: *Miről szól a történelem? In Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. 1. köt. Debrecen, 1999, KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke. 57–69. o.

kezd,⁶ abból indultunk ki, hogy ez lehetséges, és abban reménykedtünk, hogy lényegében azokkal a hagyományos módszerekkel dolgozhatunk, melyekre a fentebb említett recenzio utalt. Abból indultunk ki, hogy az állambiztonság történetével kapcsolatos kutatások 1989 előtt kizárólag magukon a „szerveken” belül folytak; a Belügyminisztérium megbízásából megkezdődött az Államvédelmi Hatóság történetének „megírása”, s a Rendőrtiszti Főiskolán is született néhány dolgozat ebben a tárgykörben. Bár e munkákban részt vett néhány külső szakértő is, a feldolgozás nem a nyilvánosság számára készült, apologetikus céllal és szemlélettel. A nyolcvanas évek második felében néhány kutató magányosan megkezdte az állambiztonság történetének, helyesebben egyik-másik vonatkozásának feldolgozását (Kahler Frigyes,⁷ M. Kiss Sándor,⁸ Zinner Tibor⁹ stb.) Munkáik szükségképpen csak részeredményeket hozhattak, s nemigen lépték át az 1956-os korszakhatárt.

1989-ben egyrészt megszűnt (vagy oldódott) a téma tabu jellege, másrészt – legalábbis úgy tűnik – megsemmisült az egykorú források jelentős része (az állambiztonság iratai 1956-tól kezdve már amúgy is több megsemmisítési hullámot értek meg).¹⁰ Így a kutatás jelentős részben ott folytatódott, ahol a forráslehetőségek megengedték: a negyvenes-ötvenes évek konstruált pereiről és az 1956-os forradalom utáni megtorlásokról több forráskiadvány és elemzés született, illetve az 1956-ról szóló feldolgozások többségébe „beépült” a megtorló mechanizmus működése során keletkezett forrásanyag. Ha nem is nagy számban, de 1989 után megszólaltak az egykori állambiztonsági szervezet egyes vezetői és beosztottai.¹¹

Az egykori szovjet érdekkörbe tartozó országok közül Csehországban és Lengyelországban hasonló fejlemények nyomán már szélesebb körű kutató- és feldolgozó munka bontakozott ki, de tudományos kiadványok ott is csak a negyvenes évek második feléről szólnak. Németországban külön, nagy létszámú tudományos műhely dolgozik az egykori Staatssicherheit (Stasi) dokumentumait őrző ún. Gauck-hivatal keretében.¹²

Magyarországon ebben a vonatkozásban a fordulatot Kenedi János említett munkája jelentette, amely átlépte az 1956-os korszakhatárt, és több száz belügyi-állambiztonsági dokumentum közreadásával adott érzékletes képet a „szervek” tevékenységéről, szemléletéről, gyakorlatáról és politikai vezérléséről. Dokumentum-szociográfiája bevezetésében Kenedi nagy

6 A kutatás az OTKA 25470. sz. pályázat keretében folyik.

7 Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Budapest, 1993, Zrínyi.

8 M. Kiss Sándor: Vázlat az ÁVH-ról (1956-ig). *Hitel*, 1989. 4., 8. sz. Lásd még Kahler Frigyes–M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma?* Budapest, 1997, Püski.

9 Zinner Tibor: *Adalékok a magyarországi koncepciók peréhez*. Székesfehérvár, 1988, Videoton Művelődési Ház és Könyvtár. Zinner a szerzője a *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése* (Budapest, 1991, Zrínyi–Új Magyarország) című kötet nagy részének, illetve egyik fő összeállítója és szerkesztője az *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1–5. köt.* (Budapest, 1992–1996, Közgazdasági és Jogi) című műnek. Ezenkívül lásd Szakács Sándorral közösen írott könyvét: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések*. Budapest, 1997, Genius Gold.

10 Erről lásd Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, A Belügyminisztérium Iratfeltáró Bizottságának jelentése, Budapest, 1995.

11 Az egykori III/III. sz. csoportfőnökség utolsó vezetője, Horváth József tábornok több visszaemlékező kötetet jelentetett meg (*A tábornok vallomása*. Budapest, 1990, Pallas; *A III/III. főnöke voltam, avagy a cég együtt bukott a rendszerrel*. Budapest, 1998, Püski stb.) Emíthető a Bajcsi István állambiztonsági tiszttel készült háromrészes interjú is (*Beszélő*, 1990. 2. sz.).

12 Erről lásd Manfred Busse: Az Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatalának megbízatása és feladatai. In *Az egykori állambiztonsági szervek és*

hangsúllyal utalt arra, hogy a megmaradt és feltárt iratok elemzése még előttünk álló feladat. A kutatás tehát a jelzett előzményekre építve kívánta folytatni az 1956–1989 közötti állambiztonsági szervezet működéséről fennmaradt források feltárását, és célul tűzte ki az elemzést is – vagy legalábbis az első lépéseket ezen a téren. Végül utolsó kiindulópontunk az volt, hogy a jogállam normái szerint a korábbi, 1990-ben átalakult szervezet (a BM III. főcsoportfőnöksége) minden részlegének tevékenysége egészében törvénytelen, s kizárólag a pártállami uralmi viszonyok fenntartására szolgált. Kevés kivételtől eltekintve nincsen tehát olyan releváns kontinuuus államérv, amely az állambiztonság történetének feltárását korlátozhatja.

Úgy véltük, hogy az állambiztonsági szervezet a szovjet típusú rendszer olyan konstans jelensége volt, amely nem csupán e rendszer vélt vagy valódi ellenségeivel szembeni preventív és utólagos elnyomó (represszív) funkcióját látta el, hanem változó intenzitással, de általános érvénnyel ellenőrző szerepet játszott, ezenkívül részt „vállalt” (és igényelt) a társadalmi és gazdasági élet normatív irányításában, koordinációjában is. Az állambiztonsági szervezet egészen a rendszerváltásig a totális állambiztonság 1940-es évek második felében kialakult modellje szerint épült fel, s elvileg képes lett volna ennek megfelelő működésre. A hatvanas évek elejétől e modelltől adódó funkciói egy részét azonban korlátozottan gyakorolta, annak megfelelően, ahogy a Kádár-féle vezetés a hatalomgyakorlás „puha” módszereit részesítette előnyben. A kutatás mindenekelőtt az állambiztonsági szervezet 1956 utáni újjászervezését, működésének politikai kontextusát kívánta feltárni; azt, hogy miként változott az állambiztonság hivatal-szervezete, létszáma és költségvetése – hány embert foglalkoztatott, és mennyibe került a magyar társadalomnak. Tevékenysége hány embert érintett ilyen vagy olyan formában (nyilvántartástól és megfigyeléstől a bírósági ítélettel végződött államellenes bűnügyig); az állambiztonság, mint a politikai vezetés egyik (nem egyetlen) információs forrása, milyen képet közvetített az alávett társadalomról, az ott zajló folyamatokról, a gazdaság, a kultúra, a mentalitás stb. változásairól. Az általános célkitűzéseken túlmenően néhány speciális kérdést is elemezni kívánunk, amelyek mintegy esettanulmányokként reprezentálják az állambiztonsági szolgálatok periodikus és „szakterületenként” eltérő működési elveit és gyakorlatát.

Ma mindannak fényében, ami időközben történt, alig elkerülhető a célkitűzések egy részének felülvizsgálata. Előfeltévéseink közül vajmi kevés vált valósággá. Egyrészt az állambiztonsági iratok állampolgári hozzáférhetősége és történészi kutathatósága előtt súlyos akadályok tornyosulnak.¹³ A rendszerváltás utáni kormányok illetékes miniszterei, akik a polgári titkosszolgálatokat felügyelték, lényegében pártállástól függetlenül a funkcionális, intézményi és részben személyi kontinuitás alapjára helyezkedtek.¹⁴ Ezért a rendszerváltás előestéjén az újjászervezett titkosszolgálatokba menekített, 1989 előtti iratok számára, jellegéről továbbra sem lehet tudni semmit, átadásuk az 1997-ben megalakult Történeti Hivatalnak csigalassúsággal, vagy éppen sehogy sem halad.¹⁵ A Történeti Hivatalon belül megszerveződött egy ku-

azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 15–29. o.

13 Kenedi János: Slasi-operett Magyarországon. In *Az egykori állambiztonsági szervek...* 39–62. o. (Lásd még *Élet és Irodalom*, 1997. október 17.)

14 A velük (Boross Péterrel, Gálszécsy Andrással, Füzessy Tiborral, Katona Bélával, Nikolits Istvánnal és Kövér Lászlóval) készült interjúfűzért lásd *Belügyi Szemle*, 1999. 4–5. sz. 67–98. o.

15 Az odakerült iratokat azért újabban hasznosítják, lásd dr. Galambos Lajos ezredes, a Nemzetbiztonsági Hivatal munkatársa írását: Az állambiztonsági szolgálatok az 1980-as évek második felében. *Belügyi Szemle*, 1999. 4–5. sz. 46–52. o. A lálbjegyzetek kevés kivételtől eltekintve az NBH Központi Irattárában található III., III/II. főcsoportfőnökség, illetve csoportfőnökség szerveinek 1987–89. évi irataira hivatkoznak.

tatási részleg, mely a jelek szerint hasonló kutatási programját az „iratközeliségből” adódó helyzeti előnyök kihasználásával folytatja majd.¹⁶

Az alább következő írások valamilyen módon a pillanatnyilag lehetséges két megközelítést reprezentálják. Az egyik a kádári időszak állambiztonsági szerveinek genezisést, az újjászerveződés pillanatát igyekszik megragadni.¹⁷ Azt a rövid periódust, melyet az 1956 előtti önálló, majd a Belügyminisztériumba tagolt Államvédelmi Hatósággal való sokrétű folytonosság jellemzett elsősorban, de melyben megjelentek bizonyos új elemek is. Ezek az tanulmányok viszonylag jól feltárt, több helyről megszerezhető forrásanyagra, elegendő előzetes tudásra támaszkodnak.

A másik s talán fontosabb megközelítési utat az a műfaj jelenti, mely Timothy Garton Ash említett könyvének alcíme: a *személyes történelem*. Garton Ash, kívülálló nyugati elemzőként, ám egyben a kelet-közép-európai térség kivételesen empatikus ismerőjeként a régió morális és politikai alapkérdésének tartja a „múlttal való szembenézést”, „az igazság kimondását a diktatúrákról” – s ebben a „feldolgozási folyamatban láthatóan kulcsszerepet szán a volt titkosszolgálati dossziék megismerésének.¹⁸ E nézőpontból a szervezet történetének, átfogó adatainak, vezérlésének, alakulásának elemzése nem haszontalan ugyan, de aligha mond többet, mint bármely más analitikus feldolgozás a totalitárius (klasszikus vagy reformált) rendszerekről. Morális szempontból a személyes történelem példázata természetesen összehasonlíthatatlanul nagyobb erővel hat. Egyszerre ragadja meg a szervezetet, az áldozatot, a kollaborációt, az erkölcsi érzőt – és semmiféle kötelezettsége nincsen arra vonatkozólag, hogy mindezt a hűvös objektivitás alapján tegye. Csak éppen elegánsabb, erősebb, átütőbb, ha úgy teszi.

Ahogy Timothy Garton Ash is tette *The File* című könyvében. „Története” látszatra egyszerű. Kérélmek alapján a német „Dossziéügyi Minisztérium”, az Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos Hivatalának, a berlini Gauck-hivatalnak olvasótermében végigolvasta saját 325 oldalas dossziéját, melyet bő egy éven keresztül, 1981 márciusától következő év áprilisáig vezetett róla a *Stasi*; persze, bizonyos „töredékes anyagok” korábbiakról, a szerző 1978 utáni nyugat- (majd időnként kelet-) berlini ösztöndíjas éveiből is rendelkezésre állnak. „Romeo” (ez volt TGA, a „célszemély” fedőneve) alaposan gyanúsítható a szocialista országok, nevezetesen az NDK és Lengyelország sérelmére elkövetett titkosszolgálati tevékenységgel, melyet a két világháború közötti Berlinről írandó doktori disszertációjához végzett anyaggyűjtés örvén fejt ki.

Timothy Garton Ash saját dossziéját először önmagával szembeesíti. A dossziéből kihámozható „Romeo” története, aki tweed zakójában, kordbársony nadrágban, húszas évei elején, egy kis Alfa(Romeo)sud sportkocsival érkezik Nyugat-Berlinbe. Nehezen értelmezhető jelenség a Stasi kémelhárító részlege számára. „Az ügynökök alapvető dolgokat nem értettek, többek között azt, hogy kicsoda is valójában Ash, hogy hívják,¹⁹ honnan jött, minek és kinek dolgozik.”²⁰ A dosszié története mellé rendre megidézi akkori önmagát – egykori, *Schlagwort*-szerű

16 A Történeti Hivatalról és általában a hozzáférhetőség/kutathatóság problémáiról lásd Kenedi János: A (Történeti) Hivatal áldozatai. *Élet és Irodalom*, 1998. június 12., továbbá a hetilap A (Történeti) Hivatal áldozatai című vitáját 1998 júniusától 1999 februárjáig.

17 Lásd Baráth Magdolna, Kajári Erzsébet, Szokolczai Attila írásait a jelen *Évkönyvben*, valamint a lengyel példával való összehasonlítást lehetővé tévő tanulmányt Tischler János tollából ugyanitt.

18 Timothy Garton Ash: The Truth About Dictatorship. *The New York Review of Books*, 1998. február 19. 35–40. o. Ugyanő: Az igazsághoz vezető négy út. *Élet és Irodalom*, 1999. május 7.

19 Nevét rendszeresen Gartow Ashnek, olykor Gartow-Ashnek írták az aktákban.

20 Rév István, Arkheion, 36. o.

napló- vagy noteszbejegyzéseit, leveleit, egyidejű vagy nem sokkal későbbi megjelent írásait, és 1995–96-os, másfél évtizeddel későbbi tudását, emlékeit. Legszemélyesebb történelme is tartogat meglepetéseket, váratlanul felidézett emlékeket. Berlini estéket és éjszakákat, angliai egyetemista vonzódást a „titkosszolgálati tevékenység” iránt, sőt, utóbb elvetett kísérletet arra, hogy a hírszerzés, az MI6 szolgálatába álljon.

De Garton Ash személyes történelme nem egyszerűlős történet, ellenkezőleg. A német törvények sem teszik lehetővé a dossziékban szereplő „harmadik személyek” adatainak megismerését. Ugyanolyan okatlanul, mint másutt környékünkön: Garton Ash is könnyűszerrel azonosítja 1980–81-es dossziéja egyéb szereplőit, s akiket elért, azokat beleegyezésükkel saját nevükön szerepelteti. A német törvények azonban lehetővé teszik, hogy a kérvényezők megismerjék az informátorok és „tartóik”, a dossziét kezelő, az ügygel foglalkozó állambiztonsági tisztek valódi nevét és alapadatait. Valódi szereplők jelennek meg a könyvben – noha az író az informátorokat csak fedőnevükön említi. „Azonosításuk másoknak sem jelent nehéz feladatot” – írja TGA előljáróban, s mégis arra kér mindenkit, hogy ne tegye ezt. A törvények ezt a tudást egyedül neki garantálják – személyes tudása, forrásainak (1980-as jelentéseknek és 1995-os személyes beszélgetéseknek) pontos, bár vissza nem kereshető leírása mégis a történeti narratíva hitelességét kölcsönzi a könyvnek. Sokan hajlandók beszélni vele, némelyek nyíltan és őszintén is, vagy tán csak tettetve azt. Az informátorok természetesen értelmiségiek, TGA disszertációjának élő forrásai, általában régi kommunista antifasiszták, akiknél a szervezet szolgálata nem nélkülöz bizonyos ideológiai elkötelezettséget, s olyan belátást, mely az NDK-t a német fasizmus antitézisének tekintette. Ez a felfogás az NSZK nyugati integrációjában egyebek mellett a revansizmussal, a neonácizmussal való veszélyes játékot látott, a Szovjetunióban felszabadítót, a szovjet rendszer elismert (bár általuk nem bíralt) hibái ellenére. A Stasi-tiszteknek is van „képlete”: háborúban elveszett apák gyermekei, akik indoktrinációja a totális keletnémet átlagnál is totálisabb volt, mert az állam „pótolta” a családot.

Ash könyve felkavaró olvasmány, holott nem törekszik hatásvadász fordulatokra, inkább egyszerű és visszafogott. Felkavaróbb, mint például egy statisztikai kimutatás bármely kommunista titkosszolgálat személyzetének és áldozatainak kategóriákba szedett számszerű adatairól. E tradicionális történeti megközelítés elemeit Garton Ash is meg-megvillantja. De minduntalan visszatér önmagához, az 1980–81-es szemtanúhoz és az 1995–96-os önelemzőhöz. Amit a *file*-ban talál, éppen egyszerűsége, majdnem azt mondhatni, jelentéktelensége miatt felkavaró. Vele végeredményben semmi tragikus nem történt, csak kitiltották néhány évre az NDK-ból. Nem tudták megakadályozni könyvei megjelenését, nem tartóztatták le, nem börtönözték be. „Csak” éppen kifürkészték az életét, aktába írták és mérlegelték egy ideig, miféle rendszabályokat léptessenek életbe ellene. 325 oldalba foglalták a semmit, félreértett és -értelmezett beszélgetéseit, utazásait, kávézásait, autózásait, még talán kilesett szerelmes éjszakáit is. A személyes történelem lényege, hogy ha egyszer bizonyosságot szerzett arról, hogy figyelték, a „célszemély” többé semmiben sem lehet biztos: mi kerülte el a szervek figyelmét, ha egyáltalán elkerülte valami? A figyelés, ha van, totális, mindenre kiterjed(het). Az igazi fordulat pedig csak ezután, a Stasiról szóló személyes történet, szociografikus esszé után következik.

Anélkül hogy bármit relativizálna, bármiféle értékalkötelezettségén jótányit is lazítana, Garton Ash felvillantja, sőt végigviszi a dossziék rendszereken átívelő, hidegháborús univerzumának logikáját. *Othton, Angliában* ugyancsak vezettek róla aktát, egyet a néhány száz ezerből (!). Igaz, úgynevezett „white card file”-t, a „nem-ellenségnek” kijárót (*non-adversarial*). Bár ki tudja, teszi hozzá az immár többszörösen aktába foglalt Garton Ash, hiszen sok

évvél ifjúkori romantikus közeledése után, amikor az ottani szervek keresték és igényelték közreműködését, már egyértelműen és határozottan utasította el azt. Személyes történelme e részét mindenesetre nem tudja forrásokból rekonstruálni – az a dosszié, a Brit Korona tulajdona, s ezért nem megismerhető.

„Vizsgálódásom a rólam szóló Stasi-vizsgálatról furcsa, félreeső fasorokon és bozotos ösvényeken át messze vitt, sok-sok múlt mélységébe: más országokéba, más emberekébe és a sajátomba. Éveken keresztül csodáltam a közép-európai emlékezet láthatóan végtelen képességét, képességét a felejtésre. Újra és újra azon kaptuk magunkat, hogy hitetlenkedve nézzük az olyan embereket, mint például a volt osztrák elnök, Kurt Waldheim, akik egyszerűen »képtelenek emlékezni« múltjuk egész fejezeteire, mindaddig, amíg dokumentumok és tanúvallomások sora lassan és kínosan »eszükbe nem juttatja«.

Nyugtalanító érzés most rájönni arra, hogy én magam mennyire elfelejtettem saját múltamat. Ma is csak tapogatózva keresem egykori önmagam képzelt mását, pedig rendelkezésemmel áll ez a részletes forrásanyag – a dosszié, a napló, a levelek. Mert minden egyes személyiség, akár Renan nemzetei, emlékezet és felejtés folytonos keveredéséből épül fel. Ám ha én magam képtelen vagyok megfejteni, milyen is voltam tizenöt évvel ezelőtt, van-e esélyem arra, hogy megírjam bárki más történetét?”²¹

Timothy Garton Ash végkövetkeztetése – egész könyve – kétségei ellenére éppen erről az esélyről szól. Nem véletlenül ajánlotta a diktatúra természetének megismeréséhez vezető legjobb útnak a személyes történetekkel való szembenézést.²² Amíg Németországban Ash könyve egy a sok hasonló közül,²³ s a Gauck-hivatalhoz forduló kérelmezők száma milliós nagyságrendű, addig Magyarországon a Történelmi Hivatalhoz „állampolgári betekintésért”, vagyis saját aktáik megismeréséért folyamodók száma két év alatt a háromezret sem érte el.²⁴ Vagyis a felejtés képessége, a múlttal való nem-törődés jelensége ugyanúgy érvényesül, ahogyan Garton Ash a kilencvenes évek közepéig konstatálta.

Ha pedig a szándék mégis megvan, a személyes történelmére kíváncsi, azt netán megírni akaró állampolgár két alapvető nehézségbe ütközik. Az egyik, hogy tíz évvel a rendszerváltás után sem tudhatja pontosan, megmaradtak-e iratai, ha pedig netán igen, hol is vannak. Nem tudhatja, nem él-e valamilyen dossziéja valahol, mely már a Magyar Köztársaság (a Magyar Szent Korona) tulajdona, amelyet soha nem ismerhet meg, s amelyben a letűnt rendszer szerveinek gyűjtése mint „előzmény” kapott helyet. S ha mégis, szerencséjére, pár apró adalékot megismerhet, akkor a törvényi szabályozás megfosztja attól a lehetőségtől, hogy történetének valódi szereplői legyenek. „Betekintettem. Semmi érdekes, nem döntöttem meg semmit, piti följelentgetések irodalmi ügyekben, milyen műsorokat szerkesztek, miről »ellenzéki beállítottságú« beszélek az isaszegi könyvtárban 1986. március 13-án, [...] 6–7 kicsi, ropant jelentéktelen, szigorúan titkos ügy. A feljelentők neve szépen kipemzlizve.”²⁵

Marad tehát a véletlen szerencse, amely néha a kutató segítségére siet egy-egy, szinte logikátlanul fennmaradt irategyüttes képében. Az 1956-os elítéltek egyike-másika így találkozhatott 1997 után saját vagy társai „utókezelésére” vonatkozó dossziéjával,²⁶ így akadt rá Szi-

21 Timothy Garton Ash: *The File*, 221. o.

22 Timothy Garton Ash: *The Truth About Dictatorship*.

23 Lásd Ungváry Rudolf recenzióját a jelen *Évkönyvben*.

24 A Történelmi Hivatal munkatársainak közlése alapján.

25 Kukorelly Endre: Rom. A szovjetónió története. Kóda. *Élet és Irodalom*, 1999. január 29.

26 Litván György: Mérei és a „Krampusz”. *Beszélő*, 1999. 2. sz. 60–70. o. Lásd még dokumentumközlését a jelen *Évkönyvben*.

lági Sándor a saját és sokak személyes történelmét rejtő, a magyar demokratikus ellenzék „repülő egyeteméről” szóló, szinte hiánytalanul fennmaradt vaskos iratcsomóra,²⁷ így keresnek mindent és mindenkit Krassó György hatalmas, Angliába távozásakor lezárt és a darálót elkerülő dossziéiban.²⁸ A magyar avantgárd történetének sajátos olvasatát rejtették a Halász Péter színházáról, a boglári kápolnatárlatokról, a Szentjóbgy Tamásról vagy Baksa Soós Jánosról vezetett dossziék.²⁹ Akad persze, aki csak forgácsok közül válogathat³⁰, és akad, akiről – állítólag – egyetlen oldal napi operatív információs jelentés maradt.³¹

Annak az esélye tehát, hogy valaki ma, Magyarországon saját vagy mások személyes történelmét megalkossa az állambiztonsági szervezet dossziéjából, meglehetősen csekély vagy inkább esetleges. Mostani *Évkönyvünk* tematikus blokkja (magunk között „dossziének” hívjuk) is ezért kelthet vegyes benyomást. Tematikai vagy személyes teljesség igényével fellépni szinte lehetetlen. Minden felvillantott műfajból próbáltunk példát adni, történelmi tanulmánytól³² oral history adalékokig³³ – a szó szoros értelmében vett személyes történelem azonban ez idáig nem valósulhatott meg. Amikor saját célkitűzéseinkkel és Timothy Garton Ash megvalósult példájával szembesítjük eddigi eredményeinket, nem akarunk, nem is tudunk mérleget vonni. Hiányokra és korlátokra kívánjuk felhívni a figyelmet abban a reményben, hogy e felhívásnak bizonyos részeredmények is nyomatékot adnak.

27 A hétfői szabadegyetem és a III/III. Szilágyi Sándor összeállítása. *Beszélő*, 1998. 2. sz. 72–91. o.

28 Krassó anyagában szisztematikus kutatás is folyik (Solymosi Bálint, Kresalek Gábor stb.).

29 Az előző háromról lásd a www.c3.hu/tilos című internetlapon közzölt dokumentációt 1998-ban, Peternák Miklós összeállításában; Baksáról és a Kex együttesről lásd Kex-akták. Ügynökjelentések a Kex együttesről. Közzéteszi Markó György. *Kritika*, 1999. 4. sz.

30 Dalos György: BM-forgácsok. 2000, 1998. 10. sz. 62–64. o.

31 Seres László: Dekóder. *Magyar Narancs*, 1998. július 2.

32 Ständeisky Éva: Egy születésnap következményei, lásd a jelen *Évkönyvben*.

33 Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: „Hosszú, idegölő lélektani harc volt” című összeállítása a beszervezések-ről, lásd a jelen *Évkönyvben*.

SZAKOLCZAI ATTILA

A FEGYVERES ERŐSZAKSZERVEK RESTAURÁLÁSA 1956–1957 FORDULÓJÁN

„1956 november–decemberében, amikor a legkeményebben kellett és lehetett volna megsemmisítő csapást mérni az ellenforradalomra, e szerveink erői a legziláltabb állapotban voltak.”¹

A kollektív emlékezet úgy tartja számon, hogy rögtön november 4-én, a szovjet csapatokkal együtt megjelentek a pufajkások, és kezdetét vette hosszan tartó rémuralmuk. Eldönteni, hogy mi az igazság, nemcsak azért lényeges, hogy pontosabb vonásokkal rajzolhassuk meg e tragikus kor képét, hanem fontos Kádár János máig kidolgozatlan portréjának hiteles megfestéséhez is, hiszen nem mindegy, milyen erő volt a kezében – ha volt egyáltalán –, amikor még hajlandó volt tárgyalni az ország spontán és valódi képviselőivel. A kutatás során, amelyet Cseh Zitával kezdtünk el,² eredetileg a megtorlás menetét, valamint az azt befolyásoló politikai döntéseket kívántuk feltérképezni. E munka közben vetődött fel a kérdés: mi az oka annak a sajátos hiátusnak, amely a második szovjet intervenció és a megtorlás gépezetének beindítása között húzódik? Miért csak 1957 februárjában, de inkább tavaszán kezdődtek meg a tömeges letartóztatások, amelyeket aztán politikai perek végeláthatatlan sora követett? Hogyan állt az új hatalom zsoldjába a forradalmat támogató rendőrség és a magyar hadsereg? Mi történt 1956–1957 fordulójának sötét hónapjaiban?

1956 végén helyzete és hatalma biztosítása érdekében Kádár egyik legégetőbb feladata politikailag megbízható és ütőképes fegyveres erő felállítása volt, elsősorban azért, hogy az általánosan ellenséges helyzetben az új hatalom létezni, működni tudjon, hogy háttérbe lehessen vonni a megszálló egységeket, amitől a követelése mellett következetesen kitartó ország lecsendesítését érdemben remélhette. Másfelől ezzel kívánta szuverenitását bizonyítani, mozgásterét növelni, hiszen jól látta, hogy csak ebben az esetben van lehetősége arra, hogy a kormányzáshoz nélkülözhetetlen politikai súlyt megszerezze.³ „A helyzetet konszolidálni kell, de a saját erőnkkel. A kívánatos az volna, hogy minél előbb a szovjet egységeket kivonni, s az ország bizonyos területeiről is kivonni [sic!]” – vágyakozott a ráneheződő szovjet gyámsá-

1 Az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának jelentése. 1958. november 11. Magyar Országos Levéltár (MOL) 288. f. 30/1958/11. 6. e.

2 A kutatómunka az OTKA F 006-889 sz. pályázati támogatás keretében folyt.

3 Kádár az SZKP Elnökségének 1956. november 3-i ülésén, amikor elvállalta a Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány (FMPK) vezetését, kérte, hogy „ez a kormány ne legyen bábkormány”. *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet*

gon lazítani akaró Kádár az Ideiglenes Központi Bizottság (IKB) 1956. november 11-i ülésén.⁴ Ugyanebben a szellemben válaszolt a Nagy-budapesti Központi Munkástanács küldöttségének a szovjet hadsereg kivonására vonatkozó követelésére: „Az új magyar karhatalmi erők szervezése olyan emberekből történik, akik a szocialista forradalomhoz hűek, és készek azt megvédeni. Amilyen mértékben ez előrehalad, olyan mértékben lehetséges a szovjet csapatok kivonása”.⁵ Sajátos módon érintkezett ezen a ponton Kádár és a munkástanácstagok célja, hiszen míg Kádár önmagát, saját hatalmát kívánta némileg önállósítani, addig a munkásküldöttek az országot.

A születésének körülményei miatt szuverenitásának legalább a látszatát feltétlenül megteremteni akaró kormány számára megalázó volt az a helyzet, hogy hatalmát kizárólag a szovjet fegyverek biztosítják, politikai bázissal, pártszervezettel és -tagsággal, végrehajtó apparátussal nem rendelkezik, hiszen a hadsereget a szovjetek lefegyverezték, a sorállományt szétzavarták, a rendőrség nem működött,⁶ az ÁVH-t feloszlatták. Az országot ténylegesen a szovjetek: politikusok, katonák és állambiztonsági tisztek irányították, Kádárnak arra is engedélyt kellett kérnie, hogy hozzákezdjen az új magyar hadsereg felállításához, és szovjet útmutatás alapján határoztak két-három forradalmi ezred megszervezéséről. Másfelől a szovjet hadsereg visszavonására (alkalmasint részleges kivonására) irányuló törekvés harmonikusan illeszkedett Kádár 1956. novemberi szimbolikus, de mit sem érő engedményeket – mint például a kötelező oroszitanítás eltörlését és november 7-e munkanappá nyilvánítását – kínáló politikájába. Hatalmának stabilizálódása után azonban a kormányzat mindkét rendelkezését visszavonta. Ehhez azonban új fegyveres erőt kellett teremteni, hiszen tisztában voltak azzal, hogy az október–novemberben szétzilálódott egységek alkalmatlanok a feladatra, sőt veszélyesek. „Tény, hogy 7000 tiszt van Budapesten, de ha holnap felfegyverzünk ezek közül 5000-et, nem biztos, hogy megmarad a rendszer” – jelentette ki Münnich novemberben.⁷ A rendőrség alkalmatlanná vált az állam végrehajtó hatalmának képviselőjére,⁸ míg az érvényben tartott, sőt megerősített feloszlási rendelet ellenére önmagát szovjet támogatással reaktíváló ÁVH in-

pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 90. o.

4 Kádár János az MSZMP IKB 1956. november 11-i ülésén. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. 1956. november 11.–1957. január 14.* Szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Budapest, 1993, INTERA Rt. (A továbbiakban: *MSZMP jegyzőkönyvei. I.*) 28. o.

5 Ahogy az új karhatalom szervezése halad, úgy válik lehetségessé a szovjet csapatok kivonása. Munkásküldöttségek Kádár Jánosnál. *Népszabadság*, 1956. november 14. Kádár azzal érvelt a karhatalom felállításának szükségessége mellett, hogy csak így válik lehetővé a szovjet csapatok kivonása. Ugyanezt a taktikát alkalmazták Uszta Cyuláék annak érdekében, hogy a katonatisztek aláírják a Tiszti Nyilatkozatot, hogy belépjenek a karhatalmi feladatokra létrehozott tiszti ezredbe. Berki Mihály: *Pufajkások*. Budapest, 1993, Magyar Fórum. (A továbbiakban Berki: *Pufajkások.*) 14–15. o.

6 *Rendőrségi napi jelentések 1956. október 23.–december 12.* Belügyi iratok I. köt. Szerk. Kajári Erzsébet. Budapest, 1996, Belügyminisztérium–1956-os Intézet, 26–34. o. Lásd még: „A Budapesti Főkapitányság kerületi kapitányságai közül november 4-c után összesen három működött, a közlekedési rendőrség, a Mosonyi laktanya, valamint a gyermekvédelmi alosztály. Ezen szervek létszámának nagy része hiányzott, és a főkapitányság épületében az őrséggel együtt összesen 87 fő volt.” Sós György: Jelentés Tömpe Istvánnak, a belügyminiszter első helyettesének. A Budapesti Rendőr-főkapitányság helyzete. 1956. december 19. Belügyminisztérium Központi Irattára (BM KI) Miniszteri iratok, 1957. 28/a. 6. e. (A továbbiakban: Jelentés Tömpe Istvánnak, 1956. december 19.)

7 Münnich Ferenc az MSZMP IIB 1956. november 21-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 77. o.

kább veszélyes, mint hasznos volt a kormányzat számára.⁹ Münnich december végén is úgy értékelte, hogy a viszonylagos nyugalom kizárólag a szovjet hadsereg jelenlétének köszönhető, és még január közepén sem bíztak annyira saját fegyveres erejükben, hogy ne kértek volna segítséget a Budapestre látogató kínai kormánydelegáció biztosításához.¹⁰ Mindeközben a magyar vezetők a testvérpártok nyomatékos sürgetésének is engedve már november végén megállapodtak a szovjetekkel a proletárdiktatúra diktatórikus jellegének kidomborításában, a megtorlás beindításában, ami lehetetlen volt fegyveres erő nélkül.¹¹ (A letartóztatásokat, sőt kezdetben a kihallgatásokat is – volt ÁVH-sok segítségével – a szovjetek végezték. Az állambiztonsági védelmeseik nem voltak válogatók, végrehajtottak minden nekik szánt feladatot: voltak fogdaügynökök [vamzerek], felderítők; szállították az információkat a letartóztatandókról.)¹²

Mindezeket túl a Kádárék mögé felsorakozók személyes biztonságának garantálása is sürgette a fegyveres testületek talpra állítását, viszont addig is önvédelmi fegyverek kiosztásával igyekeztek növelni bátorságukat. Ezt annál inkább szükségesnek látták, mivel egy 1957 márciusában készített felmérés szerint még közel huszonötezer pisztoly, háromezerötíz géppisztoly és egyéb fegyverzet hiányzott a Belügyminisztérium készletéből.¹³ 1957. januárban arra született javaslat, hogy „a funkcionáriusokat általában marokfegyverrel (TT-pisztoly), indokolt esetben pedig sorozatlövő fegyverrel kell ellátni.”¹⁴

- 8 „Az 1956. október 23-át követő időszakban a különböző forradalmi tanácsokba[n] és bizottságokba[n] a rendőrség tiszti kara is nagyrészt érintve volt. Ebből adódóan november 4-ét követően a rendőri vezetésnek nem volt meg az a morális előfeltétele, amely nélkül egyértelmű, határozott vezetés és intézkedések megtétele lehetségesé válna. Ennek következtében a november 4-ét követő időszakban általánosságban egy kis rész kivételével rendőri egységeink politikailag alkalmatlanná váltak az állam végrehajtó hatalmának a képviselésére.” Összefoglaló jelentés az Országos Rendőr-főkapitányság területén történt eseményekről és intézkedésekről az 1956. október 23-át követő időszakban. 1956. december 20. (A továbbiakban: Összefoglaló jelentés, 1956. december 20.) BM KI Miniszteri iratok, 1957. 28/a. 6. e.
- 9 Az Állambiztonsági Hatóság formailag az 1953-as átszervezéssel megszűnt, ám a szakirodalomban és a kor szereplőinek tudatában mégis olyannyira megmaradt, hogy 1956. október 23-án elhatározták a feloszlását. Lásd kötetünkben Baráth Magdolna írását.
- 10 Kádár János az MSZMP IIB 1957. január 14-i ülésén. *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 302. o.
- 11 Malenkov, Szuszlov, Arisztov és Szerov 1956. november 30-i jelentése az SZKP Központi Bizottságának. *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából.* Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Budapest, 1993. Móra. (A továbbiakban: *Hiányzó lapok.*) 182–183. o.
- 12 Szalay István rendőr főhadnagy jelentése, 1957. április 5. *Sortüzek, 1956. I.* Szerk. Kahler Frigyes. Budapest, 1993, Igazságügyi Minisztérium. (A továbbiakban: *Sortüzek I.*) 52. o.
- 13 Az MSZMP Nógrád megyei bizottsága előtt tartott beszámoló 1956. december vége. BM KI Miniszteri iratok, 1957. I. (A továbbiakban: Nógrád megyei beszámoló, 1956. december vége.) Kimutatás a Belügyminisztérium fegyverkészletéről. 1957. március 21. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 102. 6. e.
- 14 Határozati javaslat az Intéző Bizottság 1957. január 14-i ülésén tárgyalt Jelentés a karhatalom helyzetéről című napirenddel kapcsolatban. 1957. január 23. MOL 288. f. 30/1957. 7. 6. e.

A FELÁLLÍTANDÓ FEGYVERES ERŐ BÁZISA

A hadra fogható, politikailag feltétlenül megbízható fegyveres alakulatok felállítása előtt komoly akadályok tornyosultak. „Mindent előlről kell kezdenünk, a honvédséget és a rendőrséget teljesen új alapokra kell helyeznünk” – nyilatkozta Münnich Ferenc a *Népszabadság*-nak.¹⁵ A fegyveres erők gyökeres újjászervezésének kényszerét kellően indokoltnak látták azok október–novemberi szerepével, leszerelésével, hiszen ebben a korai időszakban még differenciálatlanul úgy értékelték, hogy mind a hadsereg, mind a rendőrség, sőt az ÁVH is megbukott, alkalmatlannak bizonyult a rendszer védelmére. Egyszerre volt tehát szükség az erőszakszervek személyi állományának felülvizsgálatára, megtisztítására és a szervezetek célorientált újjáépítésére. Olyan új fegyveres erőket akartak, amelyek a hatalom eredményes és politikailag megbízható eszközei lesznek, végrehajtják a kormányzat utasításait, megvédik a rendszert anélkül, hogy maguk a politika irányítóivá válnának. Az utóbbi veszélyt nemcsak az ÁVH múltja idézte fel, hanem az a körülmény is, hogy az alkalmasságának bizonyítása érdekében gyors eredményeket felmutatni kénytelen, de erre politikai eszközökkel képtelen Kádár egyre inkább erő alkalmazására kényszerült az egész társadalommal szemben. És amilyen mértékben nőtt a seregek szerepe a politikai küzdelemben, annál inkább várható volt, hogy hasonló mértékben fog nőni irányítóinak hatalomvágya a fennálló helyzetben, amely nagyon is alkalmasnak tűnt katonai (rendőri, államvédelmi – mindegy) diktatúra megteremtésére. Átmenetileg tehát Kádár számára a politikai megbízhatóság volt a legfontosabb, ideiglenesen pedig az egyedüli szempont, hiszen október tapasztalata alapján csak azok kezébe mertek fegyvert adni, akiknek hűségében, lojalitásában teljességgel megbízhattak,¹⁶ míg az eredményességet a szovjet hadsereg biztosította.

A politikai megbízhatóságot Kádár a párt vezető testületeinek első budapesti tanácskozásán, 1956. november 11-én a fegyveres erők szigorú pártirányításával tervezte elérni, ezért létező és működőképes pártszervezetek híján azt javasolta, hogy „egynéhány száz nagyon jó kommunista aktíva adja rá a fejét arra, hogy jó ideig katona lesz. [...] Be kell küldeni a rendőrségre is néhány száz szilárdan a forradalom ügyéhez hűséggel viseltető kommunista forradalmárt”.¹⁷ A feltételek azonban hiányoztak ehhez, az MSZMP lassan gyarapodó, illegális, féllégális helyzetben működni kezdő, meghasonlott és megosztott, Kádár munkás-paraszt forradalmi retorikáját értetlenül vagy bizalmatlanul fogadó tagsága sokáig nem tudott még a célnak megfelelő elhivatottságú és tömegű megbízható kádert felkínálni, hiába tartottak aktívaértekezletet a pártközpontban 1956. november 16-án, amelyen Münnich tartott tájékoztatót a karhatalom szervezéséről a kommunisták mozgósítása érdekében. Az MSZMP létszáma még 1957 februárjában is csak negyede volt elődjének.¹⁸ Szilárd, egységes, a központból érkező utasításokat végrehajtani és végrehajtatni képes pártszervezetek híján kellett megoldani a

15 Dr. Münnich Ferenc nyilatkozata az új fegyveres erők szervezéséről. *Népszabadság*, 1956. november 11. (A továbbiakban: Dr. Münnich Ferenc nyilatkozata, 1956. november 11.)

16 „Most nagyon meg kell nézni, hogy kik kapnak fegyvert, nézze ezt meg ne csak a pártbizottság, hanem a kapitányságok vezetője is.” Földes László az MSZMP IIB 1957. január 21-i ülésén. *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. 1957. január 25.–1957. április 2.* Szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Némethné Vágyi Karola és Urbán Károly. Budapest, 1993, Intera Rt. (A továbbiakban: *MSZMP jegyzőkönyvei. II.*) 60. o.

17 Kádár János az MSZMP IKB 1956. november 11-i ülésén. *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 28. o.

18 Sándor József az MSZMP IKB 1957. február 26-i ülésén. *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 176. o. Sipos Levente 1956. november végén 37 000 főre teszi az MSZMP tagjainak számát a fegyveres erők párttagjai nélkül, 1956. decem-

fegyveres testületek pártirányítás alá vonását. A megyei és budapesti titkárok számára 1956. november 27-én megtartott értekezlet előadója, Kiss Károly ezért figyelmeztetett arra, hogy a pozíciókért vívott küzdelem „csak az ellenforradalmároknak használ. [...] Szükséges, hogy előbb legyen pártszervezet”, csak azt követően lehet megkezdeni a munkásőrség és a többi fegyveres testület szervezését.¹⁹

November 21-én újra tárgyalta a kérdést az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottsága. A Nagy Imre-ügy átmeneti megoldásán és az Országos Munkástanács felállításának sikeres megakadályozásán felbátorodott Kádár ezúttal azt javasolta, hogy az új karhatalmat munkásokból és a fegyveres erők tagjaiból állítsák föl.²⁰ A vita során tisztázódott, hogy a bevonandó fegyveresek körébe ekkor már a nyilvánosan megtagadott ÁVH-sok egy része is beletartozik (Kádár egyetértésével). Végül arról határoztak, hogy a karhatalmat szilárd kommunista pártmunkásokon (értsd funkcionáriusokon) kívül az államvédelmi egységek tagjaiból és a munkáshatalomért minden körülmények között harcolni kész honvédtisztekből kell verbuválni.²¹ Mivel a munkások többsége kitarított a forradalmi követelések és a munkástanácsok mellett, egyedül a korábbi fegyveres testületek állományából és a forradalom során elűzött vagy elmenekült, bosszúsomjas, de katonai vagy rendőri alapismeretekkel nem rendelkező funkcionáriusok bukott seregéből lehetett építkezni.

A honvédtisztek bevonását a karhatalomba azonban számos tényező hátráltatta. Nehezítette a második világháború során nyert tapasztalataikból vagy mások elbeszéléseiből származó félelmük a szovjet hadseregtől,²² valamint az a mód, ahogy a szovjetek eljártak a magyar hadsereggel szemben november 4-én. „A honvédségnél rendkívül bántja a tiszteket, hogy amikor a szovjet csapatok bejöttek – arra számítva, hogy nagyobb magyar csapatok fognak ellenállni Nagy Imre felhívására –, a kaszányában leszerelték a tiszteket, pisztolyaikat is elvették.”²³ Grebennyik gárdavezérőrnagy 1. számú parancsa minden megkülönböztetés nélkül szólított fel mindenkit fegyverének leadására: „Azok a személyek, akiknél fegyver van, haladéktalanul, de legkésőbb [oly] évi november 9-én 17 óráig szolgáltatassák be a szovjet katonai alakulatoknak, illetőleg a szovjet katonai parancsnokságnak. A fegyverüket leadó személyeket nem vonják felelősségre.”²⁴

A honvédtisztek mintegy negyede nem írta alá a Tiszti Nyilatkozatot, amely tartalmazta a szovjet csapatok november 4-i behívásának szükségességét. (Ugyanakkor az aláírók sem feltétlenül voltak a forradalom ellenségei, Kádár hívei, hiszen számos, a megtorlás folyamán perbe fogott tiszt aláírta, köztük a kivégzett Pálinkás [Pallavicini] Antal.)²⁵ A Zrínyi Katonai

ber 10-i adatok szerint pedig kb. 70 000-re. Az MSZMP megyei és budapesti kerületi elnökeinek első értekezlete. 1956. november 27. Közzéteszi: Sipos Levente. *Múltunk*, 1996. 3. sz. (A továbbiakban: Sipos Levente forrásközlése.) 170. o.

19 Sipos Levente forrásközlése. 177. o.

20 „Az új karhatalomnak két bázisra kell támaszkodni: a munkásosztályra és a fegyveres erőkre.” Kádár János az MSZMP IIB 1956. november 21-i ülésén. *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 75. o.

21 *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 75–78. o.

22 „Vukmirovics [jugoszláv katonai attasé] figyelmeztette Nádert [Náder Ferenc ezredes, az OLLEP parancsnoka], hogy a szovjet egységek terrorizálni fogják a magyar állampolgárokat, a magyar hadsereg valamennyi tisztjét pedig hadifogolyként táborokba viszik.” Szerov jelentése, 1956. november 19. *Hiányzó lapok*, 164. o.

23 Földes László az MSZMP IKB 1956. december 2–3-i ülésén. *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 157. o.

24 *Népszabadság*, 1956. november 8.

25 Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona*. Budapest, 1994, Századvég – 1956-os Intézet. (A továbbiakban: Tyekvicska: *A bíboros és a katona*.) 83. o.

Akadémia küldötte az 1956. november 19-én tartott karhatalmi aktíván is elítélte a nyilatkozatot, aláíratásának körülményeit: „A Tiszti Nyilatkozattal kapcsolatos észrevételünk az, hogy azt elítéljük, de az aláíratás módját is.”²⁶ Tovább mélyítette a honvéd tisztikar bizalmatlanságát (vagy legalább bizonytalanságát) az új rendszerrel, illetve a szovjet hadsereggel szemben az, hogy a szovjetek a fegyveres alakulatok közti konfliktusok során rendre a volt államvédelmeseket támogatták – Rjábov vezérőrnagy november 15-én egyenesen annak tudta be jelentésében az ellenforradalmárok felkutatásának eredménytelenségét, hogy a kormány feloszlata az Államvédelmi Hatóságot²⁷ –, miközben Kádárék meghirdetett létszámcsökkentési tervei sem voltak éppen alkalmasak bizalmuk elnyerésére.

A nehezen szerveződő tiszti ezredekbe elsőként azok a (zömmel elhárító, politikai) tisztek léptek be, akiket november 4-e előtt valamilyen módon eltávolítottak a hadseregből, esetleg őrizetbe is vettek, vagyis akik személyes sérelmeket szenvedtek el.²⁸ Jelentősen emelkedett a létszám azok beállása révén, akik a meghirdetett létszámcsökkentéstől vagy a forradalomban játszott szerepük várható következményeitől félemedtek meg. (Még a majdan halálra ítélt és kivégzett tisztek között is voltak, akik szolgálatot vállaltak a karhatalomban, és el is nyerték a Munkás-Paraszt Hatalomért Érdemérmét.) Idővel, a kezdeti bizonytalankodás után beálltak azok is, akik különösebb politikai vagy morális megfontolások nélkül, katonatiszti egzisztenciájuk megőrzése érdekében hajlandók voltak szolgálni, kiszolgálni minden rendszert, de az is előfordult – elsősorban vidéken –, hogy az alakulat parancsnoka jelölt ki fiatal tiszteket és tiszthelyetteseket karhatalmi feladatokra.²⁹ A félelemből, kényszerből beállt tisztek politikai megbízhatósága azonban kétes volt, ami gyakori személycseréket eredményezett a parancsnokok között is. Berki Mihály tizenöt esetet sorol föl könyvében, amikor a kinevezett megyei vagy budapesti vezetőt le kellett váltani.³⁰ Néhány név ezek közül: Róka Mihály vezérőrnagy, Mecséri János ezredes egyik védőtanúja, akit vallomásaért és a bíróság előtt tanúsított magatartásáért feljelentett a különtanács elnöke, a később elítélt Csorba László alezredek és Király József őrnagy.³¹

A honvéd karhatalmi egységekkel szemben sokáig bizalmatlan volt a hatalom. Uszta Gyula arról számolt be a Katonai Tanács 1956. december 4-i ülésén, hogy a karhatalmi ezredek

26 Az 1956. november 19-i karhatalmi aktíva jegyzőkönyve. MOL 288. f. 30/1957. 7. ő. e.

27 Idézi Alekszandr Kirov: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon – 1956. In *Szovjet katonai intervenció, 1956*. Szerk. Cyörkei Jenő és Horváth Miklós. Budapest, 1996, Argumentum. (A továbbiakban: Kirov: Szovjet katonai beavatkozás...) 174. o. Lásd még Kőrösi György ezredes jelentése Tömpe Istvánnak. 1956. december 15. körül. (A továbbiakban: Kőrösi György jelentése 1956. december 15. körül.) Valamint Szerov távirata Budapestről az SZKP Központi Bizottságának. 1956. november 9. (A továbbiakban: Szerov távirata, 1956. november 9.) A szovjet kapcsolat. Újabb levéltári források 1956 történetének tanulmányozásához. *Rubicon*, 1994. 8. sz. Melléklet (a továbbiakban: A szovjet kapcsolat), és Dáni János rendőr alezredes feljegyzése 1957. május 4-én. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 267/a ő. e. (A továbbiakban: Dáni János feljegyzése, 1957. május 4.)

28 Szepesti Mihály és Szolosi László hadnagyok levele. *Hiányzó lapok*, 158–160. o. Lásd még Szalay István rendőr főhadnagy jelentése, 1957. április 5. In *Sortűzek I.*

29 Tyekvicska: *A bíboros és a katona*, 77. o.

30 Berki: *Pufajkások*, 30–31. o.

31 Mecséri János és társainak pere. Budapesti Katonai Bíróság B. 031/1958. Hadtörténeti Levéltár. Csorba László alezredes első fokon kimondott életfogytiglani börtönbüntetését a felső bíróság 5 év börtönbüntetésre enyhítette. *1956 Kézikönyve. III. Megtorlás és emlékezés*. Szerk. Kende Péter. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. (A továbbiakban: *1956 Kézikönyve. III.*) 259. o. Király József őrnagyot Kertész Dezső és társai perének X. rendű vádlottjaként négy év börtönbüntetésre ítélte a Szegedi Katonai Bíróság. Uo. 245. o.

„nem akartak részt venni a szovjet alakulatokkal a feladatok végrehajtásában”,³² hasonlóképpen látta a helyzetet a pártvezetésnek a karhatalom szervezéséért felelős tagja, Czinege Lajos is: „Komoly nyugtalanság van a Zrínyi Akadémiával kapcsolatban. Hetek óta tartó huzavona, s az, hogy nyíltan tudják, hogy a Zrínyi Akadémián számos régi és ellenséges beállítottságú tiszt dolgozik, a Zrínyi tiszti ezredének parancsnokai többségben régi tisztek, s a Zrínyire úgy tekintenek, mint olyan intézményre, ahol a helyzet átmeneti, súlyosbodás esetén ellenforradalmi provokáció várható.”³³ Úgy emlékszik a BM Forradalmi Karhatalmi Ezred történetét megíró Fischer András, az alakulat párttitkára is, hogy „akik abban az időben a Zrínyi Akadémiára lettek irányítva, ottan nem túl barátságos fogadtatásban részesültek. A kapun be sem engedték a jelentkezőket, azzal lettek elküldve, »hogy nincs magukra szükség, nekünk a párt nem parancsol, jöjjenek, ha mi hívjuk majd magukat«”, ezért tették át az ezred bázisát a Kerepesi úti Hunyadi laktanyába.³⁴ A tisztek bevonása a karhatalomba egyaránt nehezen és lassan haladt Budapesten és vidéken. „Miskolcon 480 hivatásos tiszt közül összesen 10 fő jelentkezett a karhatalomba. A salgótarjáni, békéscsabai, szolnoki karhatalmi egységek parancsnokai és az ottani pártszervek alig valamivel jobb arányról számoltak be.”³⁵ A tisztikar betörése, beállása így viszonylag hosszú időt vett igénybe, Kádáréknak pedig azonnal volt szükségük megbízható fegyveres erőre.

Mindeközben nem is volt tanácsos a hadseregből nagy számban elvonni a kormány számára megbízható tiszteket az átszervezés idején, amikor a néphadsereg maga is politikai megerősítésre szorult. Földes László a Katonai Tanács 1956. december 4-i ülésén ugyancsak ezt követelte: „százával kell hogy a hadseregbe a megbízható, hű elvtársak, kommunisták bevonuljanak.”³⁶

Hasonlóan nehezen ment kezdetben a toborzás a rendőrök köréből is, akiknek viszonya a kiépülő politikai osztályokhoz és a karhatalomhoz még rosszabb volt ebben az időben, mint 1956-ot megelőzően.³⁷ Az államvédelem elleni tömegindulatot 1956-ban megtapasztalt rendőrök nem akartak tagjai lenni az ÁVH utódjának, és magukra vonni az „ávósok” ellen irányuló gyűlöletet, de azt sem akarták, hogy létrejöjjön egy olyan szervezet, amely ismét fölénk magasodhat.³⁸ Így értékelte a rendőrség hangulatát a Budapesti Rendőr-főkapitányság veze-

32 A Katonai Tanács 1956. december 4-i ülésének jegyzőkönyve. In *Sortűzek I.* 83. o.

33 Czinege Lajos: Jelentés a fegyveres erők helyzetéről. 1956. december 12. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 28/a. 6. e. (A továbbiakban: Czinege: Jelentés, 1956. december 12.)

34 Fischer András rendőr főhadnagy: A 3. zászlóalj történetének rövid leírása. 1957. december 31. Hadtörténeti Levéltár, 1956-os gyűjtemény, 12. 6. e. (A továbbiakban: Fischer: A 3. zászlóalj történetének rövid leírása.)

35 Czinege Lajos: Feljegyzés Kádár elvtárs részére. 1957. április 16. MOL 288. f. 30/1957. 7. 6. e.

36 A Katonai Tanács 1956. december 4-i ülésének jegyzőkönyve. *Sortűzek I.* 79. o.

37 „1953 óta, amikor az úgynevezett egységes Belügyminisztérium létrejött, nem sikerült az államvédelem és a rendőrség közötti ellentétet felszámolni. Ennek fő oka a lényeges fizetéskülönbözet mellett a rendőrség felé dolgozó elhárítás és a rendőrség lebecsülése, lenézése volt. Állítom, hogy soha ilyen éles ellentét a volt államvédelmi és rendőri beosztottak között nem volt, mint ma, amikor a rendőröket ellenforradalmároknak nézik, és aljas rágalmakat terjesztenek egyesekkel szemben.” Pócze Tibor levele Kádár Jánoshoz, 1957. március 14. BM KI MSZMP 1. doboz I/1. 6. e.

38 „A rendőrség jelentős része is ellenséges magatartást tanúsított velük szemben, egyes vidéki kapitányságokon nem akarták beengedni őket.” Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztály 1956. november 8-tól 1957. február 1-jéig végzett munkájáról és feladatairól. Mátyás László ezredes. Budapest, 1957. február 8. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 28/a. 6. e. (A továbbiakban: Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. február 8.) Valamint: „November 4-e után a Belügyminisztérium, a budapesti főkapitányság és a megyék régi vezetőinek rossz, inga-

tője, Sós György ezredes is, aki elismerte, hogy az állomány jelentős része november–december folyamán is kitartott a forradalmi követelések mellett: „a rendőrség ziláltsága és politikai hangulata az elmúlt időszak értékeléséből származóan olyan volt, hogy a sztrájkot és a tüntetéseket [az] igazságos forradalom folytatásának tekintette, s a rendőrség tagjainak egy része átvette ugyancsak a reakció által elterjesztett és közhangulattá vált szovjetellenességet, valamint az ÁVH tagjai elleni gyűlöletet. Továbbá erősen elterjedt, hogy politikamentes legyen a rendőrség, valamint az, hogy senkit nem lehet bántalmazni a törvényesség címszava alatt”.³⁹ A rendőrök ellenállása lassította a belügyi karhatalmi alakulatok felállítását: „az átirányított elvtársak egy része visszajött, hogy adjunk neki más beosztást, mert úgy látja, hogy a kerületi kapitányságon nem szívesen fogadják, nem adnak neki konkrét munkát.”⁴⁰ Idegenkedésük a politikai munkától és az arra vállalkozóktól a hatalom számára még 1957 elején is komoly problémát jelentett. Főként olyan feladatokat láttak el, amelyeknek rendvédelmi jellegük is volt: részt vettek a lakosság kezére került, sok esetben eldobált fegyverek összegyűjtésében, a börtönökből kiszabadult elítéltek felkutatásában és visszaszállításában, a még decemberben is fegyverben álló csoportok felszámolásában, a Nyugatra menekülő emberáradat megfékezésében, és a november 4-e utáni reményvesztettségben elszaporodó köztörvényes bűncselekmények felderítésében.⁴¹

A rendőri állomány és a vezetők tartózkodását a politikai feladatok vállalásától erősítette az is, ahogy – a katonatisztekhez hasonlóan – a szovjet hadsereg számos helyen eljár a rendőrtisztekkel szemben: „egyes megyei szerveknél azokat a vezetőket, akiket az október 23-át követő első napokban a forradalmi bizottságokba beválasztottak, vagy azokban kisebb-nagyobb mértékben tevékenykedtek, a helyi szovjet parancsnokság leváltotta. Sőt az is előfordult, hogy a rendőrségi szervek vezetőit ilyen okok miatt őrizetbe vették (Veszprém, Zala, Békés megye). Ez a körülmény a rendőrségi beosztottak hangulatára zavarólag hatott.”⁴² A rendőrök még 1957 januárjában is szolidárisak voltak felfüggesztett vagy eltávolított társaikkal.⁴³

dozó és nem egy helyen ellenséges magatartása, az új káderek [államvédelmisek] beállításával szembeni ellenállása stb. bátorította a reakciót, és komoly mértékben gátolta az új rendőrség gyors szervezését.” Jelentés a karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 85. 6. e. (A továbbiakban: A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.)

39 Jelentés Tömpe Istvánnak, 1956. december 19.

40 Czinege Lajos: Tájékoztató a karhatalom (rendőrség) szervezésével kapcsolatos néhány tapasztalatról. 1956. november 12. (A továbbiakban: Czinege: Tájékoztató, 1956. november 12.) In *Sortűzek I.* 86. o.

41 Jelentés a rendőrség munkájáról 1956. november 10. és 30. közötti időszakban. 1956. december 7. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 28/a. 6. e. (A továbbiakban: Jelentés a rendőrség munkájáról, 1956. december 7.) Valamint *Rendőrségi napi jelentések. 2. 1956. december 13.–december 30.* Szerk. Kajári Erzsébet. Budapest, 1997, Belügyminisztérium–1956-os Intézet.

42 Jelentés a rendőrség munkájáról, 1956. december 7. A megtorlás célcsoportjainak folyamatos túgúlását mutatja, hogy a jelentés, noha óvatosan, de nem ért egyet ezekkel a letartóztatásokkal, míg később mind a három rendőrtisztet elítélték. Veszprémben Ferenczi Lászlót, a rendőrség megyei vezetőjét 1957. január 23-án Miskolcra helyezték főkapitány-helyettesnek, majd a fegyelmi eljárás lefolytatása után, 1957 májusában bocsátották el a rendőrségtől. (Kahler Frigyes: *A Brusznjai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején.* Budapest, 1998, Kairosz. 113–114. o.) A forradalom Veszprém megyei vezetői elleni per kilencedik rendű vádlottjaként két év börtönre ítélte a Győri Katonai Bíróság. Brusznjai Árpád és társainak pere, B. 013/1957. *1956 Kézikönyve. III.* 292. o. Huzsvai Gyula rendőr alezredest, a Békés megyei rendőrség parancsnokát november 10-i szabadulása után Budapestre helyezték kerületi kapitánynak. 1957 júniusában elbocsátották és letartóztatták. A békéscsabai forradalom vezetői elleni eljárásban, Fekete Pál és társai perének harmadrendű vádlottjaként ítélték három év börtön-

A pártvezetés kezdetben a honvéd karhatalmi egységekhez hasonlóan bizalmatlanul szemlélte a belügyi egységeket is. Egy Békés megyei jelentés szerint a „karhatalom gyenge, intézkedésre képtelen. Új karhatalom szervezése most folyik. Kuzsvai [helyesen Huzsvai] alezredes helyett más rendőrkapitányt kérnek.”⁴⁴ Hasonlóan gyengének minősítette a karhatalmat a Veszprém megyei jelentés is.⁴⁵

Munkások, párttagok, honvéd- és rendőrtisztek híján egyedül az egykori ÁVH emberei maradtak, hiszen a spanyolok életben maradt hírmondói és a partizánok nem jelenthettek olyan tömeget, amilyen nagyra a hatalomnak szüksége lett volna. Budapesten 1956. november 10-én a rendőrség összlétszámából (2126 fő) mindössze 67 személy (3,1%) volt partizán, 1956. november 30-án a létszám emelkedésével pedig 199 (3,6%) az 5494 főből.⁴⁶

A KÁDÁR-KORMÁNY ÉS AZ ÁLLAMVÉDELMISEK

Kézenfekvő is lett volna a proletárdiktatúra védelmében leginkább kitartó egykori államvédelmisek reaktiválása, ami azonban semmiképpen sem jelenthette magának a szervezetnek, az ÁVH-nak a visszaállítását, ezt nem merték, de nem is akarták megtenni. Nem merték, mert októberben nyilvánvalóvá vált az egész lakosság engesztelhetetlen gyűlölete az „ÁVO”-val szemben, és a forradalom meggyengített, de még nem megtört táborának újabb megmozdulása biztosan elmosta volna Kádárt és kis csapatát, hiszen a szovjetek csak a rendszer védelmét garantálták. Ezért volt kénytelen Kádár november 9-én Szerovnak is jelezni: „Önöknek figyelembe kell venniük, hogy nálunk a tömegek hangulatának nagy jelentősége van. A szovjet elvtársak és a mi államvédelmi szerveink munkatársai a letartóztatásokkal a tömegek felháborodását váltják ki.”⁴⁷ A Magyarországra küldött pártvezérek előtt is szót emelt a nagyszámú őrizetbe vétel ellen, egyidejűleg kifogásolva a letartóztatottak számát, körét (és azok Szovjetunióba szállítását), valamint azt, hogy a letartóztatásokat a szovjet hadsereg és a feloszlott ÁVH legénysége hajtja végre, ékes bizonyosságot szolgáltatva a magyar kormány tehetetlenségére.

A még jelentős hatalmat birtokló munkástanácsok novemberben éppen azért törekedtek ellenőrzésük alá vonni a rendőrséget és a karhatalmat, hogy megakadályozzák a volt ÁVH-sok beöltöztetését. Tatabányán fegyveres összetűzésekbe torkolltak az államvédelmisek leszerelését követelő tüntetések.⁴⁸ Salgótarjánban nagygyűlésen tiltakoztak a megjelentek a kar-

büntetésre. Szegedi Katonai Bíróság, B. 388/1957. 1956 Kézikönyve. III. 233. o. Banka Pál alezredest, a Zala megyei rendőrség parancsnokát pedig öt év börtönbüntetésre ítélte a Szegedi Katonai Bíróság. *A magyar forradalom és szabadságharc enciklopédiája. 1956. október 6.–1956. december 12.* CD-ROM. Szerk. Germuska Pál, Hegedűs B. András és Lux Zoltán. Budapest, 1999, 1956-os Intézet. (A továbbiakban: 1956-os CD-ROM.)

43 Félhavi értékelő jelentés. 1957. január 16–31. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 28/a. 6. e. (A továbbiakban: Félhavi értékelő jelentés, 1957. január 16–31.)

44 Belügyi pártszervezetek jelentése 1956. december 15. körül. BM KI Miniszteri iratok, 1957, 28/a. 6. e. (A továbbiakban: Belügyi pártszervezetek jelentése, 1956. december 15. körül.)

45 „A rendőrség és a karhatalom gyenge. Ki kell cserélni a főosztályvezető helyettesét és a vizsgálati osztályvezetőt, valamint Sántha alezredest, a karhatalom parancsnokát.” Belügyi pártszervezetek jelentése, 1956. december 15. körül. Sántha Károly alezredes tagja volt a Veszprém Megyei Nemzeti Bizottság elnökségének.

46 Jelentés a rendőrség munkájáról, 1956. december 7.

47 Szerov távirata, 1956. november 9.

48 Germuska Pál: A forradalom Tatabányán. Kronológiai vázlat. In *Évkönyv. III. 1994.* Budapest, 1994, 1956-os Intézet. 216–218. o.

hatalom összetétele ellen.⁴⁹ A Győr-Sopron megyei tanács munkásküldöttekkel megerősített végrehajtó bizottsága november 11–12-én beszámoltatta a megyei ügyészség és a rendőrség vezetőjét. A meghallgatás nyomán kibontakozó vita alapján úgy határoztak, hogy állandó megfigyelőt delegálnak a rendőrség munkájának felügyeletére, így ellenőrzik a törvényesség betartását, valamint azt, hogy a megszüntetett ÁVH állományából valóban csak egykori gépkocsivezetők, adminisztrátorok, vagyis a nyomozati és vizsgálati munkában részt nem vett személyek kerüljenek át a rendőrséghez. Nyomasztó létszám gondjai enyhítése érdekében a rendőrség (a központi pártvezetés jóváhagyásával) az ország számos pontján a munkástanácsokhoz fordult segítségért, az üzemek viszont csak azzal a feltétellel állítottak szolgálatba kiegészítő munkás-rendőröket, és ígérték meg, hogy segítenek a rendőrség ellen is forduló közhangulatot lecsendesíteni, ha ellentételezéseként ellenőrizhetik, nem kerül-e sor beöltöztetésekre.⁵⁰ A *Népszabadságnak* adott első nyilatkozatában – a tömegek megnyugtatóására – Münnich is kijelentette, hogy „minden alapot nélkülöznek” azok a hírek, amelyek szerint „az új karhatalom magában foglalja az ÁVH-t is”, és leszögezte: „az ÁVH-t a kormány feloszlatta”.⁵¹ November közepén Salgótarjánban le is fegyverezték a helyi pártvezetés rákosista vonala által szervezett 80 fős fegyveres egység volt ÁVH-s és pártfunkcionárius tagjait arra hivatkozva, hogy „szektás vonalat akartak képviselni”.⁵²

A párt vezetői egyáltalán nem akarták visszaállítani az ÁVH-t (többen személyes élményeik alapján sem), főként azért, mert annak engedelmessége és megbízhatósága is kétséges volt, különösen a fennálló rendkívüli, kiegyensúlyozatlan viszonyok közt. Az ÁVH ugyanis sem létét, sem súlyát nem az FMPK-nak köszönhette volna (sőt annak több tagja részese volt a felszámolását kimondó októberi vezetésnek). A már november 4-én a szovjetek mellett újra csatasorba álló államvédelmisek olyan önálló, a kormánytól és a párt vezető testületeitől hagyományosan független politikai erőt képviseltek volna, ami október tanulságai alapján megengedhetetlen volt Kádárék számára, akik éppen a vezetés egységének hiányát tekintették ekkor a forradalomhoz vezető út egyik legfontosabb stációjának. És valóban, a majdan mégis zömmel volt államvédelmisekből felálló karhatalom nem egy esetben igyekezett nyomást gyakorolni a politikai vezetésre: „hosszú hetek óta a párttagság, a karhatalmisták, a különböző pártrendezvények éles hangon ostorozták a párt- és állami szerveket az ellenforradalom elleni fegyveres fellépésben mutatkozó fogyatékoságokért, a karhatalom jelenlegi helyzetéért és azért, mert nem láttak határozott intézkedéseket a kibontakozás érdekében.”⁵³ A karhatalom különleges szempontjainak, érdekeinek az idézetből is tükröződő hangsúlya és az adminisztratív osztály vezetőjeként annak szervezéséért felelős Czinege Lajos személye azt sejteti, hogy a pártra való hivatkozás inkább a kor zsargonjának megfelelő szóvirágként került a szövegbe, és az valójában a karhatalmisták politikai nyomásának kívánt hangot adni. A kar-

49 1956 *Nógrád megyei kronológiája és személyi adataira*. Összeállította és az életrajzokat írta Á. Varga László és Dupák Gábor. Salgótarján, 1996, Nógrád Megyei Levéltár: 36. o.

50 A Győr-Sopron Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1956. november 12-i ülésének jegyzőkönyve. Baranyai József rendőr őrnagy beszámoltatása. In *Cyőr, 1956. II. Dokumentumgyűjtemény*. Szerk. Bana József, Borbély János, Szakál Gyula, Szakolczai Attila, Vörös Jenő. Győr, 1996, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala. 293–297. o.

51 Dr. Münnich Ferenc nyilatkozata, *Népszabadság*, 1956. november 11.

52 Tyekvicska: *A bíboros és a katona*, 69. o.

53 Czinege Lajos: Észrevételek a BM által az Intéző Bizottság elé terjesztett Jelentés a karhatalom átszervezéséről című anyaghoz. 1957. január 15. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 85. 6. e. (A továbbiakban: Czinege: Észrevételek, 1957. január 15.)

hatalom már szervezésének kezdetén igyekezett függetleníteni magát mindenféle ellenőrzéstől, gyámkodástól. Győri hiába hívta megbeszélésre a formálódó pártbizottság a parancsnokot, az visszaüzent, hogy korainak tartja még az ilyen megbeszélést, és nem tekinti elég harcoknak, szilárdnak a helyi pártvezetést.⁵⁴ Hasonlóképpen visszautasította a párt gyámkodását a salgótarjáni karhatalom parancsnoka, Darázs István őrnagy.⁵⁵ Budapesti karhatalmisták a következőt kérték Marosán Györgytől: „Állapítsák meg egységünk jogi helyzetét, és ne tartozzon a rendőrség állományába, hanem a kormány közvetlen tartaléka legyen”.⁵⁶ „Sehova sem akartak tartozni, sem a Honvédelmi Minisztériumhoz, de a Belügyminisztériumhoz sem. Kiváltképp azzal a gondolattal nem voltak kibékülve, hogy a rendőrség irányítása alá tartozzanak, hanem a párt vagy a kormány közvetlen hatásköre alá akarták magukat helyezni.”⁵⁷ Ez ellen a rendőrök azonnal tiltakoztak: „ez bizonyítja a legjobban, hogy a zászlóalj nagy egészében mindenkinek felett érzőnek tudja magát, nem akar elismerni senkit parancsnokának, még Tömpe miniszterhelyettes elvtársat sem.”⁵⁸ A volt államvédelmiek minél teljesebb önállóságra törekvését igazolják azok az esetek, amikor a politikai vizsgálatokat végző tisztek a le tartóztatottak Kádár októberi magatartására hivatkozó védekezését azzal utasították vissza, hogy még Kádár ügye sincs lezárva, ami azt jelzi, hogy elképzelhetőnek tűnt számukra Kádár kiszorítása a hatalomból. Münnich pedig még 1957. december 10-én is szóvá tette az MSZMP Politikai Bizottságának a párt büntéspolitikai irányelveit jóváhagyó ülésén, hogy „a szellem a belügyben nem kielégítő, [...] ma is vidáman éneklük, hogy »Nem lehet az ÁVO-sokkal kikukoricázni!« Ezt a Belügyminisztérium klubjában is éneklük.”⁵⁹ A szervezet felszámolására tehát Kádárnak saját, itthon megkérdőjelezhetetlen hatalma megteremtése és biztosítása érdekében feltétlenül szüksége volt.

Az ÁVH feltámasztását még veszélyesebbé tette, hogy öntevékeny vezetői szovjet segítséggel „a kormány tiltása ellenére” kezdték meg és folytatták a rendcsinálást,⁶⁰ miközben az országot megszálló szovjet hadsereget központi paranccsal utasították – figyelmen kívül hagyva a Nagy Imre-kormány október 28-án bejelentett döntését –, hogy „a helyi államvédelmi szervekkel közösen határozott lépéseket foganatosítsanak a városok és egyéb települések ellenforradalmi elemektől való megtisztítása érdekében”.⁶¹ Ez olyan kapcsolatokat eredményezett az ÁVH-sok számára, amilyeneket Kádár sem a hatalmi harc végleges és biztos eldőlése előtt, sem azt követően, senki számára nem engedhetett meg. Ráadásul az egykori államvédelmi vezetők visszatérése a hatalomba kikerülhetetlenül az 1956 előtti helyzet legalább részlegesen személyi restaurációját is magával hozta volna, amit a kétfrontos harc keskeny és

54 Lombos Ferenc felszólalása a megyei és budapesti kerületi első titkárok számára megtartott 1956. november 27-i értekezleten. Sipos Levente forrásközlése. 196. o. Lombost 1956. november 14-én küldte Győrbe az MSZMP IKB Szervezőbizottsága. Lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. 1956. november 14.–1957. június 26.* Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Baráth Magdolna, Feitl István, Némethné Vágyi Karola, Ripp Zoltán. Budapest, 1998, Napvilág. 2. o.

55 A Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság jelentése az MSZMP Adminisztratív Osztálynak. In *Sortűzések I.* 109. o.

56 A Budapesti Forradalmi Karhatalmi Ezred III. zászlóalj katonáinak levele Marosán Györgyhez. 1957. január 3. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 1. é. e.

57 Fischer: A 3. zászlóalj történetének rövid leírása.

58 Ambrus János rendőr alezredes jelentése Tömpe Istvánnak. 1957. január 24. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 26. é. e.

59 *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 2. köt. Szerk. Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János és Zinner Tibor. Budapest, 1993, Közgazdasági és Jogi. 778. o.

60 Dáni János feljegyzése, 1957. május 4., valamint Szerov távirata, 1956. november 9.

61 Idézi Kirov: Szovjet katonai beavatkozás...

kanyargós csatornáján lavírozó vezetés amúgy is kétes értékű politikai tőkéje teljes devalválódásának veszélye nélkül nem engedhetett meg magának. Ez megnehezítette volna Farkas Mihály és Péter Gábor elítélését, ami pedig fontos eleme volt az FMPK korai politikájának. Kádár személyesen követelt Farkas ügyében súlyos ítéletet, a per politikai szerepét pedig Marosán György tette nyilvánvalóvá: figyelmeztetni az egyre nagyobb szerephez jutó, ebből pozíciót építeni kezdő, a kormánytól balra álló erőket.⁶² Mindezen aggodalmait Kádár Szerov előtt is feltárta, már 1956. november 9-én: „a Belügyminisztériumban, ahol sok államvédelmi munkatárs koncentrálódik, egészségtelen helyzet alakult ki, mivel a szervek munkatársai között olyan személyek találhatók, akik Rákosi idejében a szervekben dolgoztak és negatív szerepet játszottak. Ezért ő [Kádár] úgy gondolja, hogy ezeket a munkatársakat haladéktalanul ki kell vonni, és más munkára kell küldeni. Ezenkívül ő célszerűnek tartja a vezetést feloszlítani, mivel tagjai tisztességtelen emberek.”⁶³ Nem tudjuk, Kádár mennyire volt tudatában annak, hogy november végéig a Magyarországon tartózkodó szovjet vezetők bizalmatlanok voltak vele szemben – ezért is szállították határon túli börtönökbe a lefogottakat –, miközben számos alkalommal védelmükbe vették az újjáéledő ÁVH-t mindenfajta támadással szemben.

Mindezekon túl Kádárék elégedetlenek is voltak az ÁVH munkájával. „Mi feloszlítjuk az Államvédelmi Hatóságot, mert nem ér semmit, mert rossz módszereik voltak, nem azért, mert az ellenség követeli, hanem azért, mert nem tartjuk célravezetőnek.”⁶⁴ Az Ideiglenes Központi Bizottság december 3-i ülésén Rónai Sándor állapította meg, hogy „felderítő és nyomozó szerveink nem azt az utat járják [értelemszerűen: járták], amit a népi hatalom védelmében járni kellett volna, különben a PB és a KV másképp láthatta volna az október 23-a előtti helyzetet”.⁶⁵ Ugyanezt a kritikát ismétli meg egy, a pártvezetés számára készített előterjesztés is: „Olyan karhatalmat kell szervezni, amely időben felfedi az ellenség szándékait, és megghiúsítja azokat. [...] Az Államvédelmi Hatóság fő tevékenységét a koncepciók perék jellemezték, és ennek következtében a belső ellenséget, azok külföldi kapcsolatait nem tudták felfedni.”⁶⁶

Mindezen tényezők kellőképpen indokolták, hogy a kormány első rendeletei egyikével megerősítette az ÁVH feloszlítását, és megtiltotta a volt államvédelmi szervek visszaállítását. A rendelet ugyanakkor leszögezi, hogy „azoknak a feladatoknak az ellátásait, [sic!] amelyek az állam és a társadalom védelme érdekében szükségesek, a rendőrségen belül kell megszervezni minden szervezeti megkülönböztetés és hatásköri elkülönítés nélkül”.⁶⁷ Nyilvánvalóvá téve, hogy a kormány nem a politikai rendőrség intézményét kívánja felszámolni, hanem az ezen feladatokat ellátó testület szervezeti és hatásköri elkülönítését akarja csak megszüntetni, ami jól illeszkedik abba a kádári politikába, amelyet Rainer M. János a hatalomgyakorlás technikájának megváltoztatásaként, racionalizálásaként írt le.⁶⁸ A feladat továbbra is létezik,

62 „...ha a Nagy Imre-féle ügyet eljuttatjuk oda, ahová való, furcsa helyzet áll elő, ha csak egy irányban alkalmazunk büntetést [...], attól félek, addig ütjük az ellenforradalmat, amíg az ütések súlya alatt más kezd fellépni. Ez már jelentkezik, amit bizonyos motívumokból meg lehet állapítani.” Marosán György az MSZMP IIB 1957. április 2-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 352. o.

63 Szerov távirata, 1956. november 9.

64 Kádár János az MSZMP IIB 1956. november 21-i ülésén. *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 76. o.

65 Rónai Sándor az MSZMP IKB 1956. december 3-i ülésén. *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 204. o.

66 A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.

67 Münnich Ferenc 1956. november 7-én kiadott 5003/1956. BM számú rendelete. BM KI ORFK. Rendezés alatt lévő iratanyag.

68 Rainer M. János: A történelemmé vált Kádár-korszak. Dokumentumok a kezdetről, 1956–57. *Évkönyv. IV.* 1995. Budapest, 1995, 1956-os Intézet. 33. o.

ellátására a rendőrségen belül kívánnak – ismét szovjet mintát követve – új szervezetet kialakítani. (1953-ban már történt egy elvetélt kísérlet – akkor is Moszkvát követve – az ÁVH-nak a Belügyminisztérium alá rendelésére. Hogy ez az 1953-as példa ott élt a vezetők tudatában, azt igazolja, hogy az ÁVH állományán belül megkülönböztették azokat, akiket 1953-at követően vezényeltek a testülethez; számukra lehetővé tették, hogy akadálytalanul visszatérjenek eredeti szolgálati helyükre, a rendőrséghez, a büntetés-végrehajtáshoz vagy a tűzoltósághoz.)

A kormány szorult helyzetét jól szemlélteti, hogy az Ideiglenes Központi Bizottság november 11-i ülésén Kádár – és a rendelet szövegében Münnich is – a vidéken fennálló veszélyre hivatkozott, mintha nem is tudnának arról, hogy a Parlamentiől alig néhány száz méterre, a Roosevelttéri BM-épületben berendezkedett, és megkezdte a munkát az egykori államvédelem. A fővárosban a szovjet segítségtől eltekintve, hangsúlyozottan önerőből működni kezdő államvédelmisként nem titkolták, hogy céljuk „a volt állomány felkutatása, munkába állítása”, október előtti helyzetük restaurálása, amit öntevékenyséjük mellett bizonyít, hogy azonnal megkezdtek az őrizetbe vettek módszeres kihallgatását.⁶⁹ Súlyukat mutatja, hogy Kádárék a direkt konfrontáció helyett először megkísérelték a szovjetek – Szerov – előtt befeketíteni,⁷⁰ majd a politikai nyomozó osztályok szervezésével fennhatóságuk alá vonni a csoportot. Ezek felállításához és működtetéséhez azonban szükségük volt Szerov és a Magyarországon tartózkodó szovjet hadsereg vezetésének jóváhagyására. (Kádár 1956. november 8-án Andropovot kérte, járjon közben, hogy Lascsenko tábornoktól mihamarabb megkapja az ehhez szükséges engedélyt.⁷¹) Az Országos Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Főosztályának élére állított Mátyás László ezredes parancsait azonban az államvédelmisként rendre szabotálták,⁷² noha Mátyáson keresztül Kádár kezdetől személyes ellenőrzése alá próbálta vonni a főosztályt: „a Kádár-kormány olyan intézkedést fogantatott mifelénk, nem nyíltan, hanem utasításban, hogy a potenciális veszélyt jelentő, a stabilizálást akadályozó személyeket mind őrizetbe kell venni, átmenetileg, és úgy, hogy meghatározott időn belül mindenkinek az ügyét személyesen felülvizsgálta, hogy milyen szerepet játszott az ellenforradalom idején, előtte és alatta. Akkor jött egy lista az én főosztályomra azokról a személyekről, akik ebbe a kategóriába estek. [...] engem eléggé zavart a lista összetétele, köztük sokan olyanok, akiket én nagyon régről ismertem, egyikkel-másikkal jó baráti viszonyban is voltam, és nem tartottam olyan elemeknek, akiket be kell csukni.”⁷³

Az éleződő konfliktus megoldását, az államvédelem kormányzat alá vonásának végrehajtását szolgálta az egykori államvédelmisként gyors rehabilitálása a felülvizsgálatnak mondott eljárással, valamint szovjet tanácsadók kérése az állambiztonsági szervek, a rendőrség és a határőrség reorganizációjához.⁷⁴ A politikai rendőrség kiépítésére irányuló magyar lépések

69 Dáni János feljegyzése, 1957. május 4.

70 Szerov távirata, 1956. november 9.

71 „Én azt a kívánságot fejeztem ki, hogy Münnich elvtárs, ahogyan megállapodtunk, mielőbb adjon ki parancsot a népi rendőrség megszervezéséről, amelyet a leghűségesebb, becsületes munkatársakkal töltsön fel, valamint alkítson ki egy »politikai osztályt« (állambiztonsági osztály), amely hozzá tudna látni a munkához.” Szerov távirata, 1956. november 9. Lásd még Andropov rejteltávirata. 1956. november 8. In *Hiányzó lapok*, 143. o.

72 Dáni János feljegyzése, 1957. május 4.

73 Interjú Mátyás Lászlóval. Készítette Hegedűs István, 1988. OHA 170. (A továbbiakban: Interjú Mátyás Lászlóval.)

74 Kádár János és Münnich Ferenc levele Budapestről Hruscovnak. A szovjet kapcsolat, 5. o. A levelet minimális stílárius eltéréssel közli: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 4. köt. Szerk. Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János és Zinner Tibor. Budapest, 1995, Közgazdasági és Jogi. 636. o., de a szerkesztők azt jóval későbbre, 1957. március 20–28. közötti időre datálták. Kádárék kéréséhez mellékelt kísérőlevelében Szerov je-

kezdetől a szovjet párt küldöttei figyelmének homlokterében álltak, miközben Münnichéket Szerov utasította a szervezés beindítására.⁷⁵ Münnich Ferenc Szénási Géza legfőbb ügyésszel közösen kiadott 5004/1956. számú rendelete 1956. november 27-én jelent meg, amely kimondja, hogy „a megszüntetett államvédelmi szervek beosztottait a BM állományából az 1956. évi december hó 1. napjáig el kell bocsátani”.⁷⁶ A rendelet látszólag csak nagyon szűk kiskaput hagyott, az akkori gazdasági válsággal, munkanélküliséggel fenyegető helyzetben komoly megszorítással: „azokat, akiknek munkájára a Belügyminisztérium feladatainak zavartalan ellátása érdekében feltétlenül szükség van, az elbocsájtással és a leszereléssel egyidejűleg a Belügyminisztériumnál szerződéses alkalmazotti (polgári alkalmazott) minőségben kell alkalmazni”. Ebben az esetben azonban számukra végkielégítés nem adható, és ami ennél is fontosabb, megszűnnek a Belügyminisztérium hivatásos állományának tagjai lenni, polgári alkalmazottként egészen más feltételek és jogosítványok mellett végezhetik munkájukat, vagyis erodálódik az államvédelmiek falanxa.

A rendelet kimondja, hogy az államvédelem valamennyi volt beosztottjának tevékenységét felül kell vizsgálni. Ennek végrehajtására azonban rendkívül szűk határidőket tűztek ki: a BM központi szerveinél 1957. február 1-jéig, a megyei (és budapesti) kapitányságokon 1956. december 31-ig kellett azokat befejezni, vagyis általában mindössze egy szűk hónap állt rendelkezésre. Az államvédelmiek megnyugtatása, készenlétben tartása érdekében fizetésüket több helyen ez idő alatt is folyósították.⁷⁷

A látszólag a tömegek követelésének kielégítését célzó rendelet végrehajtása során a kormány igazi cinizmussal úgy tett, mintha aktív lakossági részvételre számítana, amikor az eljárások lefolytatását a sajtóban, rádióban szorgalmazott bejelentésekre kívánta építeni. Más megoldás szóba sem jöhetett, hiszen a megadott határidők a beosztottak érdemi elbírálásához szükséges tényfeltáró, nyomozó munkát nem tették lehetővé. Bizonyítja ezt az is, hogy egy 1957. január 16-án kelt jelentés szerint „számosan vannak olyanok, akiket – tartózkodási helyük ismerete hiányában – a bizottságok kiértesíteni nem tudtak”.⁷⁸ A lakosság bejelentéseitől várni az ügyek érdemi elbírálását az elharapózó terror légkörében csak politikai cinizmusnak nevezhető, hiszen a december elejétől fennálló, a lakosságot egyre nagyobb terror alatt tartó, jószerével kontrollálatlan karhatalom éppen ezeket az ÁVH-sokat szívta magába, illetve őket irányította oda a hatalom,⁷⁹ ellenük szót emelni már csak nagyon keveseknek volt ere-

lezte, hogy ezek a munkatársak az addig Magyarországon tartózkodott szovjet állambiztonsági tiszteteket váltánák fel.

75 „Münnich elvtárs jelenleg intézkedéseket tesz a politikai rendőrség szerveinek megerősítésére. Szerov elvtárs és munkatársai aktívan segítik Münnich elvtársat.” Malenkov, Szuszlov és Arisztov jelentése az SZKP Központi Bizottságának. 1956. november 22. In *Hiányzó lapok*, 168. o.

76 A Belügyminiszter és a Legfőbb Ügyész 5004/1956. számú közös rendelete. 1956. november 27. BM KI Parancsgyűjtemény, 41. doboz. Ugyaninnen a következő idézet is. (A továbbiakban: 5004/1956. sz. rendelet, 1956. november 27.)

77 „Pöcze vezérőrnagy azt válaszolta, ne menjenek maguk sehova sem, maradjanak Debrecenben, a felülvizsgálat után meg fog alakulni egy karhatalmi egység Debrecenben, és ott szükség lesz magukra. A fizetésünket addig folyósították.” Szalay István rendőr főhadnagy jelentése, 1957. április 5. In *Sortüzek I.* 53. o.

78 Tájékoztató jelentés a volt Államvédelmi Hatóság tagjainak felülvizsgálatáról. 1957. január 16. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 8. é. e. (A továbbiakban: Tájékoztató jelentés, 1957. január 16.)

79 „Az állomány jelentős része a karhatalomban dolgozott. [...] az ügynöki operatív munkával foglalkozó állomány döntő többsége – feladatának megfelelően – elsősorban nyílt nyomozati, sőt nem egy esetben fegyveres akciókban vett részt.” A Politikai Nyomozó Főosztály munkájának vázlatos ismertetése 1957. március 15-ig. BM KI

jük vagy bátorságuk, nekik is hiába. Jól mutatja ezt, hogy a rendelkezésre álló idő alatt mindössze 31 bejelentés érkezett a felülvizsgált 4986 fő, és a felülvizsgálaton meg sem jelent 1519 fő ellen.⁸⁰ A hivatkozott jelentés szerint a felülvizsgálat alá vontak mindössze 0,3%-át találták nem igazolhatónak a bizottságok, 15 főt a 4986-ból, amit már a vizsgálat lezárulta előtt jelzett jelentésében Garamvölgyi Vilmos rendőr ezredes, az Országos Rendőr-főkapitányság vezetője.⁸¹ Pedig hogy milyen erős volt az egykori államvédelmisek elleni közhangulat, azt jól mutatja egy 1956. decemberi, már a felülvizsgálat megkezdése után készült jelentés is: „Az ávosok felülvizsgálata folyik. Félő azonban, hogy mind elbocsátják őket.”⁸²

Vagyis a rendelet végrehajtása nyomán nem került sor a volt beosztottak megrostálására, az állomány megtisztítására, érdemi vizsgálatra sem, de nem is ez volt a politikai szándék. A rendelet célja – a lakosság legalább átmeneti megtévesztése mellett – az ÁVH-nak mint szervezetnek a megszüntetése, egyben beosztottainak megnyerése és legitimálása volt.⁸³ Ezt igazolja a vizsgálatot eleve formálissá silányító szűk határidők mellett a rendelet 7. §-ának (3) bekezdése: „Az igazolás alapján a volt államvédelmi beosztott bármely állami és társadalmi szervnél, illetve vállalatnál alkalmazható”.⁸⁴ Ami megszűnt, az a különböző elnevezéseken létezett egykori hatóság, amelynek minden alkalmazottját, beosztottját elbocsátották. Aki-eket az úgynevezett igazolási eljárások után alkalmasnak találtak a további szolgálatra (99,7%), azok már a Kádárék által felállított karhatalom (vagy a politikai nyomozó osztályok) munkatársai lettek: „A megszüntetett ÁVH feladatainak ellátására megszerveztük a politikai nyomozó testületet mint a rendőrség szerves részét. [...] A volt ÁVH-sok felülvizsgálata lényegében befejeződött. A további munkára alkalmas többség munkába állítása folyik”.⁸⁵

A Politikai Nyomozó Főosztályt kimondottan azzal a feladattal hozták létre, hogy folytassa az ÁVH munkáját.⁸⁶ A két szervezet lényegi azonosságát Garamvölgyi Vilmos is megállapította az Ideiglenes Intézőbizottság 1957. január 14-i ülésén,⁸⁷ míg az e napon megtárgyalt

Miniszteri iratok, 1957. 28/a. ó. e. (A továbbiakban: A Politikai Nyomozó Főosztály munkája 1957. március 15-ig.) Lásd még: „A rendőri karhatalmi egységek az egész országban felálltak. Ezek zömét volt ÁVH-sok, honvédtisztek alkotják, jelentős részüket a párt által odairányított elvtársak képezik.” A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül. „A forradalmi munkás és paraszt [sic!] kormány ezen időszak harci feladatai megvalósítása érdekében elrendelte a forradalmi karhatalmi erők létesítését, kimondottuk elvileg, hogy ezekben az ezredekben elsősorban a belső karhatalmi tisztekből kell kialakítani a törzset, azért, mert ez a szerv október 23-át követően bebizonyította helytállásával, hogy ők hivatottak elsődlegesen arra, hogy megszervezzék ezeket a karhatalmi ezredeket.” Mátyás László az 1956. december 28-i országos rendőri értekezleten. In *Sortűzek I.* 127. o.

80 Tájékoztató jelentés, 1957. január 16.

81 „A hatóság volt tagjait kevés kivétellel általában igazolják.” Összefoglaló jelentés, 1956. december 20.

82 Belügyi pártszervezetek jelentése, 1956. december 15. körül.

83 A Belügyminisztérium „Biztosítsa, hogy a volt ÁVH-sok felülvizsgálása az év végéig befejeződjék. A volt ÁVH-sok, a felülvizsgálaton igazolást nyertek megfelelő felhasználását szervezze meg.” A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.

84 5004/1956. sz. rendelet, 1956. november 27.

85 A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül. A tervezet eredeti szövege még egyértelműbben fogalmazott: „A további munkára alkalmas *döntő* többség munkába állítása folyik”, ám a döntő kifejezés kimaradt a végleges szövegből.

86 Tömpe István az 1956. december 28-i országos rendőri értekezleten. In *Sortűzek I.* 120. o.

87 „A politikai osztályon dolgozó elvtársak valamennyien a volt ÁVH-tisztekből, legénységéből tevődnek össze, és van megfelelő képességük, rátermettségük, amit még tovább lehet fejleszteni.” Garamvölgyi Vilmos az MSZMP IIB 1957. január 14-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 305. o.

határozati javaslat egyenesen célul tűzte ki, hogy „a politikai apparátusba – a nyomozómunka színvonalának emelése érdekében – mindazokat a volt államvédelmi szakembereket, akik koncepciók perekben nem lettek elmarasztalva, [sic!] be kell vonni.”⁸⁸ Mindez tökéletesen megfelel a Kádár által már 1956. november 21-én felvázolt megoldási javaslatnak: „A hatóság ne működjék, de a volt beosztott dolgozhat valahol”,⁸⁹ ami kizárja a politikai szándék akaratlan, végrehajtás közbeni deformálódásának lehetőségét, és az egész folyamat tudatos megtervezettségét mutatja. Ezt támasztják alá a rendőrség vezetőinek jelentései: „Az ÁVH volt beosztottainak felülvizsgálása megindult és folyamatban van. Igen sok jó erő van beosztás nélkül, sürgősen és feltétlenül rendezni kell, hogy ezek a volt ÁVH-sok – akik ellen kifogás nem merült fel – a rendőrség szervezetén belül beosztást nyerjenek.”⁹⁰ 1957 első napjaiban már keveslik a volt államvédelmiek a számukra juttatott helyeket, több és jobb beosztásra tartva igényt.⁹¹

Ezt a megoldást támogatták alulról, vidékről érkező jelzések is. A Nógrád megyei pártbizottság, miután beszámoltatta a helyi fegyveres erők vezetőit, a tapasztalatakról tájékoztatta a párt legfelső vezetését. Ebben az ellenség leleplezésére irányuló munka fogyatékoságait alapvetően az ÁVH elleni intézkedésekkel magyarázzák, és kijelentik: „Mi egyetértünk az ÁVH megszüntetésével, amikor hangsúlyozzuk, hogy az ÁVH becsületes tagjairól pedig gondoskodni kell. Sajnos ez nálunk megoldatlan.” Javaslatuk lényegileg megegyezik a megvalósulttal, csak sunyibb, és még jobban kiérződik belőle a félelem és az erőtlenség: „vita tárgyává kellene tenni azt az intézkedést, hogy a volt ÁVH-tisztek nem dolgozhatnak előző helyükön. Emellett sok szól, de lehetne olyan megoldást keresni, hogy az újonnan szervezett osztályok mellett kis létszámban és illegálisan dolgoznának az ÁVH volt tisztjei is”.⁹²

Az államvédelmiek bújtatásának másik módja áthelyezésük volt. Mivel helyi szinten még az év végén is viszonylag erősek voltak a forradalmi szervek, ráadásul személyesen ismerték az állományt,⁹³ ezért, hogy kevésbé legyen feltűnő a színleg megtagadott ÁVH-sok újbóli csatasorba állítása, hogy lehetőség szerint elkerüljék, csökkenték a nyílt konfrontációt, a tiszteket áthelyezték az ország más területeire. Ez a megoldás azonban a munka eredményességének rovására ment, ahogy ezt a Nógrád megyei beszámoló is jelzi: „Máshonnan idehelyezett elvtársaknak érthető okokból idő kell, míg jó munkát tudnak végezni.”⁹⁴ Ezzel indokolja a munka alacsony hatékonyságát egy 1957. februári jelentés is: „Jelentősen nehezítette a munka beindítását vidéken, hogy az operatív állomány teljesen kicserélődött, és így minden megyébe olyan elvtársak kerültek, akik helyi ismeretekkel egyáltalán nem rendelkeznek.”⁹⁵ Mi-

88 Jelentés a karhatalom helyzetéről. MSZMP IIB 1957. január 14-i ülése. In *MSZMP jegyzőkönyvei I.* 321. o.

89 Kádár János az MSZMP IIB 1956. november 21-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei I.* 76. o.

90 Jelentés Tömpe Istvánnak, 1956. december 19. Valamint: Összefoglaló jelentés, 1956. december 20.

91 Az 1. Honvéd Forradalmi Ezred személyi állományának levele Kádár Jánoshoz. 1957. február 1. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 26. 6. e. (A továbbiakban: Forradalmi Ezred levele, 1957. február 1.)

92 Az MSZMP Nógrád megyei bizottsága előtt tartott beszámoló, 1956. december vége. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 16. 6. e. (A továbbiakban: Nógrád megyei beszámoló, 1956. december vége.) Hasonló eljárásban állapodott meg Szerovval München 1956. november 8-án: „a központ politikai osztályán nem lesz több mint 20-25 nyilvános állományú ember, a többi munkatárs pedig titkos státusba kerül majd.” Szerov távirata, 1956. november 9.

93 „A kerületi kapitányságok nagy részénél a rendőrök arra hivatkoznak, hogy helyileg ismerik őket, ezért gyáván viselkednek, sőt nem egy esetben együtt cimborálnak a reakciós elemekkel.” Jelentés Tömpe Istvánnak, 1956. december 19.

94 Nógrád megyei beszámoló, 1956. december vége.

95 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. február 8.

re a MUK keltette (részben öngerjesztett) rémület elült, mire a hatalom kellőképpen szilárdnak érezte a talajt a lába alatt, az ellenforradalmárokkal szembeni eredményesebb küzdelem érdekében arról határoztak, hogy az egykori ÁVH-sokat 1957. április 15-ig vissza kell helyezni eredeti szolgálati helyükre,⁹⁶ de már 1957 elején, nyomban a megejtett „felülvizsgálat” után megindult az ÁVH-sok visszaáramlása.⁹⁷

Ekkorra már ismét kezdett etalonná válni az ÁVH: „mi igen is büszkék vagyunk az Államvédelmi Hatóság harcos munkájára”,⁹⁸ „karhatalma a rendőrségnek van, ennek belső karhatalomnak kell lenni ugyanúgy, ahogy az államvédelmi volt. Ez sok évig még így lesz”.⁹⁹ Az állomány(ok) rehabilitálásával párhuzamosan az ellenforradalom átmeneti sikeréért pedig már nem a fegyveres testületek, hanem azok vezetésének tehetetlensége, árulása a felelős, ez eredményezte, hogy „a karhatalom szilárd részlegei [ÁVH-s egységek, a határőrség jelentős része] is csak elszigetelt harcokat tudtak vívni az ellenforradalom ellen”.¹⁰⁰ Sőt, felelős az akkori politikai hatalom, amelynek több tagja ekkor is részese a vezetésnek: „Nemcsak a rendőrség omlott össze, hanem a szűzmária [sic!] is. Hol volt a párt, hol volt a kormány? Hol találkozott az ember egyetlen olyan vezetővel, aki ezekben a kérdésekben útmutatást tudott volna adni?”¹⁰¹

A FELÁLLÓ FEGYVERES ERŐK

Hosszú ideig kiforratlanok voltak az elképzelések a felállítandó fegyveres erő szervezetét és alárendeltségét illetően is. A tárgyban hozandó legfelső szintű döntés hiánya – pontosabban a döntések sokasága – oda vezetett, hogy párhuzamosan indult meg a különböző testületek szervezése (karhatalom, politikai nyomozó osztályok és legkésőbb a munkásőrség) és átszervezése (rendőrség). Mivel ebben a korai periódusban feladatuk között lényegi különbség nem volt, és mindegyikben jelentős súllyal volt képviselve az egykori ÁVH állománya, ezeket együtt vizsgálom.

A kormány első ülésén, 1956. november 7-én rendelkezett az 1. sz. Budapesti Forradalmi Ezred, egyben szovjet–magyar vegyes járőrök, az üzemeken belül önkéntes munkásőrség felállításáról, miközben átmeneti időre hozzájárult a nemzetőr egységek további működéséhez, így olyan testületeket is megerősített, legitimált, amelyek nem az ő befolyását erősítették (nemzetőrség, üzemi őrségek).¹⁰² A kormányhatározatnak (is) megfelelően kezdettől párhuzamosan, egymás mellett működtek a különböző rendfenntartó szervek, más-más alárendeltségben és legitimitással.

Bonyolította a helyzetet (és számos későbbi komplikációt eredményezett), hogy az erőkoncentráció érdekében és a káderhiány következtében ekkor még egyedül Münnich Ferenc fogta össze kormányzati szinten a fegyveres erőket, és az, hogy a fegyveres testületek felügyeletére hivatott Belügy- és Honvédelmi Minisztérium újjászervezése csak 1956. december 6-

96 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. február 8.

97 Tyekvicska: *A bíboros és a katona*, 70. o.

98 Tömpe István az 1956. december 28-i országos rendőri értekezleten. In *Sortűzek I.* 120. o.

99 Kádár János az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 126. o.

100 A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.

101 Kardos Gyula rendőr őrnagy az 1956. december 28-i országos rendőri értekezleten. In *Sortűzek I.* 125. o.

102 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány határozata a karhatalom és közbiztonság kérdéseiről. 1956. november 7. In *MSZMP jegyzőkönyvei. V.* 310. o.

án, az erőszakszervek szervezésének vagy átszervezésének megindítását követően kezdődött el.¹⁰³ Ennek következményei még 1957 elején is megmutatkoztak: „A politikai helyzet egyik nagyon fontos tényezője a kormány munkájának bizonyos területen való gyengesége: a belügy politikai vonalán, de a HM-ben is jó adag zűrzavar tapasztalható. Ez az igazságügyre is vonatkozik.”¹⁰⁴ Az Ideiglenes Intézőbizottság 1957. február 12-i ülésén parázs vita kerekedett a karhatalmi alakulatok alárendeltsége és fizetése körül. Uszta kifogásolta, hogy a belügy nem veszi át azt a 2600 fős egységet, amelynek átadásáról megállapodtak, így annak bérköltsege – 1957 januárjában négy és fél millió forint – továbbra is a honvédelmi tárca költségvetését terheli, amit Tömpe azzal igyekezett hártani, hogy elfogyott az e célra kapott pénzük. A hadsereg újjászervezésének idején a vezetés igyekezett szabadulni ettől a többletköltségtől, de a belügy még nem volt felkészülve ezen karhatalmi egységek átvételére és ellátására. A fegyveres erő minél gyorsabb felállítására pedig nemcsak a forradalom letörése, a Moszkva előtti bizonyítás érdekében volt halaszthatatlan szükség, de sajátos módon a rákosista erők gyors, öntevékeny lépései is erre sarkallták a kormányzatot. A Roosevelten szerződő államvédelem mellett szerte az országban megfigyelhető, hogy a hatalomba visszatérő ortodox kommunisták maguk kezdtek hozzá – önvédelmi és politikai okokból – fegyveres csoportok felállításához. Nógrád megyében 1956. november végére 466 fős egységet szerveztek,¹⁰⁵ de a helyi funkcionáriusok még Kádárék felhívása előtt saját karhatalmat állítottak föl Baranyában, Szabolcsban, Hajdú-Biharban, míg Sátoraljaújhelyen az akciót a Kummer Károly vezette nemzetőr egységnek sikerült átmenetileg megakadályoznia.

A politikai zavarodottságot és a kényszerhelyzetet egyaránt mutatja, hogy a kormány november 7-i határozata nem jelent meg, helyette a *Népszabadság* a fegyveres erők és közbiztonsági ügyek miniszterének utasítását közölte, amely egyfelől feloszlatta a „nem egységes elvek és katonai szabályzatok alapján” működő forradalmi katonatanácsokat (azzal, hogy újjáalakulásukról később fog intézkedni), másfelől mindössze arra utasította a honvédtiszteket, hogy maradjanak a helyükön, és teljesítsenek szolgálatot, vagy ha csapatuktól elszakadtak, tartózkodjanak a lakásukon, ami távol van az előző napi rendelet lázas mozgósítási szándékaitól.¹⁰⁶ Csak november 11-én jelent meg Münnich előző nap kiadott parancsa, amelyben azonnali jelentkezésre hívta fel a Budapesten tartózkodó katonákat. A fegyveres erők minisztere minden konkrét feladatmegjelölés nélkül utasította a tiszteket, hogy jelentkezzenek szolgálatra, amiből következtetni lehetett a szétesett hadsereg restaurálásának szándékára, de karhatalomba szervezésére nem. Ezt támasztja alá, hogy a Budapesten a Petőfi vagy a Zrínyi Katonai Akadémián jelentkező tisztekkel megkezdték a Tiszti Nyilatkozat aláíratását, ami ugyancsak nem szólt honvéd karhatalmi egység felállításáról.¹⁰⁷

Egyidejűleg megkezdődött a szovjetek által szétzavart hadsereg újjászervezése. A tisztikar szolgálatba állításánál is nehezebben ment a sorállomány összegereblyézése. Az alakulatuktól elszakadt sorkatonákat egyes nagyobb településeken igyekeztek összegyűjteni. Ez az át-

103 Tervezet a karhatalom újjászervezéséről. 1957. január 15. körül. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 85. ó. e. (A továbbiakban: Tervezet, 1957. január 15. körül.) 1957. februárban azonban már zavarta Kádárt a Münnich Ferenc kezében összpontosuló túl nagy hatalom: „Münnich elvtárs [...] felügyeletét most már kiterjesztené az igazságügyi szervekre is” – jegyezte meg rosszállóan az Ideiglenes Központi Bizottság 1957. február 26-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 163. o.

104 Kádár János az MSZMP IIB 1957. január 29-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 66. o.

105 Tyekvicska: *A bíboros és a katona*, 72. o.

106 *Népszabadság*, 1956. november 8.

107 A honvédtisztek figyelmébe! Közlemény. *Népszabadság*, 1956. november 11.

meneti, rendezetlen helyzet azonban azzal a veszéllyel járt, hogy az egy helyre koncentrált, tisztí felügyelettel csak minimálisan rendelkező katonák könnyen újabb megmozdulások tömegerejévé válhattak, mint például Békéscsabán, ahol december 6-án csatlakoztak a néma tüntetéshez és koszorúzáshoz, és közülük egy csoport Jenei Andor vezetésével Sarkadra ment, ahol irányítóivá váltak a helyi forradalmi megmozdulásnak, amelyet csak a kivezényelt szovjet egység tudott elfojtani. 1957. január 13-án 64 sorkatona szökött meg a kalocsai műszaki alakulat laktanyájából, akik az ellenük lefolytatott bírósági eljárás arra hivatkoztak, hogy a tisztek egy része is elhagyta az alakulatot.¹⁰⁸ Többen megtagadták a bevonulást, és vagy külföldre menekültek, vagy bíróság elé kerültek.¹⁰⁹

A hadsereg reaktíválásához hasonlóan nehezen indult a rendőrség újbóli csatasorba állítása. Az általános ódzkodás a politikai munkától szükségessé tette előbb vagy legalább párhuzamosan a szervezet politikai megerősítését, miközben lassan haladt önkéntesekkel való felduzzasztása is. A rendőri állomány jelentős része politikai hűségnyilatkozat aláíratásának megalázó procedúrája nélkül is leszerelt, számosan Nyugatra menekültek.¹¹⁰ Az állomány ellenállása és megbízhatatlansága miatt kezdettől napirenden volt egy speciális politikai, állambiztonsági osztály, illetve egy lehetőség szerint a pártnak közvetlenül alárendelt fegyveres erő felállításának szüksége.¹¹¹ Czinege Lajos vetette fel, hogy a „hadsereg árnyékában kell egy kissé megszervezni a munkásmilíciákat, ehhez legalább fél év kell”¹¹² – a prognózisban nem sokat tévedett, hiszen négy hónapba telt, mire sikerült fegyvert adni a munkásőrök kezébe. Vita volt a felállítandó párhadsereg elnevezéséről is, az előkészítő anyagok általában népőrségnek nevezték.¹¹³ Az Ideiglenes Intézőbizottság 1957. január 29-i ülésén a munkásőrség elnevezés mellett döntöttek, ami az erőltetett ütemű szervezés eredményeképpen 1957. február 19-én meg is alakult. Kádár a csehszlovák mintára megszervezendő munkásőrség felállítását szorgalmazta. A csehszlovák és a keletnémet munkásmilíciák között a szervezet függőségét illetően létezett az alapvető különbség: előbbi a pártnak, utóbbi a belügynek volt alárendelve. A pártvezetés igyekezett a megalakuló fegyveres erőket minél teljesebben fennhatósága alá vonni, de a csehszlovák minta követését indokolta a belügy zavaros helyzete is: „Nem javaslom, hogy [a munkásőrséget] minden fokon a jelenlegi állapotban a belügyminisztériumi szerveknek alárendeljük, mert ma még van bizonyos tartózkodás a rendőrséggel szemben, és ez visszatartó hatással lenne.”¹¹⁴ Földes azon aggodalmának adott hangot, hogy mivel a rendszer támogatói még nem tartják elég harcosnak, politikailag elkötelezettnek a belügyi szerveket, félő, hogy kevesebben jelentkeznének a Belügyminisztériumnak alárendelt munkásőrségbe.

108 Szécsi Béla tizedes és társainak pere. MN Pf. 7115 Helyőrségi Katonai Bírósága, Kecskemét, B. 78/1957. Hadtörténeli Levéltár.

109 A rétsági Páncélos Tiszthelyettes Kiképzőezred sorozott állományából 1956. december 5-e előtt húszan menekültek Nyugatra. Lásd Tyekvicska: *A bíboros és a katona*, 89. o. A bevonulást megtagadókra vonatkozóan lásd Deák Ferenc hadköteles pere. Győri Katonai Bíróság, B. 209/1958. Hadtörténeli Levéltár. Pardavi Béla hadköteles pere. Győri Katonai Bíróság, B. 213/1958. Hadtörténeli Levéltár. Mindkettejüket két év börtönbüntetésre ítélték. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 23 449 20–24 éves férfi hagyta el ebben az időben az országot, a menekülők között ez volt a legnépesebb korcsoport, az összes elmenekült férfi közel egynegyede tartozott ide. A *KSH nyilvánosságra nem került felmérése az 1956-os disszidálásokról*. Különnyomat. 188. o.

110 Jelentés a rendőrség munkájáról, 1956. december 7.

111 Biszku Béla az MSZMP IKB 1956. november 11-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 38. o.

112 Czinege Lajos az MSZMP IIB 1956. november 21-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 74. o.

113 A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.

114 Földes László az MSZMP IIB 1957. január 29-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 60. o.

Kádár már 1956. november végén kifogásolta, hogy a kormány november 7-i határozatát a forradalmi ezred felállításáról nem megfelelően hajtották végre: „elferdült az eredeti megállapodás, a mi elgondolásunk a szó szoros értelmében vett forradalmi ezredek voltak.”¹¹⁵ Pontosan ki is fejtette, mit ért ez esetben forradalmiság alatt: politikai szilárdságot, megbízhatóságot, tudatosságot, akár a képzettség, a katonai rend rovására is.¹¹⁶ Nem csoda, hogy a fegyveres szervezeteknek a pártvezetésben szót kapó vezetői igyekeztek ellensúlyozni a politikai hatalom törekvését, amely szerint „a forradalmi ezredek úgy kell felállítani, hogy az a hadsereg magva lehessen”. Mátyás László rendőr ezredes 1957. január közepén azzal hártotta el az őt felkereső, jövőbeni elhelyezésükről érdeklődő karhatalmista küldöttség tagjait, hogy a budapesti politikai osztályon a létszám már betelt, mindössze vidéken van még néhány üres hely operatív tisztek számára.¹¹⁷ Czinege Lajos részint abban látta a rendőrtisztek és az odaírányított pártmunkások, államvédelmisként ellentétét, hogy a „szakértelemre hivatkozva a különböző parancsnoki funkcióba és törzsekbe rendőrtiszteket igyekeztek állítani, akik részéről bizonyos pozícióföltöltés érezhető.”¹¹⁸ Kifogásaikat Kádár nem sokra becsülte: „az elvtársak [...] megijednek attól, hogy ezek nem tudnak rendesen szalutálni” – jelentette ki az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottságának 1957. február 12-i ülésén, bizonyosságot adva arról, hogy a tisztek szakmai képzettségének nélkülözhetetlenségéről milyen lebecsítő véleménye van. A fegyveres testületek vezetőinek törekvése nem bizonyult eredményesnek, egy 1959. eleji jelentés katasztrofális képet fest a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának állományáról: „beosztottai több mint 50%-ának csak általános iskolai végzettsége van, és több mint 50%-a nem végzett szakmai iskolát. 50%-nak pedig pártiskolai végzettsége sincs [...] az előforduló fejelemzetlenségekre nem a szolgálati mulasztás a jellemző, hanem a durva, korrupciós, iszákos, erkölcstelen magatartásokból adódó cselekmények.”¹¹⁹ Az alacsony iskolázottság pedig megnehezítette az ügynökség irányítását, amelynek tagjai sok esetben magasabb végzettséggel rendelkeztek az operatív tiszteknél.¹²⁰ Kádár tehát nemcsak a Munkás-Paraszt Hatalomért Érdemrenddel fizette meg a fegyveres szolgálatot vállalókat, hanem hosszabb távon gondoskodott biztos egzisztenciájukról is: „akinek 6 elemi iskolája van, az tiszthelyettesi álló-

115 Kádár János az MSZMP IIB 1956. november 21-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 75. o.

116 „A szó szoros értelmében vett forradalmi ezredekről van szó, akik lehet, hogy még a puskát sem tudják elsütni, de tudják, miért harcolnak”. Uo.

117 Forradalmi Ezred levele, 1957. február 1. Lásd még: „Pócze nem segít, ellene van, hogy nagyüzemi munkást tegyenek meg megyei kapitánynak és más fontos vezetőnek. Továbbra is az ő gerinctelen kádereit akarja pozícióba rakni, vagy más megyébe átvinni.” Belügyi pártszervezetek jelentése, 1956. december 15. körül. Valamint: „Mindig csak azzal találkoztam, hogy széjjel akarják verni ezeket a [karhatalmi] alakulatokat. Láttam, hogy a hivatásos katonai szervek úgy néznek ezekkel egymásra, mint a kutya és a macska... »a Kádár legényekkel, a pufajkásokkal baj van.«” Marosán György az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 127. o.

118 Czinege Lajos: Jelentés az Intézőbizottságnak a karhatalom helyzetéről. 1957. január 4. Sortűzek 1. 101. o. (A továbbiakban: Jelentés az Intézőbizottságnak, 1957. január 4.)

119 A Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának jelentése az ellenség tevékenységéről, az ellene folyó harc helyzetéről Budapesten. 1959. február 23. MOL 288. f. 30/1959/4. 6. e. Ezt megelőzően még rosszabb volt az arány: egy 1957-es jelentés 60%-ra tette a sem szakmai, sem operatív iskolát nem végzett beosztottak arányát. Az MSZMP Adminisztratív Osztályának jelentése a BM Politikai Nyomozó Főosztály munkájáról. 1957. december 7. MOL 288. f. 30/1957/2. 6. e. (A továbbiakban: Az Adminisztratív Osztály a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. december 7.)

120 Az Adminisztratív Osztály a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. december 7.

mányba kerülhet, és később módja lesz előlépni [...]. Az embereknek meg kell mutatni a perspektívát.”¹²¹

A központi forradalmi alakulat(ok) felállása is nehezen ment. A Katonai Tanács 1956. december 4-i ülésén pánikhangulat uralkodott el a magyar fegyveres erőknek a megújuló tüntetésekkel szembeni tehetetlensége láttán. Úgy értékelték, hogy „a magyar hadsereg ezeknek az eseményeknek csendes szemlélője volt [...] a jelenlegi rendőrség összetétele és magatartása azt bizonyítja, hogy nem alkalmas a feladatok betöltésére [...] a tiszti ezredek harci szellemét feltétlenül emelni kell”, de megkérdőjelezték azt is: vajon a „jelenlegi utasítások, amik a karhatalmi ezredek felé kimentek, megfeleltek-e egy ellenforradalmi akció ellen”? A tragikusnak értékelt helyzetből a kiutat úgy vélték megtalálni, ha alapos politikai tisztogatást hajtanak végre a honvédségnél és a rendőrségnél: „Kezdjék meg a rendőrök felülvizsgálását, a takarítást” – ahogy Uszta Gyula fogalmazott –, növeljék és koncentrálják erőiket, az a „tömeggel szemben tömeget” tudjanak állítani, hiszen „a fehérterror ellen háromszoros vörösterroret kell alkalmazni”, miközben szükségesnek látták javítani a felderítés munkáját, és az információcserét a pártvezetéssel.¹²² A Katonai Tanács december 4-i megállapításaival összhangban az Ideiglenes Központi Bizottság másnap elrendelte a BM Karhatalmi Ezred létrehozását igen rövid, december 7-i határidővel, miközben arról is döntöttek, hogy a fegyveres erők felállítására körüli anomáliák rendezése érdekében az ügyet az Ideiglenes Intézőbizottság valamelyik soron következő ülése elé kell vinni.¹²³ A szervezés azonban minden sürgősség és sürgetés, a hatalom szándékai ellenére lassan és nehézkesen haladt, Czinege már egy hét múlva támadta a hadsereg és a rendőrség vezetőit, amiért „nem helyeznek kellő súlyt az egység minél gyorsabban történő harckész állapotba való hozására”, miközben az Adminisztratív Osztály már 430 válogatott, megbízható kommunisztát irányított oda ez idő alatt.¹²⁴ 1957. január 4-i jelentésében arról számol be, hogy már „900 teljesen megbízható, szilárd párt- és szervezett munkást” küldött az alakulatba, de annak felszerelése és felhasználása még mindig számos kívánnivalót hagy maga után.¹²⁵ Még 1957 februárjában is a párt legfelső vezetésének kellett az ügyben intervenálnia: „Meg kell nézni, miért folyik lassan ez a sürgős dolog.”¹²⁶ Az alakulat létszáma 1957 tavaszára már meghaladta a 2000 főt, köztük számos görög és jugoszláv emigránssal.¹²⁷ (1957 elején felmerült egy önálló görög karhatalmi zászlóalj felállításának terve is, ezt azonban elvetették.¹²⁸)

121 Kádár János az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 128. o.

122 A Katonai Tanács 1956. december 4-i ülése. In *Sortűzek I.* 78–83. o.

123 Az MSZMP IIB 1956. december 5-i határozata. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 237. o. Csak a határozatot követő negyedik IIB-ülés foglalkozott a karhatalom helyzetével, tekintettel arra, hogy a pártvezetésnek számos egyéb feladat is a körmére égett 1956 végén (a pártsajtó megrendelése, az értelmiségi ellenállás felszámolása, a kormányprogram előkészítése, a Nagy Imre-csoport ügye stb.), miközben folyamatosan kellett ápolni a párt nemzetközi kapcsolatait a fenyegető gazdasági helyzet javítása érdekében is. De a kérdés megvitatását hátráltatta az is, hogy az érintettek nem tudtak egymással megállapodni, nem tudtak az MSZMP IIB számára egységes tervezetet készíteni. Kádár kifogásolta is, hogy „a kérdés nem nagyon alkalmas formában került az Intézőbizottság elé, mert négy jelentés és négy javaslat van.” Kádár János az MSZMP IIB 1957. január 14-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvek, I.* 305. o.

124 Czinege: Jelentés, 1956. december 12.

125 Czinege: Jelentés az Intézőbizottságnak, 1957. január 4.

126 Marosán György az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 127. o.

127 Széchy András: A BM Budapesti Forradalmi Karhatalmi Ezred 1956–57-es tevékenységéről. Hadtörténeti Levéltár, 1956-os gyűjtemény, 10. é. e. 406–416. f.

A felállítandó karhatalmi egységek elhelyezése, létszámkeretének kijelölése az ország közigazgatási beosztásához igazodott: Budapestre egy ezredet telepítettek, azokra a megyeszékhelyekre, amelyek egyben megyei jogú városok is voltak (Debrecen, Miskolc, Pécs és Szeged) egy karhatalmi zászlóalj, a többi megyeközpontba egy-egy karhatalmi századot. A sablontól mindössze három esetben tértek el: század helyett zászlóalj, telepítettek Győrbe és Szombathelyre, Győr esetében ezt a városnak a forradalom idején betöltött kiemelkedő szerepe, a rendcsinálás nehézségei, földrajzi helye és jelentős ipara kellőképpen indokolta, míg Vas megye az Ausztriával közös hosszú határszakasz miatt részesült e megkülönböztetett elbírálásban. Végül az átlagos egy helyett két századot kívántak felállítani Pest megyében.¹²⁹ Vidéken általában 1956–1957 fordulóján álltak fel a karhatalmi egységek, majd a politikai osztályok, ezt követően kezdődhetett csak meg az érdemi munka.¹³⁰

Az utcát visszahódítani hivatott, ezért (a rendőrségen létrehozott politikai osztályokkal szemben) széles nyilvánosság előtt szervezett karhatalom felállítását a kormányzat nem az ellenforradalom (még nem is mindig nevezték annak) elleni harccal, hanem elsősorban a köztörvényes cselekményeket elkövetőkkel szembeni védekezéssel, a közrend és közbiztonság megteremtésének növekvő szükségével indokolta, így igyekezett azt elfogadtatni a lakossággal. A fővárosban elsőként felállt karhatalmi századot is ennek jegyében köszöntötte a hivatalos pártajtó: „Az új karhatalom megalakulása alkalmából üdvözljük azokat a rendőröket, katonákat, munkásokat, akik részt vállalnak a rend megteremtésében. Köszöntjük őket, mint a rend és a nyugalom őrzeit. Azt kéri tőlük Budapest lakossága, hogy kemény kézzel sújtsanak le a fosztogatókra, a bűnözőkre, s védjék meg a lakosság, az ország vagyonát.”¹³¹ Ahogy országosan befejeződtek a fegyveres harcok, és megalakult Budapesten a második honvéd karhatalmi ezred, máris változott, egyre inkább politikai jellegű lett a nyilvánosan is vállalt feladat: „Feladatuk a rend biztosítása, s az orvlövészek lefegyverzése. A tisztí járóőrök a lefegyverzett rendzavarókat a népköztársaság igazságügyi szerveinek adják át.”¹³² De a karha-

128 Határozati javaslat az Intéző Bizottság 1957. január 14-i ülésén tárgyalt Jelentés a karhatalom helyzetéről című napirenddel kapcsolatban. 1957. január 23. MOL 288. f. 30/1957. 7. 6. e.

129 Összefoglaló jelentés, 1956. december 20.

130 Tóth Lajos Borsod megyei és Diósi Imre Nógrád megyei ügyész felszólalása az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten. OSZK Kézirattár, 1956-os gyűjtemény. Tyekvicska Árpád könyvében 1957 januárját még csak a kezdeti lépések megtétele idejének tekinti, a „megyére kitekintő munka azonban csak az osztály [politikai osztály] tényleges feltöltése után, 1957 februárjában indult meg.” In Tyekvicska: *A bíboros és a katona*, 71. o. A vidéki karhatalomra vonatkozóan lásd még: „A karhatalmi zászlóaljak szervezése Miskolcon, Pécsen, Szegeden és Szombathelyen befejezéséhez közeledik. Debrecenben és Győrben még kezdeti állapotban van.” A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.

131 Fontos politikai üzenete volt a szövegben a sorrendnek: a korábbi évek gyakorlatával szemben a magántulajdon védelmét a közös elé helyezték, illusztrálandó a kádári hatalom forradalmi újszerűségét. Lásd Gyors ütemben szervezik az új karhatalmat. *Népszabadság*, 1956. november 11.

132 Intézkedések a közbiztonság megszilárdítására. *Népszabadság*, 1956. november 13. Szükséges megjegyezni, hogy az igazságügyi szervek ekkor még a teljes szétesettség állapotában voltak, így nem tudták átvenni a karhatalom által letartóztatottakat. Szénási Géza 1956. december 19-én tartotta első tájékoztató, eligazító értekezletét a megyei ügyészek részére, érdemben és általában csak ezt követően indult el az ügyészségeken a politikai ügyek vizsgálata, bár megjegyzendő, hogy december 12-től elkezdődött a munka a legelőbb talpra állított katonai – elsősorban a budapesti – ügyészségeken, noha ennek színvonala – különösen az első napokban – hihetetlenül alacsony, rendezetlen volt. A büntetés-végrehajtás a Belügyminisztérium alá tartozott, így a kitétel a börtönökre sem vonatkozhat. Akit ebben az időben valamelyik szerv letartóztatott, az jó ideig annak őrzetében maradt.

talom elfogadtatása érdekében továbbra is előtérben maradt a széles nyilvánosság elé szánt megfogalmazásokban a köztörvényes cselekmények üldözése.¹³³ A szövegekből nehéz volt pontos képet nyerni arról, mi is a karhatalom valódi célja, ez igazán akkor lett világos, amikor már egyre többen rendelkeztek konkrét, személyes élményekkel, amikor egyértelművé vált, hogy a forradalmi események során elkövetett cselekményeket kriminalizálva a hatalom tudatosan és szándékosan elmosza a köztörvényes és a politikai tevékenység közötti határt. 1956. november 21-én az országban már 13 810 fő teljesített karhatalmi szolgálatot, 5140-en a belügyi, 7554 a honvéd- és 1116-an a megyei pártbizottságok által szervezett karhatalmi alakulatokban.¹³⁴

A karhatalomhoz képest is megkésve kezdődött el a politikai osztályok felállítása, amihez meg kellett várni a volt ÁVH-sok felülvizsgálatát. A munka beindítását nehezítette az a többfrontos politikai küzdelem, amelyet az osztályok vezetői és beosztottai kezdettől folytattak az általuk megbízhatatlannak minősített személyekkel és intézményekkel szemben. Helyzetüket nehezítette, hogy az ÁVH utóadaként létrehozott „Főosztály” akkor kezdett el szerveződni, amikor a kormányzat nyilvánosan még megtagadta a „Hatóságot” és az államvédelmiseket, felülvizsgálattal színel felelősségre vonásukat készítve elő.¹³⁵ Ugyanakkor az államvédelmisek kezdettől fogva minél teljesebb restaurációra törekedtek, mutatja ezt a politikai nyomozók panasza is az október 23-a előtti hibákra, amikor „a törvényesség egyoldalú értelmezéséből származó liberalizmus” károsan hatott az állomány harcokésztségére.¹³⁶ Az első félévi munkáról adott összefoglaló jelentés arra hívja fel a figyelmet, hogy az október 23-a előtti hibás politikai értékelés alapján hozott káros intézkedések jelentősen csökkentették az operatív munka hatékonyságát: „Az 1956. októberi ellenforradalmat megelőzően kialakult politikai légkör és azon belül az egyre erőteljesebben jelentkező jobboldali, revizionista irányzatok, amelyek háttérbe szorították azt a körülményt, hogy a szocializmus építésének viszonyai között számolni kell az ellenséges osztályerők tevékenységével, érezette hatását az ügynöki munka ütőképességének vonalán. A korábban kialakult, elkövetett túlzások és törvénytelen-ségek hibáinak kijavítása során több olyan intézkedés is született, amelyek az ügynöki munka hatékonyságát csökkentették,”¹³⁷ fordították vissza a politikai vezetésre azt a vádat, hogy nem jelezték idejében az ellenforradalom szervezését, miközben ha nem is a klasszikus megfogalmazás szerint, de azt állították, hogy a proletárforradalom győzelme után is létezik az osztályharc, vagyis szükség van politikai rendőrségre.

Az államvédelem hatékonyságát erősen meggyengítették a forradalmi események. Az állomány októberi megrettenése, menekülése megnehezítette a munkát, amint erre az 1956. decemberében készült jelentés eufemisztikus megfogalmazása is felhívja a figyelmet: „az ope-

133 „Számos esetben fogtak el fegyveres fosztogatókat, akik áruházakat, üzleteket, lakásokat raboltak ki. Ezeket bíróság elé fogják állítani.” Egységes, új karhatalom a népi demokratikus rendszer megvédéséért. *Népszabadság*, 1956. november 14.

134 Czinege Lajos: Jelentés a rendőrségi karhatalom helyzetéről. 1956. november 21. MOL 288. f. 30/1957. 7. ő. e.

135 „A Budapesti Főkapitányságon megszerveztük a Politikai Nyomozó Osztályt, amely igen nehéz körülmények között alakult meg néhány fővel, abban az időszakban, amikor az ÁVH ellen a legnagyobb volt a gyűlölet, és igen sokan nem akartak munkát vállalni ezen a területen. [...] Természetesen a mai állományt még személyileg felül kell vizsgálni, és munkamódszerein igen sok változtatnivaló van.” Jelentés Tömpe Istvánnak, 1956. december 19.

136 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. február 8.

137 A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztály ügynöki operatív munkájának helyzete. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 28/a. ő. e. (A továbbiakban: A Politikai Nyomozó Főosztály operatív munkája.)

ratív állomány jelentős része hatása alatt állt az október 23-a során kialakult helyzetnek. Ennek következtében cselekvőkészsége nem volt egységes. Sokan közülük önvédelmi kérdésekkel foglalkoztak [...]. Csak egészen az utóbbi időben lehet tapasztalni az állomány soraiban magasabb szervezetséget és nagyobb önbizalmat.”¹³⁸

A jelentést szignáló Mátyás László ezredes jelezte azt is, hogy a november 4-ét követő politikai bizonytalankodás, az ÁVH elítélése kedvezőtlenül hatott az ellenséggel szembeni harcra: emberei „időnként hatása alá kerültek azoknak a félhivatalos vagy hivatalos nyilatkozatoknak, melyek tovább üldözték ennek a szolgálatnak a tagjait”.¹³⁹ 1957 februárjában – nem sokkal leváltása előtt – már jóval erősebben vádolja a helyzetért a politikai vezetést, talán éppen abban a hiúnak bizonyuló reményben, hogy ezzel meg tudja tartani pozícióját: „Állományunkat rendkívül megviselte az ellene folyó kampány, a kialakult tömeghisztéria, különösen mert azt látták, hogy az ellenük folyó hangulatkeltésben egyes párt- és állami funkcionáriusok, szervezetek és nem utolsósorban a sajtó is részt vett. [...] Hozzájárult ehhez a felülvizsgálat, amit az állomány tagjai megaláznak tartottak. Elvtársaink és családjuk élete veszélyben forgott, sokakat kiraboltak, és a fenyegető közhangulat miatt egyesek hosszú ideig nem mehettek vissza lakásukba.”¹⁴⁰ A jelentésben foglaltak helyenként azonos megfogalmazásban visszatérnek egy 1957. február 25-re datált szövegben, vagyis már Mátyás leváltása (1957. február 14.) után.¹⁴¹ Czinege Lajos az 1957. januári intézőbizottsági ülés elé szánt észrevételeiben szövegesen: „Igen gyakori volt, hogy a Belügyminisztérium vezető funkcionáriusai, a rádió, a párt sajtó ismételtelen olyan nyilatkozatokat tettek, melyek a személyi állomány további demoralizálására vezettek.”¹⁴²

Ezek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a jelentésekben szereplő kampány, tömeghisztéria a november 4-ét követő napokra vonatkozik.¹⁴³ A szövegek legfőbb üzenete pedig az, hogy az államvédelmisek már akkor harcoltak az ellenforradalom ellen, amikor még a politikai hatalom (Kádár és Münnich) is ellenük foglalt állást, és a Tiszti Nyilatkozat szövegében is a hibák kijavítására irányuló hazafias mozgalomként aposztrofálták október 23-át. Név nélkül többeket megvádolnak, felelőssé tesznek a párt- és állami vezetők közül is azért, hogy késleltették az államvédelem harcba vetését. Ekkor már a legénység átmentésének ér-

138 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztály elmúlt 20 napos operatív tevékenységéről. Budapest, 1956. december 17. Mátyás László rendőr ezredes osztályvezető. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 28/a. 6. e. (A továbbiakban: Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1956. december 17.)

139 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1956. december 17.

140 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. február 8.

141 Jelentés az októberi események értékeléséről. 1957. február 25. A fejléc és aláírás nélküli szöveg egyértelműen a Politikai Nyomozó Főosztály álláspontja szerint számol be a történekről. Ebben a fentebb idézett szöveg a következő formában olvasható: „Hozzájárult ehhez a felülvizsgálat, amit az állomány tagjai ebben az időpontban különösen megaláznak tartottak. Elvtársaik és családjuk élete közvetlen veszélyben forgott, barátait megölték, akasztották, bebörtönözték, meghurcolták, őket magukat többségükben kirabolták, és a fenyegető közhangulat miatt egyesek hosszú ideig nem mehettek vissza a lakásukba sem.” BM KI Miniszteri iratok, 1957. 40. 6. e.

142 Czinege: Észrevételek, 1957. január 15.

143 Ennek jogosságát erősítik egyéb források is, így például a győri munkástanácsok Budapesten járt küldötteinek beszámolója: „Ma a vagonjárási munkástanács ülésén budapesti útközről számoltak be a küldöttek. Elmondották, hogy ma még nagyon veszélyes az országúton való utazás. Számtalanszor igazoltatták őket oroszok, magyar katonák, valamint szabadságharcos csoportok, ez utóbbiak főleg ávosok után kutattak.” Maros József korabeli naplója. 1956. november 14. OSZK Kézirattár; 1956-os gyűjtemény.

dekében megtartott felülvizsgálat is a felhozott vádak közé kerül, és szó sincs az államvédelem hibáiról, nemhogy bűneiről, ehelyett kampány, tömeghisztéria, hangulatkeltés volt az oka annak, hogy fenyegető közhangulat alakult ki. Ezt részleges érvénnyel már 1956. november 21-én Kádár is megállapította: „Az államvédelmi[s]jek elleni tömeghangulat két forrásból származik: saját hibájuk, hogy mindenfelé nyomoztak, túlzások részesei voltak, a másik a fontosabb, hogy felszították ellenük a reakciósook a tömeget, mert halálíg kitarítottak becsületből a párt mellett, mert teljesítették a parancsot.”¹⁴⁴ Mátyás László, a Politikai Nyomozó Főosztály néven reinkarnálódott ÁVH vezetője tovább támadva a politikai vezetést, a fentiekén túl azzal magyarázta a politikai nyomozómunka hiányosságait, hogy „olyan létszámkeretet kaptunk, ami eleve erősen megnehezítette a munkát.” Szerinte a sokáig húzódoó átszervezés, a technikai eszközökkel való rossz ellátottság, az operatív munkához szükséges eszközök hiánya stb. gátolta a munkát.¹⁴⁵ Vagyis Mátyás véleménye szerint az államvédelmi apparátus nem a politikai vezetés szándéka szerint, hanem szinte annak ellenére, attól akadályoztatva vette fel a harcot november 4-e után az „ellenforradalommal”, féllegalitásban dolgozott, és így ért el eredményeket.

De az önbizalom visszaszerzése sem volt önmagában elég a munka megindításához. A forradalom idején a különböző megyei főosztályok és osztályok elfoglalásával az ÁVH-nak nagyon sok titkos, bizalmas irata került a felkelők kezére, így dekonspirálódtak módszerek, ügynökök, titkos találkozóhelyek. „A bizalmas anyagok kb. 60%-a megsemmisült vagy dekonspirálódott”,¹⁴⁶ valamennyi részleg súlyos veszteségeket szenvedett, a legérzékenyebbet talán a hírszerzés: „összes külföldön lévő rezidentúrájuk a Külügyminisztériumban bekövetkezett ellenforradalmi cselekmények miatt dekonspirálódott”,¹⁴⁷ de súlyos létszámproblémákkal küzdött mind az operatív tisztek, mind az ügynökség szempontjából a Belső Reakció Elleni, az Ipari és Közlekedési Szabotázs Elhárító és a Vizsgáló Osztály is, amelyekre a megtorlás beindításakor a munka dandárja várt. A szétesettség minden szempontból teljes volt, ami kiváló lehetőséget kínált a valódi újrakezdéshez. „A hálózati operatív munka beindításánál kellett a legnagyobb nehézségekkel megküzdeni úgy Budapesten, mint vidéken. Egyes megyei szerveknél a nyilvántartás jelentős részét, vagy [sic!] teljesen megsemmisítették. Több helyen az operatív anyagok, pl. Miskolcon, Egerben, de máshol is egy jelentős része az ellenforradalmárok kezére jutott, megismerték az ügynökség jelentős részét, és így azt tovább használni nem lehet.”¹⁴⁸ Az ügynökség egy jelentős része az államvédelemmel szemben megnyilvánuló tömeghisztéria, majd a kormányintézkedések hatására megtagadta a munkát, egy kis része kiszökött az országból. Ezek és az operatív állománynál tapasztalható problémák (demoralizáltság, titkos állomány) jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy az operatív hálózati munkában nem haladtunk megfelelően előre.”¹⁴⁹ Az 1957 januárjáról készített bűnügyi statisztikai jelentés

144 Kádár János az MSZMP IIB 1956. november 21-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 76. o.

145 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. február 8.

146 A Politikai Nyomozó Főosztály operatív munkája.

147 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1956. december 17.

148 Hogy a politikai osztályok – és a hatalom – számára milyen fontos volt az illetéktelen kezekbe került operatív anyagok legteljesebb begyűjtése, azt jól bizonyítja a miskolci Újlaki Csaba ellen lefolytatott eljárás. Újlaki a forradalom napjaiban jutott hozzá a miskolci ÁVH egyes irataihoz, azokból néhányat lemásolt, és rokonainál, ismerőseinél helyeztet el. A nyomozók gondosan összegyűjtötték valamennyi fellelhető példányt. A házkutatásra érkezők elől Újvári húga a mosóteknőbe rejtette az iratokat, majd férje a mosóvízzel együtt kiöntötte azokat a WC-be. Amikor a nyomozók ezt megtudták, csákyákkal végigkötörték az emésztőt, hogy kihalásszák onnan a másolatokat. Újvári Csaba vizsgálóati dossziéja. Történelmi Hivatal, V-145.092.

is azzal magyarázza a rendőrség munkájának gyengeségét, hogy „az ellenforradalmi események majdnem teljesen szétverték a rendőri ügynökséget, amely január hónapban még nem tudott talpra állni.”¹⁵⁰

A Politikai Nyomozó Főosztály az ügynöki hálózat gyors reorganizációjára törekedett, ami ez esetben is együttjárt a megújításra törekvéssel. Itt az volt a szempont, hogy az ügynökök minél jelentősebb hányada kerüljön ki az ellenségesnek minősített kategóriákból annak érdekében, hogy a hatóságok számára hasznosabb információkat tudjon szolgáltatni, egyben csökkenjen körükben a párttagok aránya.¹⁵¹ Még 1956 végén határoztak a hálózat felülvizsgálatáról, a dekonspirálódott vagy megbízhatatlan, alkalmatlan ügynökök kizárásáról és „új minőségi hálózat létrehozásáról”.¹⁵² Az ügynöki hálózat gyors kiépítése azonban számos veszélyt rejtett magában: „vannak olyan tapasztalataink, miszerint az ügynökség felülvizsgálata nem elég alapos, a kapcsolat újrafelvétele előtt az ügynökség régi tagjait nem ellenőrzik le kellően, és így könnyen előfordulhat, hogy dekonspirált, áruló, vagy esetleg visszafordult ügynök kerül a hálózatba”.¹⁵³ Még egy 1958 végén készült jelentés is kénytelen volt megállapítani, hogy „sorozatos hibák fordulnak elő konspiratív tekintetben. Gyakori az ügynöki árulás és provokáció [...] az operatív osztályok nem fordítanak kellő figyelmet az ügynökségtől szerzett adatok, jelzések ellenőrzésére”.¹⁵⁴ A Politikai Nyomozó Főosztály 1957. évi munkájáról készített jelentés is leszögezte, hogy „kevés az alapos[an] ellenőrzött ügynök, mert nem megfelelően hajtották végre a belügyminiszter elvtárs idevonatkozó parancsát. Például nem ellenőrizték, mit csinált az illető az ellenforradalom alatt, nem dekonspirálódott-e, vagy lett áruló [sic!]. Gyakran tapasztalható felületesség az új beszerzéseknél is.”¹⁵⁵

De nemcsak ügynökök, hálózati személyek lepleződtek le a forradalom napjaiban, hanem az ÁVH tisztjei közül is számosan. Kádár az Intézőbizottság 1957. február 12-i ülésén emlékeztetett arra, hogy „a felkelők birtokában volt az egész államvédelmi lista és az összes pártfunkcionáriusok névsora és címjegyzéke [...] úgy néz ki, hogy az államvédelmisták közül kb. 150–200-at kiengedtek a felkelők, és beszerveztek. Azok közül néhány, mikor újból behívták, becsületes volt, és megmondta, hogy ne vegyenek vissza, mert engem beszerveztek.”¹⁵⁶ Ez felvetette az egykori államvédelmisek új szempontú, tényleges felülvizsgálatát.

1957 első felében a hálózati felderítés továbbra is hallatlanul gyenge lábakon állt. „Az ez évben foganatosított összes letartóztatottaknak [sic!] mindössze 5,2%-a olyan, akik letartóztatásukat megelőzően hálózati felderítés alatt állottak, illetve annak eredményeképpen következett be az őrizetbe vétel. [...] 1957. május hónapban a politikai nyomozó szervek 413 főt vettek őrizetbe, és a letartóztatott személyek közül csupán egy fő volt, akinek személyi dossziéja volt”.¹⁵⁷

149 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. február 8.

150 Bűnügyi statisztikai jelentés, 1957. január. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 25. ő. e.

151 Az Adminisztratív Osztály a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. december 7.

152 Feladatok meghatározása a rendőrség vonalán. 1956. december vége. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 15. ő. e.

153 A Politikai Nyomozó Főosztály munkája 1957. március 15-ig.

154 Jelentés a büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről szóló határozat végrehajtásáról az állambiztonsági szervek munkájában az 1958. február 1. és augusztus 1. közötti időszakban. 1958. november 19. MOL 288. f. 30/1958/2. ő. e.

155 Az Adminisztratív Osztály a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. december 7.

156 Kádár János az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 121. o. A kutatás jelenlegi szintjén nincs adatunk arról, hogy a felkelők államvédelmiseket szerveztek volna be, de tudunk olyan esetről, amikor azok önként csatlakoztak a forradalomhoz.

157 A Politikai Nyomozó Főosztály operatív munkája.

A Politikai Nyomozó Főosztály munkájának hatékonyságát tovább csökkentette az a törekvésük, hogy megfeleljenek a politikai elvárásoknak. A főosztály ugyanis – az 1956. decemberi párthatározat iránymutatását figyelembe véve – arra törekedett, hogy leleplezze mindazon erőket, amelyek „tudatos szervezkedése” az ellenforradalmi robbanáshoz vezetett. A már idézett 1956. december 17-i jelentés szerint: „Jelenleg [...] hálózati úton kutatják az illegálisban lévő horthysta ellenforradalmi elemeket”.¹⁵⁸ Ez nem hozhatott jelentős eredményt, de a megkövetelt lojalitásnak megfelelően saját hibájukként vállalták ennek következményeit: „Nem tudtuk elegendő ténnyel bizonyítani az imperialista hatalmak szerepét az ellenforradalom előkészítésében, kiobbantásában és támogatásában. Az operatív munka gyengesége következtében nem tudtuk dokumentumokkal bizonyítani, hogy az október 23-án elkezdődött ellenforradalom nem spontán, hanem a belső és külső reakciós erők szervezett akciójaként jött létre.” A további feladatok meghatározásánál igyekeztek óvatosabban fogalmazni, amikor az „eszmei irányítókat”, a „szervezkedések vezető személyeit” kívánták ártalmatlanná tenni, mindeközben különös figyelmet fordítva az osztályidegen személyekre, és arra, hogy „el kell érni, hogy a letartóztatottak szociális összetétele ebben az irányban javuljon”.¹⁵⁹ Ennek biztosítása érdekében utasították a szerveket az osztályhelyzet körültkintő meghatározására, ami tág lehetőségeket nyújtott az adatok manipulálására. Az osztályszempontokat minden eredménytelenség ellenére a megtorlás folyamán mindvégig és mindentől igyekeztek érvényesíteni.¹⁶⁰

ELLENTÉTEK

Az 1956 végére, 1957 elejére felállt fegyveres erők helyzete rendkívül zavaros volt. Léteztek a Belügyminisztérium, illetve a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe tartozó karhatalmi alakulatok, felállt és szerveződött a Politikai Nyomozó Főosztály, de továbbélt a törekvés, hogy a rendőrség is vegye ki a részét az „ellenforradalmárok” elleni harcból: „államvédelmi munkájuk során a politikai osztályoknak támaszkodniuk kell a rendőrségi szervekre, fokozottabban kell azokat bevonni az ellenséges illegáció [sic!] felderítésébe és leleplezésébe,¹⁶¹ noha az utóbbit be nem fejezett megtisztítása miatt még ekkor is úgy értékelték, hogy munkájára „a rossz vezetés és nem egy esetben ellenséges vezetés következtében a gyávaság és inga-

158 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1956. december 17.

159 Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. február 8.

160 Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Budapest, 1993, Zrínyi. Valamint: „A volt uralkodó osztályok hazai maradványai többségükben mint »munkások« (segédmunkások, gépkocsivezetők, bányászok stb.) helyezkedtek el, és ma is mint a munkásosztály képviselői lépnek fel. [...] Az ellenség legfőbb és legtudatosabb bázisát továbbra is a volt uralkodó osztály tagjai képezik [...]. A kifejezetten osztályidegen elemeken kívül támaszkodik a horthysta államapparátus vezetőire, volt katonatisztekre, a volt fasiszta pártok kádereire, a volt koalíciós pártok jobbszárnyára, a huligánokra és a lumpenproletárookra, az értelmiség egy részére, az értelmiségi ifjúság egyes rétegeire, de támaszkodik megtévesztett munkásokra és parasztokra is.” Jelentés az MSZMP IIB-nek a belső reakció elleni harc néhány kérdéséről. 1957. május. MOL 288. f. 5/33. 6. e.

161 Feladatok meghatározása a rendőrség vonalán. 1956. december vége. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 15. 6. e. Valamint: „A rendőri munka során felmerült fontosabb kérdéseket az ORK [ORFK] vezetője utasításban szabályozta. Így: elrendelte, hogy a megyei politikai nyomozó osztályok felállításáig a rendőrség bűnügyi szervei nyomozzák és derítsék fel az állam belső és külső közbiztonsága elleni bűncselekményeket”. Jelentés a rendőrség munkájáról, 1956. december 7.

dozás jellemző.”¹⁶² Az alárendeltségi helyzet, a hatáskörök tisztázatlansága, a kiforratlan politikai helyzetből fakadóan egymásnak is ellentmondó rendelkezések és nyilatkozatok, amelyek elbizonytalanították az állományt, az eltérő jogi szabályozottság és nem utolsósorban a fizetésekben megmutatókozó különbségek egymással is szembeállították az azonos céllal létrehozott testületeket, illetve a különböző helyekről verbuvált legénységet.¹⁶³ Az 1956 végén a pártvezetés számára készített jelentés óvatos fogalmazásán is érződik a feszültség: „A Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium vezetőinek együttműködését kielégítőnek lehet mondani, de még mindig nem tudták biztosítani azt, hogy az együttműködés Budapesten és a vidéken is a feladatoknak megfelelő legyen. A két testület tagjai közt vetélkedés folyik, és ez nem egy helyen gátolja a karhatalom egységes fellépését az ellenséggel szemben”.¹⁶⁴ A tatabányai Beer-csoport egyaránt szembekerült a helyi rendőrséggel és az ügyészséggel, valamint a honvéd karhatalommal.¹⁶⁵ Az erőviszonyokat jól mutatja, hogy végül szovjet segítséggel ők kerültek ki győztesen a küzdelemből, a karhatalmi egységeket 1956. december 10-én összevonták, egységes irányítás alá helyezték, „december 11-én új városparancsnokot kapott Tatabánya, Csaba alezredes személyében, ezenkívül egy erős karhatalmi szakaszt Budapestről, amellyel most már biztosítva van Tatabányán a karhatalom”.¹⁶⁶

Az amúgy is meglévő ellentéteket élte a pozícióföltés, hiszen az államvédelmeseit, funkcionáriusokat azzal az „ígérettel [mozgósították], hogy a későbbiekben az önkéntes jelentkezés és alkalmasság figyelembevételével elsősorban őket és a többi karhatalmi ezredek állományát fogják figyelembe venni a honvédség és rendőrség újjászervezésénél”, ami mélyítette ellentétüket a leépítésektől fenyegetett rendőr- és honvédtisztekkel.¹⁶⁷

Kezdetől nagyon rossz, alkalmasint ellenséges volt a rendőrség, valamint a karhatalmi egységek és a politikai osztályok állományának viszonya egymáshoz, de kiélezett hatalmi harcot folytattak a fegyveres szervek vezetői is – a személyes ellentétektől tarkított küzdelemnek esett áldozatul Mátyás László és Pócze Tibor –, szembenállásuk eredményezte például, hogy

162 A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.

163 „Hosszú időn keresztül a párt[ot] vezető elvtársak is támogatták ezt a harcias, de fegyelmezetlen áramlatot, és ezért alakult ki egy igen erős rendőrségellenes hangulat, ami még jelenleg is nagymértékben megvan. Jelenleg is az a helyzet [a BM Karhatalmi Ezrednél], hogy csak belső karhatalmistákból, honvédtisztekből és saját magukból akarnak parancsnokot választani.” Ambrus János rendőr alezredes jelentése Tömpe Istvánnak. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 26. 6. e.

164 A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül. Az Intézőbizottság elé kerülő végleges szöveg már a szőnyeg alá söpörte a problémát: „A Belügyminisztérium munkája, különösen most, szorosan kapcsolódik a Honvédelmi Minisztérium munkájához. A két minisztériumot illetően az együttműködés jó. A karhatalmi feladatok közös és koordinált ellátása eredményes.” Tervezet, 1957. január 15. körül, valamint Kőrösi György jelentése Tömpe Istvánnak, 1956. december 15. körül.

165 „1956. december 7-e előtt már több személyt őrizetbe vettek, de ezeket a személyeket a rendőrség sorozatosan szabadon bocsátotta, mert az ügyész nem volt hajlandó – a törvényességre hivatkozva – velük szemben eljárni.” Kőrösi György jelentése Tömpe Istvánnak, 1956. december 15. körül. „Baranya ezredes [a honvéd karhatalom parancsnoka] ingadozó magatartást tanúsított, és már abba is belement, hogy a Beer-csoportot lefegyverezzék.” Uo.

166 Kőrösi György jelentése Tömpe Istvánnak, 1956. december 15. körül. Kronológiai vázlatában Germuska Pál 1956. december 7-re datálja a Beer-csoport és a Hunyadi tisztí osztág közös karhatalmi zászlóaljba való összevonásáról hozott döntést. Germuska Pál: A forradalom Tatabányán. Kronológiai vázlat. In *Évkönyv, III. 1994*. Budapest, 1994, 1956-os Intézet. 215–216. o. Nem vetendő el ugyanakkor a Tatabányán történtek kivizsgálására küldött Kőrösi ezredes datálása.

167 Czinege: Jelentés az Intézőbizottságnak, 1957. január 4.

teljes egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy a felállítandó munkásőrséget a párt irányítsa, hiszen ezzel kölcsönösen megakadályozták, hogy az új fegyveres alakulat a másik fél alárendeltségi körébe kerülve, annak pozícióit erősítse.¹⁶⁸ A kölcsönösen nagyfokú bizalmatlanság megnehezítette, sok esetben lehetetlenné tette a közös munkát. Túl azon, hogy a rendőrség hosszú időn keresztül politikamentességre törekedett, előfordult az is, hogy felléptek a karhatalmistákkal szemben.¹⁶⁹

Hasonlóan rossz viszony alakult ki a különböző egységek között Csongrád megyében: „Párttagokból polgárőrséget szerveztek, amely a legkomolyabb fegyveres erőt jelenti a megyében. Minden rendőrőrhöz 10-20 polgárőrt küldenek megerősítésre. A katonatisztek csak tartalékokat képeznek. Rossz a viszony a polgárőrség és a tisztek között. A rendőrségre egészében nem lehet támaszkodni”.¹⁷⁰

A politikai megbízhatóság ráadásul nem járt együtt a szakmai ismeretekkel, sőt számos esetben akadályozta azok megszerzését. A rendőrség kísérletet tett arra, „hogy a legelemibb rendőri feladatokra tanítsa a bajtársakat”, akik ezt azzal utasították vissza, hogy ők nem akarnak rendőrök lenni, őket az ellenforradalmárok elleni harcba küldte a párt.¹⁷¹

A politikai nyomozó és vizsgáló szerveknek még rosszabb volt a viszonyuk az ügyészségekkel, mint a rendőrséggel. Az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten Szénási Géza meg is róttá kollégáit azért, mert „úgy látszott még december első napjaiban is, hogy a helyi szervekkel, de különösen a karhatalommal és a rendőrséggel a törvényesség és a módszerek tekintetében kiktüszöbölhetetlen az ellentét”.¹⁷² Az ügyészség rendelkezésére számos őrizettest szabadítottak ki a kistarcsai internálótáborból,¹⁷³ de rendre szabadlábba helyezték a le tartóztatottakat is, ahogy azt Sándor József kifogásolta az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1957. február 26-i ülésén: „Somogy megyében [...] két elvtársat kivégeztek, s az ügyészség még egyetlen ember felett sem ítélt meg [sic!], még tárgyalást sem készített elő. Hiába tartóztatjuk mi le, ha az ügyészség kiengedi. Ezért véleményem szerint a belügyi szervek munkáját kritikusabban kell nézni”.¹⁷⁴ Pártaktívákról érkezett jelentésekre hivatkozva

168 Tömpe István és Gyurkó Lajos az MSZMP IIB 1957. január 29-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 62–63. o.

169 „1957. január 1-jén Hámos Imre bajtársunkat, akit több ittas civil provokált, és ezekkel szemben fellépett, a rendőrség bevitte a XV. kerületi kapitányságra, ott gumibottal megverték, és hamisan azt állították róla, hogy lövöldözött, holott könnyen megállapítható volt, hogy pisztolyából egyetlen lövés sem ment ki. Megjegyezzük, hogy Hámos elvtárs régi munkásmozgalmi ember és kommunista párttag.” A Budapesti Forradalmi Karhatalmi Ezred III. zászlóalj katonáinak levele Marosán Györgyhez. 1957. január 3. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 1. 6. e. A leírt esetből nem az az érdekes, hogy ki kit provokált, hanem az, hogy rendőrök egy karhatalmistával szemben a civileket vették védelmükbe. Hasonló esetről számol be a Nógrád megyei rendőrkapitány tájékoztatója is: „A rendőrség egyes tagjai és egyes karhatalmisták közötti nézeteltérések verekedésig fajultak.” A Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság jelentése az MSZMP Adminisztratív Osztályának. In *Sortűzek I.* 109. o.

170 Belügyi pártszervezetek jelentése, 1956. december 15. körül.

171 Ambrus János rendőr alezredes jelentése Tömpe Istvánnak. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 26. 6. e.

172 Szénási Géza az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten. OSZK Kéziratár, 1956-os gyűjtemény.

173 „Megállapítható – és erre számtalan példa van –, hogy az ügyészség rendkívül liberálisan bírálja el a közbiztonsági őrizetesk ügyét.” Tájékoztató jelentés a rendőri felügyelettel és a kitalással kapcsolatos rendőri munkáról. 1957. augusztus 6. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 65/a. 6. e.

174 Sándor József az MSZMP IKB 1957. február 26-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 178. o. A forradalmi események nem követeltek emberéletet Somogy megyében, ellenben október 27-én Berzencén a községbe érkező határőregység sortűzének négy, a Kaposvár elleni november 4-i szovjet támadásnak öt halálos áldozata volt. Lásd Szántó László: *Az 1956-os forradalom Somogyban.* Kaposvár, 1995. Somogy Megyei Levéltár.

Czinege Lajos is úgy értékelte, hogy „az ügyészség, illetve az ügyészek jelentős része nem vesz részt ebben a harcban, sőt menti, kiszabadítja az ellenforradalmárokat. A Legfőbb Ügyészségen olyan jelszó kapott lábra [sic!], hogy »az Ügyészség fő feladata a becsületes hazafiak megmentése«. A helyzet megváltoztatása érdekében néhány ügyész letartóztatását javasolta, sőt: „Azon ügyész, bíró, aki nem hajta végre [nem vesz részt a statáriális eljárásokban], azt azonnal el kell távolítani, s aki kimondottan ellenforradalmi cselekményt követ el, vele szemben is statáriumot kell alkalmazni”.¹⁷⁵

Kezdetben az ügyészség, élve alkotmányban biztosított jogával, alkalmanként megkísérelt törvényességi felügyeletet gyakorolni a belügyi szervek fölött, azonban hamar kiderült, hogy kettejük közül melyik az erősebb. 1957 májusában a Nógrád Megyei Ügyészség ellenőrzést tartott a megyei rendőrkapitányság politikai osztályán, amelynek során az eljáró ügyész számos formai és tartalmi szabálytalanságot észlelt és tett szóvá jelentésében (hiányos az előzetes letartóztatást elrendelő határozat kihirdetése, nem figyelmeztetik a letartóztatottakat, hogy joguk van panasszal élni letartóztatásuk ellen, együtt őrzik a közbiztonsági őrzetéseket azokkal, akik ellen büntetőeljárás folyik, az operatív részleg tanúkat hallgat ki már a nyomozás elrendelése előtt, sőt több esetben ők kezdik meg a gyanúsítottak kihallgatását is stb.¹⁷⁶). Válaszul a politikai nyomozók hamar találtak tanút arra, hogy az ügyben eljáró ügyész októberben egyetértett egyes forradalmi rendelkezésekkel, így ő volt kénytelen távozni állásából, az általa bírált rendőri vezetők pedig helyükön maradhattak.¹⁷⁷

Az ügyészek szorult helyzetét mutatja, hogy mindezek után a legfőbb ügyész 1957 őszén őket vonta felelősségre, amiért „nem törekedtek tapasztalataink szerint arra, hogy a nyomozó hatóság tagjai és közegei által elkövetett súlyos törvénysértéseket a felügyeletet ellátó ügyészek jelentsék [...]. Több esetben elmulasztották a fegyelmi vagy büntetőjogi felelősségre vonás szorgalmazását és annak vizsgálatát, hogy a felelősségre vonás alkalmas-e a törvénysértések megelőzésére”.¹⁷⁸ Az Igazságügy-minisztérium, a Legfőbb Ügyészség és a Belügyminisztérium pártalapszervezeteinek 1957. február 5-én tartott közös értekezlete is egyetértett abban, hogy „különösen a megyékben alig tapasztalható a politikai ügyeket vizsgáló szervek tevékenységének ügyészi ellenőrzése”.¹⁷⁹ 1957 második felében, a párt büntélpolitikai irányelveinek előkészítése során zajló vitában Szénási Géza is panasz tárgyává tette a belügy „sokéves uralkodó helyét a bűnüldözésnek azon szakaszában is, amely már főleg ügyészi feladat”, és a pártvezetés segítségét kérte ahhoz (eredménytelenül), hogy az ügyészség élhessen végre „négy év szűkítő és gyakran alárendeltségi gyakorlata után” a számára az alkotmányban meghatározott felügyeleti jogkörrel.¹⁸⁰ A rendőrök és a volt ÁVH-sok közötti ellentét következtében maguk a rendőrök hiányolták a nyomozati munkába bevont karhatalmi egységek ügyészi felügyeletét.¹⁸¹

175 Czinege: Jelentés, 1956. december 12. A statáriális rendelkezéseknek nem volt olyan passzusa, amely alkalmazható lett volna a megtorlásban nem vagy nem kellő elszántsággal részt vevő ügyészekkel, bírakkal szemben.

176 Feljegyzés a Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztályánál 1957. május 9–10. napján megtartott ellenőrzésről. Nógrád Megyei Levéltár, XXV-5. Nógrád Megyei Főügyészség iratai. 1957. TÜK 004, 1957. TÜK 012.

177 Nógrád Megyei Levéltár, XXV-5. Nógrád Megyei Főügyészség iratai. 1957. TÜK 033.

178 A legfőbb ügyész leirata. 1957. szeptember 17. Nógrád Megyei Levéltár, XXV-5. 1957. TÜK 0026.

179 A BM pártszervezetének javaslata a büntetőpolitika egyes elvi kérdéseinek egységes rendezésére. 1957. február 27. MOL 288. f. 30/1957/2. 6. e. (A továbbiakban: A BM pártszervezetének javaslata, 1957. február 27.)

180 Szénási Géza levele az MSZMP PB-nek. 1957. október 7. MOL 288. f. 47/719. 6. e.

181 „A karhatalmi egységek mellett szervezett nyomozó részlegek fenntartása szükséges-e, ha igen, milyen határig terjedt, és szervezetenként biztosítani kell a nyomozó tevékenység feletti ügyészi felügyeletet.” A BM pártszervezetének javaslata, 1957. február 27.

A szervek közti feszültségeket az eljárások alá vontak is jól érzékelték. Amikor 1957. augusztus közepén katonák vették át (részben) a kistarcsai internálótábor őrzését, az őrzeteseik körében elterjedt a hír, hogy ez a politikai enyhülés jele.¹⁸² Az internáltak ugyancsak tisztában voltak a rendőrség és az ügyészség közötti ellentéttel, a tábor parancsnoka fel is hívta a figyelmet annak veszélyére, hogy az őrzetesek úgy látják: „az ügyészség szervei erősen védik őket.”¹⁸³

A fegyveres testületek és a bűnüldöző szervek közötti rossz viszony aláásta mindkét szervezet hatékonyságát, késleltette az ellenforradalmároknak minősítettek felelősségre vonását, néhány esetben megakadályozta vagy megnehezítette a kapott feladatok végrehajtását.¹⁸⁴ 1956. december 10-én Miskolcon „a rendőrkapitány kijelentette, ha a karhatalom lő a felkelőkre, a rendőrség tüzet nyit a karhatalomra. Ennek a helyzetnek eredményeként az ellenforradalmároknak sikerült a borsodi nyomdát védő karhatalmi alakulat parancsnokát és egy szovjet elvtársat megölniük.”¹⁸⁵

A helyzetet tovább bonyolította egyéb politikai erők (elsősorban az ugyancsak súlyos belső megosztottsággal küzdő, helyi pártszervek) igénye a fegyveres testületek (politikai) felügyeletére.¹⁸⁶ Czinege Lajos már 1956 decemberében a párt káderhatáskörébe kívánta vonni a fegyveres szervek fontosabb vezető helyei betöltésének jogát, ez azonban ekkor még alkalmas helyi pártvezetőségek híján kivihetetlen volt.¹⁸⁷ A pécsváradai pártbizottság 1957. március 26-án Biszku Bélának küldött levelében kifogásolta, hogy a helyi rendőrség pozíciójukból elmozdított korábbi vezetői megítélésük szerint szigorúbb elbírálást érdemeltek volna „oportonista [sic!] és gyáva magatartásukért”, de elégedetlenek az új parancsnok munkájával is, ezért két politikai munkás beállítását kéri.¹⁸⁸ A Nógrád megyei pártbizottság a rendőrség felülvizsgálatában való részvételétől várta, hogy számára megfelelő káderek kerüljenek vezető pozíciókba. 1956. december 28-án úgy döntött, hogy Szabó István őrnagy¹⁸⁹ leszere-

182 Napi jelentés az őrzetésekről. Kistarcsa, 1957. augusztus 17. BM KI Közrendészeti Főosztály Rendőrhatalmú Osztálya iratai. 227. ő. e. (A továbbiakban: Jelentés az internáltakról.)

183 Uo. 1957. június 7.

184 „Az ellenforradalmi erőknek bizonyos bátorítást adott különböző szervek (rendőrség, ügyészség, bíróság) bizonytalankodása, illetve számos esetben tudatos, kormánnyal szembeni ellenállása. Ezt bizonyítja, hogy újabb és újabb akciók szervezésével próbálkozik az ellenforradalom.” Czinege: Észrevételek, 1957. január 15.

185 Belügyi pártszervezetek jelentése, 1956. december 15. körül. Miskolcon a megmozdulást csak a szovjet páncélosok bevetésével sikerült levern. A karhatalmi alakulat agyonlőtt parancsnoka Oprendek Sándor őrnagy volt. Bartha Béla és társainak pere. Miskolci Megyei Bíróság, B. 176/1957., valamint: Lukovics László és társának pere. Miskolci Megyei Bíróság, B. 181/1957.

186 AZ MSZMP IIB 1957. január 14-i ülésének határozata utalta a helyi pártbizottságok illetékességébe a rendőrség felülvizsgálatának felügyeletét. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 321. o. A helyi pártvezetés természetesen ezt megelőzően is rendelkezett jogosítványokkal a rendőrség felett, domináns szerepet játszottak például az ÁVH volt beosztottainak felülvizsgálatában.

187 Czinege: Jelentés, 1956. december 12.

188 A pécsváradai járási intéző bizottság elnökének tájékoztató jelentése. 1957. március 26. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 83. ő. e.

189 Szabó őrnagy 1945 óta volt párttag, 1944-ben lépett be a rendőrséghez. 1956. október 29-én vette át a Nógrád Megyei Rendőr-főkapitányság vezetését, miután elődje Csehszlovákiába menekült. Másnap tisztségéből kifolyólag a megyei nemzeti tanács elnökségének tagja lett. November 5-én viszont ő adott fegyvert a Mrázik János és Laukó György által szervezett egységnek, akik a szovjet hadsereg megérkezését be sem várva akartak rendet teremteni a megyeszékhelyen. Csak 1957. június 15-én bocsátották el a rendőrség állományából, majd no-

lését kéri a fegyveres erők miniszterétől.¹⁹⁰ A Heves megyei pártbizottság vezetője egyenesen a központi pártvezetés segítségét kérte a megyei karhatalom helyzetének rendezéséhez.¹⁹¹ A budapesti pártszervezetek pedig a BRFK vezetőjét, Sós György ezredest vádolták ellenforradalmárok átmentésével, hiába, mert Sós a helyén maradt,¹⁹² noha a kezdeti időkben Czinege Lajos is bírálta határozatlanságáért.

Nem volt megoldva a fegyveres szervek egységes pártirányítás alá vonása sem. Az Igazságügy-minisztérium, a Legfőbb Ügyészség és a Belügyminisztérium pártalapszerveinek 1957. február 5-i közös értekezletén is kifogásolták az általánosan kötelező érvényű központi irányítás hiányát, e célból bizalmas elnöki tanácsi határozat kiadását javasolták, válaszva annak legfontosabb elemeit.¹⁹³ Lassan épültek ki az információs csatornák, a postások sztrájkjának letörése érdekében az Ideiglenes Intézőbizottság 1956. december 11-én hozott határozatot arról, hogy „A postához és a vasúthoz katonai parancsnokot kell kinevezni. Ezt belső rendelettel közölni kell az egész állománnyal”.¹⁹⁴ 1958 végéig „a közlekedés és posta területéről kb. 1000 embert vettek őrizetbe, és ugyanennyit távolítottak el”.¹⁹⁵ A postások sztrájkja, kitartásuk a forradalom követelése mellett korlátozta a politikai nyomozó osztályok által felhasználható operatív eszköz alkalmazását (telefonlehallgatás, levelek felbontása).¹⁹⁶ Elsősorban a szervezés kezdeti időszakában a vidéki egységek magukra voltak hagyva, így jelentős különbségek alakultak ki.¹⁹⁷ A kapcsolattartás (és irányítás) megteremtése érdekében az Országos Rendőr-főkapitányság „repülő bizottságokat” állított fel, amelyek a megyékbe kiszállva, a helyi pártbizottságokkal egyetértésben segítettek a rendőrség újjászervezését, politikai instruálását.¹⁹⁸ 1956. december 28-ra pedig országos rendőri vezetői értekezletet szerveztek a politikai helyzet és feladatok, valamint az egységes szervezés irányelveinek ismertetése érdekében, amelynek Tömpe István volt az előadója.¹⁹⁹ „Az egységes elvi irányítás hiá-

vemberben letartóztatták. Négy hónapot töltött vizsgálati fogságban, amikor a Katonai Főügyészség bizonyítékok hiányában megszüntette ellene az eljárást. Rendőrtiszti pályájának azonban vége szakadt, haláláig vājárként, majd segédmunkásként dolgozott. Lásd 1956-os CD-ROM.

190 Tyekvicska: *A bíboros és a katona*, 70. o., valamint: Nógrád megyei beszámoló, 1956. december vége.

191 Sipos Levente forrásközlése, 198. o.

192 „Sós elvtársék a kerületi intézőbizottságok bejelentése után ahelyett, hogy leváltanák a kompromittált, ellenforradalmi rendőrtiszteket, bizottságokat küldenek ki, vizsgálatokat folytatnak, és ezek a bizottságok, Sós elvtársat feltételezhetően megtévesztve, megmentik ezeket az embereket. Ilyen konkrét eset a II. kerületi rendőrkapitányság vezetője kérdésében [...] és az újpesti kapitányság esetében is történt.” Belügyi pártszervezetek jelentése 1956. december 15. körül.

193 A BM pártszervezetének javaslata, 1957. február 27.

194 A helyzet súlyosságát mutatja, hogy a párt Kádárt és Aprót tette felelőssé a végrehajtásért. Az MSZMP IIB 1956. december 11-i határozata. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 254. o.

195 Az MSZMP BM Szervezet II. Főosztály Pártbizottságának jelentése a „belső reakció” elleni harc néhány kérdéséről hozott párthatározat végrehajtásáról. MOL 288. f. 30/1960/3. ő. e.

196 „A postán jelenleg uralkodó ellenforradalmi állapotok miatt ezek az operatív eszközök nehezen használhatók.” Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1956. december 17.

197 „Az egységes vezetés és az egységes irányú rendőri munka kialakulását akadályozta, hogy az Országos Rendőr-főkapitányság irányító és ellenőrző munkája, valamint a megyei szervek segítsége az alsóbb szervek felé, vonatottan haladt. Az utóbbinak fő oka a gyenge és hiányos hírószekötetés volt.” Jelentés a rendőrség munkájáról, 1956. december 7.

198 Összefoglaló jelentés, 1956. december 20.

nya okozza, hogy az egyes helyi szervek általában csak a helyi körülmények szempontjából ítélik meg az elkövetett cselekményeket [...]. Alapvető elvi kérdésekben nemegyszer ellentétes utasítások vagy ellentétes elvi állásfoglalások kerülnek az alsóbb szervekhez, melyek helytelen döntéseket vonnak maguk után, vagy a szükséges felső irányítás hiányos”²⁰⁰

A helyi pártirányítás megteremtését sokáig akadályozta az a forradalomból örökölt törekvés, amely igyekezett megőrizni a különböző intézmények függetlenségét a párttól. Győrött 1956. november 16-án a rendőrségen tartott értekezleten az ideiglenes pártvezetés egyik első embere, Sárosi János szorgalmazta a rendőrségi pártszervezet megalakítását. Azonban a pártszervezőnek kiszemelték közül is „több jelölt nem vállalta a feladatot [...] a pártszervezőket többen azzal utasították el, nem látnak biztosítékot, hogy az MDP által elkövetett hibák ne ismétlődhessenek meg [...] kijelentették, szervezzenek több pártot, akkor majd tudni fogják, hova lépjenek be”²⁰¹ Az első időkben ugyanez volt jellemző a honvédségre is, ahol „egyes hivatásos tisztek úgy érveltek, hogy a hadseregben nincs szükség a pártra”²⁰² Az 1956. november 19-i karhatalmi aktíván pedig a Zrínyi Katonai Akadémia küldötte azt követelte: „Felettünk ne rendelkezzen sem a szovjet katonai parancsnokság, sem a kerületi pb. [pártbizottság], persze együttműködés kell, de felettünk senki más ne rendelkezzen”²⁰³ De hátráltatta a szervek pártirányítás alá vonását az is, hogy a helyi pártvezetőségek különböző irányzatai, csoportjai 1956. december közepéig kielezett hatalmi és politikai harcot folytattak egymással, részint a rákosista–kádárista ellentét, részint az október–novemberi tevékenységük megítélése miatt.²⁰⁴

FELÜLVIZSGÁLAT ÉS ÁTSZERVEZÉS

A felállítandó szervezet elvi szilárdságának és politikai megbízhatóságának követelményét az egykori ÁVH-sokkal való árnyékbokszolás mellett kezdettől gyengítette az idő szorítása, hiszen az elsődendő feladat egy akárhogyan is, de működő szervezet felállítására volt.²⁰⁵ „Hosszú időn keresztül lesz még tisztogatási munka [...] de most nem érünk rá, gyorsan kell szervezni”²⁰⁶ Még hozzá valami újat, hiszen a rendőri munka október 23-a előtti hibáit szemléletesen bizonyította maga a forradalom: „a rendőrség mint fegyveres testület ezekben az időkben feladatát elvégezni még csak megközelítően is képtelen volt. Ennek okai elsődlegesen abban keresendők, hogy a rendőrség szervezetén belül egy állandó fluktuáció tette lehetetlenné egy törzsszállomány kifejlődését, másodsorban a közrendvédelem területén dolgozó

199 Az értekezlet rövidített jegyzőkönyvét kihagyásokkal közli: *Sortűzek I.* 76–85. o.

200 A BM pártszervezetének javaslata, 1957. február 27.

201 Vörös István: *25 év a dolgozó nép szolgálatában. A Győr-Sopron megyei Rendőrfőkapitányság története 1945.* Győr, 1970, BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség. (A továbbiakban: *25 év*) 66. o.

202 Fischer: A 3. zászlóalj történetének rövid leírása.

203 Az 1956. november 19-i karhatalmi aktíva jegyzőkönyve. MOL 288. f. 30/1957. 7. 6. e.

204 „Zavarja a pártépítési munkát csaknem mindenütt a politikai funkcionáriusok között vívott személyi harc és az az agitáció, ami két jelszóval dolgozik: ki a sztálinista, s ki a rákosista?” Kiss Károly a megyei és budapesti kerületi első titkárok 1956. november 27-i értekezletén. Sipos Levente forrásközlése, 177. o.

205 „A rendőrség teljesen szétesett szervezet volt, s később sem lehetett mindig minőségi szempontokat figyelembe venni.” Münnich Ferenc az MSZMP IKB 1957. február 26-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 198. o.

206 Kádár János az MSZMP IIB 1956. november 21-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 76. o.

rendőregyének elégtelen anyagi ellátottsága. Közrejátszottak továbbá a rendőrség szervezetében lévő, nem összefogó, hanem széttagoló szervezeti felépítések, amelyek egy egységes szervezetalakulását eleve lehetetlenné tett[ék].”²⁰⁷ Hasonlóan ítélte meg a rendőrség, általában a belügy október 23-a előtti helyzetét Tömpe István is: „a Belügyminisztériumban 1950 óta legalább három vezető garnitúrát váltottak le, 24 000 főt bocsátottak el. A rendőrlegénység fizetését igen alacsonyan tartották stb.”²⁰⁸ A korábban már hivatkozott, a Győr-Sopron megyei rendőrség történetéről szóló brosúra egy egész fejezetben foglalkozik azzal, hogy a személyi kultusz kora milyen káros hatással volt az államvédelmi és rendőri szervek állományára, munkájára.²⁰⁹ A rendőrség (és a honvédség) szervezetszerű megújítása, átszervezése nemcsak az eredményesség biztosítása, a megtorlás beindítása, de az állomány megnyugtataása érdekében is sürgős volt: „a szervezés ténye az állomány előtt ismeretes, és ez bizonyos nyugtalanságot vált ki, a munkakedvet nagymértékben csökkenti. Ezért igyekszünk gyorsan végrehajtani az új szervezeti formát, hogy mindenki tudja a feladatát és beosztási helyét, ezzel a fő figyelmet a szervezeti problémákról újra teljes erővel a rend helyreállítására tudjuk fordítani.”²¹⁰ Ez a szándék teljes kudarcot vallott, hiszen még 1957 nyarán is újabb intézkedéseket kellett hozni az apparátus megtisztítása érdekében.²¹¹

A politikai szempontú tisztogatáson és a szervezet újjáépítésén kívül szükségesnek bizonyult az állomány felkészítése, kiképzése is, amit már 1956 decemberében szorgalmazott a Belügyminisztérium: „Meg kell szervezni az iskolai és tanfolyam[szerű] oktatást, és a rendőrség állományába újonnan felvett, valamint a hiányos képzettségű régi beosztottak átképzését.”²¹² Erre ekkor még nem nyílt alkalom, így éles helyzetekben „a helytelenül alkalmazott rendőri intézkedések (igazoltatás, előállítás, kényszerítő eszközök alkalmazása stb.) következtében bűnöző, ellenforradalmi elemek az intézkedő rendőri közegek ellen fegyvert használtak, testi épségüket megsértették, életüket kioltották”. Ilyen és hasonló esetek elkerülése érdekében rendelte el Garamvölgyi Vilmos ezredes, az Országos Rendőr-főkapitányság vezetője 1957. január 28-tól a rendőri állomány ki-, illetve továbbképzését.²¹³ Intézkedését támogatta az Igazságügy-minisztérium, a Legfőbb Ügyészség és a Belügyminisztérium pártalapszerveinek 1957. február 5-én tartott közös értekezlete, amely arra az álláspontra jutott, hogy „szükséges az őrizetbe vételek, házkutatások rendjének egységes szabályozása, a gyakorlatban teendő intézkedések közérthető és kötelező erejű oktatása.”²¹⁴

A rendőrség és a honvéd tisztakar megtisztításának 1956. december közepére jött el az ideje, hiszen ekkorra felálltak az első karhatalmi egységek, amelyek egyre több erőt és önbizalmat merítettek saját, a törvényeket rendre áthágó első akcióik sikereiből, vagyis kisebb kockázattal lehetett átmenetileg meggyengíteni a többi fegyveres testületet.²¹⁵ Valójában sokkal

207 Összefoglaló jelentés, 1956. december 20.

208 A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.

209 Vörös: 25 éu 48–51. o.

210 Jelentés Tömpe Istvánnak, 1956. december 19.

211 A belső reakció elleni harcban elért főbb eredmények adatai. 1957. június 10. MOL 288.f. 30/1957/2. 6. e.

212 Feladatok meghatározása a rendőrség vonalán. 1956. december vége. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 15. 6. e.
(A továbbiakban: Feladatok meghatározása a rendőrség vonalán.)

213 A rendőri állomány képzésének beindítása. 1957. január 17. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 9. 6. e.

214 A BM pártszervezetének javaslata, 1957. február 27.

215 „A különböző akciók végrehajtása, az ellenforradalmárok elleni bevetés, tüntetők szétoszlataása során az egységek morálja komoly mértékben emelkedett, az emberek megismerték egymást harc közben, és ez nyugodtságot, biztonságérzetet ad az egyes embereknek.” Czinege: Jelentés, 1956. december 12.

inkább növelte a karhatalmisták biztonságérzetét, hogy a szavakban és parancsokban törvénytelenkedést követelő hatalom már az első pillanatban szemet hunyt olyan súlyos törvénytelenkedések fölött, mint például a Nyugati pályaudvarnál december 6-án elkövetett gyilkosságok. Az 1956. december 28-i országos rendőri értekezleten Mátyás László igyekezett eloszlatni azok aggodalmát, akik nem látták világosan, mennyire nem kell figyelembe venni a kormányzat törvényességet hirdető fennkölt szövegeit: „igaz, hogy nem törvényes eszközökkel vertük szét az ellenforradalmat. Összevertük gumibottal a fejüket, összeszedtünk néhány tucat [sic!] embert, becsuktuk őket. Amikor rendkívüli állapotok vannak, rendkívüli eszközökkel kell dolgozni. [...] Ha nekem meg kell védeni a proletár hatalmat, és én csak úgy tudom megvédeni, ha szembeszállva az ellenforradalommal törvénytelen eszközökhöz kell nyúlni, ezt nem lehet elítélni”.²¹⁶ A párt megadta az események értékelését, jóllehet ez a következő hetekben-hónapokban még jelentős módosulásokon ment át. Végül az ekkor meghozott szigorú rendelkezések (statárium, internálás, gyülekezési tilalom, üzemi őrsképek lefegyverzése) kellőképpen elretentették a további ellenállástól, a menekülésektől és az első letartóztatásoktól amúgy is elég veszteséget szenvedett lakosságot. December 12-én írt jelentésében javasolta Czinege Lajos: „Azonnal megkezdeni a hadseregből és rendőrségből a szabotőrök, ellenforradalmárokkal tartó elemek eltávolítását, a legfelelősebbek azonnal bíróság elé való állítását”.²¹⁷

A bizonytalan helyzetben nagyon rövid időt szántak a felülvizsgálatra, már egy december végi belügyminisztériumi leirat sürgette annak gyors befejezését.²¹⁸ Ezt Czinege is megerősítette január elején, arra hivatkozva, hogy az átszervezés elvonja a munkától az állomány figyelmét, míg a „becsületes emberek” amiatt aggódnak, hogy az „[ellenforradalmi] elemek bent fognak maradni a rendőrségen”.²¹⁹

Az átszervezés, a fegyveres testületek állománya megtisztításának elhúzódása általános bizonytalanságot eredményezett: „a BM szervei hosszabb idő óta ezeket a [karhatalmi] egységeket az átszervezéssel nyugtalanítják. Mindez végső soron oda vezethet, hogy a párt által mozgósított káderek tömegesen elvesztik bizalmukat a kormányban, a pártban”.²²⁰ A honvédség esetében azt várták, hogy a Tiszti Nyilatkozat aláírása viszonylag hamar tiszta helyzetet eredményez. A nagy tömegű leszerelés ellenére felülvizsgálatra és újabb elbocsátásokra csak ezt követően került sor. Czinege Lajos 1956. december 12-i értékelése szerint: „Ma sem indult meg a rendőrségen belül a tisztogatás. Olyan vezetők, illetve rendőrök, akik nyíltan az ellenforradalmárokkal tartottak, fegyverrel látták el őket, ma is helyükön vannak, sőt tapasztalható bizonyos fokú védelmezés is, amikor ezeknek eltávolítását a pártszervek felvetik. (Annál nagyobb aktivitást lehet tapasztalni a volt Államvédelmi Hatóság tagjainak felülvizsgálása és minél nagyobb számban való kiszorítása irányában a rendőrség különböző szerveinél, illetve kisebb-nagyobb beosztású parancsnokainál).”²²¹ 1957 elejére mind a rendőrség, mind a honvédség túlesett a felülvizsgálat első hullámán, mindkettő úgy értékelte, hogy szervezetenként és ideológiailag megtisztult, baj már egyedül csak a másik félnél mutatkozik: a katonák patrónusai továbbra is azzal vádolták a rendőrséget, hogy az nem eléggé harcos, még mindig igyekezik kibújni a politikai feladatok vállalása alól.²²² Földes felhívta a figyelmet a rend-

216 Mátyás László az 1956. december 28-i országos rendőri értekezleten. In *Sortűzek I.* 131. o.

217 Czinege: Jelentés, 1956. december 12.

218 „A legrövidebb időn belül és a legnagyobb határozottsággal be kell fejezni a rendőrség megtisztítását a reakciós és ingadozó elemektől.” Feladatok meghatározása a rendőrség vonalán.

219 Czinege: Jelentés az Intézőbizottságnak, 1957. január 4.

220 Czinege: Észrevételek, 1957. január 15.

221 Czinege: Jelentés, 1956. december 12.

őrök és volt államvédelmisket kölcsönösen rossz viszonyára is: „A rendőrség tisztjei és tiszt-helyettesei – valamint a volt államvédelmisták között igen éles ellentét van – kölcsönösen nagyfokú bizalmatlanság mutatkozik meg”: az államvédelmisket jobb esetben megbízhatatlannak, rosszabb esetben ellenforradalmároknak tartották a rendőrök (Pesti Endre ezredes „véleménye szerint nem lehet velük [a rendőrökkel] közölni semmit, mert előre kiértéskítik azt a területet vagy személyt, ahová a karhatalmisták kimennek”²²³), akik pedig „rákosistának, bukott funkcionáriusoknak és államvédelmistáknak” nevezték a másik felet.²²⁴ Földeshez csatlakozott Úszta Gyula, aki szintén a rendőrség tényleges felülvizsgálatát szorgalmazta. Például állította a honvédtisztekkel szemben lefolytatott eljárásokat, amelyek prognózisa szerint 1957. február 10-ig befejeződnek, s egyben arra is figyelmeztetett, hogy „a hadseregben aggodnak, mert látják, hogy a rendőrségen belül a tisztogató munkát még nem kezdték meg”.²²⁵ Felmerült a javaslat, hogy az Ideiglenes Intézőbizottság küldjön ki egy bizottságot a Belügy-minisztérium átszervezése érdekében hozott intézkedések felülvizsgálatára.²²⁶

A Budapesti Rendőr-főkapitányság vezetője, Sós György ezredes kísérte meg megvédeni a rendőrséget a felhozott vádakkal szemben. Úgy látta, hogy a rendőrség és a karhatalom között azért tesznek különbséget az előbbi rovására, mert azok tömegakciói mutatósabbak, látványosabbak, mint a rendőrök egyéni aprómunkája, és ezért van az, hogy országszerte nagyobb a bizalom a karhatalmisták iránt. Sós úgy értékelte, hogy a rendőrség már túljutott a holtpontra, és nem igaz, hogy húzódozik a politikai feladatok vállalásától, sőt egy szintre helyezte azt a karhatalommal.²²⁷

A vita még élesebben folytatódott az Ideiglenes Intézőbizottság 1957. február 12-i ülésén, amikor az ellentétek leginkább a honvédség és a rendőrség karhatalomhoz való viszonya, valamint az átszervezés kérdése körül csúcsosodtak ki. A meglévő feszültség miatt Kádár még a vita előtt javasolta, hogy a határozat tárgyalásába ne menjenek mélyen bele, inkább a korábbi meglévő határozatoknak szerezzenek érvényt.²²⁸ Kísérlete nem sikerült, Földes László hozzászólása igazi vitát indított el: a felülvizsgálat végrehajtásának szabotálásával vádolta meg a rendőrséget, személy szerint Tömpe Istvánt: „a rendőrség, a határőrség megtisztításának kérdése teljesen meg nem felelő módon történt, tulajdonképpen a rendőrtiszti karnak lényegében 2–3%-a került ki [a testületből] politikai okokból [...] Javasoltam, hogy az Intézőbizottság állapítsa itt meg Tömpe elvtárs felelősségét.”²²⁹ Földes hozzászólásának másik

222 „A rendőrség és határőrség tisztikarát a megbízhatóság [és] az egység biztosítása érdekében kialakult módszer szerint, de még szigorúbb mértékkel mérve meg kell tisztítani a gyáváktól, a kétkulacsosoktól. [...] A rendőrség közvetlen érintkezésbe kerül az ellenforradalmi erőkkkel, így a megtisztítására kialakult módszer nem megnyugtató (egy bizottság 4-5 nap alatt 2-3 megye egyenként 20-30 tisztje felett dönt). Feltétele pedig igen nagy körültekintést igényel.” Földes: Kiegészítés a karhatalomról, 1957. január 14. Innen a következő idézet is.

223 Pesti Endre a Katonai Tanács 1956. december 4-i ülésén. Véleményét osztotta Borbás Máté vezérőrnagy is. In *Sortűzek I.* 81–83. o.

224 Czinege Lajos: Jelentés az Intézőbizottságnak, MÖL 288. f. 30/1957. 7. 6. e. Megjelent: *Sortűzek I.* 100–104. o.

225 Úszta Gyula az MSZMP IIB 1957. január 14-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 307. o.

226 Somogyi Miklós az MSZMP IIB 1957. január 14-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 309. o.

227 Sós György az MSZMP IIB 1957. január 14-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 303. o.

228 Kádár János az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 126. o.

229 Földes László az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 127. o. Valójában a rendőrségnél már 1956 végén elbocsátották vagy leszerelték az október előtti létszám mintegy 10%-át. Határozati javaslat a PB [helyesen: MSZMP IIB] 1957. február 12-i ülésére. 1957. február 9. BM KI Miniszteri iratok, 1957.

lényeges eleme volt, hogy a karhatalom szervezése és alkalmazása körüli súlyos gondok abból származnak, hogy „úgy Uszta, mint Tömpe elvtárs – véleményem szerint – a karhatalomhoz idegenül áll hozzá. Mindenki a maga hivatásos szerveit védi – Uszta a honvédséget, Tömpe a rendőrséget, és ott van állandó izgalmak közepette az a fegyveres erő, mely ma, ebben a pillanatban a legmegbízhatóbb egységet jelenti”²³⁰. Ugyanerre a megállapításra jutott Czinege Lajos is: „A Hadsereg-parancsnokság erőfeszítéseit főleg az új hadsereg, az Országos Rendőr[-fő]kapitányság pedig a rendőrség szervezési munkálataira fordítja”, megoldásul a forradalom példájára hivatkozik, amikor a fegyveres egységeket néhány nap alatt sikerrel integrálták a nemzetőrségbe.²³¹ Vagyis az eleve ideiglenes jelleggel felállított karhatalmat sem a rendőrségért, sem a honvédségért felelős vezetők nem tekintették olyan fontosnak, hogy annak érdekében saját szervezeteik rovására hozzanak áldozatokat. Szemléletesen megmutatkozott ez a karhatalmisták fizetése, illetve felszerelése körüli ellentétekben is.²³² Uszta ezúttal is csatlakozott a rendőrség elleni támadáshoz („a rendőrségi apparátusban nem lehet megbízni”²³³), ami annál is könnyebb volt, mert Kádár is úgy értékelte, hogy a rendőrségnél rosszabb a helyzet. A vádakkal szemben Tömpe nemigen tudta megvédeni a rendőrséget, mindössze arra hivatkozott, hogy a tényleges helyzet kedvezőbb, mint ami az írásos előterjesztésben szerepel, és igyekezett pontosítani az adatokat.

A felülvizsgálatok eredménytelenségéért valójában nem a honvédelem és a belügy irányításával megbízott miniszterhelyettesek voltak felelősek, mivel az állomány politikai megtisztításán túl fegyveres erő felállításáról is gondoskodniuk kellett. Náluk sokkal nagyobb felelősség terheli a politikai vezetést, akik sajátosan „szalámiták” az október–novemberi eseményeket: időben egyre hátrébb tolták az ellenforradalom kezdetét, és egyben szélesítették az ellenforradalminak, vagyis büntetendőnek minősített cselekmények körét. Így történhetett, hogy az első időkben olyan tisztek álltak a felülvizsgáló bizottságok élén, akik később maguk is bíróság elé kerültek. Ők – összhangban az éppen uralkodó hivatalos állásponttal – mást tekintettek elítélendő, bűnös cselekménynek, mint a később eljárók. Csak 1957 márciusának végén kezdett kirajzolódni a megtorlás alá vonandók köre, miután elült a MUK keltette rémület, kiépültek a megtorlás intézményei, és átmeneti nyugvópontra jutott a Nagy Imre-kérdés.

A felülvizsgálat, az átszervezések fenekestül felfordították a rendőrséget, hosszú időre megakadályozták, hogy a kapott parancsokat érdemben végre tudják hajtani. „Sok új ember van a nyomozóknál, karhatalomnál és a politikai rendőrségnél is. Ezek nem dolgoznak megfelelő körülmények között. A politikai osztályon két-három naponként változnak a vizsgálók. Egymásnak adják át az ügyeket. Három-négy hétig vannak a börtönben a letartóztatottak, és nem tudják megmondani, miért”²³⁴ 1956. december 20-ig 409 főt bocsátottak el azonnali

28/a. ő. e. (A továbbiakban: Határozati javaslatok, 1957. február 9.) A Határőr-parancsnokság jelentése szerint BM KI Miniszteri iratok, 1957. 28/a. ő. e., 1956. december közepéig a határőrségtől 33 tiszet bocsátottak el, míg 164-en maguk kérték leszerelésüket. Ez az 1680 fős tiszti létszámnak ugyancsak több mint 10%-a.

230 Földes László az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 127–128. o.

231 Czinege: Jelentés az Intézőbizottságnak, 1957. január 4.

232 Uszta Gyula, Földes László és Tömpe István az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 125–129. o.

233 Uszta Gyula az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. I.* 129. o.

234 Tóth Lajos Borsod megyei ügyész az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten. OSZK Kézirattár, 1956-os gyűjtemény. Ugyanerről számolt be a Nógrád megyei ügyész is: „A Nógrád megyei kapitányságon azt tapasztaltuk, hogy naponként változnak az elvtársak, s az akták is más kézbe kerülnek.” Diósi Imre Nógrád megyei ügyész az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten. Uo.

hatállyal, és a megyei pártbizottságok vezetőinek útmutatásai szerint már számos személycserét hajtottak végre a rendőrség helyi vezetésében, miközben „a rendőrség egészének szervezeti és személyi átszervezése a legnagyobb ütemben folyik”.²³⁵

A tisztogatás természetesen kiterjedt a vezetőkre is. Egy 1957. márciusi információs jelentés azt panaszolta: „Várpalotán nagyon gyakran cserélik a rendőrség vezetőit, ami nem ad alkalmat arra, hogy forradalmi rendet teremtsenek. Kívánatos, hogy Várpalotán a rendőrség politikai osztályának állandó megbízottja legyen”.²³⁶ A felülvizsgálat közben Tömpe úgy kalkulált, hogy Budapesten a kerületi vezetők kétharmadát, vidéken a megyei kapitányok felét kell vagy kellett lecserélni.²³⁷ Az eredmény már 1957. február elejére túlszárnyalta Tömpe nem éppen visszafogottnak tűnő becslését: a BRFK és a kerületi kapitányságok 26 vezetője közül kilenc (34%), a megyei kapitányok közül mindössze kettő (10%) maradhatott eredeti beosztásában.²³⁸ „Ez alatt 847 új tiszt került be, akik között 648 államvédelmi tiszt volt.”²³⁹ A tisztogatás nem kímélte a kistarcsai internálótábor állandó létszámproblémákkal küzdő őrszemélyzetét sem.²⁴⁰ 1957. február 16-án 25 080 fő volt a szolgálatot teljesítő rendőrök összlétszáma, közülük még az állomány igen nagy része, 7440 fő teljesített ekkor is karhatalmi szolgálatot.²⁴¹

Hasonló volt az arány a honvédségnél is: „Nekünk 35 500 fegyverünk van, 46 500 ember van a hadseregben, ebből 12 500 lát el karhatalmi szolgálatot.”²⁴² A rendőrség és hadsereg megtisztításával még ekkor sem volt elégedett a pártvezetés, amely pontos és részletes jelentést kért 1957. február 12-én „a hadseregen és a rendőrségen belüli áruulás menetéről”, hogy képet nyerjen a szervek munkájának eredménytelenségéről.²⁴³

A bizonytalan időre elhúzódo tisztogatás óhatatlanul fokozta az állomány bizonytalanságát. Aggódtak amiatt, hogy hol tudnak majd munkát kapni, ha már nem lesz szükség rájuk: „az állomány egészében tapasztalható a perspektívátlanosság, amely megmutatkozik többek között abban, hogy kifelé kacsingatnak [sic!], igyekeznek fenntartani más szervek vezetőivel a jó viszonyt, hogy ha kikerülnek az apparátusból, ott esetleg megfelelő beosztást kapjanak”.²⁴⁴ Egy 1960-ban készült jelentés is megállapította, hogy „az eredményes munkát a kezdeti időszakban az állomány morális helyzete, egyes operatív tisztek perspektívátlanossága, néhány személynek a korrupciós tevékenysége, erkölcsileg züllött, iszákos életmódja akadályozta”.²⁴⁵ A kistarcsai tábor egyik őrét azért kellett elbocsátani, mert felkereste az egyik őrize-

235 „A rendőri testület kebelén belül 409 főt azonnali hatállyal elbocsátottunk. 19 esetben megyei intézőbizottságok vezetőivel érintkezve személyi cseréket hajtottunk végre, a kapitányságok vezetői, illetve beosztotti funkciókban.” Összefoglaló jelentés, 1956. december 20.

236 Információ. A karhatalom és a rendőrség szervei. 1957. március 15. előtt. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 58. ő. e.

237 A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.

238 Határozati javaslatok, 1957. február 9.

239 Tömpe István az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 129. o.

240 „Az ellenforradalmi eseményekből kifolyólag, valamint korrupció miatt leváltott rendőröket pótolni a mai napig egyáltalán nem tudtuk, melynek következtében nem tudjuk ellátni a szolgálatot.” Jelentés az internáltakról 1957. június 1.

241 Az Országos Rendőrfőkapitányság félhavi értékelő jelentése. 1957. február 18. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 37. ő. e.

242 Uszta Gyula az MSZMP IKB 1957. február 26-i ülésén. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 208. o.

243 Az MSZMP IIB 1957. február 12-i határozata. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 111. o.

244 Az Adminisztratív Osztály a Politikai Nyomozó Főosztályról, 1957. december 7.

245 Az MSZMP BM Szervezet II. Főosztály Pártbizottsága jelentése a „belső reakció” elleni harc néhány kérdéséről hozott párthatározat végrehajtásáról. MOL 288. f. 30/1960/3. ő. e.

tes lányát, akivel arra hivatkozva próbált szexuális kapcsolatot teremteni, hogy erre internált apja kéri a lányt.²⁴⁶

A jelzett leépítésekkel kapcsolatos létszámproblémák ugyancsak a volt ÁVH-sok javára dőltek el ekkor. Erre utal, hogy az Ideiglenes Intézőbizottság, amelynek több tagja elégedetlenségének adott hangot a rendőrségnél és a határőrségnél lezajlott felülvizsgálatok alaposságát illetően, azt javasolta, hogy a felülvizsgálatnak ebben az 1957. április 30-ig tervezett második szakaszában elbocsátandó „vezetők helyett, továbbá a belügyi szerveknél mutatkozó 1200 fő tiszti hiány feltöltése során [...] a volt államvédelemnél szolgálatot teljesítő elvtársak” számára kell helyet biztosítani.²⁴⁷ Ez fölveti annak a lehetőségét, hogy erre a második felülvizsgálatra részint éppen azért kellett sort keríteni, hogy helyet csináljanak a karhatalomban átmenetileg lekötött államvédelmisknek.²⁴⁸ Már a tárgyalt időszakban elterjedt az a nézet, hogy számos esetben csak azért bocsátanak el rendőröket, hogy helyet csináljanak az egykori államvédelmisknek.²⁴⁹ Volt javaslat arra is, hogy „a karhatalmi alakulatokban szolgálatot teljesítők elsőbbségi jogot élvezzenek a fegyveres szervek újjászervezésénél”,²⁵⁰ ami Kádárnak egy forradalmi hadsereg, illetve a rendőrség felállítására irányuló javaslatát visszahangozta.

Az államvédelmi vezetők elszántságát hatalmi pozíciójuk visszaszerzésére mutatja, hogy a belügyi munka kezdeti eredménytelenségein az államvédelmisk fokozottabb szerephez juttatásának javaslatával próbáltak túljutni. Az 1957. február 12-i IIB-ülésre beterjesztett határozati javaslat a nyelvi és stilisztikai hibák kiküszöbölésével megismétli az 1957. január 14-i ülés elé terjesztettet: „Az operatív munka színvonalának emelése érdekében mindazokat a volt áv. szakembereket, akik koncepciók perekben való részvételük miatt nem lettek elmarasztalva, munkába kell állítani.”²⁵¹ A színvonal emelése így sem sikerült. Sznénási Géza legfőbb ügyész 1957 őszén a Politikai Bizottsághoz írt levelében úgy értékelte, hogy a „Belügyminisztérium munkájában az eltelt idő alatt erősen érezhető a szakmai visszaesés, amelyet egyelőre nem el-
lensúlyoz a politikai megtisztulás”, külön hangsúlyozva, hogy „igen sok hiba, önkényeskedés, helyi és eseti törvénytelenység” jellemzi a nyomozati és vizsgálati munkát.²⁵² A politikai ügyek nyomozásába kényszerűen bevont karhatalmi egységek intézkedései szerinte sok esetben nélkülöztek az alapvető szakmai ismereteket is, aminek következtében „egyenesen becsületes állampolgárok” zaklatása is előfordult, amit a Belügyminisztérium MSZMP-alapszervezete azért tartott veszélyesnek, mert „ezáltal kevesebb erő és aktivitás jut a valóban ellenforradalmi elemek kézrekerítésére”.²⁵³ Még 1958 végén is előfordultak „örizetbe vételek névcseré alapján,

246 Jelentés az internáltakról, 1957. március 7.

247 Határozati javaslatok, 1957. február 9.

248 Az 1. Honvéd Forradalmi Ezred személyi állományának Kádár Jánoshoz írott levele panasz tárgyává teszi a karhatalmistákat fenyegető elhelyezkedési nehézségeket, majd felemlítve egyes visszás eseteket a rendőrségnél és a honvédségnél kéri, hogy gyorsítsák és szigorítsák az ezen testületeknél folyó felülvizsgálatokat. Levelüknek része lehetett abban, hogy Kádár János az MSZMP IIB 1957. február 12-i ülésén a felülvizsgálat kiszélesítése és megszigorítása mellett foglalt állást. Hogy a levelet olvasta, bizonyítja az első oldalra írt jegyzete: „A feljegyzésben foglaltakra kellene választ adni abban az átfogó kormányhatározatban, melyről a legutóbbi kormányülésen is szó volt.” BM KI Miniszteri iratok, 1957. 26. ő. e.

249 Félhavi értékelő jelentés. 1957. február 4. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 28/a. ő. e.

250 Czinege: Észrevételek, 1957. január 15.

251 Határozati javaslatok, 1957. február 9.

252 Sznénási Géza levele a PB-nek, 1957. október 7. MOL 288. f. 47/719. ő. e.

253 A BM pártszervezetének javaslata, 1957. február 27.

ellenőrizetlen operatív adatok alapján”. Hasonló hibának minősíthetők szerinte azok az esetek, amikor olyan személyeket helyeztek szabadlábra a kistarcsai internálótáborból, akiket nemsokára a legsúlyosabb büntetéssel sújtottak. Így szabadult a Tóth Ilona perében halálra ítélt és kivégzett Tóth Ferenc, a nagytétényi perben ugyancsak halálra ítélt és kivégzett dr. Fáy Ferenc, valamint Panczer Ferenc, Sótönyi Jenő, és Fejes József.²⁵⁴ A legfőbb ügyész a nyomozati munka eredményességének emelése érdekében 1957 nyarán határozatot hozott, amelyben elrendelte, hogy a büntetőeljárások megindításához és eredményes (elítéléssel történő) befejezéséhez nélkülözhetetlen bizonyítékok megfelelő biztosítása érdekében az ügyészségek már a nyomozati szakban is segítsék a rendőri szervek munkáját.²⁵⁵

Az egykori államvédelmisek által uralt karhatalmi egységek eredményesen képviselték saját specifikus érdekeiket, denunciálták és támadták vélt vagy valós ellenfeleiket. Az 1. Honvéd Forradalmi Ezred személyi állományának Kádár Jánoshoz írott levele egyszerre támadta a rendőrség Politikai Nyomozó Főosztályának vezetőjét, Mátyás ezredest, a Honvédelmi Minisztérium vezetését és a rendőrséget²⁵⁶ – annak ellenére, hogy hosszú ideig bizonytalanságban voltak egzisztenciájuk hosszú távú biztosítását illetően, hiszen a kormány által meghirdetett nagyarányú leépítések a fegyveres testületeket is érintették, ami ott különösen éles küzdelmet váltott ki. Az 1957. február 12-i IIB-ülés elé kerülő határozati javaslat már azt tartalmazta: „A különböző karhatalmi egységeket – akár a HM, akár a BM irányítása alatt működnek jelenleg – felosztatni vagy a nem hivatásos állományúakat elbocsátani nem lehet”.²⁵⁷ Ezt a meghozott határozat is megerősítette: „a karhatalmi alakulatokat együtt kell tartani. [...] Biztosítani kell, hogy az újjászervezendő hadsereg és a rendőrség tisztikarának gerince a forradalmi ezredekől kerüljenek ki. (Figyelembe véve az ott szolgálatot teljesítő tartalékos tiszteket is.) A karhatalmisták közül csak azokat szereljék le, akik fizikailag nem alkalmasak, vagy maguk kérik leszerelésüket. Ezeknek régi munkahelyüket és munkakörülményeiket biztosítani kell.”²⁵⁸ Széchy András is úgy tudja, hogy „különösen sokan kerültek a BM Forradalmi Karhatalmi Ezredből a Belügyminisztérium központi szerveibe, a honvédséghez, a megalakuló munkásőrség parancsnoki karába, s igen magas posztokon máig is ott teljesítenek szolgálatot [...] az ezred kiemelkedő kádereit folyamatosan átvezényelték a fegyveres erők különböző fegyvernemei parancsnoki állományának megerősítésére”.²⁵⁹

A volt államvédelmi tisztek természetesen hozták magukkal megszokott munkamódszereiket, munkastílusukat. „A Politikai Nyomozó Főosztály munkáján még ma is erősen érződnek a múlt súlyos hibái, tevékenységében még sok a meggondolatlanláság és a rögtönzés.”²⁶⁰ Mátyás László ezredes azt panaszolta, hogy a korábbi törvénytelen módszerektől és eszközöktől megtisztítani akart főosztály beosztottai a régi ÁVH-s fogásokkal éltek.²⁶¹ A kistarcsai táborban beszélték az internáltak, hogy a karhatalom fegyvereket rejt el egyetemeken, főiskolákon, és azokat „megtalálva” tartóztatják le a diákokat.²⁶² A karhatalmi jelentések eufemisztikus

254 Jelentés az internáltakról, 1957. május 6., április 19., április 10. és június 1.

255 31/1957. Legf. Ü. számú utasítás. *Ügyészségi Közlöny*, 1957. 7. sz.

256 Forradalmi Ezred levele, 1957. február 1.

257 Határozati javaslatok, 1957. február 9.

258 Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. február 12-i ülésének határozatai. In *MSZMP jegyzőkönyvei. II.* 111. o.

259 Széchy András: A BM Budapesti Forradalmi Karhatalmi Ezred 1956–57-es tevékenységéről. *Hadtörténeti Levéltár*, 1956-os gyűjtemény, 10. é. e. 406–416. f.

260 A karhatalom újjászervezéséről, 1957. január 15. körül.

261 Interjú Mátyás Lászlóval. Készítette Hegedűs István 1988-ban. OHA 170. sz.

262 Jelentés az internáltakról, 1957. március 14.

megfogalmazásai sok esetben brutális eseményeket takartak. Nyilvánvaló, hogy az elkövetett bántalmazásokra a legtöbb esetben nem derült fény, nyomuk sem maradt, egyes esetekben azonban nem sikerült eltussolni azokat.²⁶³ Amennyiben a karhatalom fellépése nem követelt emberéletet, az eseteknek akkor sem lettek komolyabb jogi következményei, ha arról valamilyen formában a legfelső párt- és állami vezetés is tudomást szerzett. A halálos kimenetelű bántalmazások alkalmával is – tekintettel a fennálló körülményekre – minimális, általában felfüggesztett büntetéseket szabtak ki az eljáró bíróságok.

Az úgynevezett pufajkás erőszak tudományos feldolgozása még várat magára. Ehelyütt, anélkül, hogy csupán vázlatosan is megpróbálnám ismertetni a legsúlyosabb eseteket, mindössze néhány példával kívánom illusztrálni a módszereket, illetve a hatalom viszonyát a saját fegyveres testülete által elkövetett törvénytelenésekhez, bűncselekményekhez. 1957. január 7-én Kunhegyesen többeket bántalmaztak a karhatalmisták. Az Országos Vízügyi Igazgatóság munkástanácsa dolgozóinak védelmében panaszt adott be, és kérte az ügy sürgős kivizsgálását. Szénási Géza legfőbb ügyész az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezlet előtt is ismertette az esetet: kiemelte, hogy a bántalmazottak valamennyien „ellenforradalmárok” voltak, így noha „a lefolytatott vizsgálat megállapította, hogy a bántalmazások igazak, mégis úgy döntöttem, hogy a fegyveres erők miniszterénél nem indítványozom a vétkesek megbüntetését”, vagyis az ügyben feljelentés sem született, hiszen „ha követnek is el a karhatalom tagjai kisebb túlkapasokat és törvénsértéseket, ennek leküzdése a megmagyarázás és megbeszélés útján történjen, ne pedig ellentámadás útján”.²⁶⁴ A tanulást igyigen vont le a tárgyban keletkezett iratok irattárba helyezéséről rendelkező rendőrtiszt: „milyen alaptalan feljelentéseket tesznek, és sokszor mennyire arra nem érdemes embereket vesznek védelmükbe a munkástanácsok”.²⁶⁵ Hasonló megállapításra jutott az 1957. február 4-i ügyészi értekezleten a Nógrád megyei ügyész, aki megállapította: „A karhatalom magatartása ellen több panasz érkezett be. Ezekkel foglalkoztunk, s megállapítottuk azt, hogy karhatalmunk egyetlen esetében sem bántalmazott olyan embert, aki a népi demokrácia híve. Előfordultak bántalmazások újságégetőkkel, kormánygyalázókkal, fasiszta elemekkel szemben.”²⁶⁶

1957. március 8-án a székesfehérvári karhatalom különítménye jelent meg Martonvásárrban. Egyik csoportjuk helyi lakosokat vitt be a rendőrségre, ahol brutálisan bántalmazták a becitáltakat, míg a másik csoport a faluban verte minden válogatás nélkül az embereket. Az ügyben feljelentés született, így a megyei ügyészség kénytelen volt a vizsgálatot megindítani. Az eljáró ügyész megállapította, hogy a karhatalom tagjai ittas állapotban követték el tetteiket, ahogy maga az ügyész fogalmazott: a brutális bántalmazásokat, súlyos törvénsértéseket, amelyek „nagyban hátráltatják a párt szervező munkáját, valamint a rend és nyugalom helyreállítását”.²⁶⁷ A sértettek nem tettek feljelentést, büntetőeljárás nem indult, részint az

263 Az igazságba vetett hit. Magyar Pál kihallgatási jegyzőkönyve. Közreadja Tyekvicska Árpád. In *Évkönyv, II. 1993.* 305–315. o.; Ungváry Rudolf: *Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákpárliamentjének története.* Budapest, 1991, TIB–1956-os Intézet. 175–187. o.

264 Szénási Géza az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten. OSZK Kézirattár, 1956-os gyűjtemény.

265 Az Országos Vízügyi Igazgatóság munkástanácsának panaszsa. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 18. ő. e.

266 Diósi Imre Nógrád megyei ügyész az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten. OSZK Kézirattár, 1956-os gyűjtemény.

267 A Legfelsőbb Bíróság egyik Martonvásáron lakó bírása, Barnaföldi János értesült az esetről, és ő, valamint a martonvásári mezőgazdasági kutatóintézet igazgatója jelentették az esetet a Legfőbb Ügyészségen, a budapesti szovjet nagykövetségen és az Országos Rendőr-főkapitányságon. A Fejér Megyei Ügyészség jelentése Biszku Bélának. 1957. március 14. 1957. Bül. 214. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 79. ő. e.

emberek megfélemlíttettsége, részben pedig az eljárás kilátástalansága miatt. Jól szemlélteti ezt az egyik bántalmazott ügyészesség előtt tett vallomása: „én emiatt nem akartam feljelentést tenni, ezért orvosi bizonyítványt nem szereztem be [...] abból, hogy engem ártatlanul a karhatalom bántalmazott, nem vonok le semmilyen általánosítást, tudomásom van róla, hogy ezek és hasonló esetek gyakoriak, és mint mondtam, feljelentést tenni nem kívánok.”²⁶⁸ Ezzel a karhatalom legfőbb célját el is érte, hiszen – mint a parancsnok fogalmazott a vizsgálat során: „meg kellett őket félemlíteni.”²⁶⁹

Más alkalommal nem sikerült a megfélemlítés, vélhetően ez volt a ritkább. 1957. március 3-án a fonyódi járási karhatalmi alakulat szolgálaton kívüli karhatalmistái szálltak ki Marcaliba, ott az italtól előtt találomra hat embert föltettek a kocsijukra, és megfelelő helyre érve brutálisan összeverték őket. A legsúlyosabb sérüléseket szenvedett áldozat, Mészáros Géza, a marcali állami malom alkalmazottja kórházi beteggyárból egyenesen Kádárnak íratott panaszt (mert maga alá sem tudta írni sérülései miatt a levelet), melyben figyelmeztetett az ilyen esetek várható következményeire: „Nem gondolom és nem gondoljuk, hogy az ellenforradalmárok sokkal piszkosabban, embertelenebbül, szadistább módon viselkedtek, mint ezek a hóhérok, a dolgozó nép egyenruhába bújtatott ellenségei, akik nemhogy biztosítanak a rendet, a nyugalmat, az emberek személyi és vagyoni biztonságát, hanem maguk törnek arra fegyverrel hadonászva kezükben, akiket hatalmuk teljesen elvakít.” A megtöretettség után is bátor jogköveteléssel zárul a levél (és az eset): „Kérjük és követeljük mi, akiket ilyen brutálisan megkínóztak és az egész [Marcali] III. kerület lakossága, hogy merénylőinket a legszigorúbban az idevonatkozó gyorsított büntetőeljárás útján vonják felelősségre és fenyítsék meg.”²⁷⁰

Az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten Marosán György fogalmazta meg a hatalom álláspontját az elsősorban a karhatalom által elkövetett törvénytelenések ügyében: „Szocialista törvényesség volt és lesz. De nem mindenkinek.”²⁷¹ Megállapításának Münnich adott dialektikus formát: „Mi a szocialista törvényesség alapján állunk, a humanitást hirdetjük, és ennek érdekében a legkeményebb eljárást, a törvények legkeményebb alkalmazását használjuk. [...] A karhatalom ellen sok panasz futott be, szeretnék az ügyészekről is nemskára ilyen híreket hallani, mert ha az ellenség dicsér valamit, akkor hibát követtünk el. Nem vagyunk hívei a karhatalmi szervek kilengésének, de jobb, ha ilyen kemény, mintha lelkeseedik érte az ellenforradalom, mert nem csinál semmit.”²⁷² A jogalkalmazók törvényekhez való viszonyát jól szemlélteti a fővárosi ügyészségnek az értekezleten részt vevő képviselője, aki szerint nem tartható be a törvényesség, „mert az ellenforradalom sem tartotta be a törvényességet [...] igenis át lehet hágni ezeket a kérdéseket”.²⁷³ Mindezek után érthető, ha a karhatalom megfegyelmezésére irányuló alkalmi, erőltetett kísérletek nem vezettek eredményre, sőt a karhatalmisták egyenesen követelték a jogot az ellenség bántalmazására.²⁷⁴

268 Szénási Tibor ügyészségi kihallgatásának jegyzőkönyve. Székesfehérvári Megyei Ügyészség, 1957. Bül. 214. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 79. 6. e.

269 Feljegyzés Tömpe István miniszterhelyettes elvtárs részére. 1957. március 11. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 79. 6. e.

270 A marcali karhatalmi alakulat brutalitása elleni dolgozói bejelentés. 1957. március 4. BM KI Miniszteri iratok, 1957. 79. 6. e.

271 Marosán György az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten. OSZK Kézirattár, 1956-os gyűjtemény.

272 Münnich Ferenc az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten. OSZK Kézirattár, 1956-os gyűjtemény.

273 Hunyadi Béla az 1957. február 4-i országos ügyészi értekezleten. OSZK Kézirattár, 1956-os gyűjtemény.

274 „A parancsnoksághoz vezényelt karhatalmista bajtársak sérelmezik a szocialista törvényesség betartatását, hogy fegyelmező eljárásokat nem alkalmazhatnak.” Jelentés az internáltakról, 1957. március 2.

De szakmai és ügyviteli szempontból is számos kritika érte a nyomozó hatóságokat: „Szerzett és tervszerű (perspektivikus) krimináltechnikai módszer azonban még nem alakult ki [...] sok területen a munkamódszerek egyenes folytatásai annak, amely a korábbi évek ismert vadhajtásait kitermelte.”²⁷⁵ A legfőbb ügyész véleményét igazolják egyes periratok, amelyek szerint a vádlottak – néhány esetben a tanúk is – arra hivatkozva vonták vissza korábbi vallomásaikat, hogy azok megtételekor a rendőrségen bántalmazták vagy legalábbis azzal fenyegették őket. A kistarcsai internáltak ügyészi felülvizsgálatakor „sok őrizetes elpanaszolja a kihallgatások során, hogy a letartóztatásokat eszközöző hatóságok (elsősorban vidékről van szó) erőszak alkalmazásával bírják rá őket vallomásuk megtételére”.²⁷⁶ Negyedévi jelentésében a Bács-Kiskun megyei ügyész tette szóvá, hogy „a nyomozás színvonala az elmúlt negyedévben csökkent [...]. Különösen az iratok ismertetésére vonatkozó szabályok meg nem tartása gyakori. A bizonyítékok összegyűjtése körül is hiányosság tapasztalható. Érezhető az az irányzat, hogy elsősorban beismerésre mennek, ami visszaélésekre ad alkalmat. Tapasztalható ez a tanúk tekintetében is. A bácsalmási járási ügyész [az] egyik rendőrségi fogda ellenőrzése során tanúkat is talált őrizetben”.²⁷⁷ Alkalmilag Szénási is kifogásolta, hogy a letartóztatottak alapvető jogait nem biztosítják, hogy elenyésző a bizonyítékok beszerzésére fordított idő, és hogy a nyomozók csak a terhelő vallomásokat jegyzőkönyvezik, „az olyan elvtársakat, akik a terhelő körülmények mellett vizsgálják az enyhítő körülményeket is, opportunistának, liberálisnak bélyegzik” még 1958 végén is.²⁷⁸

1957 tavaszán, március második felében Kádárék megindították a megtorlás szervezett, üzemszerű gépezetét. Azt kívánták beleverni az emberek fejébe, hogy a politika a kiválasztott kevesek kiváltsága, a közösség ügyeibe ne próbáljon meg senki sem beleszólni. Ha eszerint él, tágabb lehetőséget kap saját egzisztenciájának gyarapítására. Ekkor született meg a Moszkva által jóváhagyott döntés Nagy Imre ügyében, felálltak a végrehajtásra hivatott fegyveres erők, befejeződött az igazságszolgáltatás intézményeinek átszervezése, apparátusának megtisztítása,²⁷⁹ az illetékesek dolgoztak a népbírósági törvényen, miközben máris folytak a statáriális és gyorsított eljárások. A hatalom túlélte a MUK fenyegetését is, ami Kádárék számára azt jelentette, hogy a harc befejeződésével eljött a bosszúállás ideje. A hosszú és könyörtelen bosszúé.

275 Szénási Géza levele az MSZMP PB-nek. 1957. október 7. MOL 288. f. 47/719. 6. e.

276 Jelentés az internáltakról, 1957. március 18.

277 A Bács-Kiskun Megyei Ügyészség 1957. évi I. negyedévi jelentése. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Ügyészségi iratok.

278 Szénási Géza levele az MSZMP PB-nek. 1957. október 7. MOL 288. f. 47/719. 6. e. Valamint: Az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának feljegyzése a PB büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről szóló határozatának végrehajtásáról. 1958. december 1. MOL 288. f. 30/1958/11. 6. e.

279 Zinner Tibor: Az igazságszolgáltatás irányítása az 1956-os forradalom után. *Sortüzek, 1956. III. Főszerk. Kahler Frigyes. Lakitelek, 1996, Antológia. 63–113. o.*

KAJÁRI ERZSÉBET

KÉT 1958-AS DOKUMENTUM A POLITIKAI NYOMOZÓ SZERVEK TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Minden bizonnyal az illegális pártmunka tanácskozó testületei szolgáltatták a mintát Rajk Lászlónak, aki a magyar közigazgatásban elsőként, 1947 végén a belügyi tárca szakmai vezetése színvonalának emelése és a kommunista párt irányelveinek megvalósítása érdekében kollégiumi testületet hozott létre. A kollégium elnöke Rajk László, a megbízhatóság alapján összeállított testület titkára Tőkés Ottó, tagjai Fischer Gyula, Szebenyi Endre, Péter Gábor és Vida Ferenc¹ lettek. A kollégium feladata volt a minisztérium ügykörébe tartozó szakkérdések megvitatása, véleményezése. Rajk nagy súlyt helyezett arra, hogy a kollégium eredményesen dolgozzon, és messzemenően támaszkodott a kollégiumi testület véleményére. A kollégiumi ülések anyagait a miniszteri titkárság elnöki csoportja készítette elő.²

A minisztérium politikai kollégiuma Rajk László belügyminiszteri tisztségéből történő leváltását követően, Kádár János belügyminisztersége idején is működött.³ A Rajk László vezette belügyi kollégium testületének üléséről – tudomásunk szerint – írott dokumentumok nem maradtak. Kádár János belügyi ténykedése idején, az 1948. november 13.–1949. november 14. közötti időszakban tartott ülésekről készített feljegyzéseket a Történelmi Hivatal őrzi.⁴ Az 1949. március 7-i ülésen Kádár János napirend előtt jelentette be, hogy az MDP KV

1 Rajk László (1909–1949) 1946. március 20.–1948. augusztus 5. között belügyminiszter; Tőkés Ottó (1922) 1946-tól 1948-ig a BM titkárságának vezetője, 1949-ben a Rajk-per kapcsán elítélték, 1954-ben rehabilitálták; dr Fischer Gyula (1893–?) 1946. január 1-jétől 1948. augusztus 25-ig a BM Elnöki Főosztályának vezetője volt; dr Szebenyi Endre (1912–1950) 1945. március 12-től a BM Közrendészeti Osztályának vezetője, majd főosztályvezetője, 1947. június 1-jétől a BM adminisztratív államtitkára lett, 1948. október 30-án miniszterelnökségi államtitkárnak nevezték ki, 1949. június 7-én letartóztatták, 1950-ben halálra ítélték és kivégezték, 1955-ben rehabilitálták; Péter Gábor (1906–1993) 1945 januárjától a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának, majd az ÁVO-nak, a BM Államvédelmi Hatóságának és 1953. január 3-án történt letartóztatásáig az ÁVH vezetője. 1954-ben a katonai bíróság másodfokon hűtlenség, hatalommal való visszaélés és népellenes bűntettek elkövetéséért életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte, 1957-ben a Legfelsőbb Bíróság Katonai Tanácsa újra tárgyalta ügyét, 14 évet kapott. 1959-ben egyéni kegyelemmel szabadult; dr Vida Ferenc (1911–1990) 1946 márciusától 1949 februárjáig a BM Vármegyei Ügyosztály vezetője. 1953. november 18-tól 1972. október 31-ig a Legfelsőbb Bíróság bírja.

2 Rác Béla: A Belügyminisztérium újjászervezése, 1944. december–1948. július. *Levéltári Közlemények*, 1970. 1. sz. 126–127. o.

3 Kádár János (1912–1989) 1948. augusztus 5.–1950. június 23. között volt belügyminiszter.

4 Történelmi Hivatal (TH) V–150 346.

Politikai Bizottságának határozata értelmében minden minisztériumban felállítják a politikai kollégiumokat, amelyeknek a Honvédelmi Minisztériumban és a Belügyminisztériumban kizárólag csak párttagok lehetnek a tagjai. A kollégiumoknak rendszeresen kell üléseket tartaniuk, és itt az adott minisztérium fontosabb ügyeit megtárgyalniuk, de ezek csak akkor válhatnak jogerőssé, ha azzal a miniszter is egyetért. Ismertette továbbá a Politikai Bizottság által jóváhagyott belügyi kollégium tagjainak névsorát: akik Kádár János, Péter Gábor, Zöld Sándor, Beér János, Tömpe István, Veres József, Balassa Gyula, Tótkés Ottó, Székely Lajos, Vári József és Sándor Imre lettek.⁵ A lényegében párttestületként működő politikai kollégiumi ülésekről készített jelentésekben Kádár János a párt aktuális politikájának hűséges szószólójaként és megvalósítójaként mint erőskezű belügyminiszter jelent meg. A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a politikai kollégiumi üléseket rendszeresen hetente egyszer, hétfőn tartották. Az ülésekről készített dokumentumok arra utalnak, hogy az 1948 szeptemberétől 1949. december végéig a „Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága”⁶ névvel ténykedő ÁVH működésének kérdéseit is megtárgyalták. Ismeretes, hogy 1949 decemberének végén a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságát és a Honvéd Határőrséget összevonták, ekkor lett önálló főhatóság az Államvédelmi Hatóság. A rendelkezés értelmében az Államvédelmi Hatóság a Minisztertanács alá tartozott, vezetőjét a Minisztertanács előterjesztésére az Elnöki Tanács nevezte ki, illetve mentette fel. Ekkor a rendőrséggel való szervezeti összefüggése megszűnt, felügyeletet közvetlenül a Minisztertanács egyik tagja, Kádár János belügyminiszter gyakorolt felette. Állománya hivatásos és sorozott beosztottakból állt. Az ÁVH beosztottjainak egyenruhája, rangjelzése megegyezett a honvédségével, azonban a belső karhatalmi alakulatok tányérsapkáján körbefutó szalag és váll-lapjuk színe kék volt, a határőrségnél pedig a sapka és váll-lap színe zöld volt.⁷ 1950 tavaszán az ÁVH-nál is létesült egy ún. kollégiumi testület, amelynek az volt a rendeltetése, hogy segítse az ÁVH vezetőjének munkáját döntései előkészítésében, a vezetők beszámoltatásában és ellenőrzésében. Az ülésekről fennmaradt dokumentumok alapján nem vállalkozhatunk érdemi munkájuk bemutatására.

5 Dr. Zöld Sándor (1913–1951) 1944. december 23.–1945. július 15. között a BM államtitkára, 1948. október 30.–1950. június 23. között a BM adminisztratív államtitkára, majd a tárca vezetője. 1951. április 20-án hozzátartozóit megölte, majd öngyilkosságot követett el; dr. Beér János (1905–1966) 1945 után Budapest fővárosi tiszti főügyésze, majd a BM egyik osztályfőnöke. Tömpe István (1909–1988) 1948 és 1950 között a BM Közigazgatási Főosztályának vezetője. 1957 elejétől a fegyveres erők miniszterhelyettese, majd a belügyminiszter első helyettese, 1958-tól a földművelésügyi miniszter első helyettese, 1962-től a Magyar Rádió és Televízió elnöke; Veres József (1906) 1945–1950 között belügyminisztériumi osztályfőnök, majd közrendészeti főosztályvezető, 1950. július 1-jétől 1951. január 27-ig belügyminisztériumi államtitkár, majd 1951. április 19-ig a belügyminiszter első helyettese, ekkor letartóztatták, 15 évre elítélték, 1954-ben szabadlábra helyezték, 1956. szeptember 1-jén rehabilitálták; dr. Balassa Gyula (1905–1974) 1949 és 1950 között az Országos Rendőrkapitányság vezetője, 1950 augusztusában letartóztatták, novemberben az ún. szociáldemokrata perek egyikében 12 év fegyházbüntetésre ítélték, 1955. november 9-én szabadult, 1956. augusztus 9-én rehabilitálták. Székely Lajos és Sándor Imre személyére vonatkozó adatokat kutatásunk során nem leltünk. Vári József ekkor a BM párttitkára, 1956-ban a BRFK pártbizottságának titkára, 1957-ben az ún. rendőr-katona per vizsgálata során letartóztatták.

6 A belügyminiszter 288-199/1948. IV-1. BM számú rendelete értelmében a „Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának” feladatköre a politikai rendészeti hatáskörön túl az útlevelek kiadásával, az idegenrendészetet ellátó, Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH), továbbá a határ-, a folyam- és a légirendészet alárendelésével bővült. A rendelet megjelent a *Rendőrségi Közlöny* 1948. október 1-jei számában.

7 4353/1949. (268) MT számú rendelet az Államvédelmi Hatóság szervezéséről. *Minisztertanácsai és miniszteri rendeletek tára*, 1949. december 28.

A Minisztertanács 1953 májusában döntött arról, hogy a minisztériumokban a miniszter mellett véleményező és tanácsadó testületként kollégium működjön: az adott minisztérium vezetésében felmerülő, a párt- és kormányhatározatokból adódó feladatok kimunkálásával és a minisztérium egészét vagy egyes területeit érintő, legfőbb elvi kérdésekben állásfoglalásával segítse a miniszter munkáját.⁸ A Politikai Bizottság 1953. július 15-i ülésén elfogadta az új, 11 főből álló belügyi kollégium tagjait, akik közül heten államvédelmi rendfokozatú tisztek voltak.⁹ A fennmaradt iratok szerint a BM-ben 1952-ben is működött a kollégiumi testület, ahol a rendőrség továbbképzésével, fegyelmi helyzetével, a BM fegyveres és egyenruházott testületeinek egységes illetményrendszerével, a statisztikai munkával, az ipari üzemek tűzrendészeti helyzetével, a büntetés-végrehajtási főosztály politikai csoportjának munkájával stb. foglalkoztak. A BM 1953. február 10-i keltezésű működési szabályzatának III. fejezete a kollégium feladatairól és működéséről szól. Ebben olvasható, hogy a „kollégium a miniszter tanácsadó és véleményező szerve, mely a miniszter által kijelölt állandó és állandó jelleggel meghívott tagokból áll”.¹⁰

Az 1953 nyarán moszkvai utasításra bekövetkező belpolitikai változások során az Államvédelmi Hatóság a Belügyminisztérium szervezeti rendjébe tagolódott, a megyei államvédelmi osztályok a megyei rendőrkapitányságok – akkori nevükön megyei főosztályok – alárendeltségébe kerültek. Az úgynevezett egységes Belügyminisztérium Gerő Ernő vezetésével 1953 augusztusában alakult újjá. 25 központi szervezeti egysége közül 13 osztály az államvédelmi munkával foglalkozott, ezek állományában 2214 fő dolgozott. A fennmaradó 12 szerv közé tartozott az Országos Rendőrkapitányság, létszáma 608 fő, a Börtönügyi Osztály, létszáma 235 fő, valamint az Országos Tűzrendészeti Igazgatóság és az Országos Légoltalmi Parancsnokság, mindkettő több mint 100 fős létszámmal. A minisztérium központi szerveiben összesen 4574-en dolgoztak a felsoroltakkal együtt.¹¹ Gerő Ernő 1953. július 22-én 01. szá-

8 1027/1953. (V. 28.) sz. Mt. h. a minisztériumok kollégiumának munkájáról és az ezzel kapcsolatos feladatairól, *Magyar Közlöny*, 1953. május 28.

9 A BM kollégiumának tagjai lettek (Magyar Országos Levéltár [MOL] MOL-M-KS-276. f. 53/126. ő. e.): Gerő Ernő (1898–1980) 1953. július 4.–1956. július 30. között a minisztertanács első elnökhelyettese, belügyminiszter 1953. július 4.–1954. július 6. között; Piros László (1917) 1953. július 4.–1954. július 6. között a belügyminiszter első helyettese, 1954. július 6.–1956. október 24. között belügyminiszter; Dékán István (1919–1975) év. ezredesként a belügyminiszter államvédelmi helyettese 1953. július 18.–1956. február 12. között; Cyöre József (1902–1985) belügyminiszter-helyettes 1953. július 30.–1955. december 24. között; Ács Ferenc év. ezredesként a BM Személyzeti Főosztályának vezetője 1953. július 15.–1955. december 8. között, ezt követően a BM Közlekedéshárító Főosztályának vezetője; Valencsák János (1922) év. vezérőrnagyként a HÖR és BKH parancsnoka 1953. július 15.–1956. március 29. között, a HÖR és BKH kettéválasztását követően 1956. augusztus 1-jéig a HÖR parancsnoka; Berecz Béla vezérőrnagyként a BM Anyagi és Technikai Főosztályának vezetője; Kucsera László (1920) államvédelmi alezredesként a BM Kémelhárító Osztályának vezetője 1953. július 15.–1955. augusztus 4. között, 1956. szeptember 21-től a BM Borsod megyei főosztályának vezetője, majd 1957. április 30-án az MSZMP Intézőbizottsága elfogadta a BM Politikai Nyomozó Főosztálya Ipari Szabotázselhárító Osztálya vezetőjének; Gazdik Gyula (1911–1981) év. alezredesként a BM Hírszerző Osztályának vezetője 1953. július 15.–1954. április 21. között, ezt követően az ipari és mezőgazdasági szabotázselhárító osztály vezetője, majd 1956. július 25-től a BM titkárságának nemzetközi referense; Balázs Béla (1921) év. alezredesként a BM Vizsgáló Főosztályának vezetője 1953. július 15.–1955. augusztus 4. között, ezt követően a BM Kémelhárító Főosztályának vezetője.

10 A Belügyminisztérium működési szabályzata 0200/1953. február 10. (Belügyminisztérium Központi Irattára [BM KI] 61. ő. e. 1953/67. b.)

mú belügyminiszteri parancsában nevezte ki a minisztérium központi szerveinek vezetőit: a 31 fő közül 27-en az ÁVH rendfokozatát viselték, ketten rendőrtisztek voltak, egy-egy fő pedig a légoltalom, illetve a büntetés-végrehajtás vezetője volt.

A 19 megyei és a budapesti főosztályvezető közül az átszervezés előtt 11 fő dolgozott államvédelmi vonalon, 9 fő rendőri munkaterületen – olvashatjuk a Politikai Bizottság 1954. április 28-i ülésére készített, az átszervezés utáni helyzet tapasztalatairól szóló belügyi jelentésben.¹² Ugyanebben a jelentésben olvasható az, hogy „a Belügyminisztérium államvédelmi operatív munkáját, főleg a vidéki munka fejlődését nehezíti, hogy az átszervezés során igen nagy számban kellett beállítani rendőr elvtársakat járási, városi osztályvezetőknek, akik most a rendőri feladaton túl az államvédelmi operatív hálózati munkát is kell hogy irányítsák. Például 125 járási osztályvezetőből 64 fő rendőr, 61 fő államvédelmi tiszt. A rendőrtiszt elvtársakat folyamatosan, rövid 3 hetes tanfolyamon igyekszünk átképezni, tanítani az államvédelmi operatív hálózati munka ismereteire, aminek van is bizonyos eredménye, de már most látható, hogy közülük jó néhányan nem fognak beválni az államvédelmi munka irányítására.”

A Politikai Bizottság 1955. március 24-i ülésén tárgyalta a BM államvédelmi szerveinek 1954. évi munkájáról szóló jelentést.¹³ Ekkor bízták meg Vég Bélát, a PB tagját, Piros László belügyminisztert, valamint Egri Gyula belügyminiszter-helyettest, hogy dolgozzanak ki két variánsból álló javaslatot az 1953-ban létrehozott, egységes Belügyminisztérium kettéválására.¹⁴ A mindhármuk aláírásával jegyzett javaslat első változata azt tartalmazta, hogy jöjjön létre az Államvédelmi Minisztérium és a Belügyminisztérium, a második változat szerint – a szovjet mintát másolva – létesítsenek a közigazgatás néhány területével foglalkozó Belügyminisztériumot és a Minisztertanács mellett Államvédelmi Bizottságot. A kettéválasztás indoklása szerint a minisztérium jelenleg túl nagy, a bonyolult jellegű szervek irányítását a vezetők tökéletesen nem tudják megoldani sem a központban, sem a megyei szerveknél, továbbá a minisztérium irányításának sokoldalú feladata elvonja az államvédelmi szervek erejének nagy részét a legfontosabb kérdésekről, ezért nincs lehetőség arra, hogy az államvédelmi szervek a megnövekedett követelményeknek eleget teheszenek. Az addig erényként elkönyvelt operatív módszerek elterjedését most hibának minősítették, és azt is nehezményezték, hogy a titkos operatív módszereket a BM egyéb szervei, beosztottai megismerhették, vagyis az államvédelmi szerveknél meglazult a konspiráció. Nagy Imre – még a Minisztertanács elnökeként – 1955. március 1-jén írt levelében ugyancsak felvetette annak megvizsgálását, hogy célszerűbb lenne-e az államvédelmet „külön szervként kezelni a Belügyminisztériumtól, hogy feladatát jobban elláthassa”. „Többé soha ne fordulhasson elő – írja –, hogy az államvédelmi szerveket párt- és népellenes célok szolgálatába állítsák.”¹⁵

A Belügyminisztérium kettéválasztására vonatkozó javaslatot a Politikai Bizottság 1955. július 16-i ülésén vita után elvetették, „mert a jelenlegi viszonyok között politikailag nem tartják helyesnek a két minisztérium létrehozását. Továbbra is egy egységes minisztériumot

11 BM KI 106-1-10. 6. e.

12 MOL M-KS-276 f. 53/172. 6. e.

13 MOL M-KS-276 f. 53/222. 6. e.

14 Vég Béla (1922) 1949-ben a DÉFOSZ főtitkár-helyettese, 1952–1953-ban az MDP KV irodájának vezetője, 1953-tól 1956. október 24-ig az MDP KV titkára volt; Egri Gyula (1923–1972) 1954. február 3.–1955. november 26. között előbb belügyminiszter-helyettes, majd a belügyminiszter első helyettese, ezután 1956. október 24-ig az MDP KV titkára.

15 *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956.* Összeállította, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Habuda Miklós, Rákosi Sándor, Székely Căbor és T. Varga György. Budapest, 1998, Napvilág. 266. o.

kell fenntartani, de a BM keretén belül jobban szét kell választani az államvédelmi munkát a többi feladattól”.¹⁶ 1955 decemberében Piros László belügyminiszteri utasítást adott ki a belügyi államvédelmi kollégium és a belügyi kollégium önálló testületként való működésére, valamint a Belügyminisztérium Rendőri Bizottsága ügyrendjére.¹⁷ A három testület 1956 januárjában kezdte meg tevékenységét. A BM államvédelmi kollégiumának első üléséről fennmaradt jegyzőkönyv szerint Piros László a következőket mondta: „Ez az első kollégiumi ülés. Az ügyrendből látható, hogy a legfontosabb államvédelmi ügyeket az államvédelmi kollégium ülésén fogjuk megtárgyalni. A kollégium létszáma viszonylag szűk, tudatosan azért, hogy tárgyalóképesebb legyen [...]. Az eddigi kollégiumi ülések túlságosan hosszúak voltak. A fő kérdéseket kell megtárgyalnunk: az apróbb kérdésekkel ne töltsük az időt [...] bár az előző ügyrendben is benne volt, hogy a kollégium tagjait külön-külön felelőssé kell tenni, [ezt] a régi kollégiumnál igen ritkán alkalmaztuk, most az áv. kollégiumánál következetesen alkalmazni kell: egy-egy feladat kidolgozásáért a kollégium tagjait felelőssé tesszük.”¹⁸

A Belügyminisztérium szétválasztásáról szóló javaslat előzményeit kutatásaink során nem találtuk meg, sőt a belügyminiszteri utasítással létrehozott három testület működési körülményeivel foglalkozó előterjesztéseknek sem akadtunk nyomára. A kollégiumi ülések sorrendje folyamatos, és üléstervük sem tartalmazta e témájú előterjesztések napirendre tűzését. A fentiekből arra következtetünk, hogy a BM kollégiuma nem tárgyalta meg ezeket a javaslatokat. Ez megegyezik a kor szokásaival, mert a döntéseket az MDP országos operatív vezető szervei hozták, határozataik kizárólagos hatállyal bírtak, esetleg az előkészítésbe vonták be az állami és más szervek első számú vezetőjét.

Nagy Imre 1956. október 28-i rádióbeszédét követően a volt államvédelem október 30-án szervezetileg is megszűnt. Az állomány jelentős része a szovjet csapatokhoz csatlakozott, másik része illegálisba vonult, közülük több személyt őrizetbe vettek. Az állomány kis százaléka, főleg irodai és technikai beosztottak, a forradalom felhívására, ügyük tisztázása végett jelentkeztek az ügyészségeken. 1956. november 4-e után a többség – Budapesten és vidéken egyaránt – szolgálattételre jelentkezett. Nagy részük karhatalmi szolgálatot vállalt, belőlük alakultak meg az első karhatalmi egységek. Sokan közülük az MSZMP útmutatásának megfelelően megalakuló politikai nyomozó osztályok munkatársai lettek. 1956. november 8-án az Országos Rendőrkapitányság központi ügyelete néhány vidéki város rendőrkapitányságának továbbította a – nyilvánosságra soha nem hozott – Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 5003/1956. (XI. 7.) BM számú rendeletét az egyes vidéki államvédelmi szervek visszaállításának betiltásáról.¹⁹

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. november 11-i ülésén Biszku Béla azzal zárta hozzászólását: „Van egy javaslatom: meg kellene kezdeni a kormánynak a fegyveres szervezeteknek, a politikai rendőrségnek a felállítását. Egy olyan politikai rendőrséget kell felállítani, ami az ellenség ellen és nem a mi kommunista elvtársaink ellen harcol.”²⁰ Kádár János az MSZMP Ideiglenes Intézőbizottsága 1956. november 21-i ülésén, a napirenden sze-

16 MOL M-KS-276 f. 53/237. 6. e.

17 BM KI Parancsgyűjtemény 33. doboz.

18 BM KI 106-1-57. 6. e.

19 *Rendőrségi napi jelentések 1956. október 23.–1956. december 12.* 1. köt. Összeállította Kajári Erzsébet. Budapest, 1996, BM–1956-os Intézet, 32–33. o.

20 *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei 1956. november 11.–1957. január 14.* 1. köt. Szerk. Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Budapest, 1993, Intera Rt. (a továbbiakban: *MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei...*) 38. o. Biszku Béla (1921) 1957. február 28.–1957. május 9.

replő „Jelentés a karhatalom szervezéséről” vitájában fejtette ki véleményét: „mi feloszlattuk az Államvédelmi Hatóságot, mert nem ér semmit, mert rossz módszereik voltak, nem azért, mert az ellenség követeli, hanem azért, mert nem tartjuk célravezetőnek [...] a magunk számára figyelmeztetőül szolgál, hogy a vizsgálati és nyomozó szervek tisztikarát ne vegyük át. De azok között is voltak tisztességes emberek, akik 1953 után kerültek oda. Nyomozó szervet fel kell természetesen állítani, nagy szelekcióval lehet volt államvédelmi nyomozók közül is beosztani, mert ilyen minden országban van. A volt államvédelmi nyomozók egy részét pedig bűnügyi vonalon jól lehet használni. Az államvédelmi elleni tömegharag két forrásból származik: saját hibájuk, hogy mindenfelé nyomoztak, szimatoltak, túlzások részesei voltak, a másik a fontosabb, hogy szították ellenük a reakciók a tömeget, mert halálig kitarítottak becsületből a párt mellett, mert teljesítették a parancsot. A hatóság ne működjék, de a volt beosztott dolgozhat valahol.”²¹

Münnich Ferenc, a kormány elnökhelyettese és egyben a fegyveres erők minisztere, valamint Szénási Géza legfőbb ügyész 1956. november 27-i 5004. számú rendeletükben intézkedtek a volt államvédelmi beosztottak elbocsátásáról, és tevékenységük felülvizsgálatáról.²² A rendelet a megszüntetett államvédelmi szervek beosztottainak minősítette az államvédelmi nyomozó, vizsgáló és kiegészítő szerveknél, a KEOKH-nál, az útlevelesztályon és a kormányórségnél szolgálatot teljesítőket, valamint a belső karhatalom hivatásos és továbbszolgáló állományát. A felülvizsgálatnak az volt a célja, hogy megállapítsák, vajon az egykori államvédelmi állományú beosztott részese volt-e a megszüntetett államvédelmi szervek által elkövetett törvénytelenéseknek. 1957. február közepéig a bizottságok az 1956. október 15-én 5823 fős államvédelmi testületből 4986 volt ÁVH-st vizsgáltak meg, közülük 4971-et igazoltak.²³

„1956. november 8-án kezdtük meg az ORFK Politikai Nyomozó Főosztálya, a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya, majd november végén a megyei rendőr-főkapitányságok politikai nyomozó osztálya[i] szervezését” – olvasható Mátyás László rendőr ezredes, főosztályvezető 1957. február 8-án írott összegző jelentésében.²⁴ A főosztály húsznapos (1956. november 8-tól 28-ig tartó) munkáját a következőképpen értékelte Mátyás László 1956. december 17-én: „A tárgyalt időszak alatt a Politikai Nyomozó Főosztály munkáját számos kezdeti nehézség fékezte. Például az operatív állomány jelentős része hatása alatt állt az

között a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány tagja, 1957. március 1.–1957. május 9. között a belügyek vezetésével megbízva, 1957. május 9.–1961. szeptember 13. között belügyminiszter.

21 *MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei...* 1. köt. 76. o.

22 BM KI Parancsgyűjtemény 41. doboz. Dr. Münnich Ferenc (1886–1967) 1956. október 26-tól az MDP KV által alakított Katonai Bizottság tagja, október 26-tól október 31-ig a Nagy Imre-kormány belügyminisztere, 1956. november 4.–1957. február 28. között a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettese, 1956. november 12.–1957. március 1. között megbízva a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek vezetésével, 1957. február 28.–1958. január 28. között a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány (Minisztertanács) első elnökhelyettese. Dr. Szénási Géza (1919–1979) 1945-től rendőrtiszt, 1951-től a MÉH jogtanácsosa, 1956. november 16-tól 1975-ig legfőbb ügyész.

23 BM KI ORFK rendezés alatt álló iratanyaga.

24 BM KI 87. 28/A.-1957. Mátyás László (1911) 1928-tól a flamand KP tagja, harcolt a spanyol polgárháborúban, majd internálták Franciaországban és Algériában, emigráns a Szovjetunióban, ezt követően a Vörös Hadsereg politikai munkatársa. 1945-től a Belügyminisztériumban dolgozott, 1949–1954 között koncepciós per elítélteként börtönben ült. 1956 végén a politikai rendőrség vezetője, 1957-ben leváltották, ezután nagykövet. Lásd *Budapesti Oral History Archivum*. Szerk. Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. 83. o.

október 23-a során kialakult helyzetnek. Ennek következtében cselekvőkészsége nem volt egységes. Sokan közülük önvédelmi kérdésekkel foglalkoztak, vagy időnként hatása alá kerültek azoknak a félhivatalos vagy hivatalos nyilatkozatoknak, melyek tovább üldözték ennek a szolgálatnak tagjait. Csak egészen az utóbbi időkből lehet tapasztalni az állomány soraiban magasabb szervezethez és nagyobb önbizalmat”. A jelentés szerint a főosztály szervezeti keretébe tartozott a kémelhárító osztály, amely 30 fős létszámmal, „konspirált lakásokban” (sic!) kezdte meg munkáját, a hírszerző osztály „összes külföldön lévő rezidentúrája a Külügyminisztériumba[n] bekövetkezett ellenforradalmi cselekmények miatt dekonspirálódott” – olvasható a jelentésben. A belső reakció ellen harcoló osztály (32 fő), az ipari és közlekedési szabotázselhárító osztály (30 fő) szintén konspirált lakásokban kezdte meg munkáját. A 300 főt foglalkoztató figyelő és előállító osztály november 10-től körülbelül 500-600 személyt állított elő, ez az osztály a forradalom előtt „fedés” alatt, titkos állománnyal működött, tevékenysége elsősorban az amerikai, az angol, a francia követségeken dolgozó hírszerzők figyelésére terjedt ki. A vizsgálati osztály 60 fővel kezdte meg munkáját a hírhedt régi Fő utcai helyiségekben. A Politikai Nyomozó Főosztály szervei november 8-tól 1000 főt állítottak elő a vizsgálati osztályra, közülük vizsgálat után 550 főt szabadlábra helyeztek. A 387 fős technikai osztály a telefon- és levéllenőrzéssel, rejtjelmegfejtéssel, rádióbemérő állomások működtetésével, szobahallgatásokkal foglalkozott.²⁵

A Politikai Nyomozó Főosztály feladata kezdetben a belső reakció elleni harc, az ipari, közlekedési szabotázselhárítás és az államellenes bűncselekmények vizsgálata volt. Külön utasítások alapján hozzákezdtek a hírszerzés pozícióinak helyreállításához, az államvédelmi szervek leszakadt hálózatával való kapcsolatfelvételhez. Munkájukat nehezítette, hogy a forradalom ideje alatt a titkos iratokként kezelt államvédelmi anyagok jelentős része a különböző felülvizsgálatokkal is foglalkozó forradalmi bizottságokhoz került, így az ügyönkök nagy része dekonspirálódott (például Heves és Somogy megyében). A főosztálynak fontos szerepe volt a forradalmi csoportok tagjainak letartóztatásában. 1957. január 16.–február 16. között 559 főt, február 16.–március 16. között már 2652 főt internáltak. 1957. március 15-e előtt, Budapest 20 legnagyobb üzeméből a munkástanácsok „ellenséges elemektől való megtisztítása” címén 112 főt vettek őrizetbe.

Közvetlenül a forradalom után az MSZMP jelentős számban küldött a politikai nyomozó apparátusba régi, tapasztalt, a pártpolitikai munkában jártas kádereket, akiknek jelenléte biztosította a párt célkitűzéseinek megfelelő politikai ítélőképességet. A pártmunkások munkába állítása jelentős ellenállást váltott ki a „régii” állomány körében. A politikai nyomozó osztályok vezetői ugyanígy idegenkedtek a karhatalmistáktól, a régi állományhoz még abban az esetben is ragaszkodtak, ha az illető személynél politikai vagy szakmai problémák adódtak.

1957 nyarán a Politikai Nyomozó Főosztály 4809 fős létszámából 2933 főnek csak általános iskolai végzettsége volt, 460-an érettségivel, 232-en egyetemi, illetve főiskolai végzettséggel rendelkeztek. Miután az összlétszámnak mindössze 18,4%-a rendelkezett közép- és felsőfokú végzettséggel, az állomány általános műveltsége alacsony színvonalú – állapították meg önkritikusan. A hálózattartók 52,5%-a csak elemi vagy általános iskolát végzett. Az állománynak 68,7%-a dolgozott 5 évnél hosszabb ideje állambiztonsági területen, ezen belül a hálózati operatív állomány 75%-a. A vezetők közül – a 317 osztály- és alosztályvezetőből – 134 főnek volt 10 éves vagy ennél hosszabb szakmai gyakorlata. Az iskolázottság hiányosságait bizonyos mértékig pótolta, hogy az elemi iskolai végzettségű hálózattartók 72%-a végzett párt- vagy 3 hónaptól 1 évig terjedő szakmai iskolát. Nehezményezték azt is, hogy általában

25 BM KI 87. 28/A.-1957.

hiányzik az önszorgalom, a kezdeményezés, az adott területen szakértővé válás igénye: „Ritka az olyan beosztott, aki mélyen és alaposan elemezni tudná az adott imperialista ország politikai, gazdasági helyzetét, ismerné kultúráját, történelmét, és mint egyik alapvető követelmény, beszélne nyelvével.”

A forradalom után az állomány körében nagyfokú bizonytalanság mutatkozott. A vezetőket és beosztottakat egyaránt az a gondolat foglalkoztatta, hogy a párt, a BM felső vezetése nem bízik meg bennük, ideiglenesnek tekintették beosztásukat, várták elbocsátásukat. A személyzeti apparátus dezorganizációja miatt minden ellenőrzés nélkül, személyi, baráti alapon nemkívánatos elemek is bekerültek az állományba. A belügyminiszter 1957. május 12-én kelt 16. sz. parancsa kimondta, hogy „a Belügyminisztériumban csakis olyan beosztottak dolgozhatnak, akik szilárdan képviselik a párt és a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány politikáját”. Ennek érdekében az egész személyi állományt felülvizsgálták, és az apparátus létszámát csökkentették. A BM szerveinél dolgozó vezetők és beosztottak megadott szempontok szerint, bizottságok előtt adtak számot tevékenységükről. Azokat bocsátották el, akik tevőlegesen részt vettek a forradalomban, segítettek bármilyen formában – például fegyverrel – a felkelőket, agitáltak a forradalom mellett, vagy ilyen nézeteiket nyilvánosság előtt hangoztatták, a „semleges Belügyminisztérium” mellett érveltek, tagjai voltak a forradalom alatt létrejött pártoknak és forradalmi bizottságoknak, szolgálati helyükön a forradalom időszakában elfogadható indok nélkül nem jelentek meg, társaikat cserbenhagyták, fenntartással fogadták a párt és a Kádár-kormány alapvető politikai elveit, szakmai munkájukat hanyagul végezték, vagy közeli hozzátartozójuk disszidálását nem jelentették. E parancs alapján a Politikai Nyomozó Főosztály állományából 79 tisztet bocsátottak el, 35 főt politikai okokra, 44 főt iszákosságra, erkölcsstelen életmódra és alkalmatlanságra hivatkozva.²⁶

1957. augusztus 18-án a belügyminiszter első helyettesének felügyelete alá helyezték a Politikai Nyomozó Főosztályt. Ekkortól a felsorolt osztályokon kívül a katonai elhárító osztály, az operatív nyilvántartási osztály, az országos rejtjelközpont és a kormányőrség tartozott a főosztályhoz.

A folyamat leegyszerűsítetten úgy összegezzük, hogy az 1953 nyarán bekövetkezett belügyi átszervezés lezárta a klasszikus, a kiegyezéssel létrejött, önálló magyar Belügyminisztérium történetének korszakát. Az 1848: III. és az 1867: VII. törvények alapján létrejött magyar királyi Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott az ország belviszonyainak irányítása, az ezzel összefüggő közjogi hatáskörök gyakorlása és a kapcsolódó törvény-előkészítő tevékenység. A minisztérium feladatköre kiterjedt a rendészeti, a közegészségügyi, a közjóléti, a sajtó-, az egyesületi, a választójogi, valamint a munkaügyi kérdések irányítására is. A Horthy-korszakban a Belügyminisztérium irányította, felügyelte és ellenőrizte a közrendészeti feladatokat ellátó rendőrség és csendőrség szerveit – ez utóbbi katonai szempontból a Honvédelmi Minisztériummal is kapcsolatban állt. Hatásköre kiterjedt a vármegyei és városi törvényhatóságok (ezeken keresztül a megyei városok és községek), tehát az ország közigazgatásának és az egészségügyi igazgatásának szerveire is. Az 1944-es Ideiglenes Nemzeti Kormány Belügyminisztériumának ügkörébe három nagy igazgatási ágazat irányítása, ellenőrzése és felügyelete tartozott: az ország közrendészete, közigazgatása és közjogi ügyei. Ez a tagozódás lényegében 1953. július közepéig megmaradt, amikor is a közigazgatási ügkör teljes egészében a Minisztertanácshoz, a közjogi teendők egy része pedig az 1950-ben létrehozott helyi tanácsokhoz került át. Az átszervezéssel létrehozott ún. egységes Belügyminisztérium feladatköre leszűkült a rendőri és az állambiztonsági szervek irányítására, és a belügyi munka egé-

26 A BM kollégiumának ülése, 1958. november 16.

sze érzékelhetően az államvédelmi tevékenység irányába tolódott el. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy az ÁVH és a BM egyesítésével az új Belügyminisztérium az államvédelem minisztériuma lett. Az 1956-os forradalom következményeként formálisan megszűnt belügyi államvédelmi szervek: főosztályok és osztályok, először az Országos Rendőrkapitányság Politikai Nyomozó Főosztálya elnevezés alatt, majd a BM Politikai Nyomozó Főosztályaként, 1962-től a BM Politikai Főcsoportfőnökségeként folytatták a „szocialista rendszer ellenségeinek”, az ügyek, az események kivizsgálására, a gondolatszabadság letörésére törekvő operatív tevékenységüket az 1989-es rendszerváltásig.

Az állambiztonsági szervek létszámának alakulása 1945–1962 között:²⁷

1945. március 19.	182 fő
1945. június 23.	277 fő
1945. december 31.	897 fő
1946. december 31.	1526 fő
1947. december 31.	1662 fő
1948. december 31.	4546 fő
1949. december 31.	9027 fő
1950. december 31.	5803 fő
1951. december 31.	8145 fő
1952. december 31.	7673 fő
1953. december 31.	5882 fő
1954. december 31.	5795 fő
1955. december 31.	5758 fő
1956. október 15.	5823 fő
1957. december 31.	4837 fő
1958. december 31.	5250 fő
1959. december 31.	4531 fő
1960. december 31.	4540 fő
1961. december 31.	4630 fő
1962. december 31.	4867 fő

Az MSZMP KV Politikai Bizottsága 1958. február 11-i ülésén hagyta jóvá a Belügyminisztérium kollégiuma tagjainak névsorát, amely Földes László, Garamvölgyi Vilmos, Bartos Antal, Horváth Gyula, Galambos József, Gyurkó Lajos, Sós György és Kovács János nevét tartalmazta.²⁸

²⁷ BM KI 110. 16. doboz 06-01.

²⁸ Földes László (1914) 1956 novemberétől 1957 februárjáig részt vett az MSZMP Szervezőbizottságának munkájában, 1957. február 12.–1957. december 3. között a KB Káderosztályának vezetője, 1958. február 13.–1964. december 3. között belügyminiszter-helyettes. Dr. Garamvölgyi Vilmos (1909) 1956. december 8.–1961. október 26. között belügyminiszter-helyettes, az ORFK vezetője. Dr. Bartos Antal (1922) 1954. február 5.–1961. október 26. között belügyminiszter-helyettes. Horváth Gyula (1912) 1956. július 16-tól a BM Katonai Elhárító Osztályának vezetője. Galambos József (1921–1979) 1956. június 29-től a BM Mezőgazdasági Elhárító Osztályának vezetője, 1957. április 30-tól a BM Politikai Nyomozó Főosztályának vezetőhelyettese, majd vezetője, 1961. február 18.–1973. december 18. között belügyminiszter-helyettes. Gyurkó Lajos (1912–1976) 1948-tól a hadseregben szolgált, 1955-től 1956 novemberéig a 3. (kecskeméti) hadtest parancsnoka, ezt követően a HM kiképzési

A belügyi kollégium 1958. február 26-i ülésén első napirendi pontként tárgyalta meg a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának operatív helyzetéről és a kerületek munkájáról szóló jelentést. Az előterjesztést 5 példányban készítették el, kézhez kapta Borgos Gyula rendőrnagy ezredes, a BM titkárságának vezetője, Sós György rendőr vezérőrnagy, a BRFK vezetője, Tihanyi Sándor rendőrnagy ezredes, a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának vezetője és a szovjet tanácsadó.²⁹ Az ülésen meghívottként részt vett Hazai Jenő rendőrnagy ezredes, Kucsera László rendőrnagy ezredes, Hollós Ervin rendőrnagy ezredes, Szendrő Sándor rendőrnagy százados.³⁰ A listán kézzel írottan még egy olvashatatlan név szerepel az ellenőrzési osztály képviselőjében. Az alábbiakban közreadjuk az eredetileg „szigorúan titkos” minősítésű előterjesztést és a napirend megtárgyalásáról készült jegyzőkönyvet. Ezek a dokumentumok az államtitokról és szolgálati titokról szóló 1995. évi LXV. törvény 28. paragrafusában értelmében minősítésüket elvesztették, így az iratok nyilvánosságra hozatala lehetővé vált. Az iratokat teljes terjedelmükben, betűhíven közöljük. A dokumentumokban szereplők nevét akkor adjuk közre, ha az illető neve más kiadványok révén ismert, ha köztisztviséget töltött be, illetve ha az iratot mint köziratot látta el aláírásával.

A BUDAPESTI RENDŐR-FŐKAPITÁNYSÁG POLITIKAI NYOMOZÓ OSZTÁLY OPERATÍV HELYZETE, SZERVEZETE ÉS A KERÜLETEK MUNKÁJA

I. A BUDAPESTI POLITIKAI NYOMOZÓ OSZTÁLY ELMÚLT ÉVI MUNKÁJÁRÓL

A BRFK politikai nyomozó osztálya 1956. november 10-én igen nehéz körülmények között kezdte meg munkáját, melyet az ÁVH-ellenes hangulat jelentősen megnehezített. Az osztály munkájának jellegét a még nyíltan jelentkező ellenforradalmi csoportok szétverése, akciók lefolytatása, a szovjet csapatok, a karhatalom által átadott bűnös elemek őrizetbe vétele adta meg. Ebben az időszakban a karhatalmi jellegű feladatok voltak a jellemzőek, mint az egyes fegyveres ellenforradalmi csoportok felszámolása a szovjet csapatokkal és a karhatalommal karöltve, a fegyverek összeszedése, az ellenforradalmi vezetők őrizetbe vétele, a december

csoportfőnöke, 1957. július 30-tól a határőrség országos parancsnoka. Sós György (1909–1972) 1950-ben budapesti rendőrfőkapitány-helyettes, 1951–1956 között a MÉH főosztályvezetője, majd igazgatója, 1956 novemberétől 1971-es nyugdíjazásáig a Budapesti Rendőr-főkapitányság vezetője. Kovács János (192) az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. január 7-i ülésén elfogadta a Belügyminisztérium pártbizottsága titkárának.

29 Itt jegyezzük meg, hogy az ÁVH-sokra vonatkozó felülvizsgálaton „tisztának” minősülő tisztek új besorolása „rendőrnagy” lett. Borgos Gyula (1914) 1955. szeptember 16-tól a BM titkárságának vezetője, ebben a besorolásában az MSZMP IIB 1957. április 16-i ülésén megerősítette. Tihanyi Sándor (1919) 1954-től a BM Hírszerző Főosztályának alosztályvezetője, majd osztályvezetője, 1956 novemberétől a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának vezetőhelyettese, 1957-től osztályvezetője.

30 Hazai Jenő (1921–1998) 1945-től a MADISZ titkára, majd a kommunista párt apparátusának tagja volt, 1949–1956 között a hadseregben főcsoportfőnök, majd az Országos Légoltalom parancsnoka; 1956 novemberében a Szovjetunióba távozott. 1957. április 8-án az MSZMP IIB elfogadta a BM Kémelhárító Osztálya vezetőjének. Hollós Ervin (1923) 1945-től a MADISZ budapesti titkára, majd az MKP, illetve MDP ifjúsági titkárságán dolgozott. 1952–1956 között a DISZ KV egyik titkára, 1956. december 15. és 1962 augusztusa között a BM Politikai Nyomozó Főosztálya belső reakció elleni harc osztályának vezetője. Szendrő Sándorra vonatkozó adatokat kutatásaink során nem találtunk.

11–12-i sztrájk letörése,³¹ az iskolákban mutatkozó ellenforradalmi megnyilvánulások leszelése.

A párt útmutatása szerint kezdettől fogva harcot folytattunk a munkástanácsokba tömörülő ellenforradalmárokkal szemben. Deorganizáltuk az ellenséges összetételű munkástanácsokat, ezzel elősegítettük a termelés beindulását az üzemekben.

Osztályunk már novemberben megkezdte az ellenforradalom előtti ügynökség³² felszedését, és 1957. január 1-jén 70 tagú ügynökséggel rendelkezünk. 1957 márciusától az osztály munkájának jellege megváltozott, a karhatalmi jellegű feladatok helyett megkezdődött a bűnös ellenforradalmárok, valamint az ellenforradalom után legálisan és illegálisan működő ellenforradalmi csoportok felszámolása, a közbiztonság teljes konszolidációja, nyílt nyomozati munka révén. Ezt az időszakot az ellenforradalmi erők restaurációs kísérleteinek visszaverése, március 15-i, április 4-i és május 1-i biztosítások jellemezték. Nagy feladatot jelentett a június 17-i akció,³³ amelynek során 420 személyt internáltunk, illetve adtunk át vizsgálati feldolgozásra a II/8-as osztálynak.

- 31 A Nagy-budapesti Központi Munkástanács és a kormány között folyó politikai harcban a kormány a letartóztatás eszközehez nyúlt a munkástanácsok elnökeivel és tagjaival szemben. A Központi Munkástanács tiltakozásul – egyúttal politikai céljait követve – 1956. december 8-án, december 11-i kezdettel 48 óras sztrájkot hirdetett. A kormány – ellenintézkedés gyanánt – törvényen kívül helyezte a Nagy-budapesti Központi Munkástanácsot, a fővárosi kerületi, a vidéki megyei és városi munkástanácsokat, s működésüket azonnali hatállyal megszüntette. Ezzel egyidejűleg bevezette a rögtönbíráskodást, egy hónapra megtiltotta az engedély nélküli gyülekezést, és visszaállította az 1953 júliusában megszüntetett rendőrhatalósági őrizet (internálás) intézményét. (Lásd *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. 1956. Budapest, 1957. 66–68. o.) E rendkívüli intézkedéseket közzétették a napilapokban. Megjelent továbbá a Budapesti Rendőr-főkapitányság közleménye, amely szerint a feloszlott központi munkástanács két vezetőjét, Rácz Sándort és Bali Sándort őrizetbe vették. (Népakarat, 1956. december 13.)
- 32 A hálózatot akkor nevezték ügynökségnek, amikor minőségi összetételét még túlsúlyban a terhelő vagy kompromittáló adatok és az egyéni érdekek határozták meg (Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. Budapest, 1996, Magvető, 2. köt. 440. o. A továbbiakban: Kenedi: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*).
- 33 Kutatásaink során erre, illetve a későbbiekben említett júliusi akcióra vonatkozó utalást nem találtunk. A közbiztonsági őrizetről, vagyis az internálásról szóló 1956. évi 31., illetőleg 1957. évi 1. számú törvényerejű rendelet végrehajtási utasításaként jelent meg a fegyveres erők és közbiztonsági ügyek miniszterének 1/1957. (I. 13.) számú rendelete. (In *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957*. Budapest, 1958, Közgazdasági és Jog. 640. o.) Erre a rendeletre hivatkoztak az 1957. augusztus 16-i 39. számú belügyminiszter-helyettesi parancsban, amelyben a kistarcsai és tökölí közbiztonsági őrizetet végrehajtó országos parancsnokságoknak az ORFK felügyelete alatti felállításáról intézkedtek (BM KI Parancsgyűjtemény 48. doboz). A Budapesti Rendőr-főkapitányság igazgatásrendészeti osztálya 1957. február 6-i levelében utasította az akkor még a Gyűjtőfogházban működő Közbiztonsági Őrizet Végrehajtó Országos Parancsnokságot, hogy készítsen napi jelentést a megadott szempontok szerint. Az 1957. március 1-jei jelentésben olvasható, hogy február 25-én a Gyűjtőfogházból Kistarcsára 933 internáltat „költöztettek” át. Lehetetlen körülményekről számoltak be ebben a jelentésben: a maximálisan 4 fő befogadóképességű zárákba 10–11 őrizettest szorítottak be, az ún. „B” épületben egy-egy helyiségben 150–200 főt helyeztek el, ahol csupán 3 mosdó állott rendelkezésre, a belügyi állományban orvos nem teljesített szolgálatot, és a legelemibb orvosi eszközökkel sem rendelkeztek. Kistarcsán 1957. június 1-jén 2759 férfit és 221 nőt őriztek, június 15-én 2599 férfit és 231 nőt, június 18-án 2583 férfit és 236 nőt, június 21-én 2552 férfit és 236 nőt, június 29-én 2264 férfit és 244 nőt (BM KI 61. Rendőrhatalósági Osztály. 227.). A belügyminiszter 1957. november 26-i 48. számú parancsában a kistarcsai és tökölí parancsnokságokat 1957. december 1-jei hatállyal összevonták, az új szerv neve Közbiztonsági Őrizet Végrehajtó Országos Parancsnokság, Tököl lett. Állományilag mányilag az ORFK-hoz tartozott, és annak külső szerveként működött. (BM KI Parancsgyűjtemény 46. doboz.)

Az illegalitásba szorult ellenforradalmi csoportok és ügynökök felszámolására szükség volt az osztály munkája jellegének megváltoztatására. Ezért augusztus 12-én osztályértekezletet tartottunk, amelyen az egész állomány részére a hálózati operatív munkára való áttérést, tűztünk ki [sic!] feladatul.

Az áttérés fokozatos volt, és az ellenforradalom óta a legmagasabb fokot az év végére ért[ük] el, amikor 589 fős hálózattal, 46 lakással rendelkezünk. Jelentős fejlődés volt az egyszerű munkában, amit bizonyít, hogy 148 operatív dossziét nyitottunk meg, 353 fővel, amelyből 26 dossziés ügyet 58 fővel realizáltunk.

Az elmúlt évben végzett munkát a vizsgálati munka adatai szerint lehet leginkább lemérni. 1957. december 31-ig 2905 fő ellen folytattunk eljárást, ebből 902 főt internáltunk, 500 főt ref. [rendőri felügyelet] alá, 639 főt preventív őrizetbe helyeztünk. Előzetes letartóztatásba vettünk 864 főt, amelyből 506 főtadtunk át [a] bíróságnak.

Legfontosabb vizsgálati ügyek az elmúlt évben pld.: Tóth Ilona és társai, Folly Gábor és társai, újpesti, budafoki, Nagy Gábor és társai fegyveres ellenforradalmi szervezkedések, H. F. kémkedési ügye.³⁴

Az egyes ügyekben végzett helyes vizsgálati munka mellett az első félévben előfordultak felületes őrizetbe vételek is, ez főleg [az] 1957. júliusi akciónál mutatkozott meg, de ennek befejeztével az ilyen hibákat az előzetes letartóztatások megszigorításával megszüntettük.

II. AZ OPERATÍV HELYZET ÉS AZ ÜGYNÖKSÉG MUNKÁJA

Budapesten rendkívül erős ellenséges kategória helyezkedik el. Az 1956-os októberi események idején Budapesten volt a legerősebb az ellenforradalmárok tevékenysége, és ha ehhez hozzávesszük, hogy nagyszámú huligánréteg helyezkedik el a fővárosban, akkor világosan látható Budapesten ellenséges elemek által való fertőzöttsége [sic!].

BELSŐ REAKCIÓ TERÜLETE:

A miniszter elvtárs 23. sz. parancsa, miszerint a belső reakció alosztály elhárítást végez a fővárosi színházak, könyvtárak, múzeumok, sportklubok, tudományos intézetek, ügyvédek, orvosok, kerületi plébániák, esperesi hivatalok, gimnáziumok, technikumok, főiskolák, volt tőkésék, arisztokraták huligán elemek között és a Fővárosi Tanács területén [sic!].³⁵

Az alosztály 59 ügynököt, 23 informátort és 2 rezidentet foglalkoztat.

34 Tóth Ilona és társai perében a vád szerint gyilkosságért és szervezkedésben való részvételért 9 főt ítélték el, közülük 4 főt kivégeztek. Tóth Ilona, a Péterfy Sándor Utcai Kórház kiségitő kórháza megbízott vezetője és társai 1956. november 18-án meggyilkoltak egy ismeretlen férfit, akit ÁVH-snak vélték (1956 Kézikönyve. III. Megtorlás és emlékezés. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 43–44, 219. o., a továbbiakban: 1956 Kézikönyve. III.). Folly Gábort első fokon a Fővárosi Bíróság szervezkedés kezdeményezése, valamint fegyver- és lőszerrejtegetés vádjával életfogytiglani börtönrre ítélte, ezt a másodfokon eljáró Legfőbb Bíróság Népbírórsági Tanácsa halálos ítéletre súlyosbította, 1957. május 14-én kivégezték (1956 Kézikönyve. III. 41. o.) A Kósa Pál és társai az ún. újpesti fegyveres csoport tagjai elleni perben 33 főt ítélték el, közülük 14 főt végeztek ki (1956 Kézikönyve. III. 202–203. o.). A nagytétényi nemzetőrper kapcsán dr. Fáy Ferencet és Zrínyi Jánost előbb életfogytiglani börtönbüntetésre, majd halálbüntetésre ítélték, mindkettőjüket kivégezték. (1956 Kézikönyve. III. 94–95. o.) M. Nagy Gábor (1922) üzemmérnök, szakoktató, anyagbeszerző, 1945–1948 között szovjet hadifogoly, 1956. október 24-én a Corvin közbe került, 1957 decemberében letartóztatták, 1958-ban 5 év börtönbüntetésre ítélték (Évkönyv. II. 1993. Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 325. o.).

Az ügynökség megoszlása a főbb területeken:

orvosi területen	11
ügynyédi területen	8
színházi területen	5
iskolák területén	8
képzőművészek területén	7
oszt. idegen[nek] területén	13
ellenforradalmi elemek [területén]	6 hálózati személyt foglalkoztatunk.

Az alosztályon jelenleg 26 operatív tiszt dolgozik, 1 operatív tisztre 4 hálózati személy jut, de meg kell jegyezni, hogy 10 olyan elvtárs dolgozik az alosztályon, röplap- és más vonalon, akik nem tartanak rendszeres hálózatot, hanem alkalmi, társszertől átvett hálózatot foglalkoztatnak.

Az alosztályon jelenleg 11 ügyben folytatunk operatív munkát, amelyre ügydossziét is nyitotunk. Az ügyek jellege:

ellenforradalmi	5
szervezkedés	3
illeg. cserkészcsapat	1
röpcédula	2

Ügyekben és ügyszerű jelzésekben 18 hálózati személyt foglalkoztattunk.

Jelzéseink szerint az ellenséges elemek a hozzánk tartozó területeken különböző módon, a maguk sajátosságai [sic!] szerint tevékenykednek.

EGÉSZSÉGÜGYI TERÜLET:

Idetartozik [a] 12 legnagyobb egészségügyi objektum. Több olyan jelzésünk van, amelyek ellenséges tevékenységre utalnak.

A Péterfy Sándor Utcai Kórházban több orvos és más személy van, akik az ellenforradalom előtt és alatt nyíltan hangoztatták ellenséges nézeteiket. Ezen személyek egy része diszidált, s az itthon maradtak szoros kapcsolatot tartanak fenn egymással, s már két ízben kapunk olyan jelzést, hogy külföldi útjuk alkalmával társaikat felkeresték. Az otthon lévők gyakran összejárnak, és őrizetbe vett társaik hozzátartozóit anyagilag támogatják. Pl. Káldor Verát, Obersovszky menyasszonyát.³⁶ Az ügyben egy informátor dolgozik, két ügynök beszerzése pedig előkészítés alatt áll.

Az Országos Korányi TBC Gyógyintézetben dolgozik dr. Erdős Tamás, aki aktív tagja volt a[z] MÉFT-nek.³⁷ Az intézetben több olyan személy dolgozik, aki rokoni kapcsolatban állt a[z] MÉFT volt más vezetőivel vagy a Nagy Imre-kormány letartóztatott tagjaival. Pl. Markos Györgyné, Losonczyiné, Bohó Róbertné stb.³⁸ Legfőbb tevékenységük arra irányul, hogy az in-

35 Kutatásaink során a parancsot nem találtuk meg.

36 A dokumentum összeállítója téved: dr. Káldor Vera Gáli József menyasszonya volt, Eörsi István és társai perében ítélték el. Obersovszky Cyulát, Tóth Ilona és társai perének ötödrendű vádlottját másodfokon halálra ítélték, amelyet az Elnöki Tanács kegyelemből 15 év börtönbüntetésre változtatott (1956 Kézikönyve. III. 195, 219. o.).

37 Dr. Erdős Tamás (1927) biokémikus, az 1956-os forradalom után emigrált, és a párizsi Pasteur Intézetben dolgozott (A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvei alapján. Két közgazdasági vita. 1. köt. Szerk. Hegedűs B. András, Rainer M. János. Budapest, é. n., Kelenföld-ELTE, 196. o. A továbbiakban: A Petőfi Kör vitái... 1.). A MÉFT, vagyis a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa.

tézetben az MSZMP vezetőit és tagjait elszigeteljük. Kapcsolatban állnak Nyugatra disszidált elvbarátaikkal. A letartóztatásban lévő[k] hozzátartozói számára „fehér segélyt”, azaz anyagi támogatást nyújtanak. Az ügyben egy informátor dolgozik, egy másik ügynök beszerzése előkészítés alatt áll. A fentiekben kí[v]ül még a László-kórházban dolgozunk olyan jellegű ügyben, akik [sic!] a Nagy Imre, Losonczy-féle revizionista irányzathoz közel állnak. Négy olyan orvosra dolgozunk, akik olyan disszidensekkel tartanak kapcsolatot, akik eddigi megállapításunk szerint valamelyik nyugati hírszerző szervvel kapcsolatban állnak. Pl. dr. K. V., az István-kórház orvosa, dr. K. Gy. a János-kórház, dr. Gy. Gy., a Szabolcs utcai kórház, dr. K. I., a Korányi Intézet orvosa.

IGAZSÁGÜGYI TERÜLET:

E területen dolgozó, diplomával rendelkező személyek 70%-a a régi horthysta ügyvédek közül tevődik ki. Így döntő többségük osztályidegen származású. Megtalálható közöttük az ellenséges kategória valamennyi képviselője. A terület megtisztítása nem volt kielégítő. Pl. felderítettünk egy csoportosulást, amelynek tagjai a Virág es[z]presszóban találkoztak. A csoportnak több olyan tagja van, akik az ellenforradalom alatt különböző forradalmi bizottságok tagjai voltak. Legfőbb tevékenységük abban nyilvánult meg, hogy bírálják a kormány intézkedéseit, azokat összehasonlítják a horthysta rendeletekkel, ezt felmagasztalják, a jelenlegieket becsmérlik. A csoportba bevezetünk 1 ügynököt. Az igazságügyi vonalon több olyan személlyel foglalkoztunk, akik disszidensekkel tartanak kapcsolatot, ellenforradalmárokat rejtegetnek, vagy kémtévékenységgel gyanúsíthatók. Pl. dr. Sz. M., dr. Cs. Gy., dr. G. D. magánügyvédek.

Az eddigi operatív munka során 4 főt vettünk őrizetbe. Realizálás alatt van 8 fő internálása, 15 fő rendőri felügyelet alá való helyezése, és 12 fő rendőri figyelmeztetésben való részesítése.

ISKOLAI VONALON:

Jelenleg is erős jobboldali behatás tapasztalható. Az ellenséges beállítottságú pedagógusok egyes helyeken óráikat felhasználják az ellenforradalmi, nacionalista eszmék ébrentartásának fokozására. Pl. Antall József magyar–történelem szakos tanár a Toldy Gimnáziumban, vagy Fényi András magyar–történelemszakos tanár a Fáy Gimnáziumban.³⁹ Tendenciózusan „objektívan” oktatnak egyes tárgyakat, óvatos formában becsmérlő megjegyzéseket tesznek a párt és kormány egyes intézkedéseire vonatkozóan. Egyre fokozottabban tapasztalható, hogy ezek közül többen törekednek a KISZ felhasználására, a diák önképzőkörök és más diákszervezetek befolyás[olás]ára. (Toldi, Petőfi, Madách Gimn.) Ennek következtében a tanulók kö-

38 Markos György (1902–1976) 1948-tól a Közgazdaság-tudományi Egyetem tanszékvezető tanára, 1956. október 27-től a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának egyik vezetője, november 21-től főtitkára. Állásából elbocsátották, az MTA Földrajztudományi Intézetének munkatársa lett (*A Petőfi Kör vitái* 1. 198. o.); Losonczy Géza (1917–1957) a KMP, az MKP, majd az 1956. október 31-én megalakított MSZMP vezetésének tagja, parlamenti képviselő 1945–1951 között. 1956. november 4-én a jugoszláv követségre ment, november 24-én Romániába vitték, 1957-ben hazaszállították, vizsgálati fogságban halt meg; Bohó Róbert (1928) filozófus, filmrendező, egyetemi adjunktus, a Petőfi Kör vezetőségi tagja. Ádám György és társai perének harmadrendű vádlottjaként 8 év börtönbüntetésre ítélték (*1956 Kézikönyve. III.* 191. o.).

39 Dr. Antall József (1932–1993) 1990. május 23-tól haláláig miniszterelnök. Fényi András (1912) kritikus, újságíró, tanár; 1943-tól Budapesten tanít, majd iskolaigazgató, 1962–1975 között Debrecenben gimnáziumi vezetőtanár.

zött is tapasztalunk ellenséges megnyilvánulásokat. Pl. a Petőfi Gimnáziumban az irodalmi szakkörön nacionalista műveket olvasnak fel. Vagy a Toldy Gimnázium III/a. osztályában földrajzórán a Szovjetuniót becsmérlő kijelentéseket tesznek. Vagy a Fáy Gimnáziumban a tanulók közül többen izgató feliratokat készítettek (Ruszkik haza stb.).

Az eddigi operatív munka során a területet 8 fős hálózati személlyel biztosítottuk. Ellenséges magatartása miatt több pedagógust leváltottunk, illetve áthelyeztettünk. Kb. 40 diákot részesítettünk rendőri fegyelmeztetésben [sic!], illetve helyezettünk át másik iskolába.

KULTURÁLIS VONALON:

A hozzánk tartozó színházakban jellemző az ellenforradalomban kompromittált színészek fokozott szerephez való juttatása (Somogyvári Rudolf, T.)⁴⁰, pozitív, ujjszellemű [sic!] darabok lejárására való törekvés. (Optimista tragédia, Bekötött szemmel stb.) A jobboldali színészek hangadó szerepet visznek. Nyíltan azt hirdetik, nem érdemes politizálni, baráti körben viszont velük szemben foglalnak állást. Pl. Zenthe Ferenc,⁴¹ a Madách Színház színésze azt hangoztatja, hogy „az októberi ellenforradalom szabadságharc volt. Orosz emberek lőtték a magyar embereket”. Az a véleménye, hogy lojálisnak kell mutatkozni, mert ez tetszik a „kádereknak”.

A színházi területen összesen 5 hálózattal rendelkezünk, akiknek lehetőségeik nagyon korlátozottak. Egyrészt állásnélküliek, másrészt nem az élvonalbeli színészekhez tartoznak.

A KÉPZŐMŰVÉSZET VONALÁN is hasonló a nézeteket vallók a hangadók [sic!], (Koffán, V.)⁴², de hasonló beállítottságú tanárok dolgoznak a Képzőművészeti Főiskolán. Általában nem értenek egyet a szocialista realizmussal. Széles, nyugati kapcsolatokkal rendelkeznek. A párt politikáját fenntartással, tartózkodással fogadják. Ez mutatkozott meg Ferenczi [sic!] Noémi⁴³ a párt által rendezett temetésének bojkottálásában is.

Két aktív ellenséges csoportosulás van a területen. Az egyik Huszár Imre szobrászművész⁴⁴ köré csoportosul, akik művészetükben nyugati, főleg francia irányzatot képviselnek, és kapcsolatban állnak Túrbet francia hírszerzővel⁴⁵ is. Ugyancsak ellenséges jobboldali irányzat csoportosulásról [sic!] van jelzésünk a Százados úti művészek között. Mindkét csoport tevékenységének felderítését hálózati úton biztosítjuk.

EGYHÁZI VONAL:

Adataink szerint egyházi területen fokozódik az ellenséges személyek aktivitása, befolyásuk kiterjesztése. Legális, féllegális lehetőségek felhasználásával igen változatosak módsze-

40 Somogyvári Rudolf (1916–1976) kétszeres Jászai-díjas színész, az MSZMP IIB 1957. május 14-i határozata értelmében minden szereplési lehetőségtől eltiltották, 1960 és 1963 között csak vidéki színházakban játszhatott.

41 Zenthe Ferenc (1920) kétszeres Jászai-díjas, érdemes és kiváló művész, 1952-től a Madách Színház tagja.

42 Koffán Károly (1909–1985) festőművész, grafikus, fotóművész, ornitológus.

43 Ferenczy Noémi (1890–1957) gobelinművész, 1948-ban Kossuth-díjat kapott.

44 Huszár Imre (1899–1985) Munkácsy-díjas szobrászművész.

45 Guy Túrbet-Delof 1949-ben az Eötvös-kollégium lektora, az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanára és a Francia Intézet főtitkára, 1950 januárjától 1958-ig a Francia Intézet igazgatója és a magyarországi francia nagykövetség kultúrattésa. Egyike volt azon diplomatáknak, akikhez Bibó István 1956. november 4-i kiáltványának egy-egy példányát eljuttatta. 1993-ban a Magyar Köztársasági Érdemrenddel, 1994-ben a francia becsületrenddel tüntették ki. A forradalom alatt írott naplója *Egy francia diplomata a forradalomban* címmel a Francia Intézet és az 1956-os Intézet közös kiadásában 1996-ban jelent meg.

reik. Tevékenységük lehetőségek felhasználásával igen változatosak módszereik. [sic!] Tevékenységük megnyilvánulási formája: egyes plébániákon a hívek rendszeres összegyűjtése és „nevelése” (VI., Szent Család, I., alsó-vízivárosi plébánia), volt szerzetesrendi tagok összefogása. (Újpesti plébánián Á. L. volt szaléziánus.) Igen nagy súly[ez]nek az ifjúság megnyerésére és „keresztényszocialista” szellemben való nevelésére is. Pl. K. GY. plébános által cserkészjellegű illegális ifjúsági csoport szervezése, az UVATERV SC. legális lehetőségeinek felhasználásával. A. K.-féle, de a többi csoport tevékenységének megállapításával [sic!], szervezettségük felderítésével hálózati úton egyszerűen foglalkozunk.

OSZTÁLYIDEGEN ÉS EGYÉB DEKLASSZÁLT SZEMÉLYEK TERÜLETÉN:

Hálózati úton megállapítottuk, hogy [az] osztályidegen és egyéb deklaszált személyek 6-10 főből álló csoportokban a Corsó étteremben [sic!], a Kárpátiában, a Belvárosi kávéházban, valamint a Hungáriában jönnek össze. Megbeszéljük az aktuális bel- és külpolitikai helyzetet, és a különböző rémhíreket. E kategória tagjai rendszeres kapcsolatot tartanak az imperialista országokban lévő ismerősökkel és a különböző imperialista követségekkel.

Ezen a területen 13 ügynököt foglalkoztatunk. Hiányosság e munkában az, hogy az osztályidegen fiatal elemek tevékenységét nem ismerjük. Ezt jelenlegi hálózatunkkal felderíteni nem tudjuk, ezért fiatalabb korosztálybeliek beszervezését fogjuk végrehajtani. Az osztályidegenek zöme Budán, az I., XI., XII. kerületben élnek, ellenőrzésük operatív szempontból nem megnyugtató, csupán 4-5 ügynök van köztük.

A huligán elemek Budapesten mind erősebben lépnek fel rendszerünkkel szemben. Tevékenységükre jellemző, hogy Budapesten havonta kb. 30-35 személy ellen követnek el hatóság elleni erőszakot. A közelmúltban pl. egy öttagú ellenforradalmi huligán társaság az osztrák követség elől ellopta az őrszolgálatot teljesítő rendőr elvtársat, akit le is fegyvereztek.⁴⁶

Jelzéseink vannak arra vonatkozóan, hogy olyan személyek, akik az ellenforradalom ideje alatt aktí[v] ellenséges tevékenységet fejtettek ki, jelenleg is kapcsolatot tartanak fenn egymással. Nem ellenőrzött adataink szerint pl. M. G. és társai egy ellenforradalmi bandát alkotnak, fegyverrel rendelkeznek, és igyekeznek újabb tagokat bevonni bandájukba.

A kategória tagjaira jellemző a népi demokrácia elleni izgatás. Így pl. K. J., alvilági néven P. J., többedmagával járja a VI. kerületi kocsmákat, és nyíltan uszít a Magyar Népköztársaság ellen. Amerre megjelennek, különböző ellenséges feliratokat hagynak maguk után. Ezenkívül még 4 ügyben végzünk operatív munkát. A terület hiányossága, hogy a kategória tagjai nincsenek kellően hálózattal átfogva, és nem ismerjük eléggé ezeket [sic!] a személyeknek a mozgását.

Az alosztály operatív munkájának legnagyobb hiányossága, hogy a területen foglalkoztatott hálózat létszáma kevés, és minősége sem kielégítő. Többségük általában az ellenséges csoporton kívül helyezkedik el, és így főleg informatív jelleg[ű] és nem konkrét ügynöki munkát végeznek. Ebből következik, hogy a legfontosabb, illetve legfertőzöttebb területek hálózattal való ellenőrzése nem kielégítő.

46 Mansfeld Péter és társai 1958 februárjában elrabolták az osztrák követség előtti posztoló rendőrt, akit lefegyvereztek, majd szabadon engedtek. Bebörtönzött ismerősök kiszabadítását tervezték, s hogy bosszút álljanak a feljelentőn. Mansfeld Pétert első fokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték szervezkedésben való részvétel és egyéb bűncselekmény vádjával. A másodfokon eljáró Legfőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa 1959-ben a 18. életévét éppen betöltött Mansfeld Pétert halálra ítélte. Az ítéletet végrehajtották (1956 Kézikönyve. III. 155., 192. o.).

KÉMELHÁRÍTÁS VONALÁN:

Az alosztály hálózata: 20 ügynök,⁴⁷ 28 informátor, 6 rezidens. Ennek megoszlása:

	Ügynök	Informátor	Rezidens
Hazatértek között kutató	15		
Követségre bejárók között kutató	4		
Ügyekben dolgozik	9	2	
Objektumokban dolgozik	2	26	6

Az alosztály 31 ügyben, illetve egyszerű jelzésben folytat aktív felderítést.

A 31 ügy megoszlása:

Visszatértek vonalán	18
Követségre bejárók vonalán	5
Imperialista országokkal kapcsolatot tartó	4
Támadólagos elhárítás vonalán	1
Szovjet objektumok vonalán	3

A felsorolt ügyek közül 14-re van eddig dosszié nyitva. Az összes ügyben foglalkoztatott ügynökség [sic!] száma: 22 fő (17 ügynök, 4 informátor, 1 rezidens).

Az ellenség a disszidálásból hazatérő, az imperialista követségekre bejáró, a kapitalista államokból érkező látogatók és turisták, valamint a szovjet katonai objektumok magyar alkalmazottai körében fejt ki aktív ellenséges tevékenységet.

A disszidálásból hazatért mintegy 10 000 ember Budapesten telepedett le. Ezeknek jelentős része olyan táborokból érkezett vissza (Camp-Kilmer, Neu-Ulm, Salzburg, Berchtesgaden stb.), amelyekben adataink szerint az imperialista hírszerzőszervek aktív beszerző tevékenységet folytattak. (Összesen: 19 ilyen lágerről van tudomásunk.) Több jelzésünk van arra, hogy a hazatértek között beszervezett ügynökök vannak, az imperialista hírszerzőszervek megbízásából feladatokkal jöttek haza, és a kormány amnesztiarendelét legális behatolási csatornának használták fel. Ilyen személy pl. K. J., aki a berchtesgadeni táborból jött, és az eddigi adatok szerint a hírszerzőszervek több társával együtt beszervezték. Ilyen adatok vannak H. F. nevezetű személyre, aki Franci[a]országból tért haza hamis igazolványokkal.

Eddig 2801 disszidálásból hazatért személy kikerdezése történt meg. Az 58. sz. miniszteri parancs⁴⁸ alapján jelenleg mintegy 8000 fő, elmúlt évben hazatért személy felkutatása és feldolgozása van folyamatban, mivel a parancs megjelenése előtti tisztázatlan helyzet következtében, kellő ellenőrzés hiányában a hazatértek többsége nem került feldolgozás alá. Eddigi adataink szerint a hazatért személyek többsége a VI., VII., VIII., XI. és XIII. kerületben telepedett le.

Jelenleg 86 disszidálásból hazatért személyt tartunk feldolgozás alatt.

Ezek között több olyan konkrét ügy van, amely kémgyanus személyekre vonatkozik. Pl. Á. M. ügye, akit – saját elmondása szerint – a neu-ulmi táborban hírszerző feladatok végrehajtására szerveztek be, vagy L. E. fn. ügynök, aki Ausztriában ellenséges hírszerzőkkel tar-

47 A lentebbi részletes kimutatás e számadattal nem egyezik.

48 A belügyminiszter 1957. december 13-i 58. számú parancsa foglalkozott az amnesztia és az egyéni elbírálás alapján hazatértek belügyi vonatkozású ellenőrzésével, így a Budapesten működő Hazahozatali Bizottság munkájának átalakításával, a hazatérni szándékozók kérelmének prioritásával, környezettanulmányozásával, nyilvántartásba vételükkel, és intézkedett arról is, hogy a járási, kerületi szinten az objektumot tartó (figyelő) politikai nyomozó alosztályok lássák el a hazatértek folyamatos operatív ellenőrzését. (BM KI Parancsgyűjtemény 46. doboz.)

tott kapcsolatot. 3-4 olyan jelzésük van, amely szerint a disszidálásból hazatért személyek keresik egymással a kapcsolatot, és igyekeznek beburakodni a pártba, valamint fontos állami objektumokba. Pl. F. F. Kanadából hazatérve kérte felvételét a pártba, V. Z.-né kanadai diszszidens hadiüzemben akart elhelyezkedni. A disszidálásból hazatértek vonalán folyamatosan végezzük a lágerenkénti feldolgozást, és kutató ügynökség létesítését. Különös súlyt helyezünk a speciális beszerző és kiképzőtáborokból visszatértek feldolgozására. Eddig 2 beszerző láger monográfiáját készítettük el, és jelenleg 6 hasonló láger monográfiáján dolgozunk. A hazatértek körében eddig 15 fős kutató ügynöki hálózattal rendelkezünk. Ez azonban nem elegendő, és különösen az ausztriai, nyugat-németországi, Franciaországból és svédországi lágerekből visszatértek soraiban kívánjuk növelni a kutató ügynökségek számát.

A disszidálásból hazatértek ellenőrzésébe bevontuk a kerületi politikai nyomozó alosztályokat, valamint a rendőri társszervezeteket (igazgatásrendészeti alosztályok, KMB-sek).⁴⁹

Az imperialista követségekre bejárók száma az ellenforradalom óta jelentősen megnőtt. Kb. 10 000 főre tehető azoknak a száma, akik havonta felkeresik a követségeket. A követségek fedése alatt működő hírszerzők a bejárók nagy számát sötét hírszerzésre, ügynökeikkel való találkozásokra, valamint ellenséges propaganda folytatására használja [sic!] fel. Pl. J. L. önálló kisiparos, volt nyilas, E. I. vendéglátó-ipari dolgozó rendszeresen bejár az izraeli követségre, az onnan kihozott bulletinokat terjesztik.

A legfontosabb imperialista követségi bejárók ellenőrzésére alkalmazott külső figyelés a tényleges bejáróknak csak jelentéktelen százalékát tudta megállapítani. Jelenleg 2074 követségi bejárót tartunk nyilván, akik közül 13 főt vontunk feldolgozás alá. Pl. B. F. rádióbemondó, rendszeresen látogatja az amerikai követséget, és amerikai diplomáttal tart fenn hírszerzőgyanús kapcsolatot. A K. önálló kisiparos rendszeresen bejár az izraeli követségre, [az] onnan kihozott bulletinokat terjeszti, és hírszerzőgyanús tevékenységet folytat. Igen jelentős az ellenséges propaganda szempont[já]ból az angol követség filmelőadása. Ezekre 150-200 fő jár el, többségükben hulgán elemek és fiatalok.

Adataink szerint különösebb jelentőséggel bír az amerikai, angol és izraeli követségekre bejárók kategóriája. Az amerikai követséggel elsősorban értelmiségiek tartanak kapcsolatot, mint pl. dr. D. J., dr. A. A. orvosok, B. F. rádióbemondó stb. Az izraeli követség adataink szerint a bejáró fiatalok körében cionista propagandát fejt ki, és tevékenyen közreműködik a kivándorlók értékeinek külföldre csempészésében. Dr. S. követségi III. titkár (a követség elhárító tisztje) a követséget látogató fiatalokat kivándorlásra igyekszik rávenni.

A követségi bejárók körében mindösszesen 4 fős ügynökséggel rendelkezünk, ami a bejárók nagy számához viszonyítva nagyon kevés, ezért a kutató ügynökség létszámát jelentősen emelni kívánjuk.

A Budapestre érkező nyugati látogatók és turisták száma jelenleg havonta 250. Ez a szám nyárra jelentősen emelkedni fog. Adataink szerint az ellenséges hírszerző szervek ezt a legális lehetőséget felhasználják ügynökeik Magyarországra történő beküldésére. Pl. operatív feldolgozás alá vettük B. fedőnéven az egyik Ausztriából rendszeresen bejáró személyt, aki kompromittált magyar személyekkel tart fenn hírszerzőgyanús kapcsolatot. A nyugati látogatók ellenőrzésére be fogjuk vonni a BRFK és a kerületi rendőrkapitányságok rendőri szerveit, elsősorban a körzeti megbízottakat. A szállodákban és szórakozóhelyeken a beutazók tanulmányozására, ellenőrzésére és operatív kombinációk végrehajtására alkalmas hálózat kiépítése terén jelentős lépéseket tettünk.

49 Körzeti megbízott.

A belügyminiszter elvtárs 49. sz. parancsa⁵⁰ értelmében aktív elhárító munkát folytatunk a budapesti szovjet katonai objektumok magyar alkalmazottai körében. Eddigi adataink szerint a magyar alkalmazottak jelentős része politikailag kompromittált személy. Jelzéseink szerint vannak közöttük olyanok, akik hírszerzőgyanús tevékenységet folytatnak. Pl. F. J.-né (kulák származású) férje egy ideig az angol követségen dolgozott, majd az ellenforradalom után disszidált. F.-né feltűnően keresi a kapcsolatot magas rangú szovjet tisztekkel, tevékenysége hírszerzőgyanús. Hasonló H. Ö.-né ukrán származású, orosz nemzetiségű és magyar állampolgárságú, budapesti lakos, aki 1942-ben a Szovjetunió megszállt területéről – a szovjet csapatok elől – jött Magyarországra. Szovjet katonatisztekkel és deklasszált elemekkel szoros kapcsolatot tart, tevékenysége szintén hírszerzőgyanús.

A vendéglátóipar vonalán egy konkrét ügygel foglalkozunk K. fedőnéven. Az ügy lényege: a Kelet-Berlinben lévő Budapest étterem dolgozói és az oda kijáró vendéglátó-ipari vezetők köréből a nyugatnémet hírszerző szervek kémrezidentúrákat építettek, illetve építenek ki.

A kémelhárítási alosztály kezdte legkorábban a hálózati operatív munkát, amelynek eredményeképpen az év végére viszonylag a legnagyobb létszámú hálózattal és a legtöbb ügygel rendelkezett. Az operatív beosztottak 60%-[á]nak 1958. január 1-[j]én „T”, illetve „K”⁵¹ lakása volt. Ebből következően az alosztály munkája viszonylag kulturált.

AZ IPAR VONALÁN:

Az ipari alosztály [az] elhárítás szempontjából 111 objektumot tart. Az ipari objektumok fontosságát tekintve súlypontként kezelünk 15 objektumot.

HADIIPAR TERÜLETÉN: Danuvia Szerszámgépgyár, Prés- és Kovácsoltárugyár.

KOHÓ ÉS GÉPIPAR TERÜLETÉN: Április 4. Gépgyár, Láng Gépgyár, Ganz Vagon- és Gépgyár, Vörös Csillag Traktorgyár.

HÍRADÁSTECHNIKA TERÜLETÉN: a Beloia[n]nisz-gyár, Orion Rádió- és Villamossági Gyár, Telefongyár, Villamosgép- és Kábelgyár.

FŐVÁROSI KÖZLEKEDÉS ÉS KÖZSZOLGÁLATI ÜZEMEK TERÜLETÉN: Fővárosi Villamosvasút, Fővárosi Autóbuszüzem, Fővárosi Vízművek, Fővárosi Elektromos Művek, Fővárosi Gáz- és Közművek.

Az egész budapesti ipar területéről teljes, átfogó képet adni nem tudunk, mert a meglévő hálózat sem számszerűleg, sem minőségileg nem elegendő. A régebbi beszervezések inkább az ellenforradalmi elemek felszámolására irányulnak, és a műszaki értelmiség körében, ahonnan a legtöbb ellenséges jelzést kaptuk, a hálózat száma igen kevés.

Hálózat összlétszáma: 226 fő. Ebből:

ügynök	92 fő
informátor	119 fő
rezidens	15 fő

Több fontos ipari objektum[ban] egyáltalában nem vagy kismértékben rendelkezünk hálózattal, mint a Kábel- és Sodronykötélgépgyárban, a Hazai Pamutszövőgyárban, a Hungária Vegyiművekben.

50 Eredetileg „Szigorúan titkos, csak vezetők részére” minősítésű a 6-200/57. iktatószámú, 1957. november 28-án kelt 49. számú belügyminiszteri parancs, amely a megyei, budapesti politikai nyomozó osztályok II. (kémelhárító) alosztályait tette felelőssé a területükön állomásozó szovjet alakulatok és objektumok védelmének megszervezéséért. (BM KI Parancsgyűjtemény 46. doboz.)

51 T-lakás, vagyis találkozó lakás, K-lakás, vagyis konspirált lakás.

A kiemelt 15 súlyponti objektumban sem kielégítő a helyzet. A hálózat összlétszáma mindössze 89 fő, a Vörös Csillag Traktorgyárban 2 fő, a Villamosgép- és Kábelgyárban 2 fő hálózat van.

Az alosztályon jelenleg 53 dossziés ügy van. Ebből:

Kémkedés- és hírszerzésnyű ügy	7
Ellenforradalmi tevékenység	28
Demokráciaellenes izgatás	4
Demokráciaellenes össze[e]sküvés	5
Ellenséges falfirkálás	2
Szabotázs-diverzió	5
Fegyverrejtegetés	2

Fertőzöttség szempontjából első helyen áll a hadiipar területe, ahol feltűnően sok osztályidegen, volt tőkés, horthysta katonatiszt, VKF/2-es⁵² tiszt található. Pl. a Danuvia Szerszámgépgyárban felderített 68 ellenséges személyből 10 volt horthysta katonatiszt. A Prés- és Kovácsoltárugyárban felderített 30 ellenséges személyből 22 fő osztályidegen. Ezek egy részét – akik az ellenforradalom alatt aktivizálódtak – az objektumokból elbocsátották, de jelentős részük megmaradt a hadiipar területén, sőt pozíciójukat megerősítették, mint pl. az Autó- és Traktoralkatrész Gyárban, a Gyár- és Gépszerelő Vállalatnál.

Az utóbbi időben előfordulnak gondatlanságból okozott kártevések, mint pl. az elmúlt napokban a Prés- és Kovácsoltárugyárban a gázvezeték felrobbanása.

Erősen fertőzött másik terület a fővárosi közlekedés és közszolgáltatási üzemek területe, ahol mintegy 41 000 fő dolgozik. Ezek között az ellenséges kategóriákhoz tartozó mindenfajta személy megtalálható. Az ellenforradalom alatt több százan fejtettek ki aktív ellenforradalmi tevékenységet, mint pl. a Fővárosi Villamosvasút területéről 200 főt vettünk őrizetbe, de kb. 1500 fő ellenséges kategóriához tartozó személyt tartunk nyilván, csak a BSZKRT-nál.⁵³

Az ellenség által való fertőzöttséget mutatja a volt fegyveres ellenforradalmárok és volt munkástanácsstagok sokoldalú illegális tevékenysége is. Pl. az Április 4. Gépgyárban különböző gyalogsági fegyvereket találtunk, amelyeket az ellenforradalom során ko[m]promittált személyek rejtettek el, köztük a gyár volt munkástanács elnöke. A fővárosi Villamosvasútnál D. I.-t fegyver- és lőszerrejtegetésen tetten értük, és a feldolgozás során kiderült, hogy az ügyszőz több ellenforradalmár személye is kapcsolódik. A Rádiótechnikai Gyárban Nagy Gábor (értelmiségi származású) a Corvin közben harcoló ellenforradalmárok egyik vezetője volt, aki a lakásán fegyvert, az üzem pincéjében pedig elhurcolt kommunisták igazolványait, adó-vevő készüléket rejtett el. A Duclos Bányagépgyárban K. I. ellenforradalmi tartalmú verseket írt, szavalt és terjesztett munkatársai között. A Kábel- és Műanyaggyárból internált és elítélt ellenforradalmárok családtagjai részére gyűjtéseket szerveztek, de ugyanez tapasztalható a Beloian[n]isz-gyárban és a Villamosgép- és Kábelgyárban, ahol a kommunistákról és gazdasági vezetőkről „fekete listát” készítenek. Az innen elbocsátott munkástanácsstagok kapcsolatot keresnek egymással, összejárnak, és a rendszer bukását jósolgatják. A felsorolt ügyekben hálózati operatív felderítő munka folyik, egy részében már a vizsgálati alosztály is közreműködik.

Népgazdasági szempontból is fontossággal bír – a lakosságra is kiható – közszolgáltató vállalatoknál jelzéseink szerint osztályidegen elemek, főleg a műszaki értelmiség köréből,

52 Magyar Királyi Honvédezerkar katonai kémelhárító osztályának rövidítése.

53 Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság.

szabotázsgyanús cselekedeteket hajtanak végre. Pl. a Vízműveknél adataink szerint volt horthysta vezető szakemberek a beruházási összegeket kevésbé fontos helyekre építették be, és ennek egyik következménye a mai súlyos vízhiány.

A[z] R. fn. [fedőnevű] ügy feldolgozása során megállapítottuk, hogy osztályidegen elemek a magyar elektromos ipar fejlesztésének szándékos akadályozására tesznek kísérletet.

A Konzervgyárban jelzéseink szerint kb. 15 millió Ft értékű kár keletkezett, a készítmények sorozatos megromlása miatt. Az Április 4. Gépgyárban az atomreaktor építése során osztályidegen elemek részéről súlyos szabotázsgyanús cselekményeket észleltünk. A próbadarabok hegesztéséről készült röntgenfelvételekből azokat a részeket, amelyek a darab meghibásodását mutatják – kivágta, ezzel akarta félrevezetni a szovjet átvevőket. A Duclos Bányagépgyárban osztályidegen elem részéről szabotázsgyanús cselekedeteket észleltünk, a szénfejtő kombájnok tervezésében és kivitelezésében. A Kábel- és Műanyaggyárból, az Audió-gyárból [sic!] és a Nehézszerzőgépgyárból jelzéseink vannak géptörésekről, huzalok és anyagok szándékos tönkretételéről. Ezekkel a bűncselekményekkel régi műszaki értelmiségiek és kompromittált volt munkástanácsstagok gyanúsíthatók. A Budapesti Erőműben tüzeset történt, eddigi adataink szerint szándékosság esete forog fenn. A Fővárosi Gázműveknél meghibásodott egy nagy teljesítményű gázgenerátor, mely a főváros gázszolgáltatását is veszélyeztetheti, gyanúsítottként egy volt csendőr szerepel. Ezekben az ügyekben is hálózati, operatív munka folyik a vizsgálati alosztály bevonásával.

Népgazdasági és honvédelmi szempontból is fontos kérdés, hogy a közeljövőben az alosztály foglalkozék a hadiipari üzemeknek hadianyaggyártásra való átállásával. Jelzéseink szerint e téren súlyos mulasztások történtek, mert a gyártáshoz szükséges gépek állaga igen rossz, erősen elhanyagoltak, ami az esetleges átállást nehezíti. Pl. a Rézhengerműveknél az egyes gépek alkatrészeit széjjelhordták.

Fontos kérdés az országos jelentőségű dieselesítési program, melynek egyik kivitelezője az általunk biztosított Ganz Vagon- és Gépgyár. A nem kielégítő operatív munka következtében erről alig tudunk valamit.

Az ipari alosztály munkája az utóbbi hónapokban javuló irányzatú. Ezt bizonyítja az, hogy a nyílt nyomozati munkáról sikerült áttérni a hálózati operatív munkára. Egyre több jelzés és dosszié van az alosztályon, amely kártevésre, szabotázsra, szervezkedésre, ipari hírszerzésre irányul. Mindezek ellenére az operatív munka még nem tart lépést a követelményekkel, egyik hiányossága, hogy a dossziés ügyek megalapozottsága gyenge, és ezért az elmúlt hónapokban felül kellett vizsgálni, és a kellően meg nem alapozott ügyeket lezárni. Az alosztálynak még sok nehézsége van a hálózati operatív munkában, a hálózat irányítása és nevelése, ellenőrzése nem kielégítő ütemben halad. A hálózattartás színvonala alacsony. Ennek fő oka, hogy a találkozások nagy része nyilvános helyen bonyolódik le, mert az alosztály mindössze 12 „T” lakással rendelkezik.

III. A KERÜLETEK POLITIKAI NYOMOZÓ ALOSZTÁLY[AJ]NAK HELYZETE:

Budapest XXII kerületében összesen 120 operatív tiszt dolgozik. Ebből 22 fő alosztályvezető, a többi operatív beosztott. A fenti állomány a kerületek nagyságának és fontosságának megfelelően oszlik meg, kerületenként 3–7 nyomozó tiszttel.

A kerületi politikai nyomozó alosztályok állománya viszonylag alacsonyabb színvonalú, mint a budapesti beosztottaké. Szakmai és politikai tudás, operatív gyakorlati tapasztalat szempontjából kevésbé képzettek. Emellett problémát jelent az is, hogy a fizetési besorolás a

kerületekben alacsonyabb, mint a budapesti politikai nyomozó osztályon. Ezért az egyes elvtársak kerületekbe való kihelyezése sok esetben bizonyos büntetés színezetét kapja.

A kerületekben összesen 101 ügynök, 116 informátor, 12 rezidens dolgozik, 13 „T” és 1 „K” lakás van. Az ügynökök megoszlása kerületenként különböző, attól függően, hogy egyes kerületek mennyire álltak át az operatív munkára. Van olyan kerül[e]t, mint pl. a XVIII., XIX., ahol mindössze 3 hálózati személyt foglalkoztatnak, a II. kerületben 5, a III. kerületben 6 ügynök dolgozik. Egyes kerületekben, mint a VII., XIII., VII. [sic!], XI., és XXII. kerületben 12–15–17 fős hálózattal dolgoznak. Ez a hálózat a kerületekben lévő ellenséges erők felderítéséhez nem elégséges, és ebben mutatkozik meg elsősorban a kerületi operatív munka gyengesége. A hálózat nagy része még az ellenforradalom előtti időből származik és a beszerzés általában nem konkrét ügyekben vagy ellenséges kategóriákban történik, hanem ahol erre lehetőség mutatkozott. Ezért a hálózatnak viszonylag kevés a hírszerző lehetősége.

A kerületekben folyó politikai nyomozó munka fő iránya és tartalma a legutóbbi időig lényegében az ellenforradalom ideje alatt elkövetett politikai jellegű bűncselekmények felderítése, kivizsgálása volt, és e téren igen komoly eredményeket értek el. Az utóbbi időben egyre több az olyan kerületek száma, ahol ellenséges kategóriák mai szervezkedés gyanús ügyeivel foglalkoznak, és több kerületben kezdenek átállni a tényleges operatív feladatok elvégzésére.

A kerületekben jelenleg 28 előzetes ellenőrzési dosszié és 7 ügydosszié van lefektetve. Ezek közül 18 ellenforradalmi cselekménnyel, 4 kémkedéssel és 2 rendszer elleni összeküvéssel foglalkozik. A kerületi helyzetet jellemzi az, hogy a felsorolt ügyeknek csak egy részében dolgoznak hálózattal, ezért igen lassú az előrehaladás, és van 6 olyan kerület, ahol sem előzetes, sem ügydosszié nincs még nyitva (II., III., VII., X., XVII., XVIII. kerületek).

Az egyes kerületekben különösen erős ellenséges kategóriák helyezkednek el. Az osztályidegen erők (volt horthysta erőszakszervezet tagjai, volt tőkésék, fasiszta pártok vezetői, tagjai, arisztokraták stb.) az I., II., XI., XI., [sic!] XVI. kerületekben vannak. Ennek egyik jellemző példája, hogy egyedül a XII. kerületben 2300 horthysta katonatiszt lakik és ezek közé egyetlen hálózat van beépítve. Nem fordítottunk kellő gondot arra, hogy ezeket a kerületeket speciálisan összefogjuk és irányítsuk az osztályidegen erők ellenőrzésének megszervezése szempontjából. Erős huligán réteg helyezkedik el a IV., VII., VIII., és IX. kerületben. Ezekből tevődnek ki a volt ellenforradalmi csoportok maradványai is, akik az utóbbi időben aktívabban tevékenykednek (Corvin köz, Baross tér, Klauzál tér, Almássy tér stb.). Ezekben a kerületekben csak most kezdik meg a huligán elemek közé való tényleges beépülést. Az ellenséges fertőzöttség szempontjából fontos megemlíteni, hogy különösen sok disszidens tér haza a VII., a VIII., a XIII. és a IX. kerületekbe, és számolni lehet azzal, hogy ezek egy része az ellenséges hangulatkeltés[t] és aknamunkát fokozni fogják [sic!] e területeken. Sok problémát jelent a IV., X., XII., XIV. és XXII. kerületnek a kisebb üzemekkel, ktsz-ekkel való foglalkozás, ahol sok ellenséges elem húzódik meg. A sokirányú feladat mellett az üzemek és ktsz-ek elhárítási munkája még csak kezdetén van.

Általánosságban jó munkát végeznek a IV., XII., XXII. kerületben, igen el vannak maradva és gyenge munkát végeznek az I., V., VII., X., XII., XVI. kerületek, ahol az alosztályvezetők is nagyon gyengék és sokszor akadályozza a munkájukat az is, hogy az alosztályvezető egy személyben a kapitányság vezetőjének első helyettese, mint pl. a X. kerületben, ahol a kapitány távollétében huzamosabb ideig a kapitány munkáját is el kell látnia.

A kerületek nehezen birkóznak meg a sok bejelentéssel, a VII., VIII. kerületben pl. 150-200 kivizsgálatlan bejelentés van, és igen nagy a lakosság nyomása, hogy a kerületi nyomozó alosztályok ezekkel a bejelentésekkel foglalkozzanak. Igyekeznek ezek közül a legfonto-

sabbakat kiválogatni, és egy részüket intézkedés végett átadják a bünyügyi, illetve közrendészeti alosztálynak.

Akadályát képezi az operatív munkára való áttérésnek az is, hogy a kerületi politikai nyomozó alosztályok beosztottai területi elv alapján dolgoznak. A célirányos, a kerületek és központi alosztályok közötti jobb munkakapcsolat kialakítása érdekében, valamint az irányítás és ellenőrzés megkönnyítése céljából helyesebb lenne a nagyobb létszámmal rendelkező kerületekben a vonalas elvre való áttérés. A területi elv ellen szól az is, hogy egy-egy operatív tiszt képtelen saját területét átfogni, a belső reakció legkülönbözőbb kategóriái [sic!], az üzemekben lévő ellenséges személyeket ellenőrizni és harcolni a kémgyanús elemek ellen. Az osztályvezetés részéről a kerület irányító és ellenőrző munkája nem volt eredményes, mert nagyon általános jellegű volt, nem tartalmazta eléggé a speciális problémákat, és nem dolgozta ki a konkrét operatív munka feltételeit.

IV. AZ ÁLLOMÁNY SZAKMAI ÉS POLITIKAI HELYZETE

Az osztály engedélyezett létszáma	290 fő, ebből:
belső alosztályokon	170 fő
kerületekben	120 fő
az állomány 80%-a 26–35 éves.	

A budapesti politikai nyomozó osztály beosztottainak többsége általában szakmai és politikai szempontból alkalmas a feladatok elvégzésére. Mindemellett a feladatok nagyságához viszonyítva az állomány politikai és szakmai színvonalának emelése szükséges. Ezt alátámasztja az is, hogy az osztályon 90 elvtárs nem dolgozott operatív területen az ellenforradalom előtt, akikkel együtt 152 tiszt nem végzett operatív iskolát.

A párttagság összetétele számszerűség szempontjából pozitív képet mutat, 16 1945 előtti, 162 1945–1946-os párttag van.

[A]z osztályon a politikai helyzet a párt erősödésével fejlődött, de a politikai színvonal nem üti meg azt a mértéket, amelyet munkánk jellege megkövetel. Pártellenes nézetekkel nem találkozunk, de hiányosság van a párt politikájának megértése körül. Ez elsősorban megmutatkozik abban, hogy az osztályharc közepette nem mindegyik elvtárs látja világosan a tényleges ellenség és a megtévesztettek közötti különbséget.

Az osztály állományának fejlődése természetesen összefügg a vezetés színvonalának kérdésével is. Az elmúlt hónapokban bizonyos fejlődés tapasztalható a vezetés színvonalában, különösen az operatív munkára való áttérés terén. A konkrét ügyben való segítségnyújtásban, az elemző, színvonalas irányító munka alkalmazásában még nagymértékben javítani kell. Jobban meg kell szervezni a kerületek irányító és ellenőrző munkáját, mivel ezen a téren mutatkozik a legnagyobb lemaradás. A vezetést olyan irányban is javítani kell, hogy jobban lehessen összpontosítani a figyelmet a legfontosabb feladatok elvégzésére, munkánk szétaprozottságának [sic!] megszüntetésére.

A budapesti politikai nyomozó osztály egyes alosztályai gyakorlati munkája során a BM egyes illetékes osztályaival vannak kapcsolatban. A legutóbbi időszakban vannak egészséges törekvések, amelyek a két szerv közötti viszony jobb áttételét [sic!] segíti elő. Ezek főleg a BM II/2, II/5 és II/6-os osztályaival való munkakapcsolatokban mutatkoznak meg.⁵⁴ Ez az egészséges törekvés az egyes ügyekben való közös munkában fejeződik ki.

54 Ekkor a BM II/2. osztálya a kémelhárító, II/5. a belső reakció elleni és II/6. az ipari szabotázselhárító osztálya volt.

A további jó együttműködéshez szükséges volna, hogy a BM vezetői és a vonalas osztályok és alosztályok vezetői a helyszínen megismerjék a budapesti problémákat. Ennek szükségességét és helyességét igazolják a legutóbb tartott alosztály-értekezletek, ahol a vonalas osztályok vezetői komoly segítséget nyújtottak az elkövetkezendő feladatok végrehajtásához. Ez az értekeztet egyben azt is megmutatta, hogy a budapesti osztály vezetője részéről feltétlenül igényelni kell a belügyi vezetők segítségét.

Osztályunk és a főkapitányság többi szervei között a kapcsolat egészségesnek mondható. A társadalomtulajdonvédelmi [sic!] osztállyal rendszeresen hajtunk végre akciókat, a bűnüggel közösen használunk fel hálózati személyeket. A közrendvédelmet az elmúlt hónapokban bevontuk a röpcédulázók elleni harcba, és a körzeti megbízottak részére oktatást tartottunk a hazatérőkkel és a külföldi látogatók feldolgozásával kapcsolatban.

V. AZ OSZTÁLY ELŐTT ÁLLÓ LEGFONTOSABB FELADATOK

1./ Az illegitimitásba szorult ellenséges csoportok felderítése érdekében gyors ütemű beépüléseket kell [sic!] végrehajtani a Budapesten lévő különböző ellenforradalmi illegális csoportokba, mint a Széna téri, Corvin köz, Baross téri, Almássy téri, Trypoliszi [sic!],⁵⁵ Maros utcai csoportok maradványaiba.

Az osztályidegen elemek fokozottabb ellenőrzésének megvalósítása érdekében az I., II., XI., XII. és XVI. kerületek munkáját összhangba hozzuk, és közös tervet dolgozunk ki az osztályidegen elemek közé való beépülés céljából.

Fokozottabb felderítő munkát kell végezni a még kint lévő fegyverek felkutatására. Ezért célul tűzzük ki, hogy a volt üzemi fegyveres csoportok közé szélesebb hálózatot fogunk kiépíteni.

A röpcédula-terjesztők és falfelírással i[z]gatók elleni fokozottabb harc érdekében az V. alosztályon önálló csoportot hozunk létre, amely a II/5 osztállyal együttműködve ezen a területen szakszerűbben fog dolgozni.

Az egyházak területén működő ellenséges illegáció felderítése céljából elsősorban a terézvárosi, a belvárosi, ferencvárosi, újpesti, Szalézi János és a rákoskeresztúri plébániákban, valamint a Bazilika, Jézus Szíve és a Rózsák terei plébániákba épülünk be.

Az ifjúság területén dolgozó ellenséges illegáció felderítése érdekében szélesebb hálózatot építünk ki a Toldy, Madách, Eötvös, Fáy, Szilágyi Erzsébet és Petőfi Gimnáziumokban, a Kandó Kálmán és Bánki Donát Technikumokban, valamint a Pedagógiai Főiskolán.

2./ Az ideológiai és kulturális területen működő ellenséges elemek leleplezése a párt előtt álló egyik legfontosabb feladatot segíti elő. Ezért ennek érdekében a budapesti osztály ellenőrzése alá tartozó színházak, kórházak és ügyvédi munkaközösségek területére kvalifikált hálózatot kell kiépíteni. Ezen a téren a Madách, Petőfi Színház, Fővárosi Nagycirkusz, Szabó Ervin és Széchény Könyvtár, Képzőművészeti Főiskola, a Péterfy Sándor Utcai Kórház, a László kórház, a Korányi Tudószanatórium, a Fővárosi Tanács művelődésügyi, egészségügyi osztályai és a Fővárosi Bíróság képezi a súlypontot a hálózatépítés szempontjából.

3./ Az ellenséges hírszerző szervek ügynökségeinek leleplezése érdekében meggyorsítjuk a hazatért disszidáltak kihallgatását és feldolgozását. A VII., VIII., IX. és XII. kerületek alosztályvezetőit fokozottabban ellenőrizzük a kémgyanús disszidált elemek feldolgozásában.

⁵⁵ Helyesen Tripolis, a jelentés készítésének idején Budapest egyik alvilági helyeként számon tartott XIII. kerületi kislakásos telep, amely 1912 tavaszán készült el 407 egyszobás és 12 kétszobás lakással. A telepen kilenc üzlethelyiség is épült. Nevét a közelében lévő, akkori „Vendéglő a Tripoliszhoz” nevű kocsmá után kapta.

Széles körű kombinációs tervet dolgozunk ki a követségekre bejárók ellenőrzésére és bomlasztására. A hálózatot úgy kell felemelni, hogy a bejárókat az egyes követségeken ellenőrizni tudjuk.

A kerületi alosztályokkal együttműködve megszervezzük a tavaszi és nyári külföldi turisztacsoportok ellenőrzését.

A budapesti szovjet katonai objektumok magyar alkalmazottainak sorai között megbúvó kémek leleplezése érdekében létrehozott külön operatív csoportot megerősítjük, és bevonjuk az elhárító munkába azokat a kerületeket, amelyek területén szovjet katonai objektumok vannak.

4./ A gazdasági területen támadó ellenség leleplezése és felszámolása érdekében fokoznunk kell a munkát elsősorban a hadiüzemek, a fővárosi kommunális üzemek és a kiemelt fontos objektumok területén. Budapest közlekedésének biztosítása érdekében a BSZKRT-nál és a BUSZ-nál⁵⁶ szélesebb körű rezidentúrákat építünk ki, hogy jobban át tudjuk fogni a területet, másrészt a két közlekedési vállalat legfontosabb kulcshelyein „T” tisztet⁵⁷ áll[í]tunk be. A Vízművek, Gázművek, Elektromos Művek területén lévő hálózatunkat megerősítjük új beszervezésekkel, elsősorban a műszaki szakemberek vonalán. A dieselésítési program végrehajtását akadályozó ellenséges elemek felderítése érdekében a kiemelt Ganz Vagon [sic!] területén szintén megerősítjük a hálózatot. A kiemelt 15 súlyponti üzem elhárításának megszervezését tekintjük a legfontosabb feladatnak, és az ipari alosztály legfejlettebb tisztjeit állítjuk ezekre az objektumokra.

5./ A hálózat minőségének emelése érdekében szükséges a kiválasztásoknál a célszerűség és alkalmasság fokozottabb érvényesítése, a jelöltek elsősorban hálózati úton való ellenőrzése. A meglévő hálózatot folyamatosan ellenőrizni kell, az ügyekbe bevezetett párhuzamos ügynökségen keresztül. A hírszerző lehetőségekkel nem rendelkező, dekonspirálódott, dezinformáló, vagy esetleges áruló ügynököket ki kell zárni a hálózatból, és az alaptalanul nyitott előzetes ügyeket a folyamatos felülvizsgálás során le kell zárni. Jelentősen emelni kell a hálózattartás színvonalát a találkozókra való felkészülés révén, rendszeresen foglalkozni kell az ügynökség szakmai és politikai nevelésével. Ennek előfeltételeként meg kell gyorsítani a „T” lakások beszervezését, és el kell érni, hogy 1958. június 1-ig minden operatív tiszt rendelkezzen lakással.

6./ A kerületi munka megjavítása érdekében fokozatosan áttérünk a vonalas elvre,⁵⁸ az első időben a VI., IX., és XIII. kerületben tapasztalat céljából kipróbáljuk, hogy a vonalas elv mennyiben válik be a gyakorlatba [sic!] és ettől függően intézkedünk a bevetésre. Az alkalmatlan kerületi alosztályvezetőket év végéig kicseréljük, és az ellenőrzést megjavítjuk.

JAVASLATOK:

1./ Javasoljuk a feladatok jóváhagyása mellett engedélyezni, hogy a Budapesti Főkapitányság Politikai Osztályának szervezeti felépítésén 1958-ban ne történjen változás. Ezt szük-

56 Talán Fővárosi Autóbuszüzem.

57 Titkos állományú tisztet alkalmazása megfelelő fedéssel az adott munkahelyen.

58 Az állambiztonsági szervek vonalas, testületi és objektumi munkaszervezési elvek alapján végezték munkájukat. Vonalas elv szerint az ellenséges tevékenység speciális jellege sajátosságainak figyelembevételével szervezték az operatív egységek munkáját. A területi elv azt jelentette, hogy az adott operatív egység – igazodva a földrajzi és közigazgatási területhez – végezte az elhárító, védelmi feladatot. Az objektumi elv szerint pedig az adott operatív egység a rábízott objektumban előforduló összes állam elleni és hatáskörébe utalt bűncselekmény elhárításával foglalkozott (Kenedi: *Kis állambiztonsági olvasókönyv...* 2. köt. 429, 439, 441. o.).

ségessé teszi az, hogy abban a periódusban vagyunk, amikor az operatív munka kezd kibontakozni, és [egy] esetleges szervezeti változás bizonyos időre megállítaná a helyes irányú fejlődést. A jelenlegi főkapitánysági 170 és a kerületi 120 fős létszámmegoszlás a körülményeknek és feladatoknak megfelel.

2./ A kerületi alosztályok munkájára vonatkozóan javasoljuk, hogy első időben próbaképpen 3 kerületben, a VI., IX. és XIII. kerületben a területi elvről térjünk át a vonalas elvre, és amennyiben ez helyesnek bizonyul, úgy az alkalmas kerületekben hasonló változást hajtunk végre. A kerületi munka irányításának megjavítása céljából 1958. év végére az alkalmatlan vezetőket fokozatosan [le]cseréljük.

3./ Figyelembe véve a pénzügyi problémákat, javasoljuk, hogy a BM és budapesti operatív állomány közötti különbséget csökkentjük úgy, hogy I. fokkal legyen kisebb a budapesti állomány fizetése a BM-nél. Ugyanakkor javasoljuk, hogy a kerületi és a budapesti állomány azonos fizetést kapjon. Ez nagymértékben megkönnyítené a kerületi munka megbecsülését és megjavítását.

4./ Javasoljuk, hogy a budapesti politikai osztály a jövőben nyílt biztosításokon ne vegyen részt, mert ez zavarja az operatív munkát, és több esetben dekonspirációhoz is vezet.

5./ Javasoljuk, hogy a fővárosi huligánkérdés megoldása érdekében a bűnügyi osztállyal együttműködve tervet dolgozzunk ki április 1-ig, amely lehetővé teszi számunkra, hogy a veszélyes huligán elemeket Budapest területéről kizorítsuk.

6./ Az operatív munka minőségének emelése érdekében javasoljuk a budapesti osztály részére minimális technikai ellátottság biztosítását. Az operatív munka színvonalának emelése szükségessé teszi, hogy a X. osztály biztosítson részünkre magnetofonokat, minifonokat, fényképezőgépeket, valamint a IX.⁵⁹ osztályon belül a budapesti külső figyelésekre és kt-zás⁶⁰ ellátás[á]ra külön csoportokat szervezzen, amely 60 környeztanulmányt és 10 külső figyelmet biztosít havonta részünkre.

7./ Az eredményesebb és célirányosabb munka érdekében javasoljuk titkos állományú operatív tisztek beállítását olyan fontosabb objektumokba, ahol nagy tömegű hálózatot [sic!] kell tartani, és amelyek különösen sebezhetőek ellenséges kártevés által, mint pl. a BSZKRT Elektromos Művek stb.⁶¹

Budapest, 1958. február 21.

Tihanyi Sándor rny. alez.
osztályvezető

59 Az operatív technikai osztály és a figyelő és környeztanulmányokat készítő osztály.

60 Vagyis környeztanulmányt készítő.

61 Ismeretlen kézírással, tintával írott megjegyzés: „Meglévő áll.-ból”.

ÖSSZESÍTŐ

		Bázis 1956. XI. 10.	Növekedés	Csökkenés	Záró létszám 1957. XII. 31.
Ügynök		0	439	157	282
Ügynökség	Informátor	0	381	109	272
Rezidens		0	45	10	35
Ügynökség összesen		0	865	276	589
„T” lakás		0	43	6	37
„K” lakás		0	9	–	9
Lakás összesen		0	52	6	46
Csoportos		0	12/84 fő	9/41 fő	3/43 fő
Operatív	Személyi	0	16	13	3
dosszié	Körözési	0	4	–	4
Előzetes csop.		0	41/174 fő	2/12 fő	39/162 fő
Előzetes szem.		0	75	27	48
Dosszié összesen		0	148/328 fő	51/93 fő	97/260 fő
Bíróságnak		0	506	–	506
Őrizetbe vétel	Társosztálynak	0	62	–	62
(előzetes	Internálva	0	155	–	155
letartózt.)	Ref. alá hely.	0	3	–	3
Szabaddlábra h.		0	138	–	138
		0	864	–	864
Internálva		0	902	646	256
Eljárás alá	Ref. alá hely.	0	500	33	467
vonva	Preventív őriz.	0	639	–	639
		0	2041	679	1362

KÉT 1958-AS DOKUMENTUM A POLITIKAI NYOMOZÓ SZERVEK TEVÉKENYSÉGÉRŐL

ÜGYNÖKSÉG MEGOSZLÁSA ALOSZTÁLYONKÉNT

	II. alo.	V. alo.	VI. alo. ⁶²	Kerületi	Összesen
Ügynök	30	59	92	101	282
Informátor	28	23	115	106	272
Rezidens	6	2	15	12	35
Hálózat összesen	64	84	222	219	589
„T” lakás	7	5	12	13	37
„K” lakás	2	5	–	2	9
Lakás összesen	9	10	12	15	46

62 A II. alosztály a kémelhárítás, V. alosztály a belsőreakció-elhárítás, VI. alosztály az ipari szabotázselhárítás számmal jelölt neve volt.

KAJARI ERZSÉBET

ÜGYNÖKSÉG MEGOSZLÁSA VONALAK SZERINT

	Ügynök	Informátor	Rezidens	Összesen
Kémelhárítás	22	34	7	63
Belső reakció elhárítás	79	51	3	133
Egyházi vonal	7	–	–	7
Szabotázselhárítás	102	122	14	238
Mezőgazdasági szabotázselhárítás	–	1	–	1
Közlekedésselhárítás	19	5	2	26
Egyéb (terület)	53	59	9	121
Összesen	282	272	35	589

DOSSZIÉK MEGOSZLÁSA KATEGÓRIÁK SZERINT

	Csoportos d. csop. d.	Személyi d. személyi d.	Körözési személyi d.	Előzetes	Előzetes fő	Összesen
Arisztokrata	4	3	–	3	5	15
Tőkés	5	–	–	2	1	8
Kulák	2	–	–	3	–	5
Burzsoá párt vezetője	1	2	–	5	3	11
Horthysta fegyveres erő tagja	10	4	1	20	9	44
Egyházi személy	2	2	–	–	1	5
Jobboldali szoc. dem.	–	–	–	4	–	4
Pártellenes csoport tagja	–	–	–	5	–	5
Egyéb ellenséges	1	–	–	–	–	1
Kiskereskedő- kisiparos	7	–	–	2	2	11
Értelmiségi	16	1	1	48	14	80
Kis-, közép- paraszt	–	–	–	5	–	5
Munkás	14	1	2	59	11	87
Egyéb	–	–	–	6	2	8
Összesen	62	13	4	162	48	289

DOSSZIÉK MEGOSZLÁSA VONALAK SZERINT

	Csoportos d.	Személyi d.	Körözési	Előz. csop. d. dossz.	Előz. szem. dossz.	Összesen dossz.	fő
kémkedés							
amerikai	-	-	1	4/12 fő	5	10	18
angol	-	2	-	-	-	2	2
nyugatnémet	-	-	-	1/2 fő	2	3	4
francia	-	1	-	-	2	3	3
osztrák	-	1	-	1/2 fő	3	4	5
egyházi	-	2	-	1/3 fő	-	3	5
emigráció	-	1	-	-	1	2	2
egyéb							
kémkedés	-	-	-	-	6	6	6
Ellenforradalmi	8/62 fő	6	3	22/96 fő	16	55	183
tevékenység							
Szervezkedés	-	-	-	7/31 fő	5	12	36
Kártevés,							
szabotázs	-	1	-	-	-	1	1
Izgatás	-	-	-	2/11 fő	5	7	16
Egyéb	-	-	-	1/5 fő	3	4	8
Összesen	8/62 fő	13	4	39/162 fő	48	112	289

KÉT 1958-AS DOKUMENTUM A POLITIKAI NYOMOZÓ SZERVEK TEVÉKENYSÉGÉRŐL

ELJÁRÁS ALÁ VONÁS

Előzetes letartóztatás	864 fő
Internálás	902 fő
Preventív őrizetbe vétel?	639 fő
Rendőri felügyelet?	500 fő
Összesen	2905 fő

ELŐZETES LETARTÓZTATÁS

Okok	Fő	Összes őrizetbe vétel %-ában
Összes őrizetbe vétel	864	100
Bíróságnak átadva	506	58,7
Társosztálynak őrizetben átadva	62	7
Internálva	155	18
Rendőri felügyelet alá helyezve	3	0,3
Szabadrábra helyezve	138	16

KAJÁRI ERZSÉBET

INTERNÁLÁS

Okok	Összes fő	%
Ellenforradalmi tevékenység	726	81
Szervezkedés	28	3
Izgatás	127	14
Röpcédulázás	11	1
Illegális határátlépés kísérlete	3	–
Embercsempészás	2	–
Fegyverrejtegetés	3	–
Egyéb	2	–
Összesen: 902	100	

ŐRIZETBE VÉTELEK OKAI

	1956				1957								fő	%	
	XI–XII.	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.			XII.
Emberölés	18	7	–	5	6	–	–	–	–	–	–	–	–	36	4
Kémkedés	5	–	1	–	–	3	–	1	–	–	–	–	–	10	1
Diverzió	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Szabotázs	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–
Szervezkedés	9	24	7	6	17	13	22	16	14	6	3	–	1	138	16
Röpcédulázás	2	5	2	1	–	–	–	–	–	–	1	–	–	11	1
Ellenforradalmi tevékenység	26	9	23	25	–	14	4	20	33	10	12	7	3	186	22
Fegyverrejtegetés	30	29	5	23	–	1	1	1	–	–	–	–	–	90	10
Embercsempészás	7	11	7	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	27	3
Izgatás	31	29	8	10	10	7	6	6	1	1	7	10	6	132	15
Tiltott határátlépés	24	33	7	1	4	1	1	–	–	1	3	4	1	80	9
Kat. elleni erőszak	1	–	–	4	6	1	–	–	–	2	–	1	–	15	2
Feljelentési kötelezettség elmulasztása	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Hivatalititok-sértés	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	–
Egyéb	1	7	3	2	4	–	–	1	–	–	–	1	–	19	–
Nem kimutatható	115	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	115	–
Összesen:	270	154	64	78	48	40	34	45	49	21	26	24	11	864	100

ŐRIZETBE VÉTELEK SZOCIÁLIS MEGOSZLÁSA

1956. XI- 1957.

	XII.		I. n. év.		II. n. év		III. n. év.		IV. n. év.		ÖSSZES	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Földbirtokos	-	-	2	40	2	40	-	-	1	20	5	0,7
Tőkés	-	-	-	-	2	66	-	-	1	34	3	0,4
Kulák	-	-	1	20	2	40	2	40	-	-	5	0,7
Csendőr	-	-	1	100	-	-	-	-	-	-	1	0,1
Egyéb ellenség	56	24	109	47	32	14	29	13	5	2	231	31
Értelmiségi	11	15	29	39	12	16	9	12	13	18	74	10
Alkalmazott	5	23	12	55	-	-	4	18	1	4	22	3
Kisiparos- kiskereskedő	8	19	17	41	8	19	4	9	5	12	42	5,1
Munkás	50	18	96	35	48	17	58	21	23	9	275	37
Kis-, közép- paraszt	25	27	29	32	16	18	9	10	12	13	91	12
Összesen:	155	21	296	40	122	16	115	15	61	8	749	100

PREVENTÍV ŐRIZETBE VÉTELEK

	II. hó		III. hó		IV. hó		V. hó		X. hó		Összesen:	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Tőkés	-	-	36	9	35	17	-	-	71	11	-	-
Arisztokrata	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	1	-
Kulák	-	-	4	1	2	1	-	-	-	-	6	1
Egyéb ellenséges	1	25	130	34	45	22	1	25	3	7	180	28
Alkalmazott	2	50	15	4	11	5	1	25	2	6	31	5
Értelmiségi	-	-	67	17	36	17	-	-	10	28	113	18
Kisiparos- kiskereskedő	-	-	13	3	10	5	-	-	9	25	32	5
Munkás	-	-	109	28	53	26	2	50	9	25	173	27
Paraszt	1	25	15	4	14	7	-	-	2	6	32	5
Összesen:	4	1	389	61	206	32	4	1	36	5	639	100

KÖZBIZTONSÁGI ŐRIZET

Szoc. származás	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Össz.fő	%
Tőkés	-	-	1	7	4	3	105	2	4	-	4	-	130	15
Arisztokrata, földbirtokos	-	2	-	-	1	1	18	-	-	-	-	-	22	3
Kulák	-	1	5	2	3	1	27	-	-	-	-	-	39	4
Horthysta tiszt	-	-	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	11	1

Horthysta fő- tisztviselő	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2	-
Egyéb														
ellenséges	8	6	53	-	4	1	66	1	4	1	2	6	152	18
Alkalmazott	-	-	10	6	1	-	38	2	4	1	1	1	64	7
Értelmiségi	2	6	20	16	4	3	108	1	2	1	1	3	167	18
Kisiparos	1	9	23	3	1	-	4	1	1	3	1	1	48	5
Munkás	14	27	72	28	8	7	26	3	4	1	8	3	201	22
Paraszt	4	8	24	3	3	3	15	2	2	-	-	2	66	7
Összesen:	29	59	208	65	29	19	420	12	21	7	17	16	902	100

JEGYZŐKÖNYV

felvéve [az] 1958. február 26-án megtartott kollégium ülésén

Jelen vannak: Biszku Béla, Földes László, Bartos Antal, Garamvölgyi Vilmos, Kovács János, Sós György, Gyurkó Lajos, Borgos Gyula, Galambos József, Kaszás Ferenc elvtársak.⁶³

1. Napirend: A Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztály operatív helyzete, szervezete és a kerületek munkája.

Hozzászólások:

Galambos elvtárs: a jelentést lényegében jónak tartom. Általában tükrözi azt a helyzetet, melyet az osztály elért. Figyelembe kell venni egy sor objektív nehézséget: egyrészt az ellenforradalom nagy terheket rótt rá, s a vezetésnél is mutatkoztak problémák. Az osztály most lép arra az útra, ami a továbbiakban járható. Eddig nem végeztek elemző munkát. Az eddigi illegálisításba vonult ellenség nyomon követésének kérdésének fel kell figyelni arra [sic!], hogy mit csinálnak az ellenforradalom alatt létrejött szervek tagjai, ezeket fel kell deríteni.

A disszidensek hozzátartozóinak, valamint a hazatértek ellenőrzése nem történik megfelelően. A kerületekben pl. nem tudják megmondani, hogy hány személy disszidált, milyen kategóriák.

Az ifjúsági vonallal kapcsolatban: a jelentés csak 4 iskolát említ. Budapesten 106 középiskola van, ahol igen sok a tennivaló. Többet kell foglalkozni a tanárokkal.⁶⁴

63 Kaszás Ferenc (1922–1974) eredeti szakmája vasesztergályos, 1949-ben az MDP javaslatára lett a néphadsereg tisztje, 1957-től az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának vezetője, 1961-től a Honvédelmi Minisztérium vezérőrnagya, miniszterhelyettesi beosztásban személyügyi főcsoportfőnöke.

64 A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének szervezési osztálya 1957. június 29-én körlevelében a következő kérdésekkel fordult megyei területi bizottságaihoz: „Mennyi pedagógust bocsátottak el állásából az ellenforradalom alatt tanúsított magatartása miatt, hány áthelyezés volt emiatt, történt-e igazgatói leváltás és hány esetben, hány nevelő ellen indítottak bűnvádi eljárást, ezek közül eddig hányat ítélték el, internált pedagógusok száma. Már korábban felhívtuk figyelmüket arra, hogy az elítélt, súlyos bűnnel terhelt vagy állásából elbocsátott pedagógusok ellen szakszervezeti feyelmit is indítsanak. Kérjük annak közlését, hány nevelő ellen indítottak szakszervezeti feyelmit, és hány kizárás történt a feyelmi eredményeként.” A 19 megyei és a budapesti bizottság helyett, beérkezett 11 megyei bizottság válasza szerint: 338 pedagógust bocsátottak el állásából, 350 pedagógust áthelyeztek, 147 iskolaigazgatót leváltottak, bűnvádi eljárást indítottak 53 fő ellen, és 21 pedagógust elítéltek, 135 főt internáltak, 93 pedagógus szakszervezeti feyelmben részesült (Beránné Nemes Éva–Kajári Erzsébet: „...Nyomozati munkát a Pedagógus szakszervezettel kapcsolatban nem végeztünk...”. *Új Tükör*, 1989. augusztus 20. 18–19. o.).

Az egyház vonalán: kizárólag ellenséges tevékenységet elsősorban a papság fejt ki [sic!], ezért a plébániákra nagyobb súlyt kell helyezni.

A kerületekkel kapcsolatban: az elvtársak elképzelése nem oldható meg. 3-4 fő van egy kerületben, így a vonalas elvet megvalósítani nem lehet.

A „T” állomány kérdésével kapcsolatban: ezt szélesebb körben lehetne alkalmazni, s valószínű, hogy hasznos lenne.

A javaslatokban nem szerepel a párt politikájának megértetése az állománnyal. Általában egyetértenek a párt politikájával, de alkalmazni nem tudják, s ennek a módját kell kidolgozni.

A fizetés kérdése, ahogy az anyagban fel van vetve, nem helyes. Bizonyos lépcsőzetnek kell lenni.

Garamvölgyi elvtárs: a hazatért disszidensekkel kapcsolatosan állambiztonsági szerveink még a meglévő adatokat sem használják fel.

A jelentés nem tükrözi azt a lényegbevágó politikai szempontot, amelyet a párt kiadott, a büntetőpolitikával kapcsolatban.⁶⁵ Helyes lett volna, ha érvényre jutott volna ebben is.

Bartos elvtárs: a budapesti pol. osztály létszámához képest kevés a feldolgozott ügyek száma és maga a hálózat is. A javaslatok között is eléggé általános megoldás van erre vonatkozólag.

Nincs megfelelő hálózat és ügynökség.

A jelentés felveti, hogy a huligán elemek komoly mértékben aktivizálódtak. Ha ez így van, akkor nekünk megfelelő komoly intézkedéseket kell tenni.

A kerületekben vonalas munkát végezni nem lehet, ezt a kérdést meggondolandónak tartom.

Hollós elvtárs: a kerületek irányításának kérdését még alaposan át kell tanulmányozni.

A huligán kérdésre már több határozatot hoztunk. Budapesten van 1500 szokásos bűnöző, ezeknek jelentős része ellenforradalmár. Helyes lenne ezt az 1500 személyt Budapestről kiemelni.

Sós elvtárs: a hálózat kiépítése jóformán 3-4 hónapra tekinthet vissza. A hálózat nagy hibája, hogy nagy részük hírszerzésre nem alkalmas. Amit Hollós elvtárs javasolt, azt végre kellene hajtani a[z] 1500 huligánnal kapcsolatban.

Nem megfelelő az internálótábor-rendszerünk, dolgoztatni kellene az internáltakat.

Hazai elvtárs: a kémelhárítási alosztállyal kapcsolatban az a tapasztalat, hogy az utóbbi néhány hétben kezdett helyes irányban tevékenykedni. A jelenleg hazajövőekkel foglalkoznak. Kevés hálózata van az alosztálynak, sok olyan ügynök van, aki dekonspirált, félrevezet bennünket. Helytelen, hogy a találkozók nagy része nyílt helyen történik, mert ez akadályozza a munkát.

Kovács elvtárs: az elvtársak egy elég fontos területet kihagytak. Például a Fővárosi Tanácsnál megfeledeztek egy olyan szervről, mint az oktatási osztály. Bizonyos felmérés történt ezen a területen, de ennek lebonyolítása lényegében az új iskolaév beindításával kezdődött, s e téren sok a tennivaló. A másik fontos terület – amiben a budapesti pol. osztálynak komoly feladata van –, a tanulóképzés területe. E területen gondoskodni kell az ügynöki hálózat jobb kiépítésén.

65 Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1957. december 10-i ülésén fogadta el a „Büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről” című határozatot, amely az „ellenforradalmi jellegű bűnügyek” kivizsgálásának meggyorsítását, soron kívüli tárgyalását tűzte ki célul. 1958. január 8-án az igazságügy-miniszter, a belügyminiszter és a legfőbb ügyész kiadták a határozat közös végrehajtási utasítását.

Kucsera elvtárs: az osztály munkájában vannak eredmények. Olyan periódusban van az osztály, amikor nagyon fontos leszögezni feladatait.

A kerületek kérdése lényegében a felszabadulás óta nincs megoldva. A kerületek munkáját a közeljövőben meg kell határozni.

Tihanyi elvtárs: amit az elvtársak felvetettek, azzal egyetértek. Legnagyobb feladatnak látom a hálózati munka megjavítását, emelni a hálózat minőségét, a súlypontok szem előtt tartása mellett.

Biszu elvtárs: az osztály munkája az ellenforradalmi szervezkedések felszámolása után nem állt át megfelelőképpen nyílt munkáról operatív munkára, és ez azt mutatja, hogy a munka alacsony színvonalú, és a vezetés politikailag nem elég átgondolt. Az ellenforradalmi szervezkedések tanulságait nem összegezték az elvtársak, és a munka irányára vonatkozólag nem vontak le konzekvenciát.

A jelenlegi ügynökség komoly átszervezésre és kibővítésre szorul.

Határozat.

– Galambos, Sós és Tihanyi elvtárs, figyelembe véve a vitát, az összefoglalót, az anyagban szereplő feladatokat és javaslatokat, dolgozzanak ki egységes feladatot 2 héten belül.⁶⁶

– A feladatok között szerepeljen egy olyan fejezet, hogy bizonyos határidőn belül a budapesti pol. osztály – a központi osztály segítségével – dolgozza ki az ellenforradalmi szervezkedés felszámolásának helyzetét és tanulságait, s ebből az operatív munkára háruló legfontosabb feladatokat jelölje meg.

– A feladatok közé fel kell venni a rendőri szervekkel való együttműködés kérdését.

– Meg kell szüntetni az operatív állomány részéről az es[z]press[z]ókban és vendéglőkben történő találkozók. Az ügynökökkel való munkát a „T” lakásokban, ellenőrizve kell megtartani. A „T” lakások fejlesztését az operatív munkának megfelelően fejleszteni kell.

– Ki kell dolgozni, hogy a budapesti „T” állomány fejlesztése érdekében milyen intézkedéseket javasolnak, vagy szükséges tenni.

– Az említett 1500 fő hulgán elemre vonatkozóan Garamvölgyi, Galambos és Sós elvtárs dolgozzon ki intézkedést.

– A szervezésre vonatkozólag elvként ki kell mondani, hogy az állandó átszervezés nem helyes, s a kerületek felé másféle intézkedést nem adunk ki, azonban Galambos, Sós és Tihanyi elvtárs 6 héten belül dolgozzanak ki javaslatot ebben a kérdésben, azonban abból induljanak ki, hogy a kerületeket nem lehet járási színvonalra decentralizálni.

– Galambos és Tihanyi elvtárs vizsgálják meg a technikai ellátottság kérdését, és tegyék meg javaslatukat az illetékes osztály felé.

66 A végleges határozatot kutatásaink során nem találtuk meg.

BARÁTH MAGDOLNA

A BELÜGYMINISZTERIUM „MEGTISZTÍTÁSA” A VOLT ÁVH-SOKTÓL, 1956–1962

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1962. augusztus 14–16-i ülésén határozatot hozott a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi személyek ellen indított törvénysértő perek lezárásáról. E határozat elfogadásával az MSZMP vezetése a maga részéről lezártak tekintette a törvénysértések ügyét, és befejezte az állambiztonsági szervek ezzel összefüggésben több szakaszban történő, gyakorlatilag 1953 óta tartó „megtisztítását”.

Egy-egy „tisztogatási kampány” (például Szücs Ernő „lebukásával” kapcsolatban) már korábban is megritkította az ÁVH állományát, ez azonban az állambiztonsági, illetve pártvezetésen belüli hatalmi harc folyamánya volt;¹ az államvédelmi beosztottak által elkövetett törvénysértések ellen 1953 nyarát megelőzően senki sem emelt szót. Az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata ezen a területen is fordulópontot jelentett, ám az MSZMP Politikai Bizottságának 1957. december 17-i, az állambiztonsági munka néhány kérdéséről szóló határozata, amely szerint már felelősségre vonták a koncepciós ügyekben felelős vezetőket és operatív tiszteket, teljes mértékben nem állja meg a helyét.² 1953. január–február folyamán Péter Gábor és társai egy készülő cionista per gyanúsítottjaiként kerültek letartóztatásba, még szó sem esett a törvénysértő perekben vállalt szerepükről. A Péter Gáborral egy időben lefogott ÁVH-sok sem a koncepciós eljárásban való részvételük miatt kerültek börtönbe; a vádpontok között éppúgy megtalálható volt a társadalmi tulajdon elleni büntett, sikkasztás, a külföldre szökés elősegítése, mint az államtitok megsértése, a szolgálati hatalommal való visszaélés, de a népellenes büntett is. 1953. április 4-én a Szovjetunióban ugyan szabadon bocsátották a „cionista orvosokat”, Péter Gábor azonban a szovjet közbenjárás ellenére is börtönben maradt,³ s ügyében a vizsgálat csak Berija letartóztatása után vett új fordulatot. A „lubjankai marsall” bebörtönzése Rákosi kezére játszott, lehetőséget adott számára, hogy a törvénytelen ségekért a fő felelősséget Péter Gáborra és a törvénysértések elkövetésében élen-

1 Ezzel kapcsolatban lásd Zavolzszzkij 1949. május 16-i levelét Baranovnak, az SZK(b)P Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya vezetőjének. Rosszjiszskij Centr Hranenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii [a továbbiakban RCHIDNI] f. 575. op. 1. gy. 94. A dokumentumot közli *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszjiszskih arhivov, 1944–1953*. Moszkva–Novoszibirszk, 1998, Szibirszkij Hronograf 2. köt. 95–98. o.

2 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) M-KS 288. f. 5/56. ő. e.

3 Péter Gábor a Farkas-ügyben tett vallomásaiban és 1956-ban, az MDP-hez írt beadványában is utalt arra, hogy 1953 nyarán felkereste őt Tyiskov, aki 1949-ben néhány hónapig budapesti szovjet nagykövét is volt, és követelte a vele szembeni koncepciós eljárás megszüntetését. A beadványt közli: *El nem égetett dokumentumok*. Budapest, 1990, Szabad Tér: 13–29. o. Az 1953. júniusi moszkvai konzultáció alkalmával Berija is szóvá tette, hogy

járó Vizsgálati Osztály ÁVH-s beosztottjaira hárítsa. Az MDP Központi Vezetősége előtt 1953 júniusában elmondott önkritikájával, miszerint személyes felelősség terheli a törvénysértő perekért, nem kellett a nyilvánosság elé kiállni, Péter Gábort megtehetette a „magyar Berijának”, rá hárítva a felelősséget az ÁVH-n elkövetett minden gaztettért. Bár a budapesti szovjet nagykövettel beszélgető magyar pártvezetők – elsősorban Nagy Imre és Gerő Ernő – egyáltalán nem rejtették véka alá, hogy a koncepciók perekért a fő felelősség Rákosi terheli,⁴ a szovjet irányvonal ezzel kapcsolatban az volt, hogy „a hibákat úgy kell kijavítani, hogy ne rombolják le Rákosi elvtárs tekintélyét, mert ez a párt tekintélye is... ne maradjon folt sem Rákosi elvtárs nevéen, sem a Központi Vezetőségen”.⁵ Ily módon a Péter Gábor-ügy vizsgálatát kezdetől fogva irányító Gerő is magáévá tette azt az elvet, hogy a törvénytelenések elkövetéséért az ÁVH volt vezetőire kell áthárítani a felelősséget, s mindegyik azért kerülhetett sor, mert a párt nem gyakorolt megfelelő ellenőrzést az ÁVH felett. Az ÁVH pártellenőrzéséről szóló előterjesztéshez írt bevezetőben így módon a belügyminiszteri tisztelet betöltő Gerő 1954 elején a legkeményebb vádakkal illette az ÁVH-t és egykori vezetőit, mert „az állambiztonsági operatív és vizsgálati munkában rendszeressé tették a törvénytelen és aljas módszereket számos esetben ártatlan emberekkel, dolgozókkal, becsületes kommunistákkal szemben alkalmazták”.⁶

Péter Gábor és 17 társa ügyében a vizsgálat 1953 végére lezárult, és decemberben már megszületett az elsőfokú, majd 1954. január 15-én a másodfokú, jogerős ítélet is.⁷ Az ítélet elsősorban, bár számos koncepciók elemét is tartalmazott, az ÁVH-sok törvénytelen perekben és a törvénytelen módszerek bevezetésében, illetve végrehajtásában játszott szerepét hangsúlyozta.⁸

Péter Gábor és társai elítélésével párhuzamosan a párt megkezdte a törvénytelenül elítéltek vontatott és felemás rehabilitálását. A közkegyelmi rendelkezések kedvező hatását a végrehajtás számos negatív kísérőjelensége mellett az is csökkentette, hogy e rendelkezések kiterjedtek azokra az 1950–1951-ben letartóztatott állambiztonsági tisztekre is, akiknek fogva tartása ugyan szintén törvénysértő módon, koncepciókra alapozva történt, de akik azt megelőzően ugyancsak részesei voltak a törvénysértő eljárásoknak. Az 1953. évi 11. tvr. alapján közkegyelem folytán mentesült a büntetés végrehajtása és a büntetett előlélethez fűződő hátrányos következmények alól a Péter Gábor perében elítélt Janikovszky Béla is.

A törvénysértésekért viselt politikai felelősség kérdése az SZKP XX. kongresszusa után került ismét előtérbe. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1956. március 12–13-ai ülésén foglalkozott az SZKP kongresszusának jelentőségével és a magyarországi személyi kultusz káros következményeivel. A KV Kovács István vezetésével bizottságot küldött ki Farkas Mihály politikai felelősségének megállapítására, amely több hónapos vizsgálódás után a Köz-

„makacsodás tapasztalható a magyar elvtársak részéről – elsősorban Rákosi elvtárs részéről a Péter-ügy felülvizsgálatával kapcsolatban”. T. Varga György: Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.) *Múltunk*, 1992. 2–3. sz. 268. o.

4 A beszélgetésekről készült feljegyzéseket lásd Baráth Magdolna: Kiszjeljov szovjet nagykövet beszélgetései Nagy Imrével és Gerő Ernővel 1954 elején. *Múltunk*, 1998. 1. sz.

5 „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. Közreadja Rainer M. János és Urbán Károly. *Múltunk*, 1992. 4. sz. 136–137. o.

6 MOL M-KS 276. f. 53/162. 6. e.

7 A Katonai Felsőbíróóság Tímár István, Érsek Tibor és Vándor Ferenc esetében a büntetést enyhítette.

8 Történelmi Hivatal (a továbbiakban TH) V-150 028.

ponti Vezetőség 1956. július 18–21-i ülésén tárta a KV nyilvánossága elé a Farkas Mihály bűneit taglaló zárójelentést. Az elmarasztaló jelentés nyomán Farkas Mihályt kizárták a pártból, felmentették valamennyi párt- és állami tisztsége alól, de a büntetőjogi felelősségre vonás ekkor elmaradt. A KV-ülést követően 1956 augusztusában, három egymást követő ülésen a Központi Ellenőrző Bizottság vizsgálatot folytatott több volt ÁVH-s tiszttel ellen. A pártbíróság elé állított személyek mindegyike részt vett valamely koncepciós per vizsgálatában, sorsuk azonban nagyon is különbözőképpen alakult: néhányan már 1950–51-ben távozni kényszerültek az ÁVH-tól (Kajli József, Balogh Béla, Hidasi Mihály, Szamosi László, Moravec László), és eljárás is folyt ellenük (Horváth Sándor), másokat 1953 elején Péter Gábor ügyével összefüggésben tartóztattak le (Réh Alajos, Tihanyi János, Bauer Miklós), s olyan is akadt, akit éppen ekkortájt bocsátottak el vagy függesztettek fel állásából (Kovács István, Köteles Henrik, Novák Károly). A KEB ekkor Kajli Józsefet, Réh Alajost, Szántó Györgyöt és Toldi Ferencet kizárta a pártból, tízen szigorú megrovást kaptak (Moravec László és Gerendás Iván végső figyelmeztetéssel), három ávós megúszta megrovással, Horváth Sándor, Tihanyi János és Szamosi László ügye felett pedig napirendre tértek.⁹ A pártbüntetés egyébként sem törte ketté egyikőjük karrierjét sem; akik 1950–1953 között elkerültek az ÁVH-tól, illetve a Belügyminisztériumtól, ekkor már jól fizető állással rendelkeztek a Villamosgép- és Kábelgyárban (Szántó György, Gerendás Iván), a Kőolajipari Főigazgatóságnál (Tihanyi János), a Gázműveknél (Kajli József) vagy a Fővárosi Gyógyfürdők és Gyógyforrások Vállalatnál (Moravec László), de a „felmentett” Szamosi László személyében akadt köztük párttitkár is.

Gerő Ernő 1956. őszi moszkvai tartózkodása idején személyesen is ígéretet tett a szovjet vezetésnek, mindent elkövet annak érdekében, hogy Farkas Mihály bíróság elé állítását megakadályozza, ez azonban Rajk László és mártírtársai 1956. október 6-i temetése után már nem volt lehetséges.¹⁰ A temetés előtti napon letartóztatták Farkas Vladimirt, Faludi Ervint, Szendi Györgyöt, Szántó Györgyöt és Toldi Ferencet, majd október 12-én Farkas Mihályt is.

Feltehetőleg ugyanez a magyarázata annak is, hogy 1956 őszén újra elővették Péter Gábor és társai ügyét. Az MDP Politikai Bizottsága 1956. szeptember 28-i ülésén a *Különfélék* között nemcsak „az elmúlt évek során ártatlanul kivégzett elvtársak” temetésével kapcsolatos kérdéseket vitatta meg, de Hegedüs András szóbeli javaslatára a volt államvédelmi tisztek büntetőjogi felelősségével kapcsolatban is állást foglalt, s úgy határozott, hogy két hét múlva meghallgatja Nonn György legfőbb ügyész beszámolóját a volt államvédelmisták ügyével kapcsolatban.¹¹ Erre a PB október 5-i, soron kívüli ülésén került sor, ahol Nonn György csak szóban tájékoztatta a PB-tagokat, habár október 3-i keltezéssel már elkészült a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztálya vezetőjének és a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztálya vezetőjének 101–1910–1/1956. számú közös jelentése Péter Gábor és társai ügyében. (Ígaz, hogy Piros László belügyminiszter ezt csak október 10-i keltezésű feljegyzése kíséretében juttatta el Kovács István KV-titkárnak.)¹²

A Politikai Bizottság Nonn György tájékoztatóját tudomásul vette, és jóváhagyta, hogy a Belügyminisztérium és a Legfőbb Ügyészség az előzetes vizsgálat alapján rendelkezésre álló terhelő adatoknak megfelelően a „további szükséges intézkedéseket” megtegye.¹³ Mivel a PB

9 MOL M-KS-932. f. KEB 1956. augusztus 8-i, 15-i és 22-i üléseinek jegyzőkönyve.

10 Ezzel kapcsolatban lásd *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Moszkva, Rosszpen, 1998. 298–299. o.

11 MOL M-KS 276. f. 53/304. ő. e.

12 A jelentés Péter Gábor vizsgálati dossziéjában maradt fenn. TH V–150 028.

13 MOL M-KS 276. f. 53/305. ő. e.

üléséről szó szerinti jegyzőkönyv nem, csak nagyon rövid határozati jegyzőkönyv készült, nem tudjuk, hogy a legfőbb ügyész milyen tájékoztatást adott, és a PB milyen tervezett intézkedésekre adta előre az áldását.

Szerencsénkre azonban a tervezett intézkedésekről a fentebb említett, mintegy 15 oldalas közös jelentésből kiderül, hogy Péter tizenhét elítélt társa közül Janikovszky Béla, Szabolcsi Mihály, Bánkuti Antal, Máj László és Pataki Ferencné büntetését letöltötte, és már 1956. októbere előtt szabadult, Péter Gábor felesége, Simon Jolán esetében pedig perújítási tárgyalást tartottak, ahol a korábban terhére rótt bűncselekmények alól felmentették.

Péter Gábor bűncselekményeit megvizsgálva a feljegyzés készítői arra a következtetésre jutottak, hogy a büntető törvénykönyv alapján minden cselekményéért felelősségre vonható, de vitatható elítélésének helyessége a népellenes büntetben (a horthysta rendőrségen tett vallomása) és hűtlenség miatt. Ugyanezt állapították meg Csapó Andor esetében is. A „felülvizsgálat” során a jelentés készítői az enyhítő körülményeket is igyekeztek tekintetbe venni, s ennek nyomán Tímár István, Décsi Gyula, Károlyi Márton, Kovács József esetében a hátralévő büntetés csökkentésére, míg dr. Bálint István, Vajda Tibor és Érsek Tibor hátralévő büntetésének kegyelemből történő elengedésére tettek javaslatot¹⁴; ők még a forradalom kitörése előtt ki is szabadultak.

A feljegyzés készítői egyébként összefoglalójuk végén hangsúlyozni kívánták, hogy „a bírósági ítélet indoklásában, egyes személyek felelősségének megállapításában vannak olyan kitételek, amelyek el vannak túlozva, ki vannak élezve, illetve egyes enyhítő körülmények nincsenek figyelembe véve. Ebből kifolyólag az egyes vádpontok erőltetettek és az ítéletek súlyosak.” Azt is hozzátették azonban, hogy „Péter Gábor és társai közül többen el vannak ítéelve az államvédelmi vizsgálati munkában meghonosított törvénytelen módszerek alkalmazásáért, de ezek a tényállások nem a felülvizsgált jelentősebb politikai ügyekben vitt szerepükre vonatkoznak, hanem egyes egyéni, kisebb jelentőségű ügyekre”.¹⁵

*

Nagy Imre október 28-i rádióbeszédében bejelentette a Rákosi-rendszer leggyűlöltebb erőszakszervének felszámolását, és ígéretet tett a demokratikus rendőrség megszervezésére.¹⁶ A „hatóság” testületileg szétesett, egyes tagjai „illegálisba vonultak”, mások a karhatalomban vállaltak szerepet, vagy a szovjet csapatokhoz csatlakozva vettek részt a forradalom leverésében, résztvevőinek felkutatásában és őrizetbe vételében. 1956 november 4-e után a szovjetek hathatós támogatásával titokban megindult az államvédelem újjászervezése is. Ehhez állítólag a párt és a kormány egyes vezetői részéről is támogatást kaptak, Kádárék azonban

14 Piros Lászlónak a jelentéshez csatolt kísérőlevelében már Tímár István neve is szerepelt a szabadlábra helyezendők között.

15 TH V-150 028.

16 Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ekkor az ÁVH mint különálló intézmény már több mint három éve nem létezett. A Nagy Imre vezetése alatt álló Minisztertanács 1953. július 17-i ülésén 500/6/1953. sz. határozatával elrendelte az ÁVH mint önálló szerv megszüntetését és a Belügyminisztériummal történő összevonását. A döntés azonban nem került nyilvánosságra, s ez még a Minisztertanács apparátusán belül is különféle félreértésekre adott okot. A zavarhoz feltehetően az is hozzájárult, hogy bár az ÁVH szervezeti önállósága valóban megszűnt, 1955-ben az államvédelmi osztályok – kezdettől fogva meglévő – különállása az Államvédelmi Főcsoportfőnökség létrehozásával az egységes Belügyminisztériumon belül megerősödött, ráadásul az államvédelmi rendfőközetek mindvégig használatban maradtak.

nyíltan nem vállalhatták fel ezt a népszerűtlen feladatot. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nevében Münnich Ferenc miniszterelnök-helyettes, a fegyveres erők főparancsnoka 1956. november 7-i 5003/1956. sz. rendeletében megtiltotta az államvédelmi szervek újjászervezését, és a tilalom ellenére addig felállított államvédelmi szervek haladéktalan felszámolására adott utasítást. A karhatalomban azonban változatlanul tovább tevékenykedtek a volt ÁVH-sok, még ha Münnich Ferenc a *Magyar Honvéd* munkatársának adott interjújában kategorikusan cáfolta is azt, hogy az új karhatalom magában foglalja az ÁVH-t is.¹⁷ Egy héttel később Pócze Tibor vezérőrnagy, az Országos Rendőrkapitányság vezetője szintén e lap hasábjain hasonló szellemben nyilatkozott azzal a közvéleményt nyugtalanító hírrel kapcsolatban, hogy a volt ávosok részt vehetnek az új rendőrség munkájában: „Nem igaz, hogy az új rendőrségbe volt ávosokat is felvettünk. Az az igazság, hogy az Országos Rendőrkapitányság épületébe be sem engedjük őket. Az ÁVH feloszlott, s még olyanokat sem alkalmazunk, mint akik itt a Jászai Mari téren dolgoztak és csak gazdasági ügyekkel foglalkoztak.”¹⁸ A riporternek a volt ÁVH-sok büntetőjogi felelősségre vonásával kapcsolatos kérdésére Pócze nem tudott mit felelni, csak Farkas Vladimir és társai büntetőperének megindításáról volt tudomása, de ígéretet tett ennek tisztázására is – ezt Mátyás László ezredes, a Rajk-per egyik vádlottja irányította volna.

A volt államvédelmisták körében e nyilatkozatok természetesen nem váltottak ki osztatlan lelkesedést. Az államvédelmi szervek működéséről készült későbbi elemzések megállapításai szerint bár a párt megvédte a volt államvédelmistákat, s az anyagi segítség sem maradt el, e nyilatkozatok és a volt ÁVH-t ért támadások demoralizálták az állományt, s olyan vélemények kaptak lábra, hogy a „párt koncnak dobott oda bennünket”.¹⁹

Tóth Miklós az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1956. november 20-i keltezésű feljegyzésében határozott és egyértelmű állásfoglalást kért a párt- és állami vezetéstől: „világosan és nyíltan mondja meg, hogy mi legyen ezeknek az elvtársaknak a sorsa.” A kérdés rendezésére azt javasolta, hogy egy bizottság egyénenként vizsgálja meg, hogy kiket, milyen mértékben terhel felelősség; a törvénysértésekért felelősök névsorát hozzák nyilvánosságra, illetve cselekményüknek megfelelően állítsák őket bíróság elé.

Az MSZMP vezetése maga is tisztában volt azzal, hogy valamit mondani kellene már ebben a kérdésben. Czinege Lajos az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1956. november 21-i ülésén azt állította, hogy még maga Pócze Tibor sem ért egyet a nevében megjelent nyilatkozattal. A párt vezetése nem mert az általános közhangulattal szembeszállni, de Czinege hangsúlyozta: „a párt még nem nyilatkozott és félhivatalosan úgy is van, mintha ezt mi elfogadnánk. Ha így lesz, szétzavarjuk őket, nem lesznek meg azok az emberek, akik tűzön-vízen át kiálltak a pártért. Még ha most a hangulat miatt nem lehet ezt megtenni, akkor is biztosítani kell őket, hogy nem hagyjuk magukra.”²⁰ Földes László ehhez kapcsolódva azt javasolta, hogy az Intéző Bizottság hozzon elvi határozatot arról, hogy „az államvédelmi beosztottak értékelésében úszunk az árral és ezt nem tehetjük meg”.²¹

17 Dr. Münnich Ferenc, a Minisztertanács elnökhelyettesének nyilatkozata a Magyar Honvéd munkatársának. *Magyar Honvéd*, 1956. november 12.

18 A rendőrségbe nem veszik fel a volt ávosokat. *Magyar Honvéd*, 1956. november 19.

19 Néhány szempont a volt államvédelmi apparátus helyzetéről és politikai állásfoglalásáról készítendő jelentés zárlatához. 1957. december 5. MOL M-KS 288. f. 30/1957/1. 5. e.

20 *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, I. kötet, 1956. november 11.–1957. január 14.* Szerk. Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Budapest, 1993, Intera Rt. 74. o.

21 Uo. 75. o.

Ezt a felfogást tette magáévá Kádár János is, aki kijelentette: „szembe kell szállni azzal az elterjedt nézettel, hogy ÁVH-st sehol nem vesznek fel. Ezt még a rendőrség is fújja... Az államvédelmi örök óriási többsége sorozott munkásfiú, ugyanolyanok, mint akik a honvédségnél, a rendőrségnél szolgáltak, legfeljebb megnézték, hogy a bátrabbak kerüljenek oda és szociális szempontból egyértelműbb munkástörzs kerüljön oda. Minden beosztottját meg kell védeni, akik nem politikai nyomozó munkát végeztek.”²²

Tóth Miklós javaslata mindenesetre meghallgatásra talált. 1956. november 27-én jelent meg a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettesének és a Legfőbb Ügyésznek 5004. számú együttes rendelete a volt államvédelmi szervek beosztottainak elbocsátásáról és eddigi tevékenységének felülvizsgálásáról. Ennek megfelelően a megszüntetett államvédelmi szervek beosztottait – tekintet nélkül arra, hogy milyen területen teljesítettek szolgálatot – a Belügyminisztérium állományából 1956. december 1-ig el kellett bocsátani és le kellett szerezni, s valamennyiüket felülvizsgálat alá kellett vonni. Ez utóbbi célja annak megállapítása volt, hogy az illető részese volt-e a megszüntetett államvédelmi szervek által elkövetett törvénytelenéseknek (hamis vallomások kikényszerítése, eljárások indítása és kezdeményezése koholt vádak alapján, törvénytelen fogvatartás, bántalmazás, internálás, kitiltás kezdeményezése, hivatali hatalommal való visszaélés stb.)

A felülvizsgálatok lefolytatására a rendőrség központi és területi szerveinél háromtagú bizottságokat kellett létrehozni, amelynek elnöke a budapesti, illetve a megyei rendőrkapitányság vezetője, tagjai pedig a Legfőbb Ügyész által kijelölt ügyészek és a helyi tanács végrehajtó-bizottságának megbízottjai közül kerültek ki. A Belügyminisztérium központi szerveinél szolgálatot teljesített volt államvédelmi állományú beosztottak felülvizsgálatára tíz bizottságot alakítottak. Elnökeinek és tagjainak kijelöléséről a fegyveres erők minisztere külön rendelkezett.

A felülvizsgálat eredményes lefolytatása érdekében a volt államvédelmi beosztottak addigi tevékenységére és magatartására vonatkozó anyagokat össze kellett gyűjteni; a sajtón keresztül adatszolgáltatásra hívták fel a lakosságot is. A felülvizsgálat lezárásának időpontját a rendelet a Belügyminisztérium központi szerveinél 1957. február 1-jében, vidéken 1956. december 31-ében állapította meg.²³ (A volt ÁVH-sok 1962-es KEB-vizsgálati anyagaiban szó esik arról, hogy e felülvizsgáló bizottsággal párhuzamosan működött egy ún. „Különleges Bizottság” is; ennek megalakulásáról, összetételéről és működéséről azonban semmilyen információval nem rendelkezünk.)

A felülvizsgálati procedúrát érthető módon az állomány sem fogadta egyöntetű lelkesedéssel; egyesek szerint felért egy második felosztással, míg mások arra hivatkozva, hogy a törvénytelen eljárásokról az ÁVH-n belül is kevesen tudtak, elvileg igazságtalannak tartották a felülvizsgálatot, „hiszen Magyarországon eddig csak a fasiszta szerveket vonták kollektív felelősség alá”!²⁴ A feladat lebonyolításával Münnich Ferenc az Országos Rendőr-főkapitányság vezetőjét, Pőcze Tibort bízta meg, aki a volt ávosok körében nem örvendett túl nagy népszerűségnek – már csak idézett nyilatkozata okán sem. Az államvédelmisták között általános volt a hangulat, hogy „ne vizsgálják őket olyan zavarosfejű emberek, mint a rendőrség nagy többsége, akik fegyvert adtak az ellenforradalmárok kezébe, velük megalkudtak és ne olyan

22 *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei, I. kötet, 1956. november 11.–1957. január 14.* Szerk. Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Budapest, 1993, Intera Rt. 76. o.

23 Ezzel kapcsolatban lásd még: Megkezdődött a volt ÁVH-sok felülvizsgálata. *Népszabadság*, 1956. december 6.

24 Dátum és aláírás nélküli levél Kádár Jánosnak. Belügyminisztérium Központi Irattár (a továbbiakban BM KI) Belügyminiszteri közvetlen iratok 1957/267/a.

embert bízzanak meg a munka vezetésével, aki még az ellenforradalom után is uszított az áv. szerv dolgozóira.”²⁵

A fent idézett véleményekkel teljes mértékben egybecsengett a Moszkvába menekült volt belügyminiszternek, Piros Lászlónak az SZKP KB számára 1956. december 2-án írt feljegyzése a magyar államvédelmi szervek munkájáról.²⁶ Piros véleménye szerint a volt ÁVH-s állományt elkeseredéssel töltötte el, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nem tartott igényt szolgálatukra, és szintúgy megalapozatlannak tartotta az egykori ávosok felülvizsgálatát. Piros egykori beosztottjai megmentése érdekében különféle javaslatokkal állt a szovjet vezetés elé. Eszerint a felülvizsgálatot a lehető legrövidebb időn belül, megfelelő káderekkel, „objektív és igazságos” módon kell lefolytatni, s akik ellen meghatározott időn belül nem érkezik bejelentés, azt igazoltnak kell tekinteni. Javasolta, hogy a kormány adjon világos iránymutatást a felülvizsgálatot végző bizottságoknak arra nézve, mely esetekben lehet a volt ávosok ügyét bíróságnak átadni, s ennek megfelelően elbocsátani. Abban az esetben, ha az egykori államvédelmi beosztottak a forradalom alatt fegyverrel a kézben harcoltak, operatív-felderítő munkát végeztek, vagy részt vettek letartóztatásokban és kihallgatásokban, Piros teljes felmentést javasolt az illetők részére.

Nem tudjuk, hogy Piros László javaslatait a szovjet tanácsadókon keresztül megismertette-e a Kádár-féle vezetés: a felülvizsgálat eredményei mindenesetre azt mutatják, hogy a párt irányítói hasonlóképpen gondolkodtak. A karhatalom szervezéséről az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1957. január 14-i ülésére készített jelentés már befejezett tényként említette a volt ávosok felülvizsgálatát, és ekkor már folyamatban volt a további munkára alkalmas személyek munkába állítása. Mivel az Intéző Bizottság úgy látta, hogy az újjászervezett rendőrség a „szakmai ismeretek” hiánya miatt nem képes kellőképpen megbirkózni az „ellenforradalom főbb központjai” felszámolásának feladatával, Fehér Lajos azt javasolta: az Intéző Bizottság foglaljon állást, hogy az ÁVH-s tisztek közül azok, akik nem voltak kompromittálva a koncepciós perekben, kerüljenek át a politikai rendőrséghez.²⁷

A rendelet alapján 1957. január 8-ig 4986 volt ÁVH-s ügyét vizsgálták felül, közülük 3048 fő operatív állományú volt, 1923 fő egyéb munkaterületen (irodai munka, futár stb.) dolgozott. A felhívás nyomán mindössze 31 bejelentés érkezett a volt államvédelmi beosztottak ellen, ebből 29 esetben hivatali hatalommal való visszaéléssel vádolták az illetőt. A felülvizsgált személyek közül 4971 kapott olyan igazolást, hogy nem volt részese a megszüntetett államvédelmi szervek által elkövetett törvénysértéseknek, s ily módon bármely állami és társadalmi szervnél és vállalatnál alkalmazható. Mindössze 15 főt (Budapesten 11, vidéken 4) nem igazoltak.²⁸ Annyi bizonyos, hogy a bizottság Kovács Istvánt nem igazolta, s Köteles Henrik is csak azzal a megkötéssel kapta meg igazolását, hogy fegyveres testületnél nem dolgozhat. A Kádár Jánosnak írt, fentebb idézett levél tanúsága szerint a munkától eltiltottak közé tartozott Rajnai Sándor, Radványi Dezső, Kucsera László és Konrád Árpád.²⁹ Az „eltiltás” azon-

25 A BM Politikai Főosztályáról. Aláírás nélküli feljegyzés 1956. november 29. MOL M-KS 288. f. 30/1957/1. 6. e.

26 A feljegyzést lásd *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krízisz...* 715–718. o.

27 *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei...* 304. o. Az elfogadott határozatba azonban – talán félreértésből – olyan megfogalmazás került, amely módosította Fehér Lajos javaslatának értelmét: „A politikai apparátusba – a nyomozómunka színvonalának emelése érdekében – mindazokat a volt államvédelmi szakembereket, akik koncepciós perekben nem lettek elmarasztalva [sic!] be kell vonni.” Uo. 321. o.

28 Az Országos Rendőr-főkapitányság vezetőjének tájékoztató jelentése, 1957. január 16. BM KI Belügyminiszteri közvetlen iratok 1957/8.

29 BM KI Belügyminiszteri közvetlen iratok 1957/267/a.

ban nem szolt örökre. Sőt! Rajnai Sándor nem sokkal később már mint a Politikai Nyomozó Főosztály helyettes vezetője irányította a Nagy Imre-pert előkészítő különleges csoportot. Kovács István és Köteles Henrik sem maradt sokáig munka nélkül. A felülvizsgálatot végző bizottság egyik tagja, Dögei Imre már nem sokkal a döntés meghozatala után arra kérte Münnich Ferencet, hogy fogadja el a döntés megváltoztatását, mert Köteles Henriket és Kovács Istvánt Fekete Károly belügyminiszter-helyettes „a BM keretén belül fontos, bizalmas helyen használni tudja”. Ugyanezt kérték az egyébként simán igazolt Lőke Gyula esetében is, arra hivatkozva: „párthatározat csak arra volt, hogy az ÁVH volt beosztottait és vezetőit felül kell vizsgálni, de nem kaptunk semmilyen utasítást arra, hogy kit vegyenek fel a BM-be, és kit távolítsanak el.”³⁰

A felülvizsgáló bizottság bírósági eljárást tudomásunk szerint egyetlen esetben sem javasolt, sőt, büntetés-félbeszakítással ez idő tájt került szabadlábra a Péter-ügy négy, 1956 őszén büntetéscsökkentésre javasolt elítélte is. Károlyi Márton, Princz Gyula, Csapó Andor és Komendó János már 1956. november 21-én közös levélben fordultak a Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészehez. Büntetésük félbeszakítását és azonnali szabadonbocsátásukat követelték arra hivatkozva, hogy ugyanazokért a bűnökért elítélt társaik már valamennyien kiszabadultak.³¹ A Legfőbb Ügyész 1957. február 21-én intézkedett is Károlyi Márton büntetésének a felülvizsgálat lezárásáig tartó félbeszakításáról. Ügyüket a Legfelsőbb Bíróság Katonai Tanácsa 1957. június 15-én tárgyalta újra, s közülük Csapó, Décsi, Kovács József, Princz Gyula, Vándor Ferenc és Komendó büntetését kitöltöttnek vette, Péter Gábor és Károlyi Márton esetében a letöltött időt beszámították. 1957. augusztus 8-án az Elnöki Tanács Károlyi büntetésének hátralévő részét kegyelemből elengedte. Ily módon 1957 nyarára már csak Péter Gábor, illetve az 1957 áprilisában elítélt Farkas Mihály, Farkas Vladimir és Faludi Ervin maradt továbbra is börtönben.

Amint a felülvizsgálat eredményei is mutatják, a felülvizsgáló bizottságok csaknem a teljes korábbi ÁVH-s állományt igazolták. A Politikai Nyomozó Főosztály vezető posztjaira is zömében régi ávosok kerültek, csupán a kémelhárítás és a belső reakció elleni harc osztálya élén állt a párt által beküldött új ember (Hazai Jenő, illetve Hollós Ervin). A felülvizsgálat célja – mint azt az MSZMP Politikai Bizottságának 1957. december 17-i ülésére készített előterjesztés is elismerte – nem a volt államvédelmi állomány politikai és erkölcsi diszkreditálása, hanem az államvédelem legalizálása volt.

Ha nyilvánosan egyelőre még nem is rehabilitálták a volt Államvédelmi Hatóságot és tagjait, igazolásukkal biztosították, hogy újra „csatasorba álljanak”, s ennek már önmagában is megnyugtatólag kellett volna hatni a régi állományra. Ők azonban továbbra is azzal az igénynyel léptek fel, hogy a párt vezetése foglaljon végre egyértelműen állást az ÁVH-t illetően: „szűnjön meg a velünk kapcsolatos kettősség, amely szerint kívülről támadnak, belülről pedig dicsérnek.”³² Az újjászervezett Belügyminisztérium egyébként sem egységes személyi állománya – a volt államvédelem, a november 4-e után szerveződött karhatalom és a rendőrség tagjai, a rehabilitációval visszakerültek – bizalmatlansággal tekintett egymásra, s nem szűnt meg a bizonytalanság sem, mert senki sem tudta, hogy milyen neveket tartalmaz a „kompromittáltak listája”.³³

30 1957. március 22-i keltezésű, aláírás nélküli levél Biszku Bélának. MOL M-KS 932. f. KEB 1962. augusztus 10-i ülésének jkv.

31 TH V-150 027.

32 Dátum és aláírás nélküli levél Kádár Jánosnak. BM KI Belügyminiszteri közvetlen iratok 1957/267/a.

33 Ezt a listát nem ismerjük pontosan. Az 1961-ben kiküldött bizottság munkájához készített belügyminisztériumi jelentés egyik melléklete tartalmazza azoknak a személyeknek a nevét, akiket a Belügyminisztériumból addig az

A párt vezetése is szerette volna már lezárni ezt a kérdést. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1957 végén napirendre tűzte az állambiztonsági munka értékelésének kérdését, a határozat bevezetőjének indoklása szerint azért, mert „e szerv múltbeli tevékenységének értékelése sem a párt közvéleményében, sem a Belügyminisztérium dolgozói körében még nem egységes.”³⁴ A határozat meghozatalának és a kérdés párton belüli lezárásának szükségességével valamennyi hozzászóló egyetértett, annál is inkább, mert – mint mondták – a párton belül is voltak még, akik mindent az ÁVH nyakába akartak varrni, másrészt az államvédelmi állomány egy része sem heverte még ki az 1956 októberében és az azóta történt eseményeket. Marosán György annak a véleményének adott hangot, hogy olyan határozat meghozatalára van szükség, „amelyben határozott fellépéssel ki kell állni”. Véleménye szerint a szerv egyéves munkája és az előterjesztett értékelés jogossá teszi, hogy „erkölcsi-politikai súllyal” lépjenek fel. Kádár János viszont szükségesnek tartotta: foglalják határozatba, hogy a belügyi állomány körében helytelen nézetek is jelentkeznek, az állományban még mindig vannak olyanok, akikben nosztalgia él a régi ÁVH iránt, elégedetlenek a Politikai Nyomozó Főosztály minisztériumon belüli helyzetével és az államvédelmi munka múltbeli tevékenységét illetően véleményük eltér a párt hivatalos álláspontjától, bizonytalanok jövőjüket illetően. A párt határozata mellett, hogy igyekezett megnyugtatni őket, egyben e helytelen nézetek ellen is felvette a harcot.

Az elfogadott határozat az 1948-ig terjedő időszak állambiztonsági munkáját sikersztoriként mutatta be: „az államvédelem segítséget nyújtott a munkásosztálynak az 1945–48-as években a hatalomért folyó harcban, az ellenség leleplezésében, üldözésében és részbeni megsemmisítésében... Csapásai az osztályellenség ellen irányultak, munkáját a dolgozó tömeg és különösen a munkásosztály támogatta.” A bajok, mint minden területen, itt is a fordulat éve után, a személyi kultusz térnyerése következtében jöttek, s a hibák kijavítása is a KV 1953. júniusi határozata után kezdődött meg: „Az államvédelem vezetése ebben az időben fellépett a szektás hibák, a káros politikai szemlélet, a helytelen módszerek ellen, a törvényesség védelmében.” A határozat szerint az államvédelem sem volt mentes a Nagy Imre és hívei által terjesztett „ellenséges revizionista ideológiától”, s ez okozta, hogy az államvédelmet magát is felkészületlenül érték az 1956. októberi események. A forradalom gyors leverését pedig nemcsak az nehezítette, hogy „a Politikai Bizottságban és a kormányban nem volt meg az egységes eltökéltség és akarat az államvédelem harcbevételét illetően”, de hiba volt az ÁVH feloszlata is, mert az „a népköztársaságot töretlen erővel védelmező fegyveres erő likvidálása volt”.³⁵ Az MSZMP vezetése maga is önkritikát gyakorolt, amiért az igazolási eljárással lassította az állambiztonsági apparátus újjászervezését, s ezzel gátolta a politikai nyomozó szervek harcát az „ellenség” ellen. A határozat végül elismerte a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya egyéves munkáját és eredményeit mind az „ellenség” elleni harcban, mind a párt politikai vonalának elfogadtatásáért folyó küzdelemben.

A volt ávosok tehát nyugodtan dolgozhattak tovább, 1956. októberi szereplésükért csak dicséretet kaptak, korábbi tevékenységükre pedig fátylat borítottak. Péter Gábor már 1960-ban szabadult; Farkas Mihály esetében is „mély lélegzetet” vett a Központi Bizottság, s bár több KB-tag aggályosnak tartotta a döntést, Farkas Vladimírral együtt ő is kegyelmet kapott.³⁶

időpontig a törvénysértésekkel összefüggésben elbocsátottak, de ebből nem állapítható meg, hogy elbocsátásukra mikor került sor, s kik tartoztak a „kompromittáltak” közé.

34 MOL M-KS 288. f. 5/56. ő. e.

35 Uo.

36 Az ezzel kapcsolatos véleményeket lásd MOL M-KS 288. f. 4/31. ő. e.

1961 őszeig senki nem bolygatta a törvénysértések ügyét. A kérdés hosszú szünet után azonban két okból is újra napirendre került. 1961. október 17. és 31. között Moszkvában ülésezett az SZKP XXII., „desztalinizációs” kongresszusa. A Kádár János vezette magyar pártküldöttség a többi testvérpárt delegációjával együtt ezúttal nemcsak Sztálin rémtetteiről hallhatott, de fény derült az – 1957 nyarán a párt vezetéséből már eltávolított, s most a pártból is kizárt – ún. Molotov–Malenkov–Kaganovics-csoport felelősségére is a törvénysértések elkövetésében. A Moszkvában zajló eseményekre mindig különös érzékenységgel reagáló magyar pártvezetés magatartását ez alkalommal is döntő mértékben befolyásolta a szovjet példa.

Másfelől a magyar párt is kongresszusra készült, s ilyenkor mérleget szoktak készíteni a megelőző kongresszus óta eltelt időszak politikai munkájáról. Mint az elfogadott határozat bevezető része megállapította: a párt „...kötelességszerűen átvizsgálta tevékenységét a párt munkájának területén. A Központi Bizottság egyik legfontosabb feladatának tekintette a személyi kultusz tapasztalatainak számontartását, hogy ezek az eszméinktől, politikánktól idegen torzulások soha meg ne ismétlődhessenek”. A kongresszusi előkészületek azonban önmagukban még nem indokolták, hogy a törvénytelenések kérdése ilyen súllyal szerepeljen a KB napirendjén, s maga Kádár is érezte, hogy valamiféle magyarázattal tartozik: „...Még nem egészen világos előttem, mit kellene mondani magáról a személyi kultuszról és arról, hogy nálunk mi a terv ezzel kapcsolatban. ...Ha a szovjet elvtársak arról beszélnek, hogy van ilyen történelmi kötelesség, akkor talán nekünk is van ilyen kötelességünk?!”³⁷

Az MSZMP Politikai Bizottságának 1961. november 14-i ülésén többen – Somogyi Miklós, Komócsin Zoltán és mások – felvetették Rákosi Máttyás felelősségének és párttagságának kérdését, amely a Molotov–Malenkov–Kaganovics-csoportnak a pártból történt kizárása kapcsán természetszerűleg merült fel. Kádár azonban nem akart Rákosi-ellenes kampányt indítani, sőt, a Politikai Bizottság ülésén egyelőre még a felelősségre vonások kérdése sem került szóba. Kádárnak nem volt semmiféle „terve” a kérdés lezárására. Nem akart mást, csupán az áldozatok leltárba vételét. „A Központi Bizottságnak azt kell mondanunk: úgy érezzük, be kell fejezni ezt a munkát, és létre kell hozni 3–4 tagból álló bizottságot a Központi Bizottság tagjaiból, akik összeállítják ezt az anyagot.” Kádárt Biszku Béla is támogatta, és ez az elgondolás kapott végül zöld utat néhány nappal később a Központi Bizottság ülésén. Egyedül Szirmai István adott hangot ezzel kapcsolatban aggodalmainak. Azzal Szirmai is egyetértett, hogy számba kell venni a személyi kultusz által okozott károkat, de attól tartott, hogy ez láncreakciót indíthat el, és beláthatatlanok lesznek a következményei a Belügyminisztériumban. „Még mielőtt ez a gondolat egyáltalán felmerült, elhangzott Hruscsov elvtárs kongresszusi beszéde és már kaptunk értesítést, hogy a Belügyminisztériumban dolgozó elvtársak közül azok, akik annak idején is a BM szolgálatában álltak, félnek, hogy a dolog itt is megkezdődik, újra előveszik őket, és már találkoztunk olyan belügyi emberrel, aki jelentkezett egy szerkesztőség-nél, hogy szeretne inkább újságíró lenni.”³⁸ Szirmai nem is csupán amiatt aggódott, hogy a Belügyminisztérium régi emberei „megijednek”, ha elkezdődik a leltározás, és ez negatívan hat a munkára, sokkal inkább az töltötte el aggodalommal, hogy ha valóban az összes törvénysértést, az összes törvénytörtő pert összesítik, „abból borzasztó, gyalázatos, szégyenletes szám jön ki”.

Az SZKP XXII. kongresszusáról és a magyar küldöttség munkájáról a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága néhány nappal később, 1961. november 17-én hallgatta meg Kádár János beszámolóját. Az általa előterjesztett javaslatot helyeselve Biszku Béla vezetésé-

37 Az MSZMP Politikai Bizottságának 1961. november 14-i ülése. MOL M-KS 288. f. 5/250. ő. e.

38 Uo.

vel egy bizottságot küldött ki annak számbavételére, hogy a személyi kultusz idején a törvénytelenések hány „elvtársat” sújtottak. A határozat leszögezte: „A bizottság munkáját bizalmas belső pártüggyként kell kezelni, s eredményéről hat hónap múlva jelentést kell tenni a KB-nak.”³⁹

A Belügyminisztérium II/11-es (a Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztálya) Ács Ferenc osztályvezető aláírásával már 1961. november 16-i keltezéssel feljegyzést készített a koncepciós ügyekről. Ez a dokumentum a koncepciós perek kialakulás-történetének elemzésén kívül már számba vette a legfontosabb koncepciós ügyek (Rajk-, Sólyom-, Kádár-ügy, szociáldemokraták ügye) áldozatait, s a perek során alkalmazott vizsgálati módszereket. A felelősök és az elkövetők megnevezéséig azonban nem jutott el; mint Ács Ferenc írta „pontosabb értékelés elkészítéséhez és összeállításához, az elkövetett bűnök feltárásához több időre, az anyagok alaposabb áttanulmányozására van szükség.”⁴⁰

1962 februárjára – feltehetőleg a Biszku-féle bizottság megbízásából – a Belügyminisztériumban elkészült egy összefoglaló jelentés a koncepciós ügyekről. E dokumentum vizsgálta a koncepciós perek kialakulásának előzményeit, a párt vezetőinek szerepét, számba vette a koncepciós ügyek vizsgálatának főbb jellemzőit és módszereit, valamint a nagyobb ügyeket és külön szolt az ÁVH vezetőinek felelősségéről és a felelősökkel kapcsolatos intézkedésekről. Az összefoglalóhoz csatolt melléklet azt is tartalmazta, hogy az ÁVH egykori munkatársai mely koncepciós ügyben működtek közre, s mi történt velük a továbbiakban. E kimutatás szerint a törvénytörő perekben való részvétel miatt mindössze 15 főt ítéltek el (ezek közé sorolták Szücs Ernőt is, akit saját verőlegényei ütlegettek halálra, és Pál Ákost is, aki 1951-ben öngyilkosságot követett el). Péter Gáboron és Szücs Ernőn kívül a „kiemelkedő, aktív vezető szerepet” játszó ávósok közé sorolták Décsi Gyulát, Janikovszky Bélát, Károlyi Márton, Faludi Ervint, Farkas Vladimirt és Pál Ákost. A jelentés elkészültének időpontjáig már valamennyien „letöltötték” büntetésüket. A kimutatás szerint ez idő tájt kb. húsz egykori ávóst foglalkoztatott a Belügyminisztérium.⁴¹

Az összefoglaló befejező részében a dokumentum készítői javaslatot tettek a koncepciós perekben súlyos szerepet játszó, és addig még felelősségre nem vont volt államvédelmi vezetők szükség szerinti felelősségre vonására, illetve a továbbra is a Belügyminisztérium alkalmazásában álló munkatársak szerepének ismételt felülvizsgálatára és áthelyezésére. Emellett a koncepciós ügyekben kifejtett tevékenységük miatt elítélt, pártbüntetésben részesített és elbocsátott egykori ávósokat is újra meg kívánták vizsgálni. Felvetették, hogy a fontos beosztásban lévőket leváltják és alacsonyabb munkakörbe helyezik.

A Biszku-féle bizottság vizsgálódása alkalmat adott az összes koncepciós ügy anyagának összegyűjtésére (melyet az igazságügyi szervek és a Párttörténeti Intézet köteles volt átadni a BM-nek), rendezésére és zárt anyagként történő megőrzésére. „Az anyagok rendezése során biztosítani kell a párt volt vezetőinek a koncepciós ügyekben való tevékenységét bizonyító anyagok megőrzését. Ugyanígy meg kell őrizni az ÁVH volt vezetőinek és a súlyos törvénytöréseket elkövető beosztottaknak a koncepciós ügyekben való felelősségét bizonyító anyagokat is” – szolt a javaslat.

A Biszku-féle bizottság jelentése a Politikai Bizottság elé csak 1962. júliusában jutott el, de „a személyi kultusz idején elkövetett törvénytörésekben való részvétel” indokával egy hónappal ezt megelőzően – a Politikai Nyomozó Főosztály átszervezése kapcsán – már sor ke-

39 MOL M-KS 288. f. 4/44. 5. e. A bizottság két tagja Apró Antal és Nógrádi Sándor volt.

40 Összefoglalók koncepciós ügyekben. TH Koncepciós perek iratai. 233. d. IX/2.

41 Uo.

rült elbocsájtásokra; távozni kényszerült a főosztályvezető helyettese, Rajnai Sándor és két osztályvezető. A határozat leszögezte, hogy elbocsátásukra „elvi okból”, annak ellenére kerül sor, hogy „mind az ellenforradalom elleni harcban, mind azt követően pártszerűen helyt álltak.”⁴²

A Politikai Bizottság 1962. augusztus 3-án tárgyalta meg az 1961 novemberében kiküldött bizottság KB-nak szánt jelentését. A jelentés megállapította, hogy a volt ÁVH-nál a koncepciók ügyekben 258 személy dolgozott, akik közül a törvénsértésekért 11 személyt ítélték el, különböző okokból a Belügyminisztérium állományából 132 személy elkerült, s 1962 májusában is még 76 volt ávós teljesített szolgálatot.⁴³ E számoktól némileg eltérnek azok az adatok, amelyek a belügyi és igazságügyi vezetők számára készített összefoglalóban szerepelnek. Az utóbbi szerint a volt Államvédelmi Hatóságtól a koncepciók ügyekben 249 személy vett részt. Közülük 11 főt ítélték el a törvénsértésekért, az abban való részesség miatt fegyelmi úton 26 személyt bocsátottak el, egyéb fegyelmi ok miatt 11 főnek kellett távozni, 6 főt saját kérelmére leszereltek, 8 főt nyugdíjaztak és 97 személyt elbocsátottak. A törvénsértésekben közreműködők közül 4 fő disszidált, 10 személy pedig meghalt.

E számokat nézve joggal vetődhet fel a kérdés, hol volt ez a 258 vagy 249 államvédelmi beosztott, amikor 1956 végén tevékenységük felülvizsgálata folyt? Hiszen akkor a felülvizsgálatot végző bizottságok mindössze 15 főt találtak „bűnösnek” a közel ötezer ávósból. Feltűnő, hogy a későbbiekben is csak 26 személyt ért retorzió a törvénsértő eljárásokban való közreműködésük miatt.⁴⁴

Bár a tervezett KB-ülésig már két hét sem volt hátra, a Politikai Bizottság még azt megelőzően szerette volna a törvénsértésekben részt vett és felelősségre nem vont vagy nem kellő módon felelősségre vont párttagok ügyében a pártfegyelmi eljárásokat is lefolytatni. A Központi Ellenőrző Bizottság 1962. augusztus 10-én ült össze először, hogy a volt ÁVH-sok ügyét megvizsgálja, néhány esetben a korábbi döntést felülbírálja. A pártfegyelmi vizsgálat lefolytatásánál az „elvi okok” olyan súllyal estek latba, hogy több személy esetében, akik 1956-ban már egyszer e bűnökért a testület előtt álltak, s akkor ügyük felett napirendre tértek, illetve megrovás–szigorú megrovás büntetést kaptak, most a testület olyan súlyosnak találta vétküket, hogy a legszigorúbb pártbüntetést, a kizárást szabta ki rájuk – Bauer Miklós, Köteles Henrik, Balogh Béla, Moravec László, Kovács István és Kapitány István említhető ezek között. Néhányuk esetében – például Moravec László, Kovács István, Köteles Henrik – az 1962-es kizárásra úgy került sor, hogy a Központi Ellenőrző Bizottság az 1956-ban kapott, egyébként sem súlyos ítéletet korábban már törölte, vagyis „bűneik” egyszer már megbocsátást nyertek.

A fentebb már említett belügyi és igazságügyi vezetőknek készített összefoglaló szerint a párt egy ügyészt, egy bírót és 14 volt államvédelmi tisztet zárt ki tagjai sorából, név szerint két volt ügyészt, Alapi Gyulát, Olty Vilmost, az ávósok közül pedig Balázs Bélát, Balogh Bélát, Bauer Miklóst, Barkóczy Pált, Kiss Kálmánt, Kovács Istvánt, Köteles Henriket, Moravec Lászlót, Nagy Károlyt, Tihanyi Jánost, Toldi Ferencet, Zentai Ottót, Fekete Zsigmondot és dr. Benedek Istvánt.⁴⁵ Nem tudjuk, milyen szempontok szerint szelektáltak, s miért pont ezek az emberek kapták a legsúlyosabb pártbüntetést, s miért kapott például Szamosi Tibor „kegyel-

42 MOL M-KS 288. f. 5/269. 6. e. Ugyanekkor bocsátották el Hazai Jenőt és Hollós Ervint is, igaz, őket „a párt politikájának nem alkotó módon való alkalmazása” miatt.

43 MOL M-KS 288. f. 5/273. 6. e.

44 TH Koncepciók peres iratai 233. d. IX/1.

45 MOL M-KS 288. f. 4/51. 6. e.

met”, hiszen eredetileg őt is kizárásra javasolta a KEB, a Politikai Bizottság azonban nem hagyta jóvá a döntést, s ezzel 1956-os szigorú megrovás büntetése maradt érvényben. Az sem ismeretes, hogy Bauer Miklós pártbüntetése szigorítását mennyiben befolyásolta 1957 tavaszi magatartása; nem elképzelhetetlen azonban, hogy a döntéshozókra hatással volt 1957. márciusi levele, hiszen erről még öt évvel később, 1962-ben is említést tett a KEB-jegyzőkönyv. Bauer 1957 márciusában levéllel fordult a Legfőbb Ügyészséghez egy, a volt ÁVH-sok felülvizsgálatával kapcsolatos ügyben, melyben utalt Szénási Géza legfőbb ügyésznek arra az 1956. decemberi kijelentésére, miszerint „Farkas és társai is koncepciós ügy, csak ellenkező előjellel”. Bauer szerint jogtalan és mesterkélt volt Farkas mellett négy volt ÁVH-s közép-funkcionáriust kiválasztani és ellenük eljárást indítani, hiszen más, náluk sokkal felelősebb személyeket nem vontak felelősségre. Bauernek akkor kétségkívül igaza volt, s bár a legfőbb ügyész fenti kijelentésének lényegét maga is elismerte, a Legfőbb Ügyészség a Fővárosi Bíróságnál rágalmazásért eljárást indított Bauer ellen, és Bauert négy hónapi, letöltendő börtönrre ítélték. (Bauer annyit „elért”, hogy Farkas Mihály és a volt ávosok ügyét különválasztották, és az említett négy ÁVH-funkcionáriust eljárási kegyelemre terjesztették az Elnöki Tanácshoz.)

A személyi kultusz éveiben elkövetett törvénysértésekről szóló jelentésnek az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. augusztus 11-i ülésére beterjesztett végleges változata, majd a Központi Vezetőség augusztus 14–16-i ülésén elfogadott határozat fő felelősként Rákosi Mátyást és az 1949-ben létrejött „trojka” tagjait nevezte meg. Rajtuk kívül előkelő helyet kapott az érintettek közül Péter Gábor és Kovács István egykori KV-titkár is. (Utóbbi inkább 1956 utáni szereplése miatt eshetett ki Kádár kegyeiből.) Az ÁVH egykori beosztottai, a törvénysértő perekben közreműködő bírók, ügyészek csak ezután következtek a sorban. A határozat velük kapcsolatban megállapította, hogy kevés kivétellel már elbocsátották őket a belügyi és igazságügyi szervektől, s „a legutóbbi időkig általában kis számú olyan ember maradt közülük e területeken, akik annak idején megtévesztve és jóhiszeműen jártak el, és később felismert hibájukat is becsületes munkával igyekeztek jóvátenni”.⁴⁶ A határozat ismételten „elvi okokra” hivatkozott, amikor úgy döntött, hogy aki a törvénytelen eljárások végrehajtásában részt vett, a továbbiakban nem dolgozhat a belügy–bíróság–ügyészség területén, és haladéktalanul vissza kell vonni minden olyan kitüntetést, amelyet annak idején bárki a törvénysértő eljárások során kifejtett tevékenységéért kapott.

A KB által 1961 novemberében kiküldött bizottság munkájával összefüggésben azonban még az 1962. augusztusi KB-ülés után is folyt a munka. A Belügyminisztérium II. Politikai Nyomozó Főosztályának Galambos József belügyminiszter-helyettesnek címzett 1962. augusztus 17-i keltezésű feljegyzés szerint a Központi Ellenőrző Bizottság ekkor még 17 ÁVH-s ügyész, illetve bíró ügyében folytatott vizsgálatot, és számítani lehetett a pártfegyelmi eljárás alá vontak számának bővülésére. Folyamatban volt a KB-határozat által érintett személyek eltávolítása a Belügyminisztériumból, a Vizsgálói Osztályon anyagot gyűjtöttek Piros Lászlóról és Zsidi Gyuláról, s elkészült egy lista arról a 46 volt ÁVH-sról, ügyészeiről, bíróról, akiknek az útlevelét „figyelőztették”.⁴⁷

Ezzel csaknem egyidejűleg készült egy szovjet vonatkozású összeállítás is, amely azt vette számba, hogy a magyar törvénysértő perekben milyen szerepet játszottak a szovjet tanácsadók. Ezt a dokumentációt 1962. szeptember 5-én juttatta el Biszku Béla Vlagyimir Szemicsasznijnak, a KGB akkori vezetőjének.⁴⁸

46 MOL M-KS 288. f. 5/275. ő. e. A határozat szövege megjelent: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Budapest, 1964, Kossuth, 554–558. o.

47 TH Koncepciós perek iratai 233. d. IX/1/1.

48 Az összefoglalót és a levelet lásd TH Koncepciós perek iratai 233. d. IX/1/2.

A Belügyminisztérium Személyügyi Főosztályának 1962. augusztus 21-i kimutatása szerint a Központi Bizottság határozata nyomán a Belügyminisztériumból nyugállományba helyeztek 12 főt, a polgári életbe pedig áthelyeztek 64 személyt.⁴⁹ A határozat végrehajtásáról szóló jelentés 1962. október 23-án került a Politikai Bizottság napirendjére. Eszerint a leszerelések és áthelyezések lebonyolítása „humánus” módon történt; miután az érintettek felelősségét bizonyító anyagokat összegyűjtötték, és ezzel az illetőt szembesítették, felmérték az elhelyezési lehetőségeket, és a szervek vezető beosztású funkcionáriusai az áthelyezés okát minden személlyel megbeszélték. Egyesek ugyan még így is kisebbiteni vagy tagadni igyekeztek felelősségüket, a többség azonban igazságosnak tartotta az intézkedést – csak az váltott ki némi elégedetlenséget, hogy az áthelyezések következtében némelyeknek csökkent a fizetése, amelyet a napirend előadója, Biszku Béla egyszerű „figyelmetlenségnek” tudott be, s rögtön ígéretet is tett a szintén aggodalmaskodó Fock Jenőnek a kérdés megnyugtató rendezésére.⁵⁰ A Belügyminisztériumból ekkor elbocsátott volt ávosok sorsa egy-két kivételtől eltekintve jórészt ismeretlen. Ugyanakkor a Nagy Imre-pert is előkészítő Rajnai Sándor diplomáciai karriert futott be, és moszkvai nagykövetségként fejezte be pályafutását. Tihanyi János 1966-ban a Berlińi Magyar Kereskedelmi Kirendeltségre került, s tudomásunk szerint Moravec Lászlónak sem kellett megválnia a Finommechanikai Vállalat igazgatói székétől azért, mert kizárták a pártból. Egyedül Dékán István esetében nem tartotta helyesnek a Központi Ellenőrző Bizottság, hogy továbbra is a Vendéglátó-ipari Technikum igazgatója maradjon.

A Központi Bizottság 1962. augusztus 14–16-i határozatának „feldolgozásaként” és a szükséges politikai tanulságok levonása végett – mint már említettem – 1962 novemberében a belügyi és igazságügyi szervek vezetői részére is elkészült egy összefoglaló a „volt államvédelmi és igazságügyi szervek szerepéről a személyi kultusz idején a munkásmozgalmi emberek ellen elkövetett törvénysértésekben”. A belügyi vezetés a KB határozatát úgy értékelte, hogy az jelentősen hozzájárult a politikai nyomozó szervek munkájának további javításához és segítségnyújtott a „szocialista törvényesség maradéktalan érvényesítéséért folyó harcban”.

A Központi Bizottság 1962. augusztusi határozata végre nevében nevezte a fő felelősöket, és ország-világ elé tárta az egykori Államvédelmi Hatóság által elkövetett szörnyűségeket. Azonban nemcsak bírósági felelősségre vonásra nem került sor, de a teljes igazság feltárása is elmaradt, hiszen ki merte volna boncolgatni például Kádár János szerepét a Rajk-perben?

Egy évvel később az 1963. évi 4. sz. törvényerejű rendelet a közkegyelem gyakorlásáról zárta le valójában a törvénysértések ügyét, felmentést adva mindenkinek „akik hatalmukkal visszaélve a szocialista törvényességet megsértették.”

Külön figyelmet érdemelne annak vizsgálata, hogy a Belügyminisztérium állományából a törvénysértésekkel összefüggésben 1956 és 1962 között elbocsátottak közül hányan és mikor nyertek „bűnbocsánatot”, s kerültek vissza – nem ritkán igen magas pozícióba – a Belügyminisztériumba vagy az állami és társadalmi élet más területére. E kérdés azonban már túlmutat e tanulmány témáján.

49 BM KI Miniszterhelyettesi közvetlen iratok 1965/3116. A KB 1962. augusztus 16-i határozatának végrehajtásáról szóló jelentésben a BM-ből eltávolítottak száma 77. (MOL M-KS 288. f. 5/280. 6. e.)

50 MOL M-KS 288. f. 5/280. 6. e.

STANDEISKY ÉVA

EGY SZÜLETÉSNAP KÖVETKEZMÉNYEI

A SZÜLETÉSNAP

Tompa Kálmán, az írók, művészek orvosa, képzőművészeti alkotások és szép, régi tárgyak szenvedélyes gyűjtője három, egymást követő alkalommal, 1958. január 3-án, 4-én és 5-én ünnepelte hatvanadik születésnapját. A három estén csaknem százan – írók, művészek – köszöntötték őt Kékgolyó utcai lakásán. A vendégek között több besúgó is jelen volt. Jelentéseikből a belügyes elemzők azt a következtetést vonták le, hogy államellenes szervezkedés van készülöben. Az értelmiségiekre szakosodott politikai nyomozócsoport tüzetes megfigyelés alá vette a számára leggyanúsabbakat. Lehallgatta telefonjukat, lehallgatókészüléket – poloskát – szereltetett be lakásaikba, új titkos ügynököket szervezett be...

A születésnap hatósági következményeinek elemzése nem csupán a belügyes módszerek feltárását, hanem az írók közötti egység bomlási folyamatának bemutatását is lehetővé teszi. Ennek során érzékeltetjük az állambiztonsági iratok értelmezésének nehézségeit, a történeteket relativizáló forrástípusok problematikáját is.

A HÁTTER

A NÉPIEK A FORRADALOM UTÁN

Tompához talán legközelebb a népi írók álltak. Számos barátja, ismerőse került ki közülük. A népiék 1956–57 fordulóján még úgy vélték, hogy Kádárnak szüksége lesz a volt koalíciós pártokra, köztük az 1956 októberében Petőfi Pártra átkeresztelt Nemzeti Parasztpártra is. A Petőfi Párt egyik vezetőjének s egyben a Belügyminisztérium informátorának 1957. január közepén kelt, a BM számára írt feljegyzése szerint „[N]incs még végleges kialakult helyzet a pártban, és a koalícióban való részvételről is mindenkinek más a véleménye. Tamási Áron lehülyézi Veres Pétert, Féja Géza Illyés Gyulát nevezi opportunistának [...] Mindnyájan a kibontakozás hívei, az nem kétséges, remélnék egy 75%-os eredményt már január végére, de egyesek már 50%-os kibontakozásban is benne lennének. Az ország helyzetét aggasztónak látják, és külön bizottság foglalkozik a koalíció gazdasági terveivel. [...] A szocializmus vívmányait fenntartani kívánják. Nem kell kapitalizmus és még 50-60 holdas birtok sem. [...] MSZMP nem lesz, úgy sem lehet megszervezni. Kádárnak mást kell kitalálni, ez is bizonyos. A hangulat reményteljes és gondokkal teli. De nincs garnitúra az írókon kívül.”¹

1 II/3.-a. alosztály, 1957. január 15-i feljegyzés, név és dátum nélkül. Történelmi Hivatal (a továbbiakban TH) O-14 822/1. A jelentőnek a parasztpárton belül vezető funkciója lehetett.

A többpárti kormánykoalíció esélyeinek romlását látva a népiek kulturális (könyv- és lapkiadó) szövetkezet, a Magyar Írás Irodalmi és Művelődési Szövetkezet létrehozásával próbálkoztak: 150 000 tagra számítottak, akik részjegy befizetésével tartották volna fenn a vállalkozást. A nyomozószervek, miután tudomást szereztek erről, azt javasolták az MSZMP vezetésében az e problémakörrel is foglalkozó, a népi írókat jól ismerő Kállai Gyulának, hogy az illetékes állami szerv ne utasítsa el, de ne is engedélyezze Püskiék szövetkezetalapító kérelmét.²

Németh László és Szabó Lőrinc 1957 tavaszán Kossuth-díjat kapott, s a népi írókat hónapokig azzal hitegették, hogy folyóiratot indíthatnak. A népiek nehéz helyzetbe kerültek. A lapalapításról nem akartak lemondani, ugyanakkor nem szerették volna azt a látszatot keltetni, hogy támogatják a megtorló hatalmat. Rendőrségi kihallgatásokon, bírósági tárgyalásokon kiálltak a perbe fogott volt kommunista írók mellett. A népi írók legnagyobbjai (Illyés Gyula és Németh László) nem legitimálták Kádárékat: némi hezitálás után úgy határoztak, hogy nem vesznek részt a betiltott írószövetség pótlására létrehozott Irodalmi Tanács munkájában. Besúgói jelentés szerint Püski Sándor, Féja Géza és Kodolányi János hibának tartották, hogy 1957 tavaszán Németh László és Illyés Gyula visszautasította a kormány együttműködési javaslatát, s ezzel az irodalmi élet újjászervezését átengedte a szektás, balos kommunistáknak, akiket a kádári vezetés sem kedvelt igazán, de akikre, más vállalkozók híján, támaszkodnia kellett.³

A népi írók eltérően vélekedtek arról, hogy éljenek-e az 1957-ben megnyíló publikálási lehetőségekkel, elfogadják-e a felajánlott kiadói szerződéseket, társadalmi posztokat. Veres Péter és Szabó Pál mellett különösen Féja Géza és Tamási Áron volt megegyezéspárti, a hatalom azonban Némethet és Illyést szerette volna szövetségesül megnyerni: ekkor még hiába. A népiek balszélén elhelyezkedő Darvas József 1956 után is letette voksát a hatalom mellett, míg Jankovich Ferenc talán sértett hiúságból, karriervágyból paktált le Kádárékkal.

A POLITIKAI NYOMOZÓSZERVEK TERVEI

Az értelmiségiekre szakosodott állambiztonsági részlegek informátorai, fizetett ügynökei a forradalom alatti kényszerű szünetet követően november 4-e után jelentéseikben visszamenőleg beszámoltak a forradalom alatti eseményekről. Megbízóikat alapvetően az éppen aktuális pártpolitika motiválta: részben megnyerni, részben szétzilálni, egymásnak ugrasztani akarták az írókat, mindenekelőtt a népieket.

„A Petőfi Párt helyzetéről csak felszínesen vagyunk tájékoztatva. Operatív elhárító munkánk nem eléggé mélyreható és kombinatív. Például nem használjuk fel kellően kultúrpolitikai lehetőségeinket a népi írók csoportjának bomlasztására. Kevés megfelelő hírszerző lehetőséggel rendelkező ügynökünk van, így ellenséges tevékenységüket nem tudjuk időben figyelemmel kísérni. Ebből adódik, hogy sem hazai, sem külföldi kapcsolataikról, politikai és taktikai elképzelésükről sem rendelkezünk megnyugtató adatokkal [...] A Petőfi Párt vonalán 6 ügynökkel és 2 informátorral rendelkezünk. Ebből kettőnek van komoly hírszerző lehetősége. Két ügynököt a közelmúltban szerveztünk be, de lehetőségeik korlátozottak. Két

2 II/3-d. alosztály 1957. január 17-i jelentése. A gépiraton Galambos Józsefnek, a BM Politikai Nyomozó Főosztály helyettesének Kállai Gyulának szóló, kézzel írott javaslatai olvashatók. TH O-11 803/10. A Petőfi Párt 1956 utáni történetéről lásd: Csicskó Mária-Körösi András: Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközélen. A Petőfi Párt 1956–57-ben. *Századvég*, 1989. 1–2. sz.

3 II/5-d. alosztály, „Juhász Lajos” 1957. május 9-i jelentését május 14-én feljegyezte Gál Ferenc ny. fhdgy. TH O-11 803/10. Az idézőjelben lévő fedőnevek minden esetben eredetiek.

ügynök pedig megtagadta a munkát” – panaszkodik a belügy egy 1957 elején keletkezett előterjesztésben.⁴

A BM belső elhárítással foglalkozó munkatársai taktikát dolgoztak ki a Petőfi Párt jobb-szárnyának bomlasztására. Ügynököket bíztak meg azzal, hogy a passzívokat késztessek nyílt állásfoglalásra, s a lojálisabbakat, hiúságukra építve, nyerjék meg az MSZMP politikájának. Vonják be őket a Hazafias Népfront munkájába. A párt megnyerésük érdekében hozzon anyagi és kulturális áldozatot, engedje őket külföldre utazni, így a volt parasztpártiak emigrációs kapcsolatait is alaposabban fel lehetne térképezni.⁵

Az 1957 őszéről keltezett ügynöki, informátori jelentések szerzői általában tájékozott, művelt értelmiségiek voltak, szinte kivétel nélkül azon fáradoztak, hogy meggyőzzék az MSZMP vezetőit arról, hogy a nem kommunista írók közül számosan, de legfőképpen a népiek, az új rendszer támogatói lehetnek, ha a kommunisták a megfelelő módon bánnak velük. Szerintük az írók zömükben kapitalizmusellenesek, gyűlölik a Horthy-rendszert, s kellő politikai ügyességgel a nemzet iránti felelősségérzetük is a Kádár-rendszer javára kamatoztatható. Az egykori parasztpárti értelmiségiek elégedetlensége, morgása jó szándékból, s nem „reakciósságból” fakad, állítja egyikük. „A párt hasznos és használható útítársakra, szimpatizánsokra lel bennük – folytatja ugyan – , ha módot nyújt arra, hogy eszmei zűrzavaruk vitákban tisztázódjék, ha kételyei[k] és megingásai[k] és a tudatosan ellenséges ideológiai rombolás[uk] között különbséget tesz a párt. Ehhez azonban az kell, hogy az egyes párttagoknak olyan kifinomult hallása legyen, hogy meg tudja [sic!] különböztetni a jogos elégedetlenség javítószándékát a hibákon örvendező, alattomos szándékú elégedetlenségtől, amely mindenkor kísérletet fog tenni arra, hogy visszaéljen a szocialista demokrácia adta lehetőségekkel. Jószándéknak, segíteni akarásnak, fejlődésvágyanak, a nép iránti odaadásnak nincs híjával ez az értelmiség, hiszen népi, paraszti származásának tudata él benne, végső fokon tehát nem érezheti idegennek a munkás-paraszt hatalmat.”⁶

A politikai nyomozószervek 1957 nyarán javaslatot tettek a szövetkezetalapító kérelmet beadó, 1945 előtti kiadói tevékenységéről ismert Püski Sándor internálására. „Kikapcsolását” azzal indokolták, hogy a disszidensekkel levelez, és az államrend ellen szervezkedik.⁷

Püski még 1957 végén is valamiféle kompromisszum megteremthetőségében reménykedett: elképzelései azonban elfogadhatatlanok voltak az ekkor már egyre magabiztosabbá váló hatalom számára. Püski ugyanis együttműködni, s nem alárendelődni, megalkudni akart. Az alábbi ügynöki jelentésrészlet azonban kritikával olvasandó: feltehetően Püski gyanakodott beszélgetőpartnere belügyes státusára, s a spiclit mintegy postásként használta a hatalom felé: „az írók már mind mellé álltak az új politikának: Erdélyi József, Kádár Lajos és Sinka István is, aki pedig a legkésőbb határozta el magát. Csak az a baj, hogy a párt [MSZMP] nehezen szánja el magát arra, hogy a nem kommunista íróknak engedjen pártpolitikától mentes sajtót. [...] nálunk is kialakulhat olyan többpártrendszer, mint a kínai, lengyel és kelet-németországi, és akkor a magyar nép még bizonytalankodó másik fele is eredményesebben tud termelni...” – adta vissza Püski szavait az ügynök.⁸ „Az írói tárgyalások

4 TH O–14 822/1. Dátum és cím nélkül.

5 „Harmath András” 1957. június 13-án kelt, 34 oldalas és „Kárpáti” 1957. július 2-án lejegyzett kétoldalas jelentése. TH O–14 822/1.

6 „Kárpáti” 1957. október 31-i, 12 órákor adott információi nyomán 1957. november 15-én készült jelentés. Vette: Engelhardt János rendőrnagy főhadnagy. TH O–14 822/1.

7 Agócs István rny. szds. alosztályvezető és Hollós Ervin rny. alezr. osztályvezető – II/5-a. osztály – 1957. július 9-i javaslata. TH O–11 803/10. Püskit végül is nem internálták: az indoklás nem ismert.

nem egyszer Tompa Kálmán orvos lakásán, az ő közvetítésével folytak [...] a Püski-körhöz tartozó Tompa állandóan tartja a kapcsolatot az összes népi írókkal...” – olvasható egy másik ügynöki jelentésben.⁹

ÜNNEPLÉS HÁROM ESTÉN ÁT

„Most múltam 60 éves. Négy estén jöttek hozzánk, vagy 150-en. A legnagyobb írók, képzőművészek, néhány nagy színész, néhány egyetemi tanár és néhány jó barát »civil«, volt itt mozgalom [sic!] bőven, hangulat, érdekesség magas szinten” – írja Tompa Kálmán külföldön élő ismerősének, az 1944-ben emigrált Vaszary Piri színésznőnek.¹⁰

1. PÉNTEK

Tompa néhány nevesebb ismerősét hívta meg születésnapjára, január 3-ára. Úgy gondolta, bizalmas körben lényegi kérdésekről is beszélgethetnek. A vendégek: Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Szabó Pál, Veres Péter, Illés Endre, Keresztury Dezső, Remenyik Zsigmond, valamint Barcsay Jenő és Borsos Miklós. Az egyik ügynök azt jelentette belüleges kapcsolatának, hogy Tompa szerint „kifejezetten Illyésné kérésére” jött össze a szűkebb társaság.¹¹ Az első este csak közvetett forrásokból, besúgóí másodinformációkból rekonstruálható: az elsőnap vendégek között ugyanis nem volt rendőrségi ügynök.

„A vezető népiesek [...] már pénteken összejöttek Tompa lakásán születésnapot tartani. Ez annyira feldühítette Sinkát, hogy a szombat esti nagy vacsorára el sem jött [...] A péntek esti »ünnepségről« Tompáné bizalmasan közölte velem [tudniillik az ügynökkel], hogy nagyon rosszul sikerült. Sokat veszekedtek, a hangulat fagyos volt, s Kálmán (Tompa) egész éjjel nem aludt az idegességtől.”¹² Egy másik jelentő szerint „Illyés kedélye nem volt kielégítő”, és a távol maradó Sinka csak „kicsit bántódott meg”.¹³

„Igen szomorúan beszéltek az irodalmi kibontakozás lehetőségeiről s arról, hogy semmi reményük a saját kezdeményezésre” – összegezte Szabó Pál véleményét egyik – besúgó – ismerőse.¹⁴ Ahogy állítólag Tompa később maga mesélte: „rezignált, tanácstalan hangulatban” voltak együtt. A fenti ügynök két nappal későbbi beszámolója szerint Tompa azt mondta volna neki, hogy az estén „meghitt, jó hangulat” uralkodott.¹⁵

„Harmadkézből” tudható, hogy az „urbánus” Illés Endre munkahelyén, a Szépirodalmi Könyvkiadóban arról számolt be kollégáinak, hogy nem szívesen vett részt a 3-i összejövetelen. Meghívói azon fáradoztak, hogy megnyerjék elképzelésüknek, vagyis: vesse latba befo-

8 „Kassai” 1957. december 6-i, du. 3 órakor adott jelentését „vette” december 18-án Engelhardt János rny. fhdgy. TH O-11 803/4.

9 „Juhász” 1957. december 6-i jelentését leírta Gál Ferenc rny. fhdgy. december 18-án. TH O-11 803/10.

10 A levél másolata levélellenőrzés útján került az állambiztonsági szervekhez. TH O-11 803/1. A levélíró túloz: a három estén összesen 80-100-an látogattak el hozzá.

11 „Juhász” 1958. január 16-i jelentését rögzítette 18-án Gál Ferenc rendőrnymozó főhadnagy. TH O-11 804/1.

12 „Duna” 1958. január 6-án adott és január 7-én rögzített jelentése. „Vette”, azaz feljegyezte Halmi György rendőrnymozó hadnagy TH O-11 803/1.

13 „Juhász” 1958. január 16-i, fentebb idézett jelentése.

14 „Juhász” 1958. január 10-i jelentését leírta Gál Ferenc 1958. január 16-án. TH O-11803/1.

15 „Juhász” 1958. január 14-i jelentését vette Gál Ferenc rny. fhdgy. 1958. január 16-án, illetve január 16-i jelentését 18-án. TH O-11 803/1.

lyását annak érdekében, hogy a népi írók régebbi művei újra napvilágot láthassanak.¹⁶ Arra kérték, hogy mint ismert kiadói ember járjon közbe érdekükben Köpeczi Bélánál, a kiadói főigazgatónál. Illés nem kötelezte el magát. Illyés és Németh eltérő módon vélekedtek arról – fejtegette besúgó ismerősének Illés Endre –, hogy szabad-e új művek kiadásával a rendszert támogatni. Illyés ellenezte ezt, míg Németh László, valamint Tamási Áron és Féja Géza a publikálás mellett voltak.¹⁷

Illés Endre beszámolójáról, melyet a kiadóban tartott, egyik szervezett munkatárs jelentéséből is tudunk. „Tompa Kálmán az írók között lévő ellentétek miatt rendezte három nap az összejevetelt” – idézi a besúgó Illés Endrét. Illés itt állítólag azt mondta: „a népiesek jobban konspirálnak, mint valamikor a kommunisták.” A legveszélyesebb ember közülük Féja, aki minden áron egy népies folyóirat főszerkesztője szeretne lenni. Illés Endre retteg ettől, mert Féja „mindenre hajlandó volna”: hatalomvágyó, ezért sokan utálják. Írjon a Kortársba, javasolta Illés, „hisz lényegileg az is a népiesek kezében van”. „Tamási Áron teljesen Féja kezében van”, Veres Péter vezérszerepre vágyó báb, Illyés Gyula pedig kivár egy jobb időre. A népiesek között komoly ellentétek vannak, Féja és Illyés, valamint Németh és Darvas gyűlölik egymást – összegezte Illés beszámolóját az ügynök.¹⁸

2. SZOMBAT

A második estén gyűlt össze a legnépesebb társaság: körülbelül negyvenen-ötvenen. Lényegében a forradalom előtt és alatt kiteljesedő írói (értelmiségi) egységet reprezentáltak. A különféle politikai nézetek és esztétikai felfogások képviselőinek sora Féja Gézától, Erdélyi Józseftől, Püski Sándortól, Jékely Zoltánon, Vas Istvánon, Weöres Sándoron, Szentkuthy Miklóson át Hubay Miklósig, Cseres Tiborig, Kolozsvári Grandpierre Emilig, Kuczka Péterig, Fodor Józsefíg, Nagy Lászlóig és Juhász Ferencig terjedt.

A társaság központja Féja Géza volt: ő köszöntötte elsőként az ünnepeltet. Elmondta, hogy Szlovákiában sokan hívei az 1956-os magyar forradalomnak, a szlovákiai magyarok olvassák a népi írók műveit. A Kádár-kormány támogatására biztatott: „Kádár elvtársékkal lehetne dolgozni, de a kisebb káderek ezt megakadályozzák, s »ezek meg fogják buktatni Kádárt is«.”¹⁹

Egy másik vacsoravendég bizalmas baráti körben azt mesélte, hogy Féja szerint jó a viszony a népiek és a hatalom között: „az Aczéllal [Györggyel] való nexust még szorosabbá fogják vonni, meghívják maguk közé, még baráti, társadalmi együttlétekre is. Már eddig is nagy haszna volt, a pártot és a rendszert emberi közelbe hozta olyan írók előtt is, akik nem mindenben szimpatizánsak. Az, hogy ma van élő és alkotó irodalom, azt a párt kizárólag Aczélnak köszönheti. [...] ha mindig ilyen emberek jelentették volna a pártot, nem lett volna 1956 októbere.”²⁰ Féja a pénteki születésnap vacsorán szervezte, bővítette a hatalom potenciális

16 1945 előtt a Szépirodalmi elődje, a Révai Kiadó adta ki például Tamási Áron műveit, melyek szerkesztője Illés Endre volt.

17 „Jánosi” 1958. január 16-i szóbeli jelentését másnap lejegyezte Gál Ferenc. TH O–11 803/1. Illyés állítólag kifejtette: „mai írások elhelyezését és megjelenését ő meg sem kísérli.” Németh azt mondta volna, hogy „az íróknak írnia kell, benne kell élni korában még akkor is, ha az mocsár, mert másképp elszakad a tömegektől, s ebben az esetben nem is tudja kifejezni a nép gondolatvilágát, annak gondját-baját”. Hollós Ervin rendőrmozogó alezredesnek, a BM II/5. oszálya vezetőjének 1958. január 18-i jelentése. TH O–11 803/1.

18 „Boriz” 1958. január 24-i jelentését „vette” 28-án Gál Ferenc. TH O–11 803/1.

19 „Jánosi” 1958. január 16-i szóbeli jelentésének január 17-én rögzített gépirata. TH O–11 803/1. Az idézett szövegből valószínűsíthető, hogy a feltehetően kommunista ügynök egyetértett Féjával.

partnerének tekintett népiek körét. Feltehetően az ő tanácsára hívott meg Tompa ismerősei közül „baloldaliakat”: Fodor Józsefet, Szüdi Györgyöt és Szentiványi Kálmánt.

Fodort és Szüdit „nagy nehezen, de székely ésszel hívtam meg... Én nem tudtam, amikor meghívtam, nekem azt mondták, úgy megbotránkozva mondták, hogy Maléter ellen írt verset, hogy fel az akasztófára. Akkor még okosság szempontjából sem tudtam volna meghívni, ha én ezt tudom” – idézi egy belügyi összefoglaló Tompát, akinek fentebbi szavait a lakásába beépített lehallgatókészülék rögzítette.²¹

Szentiványi Kálmán a *Földműves* című lapot szerkesztette, regényeket írt, melyek kiadóra találtak ugyan, de szerzőjük hiába várt mérvadó, szakmai kritikára. Szentiványi közel érezte magát a népiekhez, és gyűlölte a zsidó származású, a Rákosi-érában különösen sikeres kommunista írókat. Kommunista elkötelezettsége mögött plebejus népiség, kirekesztő nacionalizmus és polgárelenességnek álcázott, dühödt antiszemitizmus rejlett. Azok közé tartozott, akik már 1956 novemberétől Kádár és a forradalmat leverő szovjetek oldalára álltak. Állásfoglalása egyértelműen bizonyítható 1956 decemberében Solohovnak írott „nyílt” levele alapján, melyet a szovjet pártvezetés külügyekért felelős illetékese, akihez az episztola a címzett helyett (vagy után?) került, jobbnak látott elsüllyeszteni az irattárban.

1956 végén Solohov próbálta meggyőzni a magyar írókat arról, hogy ellenforradalomnak tekintsek a hazájukban történeteket. Az ismert szovjet író levelét 1956. december 28-án tette közzé a Népszabadság, ugyanazon a napon, amikor a forradalom mellett kiálló írók különböző csoportjai – az ellenzékivé lett korábbi sztálinisták, a heterogén összetételű népiek, az 1948 után az irodalmi életből kitzasztottak – az írószövetség feloszlata előtt utójára tettek hitet a forradalom mellett. Tanácskozásukon Déry Tibor utasította vissza szovjet íróvársa elfogadhatatlannak ítélt, tudatlanságról, tendenciózus félretájékoztatottságról tanúskodó tanácsait.

Szentiványi Solohovnak írt levelében – s feltehetően egy évvel később, Tompa születésnapra összejövetelén is – csak a „polgári származású” kommunista ellenzékiek kirekesztésével tudja elképzelni a kibontakozást: nem vesz tudomást 1953 utáni fordulatukról, összemossa őket Rákosiékkal, akiknek végleges menesztésével egyetért. Szembeállítja velük a mártír Rajk Lászlót, mint igazi kommunistát, akinek haláláért már-már minden „polgári származású” kommunistát felelőssé tesz. Bár a szövegben egyszer sem fordul elő a „zsidó” szó, a nyílt levél antiszemita jellegű: burkoltan zsidóellenes. A politikából, a közéletből, a kultúrából a levél szerzője szerint kiiktatandó írókat szitokként használt állandó szókapcsolat helyettesíti: „a pártjelvényes nyárspolgárok”, vagy a „pártjelvényes kispolgárok” jelzős szóösszetétel.²² 1958 januárjára, a születésnap idejére a levelében felvetettek részben teljesültek: a vetélytársainak tartott volt kommunista írók vagy emigráltak, vagy börtönben ültek. Az elcsenevesszedett irodalmi közélet irányítása azonban a szintén „polgári származású”, balos kommunisták kezébe került (Böloni György, Goda Gábor, Sándor Kálmán, Mesterházi Lajos), akik helyett Szentiványi – az MSZMP egyes kultúrpolitikusaihoz hasonlóan – szívesebben látott volna népi származású kommunistákat vagy népi írói szövetségeseket. Ez utóbbi az érintettek egy részének sem volt ellenére. Féja a születésnap vacsorán arra kérte Szentiványit, hogy az

20 „Varga” ügynök 1958. január 10-i jelentése. Rögzítette Gál Ferenc rendőr főhadnagy 1958. január 16-án. TH O-11 803/1. Féja elismerő szavait Aczél Györgyről „Juhász” ügynök is említi január 24-én adott jelentésében. Uo. Feltételezhető ugyanakkor, hogy „Varga” véleménye is formálta a jelentésében adott, igen pozitív Aczél-képet.

21 A felvétel ideje: 1958. augusztus 13. Összefoglaló jelentés a „Harmadikos” ügyről, BM II/5. osztály, 1958. október 31. TH O-11 803/1.

22 Oroszországi Föderáció Elnöki Levéltára (Archiv Prezidenta Rosszsijszkoj Federacii), Moszkva, 5. fond, 30. csoport, 236. őrzési egység, 4601. dosszié, 119–145. oldal.

MSZMP-ben járjon közbe a volt párttag írók (Benjámin László, Tamási Lajos) és a népiek érdekében, „s azt az álláspontot képviselje, hogy a népiesekkel a kormány 80%-ig meg tud egyezni, és létre lehet hozni egy irodalmi egységfrontot a mostani párttag írókból, a volt párttag írókból és a népiesekből, azonban ebből az egységből ki kell maradnia Bölöni Györgynek, Goda Gábornak, Sándor Kálmánnak, Gergely Sándornak és társaiknak. Ezek szektánsok, irodalmi értéket nem képviselnek, ezekkel nem lehet együttműködni. [...] felvetették Szentiványinak azt is, hogy tapogatódjon a kormánynál, hogy az Új Hangot Simon István vezetése alatt lényegileg a régi gárdával nem lehetne-e reorganizálni.”²³

A szombati társaságban a egyes összetétel miatt óhatatlanul feszültségek keletkeztek. „A részeg Weöres Sándor nála szokatlan módon élesen megtámadta Fodor Józsefet és Szüdi Györgyöt, »piszok hazaárulóknak« nevezte őket” – olvasható egy másik ügynöki beszámolóban.²⁴ („Juhász” fentebb már idézett január 16-i ügynöki jelentése.) Egy másik jelentő szerint a „muszkavezető” szó is elhangzott.²⁵ „Weöres azt mondta Fodornak – »Jóska! Jóska! Hát így elárultad a forradalmat!«” – jelentette a letartóztatott Püski zárkaügynök cellatársa 1962. május 18-án.²⁶ „Weöres Sándor költő berúgott, s ittasan belekötött a jelenlévő Fodor Józsefbe és Szüdi Györgybe, s hazaárulóknak nevezte őket, mire Kuczka igen karakánul viselkedett, s megvédte Fodort. Erre Fodor felesége sírógörcsöt kapott, nagyon megijedt férje magatartása miatt, taxiba tette és hazavitte.”²⁷ Nem minden besúgó viseltetett jóindulattal Kuczka Péter iránt sem, aki a kommunista reformellenzékhez tartozott, s akit, elsősorban az Országos Nemzeti Bizottság szervezése miatt, 1957-ben többször fenyegetett a letartóztatás veszélye. Születésnapjait azok a besúgók idézték rosszindulatúan, akik egyébként sem kedvelhették a korábbi években sikeres író, vagy akik a belügyesek szemében „pettyes” Kuczka további kompromittálásával ügybuzgalmukat szerették volna bizonyítani. „A vacsora alatt több tószta volt – jelenti az egyik spicli –, majd valamennyien a »magyar forradalomról« beszéltek. Legélesebben Kuczka beszédét kell elvetni: többek között arról beszélt, hogy az, hogy ilyen szép számmal itt összejöttünk s egyetértésben beszélgethetünk, az a »dicsőséges magyar forradalom« következménye.”²⁸ „Emeljük poharunkat Tompa Kálmán egészségére, valamint a dicsőséges magyar forradalomra, mely lehetővé tette, hogy mi itt együttesen beszélhessük meg problémáinkat” – idézik Kuczka állítólagos pohárköszöntőjét a későbbi belügyi összefoglalók.²⁹ „Erdélyi József, amikor meglátta, hogy Fáják puszipajtások Vas Istvánékkal, dührohambot kapott, és elrohant. Az előszobában, mikor Tompák maradásra igyekeztek bírni, görbe botját csapkodva azt ordította, hogy »Gézák csináltak már belőlem fasisztát, hazaárulót, népelleneseket, de összeesküvőt nem fognak«, s azután elrohant. Egyébként engem is nagyon megdöbbenett Fáják ronda komázása Vas Istvánékkal, az egész polgári bandával” – kommentálja a jelenetet az ügynök.³⁰ Erdélyi „saját közlése szerint nem akart zsidókkal együtt szórakozni, s különben is veszélyesnek tartotta ezt a nagy összejöv-

23 Hollós Ervin rendőrnnyomozó alezredeknek, a BM II/5. oszálya vezetőjének 1958. január 18-i jelentése. TH O-11 803/1.

24 „Juhász” fentebb már idézett január 16-i ügynöki jelentése.

25 Lásd Hollós Ervin fentebb már idézett január 18-i jelentését.

26 TH V-147 256/6.

27 „János” 1958. január 16-i szóbeli jelentésének január 17-én rögzített gépirata. TH O-11 803/1.

28 „Duna” 1958. január 6-án adott és január 7-én rögzített jelentése. Feljegyezte Halmai György rendőrnnyomozó hadnagy. TH O-11 803/1.

29 1958 október–novemberében több is. TH O-11 803/1.

30 „Duna” 1958. január 6-án adott és január 7-én rögzített, fentebb már idézett jelentése.

telt” – jelenti egy másik besúgó.³¹ Vas István feleségének szavait így adja vissza a fentebb idézett ügynök egy másik (január 24-i) jelentése: „Szántó Piroska megjegyezte: »Mindig mondom Pistának, hogy nincs csúnyább, mint amikor egy zsidó részeg...«”³²

Erdélyi József 1953 végétől fokozatosan került vissza az irodalmi életbe: elsőként a rendszer elfogadásáról tanúskodó írásai láttak napvilágot. Erdélyi a művei megjelentetését lehetővé tévő bűnbocsánat esetleges visszavonását Kádár hatalomra kerülése után sem akarta kockáztatni. A rendszer egyik tabutémáját, a zsidókérdést kerülte ugyan, de nincs okunk azt feltételezni, hogy gondolkodásmódját, antiszemita beállítottságát alapvetően átformálta volna az 1945 után eltelt tizenkét év.

Az összejövetelekre Kodolányi Jánost is meghívták, aki állítólag azért nem jött el, mert „nem megy ilyen helyre, feleslegesnek tartja, nem érdekli a leittasodott emberek össze-viszsa beszéde. Ha nekik – népieseknek – valami problémájuk van, elmehetnek [az] illetékesekhez”.³³

Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs és Kálnoky László azzal mentették ki magukat, hogy Szigligeten, az írók alkotóházában töltik a szilvesztert: „beutalásunk hosszabb időre szól, és sajna, fölugrani és visszaugrani nem tudunk. Látja, látja, ilyen peches az ember. Pedig hogy mulattunk volna! Magával, esküszöm, még a csüddögölőt is kipróbáltam volna, ha hajlandó. Persze azért titokban ott leszünk – írja a többiek nevében is Nemes Nagy Ágnes –, lelkünk a borok fölött fog lebegni...”³⁴ 1958. január 3-án kelt levélben Lengyel Balázs, Kálnoky László, valamint Ottlik Géza és felesége gratuláló sorai is olvashatók.

Az összejövetelekre állítólag Jankovich Ferenc és Tatay Sándor is meghívót kapott: távolmaradásuk oka nem ismert.³⁵

3. VASÁRNAP

A harmadik születésnap-i összejövétel a művészet és Erdély jegyében telt. Tompa Székelyudvarhelyen született, s Erdélyben nőtt fel.³⁶ Ezen az estén az ismert színész, Tompa Sándor, az ünnepelt rokona mondott köszöntőt. A társaságban voltak: Czene Béla festő, Banovich Tamás filmrendező, Bihari József színész, Kornis Dezső festő, Molnár C. Pál és Pekári István festő, Pécsi Sándor színész, Radnay Béla gyorsíró, „az ország egyik legnagyobb magánképteménnyel rendelkező tulajdonosa”. Erről az estéről nem maradtak fenn ügynöki jelentések.

31 „Juhász” idézett 1958. január 16-i jelentése.

32 Uo.

33 Hollós Ervin (BM II/5. osztály) 1958. január 18-i jelentése. TH O–11803/1.

34 Tompa Kálmán-hagyaték. Várady Márta tulajdona, akinek ezúton is köszönöm, hogy a Tompa Kálmánra vonatkozó iratokat és fényképeket a rendelkezésemre bocsátotta.

35 A második napon a jelentések alapján a következők – felsoroltak és házasársuk – köszöntötték a születésnapját ünneplő házigazdát: Cseres Tibor, Dallos Sándor, Dénes Zsófia, Erdélyi József, Féja Géza, Fodor József, Gombos Ferenc (írói nevén: Simándy Pál), Hubay Miklós, Ignác Rózsa, Illés Endre, Jékely Zoltán, Juhász Ferenc, Kolozsvári Grandpierre Emil, Kristó Nagy István, Kuczka Péter, Nagy László, Nagyajtai Teréz (jelmeztervező), Németh Imre (volt parlamenti képviselő, író), Püski Sándor, Sinka István, Szabó Lőrinc özvegye és lánya, Căbörjani Szabó Klára, Szentiványi Kálmán, Szentkuthy Miklós, Szüdi György, Tamási Áron, Török Erzsébet, Vas István, Weöres Sándor. A lista természetesen nem teljes.

36 Tompa apja főreáliskolai igazgató volt Székelyudvarhelyen. Király utcai háza szomszédos volt a 11 gyermeket nevelő Rajk csizmadiamesterével. Tompa Kálmán innen ismerte a nála évekkal fiatalabb Rajk Lászlót. Tompa László, a két világháború között élő, ismert erdélyi költő Tompa Kálmán fivére volt. Ő ismertette meg az írókkal, elsőként Tamási Áronnal.

Mivel magyarázható Tompa Kálmán népszerűsége? Ez a kérdés a politikai nyomozószerveket is foglalkoztatta. „Mint házi orvos állandóan az íróbarátai mellett állott, mikor nem volt részük megbecsülésben s nem volt jövedelmük, ingyen gyógyította, sőt segélyezte őket. Önálló politikai vagy irodalmi véleménye alig lévén, senkivel köztük szembe nem került, s mint jó barát, mindig kiegyenlítő, közvetítő szerepet játszott. Vonatkozik ez elsősorban a népi írókra, akiknek baloldali szárnyát (Veres Péter, Illyés) megbecsülte és segítette a felszabadulás előtt, ezt követően pedig továbbra is jó barátként állt a nehezebb helyzetben lévő »jobbszárny« (Németh, Tamási, Kodolányi, Sinka, Erdélyi, Szabó Lőrinc) mellett. S minthogy a beérkezettek (Veres, Illyés, Szabó Pál) éppúgy bírták bizalmát, mint a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején mellőzöttek, nem egyszer közvetített közöttük. [...] A közös jó barát [vagyis Tompa] vendéglátó fehér asztalánál elsimultak a személyi ellentétek, s alkalom volt a közös szempontok megbeszélésére. [...] Az ellenforradalom harcai idején imponáló bátorsággal teljesítette orvosi hivatását, nem egy alkalommal részesített elsősegélyben sebesült szovjet katonákat is” – olvasható egy jóindulatúnak mondható ügynöki jelentésben.³⁷

Tompa Kálmánnak fülébe juthatott, hogy a születésnapjára iránt érdeklődött az állambiztonság. Találón s talán szándékosan is jegyezte meg ügynöknek vélt beszélgetőpartnerének: „...fel volt készülve rá, hogy ez a nagy összejövétel feltűnést kelt irodalmi és politikai körökben, már csak az időpontja miatt is. De születésnapja mostanra esik, nem tehet más időpontra, különben is (éppen az elsővonalbeli írók) minden évben össze szoktak jönni ilyenkor a lakásán. Hatvanéves pedig csak egyszer szokott lenni az ember – ez indokolta a nagy társaság összehívását [...] Sajnos, túlságosan jó bor volt, ezért volt egy-két disszonáns hang. De pl. nem felel meg a valóságnak, hogy bárki is összeveszett volna a másikkal. [...] Az irodalmi helyzet egészéről az volt a véleménye, hogy mindkét fél valóban a megegyezést keresi. [...] Még olyan mereven tartózkodó író, mint Sinka is, a közeledés, a publikálás, a megegyezés híve.”³⁸ „A rendszer nagyon bizonytalan, még egy baráti összejövételt sem lehet rendezni, mert mindjárt összeesküvésről beszélnek. Szerinte nem volt abban semmi. Sok barátom van. Egyszerre nem szedhetem össze őket ebben a zsúfolt lakásban. Így is alig fértünk el.”³⁹

A KÖVETKEZMÉNYEK

A szervek a születésnapról beérkezett besúgói jelentések alapján koncentrált támadást indítottak a népiek ellen. Érveikkel politikai felettéseiket, az MSZMP vezetését kívánták meggyőzni arról, hogy engedélyezzék az „ellenséges góc” felderítését. „Azoknak az íróknak és művészbereknek, akik ellenzéki módon viszonyultak és viszonyulnak még ma is [vagyis 1958 januárjában] a szocialista konszolidációhoz, igen aktív szerepet játszottak az ellenforradalmat előkészítő szellemi mozgalomban és az ellenforradalom alatt is – ez a legszélesebb és legjelentősebb szervezett megmozdulása az Írószövetség feloszlata óta. A vacsora előkészítése és lefolytatása beleillik abba a művelődéspolitikai és politikai vonalba, amely elsősorban a népies írók irányításával mind erőteljesebben bontakozik ki: ismét összetömöríteni

37 „Juhász” 1958. január 14-i jelentését feljegyezte Gál Ferenc ny. fhdgy. 1958. január 14-én. II/5-e. alosztály. TH O-11 803/1.

38 „Juhász” fentebb már többször idézett, 1958. január 16-i jelentése. Feltételezésünket erősíti, hogy Tompa védte a veszélyeztetett helyzetű Kuczkat besúgógyanús beszélgetőtársának: „Kuczka mindvégig igen tartózkodóan viselkedett, nem mondott semmi olyat, ami »veszélyes« lett volna...”

39 „Keleti” 1958. április 21-én 13 órakor leadott jelentését április 23-án feljegyezte Engelhardt József r. fhdgy. TH O-11 803/1.

az 1954 óta a párttal szembe forduló irodalmi ellenzéki frontot, úgy beleilleszkedni az irodalmi konszolidációba, hogy kisebb kompromisszumokkal az ellenzéki erők megőrizték elveiket, függetlenségüket, egységes erőt szegezzenek szembe a párt mai irodalmi politikájának megvalósítására törő erők elszigetelésére. Ez érezhető már jó ideje Németh László erőteljes törekvésében; a népiesek és urbánusok, volt kommunista írók egységbe tömörítésére. [...] Az imperialista és emigrációs sajtóban egyre több cikk jelenik meg, mely elsősorban Németh László és a népies írók nézeteihez, törekvéseihez fűz komoly reményeket a konszolidációba beilleszkedő harmadikutas ellenzéki politika legális érvényesítése szempontjából. [...] Az öszszevetelt megrendező Tompa Kálmán orvos, a népies írók barátja, az elmúlt években hallgató írók (Sinka, Erdélyi, Kodolányi, Féja stb.) anyagi támogatója is volt. Otthona mindig a népies írók találkozhelye volt, politikai jellegű megbeszéléseket tartottak ott évek óta, az ő lakásáról indult ki többek között el az ellenforradalomban a Petőfi Párt szervezése is. [...] A népies íróknak ez az irodalmi és művészvilág ellenzéki részét tömörítő kezdeményezése veszelyes abból a szempontból, hogy erőket tömöríthet a párt művelődéspolitikájának gátolására, [a] közeljövőben várható belpolitikai események [feltehetően a Nagy Imre-per] elleni fellépésekre. A külső és belső reakció manővereiből látható, hogy elsősorban is a kulturális élet hazai és nemzetközi tekintélyeit (Kodály, Lukács György, Illyés, Németh László, Veres Péter, Szabó Pál stb) igyekszik megkörnyékezni, s bizonyos akciókba vinni. Ennek meggátolását, az előkészítő lépések megzavarását szükséges elsőrendű ügynek tekinteni! Az akciót ugyanakkor véleményünk szerint úgy kell végrehajtani, hogy a felénk hajló és lojalitást mutató írókat nehogy visszaretentsük, összetömörítsük a velük szemben álló akció kezdeményezőivel” – érvelt a belső reakció elleni osztály vezetője.⁴⁰

A jelentés tendenciózan népi író ellenes, s mindenekelőtt Németh László befektetésére törekszik. A belügyi elemzéssel ellentétben a népiek nem „szervezkedtek” sem Tompa Kálmán lakásán, sem másutt, s Németh egyike volt a leginkább visszahúzódnak.

A Tompa Kálmán születésnapján megjelentek nem szervezkedési szándékkal, valamiféle népi-urbánus egység megteremtése céljából jöttek össze, hanem egyszerűen eleget tettek a baráti meghívásnak. Igaz, a jelenlevők zöme – a házigazda elképzelése szerint valamennyi meghívott – a forradalom híve volt. A vendégek között valóban voltak népiek és nem népiek egyaránt, az orvos ismeretségi köre ugyanis szélesebb volt egy irányzatos irodalmi csoportosulásnál vagy baráti társaságnál.

A háromnapos ünneplés alkalmat adott arra, hogy a népiek iránti hatalmi elnézést helytelenítő belügyesek bizonyíthassák: mégis van ellenséges szerveződési kísérlet, s a szálak külföldre is vezetnek...

A politikai nyomozók bizonyítási vágya érthető: „a belső reakció elleni harccal” foglalkozó nyomozótiszteket elkeserítette az apparátus forradalom alatti szétzilálódása, a forradalom leverése utáni lassú regenerálódás, s legfőképpen az a tudat, hogy szabad szellemű társaságok létezhetnek az ő ellenőrzésük nélkül is. Saját, átmeneti tehetetlenségükkel is magyarázhatták politikai vezetőik engedékenységét, puhakezűségét a népiekkel szemben, akiket ők a revizionista kommunistákkal együtt az „ellenforradalom” legfőbb felelőseinek, szellemi előkészítőinek tartottak.

Az MSZMP vezetőit, eltérően a politikai nyomozószervek tisztjeitől 1957-ben még nem igazán motiválták az ideológiai és érzelmi szempontok. Mindennapjaikat a hatalmuk megszilárdításáért folytatott napi küzdelem töltötte ki. 1957–58 fordulójától azonban a helyzet egyre inkább az állambiztonsági gondolkodásmódnak kedvezett. Kádárék ekkortól már elég erős-

40 Hollós Ervin 1958. január 18-i jelentése. Dr. Tompa Kálmán orvos születésnapj vacsorájáról. TH O-11 803/1.

nek érezték magukat ahhoz, hogy a közvetlen megtorlás tűzoltómunkája után nekilássanak a módszeres, törvényileg is körülbástyázott bosszúnak. A politikai pragmatizmus azonban a represszióknak ebben az új szakaszában is megmaradt, s fékezte a hivatásból keményebb belügyesek elméretezett retorziós igényét. A keményedésre utaló változások következtében azonban egyre csökkent a kiegyezésben hívő népiek optimizmusa. Kádár János 1958 januárjában országgyűlési beszédében ország-világ előtt üzent hadat a népieknek: „Mi – példának okáért – nem irodalmi stílusirányzatnak, hanem politikai csoportosulásnak, mégpedig a haladással ilyen vagy olyan formában szembeálló politikai csoportosulásnak tartjuk az úgynevezett »népies« írói csoportosulást. Ennek a csoportnak ugyanis az elvi kiinduló pontja – kimondva vagy ki nem mondva – szemben áll a munkásosztály vezető szerepével...”⁴¹

Az állambiztonsági kíváncsalom és a politikai szándék közeledett egymáshoz...

A TITKOS NYOMOZÁS

A szervek 1958 májusában javasolták, hogy ügynökeik kezdjenek bizalmas nyomozást a népi írók ellen, s nyissanak róluk ellenőrzési csoportdossziét. Kiindulásként Tompa Kálmán és Püski Sándor megfigyelését ajánlották. Indokolásuk szerint „a »népies« írók környezetében ellenséges tevékenység tapasztalható”. Harmadikutas ideológiájuk egyre népszerűbb az értelmiségiek között, és „igen komoly veszélyt jelent proletárdiktatúránk további fejlődésére”, mert közöttük „igen széles, volt fasiszta, ellenséges személyekből összetevődő »udvar« található”. Feltételezhető, hogy a népiek szoros kapcsolatban állnak az emigrációval: hiszen a kintiek értesülései a hazai eseményekről gyorsak és pontosak, s véleményük is rokon az itthoniakkal. Fel sem merült a belügyesekben, hogy a nézetazonossághoz nem feltétlenül szükséges ellenséges konspiráció. Feladatuk jelölték ki a maguk számára a „hazai és nyugati szálak felderítését”, az „ellenséges” körök bomlasztását. Az ügy bonyolultságára való tekintettel kérték, hogy a figyelést a szokásos hat hónap helyett tíz hónapig, de még inkább meghatározatlan ideig folytathassák.

Egy 1972-ben kelt iratból kiviláglik, hogy a BM 1950-től figyelte a Nemzeti Parasztpárt volt vezető politikusait. A pártról ún. „vonal”- vagy „objektum”-dossziét nyitott, melyet 1957-ben immár a Petőfi Párthoz tartozók nyilvántartására, ellenőrzésére újítottak meg, s 1971-ig volt üzemben. Az 1969-es felülvizsgálatkor az „antidemokratikus elemek” száma a dossziében 26 fő volt: valamennyien értelmiségiek, döntő többségük 50, illetve 60 éven felüli volt. 1972 után az állambiztonsági figyelem „csak” tizenhatukra terjedt ki.⁴² A Petőfi Párt szellemi irányító testületét alkotó népi írók 1958-ban, Tompa születésnapjára vacsorája után kerültek a politikai nyomozószervek figyelmének középpontjába. Az eddig hozzáférhető iratok alapján Tompa Kálmán megfigyelését 1960-ig követhetjük nyomon.

A Tompa–Püski-ügy a „Harmadikos” fedőnevet kapta, talán utalásként a népiek harmadikutas nézeteire. Az elnevezésben az is szerepet játszott, hogy mindkét megfigyelt családjában volt harmadikos gimnazista.⁴³ A Belügyminisztérium illetékes osztályán (II/5) 1958 vé-

41 Kádár beszéde a sajtóban és a rádióban került nyilvánosságra, az „eszmei harcokról” szóló rész, melyből a fenti idézet is való, az *Élet és Irodalom* címlapján kiemelten – keretbe szedve – jelent meg 1958. január 31-én.

42 TH O–14 822/1.

43 1961-ben a fedőnevet „Ellenállók”-ra változtatták. A megfigyelték köre addigra több tucatra bővült, a Tompa-szál eljelentéktelenedett. A Püski-szál viszont „kiterjedt”: 1962 nyarán a Zsigmond Gyula és társai-perben Püski Sándort „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésre való szövetkezés büntetése” miatt négy és fél évi börtönbüntetésre ítélték.

gén, 1959 elején sorozatban gyártották a rövidebb-hosszabb – általában 10-14 oldalas – összefoglaló jelentéseket: „kreálták” – formálták, bővítették – a Tompa-ügyet.

TOMPA KÁLMÁN „BŰNÖS” MÚLTJA

Tompa Kálmán a János Kórházban dolgozott belgyógyász főorvosként. Sok író, művész páciense volt. Pénzzel, ruhaneművel is segítette a rászoruló írókat. 1950–51-ben jótékonykodása már-már életmentő volt: Kodolányi János Balatonakarattyról, Bibó Lajos Hódmezővásárhelyről írt köszönőlevelei a Tompa-hagyatékban olvashatók. Az írók 1955-ben javasolták, hogy nevezzék ki Tompát az Irodalmi Alap orvosának. A rosszindulatú és preconcepciós belügyes értelmezés szerint kinevezését „a proletárdiktatúrával szembenálló, az írószövetségben akkor vezető szerepet játszó íróbarátai” szorgalmazták, „hogy a Tompáéknál folyó találkozásokat legalizálják, és a költségeket állami pénzből finanszírozzák”.⁴⁴

1956. október 28-án Tamási Áron, Sinka István, Gombos Imre és Jankovich Ferenc, Ignác Rózsa és mások az ő lakásán szerkesztették a *Rendületlenül* című irodalmi röpiratot. Kiadását is ők szervezték meg a Gerlóczy utcai akadémiai nyomdában.⁴⁵

Tompa szűkebb baráti köre a Parasztszövetség újjászervezését tervezte. Vagyis a belügyes gondolkodásmód szerint már a Petőfi Párt megalakulása előtt szervezkedtek. „Az ellenforradalom után közvetlenül Tompa Kálmánnal nem foglalkoztunk. Éppen ezért tételenkénti szervező tevékenységéről nem tudunk, de az ezévből folytatott operatív munkánk során olyan adatok birtokába jutottunk, hogy Tompa az ellenforradalom után közvetlen igen komoly elleneséges szervező tevékenységet fejtett ki”⁴⁶ – szégyenkeznek „lazaságuk” miatt a jelentők, s egyben nagy igyekezettel fűjják fel a semmit.

A TOMPA-ÜGY 1958-BAN

Magánpraxisát Tompa nyugdíjba vonulása – 1958 – után is fenntartotta Kékgolyó utcai lakásán. Feleségének ugyanott volt kozmetikai szalonja. Gazdag képgyűjteményüknek is otthonukban biztosítottak helyet. Főleg írók és művészek s azok hozzátartozói jártak hozzájuk. Az orvos ingyen kezelte a börtönből szabadult írókat és családtagjaikat: Lakatos Istvánt, Zelk Zoltánt, Tardos Tibort és másokat. Orvosi tanácsokkal látta el Déry Tibornét.

Tompa 1958 végén Bécsben „felkereste herceg Esterházy Lászlót, és kérte, hogy anyagiilag segítsék a nehéz helyzetben lévő itthoni írókat. Felajánlotta, hogy ő tőlük schillingben átveszi a pénzt, egy a három arányban beváltja, nyugtát ad róla, és eljuttatja a magyar íróknak. Elmondása szerint találkozott Pálffy gróffal is...”⁴⁷ Egyik ismerősének „pénzt adott kölcsön Tompa azért, hogy megvesztegetés útján Kunszabó Ferenc elítéltet kiszabadítsák a börtönből” – olvasható az egyik összefoglaló jelentésben.⁴⁸ Tompáék gyakran hívtak vendégeket, ellátásukról bőkezűen gondoskodtak. „Tompa orvosi rendelője, felesége kozmetikai szalonja igen alkalmas információszerezésre, politikai nézetek összehangolására, a politikai magatartás, taktikai elvek, gyakorlati tennivalók meghatározását szolgáló összejövetelek legalizálására

44 1958. október 31-i összefoglaló jelentés. TH O–11 803/1.

45 Lásd erről bővebben Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Második, javított kiadás, Budapest, 1996, 1956-os Intézet. 59–60. o.

46 Uo.

47 1959. január 21-i összefoglaló jelentés. TH O–11 803/2.

48 1960. május 13-i összefoglaló jelentés, II/5-e alosztály. Jambrik István r. fhdgy. TH O–11 803/2.

[sic!].⁴⁹ Sok rokonuk, barátjuk, ismerősük élt külföldön. Tompa 1957-ben Olaszországban volt, felesége több hónapot töltött Ausztriában. Az 1958 tavaszán beszerelt lehallgatókészülék, a telefonbeszélgetések figyelése, a régi és új ügynökök jelentései soványka eredményt hoztak. A nyomozók a természetes kíváncsiságot, a baráti információcserét próbálták szervezkedésként, ellenséges agitációként értelmezni. A belügyeseket különösen az bősztette, hogy a hallottakat sokszor nem tudták értelmezni. A kudarcot is a saját szájuk íze szerint magyarázták: „Egyes négyszemközti bizalmas beszélgetések – különösen a felesége és látogatói között van ilyen – kívülálló számára szinte érthetetlenek. Fél mondatokat használnak, sok az utalás, s itt a hangsúlyból, izgatott hangulatból következtethető, hogy ezeknek komoly politikai vagy gazdasági háttere van.”⁵⁰ Antiszemitizmusát vélték tetten érni, amikor idézték az orvos telefonba mondott szavait: Tompa ugyanis a magyar PEN Klub-választást imígyen kommentálta: „hatból öt zsidó”.⁵¹ A továbbélő hétköznapi antiszemitizmus szokványos megnyilvánulási formájaként a beszélgetésekben valóban gyakran hangzottak el az említettek zsidó származására utaló megjegyzések. A népi írókat bíráló pártállásfoglalásról Tompa így vélekedett: „Attól, hogy lenyomják a népi íróknak a fejét, nem lesznek tehetségesebbek a zsidó írók.”⁵²

A szervek figyelme kiterjedt a családtagokra is. Mostohalányát hírszerzéssel gyanúsították: azt állították, hogy magyarországi szovjet katonai járművek rendszámát levelekben Bécsbe küldte, amiért az anyja kiutaztakor rendszámoként 100-100 schillinget kapott. Bizonyítékot azonban a hatóságok nem tudtak produkálni.

Illegális képerkedelemmel is meg szerették volna vádolni a családot: bizonyítékuk ebben az esetben sem volt. Figyelték üzleti kapcsolataikat. Besúgójelentésből tudták, hogy Tompa 1958 nyarán 10 000 forintot adott a *Római híd Mostarban* című Csontváry-képért.

A politikai nyomozók gazdasági büntett fabrikálásával is kísérleteztek. A nyomozati adatokból azt a következtetést szűrték le, hogy Tompa Kálmánék felfedezték a foszforeszkáló körömlakkot, s szabadalmukat a nagyobb jövedelem reményében Nyugaton kívánták értékesíteni. Az akció illegálisnak számított, ezért a belügyesek szerint a család különösen nagy gondot fordított a konspirációs szabályok betartására. A belügyesekkel folytatott játszma olyannyira eredményes volt, hogy a megzavarodott nyomozók végül már a foszforeszkáló körömlakk kifejezést is valamiféle fedőelnevezésnek vélték. „Tompáné – megbízható, ellenőrzött adataink szerint – bizalmas körben elmondta, hogy: »Hát állatok, oda volt írva, hogy körömlakk, hát körömlakk, hát ez az, hogy fedőnevet használtunk.« Ezt a problémát ezidáig tisztázni nem tudtuk.”⁵³ A szerveknek tehát ezen a nyomon sem sikerült semmiféle bizonyítékig eljutniuk. Utólagos „nyomozásunk” sem vezetett eredményre: így nem tudható, hogy Tompák új kozmetikai cikket fedeztek-e fel, vagy csupán rafinált módszert dolgoztak ki a rendőrség megzavarására.

A belügyesek igyekeztek mindent megtenni a „siker” érdekében. A külföldről hazaérkező Tompánét a vonaton szigorú vámellenőrzésnek vetették alá, a magával hozott holmik nagy részét elkobozták, majd beidéztek a vámhatóságra: azonban a kellemetlen tortúrán kívül másval nem tudtak ártani neki. Tompánénak voltak ismerősei az egyik kerületi rendőrségen, akik megvesztegették az illetékeseket: eltüntetették az esetleg kompromittáló vámbizonylatokat.

49 1958. október 31-i összefoglaló jelentés. TH O–11 803/1.

50 Uo.

51 Uo.

52 1958. november 26-i összefoglaló jelentés. TH O–11803/2. Magánbeszélgetésben egyes népiek gyakran hangoztatták, hogy a róluk szóló állásfoglalást a „polgári zsidó klikk” erőszakolta rá a pártra. Uo.

53 Lásd az október 31-i összefoglaló jelentést.

Az orvos–kozmetikus házaspár a rászorulókat ruhaneműkkel is segítette. A nyomozók ebben az önzetlen gesztusban is bűncselekményt szimatoltak. „Az a gyanúnk – olvasható a november 26-i összefoglaló jelentésben –, hogy Tómpáék valamilyen külföldi, népi demokrácia ellenes segélyszervezettől is kaphatnak csomagokat az ellenálló értelmiségi személyek támogatására.”

A Tompa Kálmán-ügyről készült 1959. október 9-i intézkedési terv szerzője önkritikusan megállapítja: „Eddigi operatív feldolgozó munkánk során nem sikerült megnyugtatóan tisztázni Dr. Tompa Kálmán tevékenységét. Ennek főleg az az oka, hogy az ügyben foglalkoztatott ügynökségünk nem tudott mélyreható felderítőmunkát végezni.”⁵⁴ Megoldásként további besúgókat építettek be környezetükbe. Az újabb nyilvánvaló kudarcot hangzatos frázisokkal próbálták kisebbiteni: „Tompa kedvenc módszerei közé tartozik a szélsőséges nacionalista, sovíniszta, irredenta nézetek napirenden tartása kapcsolatai körében [...] Dr. Tompa és családja ellenséges beállítottságú. Állandóan rendszerváltozáson spekulálnak.”⁵⁵ A politikai nyomozótisztek két hónappal később ismerték be önmaguknak, hogy rossz irányban kutakodtak: „Tompa Kálmán a »Harmadikos«-ügyben nem tölt be irányító szerepet. Erre alkalmatlanná teszi nagyfokú politikai képzetlensége...” – írják lekezelően, hogy valamiképpen kompenzálják eredménytelenségüket.⁵⁶

EPILOGUS

Tompa Kálmán képgyűjteménye a hatvanas évek elejére végképp kinőtte a lakást. Az orvos közgyűjteményként szerette volna az utókorra hagyni műtárgyait. A hatóságokkal legmagasabb szinten folytatott tárgyalásai eredményeképpen – Szirmai István és Aczél György jóváhagyásával és közbenjárására – 1967-ben a gyűjteményt megvásárolta a pécsi Janus Pannónius Múzeum. Tompa Kálmán ellenértékként lehetőséget kapott a régen vágyott nyugati típusú személyautó megvásárlására, valamint életjáradékot biztosítottak számára.

Nyolcvanadik születésnapját 1978-ban ünnepelte népes baráti, ismerősi társaságban, s immár úgy tűnik, belügyes ellenőrzés nélkül.

Halála után gazdag könyvtára is Pécsre került. Juhász Ferenc a könyvtárt felavató beszédében így méltatta őt: „Tompa Kálmán ihletett ember volt. Benne a mindig-ihlet élt, mint a természetben. [...] Mindnyájunkat gyógyított! Mindnyájunkat biztatott! Mindnyájunkat élített! És mit kapott tőlünk cserébe? Tőlünk, esettektől, elesettektől, gyógyulást-áhitóktól? Egyre több hallgatást. Világegyetem-méretű csöndet. Alig-reményt. Futott az Ősz Lobogás, gyógyított, biztatott, írt, családdá szervezte külön-külön magányos dermedéspont életünket, hátba-vert, ha kellett, s nézett csüggedt szomorú bozontos szemekkel, ha már mit se tehetett, hitt bennünk és hitt nekünk, gyűjtött könyvet, szobrot, képet, tárgyat [...] e tárgyözönben élt a magányos halálig. Orvos volt. Tompa Kálmán. Őrizzük azt is, amit ránk hagyott: mámoros, mámorító élelthét. Győztes életszeretét!”⁵⁷

54 TH O–11 803/2.

55 BM II/5-e alosztály 1960. március 7-i javaslata. Aláírók: Jambrik István r. fhdgy., Sándor György r. szds. alosztályvezető, Hollós Ervin r. alezr. osztályvezető. TH O–11 803/4.

56 1960. május 13-i összefoglaló jelentés, II/5-e alosztály. Jambrik István r. fhdgy. TH O–11 803/2.

57 Juhász Ferenc: Öröm és kötelesség. *Élet és Irodalom*, 1983. január 28.

LITVÁN GYÖRGY

BIBÓ-MEGEMLEKEZÉS A RAJK-KOLLÉGIUMBAN, 1980 DOKUMENTUMKÖZLÉS

A gyakran emlegetett „Bibó-felejtés” csak annyiban helytálló megállapítás, hogy a természeténél fogva szerény és visszahúzó Bibó István háromszor került az országos közérdeklődés középpontjába, s ami ezek közé esett, az kétségtávolan viszonylagos elfeledettségnek, netán hátlanságnak nevezhető. E három alkalom: 1945. októberi cikke a magyar demokrácia válságáról; 1956. november 4. utáni helytállása és erőfeszítései a forradalom vívmányainak megmentésére; végül pedig 1979 májusában bekövetkezett halála, amely a magyar értelmiség jobbik részét ráébresztette tartozására.

A felszabadulás utáni néhány év legkiválóbb – és joggal közérdeklődést keltett – magyar politikai gondolkodója, majd (sokévi kényszerű hallgatás után) az 1956-os utolsó Nagy Imre-kabinet államminisztere, a szovjet invázió utáni szellemi ellenállás vezéralakja volt, aki e tevékenységéért csaknem az életével fizetett, s végül hat teljes évet töltött börtönben. Utolsó éveit betegséggel küszködve, de közben hőiesen dolgozva, visszavonulva töltötte. Tudva, hogy a politikai rendőrség folyamatos megfigyelés alatt tartja, mint Nagy Imre halála óta az első számú közellenséget, lehetőleg csak néhány régi, közeli barátjával és börtöntársával érintkezett. Halála azonban hirtelen kiemelte az elfeledettségéből. Temetése már egyértelműen politikai tüntetés számba ment, legalább ezer ember részvételével, s ez csupán kezdete volt a megkapó és felemelő „Bibó-reneszánsznak”. A következő hónapokban az eszméire éhes fiatal értelmiség mohón kereste a könyvtárakban a *Válasz* és a *Valóság* régi számain, bennük a nevezetes Bibó-tanulmányokat.

Az érdeklődés hőfokára jellemző, hogy amikor Ránki György a *Történelmi Szemle* 1980. évi 2. számában kiadta *A német hisztéria* egy hosszabb részletét, a folyóiratot – az előzőektől eltérően – nyomban szétkapkodták az egyetemi hallgatók. Ezután, emlékezetem szerint, először történt kezdeményezés a Rajk László Szakkollégium részéről egy nyilvános megemlékezés megrendezésére. Erre előadóként meghívást kaptam, de a belügyi szervek betiltották. A kezdeményezők azonban nem adták fel, s mivel Ránki György akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója a „felsőbb szervek” (nyilván a pártközpont) előtt felelősséget vállalt a megemlékezés „békés” lebonyolításáért, néhány héttel később, 1980. november 29-én este végül is sor kerülhetett rá.

A kollégium egymásba nyíló, két közepes nagyságú terme zsúfolásig megtelt, túlnyomó részben fiatalokkal, akik állva kényszerültek végighallgatni a két előadást. Hangosítás nem volt, ami a második teremben nehézségeket okozott a hallgatóság számára. A BM kiküldötte(i) azonban jelen volt(ak), s a megemlékezésről részletes és alapjában hiteles jelentés készült, amelynek másolatát most sikerült megszerezni a Történelmi Hivataltól. Az alábbiakban teljes egészében ezt a dokumentumot közöljük. A nyilvánvaló elírásokat, félrehallásokat nem javí-

tottuk. A Bibó-írárok eredeti címe szögletes zárójelben olvasható. A dokumentum lelőhelye: Történeti Hivatal O-18 110.

BELEGYMINISZTERIUM
III/III-2-a. aloszt

SZIGORUAN TITKOS I

elbírálva, portázn!
Likéll
x.11.8

Tárgy: Bibó István estről

JELENTÉS

Budapest, 1980. december 1.

Jelentem, hogy 1980. november 28-án 19 órai kezdettel a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem „Rajk László” kollégiumának klubtermében BIBÓ ISTVÁN est került megrendezésre.

A rendezvény előadói voltak Litván György történész, Petri György költő, meghívott vendég volt Ránki György, a Történettudományi Intézet igazgatója, illetve az Intézet néhány munkatársa.

A MKKE részéről megjelent Poller Imre, a pártbizottság tagja, Ádám László, az egyetem KISZ-titkára, valamint a Tudományos Szocializmus Tanszék több oktatója. Jelen volt a közönség soraiban Bibó István fia is. Az előzetes elképzeléssel ellentétben a hallgatóság száma elérte a 300–350 főt, azonban a kifejezetten nagyfokú zsúfoltság sem okozott hangulati vagy egyéb problémát.

Chikán Attila – a kollégium igazgatója – rövid bevezető után felkérte Litván Györgyöt előadása megtartására.

Litván György „...több okból, s már csak a két előadás összetorlódása miatt is csak nagyon rövid felvázolására...” vállalkozott Bibó István életpályájának.

Egy órás mondanivalójának első részében kronologikus sorrendben ismertette Bibó pályafutásának állomásait. Ezt követően méltatta annak a ténynek a jelentőségét, hogy Bibó – családi háttérén, indíttatásán túllépve – hová jutott el.

A közönség sorain néhány alkalommal „jól értesült mosoly” futott végig, így például az előadó „...akinek módja és ideje van: nagyon ajánlom, szerezzé meg és olvassa, addig amíg megjel... addig is amíg kötetben megjelenhet, Bibó István 45 előtti tanulmányait...” feltehető nyelvbotlására is hasonló reagálás volt tapasztalható.

Több rövid szakaszban összefoglalva ismertette ezt követően Litván a Bibóra hatást gyakorló személyek, szellemi áramlatok szerepét és súlyát.

Feltűnő volt az előadásban az a tény, hogy Litván szinte végig egy mérhetetlen szellemi nagyságot képviselő, ugyanakkor az esetek döntő többségében meg nem értett személyként jellemezte Bibót. Lukács Györggyel való kapcsolatára kitérve megemlített egy 1945. végi – kettőjük között lefolytatott – vitát a magyar demokrácia válságáról. Ebben Bibó „...a magyar értelmiség, a java középosztály nagyon fontos, súlyos, húsbavágó aggodalmát tükrözte; ...azt hiszem, nem kell elmondanom... hogy mennyi jóindulattal, a kommunistákkal szemben is a partnerség gesztusával és szándékával írta meg Bibó ezt a cikket. Ezt, Lukács személyén keresztül, a KMP akkori vezetése – amelyet ott a vitán Révai József személyesen is képviselt –

jobboldali megnyilvánulásnak minősítette. Tehát egyszerűen nem fogta fel hogyha ennek a rétegeknek, ennek a fontos rétegeknek... a jogos aggodalmait, a véleményét, a hangulatát igenis figyelembe kell venni. Itt lett volna az alkalom, hogy erre nyílt és világos választ tudjanak adni, ehelyett Bibó a Lukács féle választ kapta meg...”

„...Lukács György szerintem jóhiszemű választ adott Bibónak ebben a vitában; és a tragikus vagy tragikomikus az, hogy négy évvel később éppen ezekért a nézeteiért... távolították el őt a magyar szellemi életből, mert a népi demokratikus utat, a népfrontpolitikát komolyan vette...”

Bibó írásainak tartalmi vonatkozásait elemezve mondotta Litván az alábbiakat:

„...Azokban az írásaiban, amelyeket a magyar történelem zsákutcáiról és torzulásairól, a nemzetiségi kérdéstről, a békeszerződésről, a békeszerződés és a határok problémáiról, a zsidó kérdéstről, a demokrácia követelményrendszeréről – tehát csupa, már akkor is nagyon kínos, szinte tabu témákról írt; mellbe vágja az embert Bibó elfogulatlan hangja. Ez az elfogulatlan szókimondás, ez Bibó írás-, és gondolkodásmódjának egyik legfontosabb jellemvonása. Az ember azt érzi, hogy aki így ír, aki így tud írni, annak nincsenek hátsó gondolatai, amelyeket rejtegetnie kellene, és azért tud, mer mindent kimondani...”

A befejező mondatai a következők voltak:

„...Én úgy érzem, hogy Bibó István életében és halálában valamiféle erkölcsi parancs rejlik, amelyet a magyar értelmiség immár őt újra és talán végképp felfedezett minden lelkiismerettel bíró tagjának valahogyan tudomásul kell vennie. Ez csupán annyi, hogy átvizsgálja ki-ki a maga tevékenységét, és hogy soha ne tegyen, ne írjon saját lelkiismerete, saját meggyőződése ellen...”

A következő előadó – Petri György – bevezetőjében leszögezte, hogy „...nagyjából egy kérdésre koncentrálnék: Bibó demokráciafelfogására...”

Előadásának részei címszavakban:

- Tartalmi jellemzés Bibó demokrácia felfogásáról.
- Véleményének kifejtése Bibó teoretikus voltáról.
- „...Mennyiben volt Bibó realpolitikus, vagy utópista...”

„...Bibó egész politikai életművének a demokrácia a kulcsfogalma...” – kezdte mondani valóját.

Néhány további részlet előadásából:

„...Ha valaki, akkor éppen Bibó István gondolt el 1947–48. között egy olyan népi demokratikus koncepciót, aminek reális empirikus tartalma van...”

„...úgy tűnik, forradalmi attitűdöt fogalmaz meg – például a kisgazdákhöz képest – hiszen ő az, aki negyvenötöt félforradalomnak nevezi. Nagyon jól látja ugyanis, hogy noha történetek bizonyos lényeges lépések, ő csak a földreformot és a közigazgatás megkezdett reformját tartja forradalmi jelentőségűnek. ... és negyvenhatban már a földreform elakadásáról beszél... és éppen ő az, aki azt mondja, hogy a helyzet 46-ban abszolút forradalmiatlan.”

„...Ami a demokrácia forradalmi vagy nem forradalmi aspektusainak a kérdését illeti, azt merném mondani, hogy Bibó egy forradalmi álláspontot képviselt; forradalmi romantika nélkül.

Valóban – mint ahogy írásaiból több helyen kiderül – mind a fasiszta, mind a bolsevik forradalmi romantikától okkal idegenkedik...”

„...Van egy nagyon érdekes passzus a »Demokrácia válsága«-ban ... [A magyar demokrácia válsága] a rendőrséggel kapcsolatban... mikor azt mondja: sokan azt mondják, hogy most történelmi időket élünk, és nem lehet vacakolni azzal, hogy kisebb-nagyobb atrocitások történnek. Bibó erre azt mondja, hogy az eseményekben benne élő embernek nincs joga saját magát, mint történelmi képződményt tekinteni. Azt majd utólag mások fogják eldönteni, hogy

történelmet csináltunk-e, vagy valami mást, hanem akinek módja van, annak kutyakötelessége odarohanni és segíteni...”

Figyelemre méltó, hogy Petri hangsúlyozottan, kiemelve kezelte a Bibó életmű azon vonatkozásait, amelyek a marxizmus és közte folytatott polémiára engednek következtetni.

(„...Bibó és a marxizmus közötti polémiának egy másik lényeges része, amely egyfelől pszichologizálással, másfelől moralizálással vádolja Bibót. Én azt mondanám, hogy ezektől a vádaktól nem kell megvédeni, mert ezek – mint vádak – nem jogosultak... a normális embernek van pszichológiája és van valamilyen morálja...”)

Petri előadását követően a hallgatóság néhány kérdést tett fel az előadónak:

– Bibó a kiegyezést egyértelműen negatív folyamatként ítélte meg, ugyanakkor az tagadhatatlan, hogy a kiegyezés nyomán olyan gazdasági fellendülés indult meg, amely nem elhanyagolható.

Litván György válasza: „...itt kétségtelen szakadék van a ma elfogadott kiegyezés-értékelés, és Bibóé között. A ma elfogadottnak tekintett álláspont azt mondja, hogy a kiegyezés jelentős társadalmi-, gazdasági-, kulturális fejlődést hozott magával, illetve azt, hogy más alternatíva nem volt, ennyi tellett akkor a magyar vezető osztályok és a nép erejéből. Bibó viszont arról beszél, hogy ez a konstrukció elejétől végig hazug volt, hazudott a monarchiának és hazudott Magyarországnak. Nem lehetett fejleszteni, csak fenntartani, vagy elsöpörni. A történelem ezt az utóbbit tette, és nyilvánvaló volt, hogy a kiegyezés a nemzetiségi kérdés feszítő erejénél fogva a dualizmus rendszere halálra volt ítélve ... Nem tudom feloldani ezt az ellentmondást, mert ebben Bibónak kétségtelenül igaza van, de cáfolhatatlannak érzem azokat az érveket is, amelyek a kiegyezés szükségszerű és akkor megkerülhetetlen voltát bizonyítják...”

– Vannak-e Bibó demokráciakoncepciójának olyan elemei, amelyek alkalmazhatók lennének a mai struktúraváltás során – figyelembe véve az eltelt 30 évet, és hogy a koalíciós időszakot, ha akarnánk sem lehetne visszaállítani – melyek az életének azok az elemei, amelyek alkalmazhatók lennének a mai viszonyok között is?

Petri György válasza: „...jóllehet a koalíciós időszakhoz való visszatérésre nincs lehetőség, vagy nem látszik lehetőség; ahhoz, hogy egyáltalán beszélni lehessen arról, hogy mint reális javaslatokkal számoljunk Bibó elgondolásaival, erre csak akkor van lehetőség, hogyha tételezzük fel, hogy esetleg megvalósulható demokratikus kibontakozás megteremti különböző struktúráknak az egymástól való viszonylagos autonómiáját. Kormányfüggetlen intézmények nélkül – legyenek ezek akármi, az üzemi bizottságok, szakszervezetek – anélkül demokráciáról beszélni sok értelme nincs. Feltéve azt, hogy akármilyen intézményi struktúrába beépül egy ilyen folyamat ... én a gazdaságok szaporodásában látok egy eléggé megállíthatatlan és lényegében pozitív folyamatot. Ilyen szervezetekben el tudom képzelni, hogy ezekből újfajta demokratikus szervek képződjenek. Akkor minden területileg vagy lélekszámban korlátozott egységnek az öngazgató tevékenysége az, amely megszívlelendő javaslata Bibónak.

Voltak ilyen városfejlesztési elképzelések a VÁTI-ban a hatvanas-, hetvenes években; Konrádek meg Szelényi dolgoztak ki javaslatokat, hogy hogy lehetne például a tanácsok működését hatékonyabbá tenni. Ez kétszeresen fontos dolog: fontos egyrészt önmagában, mert egy tényleges demokratikus ellenőrzést jelent; azt jelenti, hogy valamilyen empirikusan áttekinthető egység fölött a saját ügyeikben az emberek maguk döntenek, másrészt pedig egy tanulási folyamatot jelent, ami a politikai kultúra elsajátítását teszi lehetővé...”

Egy további kérdés Bibó utolsó éveinek szellemi termése irán érdeklődött. Petri György válasza:

„...angol nyelven jelent meg egy könyve a Nemzetközi kapcsolatok bénultsága címmel [*The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determinations,*

Concord among the Major Powers and Political Arbitration]. Ez a könyv egy diplomáciatörténeti bevezetéssel kezdődik, és az a fő témája, hogy a jelenlegi nemzetközi politikai szervezetek nem képesek betölteni a konszenzusteremtő, válságokat levezető funkciójukat...”

– Említette Petri György az előadásában, hogy Bibó a marxizmussal polemizálva, külön kiemelte az abban rejlő hagyományok szelektivitását. Ezt részletesebben vagy pár dologgal kiegészítené...”

A válasz: „...Bibónak különösebben nagy horderejű explicit polémiája a marxizmussal nem volt. Van néhány hely, ahol jelzi azt, ami őt elválasztja...”

„...Nem hiszek a történelemben – mondja Bibó – a száz százalékos szükségszerűségekben, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belüli lehetőségekben, amelyet lehet elpuszkázni vagy megvalósítani ... Bibó tehát élesen szemben áll egy olyan modellel, amely a történelmet valamiféle automatának tekinti...”

Az utolsó kérdésre, amely Bibó 1956. november 4-i proklamációjában foglaltak fenntartásáról, vagy esetleges későbbi visszavonásáról érdeklődött; Litván György rövid választ adott: „...nem tudok arról, hogy visszavonta volna...”

Ezt követően – 21.35 órakor a rendezvény befejeződött.

r fhdgy.

Nyt. sz.: 2/6-1340
 Készült: 4 pld-ban
 1 pld. 11-OD-3482
 1 pld. BM III/III-4-a.
 1 pld. BM III/III-4-b.
 1 pld. Táj.ti.

G: Bné.

Minősítés törölve!
 BH-40-16-11-78/T 4173
 sz. irat alapján
 199.. 1999..-01..14. hó..... nap
 P. Uj

KÖRÖSI ZSUZSANNA—MOLNÁR ADRIENNE

„HOSSZÚ, IDEGŐRLŐ LÉLEKTANI HARC VOLT” ÖSSZEÁLLÍTÁS AZ ORAL HISTORY ARCHÍVUM VISSZAEMLEKEZÉSEI ALAPJÁN

Az alábbi interjúrészleteket az Oral History Archívum '56-os gyűjteményéből válogattuk, és az interjúalany nyilatkozatának megfelelően névvel vagy anonimizáltan, szerkesztett formában közöljük. Az idézetek előtt feltüntetjük a visszaemlékező nevét vagy egy fiktív monogramot, születési évét, foglalkozását, a forradalom utáni ítéletét, illetve meghurcoltatását, valamint megadjuk az eredeti interjú legfontosabb adatait és az idézett rész oldalszámát. Lásd még: *Budapesti Oral History Archívum/Oral History Archive, Budapest 1981–1996* című kiadványunkban, illetve a www.rev.hu internetcímen.

Simon Zoltán (1935), tanár. A forradalom alatti tevékenysége miatt 1957-ben kizárták az egyetemről. 524. sz. interjú, készítette Valuch Tibor 1994-ben. 79–81. o.

– Meg kell mondjam, hogy végül is tulajdonképpen egyszer dolgozott az emberben a szolidaritás érzése, és akivel lehetett, a kapcsolatot tartotta vagy tartottuk egymásban a lelket, akik kimaradtunk. Másfelől viszont ez a kapcsolattartás nem volt kockázatmentes. És nemcsak azért nem volt kockázatmentes, hogy esetleg majd ránk sütik, hogy kezdődik egy összeesküvés, és akkor letartóztatnak bennünket, nem. Hanem azért, mert ugye 1957 őszétől kezdve elkezdett rendszeresen zaklatni a rendőrség. S azt hiszem, hogy ezzel nagyon sok ember így volt. Tehát, aki nem került be a fenyítésekbe, az internálásokba azt [...] elkezdték nézegetni, azokat az embereket, akik még kint voltak, hogy pro forma nem találtak arra okot, hogy letartóztassák, de nézzük meg, hogy mit csinálnak, és főleg, hogy mit tudnak. Mondjuk csak el, hogy ez hogy volt, az hogy volt, meg így, meg úgy. [...] Hol idecitálták az embert, hol odacitálták az embert. Jött egy telefon, jött egy figura, életemben nem láttam, „maga X?” – ő tudta ugye, hogy ki vagyok. „Jöjjön csak ide!” És akkor ebből úgy magunk között is azt szűrtük le és úgy gondoltuk, hogy stratégiailag jobb, hogyha mi nem találkozunk, mert akkor teljesen tisztán mondhatjuk azt, hogy nem tudom, hogy mit csinálnak, fogalmam sincs róla. Nem csak az októberi eseményekről kérdeztek, hanem persze, azt is állandóan feszegették, illetőleg arra is örökké visszatértek, de akkor már inkább az érdekelte őket, hogy utána mi történt. [...] Hogy mondjam? November 4-ig majdnem kockázatmentesen lehetett bármit mondani, hiszen annyira a nyílt színen történt minden. Az újságok megírták. Ezt egyrészt felesleges volt tagadni, másrészt pedig – hogy úgy mondjam – taktikailag is az volt a helyesebb, hogy legalább az együttműködési készséget olyan szinten mutassa az ember, hogy én azt elmondom, amit tudok, de amit nem tudok, azt nem tudom elmondani. No most erre a legjobb fedődolog az volt, hogy nem is találkozunk. [...] Legalábbis én így éltem meg, és ebből az következett, hogy jobb volt egyedül maradni. Vagy pedig ezekkel az exponált személyiségekkel, de szabadon élő személyiségekkel nem találkozni. Tehát, másféle baráti köröket kezdtünk el szövögetni, és más

szinten mozogni, mert társaság kellett az embernek, de olyan semlegeseket, akiknél ilyen konfliktuslehetőség nem merült fel a mi részünkről. [...]

Úgyhogy 1959-ben, amikor leállamvizsgáztam, akkor ott kezdtük az életünket Püspök-ladányban. Még oda is utánam telefonálgattak, és a helyi rendőrségre még ott is becitálgat-tak időnként, hogy na hogy van, mint van. Akkor meg az volt a nagy fedőszövegem, hogy „uram, kijárok Debrecenből. Hát, reggel beesem a tanításra, ahogy vége van a tanításnak, szaladok ki az állomásra, ülök a vonatra, jövök haza Debrecenbe. Hát, nem tudom én, hogy ezek mit csinálnak. Honnan tudnám én, hogy ki jár templomba?” Ezek a teljesen süket dolgok, mert ugye azt azért nem gondolták, azt már nem lehetett mondani 1959-ben, hogy egy tantestületben ellenforradalmi csoportot szerveznek, ugye. Tehát, kezdték az ilyen egyszerű [dolgokkal].

- Inkább valószínű, az operatív hálózatukat akarták felfrissíteni. Ahhoz kerestek embereket.
- Így van. Használható, nem használható.

Beke Tibor (1934), építészmérnök. 1958-ban hat év börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban sza-badult. 390. sz. interjú, készítette Ferenczy Erika 1992-ben. 222–224. o.

– Három alkalommal próbálták. Az egyik még a Fő utcán történt, amikor közölték velem, ha okos vagyok, akkor... Meg úgyis kell itt másoknak a hely, én itt elfoglalom egy egész zárkát egyedül. Hát, ha okos vagyok. A légkör valahogy olyan volt, nos, legalábbis bennem, de hát, hallottam, hogy sokakban másokban is, hogy eléggé kemény dolgok voltak a kihallgatások so-rán. Ez nem olyan volt, hogy remegtünk, féltünk. Meggyőződésünk akkor úgyis az volt, hogy ha ez egy évnél tovább tart, akkor úgyis mindegy, egy évet pedig ki lehet bírni. És meglehe-tősen nyersen, és azt hiszem, hogy kellemetlen stílusban utasítottam vissza. Mondta nekem a kihallgató tiszt, hogy „nem gondoltam volna, hogy ennyire ostoba”.

A második, az már elítélésem után volt. Valamilyen, számomra ismeretlen emberhez ve-zettek, aki mondta, hogy átnézte az anyagomat, és hogy velem nincs semmi baj. És mennyi-vel jobb lenne, meg milyen sok kedvezményt tudna biztosítani. Biztosítja, garantálja, hogy fe-lezik az ítéletemet, és minden, csak hát, nem elegendő az, hogy én nem provokálok senkit. Ki kell mutatni azt, hogy megjavultam, és ez nekem majd milyen sokat fog számítani később. Én mondtam neki, hogy nem érzem azt, hogy alkalmas vagyok rá. Abban maradtunk, hogy ha majd úgy érzem, hogy megjön az eszem, akkor majd én fogok jelentkezni.

Azután volt még egy ilyen jelenet. Már a szabadulásom, 1960 áprilisa után a vonaton mel-lém ült egy fiatalember. Beszélgetni kezdett velem. Mindenről beszélgettünk, a le nem tört ku-koricától kezdve arról, hogy mit ír az újság. Én fáradt voltam, aludni akartam, mindig alud-tam a vonaton, ő meg csak beszélt, csak beszélt, én meg majd elaludtam. Megérkeztünk, elváltunk egymástól. Egy héttel később találkozom vele az utcán, Pesten. Azt mondja: „meg-ismer?” Mondom: „nem.” Azt mondja, hogy: „a vonaton, ahol...” „Hát – mondom –, most már megismerem.” Azt mondja: „jöjjön már velem, akarok magával beszélni.” Mondom: „nem tu-dok menni, sietek.” Azt mondja: „meg fog lepődni. Értse meg, hogy jöjjön el velem, nem messzire megyünk, és valamit el akarok mondani.”

Ez a Belvárosban volt, egy magasföldszinti vagy első emeleti lakásba mentünk be. Kis la-kás volt, tiszta, rendes, normálisan berendezve, és akkor közölte velem, hogy ő kicsoda, mi-csoda, ismer, mindent tud rólam. Ne is mondjam, mert ő alaposan áttanulmányozta a dolgai-mat, és ő úgy érzi, hogy segíteni tud nekem azzal, hogy... Mondtam, hogy ez igen kellemesen meglep. [...] Ő azt tudja, hogy rossz szériát fogtam ki, de hát, azokkal folyik a munka, akik vannak, és higgyem el, hogy ott a helyem. Mondtam neki, hogy nem érzem magam eléggé fej-lettnek ahhoz, hogy ezt belássam. És ennyi volt a történet.

Angeli János (1921), kertészmérnök. 1957-ben tíz hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. 452. sz. interjú, készítette Ferenczy Erika 1992-ben. 85–86. o.

– 1957 végén vége lett a tárgyalásnak, hazajöhettem. Még rendőri felügyelet alá sem kerültem, de állandóan zaklattak, hogy legyek besúgó. Először úgy tudtam őket leszerelni, hogy mindig anyámhoz jöttem, ott dolgoztam én a szüleim, apám kertészetében. Odajöttek és gyötörtek, hogyha én nem leszek besúgó, akkor elveszik apámtól a kertészetet, anyámtól az üzletet, a családomat elűzik a megyéből. Mondtam, hogy én nem. Nem vagyok hajlandó, pénzem sincs arra, négy gyerekem van. Nos, mondták, hogy menjek el szórakozóhelyekre és füleljek. Nekem nincs pénzem. Ők kifizetik. Mondom, akkor sem megyek el. És úgy tudtam leszerelni őket, hogy ilyen kétszárnyas ajtó volt a két szoba között anyáméknál, és az ajtó mögött ott volt anyám meg a feleségem, végighallgatták, hogy fenyegetnek, és akkor beléptek, megmondták, hogy ha el nem tűnnek, feljelentik őket. Hát, akkor lekoptak.

Na most, akkor én 1966-ban elvégeztem a Kertészeti Egyetemet, a szőlészeti-borászati tanszéket, és ez a hülye *Veszprémi Napló* megírta, hogy itt végzett egy veszprémi kertész, második diplomáját szerezte, kitűnő eredménnyel. Erre megjelentek nálam a párttól, hogy azonnal vállaljak állami állást. [...]

Elküldtek a megyei tanácsba, hogy majd az kijelöl egy tsz-t. Végén kijelölték az ajkai tsz-t, és minthogy apám már idős és beteg ember volt, súlyos izomsorvadása, szívbaja stb. volt, nem akartam izgalmaknak kitenni, és mondtam: apám, én elmegyek, de attól függetlenül mindig itt állok és segítek. Akkor kihelyeztek Ajkára, kérem szépen, ilyen állami kihelyezésbe főkerítésnek. Én építettem meg az ajkai kertészetet. Terveztem az üvegházakat, parkokat. Aztán meg áttettek Pápára. Azokat is én csináltam, a parkokat meg Tapolcát is, és kérem szépen, oda is kijártak. Mindig jött egy kis levél, hogy ekkor és ekkor jöjjön be a rendőrsre, aláírás: „Kertész”. [...]

Én nem mondtam el a feleségemnek sem, hogy mit akarnak és hogyan, de azt az állandó zaklatást, fenyegetőzést nem bírtam, és akkor megmondtam a tsz-elnöknek, aki egy tanárember volt, és úgy helyezték oda tsz-elnöknek. Igaz, hogy pártember volt, de gondolom, hogy nem volt olyan nagy pártember, mert ő előtte is tudta rólam, hogy '56-os vagyok, és nagyon rendesen viselkedett. [...] És akkor őneki elmondta. Azt mondja: „na, várjál!” És akkor szólt a városi párttitkárnak Ajkán. Behívatott, bementem, elmondatta velem, mi történt. Azt mondja: ő tudja, hogy joga van besúgókat beszervezni a rendőrségnek, de nem zsarolással, hanem csak önkénteseket, és azt mondja: „legközelebb, hogyha jön az értesítés, azonnal értesítsen, ott leszünk.” De mondom: „jaj, hogyan?” „Ne törődjön Maga azzal, ott leszünk.”

És kérem szépen, akkor egy ilyen őszi napon jött megint a „Kertész”, 10 órára legyek bent, „Kertész” aláírással, az ajkai rendőrségen. [...] Még az elnök vitt be a motorkerékpárján. Jellemző, még az elnöknek sem volt akkor kocsija. Azt mondja: „Ne félj semmit, ott leszünk.” És kérem, jött a feleségem velünk, és akkor bevezettek egy szobába. Oda a feleségemet nem engedték, az elnök nem is akart bejönni. Ott volt a városi rendőrkapitány és két besúgó. És kérem szépen, ott elkezdtek hangosan fenyegetőzni. A szoba ilyen kétszárnyú ajtós volt, de nem párnázott, és akkor már jól kikiabálták magukat, akkor beléptek és mondták, hogy „maga szarházi! Mit akar Maga? Miért gyötri ezt az embert? Hát, nem hallja, hogy nem akar!” És kérem szépen, attól kezdve kénytelenek voltak elmaradni, mert azt mondták: „ha még egyszer ide beteszi a lábát, feljelentjük”.

Kocsár József (1930), mérnök. 1958-ban hat év börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban szabadult. 373. sz. interjú, készítette Ferenczy Erika 1992-ben. 171–174. o.

– 1960. április 25-én sikerült elhelyezkednem az ÁFOR-nál. Azután következtek azok a nehézségek, amelyekről nekünk, akik három évig bent voltunk, voltak fogalmaink. Minden vállalatnál, különösen jelentősebb vállalatoknál, és ez országos vállalat volt, működtek belügyi összekötők. Nekünk ebben praxisunk volt, mert odabent, és abban a miliőben mi sok mindenről tudtunk, mindenféle elhárító szolgálatokról, egyebekről; tehát, volt némi fogalmunk arról, hogy nyilván ez a politikai vonalvezetés vagy rendőri vonalvezetés, ez a civil, kinti életben még inkább érvényesül, ha nem is olyan látványosan, hanem a színpalak mögött.

Itt is következtek azután a nehézségek. Nem sokkal a felvételem után néhány héttel hívatott ez a belügyi összekötő. A nevére már nem emlékszem, azt hiszem őrnagyi rendfokozatban, természetesen civil volt. Ezek a belügynek, gondolom, hogy a belső elhárításnak voltak az emberei, tisztjei vagy főtisztjei, akiket vagy akiknek kiadták bizonyos vállalatok felügyeletét. Összekötők voltak, belügyi összekötők, akik a személyzeti vezetőkkel, a párttitkárokkal és a vállalatok igazgatóival tartották a kapcsolatot. Ez a kapcsolat persze úgy nézett ki, hogy a belügyi összekötő megmondta, hogy mit kell csinálni adott esetekben. Ez vonatkozott biztonsági előírásokra, személyzeti ügyekre, sok minden egyébire, ami ehhez tartozott. Tehát, tulajdonképpen egy-egy ilyen belügyi összekötő képviselte a hatalmat a munkásosztály felett. [...] És egyszer hívatott ez az ember. Azt sem tudtam, kiről van szó, életemben akkor láttam először. Hívatott egy négy szemközti beszélgetésre. Ennek a beszélgetésnek a lényege az volt, hogy beszervezzem, nevezetesen, hogy ha már itt vagyok, ilyen alapon, akkor természetesen kötelességem információkat szolgáltatni, lekötelezett vagyok. Hogyha már itt alkalmaztak engem, akkor nekik viszont, a belügyi vonalnak, az a véleményük, hogy ha már engem dolgozni engednek, akkor viszont kötelességem nekik információkat szolgáltatni. Abban maradtunk, ugye, mert ilyen dolgokra, ilyen próbálkozásokra odabent is sor került, tehát, tudtuk, ez nem volt valami új dolog, s közöltem az őrnagy úrral, hogy ha a vállalatnál maradásomnak az a feltétele, hogy információk szolgáltatására vállalkozzam, akkor már itt sem vagyok, tekintse úgy, hogy nem vagyok a vállalat alkalmazottja, és akkor elválnak az útjaink. [...]

Tehát, ha valaki az első lépését vagy az első fellépését ennek a szervnek azonnal és nem kategorikus visszautasítással hárítja el, akkor elveszett. Az teljesen nyilvánvaló volt, hogy ha az ember hagyja magát megfélemlíteni, és szeretném azért hozzáfűzni, hogy én egy független, egyedülálló ember voltam, aki tulajdonképpen azért, amit tett és a történetek konzekvenciáiért kifejezetten, személy szerint, és csak én voltam a felelős. [...] Jó, hát, természetesen családom volt ilyen értelemben, a nővérem meg az öcsém. De valóban ez azért megkönnyítette az én helyzetemet, egészen biztos, ez hozzátartozik az összképhez. Ezzel persze nem akarom felmenteni azokat, akik családosak voltak és megint beálltak egy ilyen sorba, nem erről van szó. Arról viszont egyértelműen beszélni kell, hogy nekem azért lényegesen könnyebb volt a helyzetem, mint egy családos embernek. Én tehát, nyugodtan mondhattam nemet, mert ami ennek a konzekvenciája lehetett volna vagy lett volna, az kizárólag engem személy szerint sújtott volna.

Én tehát, azt mondtam, hogy nem, és azt is mondtam, hogy ha úgy gondolják, akkor elme-gyek valahova máshova, megpróbálom, de ez nem megy. És hogy kezdtem mondani, emléteni, ezt a beszélgetést követően, ami valamikor 1960 késő tavaszán lehetett, ezt követően engem ilyen tekintetben sem az a belügyi összekötő, sem azután más belügyi összekötő soha meg nem keresett, soha többet. Azért ezeknek az embereknek is volt emberismeretük. Látták, hogy mi az, ami megy, és felmérték azt is, hogy ez bizonyára nem megy.

K.G. A forradalom leverése után elbocsátották munkahelyéről. Az interjút Löökkös Attila készítette 1998-ban. 15–19. o.

– 1960-ban volt a római olimpia. A járási sportelnöknek a közbenjárására megkaptam volna a római olimpiára egy turista kiutazást. És akkor valószínű politikai okokból ezek a társas utazások megszűntek. Az egész megyéből két magas rangú pártfunkcionárius utazhatott csak ki Rómába. Ugyanabban az évben, az év végén megint jön hozzám: Te, a KISZ-bizottság – ami tulajdonképpen nem nagyon létezett Mórton – kapott most a központtól egy fölszólítást, hogy megbízható KISZ-tagok az első nyugati társas utazásban az Express Ifjúsági Irodán keresztül eljuthatnak Párizsba. És megint a sportkapcsolat és jó kapcsolat révén azt mondja nekem, hogy beszélj a KISZ-titkárral, és minden további nélkül hát töltsen ki, ha elfogadnak, elfogadnak, akkor hát kiutazhattok társas utazásban Párizsba. Persze ott szerepelt az az egyik kérdésben, hogy kik, milyen rokoni kapcsolata van Nyugaton, mikor hagyták el az országot. Hát, mondom, mit írjak be, ha én beírom azt, hogy a nővérem 1956-ban távozott Nyugatra és Bécsben él, én nem fogom megkapni. Ne törődjek vele! Akkor a szovjet alakulatnál dolgoztam még, és rányomták a nagy szovjet pecsétet is, és a KISZ-bizottság is, ezen keresztül természetesen – hogy így mondjam – olyan javaslatom volt, hogy megkaptam a kiutazást Párizsba. [...] 1960 vége felé. És hát persze az volt a helyzet, hogy gondolkoztam rajta: ha nem jövök vissza, itt marad a két gyerekem a bizonytalanságban, rajtuk állnak bosszút. [...] Hát visszajöttem. Most ez a megbízhatóságot – hogy így mondjam – nagyban emelte. Talán mondhatom nyugodtan, ha én otthon maradok, akkor lehet, hogy jó rendőri fizetéssel vagy mit tudom én mivel mehettem volna nyugdíjba, vagy mint reformkommunista vagy mit tudom én, szóval meg lett volna nekem a lehetőségem. De én nem tudtam elviselni azt, hogy például ott, amikor már én a kórházba kerültem gépkocsivezetőnek, akkor a kórház igazgató főorvosa, [...] aki, ha jól emlékszem pontosan Pécsen volt valami egyetem vagy kórház [...], annak volt a párttitkára. Onnan került ide pártvonalon, viszont érdekes módon a felesége részéről az 200 holdas kulák orvos volt. [...] Őneki a jövedelme a saját bevallása szerint több, mint 10 000 forint volt havonta. Én mint gépkocsivezető, azt hiszem, 1700 forintot kaptunk úgy, hogy ebben benne volt esetleg a negyven engedélyezett túlóra. Viszont én dolgoztam sok esetben háromszázötven órát, mert készenléti ügyeletben ott kellett töltenem. [...] No emellett, hogy például mondjuk hova fordulhattam volna én panaszzra, hogy a közlekedési és postaügyi miniszter szerint gépkocsivezetők a sok balesetből kifolyólag nem vezethetnek többet kétszáznegyven óránál. Nekem meg háromszáz fölött volt minden hónapban. Mert az, hogy nem vezettem, de ott kellett lennem, nem aludhattam, ott kellett ügyeletben lennem, és nem kaptam meg csak az 1700-at. A legmagasabb óraszámban fizethettek ki engemet, nagy nehezen, néha hozzá kellett csalnom valami napidíjat, úgyhogy nagy nehezen, ha elértem a 2000-et. [...]

– Ezen kívül volt még valami oka, hogy az emigráció mellett döntött?

– Volt. Volt, és egy nagyon súlyos ok. Hogy például mikor beadtam a külföldi utazásra az egyéni útleveletem már a társas utazás után, a Fejér megyei..., jó akkor már nem volt ÁVH-s közigazgatás, de megvolt a külföldiek ellenőrző bizottság. Ugyanaz volt. Külföldiek ellenőrző bizottság, volt ávos tisztek rendőrségi közegként ellenőrizték a külföldieket. És mikor beadtam az útleveletem, egyszer csak keresnek a kórházban, egy jól öltözött civil fiatalember, és félrehív engemet. Ha jól emlékszem, bementünk a telefonközpontnak a szobájába, s azt mondja nekem, hogy ő Székesfehérvárról jött ki, megkapták azt én útlevélkérelmemet. Azt mondja, hát nem voltam elvtárs, de ettől függetlenül azt mondja: [K.] elvtárs, megkapja az útlevelét pár napon belül. Ő kezeskedik róla, viszont egy kérése van, hogy a külföldi utam alkalmával valószínű fogok találkozni sok különböző személlyel, és ne nyilatkozzak a népköztársaság ellen, de ne nyilatkozzak mellette se. Maradjak semlegesnek. Viszont arra kér, hogy-

ha találkozok különböző felforgató elemekkel, fasisztákkal vagy mit tudom én micsoda, jegezzem meg a nevüket. Azonkívül, ha látok valami érdekes katonai dolgokat, ha hazajövök keressem meg és számoljak be a tapasztalataimról. No most gondolkoztam rajta, hogy ez eleve egy fölszólítás arra, hogy hazajövet én – hogy így mondjam – egy ilyen titkosszolgálatot teljesítő felszólításnak eleget teszek-e vagy sem, mert ha azt mondom, hogy én ezt nem vállalom el, nem kapom meg az útlevelet, újra megbízhatatlan leszek. És mondtam: jó, megígérem. Szó szerint úgy is történt, megkaptam a kiutazásit.

– Ez '65-ben volt?

– Nem, előbb volt még. Én tulajdonképpen, azt hiszem, négyszer voltam kint külföldön míg kinn maradtunk.

– Magánútlevelemmel?

– Magánútlevelemmel. A legutolsónál, mint megbízható személy, az elsők között kaptuk meg a családi kiutazási útlevelet a gyerekekkel együtt.

– És akkor végül a négy magánutazásnál mindig jelentett valamit?

– Hát nekem valamit produkálni kellett. Egyszerűen a nővérem is adott egy csomó ilyen turista térképet, és a helyzet valójában úgy történt, hogy tényleg megismerkedtem ott egy Pásztor László nevezetű '56-os vezető személlyel, aki a [...] nemzetőrségnek volt a parancsnoka. No most azt tudhatja, hogy ott nem csak ezek a személyek vettek részt a párház ostromában, hanem különböző helyekről jöttek oda fegyveres alakulatok, nemzetőrök, sőt magyar katonai alakulat is, akik a párház ostromát...

– A Köztársaság téren?

– A Köztársaság téren. Na most ő megmondta nekem, hogy az valójában úgy történt, hogy ők mint ott vezetők, nem tudták a tömeget megfékezni. Mint ami a világsajtóban is megjelent, hogy ott elfogott ÁVH-s katonákat lelőttek. Sőt, megmutatta ez az illető, hogy az otthon kiadott Fehér Könyvben az ő neve szerepel, és a hazai kormány kikérő levéllel fordult a nyugati szervekhez, de nem tudták, hogy Bécsben vagy Németországban él. És hát elbeszélgettem vele, több alkalommal eljártunk ilyen kávézóba. Szeretett sakkozni, sokat sakkoztam vele, és még ő mondja nekem, hogy „nyugodtan lépj be a pártba, mert csak azok érvényesülhetnek otthon Magyarországon, és azok kaphatnak jobb állást is, akik párttagok”. [...] Mikor hazamentem kénytelen voltam szólni, hogy evvel az illetővel találkoztam. Pár nap múlva meglepő módon engem nem küldtek el a gépkocsival sehova, pedig abban a reggeli időben nekem mindig kellett mennem valahová. És egyszer csak jön az üzenet, hogy menjek be a rendőrkapitányságra. Ez a rendőrkapitány mondja, hogy van itt Pestről egy elvtárs, az akar velem beszélni. Hát külön helyiségbe bemegyünk, ott ül az íróasztalnál. Nem mutatkozott be, csak annyit, hogy ő a pesti rendőr-főkapitányságtól jött és őt nagyon érdekli ez a Pásztor László nevű személy, és mindent, amit tudok, hát mondjak el róla. Megmondom őszintén, mindent elmondtam neki, amit tudtam, és őneki ez nem volt elég. Hogy én tudok többet is, nem akarom elmondani. Sőt, a vége felé, mikor megmondtam, hogy ne haragudjon nem tudom, ő nem hiszi el, hogy mi mindig csak sakkoztunk meg közömbös dolgokról beszélünk, és ő engem nem akart beszervezni, és ő biztosan tudja, hogy engem beszervezett a nyugati kémiszolgálatba. Mondom neki, nem történt meg, erről szó se volt. Nem igaz, ne hazudjak. De olyan hangnemben mondta, hogy engemet is elkaptott az idegesség. Hogy milyen merész voltam, nem tudom, de felugrottam és odacsaptam az íróasztalra, hogy vegye tudomásul, hogy márpediglen én nem hazudok. Ez annyira meglepte az illetőt, hogy én így föl merek lépni vele szemben, hogy azt mondta: „jó, majd meglátjuk”. Elém tett három fényképes valami nyomtatott lapot, mind a három Pásztor László nevezetű személy volt. Mondjam meg, hogy melyik az a Pásztor László.

Hát persze, fénykép alapján megismertem. A másik két személyt csak utólag ismertem meg, amikor itt voltam. [...]

– Bécsben találkozott, ezzel a Pásztor Lászlóval?

– Igen, Bécsben találkoztam vele. Na most, erre föl a várt letartóztatásom elmaradt. Hát gondolhatja, hogy én napokig bizonytalanságban éltem, de körülbelül két hét–három hét múlva, ebben az időpontban lejött Székesfehérvárról az a külföldieket ellenőrző százados, civilben természetesen, félrehívott és azt mondja, ő kér bocsánatot tőlem, hogy az az illető, aki Budapestről lejött, az engem nem ismerhetett. Ő neki ez volt a feladata, ez a kötelessége, és ismételten megkér, nyomatékosan, hogy ezért ne haragudjak meg, és felejtsem el ezt a dolgot. Távozásként megígérte, hogy bármikor, ha én akarok menni külföldre, soron kívül meg fogom kapni az útlevelemet. Mondtam neki, hát nagyon szépen köszönöm, de egyelőre nem kívánok külföldre utazni. Még eltelt azt hiszem, másfél–két év, és gondoltam egyet: beadom a családi útlevelemet. És valójában, minden további nélkül a gyerekekkel együtt megkaptam a családi kiutazási engedélyt. És szintén kijön az illető – nem tudom, ő hozta ki az útlevelemet, nem tudom már pontosan –, azt mondja: „Most nem kérjük meg semmire. A család érezze jól magát külföldön, legyen jó szabadságidejük.” Persze biztosak voltak, hogy visszajövök, mert akkor épült ottan a lakásunk – az volt a móri legelső ilyen társas, négylakásos társasház –, aminek mi talán több mint a felét kifizettük. És az éppen akkor készült el abban az időben, úgyhogy ki gondolta volna. [...] Persze ki gondolt arra, hogy ilyen, hogy úgy mondjam előmenetel után, akinek azt mondják, hogy elvtárs, bár nem voltam párttag, minden további nélkül akkor kap útlevelet, amikor akar. Hát ilyen Magyarországon még abban az időszakban, '65-ben nem létezett. És mondom, elsők között mi voltunk azok, akik családi útlevelet kaptunk. És nem tértünk haza.

Békefi Gabriella (1928), vegyészmérnök. 1957-ben két és fél év börtönbüntetésre ítélték, 1958-ban szabadult. 260. sz. interjú, készítette Ferenczy Erika 1991-ben. 338–339. o.

– Ez az egész ilyen hosszú, több periódusban felerősödő, idegőrlő lélektani harc volt. Bizonyos értelemben, szinte azt lehetne mondani, idegőrlőbb volt, mint maga 1956 összes retorziója, vagy utólag az amiatt bekövetkező nehézségek is. Mert akkor tudta az ember, hogy mindezt miért viseli el, vagy miért csinálja, vagy hogy csinálja. [...] Még a hatvanas évek elején Leninvárosban, amikor már főművezetői beosztásban, kvázi főművezető-helyettes voltam, állandóan és rendszeresen jött a BM-ből egy rám állított valaki, aki rögtön jött az üzembe ellenőrizni. És hát, az ott megjelent, szimatolt, kérdezgetett stb. Na és még azt is megkísérelte, hogy Mezőcsátra, a rendőrkapitányságra megidéztetett, és megpróbáltak volna beszervezni. Tehát, alá akartak velem írattni egy olyat, hogy én mindent jelentek, ami itt a gyárban történik, vagy amit mások beszélnek, tehát – természetesen – a jobboldali beállítottságúak. Element odáig, hogy megfenyegetett, ha nem írom alá, akkor innen akár el se megyek, haza se megyek már, hanem letartóztatnak újra, és hogy én, aki másfél évet leültem, tudhatom, hogy ez mit jelent, gondoljam meg, mert meglehet, hogy innen el se megyek. Azt válaszoltam neki a legnagyobb lelki nyugalommal, hogy miután pont az, hogy ismerem, hogy milyen volt az a másfél év, én nyugodtan azt merem mondani, hogy nem írom alá, még akkor sem, ha én innen nem megyek el.

Jakab Zoltán (1930), építészmérnök. 1957-ben három év börtönbüntetésre ítélték, 1959-ben szabadult. 387. sz. interjú, készítette Ferenczy Erika 1992-ben. 103–105. o.

– 1960 körül volt az, hogy a sógoromat szerettem volna meglátogatni. Balatonkilitin volt lelkipásztor. Amikor mentem jelentkezni a rendőri felügyeletre és mondtam, hogy szeretnék

elutazni Balatonkilitire, akkor közölték, hogy rendben, megkapja az engedélyt, de ha Siófokon leszáll a vonatról, a vasúti rendőrőrsnél pecsétel, ha megérkezik Balatonkilitire, ami három kilométerre van Siófoktól, azonnal, első útja a rendőrségre, pecsétel, visszafelé ugyanez a játék, és amikor megérkezett s leszállt Budapesten a vonatról, első útja ide a rendőrségre. Most pedig menjen fel a bűnügyi osztály vezetőjéhez!

Felmegeyek, egy olyan jó megjelenésű civil úr: „Jaj mérnök úr – életében akkor látott először, de mérnök úr – foglaljon helyet. Kisasszony kérem, hagyja el a szobát – a gépirónőjét kiküldte –, hozzon egy kávé és utána távozzon.” Cigaretta, kávé, így, úgy, amúgy. „Meséljen! Hol dolgozik? Sikerült-e elhelyezkedni? Tudja, hogy mi a hóna alá nyúlunk azoknak, akiknek érdemes.” Meg minden. Na, régen tudtam már, hogy itt kerüli a forró kását. „De hát, magától is kérnék egy kis szívességet, elvárnánk egyet és mást.”

Hát, én adtam a hülyét. „Hát, miről van szó, őrnagy úr?” – mert később megmondta a rangját. „Hát, tudja arról, hogy most magának mik a kilátásai. Azt hiszi, hogy el tud menni külföldre? Azt hiszi, hogy el fog tudni helyezkedni? Azt hiszi, hogy levegőhöz tud majd jutni? Ha nekünk segít, minden nyitva. Holnap már megmondjuk, melyik munkahelyen vegye fel a ceruzát. Munkát fog kapni, feladatokat fog kapni, szakmai feladatokat. Mi pedig csak annyit kérünk, mivel ön előtt az emberek megnyílnak, mert a múltja miatt... Önnek nem kell csinálni semmit, csak azt, hogy erre a megnyilatkozásra ön reagál, rámosolyog a beszélőre, és szépen elmondja nekünk, hogy ki, hogy reagált a dolgokra.” Így!

Felugrottam, azt mondtam neki, hogy „Őrnagy úr, nagyon rossz helyen kopogtat. Én ezt az ajánlatot megkaptam a Fő utcán, börtönbéli pályafutásom harmadik napján. Ha én akkor vállalkoztam volna arra, énnekem ma nem lenne két és fél éves börtönmúltam, és nem lennék priuszos, nem lennének elhelyezkedési gondjaim. Csak nem képzelem, hogy most, miután szabad vagyok, most bekapom a horgot? Őrnagy úr, felejtse el ezt a találkozást!” És otthagytam, mint Szent Pál az oláhokat, s kimentem. A kilincs kicsúszott a – magas, kétszárnyú ajtó volt – kezemből, akkorát durrant az ajtó, hogy annál erősebben már csak az őrnagy hangját hallottam, hogy: „Azonnal jöjjön vissza!” Na mondom, most itt maradok vacsorára. Azt mondja, hogy: „tisztában van azzal, hogy ha ezt akárkinek, egyetlen egy szóval is, ami itt elhangzott, elmondja, mi lesz? Hogy az Úristen legyen irgalmas magának akkor? Tudja a tarifát?” „Őrnagy úr – mondom –, államtitok megsértése, tíz évtől tizenöt évig.” „Ehhez tartsa magát!” Ezzel elváltak útjaink.

Azóta minden reggel találkozom vele a villamoson, ő megy egyik irányba, én a másik irányba. Ő megy az Isten tudja, milyen munkahelyére, én is a magaméra.

R. J. 1958-ban tizenkét év börtönbüntetésre ítélték, 1961-ben szabadult. Az interjút Hege-dűs B. András készítette 1988-ban. 176–180. o.

– 1961-ben, szabadulásom után két-három hónappal fölkeresett engem a Virág százados. Mégpedig úgy, hogy az utcán követtek egy lefüggönyözött Mercedesszel, ahogy én a nyomdából kijöttem. Aztán Virág százados kipattant, megkért, hogy üljek be, nagyon udvariasan, és kivitt Vácra a börtön elé, a Duna-partra. Ő háttal a börtönnek, én szemből, hogy gyönyörködjem kívülről is a börtönben. És elmondta, hogy ők tudják, hogy én milyen rendes vonalas gyerek vagyok, hogy hát, engem belevittek stb. Nem tudtam, hogy mit akar tulajdonképpen. Végre aztán elmondta, hogy ő szeretné, ha én őt informálnám az ismeretségi körömben, hogy tulajdonképpen mi is történik. „Milyen ismeretségi körre gondol?” Elsősorban őt a Kéri Jóska érdekelte, illetve, hogy mi történik a Soós Juciéknál. Én a Jucikkal nagyon jóban voltam, mert amikor én kijöttem, akkor engem a Juci fölkeresett és érdeklődött Kardos Laciról, Kéiről, erről-arról. Én elég sokat jártam is föl hozzájuk. [...] Nem tudtam, hirtelen mit csi-

náljak. A Virágnak a stílusa nagyon udvarias volt, de benne volt ugyanakkor egy fenyegetés is, hogy ha nem... Én a Virágot tartottam az egyik legdisznóbb kihallgató tisztnek, akiről mindent el tudtam képzelni, még azt is akkor, hogy fejbe lő és belök a Dunába vagy hasonlót. Vagy pedig olyan retorziókat alkalmaz, amit elsősorban a családom fog megsínyleni.

– Egyedül volt a Virág?

– Teljesen egyedül és egy sofőr. De a kocsit ott hagytuk, és lementünk a Duna-partra báj-csevegni. Gondolkodtam, hogy mit lehetne itt tenni.

– Volt annak valami speciális oka, hogy pont Vácra vitt, vagy egy lélektani ráhatás volt ez?

– Szerintem a speciális oka az volt, hogy lássam a börtönt kívülről, tehát egy indirekt fenyegetés, hogy ha nem, akkor lecsuknak. Mondom, mindenesetre én megpróbálok időt nyerni, aztán meglátjuk, hogy mi lesz és mit kell csinálni. A Virág engem akkor beszervezett besúgó-nak. Tartott az egész körülbelül jó két hónapig. Mondanom se kell, hogy amikor visszavitt Pestre, este odahaza végigrágtam, hogy most mit csináljak, kihez forduljak, kitől kérjek tanácsot? Egyáltalán, merre tovább? Elmentem a Jucihoz és megmondtam, hogy van egy ilyen feladat, ilyenekkel bíztak meg, adjál tanácsot, hogy mit csináljak. Ő se tudott tanácsot adni. Végül aztán abban egyeztünk meg, hogy hadd menjek én ebbe bele, és majd ő ad nekem olyan híreket, ami a Virágot ki tudja elégíteni. Én ezért akkoriban kaptam a fizetésemnek megfelelő összeget. Plusz, körülbelül 1500 forintot besúgásért, amit én rendszeresen földtam azoknak, akik még bent voltak. [...] Aztán én szállítottam a híreket. Akkor a Kéri Jóskaival találkoztam, vele nagyon jóban voltam, neki is elmondtam a dolgokat. Ő jogász volt, ő is adott híreket, amiket közölni lehetett, és megmondta, hogy kikkel ne találkozzak. Például Göncz Árpival, Donáthék körével, tehát olyanokkal, akiknek a tevékenységéről jobb, ha a rendőrség nem tud. Nem azért, mintha valami olyan tevékenység lett volna, amiért le lehetett volna csukni, „de mit lehet tudni” – mondta Kéri nagy bölcsen. Ez két hónapig tartott. Én ott süketeltem, írásban nagyon szép jelentéseket írtam, öt, hat, nyolc, tíz oldalakat. Írni tudok, tollam van, papírom van. Míg aztán egyik nap...

– Mondd el azért, hogy körülbelül mit jelentettél!

– Én erre pontosan már nem emlékszem. Jelentettem mondjuk azt a Soós Jucinál, hogy [...] összejövünk, beszélgetünk, politizálunk. [...] Olyanokat én nem írtam, hogy ezek az emberek hű de nagyon bánják, amit csináltak. De azt elmondtam, hogy most mindegyik munkát keres elsősorban, és nem ért egyet azzal, hogy lecsukták, hogy nem érdemelte meg, ilyeneket. Tehát, gyakorlatilag én úgy fogalmaztam meg ezeket a spicijelentéseket, hogy volt egy valóságmagja, tehát, viszonylag hihető volt, de olyat nem tartalmazott, ami bárkinek kellemetlen lett volna. Aztán a Virág rá is jött, és egy rettenetesen nagy jelenetet csinált és kirúgott.

– Hol és hogyan?

– Rendszerint egy magánlakáson találkoztunk a Petőfi híd budai hídfőjénél. Én már pontosan a lakáscímet, nevet nem tudom megmondani. Egy garzonlakás volt, szegényesen bebútorozva. Gyakorlatilag ez egy ilyen találkozóhely lehetett, ahova a többi spicli is valószínűleg föl járt. Ott kellett nekem beszámolni, megírni a jelentést.

– Ott írtad meg?

– Igen, ott a helyszínen, és rögtön el is vitte és adta ki a további feladatokat, amikor a jelentést elolvasta, hogy most merre, hogyan, mi után érdeklődjem. Aztán ők se hülyék, elég hamar rájöttek, hogy én nem megyek olyan környezetbe, ami felé tereltek volna, és ez elsősorban a Göncz–Bibó–Donáth-vonal lett volna. Én szándékosan nem találkoztam a Gönczékkel. Ő mindenáron erőltette ezt. Mondom, én a Gönczöt nem ismertem soha, bent egy darabig együtt ültünk, de teljesen más a világnézetünk. Soha barátok nem voltunk, nem tudok odamenni a nyakára, hogy én, R. J., itt vagyok. Aztán rájött, hogy ezek ilyen semmitmon-

dó jelentések, mondom, egy csúnya jelenetet rendezett, hogy „Jobb lesz, hogyha vigyáz, mert nagyon sok kellemetlensége lehet ebből, és az ehhez hasonló trükkökből!” Ő ezt nem várta, meglesz ennek még a következménye, stb. Aztán ez abba is maradt. Nem is jöttek aztán soha többet ilyennel, de nagyon izgultam, hogy most le fognak-e csukni vagy nem.

– Hányszor találkoztatok?

– Úgy általában kéthetenként. A találkozásunk négy, öt, hatszori alkalom lehetett. Nem tudom pontosan. Jó két hónap, két és fél hónapig tartott az egész kapcsolat.

Ádám Ferenc (1925), asztalos. 1958-ban négy év börtönbüntetésre ítélték, 1959-ben szabadult. 280. sz. interjú, készítette Molnár Adrienne 1991-ben. 76–79. o.

– Egyszer csak kapok egy értesítést, hogy saját érdekelmben Budapesten, a Kőbányai Gyűjtőfogházban jelentkeztek a munkáügyemmel kapcsolatosan [...], ekkor és ekkor reggel. Megérkezek Kőbányára, leszálok a villamosról, mennék befelé az ajtón. [Hárman] elébem álltak. Azt mondják nekem, hogy hoztam-e a papírt magammal. Igen, hoztam, itt a papír, tessék. [...] Bevisznek oda, „na Ferike – odaállítottak az ablakba, akkor volt séta a börtönben –, akar még visszakerülni ide?” Mondom: „miért, én már kiszabadultam.” A kezembe nyomtak egy papírt, olvassam el. Ha erre hajlandó vagyok, minden lehetőség megvan, hogy csinálnak munkahelyet nekem, írjam alá a papírt, mint spiclinek. [...] Írjam alá a papírt, ők biztosítanak nekem olyan munkahelyet, ha énnekem utasítást adnak, hogy ezt és ezt a dolgot végrehajtom, pénzt adnak, biztosítják az útiköltséget, mindent, csak hajtsam végre. Mondom, nem. Beültettek a Volga kocsiba, elkérték a jegyet tőlem, a vasúti jegyet, a jegynek az árát visszaadták nekem, egészen hazahoztak Miskolcig a Volga kocsival. Egész úton nyaggattak, hogy kikkel voltam a börtönben, kikkel voltam egy zárkába bezárva, hogyan nyilatkoztak az illetők. Mondom, akikkel én be voltam a zárkába zárva, én csak este találkoztam. Este meg már, mikor engem bevitték a munkahelyemről, örültem, ha leülhettem, vagy elmentem a könyvtárba és olvastam könyveket. Én nem politizáltam, engem nem érdekelt a politika, nekem azzal a dologgal hagyjanak békémet. Nem írtam alá. [...] Azt mondták, hogy ha aláírom a papírt, olyan munkahelyre visznek, hogy csak néha kell bemenni. A családot el tudom látni, és csak néha kell bemenni a munkahelyre. [...] Nem írtam alá. Kitétek a Csabai kapuban, hogy üljek fel a buszra és menjek haza, de senkinek el ne mondjam, hogy én hol voltam és mit csináltam. Mondom nekik, „azt mondja már meg, hogy a feleségemnek mit mondjak, hogy hol voltam, minek voltam, ha nincs munkahelyem, nem kaptam. Mit válaszoljak?” [...]

Utána mentem fel Pestre dolgozni. Három esetben volt az, amikor engem így Pesten megkerestek. Kihoztak a műhelyből, kihívtak a műhelyből, furikáztak körbe-karikába az utcákon hátul, melléutcákon, hogy írjam alá a papírt, menjek haza. Nem írtam alá, nem voltam hajlandó aláírni. Egyszer hazajövök három napra, péntek, szombat, vasárnapra, nyári nap volt, elmentünk a családdal a strandra. Jöttünk hazafelé este, fürdés után a családdal együtt. Van ottan egy kis átjáró a Fő utcán, a régi nyomdával szemben, abban az utcában még fahíd volt valamikor. Ott áll bent egy RA-s kocsí. Mi meg a villamosmegállótól gyalog jöttünk a családdal. Ott áll a rendőrkocsí. „Valaki vár biztos.” Azt mondja a feleségem: „nem várnak, nem bántanak már téged.” Mondom: „nem azért voltak fent Pesten háromszor is értem.” Jövünk befele [...], a duplaajtó mögött volt a lépcsőfeljáró, előbukkan [...] a lépcsők mögüli. Azt mondja: „Feri, ne haragudjon már – illetve nem Ferinek szólított –, Ádám úr, ne haragudjon már, jöjjön már egy kicsit, egy pár szót szeretnék magával beszélni.” Mondom: „nem, nem megyünk sehova se, bemegyünk, a családot bekísérem. Ha akar bekísér, a zsebemből kipakolok mindent, csak az igazolvány marad nálam.” Azt mondja, ne csináljak feltűnést. Mondom: „nem csinálók én feltűnést, én a családomtól el akarok köszönni.” „Nem kell elköszönni, jön

maga rögtön vissza.” Mondom: „ide figyeljen, maguknak én nem hiszek.” Nem is kellett hinni. Beültettek a Volgába, bevisznek a Zsolcai kapuba, ott volt egy őrnagy meg két százados. Beültetnek egy székbe. Ez éjszaka volt. Este bevitték hat-hét között. Mondom neki, hogy „mit akarnak? Nekem reggel menni kell Pestre vissza dolgozni.” Ez vasárnap este volt. Reggel 3 óráig ott tartottak, akkor engedtek ki. De reggel három óráig hol az egyik, hol a másik, hol a harmadik rám akarták azt fogni, hogy azért mentem fel Pestre dolgozni, mert nekem ott amerikai ügynökök vannak, akikkel én összejátszok, és azok pénzelnek engemet, azért tudom a családomat itthon ellátni. Mert a feleségem nem dolgozott, és akkor már három gyermekem volt. [...] Mondom: „ide figyeljen, én nem azért dolgozok maszkeknál reggel hat órától este hét óráig, hogy én az amerikai ügynököket keressem, mert nekem nincs semmiféle ismerősöm. Én csak azért tudom a családomat ellátni, mert én naponta tíz-tizenkét órát dolgozok, nem hat órát, mint maguk itten, meg három óra hosszát lótnak-futnak jobbra-balra. Csak dobják a papírt, hogy írjam alá, akkor hazajöhetek, nem kell Pestre járni dolgozni, ilyen dolgom lesz, meg olyan dolgom lesz. Be se kell menni a munkahelyre, csak néha a fizetésért.” [...] Három óráig kínoztak, már azt hittem bántalmazás is lesz. Goromba szóval bántalmaztak, hogy ilyen mocskos, ilyen csavargó, meg ilyen mocskos patkány, meg olyan mocskos patkány, mert miniket annak neveztek, sötétben bujkáló, mocskos ellenforradalmi patkányok, így neveztek bennünket. Legalábbis engemet annak neveztek. Három óraker kiengedtek, nekem meg már öt óraker menni kellett a vonathoz. Egy óra hosszát voltam otthon a családommal.

Abod László (1924), műszaki vezető. 1958-ban nyolc év börtönbüntetésre ítélték, 1961-ben szabadult. 193. sz. interjú, készítette Molnár Adrienne 1988–89-ben. 376–377. o.

– Akkor még ez volt, mert rá két évre, maximum két és fél évre úgy leváltottak engem az üzemvezetésről, mint a pinty. Az akkori igazgató [...] aki engem becsült, csak ő mögötte nem volt az a múlt, és amikor hozzá kijöttek és közölték, hogy nem lehet engem alkalmazni, kirúgtak. Nem tudott mást csinálni, mint felhívatott. Azt mondta: „Lacikám, nézd, tudod, hogy te büntetve voltál – szó szerint így mondta –, ha kell, én tűzbe raknám érted a kezem, ne érts félre, de nem tudlak tartani, muszáj átadnod a munkakörödet.” És akkor megállapodtunk abban, hogy a fizetésem és jövedelmem megtartása mellett tudományos munkák végzése céljából kérem a technológiai osztályra való beosztásomat. Na most ilyen egy füst alatt váltottak engem le. Ez már körülbelül 1963 vagy 1964-ben volt. '63-ról '64-re fordulón valamikor [...] Akkor vezették be hivatalosan és bürokratikusán is az úgynevezett erkölcsi bizonyítványt.

Másrészt az is történt, hogy egyszer kértem útlevelet Jugoszláviába. Akkor már egy kicsit kinyílt a szemem, hogy hátha kiengednek, de nem engedtek ki. Akkor kaptam egy papírt, hogy menjek be a Landler Jenő utcába. Bementem, két úr fogadott engem és mondták, hogy ők az államvédelmi részlegetől jöttek és hát, érdeklődnek utánam. Írtó kemény beszélgetésbe kezdtek velem. Ez a kemény beszélgetés az volt, hogy mit tudok erről, mit tudok arról, személyekről. Mondom, semmit sem tudok. Én olyan barátokkal tartom a kapcsolatot, akik ma is magas állásban vannak, higgyék el, mi annak örülünk, ha épül egy új épület vagy épül egy új híd. Megfenyegettek, hogy ne tartsam a kapcsolatot. Vállaljak el feladatokat, akkor tarthatom a kapcsolatot, akkor még külföldre is engednek. Mondom, én feladatokat nem vállalok el, információt nem adok senkiről sem, különben is, ha én nem tudnám azt, hogy a magukétól eltérő vélemény is létezik ebben az országban a magas vezetésben, akkor most kimennék és rögtön felkötném magam a WC-ben. Mindegy, ezek után történt a leváltásom. Úgyhogy ez volt, az alatt a két év alatt és utána.

Nagy Mihály (1936), technikus. 1957-ben hat év börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban szabadult. 495. sz. interjú, készítette Eörsi László 1993-ban. 43–44., 73. o.

– Én 1965-ben megnyertem a BBC nemzetközi pályázatát. Én akkor tanultam intenzíven angolul, és a sors érdekessége, hogy a nyelvvizsga-előkészítő csoportban a tanárom Hankiss Elemér volt. [...] A pályázatnak az elkészítésében ő is igen sokat segített. [...] Bejárogattam az angol követségnek a könyvtárába, filmvetítésekre, ott értesültem erről a pályázatról, amit az European English Service szervezett, ez a BBC-nek volt egy műsora. [...] Egy-két szót róla: arról szólt a pályázat, ha önt és egy barátját meghívják Angliába, melynek minden költségét fedeznék, mit szeretne látni. A pályadíj az volt, hogy aki a legérdekesebb programot állítja össze, azt meghívják, és elősegítik, hogy a programot végigélvezze. [...] Feladtam a pályamunkát, el is feledkeztem róla, egyszer csak jött egy gratuláló levél a BBC-től, amiben közlik, hogy én nyertem az első díjat, a második egy hollandus lett. [...] Akkor szó volt arról, hogy én, az európai első helyezett, kimehetek-e Angliába, mert nagyon kellemetlen lett volna az országnak, ahogy én észrevettem ezt, a Belügyminisztériumot is aggasztotta, hogy most mit mond a BBC-nek, hogy miért nem mehetek ki. Akkor elutasították, akkor behívtak, akkor jártak ki a nyakamra, akkor találkozik. [...] Végül fehéren-feketén előadták, hogy ha akarok még disszidálhatok is, de segítenem kellene, ilyen álforradalmár dumával, hogy ők tulajdonképpen rájöttek arra, hogy a forradalomnak volt egy – hogy úgy mondjam – balos vonala, és ők engem oda számítanak, és én tulajdonképpen megtévesztve lettem, mert az ellenforradalom volt, de abban voltak jó vonatkozások is, és én mehetek, de vannak kint olyanok, akiket meg kellene keresni. [...] Ezt a Magyarit nevezetű, hogy ez valódi neve volt vagy álnév, nem tudom, ő jött akkor, és ő mondta ezt, hogy ha akarok disszidálni, nagyon szívesen segít, mert hogy nekem itt el van vágva a sorsom, teljes empátiával, együttérzéssel mondta, hogy ő segít rajtam. Én tudom, hogy milyen ára lett volna ennek a segítségnek, végül nem lett az útból semmi sem.

Komjáti János (1928), nyomdász. 1951–1956 között politikai elítélt, testvérét 1957-ben kivégezték. 271. sz. interjú, készítette Molnár Adrienne 1989-ben. 85–86. o.

– Tudva azt, hogy kivégezték a testvéreimet, kivégeztek két bajtársamat, engem tíz évre elítéltek, öt év három hónapot leültem, kivégezték a testvérem feleségének az első férjét, tizenkét évre bezárták ártatlanul a sógoromat, 1966-ban behívtak engem a rendőrségre, és ott közel hat órán keresztül próbáltak beszervezni spiclinek. Képzelve el, akkor volt tíz év után a lakáslehetőségem. Én végigéltem megint egy olyan rettenetes borzalmat, mert megdöbbsentem a végtelen aljasságuktól. Utána pedig megnyugodtam, mert 1966-ban ők engem azzal akartak beszervezni, hogy frekventált munkahelyem van, és sok ember megfordul, azt mondták nekem [...], az imperialisták rájöttek, hogy katonailag nem tudják a szocializmust megdönteni, gazdaságilag akarják megdönteni, ezért van szükség az ilyen emberekre. [...] Hány helyről jöttek nekem felváltva! Én csak ragaszkodtam hozzá, hogy én erre képtelen vagyok. De így, de úgy, de amúgy. Mert tudja, hogy mi ezt is tudjuk csinálni, meg azt. Én ott vért izzadtam, de a végén azt mondtam nekik, mikor már nagyon elegendem volt, azt mondtam nekik, hogy „uraim, ha az a rendszer lenne, ami nekem itt van, meg itt van, ami sajnos lehetetlen, annak sem tudnék spiclije lenni. Zárjuk le az ügyet.” És akkor elengedtek. Itt ért a másik meglepetés, akkor kerültem a bútorüzletbe és a vezető [...], amikor én elpanaszoltam neki, hogy nézd, behívtak és be akartak szervezni, azt mondta, hogy „miért nem vállaltad el?” Ez mutatja, hogy hiába változtak [...], már 1966-ban konszolidáció volt meg minden, de hát, ezek csak maradtak olyan becestelenek.

Zsombok Tímár György (1932), repülőtiszt, író. 1957-ben egy év börtönbüntetésre ítélték, 1958-ban szabadult. 252. sz. interjú, készítette Szitányi György 1990-ben. 42–45. o.

– Aztán volt egy igen nagy balhém, nem tudom hányban volt az a választás, ahol ilyen marha sok papír volt, rózsaszín meg zöld, meg minden franc. Ez a hetvenes évek elején lehetett, vagy a hatvanas évek végén. Most én mindig úgy szavaztam, hogy én cinkes voltam. Először nem mentem el szavazni. Na, de akkor jött a toszogatás, menjek, menjek. Le vagytok szarva! Elmentem, bementem a fülkébe, és akkor fogtam a szavazólapocskát, zsebre tettem, leragasztottam az üres borítékot és beraktam. Na, ekkor is ezt cselekedtem, ugye, és a tárcám-ba, összehajtottam, azt oda betettem, majd eldobom, de hát, köztudottan trehány vagyok, én el is felejtettem. És egyszer, ahogy mentem be a gyárba, vettem ki a kapukártyámat, a kapunál kiesett a tárcám, amiben benne volt minden igazolványom, a jogosítványtól kezdve, ugye kell minden, a magyar állampolgár egy stósz izével járt. És ezt valaki megtalálta. Én bejöttem ide az erzsébeti rendőrségre, és jelentettem, hogy elveszett a tárcám, adjanak másik személyi igazolványt. Mondták, hogy várjak egy hétig, általában, ha megtalálják... [...] Egy hét nem telt el, kaptam egy értesítést, hogy menjek be. Bemegyek, egy civil ruhás volt, de őrnagynak szólították, egyeztetni a dolgokat, valóban az enyém, de hát, nem kellett, mert benne voltak az igazolványaim ugye, de hogy milyen színű volt a tárca, mi volt benne. Aztán mikor elsorolom, nagyjából azt mondja: „és még volt valami”. Mondom: „nem emlékszem.” Kiteríti, hogy „ez micsoda?” „A szavazólap – mondom – az is benne volt persze.” „Hogy került ez énhozzám?” Mondom: „marha egyszerűen, zsebre tettem, aztán elvittem haza.” „Nekem adja ezt maga?” „Nagyon szívesen, nem ragaszkodom hozzá.” Nagyon lezserül vettem. Az ilyen dolgokat mindig lezserül veszem, nem is törődtem vele. Eljöttem. Egyszer bent vagyok a munkahelyemen, telefonáltak, hogy menjek föl a személyzetire, azonnal. Mi az istent akarnak? Megyek föl, ugye akkor úgy volt megcsinálva, hogy közös volt a titkárság, erről volt az igazgató, erről szemben volt a személyzeti. Megyek föl a személyzetihez. [...] Bemegyek, két ismeretlen volt ott, és elkezdik, hogy kit várok én ide. „Senkit – mondom – engem hívtak.” Adtam a hülyét. Akkor gondoltam, hogy miről van szó. Azt mondja: „az amerikaiakat várja?” „Az marha nagy ország, nem jönnek azok ide. Azok nem olyan kapzsiak, hogy idejöjjenek.” Hogy került énhozzám a szavazólap? Hát, elmondtam, hogy került hozzám. Azt tudom-e, hogy ez állami tulajdon? „Hogyne. Körülbelül 0,2 fillérbe kerül darabja, most fizetek, számolják össze mennyi, a saját számlámra megy.” Azt mondja, hogy „miért nem szavazott maga?” Mondom: „tisztázzunk egy dolgot. Alkotmányos jogom-e nem szavazni?” „Na igen, alkotmányos joga, de akkor miért ment el?” „Mert untam már a baszogatást.” Summa summarum, ahogy ment ez az izé, én egyre jobban begerjedtem. Mikor az egyik elkezdte, hogy „ugye maga író is?” Hát, mondom: „én író is vagyok.” „Maga úgy forog is ott az írók között?” „Időnként szoktam találkozni velük.” Hát, persze én katona voltam, tudtam már, hogy mire megy a játék. Ők nem bánnák azt, és hát ők tudnának segíteni nekem, hogy ez meg az. Akkor már marhára be voltam gurulva: „Ide figyeljen, maguk idejöttek énhozzám. Maguk mielőtt idejöttek, mielőtt engem megkaptak, mint személyt, így volt a kezükben az én anyagom. Így van?” Néz rám, nem válaszol. Mondom: „maga elolvasta az anyagot, igaz? Akkor nagyon jól tudhatja, hogy én ilyesmire nem vagyok hajlandó.” Erre a másik: „jó hagyjad, nem kell.” Tehát, én a konokok kategóriájába kerültem valószínűleg. Aztán, én, mondjuk, az igazság az, hogy meghúztam magamat. Tehát, a volt bűntársaimmal is megbeszéltük, hogy nem találkozunk. Mi az istennek? Aztán úgyse nagyon jártam társaságba, hogy ide vagy oda vagy amoda. Megvolt nekem Soroksáron a szűk társaságom, és nem nagyon akartam azt, hogy én velem nagyon foglalkozzanak. Meg kellett élni.

Papp Miklós (1932), technikus. 1957-ben négy év börtönbüntetésre ítélték, 1958-ban szabadult. 317. sz. interjú, készítette Molnár Adrienne 1991-ben. 120–126. o.

– Már majdnem magabiztosan éltem a mindennapos életemet, amikor hidegzuhanyként ért, hogy egy [...] nevű alezredes randevúra hívott. [...] Ez a randevú az Augusztus 20. strandfürdő melletti rendőrőrsön történt meg. Ahogy ez ilyen esetekben szokott lenni, próbálták először az agyonmagasztalással meg a dicsérgetéssel kezdeni, és a maguk rendőri módszerével kezdték egyengetni a dolgot – amit azt hiszem, nem kell külön magyarázni, hogy miről is lehetett volna szó. Amikor a közepéig elértünk ennek a témának, és ők nem restelltek némi cinikus, szemtelen közbeszúrásokkal meg egyebekkel lélektani hatást elérni, akkor én a magam temperamentumából kiindulva, nagyon keményen kirohanva kikértem magamnak a módszerüket, meg egyáltalán azt, hogy honnan veszik a bátorságot, hogy velem ilyen randevúkat hozzanak létre. [...] Ezt célozták. Lehet, ha én nem robbanok ki, ha nem vagyok ilyen robbanékony természet, akkor konkrétizálva is lett volna. Kikértem magamnak, és felhívtam a figyelmüket, hogy tévedésben vannak, mert azt hitték, hogy egy karalábétolvajjal ülnek le, ezt én egyszer és mindenkorra kikérem magamnak, és elvártam volna azt, hogyha elhívnak egy beszélgetésre, és személyesen nem ismernek, legalább az aktáimat forgatták volna át, akkor körülbelül elképzelésük lett volna az én egyéniségemről, jellememről. És én úgy gondolom, hogy ha ezt megtették volna, nem merték volna megrizikózni ezt a találkozót, ezt a beszélgetést. Akkor közöltem velük – mert körülbelül abban az időtájtban, egy-két héttel korábban kaptam meg ezt a bizonyos végzést, amit a megyei bíróság elnöke adott a kezembe –, és akkor nagyon keményen felhívtam a figyelmüket, hogy én teljes jogú magyar állampolgár vagyok. Senkinek semmilyen jogon, semmilyen címen nincs joga ahhoz, hogy a múltamban vájkáljon, vagy ezzel netalán megpróbáljon visszaélni, és ha erről nem tudnának, akkor megmutatom a papírt, de nem adtam a kezükbe. És felhívtam a figyelmét ennek az [...] alezredesnek, hogy amennyiben ezt megpróbálja megismételni, akkor én megtalálom a megfelelő fórumot, ahol panaszt teszek, akár a Belügyminisztérium titkárságán, akár a Kádár-titkárságon, de én ezt nem tűröm el tőlük. Úgyhogy egy fenyegető búcsúszó után ez a beszélgetés így véget ért. [...]

A következő év tavaszán a vállalat Kiváló Vállalat lett, és ez ünneppé vált, és a Kosuth összes termeiben ilyen vállalati ünnepséget rendeztek, ahol kiosztották a Kiváló Dolgozó-okleveleket. Én Kiváló Dolgozó-oklevelet kaptam, meg külön jutalmakat, mások is, nemcsak én. És a díszasztalnál ott ült az igazgató, közvetlenül mellette a politikai megbízott, a főmérnök, a főkönyvelő, a főtechnológus és én. Aztán tovább sorban. És mit tesz a teremtő, az ünnepi beszédek elhangzása után, fogja a politikai megbízott a poharát, odabattyog hozzám, gratulál, örömmel gratulál a sikereimhez, és ő az idősebb, engedjem meg, és akkor pertut it-tunk. Ez is olyan dolog volt, hogy na, végre legalább azt hittem, azt reméltem tőle, hogy ez tényleg őszinte szándék, és ezen a vonalon legalább nem fognak támadni. De óriásit tévedtem, mert ez arra volt jó – mint ez később bebizonyosodott –, hogy egy nagyon primitív módszernek tartották azt, amit annak idején az a bizonyos [...] alezredes próbált velem szemben eljátszani, hogy beszervezzen. Ezért ők lenézték, aki időközben meghalt, ők kulturáltabban, másképp akarták ezt, aminek az is lett a következménye, hogy egy bizonyos idő után az igazgató közrejátszásával véletlenül adódtak olyan találkozások, hogy pont akkor hívott el az igazgató magához, amikor éppen a titkárnői szobában ott várakozott a [politikai megbízott] is. Ez már rögtön alkalom volt arra, hogy szervusz-szervusz, de jó, hogy találkoztunk! És egy ilyen alkalommal arra kért, hogy az ő főnöke engem mennyire szeretne megismerni stb., tegyem már lehetővé. És akkor már tudtam, hogy miről van szó újból. Tehát, arról, hogy újból megpróbálnak engem beszervezni. Hogy mi volt a szándékuk, hogy mekkora mélységig és hol

akartak volna ebből a célból fölhasználni, egy kicsit sajnálom, hogy nem mentünk el soha odáig, hogy legalább most tudnám, hogy mi is volt az igazi szándékuk. De egy biztos, hogy ha én erre az alkura ráállok, akkor ők nekem lehetőséget adtak volna – és ennek konkrét nyomai voltak –, hogy még magasabb szférába kerüljek, mint ahol a vállalatnál voltam. [...] Megtörtént ez a beszélgetés az ő főnökével. Én egy régi munkatársam, főnököm tanácsára – akivel előbb ezt diszkrétén megbeszéltem, mielőtt elmentem erre a randevúra – a következőképp ültem le az asztalhoz, ahhoz az asztalhoz, ahol már fekete meg egyéb volt. Szóval ez a nem akármilyen fogadtatás az útlevelesztályon történt – a Megyei Rendőrkapitányság Útlevelesztályán –, és nagyon intelligensen kezdődött a beszélgetés, de aztán megint a módszer: milyen rendes, jó káder vagyok. És nekem a barátom azt mondta, hogy: „Tudod Miklós, ezek úgy szokták kezdeni, hogy egyre szűkítik a kört beljebb, beljebb, beljebb, amikor úgy érzed, hogy kezd kényessé válni a téma, mond azt nekik: elvtársak, álljunk meg egy pillanatra! Érttem én azt amit önök itt magyaráznak [...], de én azt kérem, hogy azt értsék meg, hogy én ezt nem akarom érteni. És ne menjünk bele ebbe a témába, mert minél beljebb megyünk, annál kellemetlenebb lesz ebből kiszállni.” És szó szerint így, tényleg, amikor már a kört kezdték így szűkíteni, akkor én ezt így elmondtam, és ez a főnök [...] volt olyan intelligens ember, hogy pillanatokon belül úgy váltott témát, mintha előtte egy szó se lett volna ezekről a dolgokról, de pillanatokon belül olyan intelligensen és olyan udvariasan megfenyegetett, hogy ilyen intelligensen és udvariasan megfenyegetni nemigen lehet senkit. Nem is sokára ezután az esemény után az történt – mi történhetett volna –, a vállalatot átszervezték, és nyilván a szervezés úgy történt, hogy megszüntették az összes osztályvezetői beosztást, és adtak egy olyan végzést, hogy a szakképzettségem, szaktudásom, rátermettségem kapcsán meg sem reszkíroznak azt, hogy alacsonyabb beosztást kínáljanak fel, ezért felmondanak. Lényeg az, hogy az ut-cára kerültem, 1972-ben.

Bán István (1931), református lelkész. 1957-ben nyolc év börtönbüntetésre ítélték, 1962-ben szabadult. 608. sz. interjú, készítette Valuch Tibor 1994-ben. 57–58. o.

– Valamikor a hetvenes években egy ilyen páratlan helyzet alakult a számomra, hogy a hí-vásukra Kazincbarcikán kellett megjelennem a kultúrházban. Megkérdezték, hogy milyen dolgom van holnap. Mert mindig ilyen kávézóba vagy presszóba vagy ilyen helyekre hívat-gtak. Leültünk egy asztalnál, és övék volt a költség. Hát, mit fogyasztok? Egy pohár szódavi-zet. És ezzel meg volt oldva ugye, a beszélgetés megindult. Hogy ők nagyon szeretnének ve-lem Kazincbarcikán elbeszélgetni, ha holnap odamegyek. Mikorára fejezem be a tanácsnál a küldetésemet? Hát, mondom, én körülbelül fél kilencre érkezem, és tíz órára készen vagyok. Akkor jó, a szomszédban, a kultúrházban várnak. A kultúrház igazgatója korábban osztálytár-sam volt, és később a borsodi művelődési osztálynak a vezetője. Ebben az esetben átadta a szobáját, nem volt jelen. Tehát, kötetlenül folyt a beszélgetés velük. A legélesebben. Felvetet-ték azt is, hogy a szomszédságban van a BVK-nak a sósavleparlő üzeme. Mert a maradék sósavval, tehát a kristályos sósavval nem tudnak mihez kezdeni. A vizet gyakorlatilag elpáro-logtatják, és a leszáradt sót ólomkazettákba zárják, és az elhagyott bányákban tárolják. An-nak ugyanis nukleáris tartalma is van. Tehát, a sósav nagyon veszélyes. A parlő mondjuk 100x150 méteres, nagyobb mint egy hektár egy-egy ilyen kazetta, négy kazetta működött mindig, és mire a negyedik megtelt, az elsőt már üríteni lehetett, és jöhetett a következő adag. Ebben az esetben, ha egy madár elszállt felette, nem tudott továbbrepülni, hanem belezuhant, és egy órán belül semmiféle maradéka nem maradt. Egy embernek az akaratán kívüli beke-rülése huszonnégy órát igényelt, hogy semmi ne maradjon belőle. Tehát, a sósav a csontjait is elemészti, a szöveteket, a ruhát, egyebet – egy órán belül.

Hát, feltárták előttem, hogy nekik vannak olyan eszközeik, hogy ha valaki nem engedelmeskedik, akkor huszonnégy órán belül megsemmisül. Hát, elébem tettek egy ilyen piros-fehér-zöld szalaggal meghatározott iratot, hogy én azt írjam alá. Szolgálatot jelent: mindenről referálok, amiről tudok, főként, ami az egyházi berkekben van. Azt mondtam, hogy én nem tartozom az egyházi keretek közé, nekem semmi közöm az egyházhoz, és ilyen elkötelezettséget semmiképpen sem vállalok már most, a börtönévek után. Amikor ezt a börtönévek elején felkínálták, sőt filozófiai tanszéket kínáltak föl Szegedre, ha elvállalom ezt az elkötelezést. Én inkább a börtönt választottam. „Uraim, nem vagyok alkalmas erre a szolgálatra. A saját lelkiismeretemmel én nem tudok összeütközni. Én minden embernek ugyanazt akarom elmondani, amit a másoknak elmondhatok. Korlátozást én nem tudok elfogadni, még a börtönévek után sem. Nem nekem találták ki ezt. Kérem ott volt Tánczos, aki a pártakadémiának a tanára volt. Felkínálták neki a börtönben, hogy ezt a szolgáltatást adja. Visszautasította, hogy ő kommunista és becsületes ember, tehát, semmiképpen sem tudja vállalni. Én az ő iskolájához tartozom.”

Na, szóval azt hiszem, hogy a legsúlyosabb konfliktusom volt ez. Mivel Kazincbarcikára hívtak, és tudtam, hogy az egyik ilyen állomása voltaképpen az ÁVO-nak ez a kazincbarcikai sólepárló, azon a kapun automatikusan bemehetett az ő kocsijuk, hogyha olyan fényjelt adtak, tehát, a rádió- vagy az elektromos berendezés nyitotta előttük az ajtót, és mehetek be anélkül, hogy valaki kijött volna, valaki látta volna a tevékenységüket. Így búcsúztam el a családomtól. Tehát, az életem legnehezebb dolga volt, amikor a feleségemre rábíztam a négy gyereket, ha nem jövök vissza, akkor nagyon nagy gonddal nevelje őket. A lakás elkészült, lakhatnak benne. Ne törődjön semmivel, dolgozzék és nevelje fel a négy gyereket. Ezzel búcsúztam el, és ezzel mentem ki.

Az interjúalany az alábbi kiegészítés közlését kérte: „A népbíróság által egyházi ügyben súlyosan elítélt lelkész a börtönévek után sem lehetett négy gyermeke mellett nyugalomban, mert az egyházvezetés az állambiztonsági szerveknél eljárásokat kezdeményezett ellene, noha nem volt munkaviszonyban az egyházával. Hogy miért akarták lelkiismeretét megfertőzni, a választ az olvasóra bízta. Az viszont biztos, hogy munkahelye kiállt mellette!”

Nagy Elek (1926–1994), esztergályos. 1958-ban tizenkét év börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult. 22. sz. interjú, készítette Hegedűs B. András 1986-ban. 681–683. o.

– Bevittek a rendőrségre. És akkor kezdődött az, hogy ők elhiszik azt, hogy én nem akarok ellenkormányban részt venni, annál értelmesebb embernek tartanak, de hát, azért meg kell válogatni, hogy kit eresztenek be a kapun. És az, hogy én lényegében tehetnék szolgálatot. És én megkérdeztem őt, hogy „miért? Milyen szolgálatot gondol? Úgy vélik, hogy én tartozom önöknek a Fő utcáért? Azt hiszem, én kiegyenlítettem a számlát úriember módjára, úgyhogy nekünk nem sok közünk lehet egymáshoz. Vagy azért tartozom, mert bevittek a lányom születésekor a rendőrségre?” Egy ilyen kötetlen beszélgetés volt, és gondolom, minden magnón van. Nem, ők nem erre gondolnak, „egyáltalán nincs spiclirendszer, ugyan, hova képzél, csak nem magát fogjuk megtenni spiclinek? De majd erre visszatérünk. Maga fordít, maga sok mindenhez hozzájut.” Mondom: „nem hiszem, hogy én olyasmire hozzájuthatok, amihez a rendőrség nem jutna hozzá. Ezt köve hiszem, sőt, fordítva elhiszem.” Nem jutottunk semmire, végül kiengedtek, úgy este tíz-tizenegy óra lehetett. Nem történt semmi, udvariasak voltak, hogy fel fognak keresni.

Hát, felkerestek, jó párszor. Sikerült előlük eltűnnöm akkor, mikor a Mechanikai Mérőműszereknél dolgoztam. Jó párszor a következőket mondták. Ez valami vezető fejes volt, mert más ember vitt engem a Gellért Szálló első emeletén egy kis terembe. Ő volt a kísérőm. Hogy énelem egy nagyon fontos elvtárs akar beszélni. [...] Ez már '68 tavasza után történt. Akkor

mondta, mert lehetett olyan fél év—egy év távlatából, hogy a cseh eseményeket nem kell általanósítani, de az ilyesmiket akarják ők kiszűrni, mert az amerikai imperializmus... És ők fog-nak énnekem az OFI-n keresztül olyan fordításokat adni, illetve adatni, és nekem meg kell értenem, hogy ők nem akarnak beavatkozni. Nekik hatalmukban állna, de nem így akarnak beavatkozni. [...] És azokat én fordítsam le – a kínai kérdések is szerepeltek ebben – és egy példánnyal többet tegyek a gépbe, és ezt az egy példányt adjam át nekik. Ezt annyira nevet-ségesnek tartottam. Ez volt a lényege. Tehát, én megint csak úgy éreztem, hogy ezek puhato-lózó tárgyalások voltak, amik ellen rendkívül mereven és undorral tiltakoztam. Mondtam, hogy sem testem, sem lelkem nem óhajt a Belügyminisztérium semmilyen nemű szervével semmiféle kontaktust fönntartani. Nem erőltették, azt én nem mondhatnám. Ekkor még nem volt ezekről szó. Ritkultak a megbeszélések. Talán öt eset lehetett az összes. Én akkor a Me-chanikai Mérőműszerek Gyárában dolgoztam, a család lent volt Kenesén. A feleségem mon-dta, hogy kerestek, de itt Pesten nem kerestek. A bejelentett lakásom a Majakovszkij utca 13. alatt volt, de én nem ott laktam. [...]

Amikor már nem a Mechanikai Mérőműszerek Gyárában dolgoztam, hanem Balatonkene-sén a Sirály Ktsz.-ben, akkor volt egy rettentő kemény két hetem vagy két hónapom. Az volt a legrettenetesebb korszak. Akkor már konkrétan arra szólítottak fel, hogy legyek olyan kedves, és a volt börtöntársak, akikkel én szabadulásom után érintkeztem, Donáth Ferencről, Mérey Ferencről, Bibóráról, Mészáros Gáborról és akikkel általában érintkezem, Göncz Árpádról ad-jak információt pontosan. Erre én a szemükbe nevettem, és akkor mondta a Belügyminiszté-rium képviselője, aki valami alezredeként mutatkozott be, hogy nézze, mi üzletet ajánlunk. Ha maga ezt megteszi, lakást, munkát, gyerekei egyetemi felvételt nyernek. Ha nem teszi meg, magára vessen. [...] Mivel akkor Ménfőn laktam, nyugodtan, bátran mondhattam, hogy uraim, egyetlen egy börtöntársammal nem tartom a kapcsolatot, egyetlen eggyel nem levele-zek, egyetleneggyel nem beszélek, egyetlen eggyel nem fogok találkozni. [...] Ennek köszön-hetem én a befelefordulásomat. Azért nem kerestem föl a börtöntársaimat, hogy szűnjön meg a presszió. Hogy mennyi hátrányom származott ebből az életem alakulásában, azt nem tudom. Sok hátrányom volt. De Győrben a hátrányaim megszűntek.

Czecze Lajos (1932), munkás. 1957-ben tizenkét év börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban sza-badult. 273. sz. interjú, készítette Molnár Adrienne 1989-ben. 24–25. o.

– A gépészetnek az üzemezetője szól nekem, hogy tegnap itt kerestek. Délutános voltam. „Jöjjön be egy órával hamarabb, majd bejönnek, ott fogják magát várni.” Másnap bemegyek, mondja az adminisztrátor, hogy menjek le az irodaház nem tudom hanyas szobájába, ott vár-nak. Bemutatkozik, mondja, hogy [...] százados vagyok az állambiztonságtól. „Ne ijedjen meg – azt mondja –, nincs semmi baj, csak beszélni akarok magával!” Mondom, tessék. Leültet. Jobbról jött, balról jött, nem egyenesen, hogy mit akar, hogy nézzek körül, „úgynevezett ta-nulmányozást csináltunk, és magának a testvérei is munkás családból származnak, maga nem egy elveszett ember”. Mondom: „kerek percc mondja meg, hogy mit akar.” Azt mondja: „tud-ja azt maga.” Nem mondta meg, hogy mit akar. Ott elbeszélgettünk, és mondja nekem, hogy miért nem kaptam még – fel lettem terjesztve 1980-ban kiváló dolgozónak –, hogy miért nem kaptam meg. Ő már azt is tudja – azt mondja –, hogy a párttitkár volt ellenem, meg a szak-szervezeti bizalmi. Nem is tudom, már akkor ki volt a párttitkár. Azt mondja, hogy ő biztosít, hogy jövőre megkapom. „Miért nem szóltam én nekik?” Mondom: „Mire föl? Munka után ad-ják, nem más után.” De biztosítja, hogy ha én velük működök, akkor meg fogom kapni. Aztán azzal váltunk el, hogy ha megtenném, hogy eljönnék ide a Szökőkút presszóba. „Mikor leszek szabadnapos?” Négy műszakban jártunk. Mondom, ezen a napon. Jöjjenek már el, még

beszélni akar velem. El is jöttem, akkor már egy másik civil is ott volt, az bemutatkozott, mint őrnagy. Civilben voltak. Elkezdték velem megint beszélgetni, hogy nem elveszett ember vagyok, és hogy együttműködnék-e velük? Ilyenkor aztán megmondtam nekik kerek perec, hogy én erre nem vagyok hajlandó egyáltalán. Magyarán vamzernek akartak beszervezni. Akkor meglepődtek, és mondja, hogy nem említettem senkinek, hogy ők mit akarnak? Mondom, én nem is tudtam, hogy ők mit akarnak. Most mondták meg, hogy mit akarnak. Én tudtam már, hogy ők mire céloznak. Aztán nem történt semmi baj. Azt mondja, ha meggondolnám, a Zsolcai kapu nem tudom hányas irodájában találok meg, vagy ha bármilyen bajom van, menjek, forduljak őhozzájuk.

Szentirmay Sándor (1925), gépészmérnök, tanár. 1959-ben nyolc év börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult. 229. sz. interjú, készítette Ferenczy Erika 1990-ben. 385–387. o.

– Azonkívül, hogy volt ugye a rendőri felügyelet, akkor idéztek a rendőrségre, azonkívül, azt hiszem, még kétszer idéztek a rendőrségre, mind a kétszer útlevevényben. Fura volt, talán 1982-ben, nem is annyira távol. Meg kellett újítatni az útlevelemet. Mária, a feleségem visszakarta harminc nap múlva, nem, ő sem kapta vissza harminc nap múlva, kapott egy szabvány levelet, hogy az ügyintézés tovább tart. Hogy mit intéztek rajta, azt nem tudom. Aztán egy szép napon megjött Mária útlevele, és rá egy hétre én kaptam egy idézést a rendőrségre, mégpedig ugyancsak az Andrássy útra, de nem oda a 8-ba, ahol a rendőri felügyeletet megszüntették, hanem a 35-be vagy hányba, ahol aztán hallottam, hogy útlevevényeket intéznek. És a jelzett időpontban el is mentünk, Mária elkísért. Meg kell mondanom, hogy egy kicsit izgatott voltam. Aztán őt természetesen nem engedték be, sőt egy pár perc várakozás után jött egy fiatal ember, rendkívül udvariasan megkérdezte a nevemet, és mondta, hogy hát, akkor menjek vele. Bevittek egy üres szobába, annak a szobának ugyanolyan szaga volt, mint a Tolnay Lajos utcában annak idején, aztán bejött egy civil idősebb ember, ávós pofával. Leültetett, mint annak idején a Tolnay Lajos utcában, de nem kellett a fal mellé állnom, és mondta: „Szentirmay elvtárs, maga útlevelet kért”. „Igen.” „Ide figyeljen, azt tudja, hogy maga egy problematikus ember” – mondta. 1982-ben, de lehet, hogy 1985-ben volt. „Miért vagyok én problematikus ember?” Hát, akkor már volt szív erkölcsi bizonyítványom, meg minden. „Ha valami bajuk volt is velem, leültem már.” „Maga egy problematikus ember, de hát, mi azért nem akarjuk a maga lehetőségeit elválni, és meg fogja kapni az útlevelet, de ugye tudja, hogy hogy kell viselkedni külföldön?” „Igen, voltam már, eddig is volt már útlevelem, már többször voltam külföldön, ha most külföld alatt Nyugatot értik, eddig is voltam már.” „Igen, de azért jól körül kell nézni, és ha bármifélével megkönyékeznék ott kinn, akkor tudja, hogy a magyar külképviseleti szervek a maga rendelkezésére állnak. És elvárjuk magától, hogy amikor hazajön, akkor bennünket is tájékoztasson.” „Kérem szépen, engem még senki soha meg nem környékezett, én tudnám, ha megkönyékeznének, hogy hogy kell viselkedni, de még erre nem volt precedens, és ha akadálya van az útlevel kiadásának, akkor ne adják ki. De én semmire nem tudok ígéretet tenni maguknak arra, hogy én majd bármiről beszámoljak, hogy milyen volt a kölni Dóm tornya. De mondjuk, nem az érdekli magukat.” Hazamentem, és négy nap múlva megkaptam az útlevelemet.

M. T. 1959-ben halálra, majd kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult. Az interjút Krassó György készítette 1979-ben. 470–502. o.

– 1965-ben megszületett a fiam. Ezt követően úgy december elején lehetett, amikor óriási fordulat következett be a szabad életemben. Ez akkor történt, amikor engem – bújtatva – visszavettek a régi, az '56-ot megelőző vállalatomhoz. [...] Reggel munkába indultam, amikor

– siettem, hogy a buszt elérjem – valaki utánam kiabált, „[...] egy pillanatra!” Hátrafordulok, nem ismertem, aki megszólított, nem tudtam, hogy hova tegyem. Gondoltam, hogy ő ismer engem, majd rájövünk, hogy hol találkoztunk. Kérdeztem, hogy mit akar. A következő pillanatban valami igazolványt mutatott nekem, és mondta, hogy hát a BM-től van, menjek vele. Vele mentem. [...] Balra egy utcán lefordultunk, és ott körülbelül egy olyan negyven méterre egy krémszínű Volga állt. Abban az időben ezek a 21-es Volgák a legújabb kocsik voltak Magyarországon. Mondta a tag, hogy üljek be. A kocsiban a gépkocsivezetőn kívül még két ember ült, az egyik a hátsó ülésen, a másik pedig a gépkocsivezető mellett. Engem a hátsó ülésre ültettek, és mellém beült az a tag is, aki leszólított. A kocsi elindult. Kérdeztem, hogy mi ez, és hova visznek. Mondták – udvariasan és nagyon halkán beszéltek –, hogy majd megtudom. A kocsi elindult, lementünk a Váci útra, és körülbelül másfél perc múlva egy hegesztőszemüveget adtak a kezembe, hogy azt tegyem fel. Azért mondom a hegesztőszerű szemüveget, mert az oldala is burkolva volt, de az üvege nem feketével, hanem fehérrel volt befestve, olaj- vagy zománccfestékekkel. Vegyem fel! Felvettem. Semmit nem láttam ki a szemüvegből, és attól kezdve elkezdődött egy kocsikázás. Ez körülbelül fél óráig, de inkább háromnegyed óráig tartott. Gondolom, hogy összevissza kanyarogtak, furikáztak velem, hogy elveszítsem a tájékozódó képességemet. Egy ideig tudtam követni, hogy átmegyünk egy hídon, meg a mozgásból, megpróbáltam a fejemet feltartani meg kinézni, majd a koci lassulásából – úgy háromnegyed óra felé közeledve – megállapítottam, hogy valami hegyen megyünk fel. Elképzelésem szerint lehetett az akár az Istenhegyi út vagy a Németvölgyi vagy az Orbánhegyi út, nem tudom.

– És közben semmit nem beszéltek?

– Közben semmit nem beszéltek, egy árva szó sem volt.

– Te mit gondoltál? Ha vissza tudsz emlékezni.

– Én a legrosszabbra voltam felkészülve. Olyasmik fordultak meg a fejemben, hogy most összevissza furikázunk, a végén kikötünk valami ÁVÓ-pincében, ahol valami elkezdődik, nem tudom, hogy mi. Arra gondoltam, olyasmit akarnak tőlem, hogy például kivel tartom a kapcsolatot, hol vagyok, kivel járok, hova járok, miegymás. Abban az időben, amikor én visszakerültem Pestre, nagyon sok volt társammal kapcsolatba léptem, és ezekkel tartottam is a kontaktust. Szóval elég izgalmas állapot volt. No, ennyi időt követően, a végén kikötöttünk egy villában, amiből én kívülről nagyon keveset láttam, mert egy fákkal körülvett parkban, sok fával körülölelt épületbe jutottunk be egy ösvényen keresztül.

– Hát hogy láhattad, ha rajtad volt a szemüveg?

– Levették rólam a szemüveget. A kocsiból kiszálltam, felvittek a sétányon. Sétány? Az a sétány lehetett körülbelül olyan öt méter hosszú. Mindjárt utána egy széles feljártú lépcső következett. Bementünk egy helyiségbe. Az épületet magát csak megpillantottam, ez elég rövid idő alatt történt. Egy nagyobb villaszerű létesítmény volt, ami most is előttem van. Egy nagy, nagyon elegánsan berendezett dolgozószobán lyukadtunk ki. [...]

Ott azzal kezdődött, hogy mondták, tegyem le a kabátomat, a cipőmet kössem ki, a cipőfűzőt vegyem ki. Nagyon erősen az volt a benyomásom, mintha lekapcsoltak volna. Mindent elvettek tőlem. A zsebemből is rakják ki mindent. Gondolom, utóbb ez is kiderült, pszichés ráhatás volt. [...] Aztán mondták, hogy üljek le. A gépkocsi közben elmehetett, mert a gépkocsivezetővel már nem találkoztam. A három tag velem maradt.

Most elkezdődött egy nagyon érdekes beszélgetés, szinte kihallgatás, aminek a lényege az volt, hogy mit csináltam, amióta kijöttem, hogy tetszik a kinti élet, és hol dolgozom, satöbbi. Én közben mondtam, hogy balhé lesz a munkahelyemen, ha nem megyek be. Ők mondták, hogy nem lesz semmi probléma a munkahelyemen, emiatt én ne aggódjak, ne is törődjek ve-

le, beszéljünk tovább. Hát beszélgettünk. Azt mondták – hát én eléggé izgága életet folytattam [...] –, hogy nagyon erősen gondolkoztak azon, amikor a ref-emet feloldották, hogy visszaengedjenek-e Pestre. De aztán úgy határoztak, hogy visszaengednek. Viszont nem tetszik nekik a visszakerülésemet követő időszak, mert én össze-vissza ugráltam. Aztán tényeket kezdtek felsorolni, hogy kivel, hogyan, miképpen tartottam a kapcsolatot.

– Felváltva kérdeztek, beszéltek vagy egy?

– Hogyne. Hát ez a beszélgetés, amit itt most besűrítünk nagyon rövid időbe, ez elkezdődött körülbelül reggel nyolc órakor, és este körülbelül fél nyolckor maradt abba. Megállás nélkül. Ez a három tag felváltva foglalkozott velem. Közben volt egy ebédszünet, amikor nekem tányéron – de közben is ment a gyúrás – kihoztak egy nagyszerű fogást; levest meg főzelék-félét meg húst meg süteményeket, még gyümölcs is volt. [...] A beszélgetéseknek volt egy olyan periódusa is, amikor a hátrányaimat sorolták fel, tehát az összevissza mozgásaimat és kapcsolataimat. Utána mondták, vannak nekem előnyeim is.

– Már hogy pozitív tulajdonságaid?

– Pozitív tulajdonságaim, már a mozgásaimat illetően. Hogy a munkámat elvégzem rendesen, a feleségem pártnag, hogy családom van, ez mind pozitív részemre. De hát ennél én sokkal többre vagyok képes, sokkal többet tudnék csinálni – mondták. Tulajdonképpen itt kezdődött az igazi egyengetésem. Kérdeztem, hogy mit tudnék én sokkal többet csinálni, én igyekszem a munkámat rendesen elvégezni, én a munkámmal produkálok. Családom van, kötelezettségeim vannak, igyekszem beilleszkedni a társadalomba. Ismételték, hogy ennél én sokkal többet tudnék tenni, és ezt el is várják tőlem. Ugyanakkor kezdtek felsorolni, hogy ők mindent tudnak rólam, és minden lépésemről tudnak. [...] Na, a végén kibökték, hogy mire lennék többre képes. Arra lennék többre képes, hogy dolgozzak nekik. A gyúrás folytatódott. Akkor már úgy dél felé közeledtünk. Ezek másfél-két óránként váltogatták egymást. Közben az egyik el is ment, mire rákerült a sor, vissza is jött. Tehát, amikor elhangzott, hogy dolgozzak nekik, én a leghatározottabban tiltakoztam, hogy én maximálisan nekik dolgozom, a munkámon keresztül produkálok, igyekszem többszörösen jó munkát végezni, satöbbi, satöbbi. Mondták, ez nem elég. Aztán az osztálymivoltomról kezdtek beszélni, hogy végső soron, hát melós szülők gyermeke vagyok, az apám megfordul a sírjában, hogy én az ellenforradalomban vettem részt, satöbbi, satöbbi. És hogy pontosan ilyen barátokat vallok magaménak, mint többek között [...] Nem akarom részletezni sokáig. Így mentünk estig, míg a végén... Ja! Olyan kifejezések is elhangzottak nagyon erősen, ha a gyerekeimet akarom még látni, akkor hajoljak a jó szóra. Ebből nekem csak hasznom lesz, a családomnak és a gyerekeimnek is. Egyébként többet nem látom őket. Szóval fenyegetések mindenáron.

– De mire volt a hangsúly helyezve? A fenyegetésekre vagy a meggyőzésre?

– Hát olyan fifti-fifti alapon.

– Egyébként udvariasak voltak általában?

– Határozottak, de mondjuk, udvariasak. Szóval a periódusok váltogatták egymást. Később aztán megmondták nekem, hogy egyszerűen szükségesnek tartották, hogy kifárasssanak engem.

– Volt valami munkamegosztás a három személy között? [...]

– A személyek között is változtatták a hangnemet. Az egyik durva volt állandóan és fenyegetett, mondjuk másfél órán keresztül. Akkor a másik folytatta ezt a fenyegetést, de már más tónusban, és utána átment egy higgadtabb beszélgetésbe, úgy félig-meddig témát is váltott. [...] És a lényeg az, hogy beadtam a derekamat.

– Na most ennél a pontnál azért álljunk meg. Mielőtt erre sor került volna, ők pontosan megmondták, hogy mit kívánnak?

– Nem, csak azt követően, hogy én azt kérdeztem: „Jó, rendben van, mi a feladatom?” Amikor kezdtek ecsetelni, megint viták voltak. Körülbelül három-négy órán keresztül csak az ment, hogy én erre képtelen vagyok, én erre egyszerűen nem vagyok hajlandó.

– Mi az, ami téged rávett, hogy mégis igent mondjál?

– Menet közben én már eléggé nyugodt voltam, végigjátszottam, belementem a játékba. Az akkori elképzelésem, végső soron az elhatározásom az volt, ha ezek ennyire fontosnak tartanak, akkor én mindenképpen vállalom a játszmát, de nem az ő javukra. Azt gondoltam és feltétlenül tudtam magamról, erős vagyok, az elképzelésemet végig tudom játszani a magam felfogásának megfelelően. Másodszor pedig eltökélt szándékom volt, amennyiben ezek beszerválnak engem, és én vállalom ezt a játékot, némileg belelátok majd a kártyáikba. Ezen belül – már az én feladataim kapcsán – pedig nagyon sok embernek tudok segíteni. [...] Az is eltökélt szándékom volt, hogy semmilyen körülmények között sem ártok senkinek.

Tehát elérkeztünk odáig, hogy rendben van, vállalom, de hogyan, miképpen, és mi lesz a feladatom? Kezdték taglalni. Ezt sem akarom nagyon részletezni. [...] A lényege az volt, én előrebocsátottam és kijelentettem, hogy semmiféle provokációt nem vagyok hajlandó elkövetni. Ők ebbe beleegyeztek, sőt, azt mondták, hogy nagyon is rendben van, ne is provokálják, nem is provokálhatok senkit. Úgyis megkapom a feladatokat minden esetben. Ja, még megelőzően kérdezték tőlem, amikor már a papírokat, mindent elintéztettek, megkérdezték tőlem – mert fedőnevet kell választanom – hogy adjanak-e ők fedőnevet nekem, vagy pedig én választok magamnak. Én azt mondtam, hogy én kívánok magamnak fedőnevet választani, és a T. M. fedőnevet választottam. [...] Megírtattak velem kézzel és nem géppel egy olyan jellegű papírt, melyben engem belső feladatokkal bíznak meg, ezen belül én náluk külső munkatárs-ként szerepelek.

– Azt hogy kell érteni, hogy náluk?

– A BM-szerveknél, ezzel a kifejezéssel. A BM-szerveknél belső, illetve külső munkatárs-ként szerepelek, és ami megbízásokat kapok vagy amiket végrehajtok, azok államtitoknak számítanak, és ennek a megsértése [...] az államtitok megsértésére vonatkozó következményekkel jár. Beleírtatták még egy új bekezdésbe velem azt is, hogy választott fedőnevem T. M. [...] A következő bekezdésbe, hogy semmiféle provokációt nem követhetek el. Ezt én kívántam, hogy vegyük bele. Azt mondták, hogy rendben van. Ezt szó szerint így belevettük. Ezt ledátumozták, én aláírtam. [...] Ez este, olyan fél nyolc körül lehetett.

Amikor ez megvolt, akkor megkérdeztem, hogy tulajdonképpen ez az egész játék mire volt jó, miért nem kezdtek ezzel az első fél órában vagy az első óra után, hogy ez a szándékuk. Megmondták volna a feltételeket. Maximum másfél óra alatt el tudtuk volna érni ugyanezt az eredményt. Miért volt ilyen hosszú időre szükség? És miért volt arra is szükség, hogy kivették a cipőmből cipőfűzőmet, a zsebemből kirakattak velem mindent, meg ehhez hasonlókra? Azt válaszolták, hogy jobban ismernek engem, szükségesnek tartották az egész napi kifárasztásomat. A főnök megjegyezte, hogy még most sem biztos abban, hogy nem egy hétre lett volna szüksége a puhításomhoz. Én változatlanul állítottam, hogy másfél óra is elég lett volna nekik az eredményhez. Viszont kihangsúlyoztam, ha én nem akartam volna a jelenlegi befejezést, bármennyi időt áldozhattak volna rám, kettévághattak volna, akkor sem sikerült volna eredményt elérniük nálam. És ekkor jegyezte meg még egyszer a nagyfőnök, hogy hát pontosan ez az a kérdőjel, ami még mindig benne van. [...]

– Mivel magyaráztad volna, hogy miért lett volna meg benned lefárasztás nélkül is ez a szándék?

– Előttem ez teljesen egyértelmű. Abból indultunk ki, ezt előrebocsátottam, amikor már én érzékeltem – és én ezt már az első félórán tudtam, az első órában –, hogy mire megy itt

ki a játék, a továbbiakban csak vettem a lapot, akkor már elhatározásom volt az előbb elmondottak kapcsán, hogy vállalom.

– Tehát te azt akartad elhítni, hogy te ezt azért vállalod önszántadból, mert egyetérttéssel azzal, hogy ilyen felderítő tevékenységre szükség van.

– Úgy van. Pontosan úgy van. És én ezt a játékot végigvittem, és próbálom vinni a mai napig.

– De hát ezt hogy hihetik el? Hát valakiről, akit '56-ban lecsuktak, halálra ítélték, majd életfogytra változtatták, leült hat és fél évet, mindenféle bajai történetek utána, egy csomó ismerősét, barátját kivégezték. Hogy hihetik el arról a személyről, hogy ő maga is egyetért azzal a céllal, hogy a Belügyminisztérium jól legyen informálva?

– Nem tudom. Lehet, hogy nagyon ferde következtetés, de ha ezek egyáltalán fel merték tételni rólam azt, hogy velem eredményt érnek el, mégpedig az előbbieik módján – szemüveg, kocsis –, akkor én nyugodtan megerősíthetem őket ebben a hitükben. Nem tudom, hogy ez érthető-e?

– Nézd, ők feltételezhették azt, hogy olyan módon érnek el eredményt, hogy különböző előnyöket helyeznek eléd kilátásba, ha pedig nem vállalod, mindenféle súlyos hátrányokat. De ebből még nem következik, hogy azt miből feltételezték, hogy te önmagában – előnyöktől, hátrányoktól függetlenül – helyesnek tartod a célt.

– Abból tételtek fel, esetleg abból indulhattak ki, hogy melós gyerek vagyok, illetve melós származású vagyok, inkább ez a helyes kifejezés.

– Ilyen naivak lennének, hogy úgy gondolják, hogy a munkások az államhatalomnak a támogatói?

– Abban az időben lehet, hogy ezt ők pontosan így képzeltek el, és utána – azért ne felejtse el, hogy ők arra apelláltak, hogy nekem gyerekek született a halálos ítélet után, tehát az élet ráadás, ahogy én is elképzelem, ahogy mondom is, hogy az ítéletem után minden perc ráadás nekem, hogy nem végeztek ki a többi bajtársammal együtt, hogy félttem a családomat, és a fenyegetéseikkel odáig tudnak hatni, elfárasztanak ezzel a nyolc-tíz órás gyúrással, hogy rá tudnak kényszeríteni ezekkel a módszerekkel. [...] Nekik ez meggyőződésük volt, ők ezt így tervezték. Az én elhatározásom viszont az volt, hogy megerősítem őket ebben a hitükben.

– Értem. Na most, erről jut eszembe, a börtönben korábban ilyen megközelítések nem voltak?

– Nem. A börtönben nem is tudom elképzelni, hogy lehetek volna, hiszen [...] állandóan tele voltam fegyelmivel. Nem hiszem, hogy ilyen emberekkel próbálkoztak volna.

– Azért kérdezem, mert nyilván egy pontos jelentésük volt a börtönbeli magatartásodról, tehát nem vehetted olyan természetesnek, hogy a börtönben meg sem próbálják.

– Hogyne. Sorolták nekem ezt.

– Tehát valamilyen módon mindenkit kiválasztottak, és hát ezeknél sikerült is eredményre jutni, és te úgy gondold, hogy azt elhitték, hogy végül is, vagy legalább is később te is egyetértesz az ő céljaikkal?

– Igen. Úgy gondolom. Az ígéretekről volt szó, nem csak a fenyegetésekről. Igen, ők ígérték, hogy hát nekem jó pozíciót biztosítanak, megfelelő anyagi bázist a család egyensúlya érdekében, és így tovább.

– Ez az anyagi bázis úgy értendő, hogy olyan állásokban segítenek megmaradni vagy bejutni, ahol viszonylag többet lehet keresni, mint egyébként, hiszen tudjuk, hogy majdnem mindenkit elég hamarosan kitettek vagy fel sem vettek bizonyos állásokba, vagy pedig úgy, hogy közvetlen anyagi ellenszolgáltatást is adnak?

– Nem. Ők ezt úgy gondolták – erre mindjárt rátérünk –, hogy a felkészültségem, képzettségem révén olyan beosztásokhoz segítenek, amiből én komolyabb anyagiakra tudok szert tenni.

– De konkrétumot nem is vállaltak ilyen vonatkozásban, akár fizetésben, akár állásszerzésben?

– Nem. Nem vállaltak. De az első hónapok úgy kezdődtek – akkor azt hiszem, hogy nekem 1.700 forint körül volt a fizetésem –, hogy én tőlük körülbelül öt hónapra keresztül 800 forintot kaptam havonta költségtérítés címen. Utána pedig, amikor kijelentettem, hogy egy büdös vas, egy fillér a továbbiakban nekem tőlük nem kell, akkor ezt azzal kifogásolták, hogy költségeim vannak, meg mit tudom én, összejövök ezzel vagy azzal, meg presszók, meg utazom esetleg, havonta 300 forintot adtak. Ezt az összeget adják a mai napig minden hónapban. Most már azt is kérdezd meg, hogy hogyan veszem át ezeket az összegeket! Minden alkalommal aláírok egy olyan elismervényt – amit én írok meg, vagy az utóbbi időben ők hozzák magukkal már megírva –, amiben az van, hogy például 1979. augusztus havi költségeim fedezésére a mai napon a BM-szervektől 300, azaz háromszáz forintot átvettem. Dátum, aláírás: T. M.

– Na mostan megkérdezném azt, bár más téma, hogy ugye egy teljesen nevetséges összeg, mert a 300 forint az nem pénz, hogy szerinted általában ők ilyen rettenetesen fukarok?

– Nem. Egyáltalán nem.

– Te erről tudsz valamit? Bár nagyon előremegyünk, de mindegy. Tudsz arról valamit, hogy ők mennyit szoktak fizetni, ha kifejezetten pénzért csinálja valaki?

– [...] A C. volt az egyik – na, említtem itt a neveket, de ezek mind fedőnevek. [...] A másik S. és a harmadik meg L. [...] C. volt, azt hiszem, ennek az egységnek, nevezzük főosztálynak, a főnöke. Ő volt a nagyfőnök, tudomásom szerint ezredesi rendfokozatban. Rettegtek tőle. Egyszerűen félték tőle. L. azt hiszem, hogy alezredesi rendfokozatban volt, a későbbiek folyamán ő lett C. utóda. [...] C. egy alacsony, intelligens ember volt. Egyébként mindegyik képzett és mindegyik diplomás. [...] Hasonló korosztály, velem csak hasonló korosztályt kapcsoltak össze. Igen. Jelenleg mind olyan ötven-ötvenkét év körüliek. [...] Először S. lett az összekötő, majd aztán mondom a sejteteket. A következő C. volt, ő vett magához. Ezek határozottan képeztek engem, a szó szoros értelmében. Például az egyik alkalommal C. beszélgetés közben említette, hogy ő tulajdonképpen bármit tudna belőlem csinálni, akár főosztályvezetőt, vezérigazgatót, de egyszerűen nem csinálhatják. Megjegyezte azt, hogy ő annyi pénzt tudna adni nekem, hogy még álmomban sem tudom elképzelni. Nekik nagyon sok pénzük van, és ő rendelkezik felette. És mondta nekem azt is, hogy abszolút nem lenne probléma havonta százrezeket kifizetni nekem, meg mit tudom én még mit. „Milliókkal, sok millióval, elképzelni sem tudja, hogy mennyi pénzzel rendelkezünk, és néha mi pénzeket fizetünk ki. De magával nem tehetjük ezt, mert abban a pillanatban felhívánk a figyelmet a személyére.” [...] Nem tehetik, minden látszatot meg kell teremteniük. Különösebb segítségért soha nem fordultam hozzájuk.

– [...] Arról tudsz-e konkrétan, hogy mennyi pénzt kap, aki kifejezetten pénz ellenében csinálja?

– Konkrétan nem. Konkrétan például C. részéről olyasmi derült ki, hogy az egyik tag valami feladatot végrehajtott, és azt talonba kellett tenni. Akkor azt mondta C., hogy „adtunk neki – és ez a '65-ös időben van, amikor a forint többet ért még mint most – 40 000 forintot, és elhelyeztük, és azóta is talonban van”. De konkrétan, név szerint, hogy kinek mennyit, nem tudom, de elképzelem, hogy nagyon nagy pénzek forogtak akkor és forognak most is. Aztán olyasmi többször elhangzott például L. részéről, hogy elájulnék, és ő nem is mond nekem, meg nem is akar, meg nem is mer, de egyszerűen elájulnék, ha ő egy-két nevet elkezdene mondani nekem, akik rajtuk keresztül kerültek [...] nagyon-nagyon magas pozícióba. És amikor azt mondta, hogy nagyon magas pozícióba, akkor hozzátette, hogy nehogy olyan kis igazgatócskákra meg vezérigazgatóra gondoljak, hanem ezeknél sokkal nagyobbakra. És akkor még

én jegyeztem meg, hogy „Miért, mire gondoljak? Miniszterelnökre gondoljak meg miniszterekre, helyettesekre gondoljak?” Azt válaszolta, hogy „igen, gondoljon azokra nyugodtan, pontosan ezért nem említek neveket sem”. [...] Ezzel előttem azt akarta ecsetelni tulajdonképpen, hogy belőlem is lehet még minden. És amikor én megkérdeztem, hogy ’56-osokról beszél-e, azt felelte, nem feltétlenül ’56-osokról kell beszélni. [...]

– Szerinted sok ügynökük van? Ez a hivatalos elnevezés? Vagy informátor? Vagy mi?

– Külső munkatárs az elnevezés.

– Sok informátorral dolgoznak szerinted?

– Igen. Mégpedig úgy értem a sokat, hogy szerteágazók. Én a főosztályhoz tartozom, a belső elhárításhoz. Ez a belső elhárítás, az országos belső elhárítás, ennek van egy főosztálya. Ezek szerteágaznak, még a kerületi kapitányságoknak is vannak ilyen beépített embereik. És az egészet ez a főosztály fogja össze.

– Tehát ennek a hálózatnak a felépítése a rendőrségnek a szervezeti felépítését követi?

– Csak politikaiakról beszéljünk, csak politikai elhárításról.

– Azért kérdezem, hogy a rendőrséget követi-e, hogy nincs-e például ilyen munkahelyi szervezés?

– Dehogyan nem.

– És akkor az hova tartozik, ha például munkahelyen?

– Ezeket a rendőrök vagy kerületi kapitányságok, városokban a megyei kapitányságok, pártbizottságok, satöbbik ölelik fel.

– Gondolod, hogy pártbizottságok is foglalkoznak ilyesmivel?

– Kevésbé. A pártbizottságokhoz ők tesznek ki embereket. De a pártbizottságoknak áttételesen kiadják az ukázokat, és a pártbizottság intézkedik.

– És gondolod, hogy a fontosabb emberek ehhez a főosztályhoz tartoznak?

– Igen, gondolom. Ezekből nagyon sokat nem tudok elképzelni országos vonatkozásban.

Bár, hogyha ezres létszámban beszélünk, akkor ezt országos vonatkozásban nem tartom soknak.

– Gondolom, hogy vidéken a megyékben is vannak.

– Igen. Úgy van.

– És az egy más szervezeti hierarchia? Vagy alájuk tartozik?

– Minden alájuk tartozik. Minden. A megyék is. [...]

– [...] Te azt mondtad, hogy képezni próbáltak téged. [...]

– Nem. [...] A képzést úgy értem, hogy mindig meg volt adva, hogy hol találkozunk. Először nem sejtékben, tehát nem lakásokban találkoztunk, hanem szándékosan azt csinálták velem, hogy megbeszélték, hogy ebben a presszóban találkozunk, most itt találkozunk ebben az utcában satöbbi, és akkor megjelentek. A képzés úgy kezdődött, hogy például egy presszóban voltunk, és akkor mondta nekem S., hogy viselkedjek természetesen és lazítsak. Nem kell nekem forgolódnom meg körülnézni, forgatni a fejemet, hogy ki van itt, találok-e ismerőst vagy nem találok. Viselkedjek teljesen nyugodtan. És kérdeztem, hogy „de hát, ha mégis van ott egy ismerős?” Azt válaszolta: „Na és, hogyha ismerőssel találkozunk, akkor köszönjön neki. Egyébként mi vigyázunk arra, hogy lehetőleg ne találkozzunk olyan ismerőssel, akivel mi is találkozhatnánk. Ha mi találkozunk, az már régen rossz.” Na, ilyenformán kezdődtek. Vagy az utcán mentünk, akkor többször hangoztatták, hogy lazítsak, mintha egy nővel sétálnék, haverommal sétálnék, nem kell a szememnek mindenben rajta lenni, hogy ezt másképp kell csinálni. Ha bejövünk, abban a pillanatban fel tudunk mérni mindent egy helyiségben, és akkor kezdték részleteiben mondogatni, sorba, napról napra, hétről hétre.

– Olyan jellegű eligazítást is adtak, hogy hogy kell megismerkedni ismeretlen emberekkel?

– Hogyne. Hát különböző típusokat mondtak, hogy pillanatok alatt ki kell szűrni, hogy például mire hajlamos. Azt mondta, hogy beszélgetés közben akár öt perc alatt ki lehet szűrni, hogy mi az érdeklődési köre, satöbbi, satöbbi. Oda dörzsölnödni, közel menni hozzá, tüzet kérni, vagy ha iszik az az ember, akkor én is iszom valamit, és közben elkezdünk társalogni, szóval ismeretséget kötni, szívességet kérni tőle, bocsánatot kérni tőle, satöbbi, satöbbi. Rengeteg ilyen formula van.

– Például olyasmiről volt-e szó, hogy hogyan alkalmaznak nőket ilyen feladatok elvégzésére? Általában és konkrétan.

– Inkább konkrétan. Legalábbis a konkrét példákat mondom. Több alkalommal is szó volt arról, hogy esetleg hozzám bevágnak egy nőt, aki segít nekem. Én ezt soha nem igényeltem, mindig tiltakoztam ellene. Nem is került rá sor. De mondták, hogy vannak olyan módszerek is, ha nőket alkalmaznak valakire, akkor általában kiszűrik azt, hogy a pali például milyen szexuális életet él. [...] Kiszűrik azt, hogy az ember kurvás vagy milyen szexuális beállítottságú, akkor hozzávágunk egy nőt, de feltétlenül műveltet, hogy el is tudja fogadtatni magát, aki a végén akár le is fekszik neki a cél érdekében, az a legtermészetesebb. Azt is mondta, vannak olyan palik, akiknek különböző szenvedélyük van, például kártya, ló, pia. [...] Én most csak példákat mondok. De ha ezt a példát vennénk, hogy lóverseny, akkor azzal azt tudnák csinálni, hogy egy nő is elkezdene játszani, és előbb-utóbb a lóversenyen összejönnének. Itt jó nőkről van szó, nem szedett-vedett nőkről. Összeakadnátok, elkezdenétek együtt nézni a turfot, vagy észrevétlenül hozzád férkőzne, a végén még meg is baszthatná magát, és együtt játszana veled. És amivel meg van bízva, ha szükséges, akkor például fél év múlva térne rá arra a témára, menet közben, s közben összemelegednétek. [...] A leglényegesebb fő szempont: mindent a maga legtermészetesebb valójában. Tehát a természetes mivoltot szinte száz százalékosan meg kell közelíteni. Az már hibának számít, hogyha erőltettség vagy mesterkélttség, vagy ehhez hasonló látszik. Na, itt ettől függetlenül szoktak bekövetkezni hibák. De a fő szempont az, hogy mindent a maga természetességében csinálj.

– Akkor térjünk vissza, tehát 1965 decemberében vagyunk. Ha jól tudom, '65 végén odáig ment a dolog, hogy ezt a papírt aláírtad. [...] Tisztázódtak nagyjából a feladatok, és tisztázódtak, hogy ők mit tudnak segíteni. Volt még valami egyéb, amit ígérték?

– Nem. Azt ígérték, hogy nyugodt, kiegyensúlyozott körülményeket biztosítanak nekem, illetve nem akadályoznak, és ha akadály mutatkozik, akkor azt elhárítják.

– Milyen feladatokról volt szó? [...]

– Információkról, információk begyűjtéséről. És minden olyasmi, ami állam ellen történő, tehát a meglévő rendszer ellen történő szervezkedésnek még csak az árnyékát is érinti, azoknak a felderítése.

– És arra kitértek, hogy itt elsősorban '56-osokról lesz szó, vagy pedig bárki másról?

– Elsősorban '56-osokról van szó, de ha bárkivel összeketülök, arra felhívni a figyelmet. Az én feladatom az '56-os berkeken belül történő mozgás és az innen történő kiágazások.

– A későbbiek során te azt meg tudtad valamennyire állapítani, hogy az '56-osok közül vannak-e többen – és hogy ezek kik –, akik ilyen jellegű feladatokkal lettek megbízva?

– Teljesen egyértelműen, ez alatt azt értem, hogy az ő részükről soha nem sikerült ilyesmit megtudnom, csak gyakorlati érzékelések kapcsán sikerült kiszűröm egy párat. Ezek nagyon érdekes dolgok voltak. Előfordultak olyan próbálkozásaim, hogy egyszerűen hangot adtam, bejeleztem, hogy állítsák le ezt a marhát, mert hülyén csinálja a dolgot. Ők határozottan tiltakoztak ellene, meg honnan veszem, hogy ez nekik dolgozik, meg ehhez hasonló. Mondtam, mindegy, hogy honnan veszem, nekem ez a határozott véleményem. Minden egyes alkalommal hozzátették, hogy jó, nekik meg az a határozott véleményük, és állításuk, hogy ez nem

így van. Erre az én válaszom meg az volt, hogy oké, mindenki megtartja a maga véleményét. És ebben maradtunk. Utána nem tértek vissza rá, viszont a gyakorlat engem igazolt, mert valóban leállították ezeket a tagokat.

– Írásban vagy szóban kell jelentést tenni?

– Írásban. Minden esetben írásban.

– És az, hogy milyen időközönként és milyen terjedelemben, erről is szó volt?

– A terjedelmet nem határozták meg. A témát mindig kimerítették. Ha kellett, akkor akár három oldalon keresztül, de volt, hogy fél oldalba sűrítettem bele a lényegét. De ők aztán a beszélgetésből merítve a maguk elképzelését biztos, hogy hozzátették.

– Most ott tartunk, hogy fél nyolc van, és ezt aláírtad.

– Igen. Megváltozott a légkör. Azt említettem, hogy ők kifejtették, szükségesnek tartották ezt az egy napos gyúrásomat. C. kifejtette azt is, hogy még mindig nem biztos abban, hogy ez nekem elég volt, függetlenül attól, hogy mondtam, másfél óra múlva is el tudtak volna idáig érkezni. Gyakorlatilag a szándékom az volt, hogy megerősítsem őket az elképzelésükben. És itt elkezdődött egy nagyon érdekes játék. Ők összerámolták a holmijukat, és mondták, hogy akkor vacsorázzunk meg, biztosan éhes vagyok már. Átmentünk egy másik helyiségbe, egy nagy konyhahelyiség volt, de nagyon elegánsan és a legmodernebbül berendezve. A közepén volt egy téglalap alakú hosszú asztal. Körülbelül másfélszer két és fél méteres lehetett. Tehát egy hatalmas konyhát képzeljünk el, már megterítve, és valami nagyon finom kaját ettünk. Húst meg valami szószt hozzá, aztán gyümölcs volt meg szörp meg bor meg amit akartam. Ennek befejeztével a kocsis már ott volt, engem beültettek és visszahoztak. [...] Amikor kijöttem, a szemüveget megint fel kellett tennem a kocsiban. Akkor is volt megint egy kis furikázás.

– Tehát visszafelé sem tudta megállapítani, hogy hol voltál?

– Visszafelé menet sem tudtam megállapítani. Visszafelé lejtőn mentünk lefelé, azt meg tudtam állapítani, de hogy hol voltunk, azt nem. Még a hegyen – gondolom – volt egy jó kis, körülbelül egy olyan erős húsz-huszonöt perces furikázás, és ezt követően mentünk át egy hídon, amit szintén éreztem, de hogy melyik hídon, azt nem tudom. [...]

Az első találkozásunk az a Bartók Béla úton nem tudom melyik presszóban történt. [...] Ott asztalnál, kávé mellett beszélgettünk, és ott megint folytatódott az én úgynevezett csiszolásom. Arról is szó volt, hogy változatlanul maradjak benn azokban a körökben, amelyekben addig is benne voltam. Aztán szó volt irodalomról, filozófiáról, meg hogy a benti élet milyen volt. Már egészen közvetlen hangot ütött meg, hogy ismerik a benti életemet, meg sokat hözöngtem, meg mit tudom én. És én is kezdtem közvetlenebb hangot megütni, hogy mégis mi-ből gondolták, hogy én így egyszerűen beadom a derekam, és megkérdeztem tőle: „És tulajdonképpen, ha ott én nem szarom össze magam, és nem vállalom az egészséget, akkor mi lett volna ennek a vége? Bekövetkezett volna az, amit ott ígértek nekem?” Akkor azt mondta nekem az a pali, hogy „nem, hanem elment volna reggelig a szórakozás, lehet, hogy közben kapott volna egy-két pofont is, de utána kirúgtuk volna, illetve valahol kitették volna a kocsiból és kész. Ennyi az egész.” Azt követően lehet, hogy valami reakciók következtek volna be, de más vonatkozásban. Nem csuktak volna be, és ha én végleg nem vállalom, akkor sem lett volna az, hogy soha többé nem látom a gyerekeimet. [...] Aztán a munkámat emlegette, hogy milyen munkán dolgozom, hol dolgozom, satöbbi. Elmondtam, hogy községeket közművészték, nem tudom, hogy a találkozásokkal nem lesz-e valami probléma. Ja, azt is kifejtették, hogy mindig ők alkalmazkodnak az én időmhöz, tehát ebből a munkámban semmiféle kiesés vagy hátrány nem származhat. És azt, hogy hetenként lennének a találkozások.

TISCHLER JÁNOS

A LENGYEL ÁLLAMBIZTONSÁG, 1954–1964

Joggal vetődhet fel a kérdés: miért pont az 1954–1964 közötti évekről lesz szó. A legegyszerűbb válasz az lehetne, hogy az adott időszakot egy belügyminiszter neve fémjelzi. Ez azonban véletlen egybeesés, hiszen az állambiztonságot érintő stratégiai kérdések nem ezen a szinten dőltek el, hanem a kommunista párt Politikai Bizottságában, vagy – gyakrabban – Bolesław Bierut és később Władysław Gomułka dolgozószobájában. Inkább arról van szó, hogy a klasszikus sztálini modelltől 1954-ben kezdődött meg a fokozatos – nem feltétlen határozott – eltérés, s noha a tárgyalt tíz év több alkorszakra osztható, mégis csak átmenetnek tekinthető ahhoz képest, ami 1964 után következett. Az átmenet szükségességét két jelentős esemény váltotta ki: Józef Światło, a hírhedt X. (tizedik) ügyosztály helyettes vezetőjének Nyugatra szökése 1953-ban és rádiósorozata a Szabad Európa Rádióban, illetve Gomułka visszatérése a hatalomba 1956 októberében. Később – egészen 1989-ig – ilyen mértékű „földrengések” nem rázták meg az állambiztonságot. Miközben az alapfunkciók nem változtak, a módszerek finomodtak és modernizálódtak, a nyílt fizikai erőszak háttérbe szorult (de nem tűnt el!), a súlypontok többször áthelyeződtek. 1956 után sokszor elég volt a társadalmat csak emlékeztetni a sztálini korszak kegyetlen állambiztonsági módszereire, a véres terrorra, ezekhez folyamodni már csak ritkán kellett.

I.

A Lengyelországban 1944–45-ben szovjet mintára létrehozott állambiztonság már kezdettől széles struktúrát épített ki.¹ 1944 decemberében, amikor még csak az ország harmadát „szabadították fel” a szovjet Vörös Hadsereg csapatai, az éppen felállított reszortban 2500 funk-

1 Jelen írásban az egyszerűség kedvéért az „állambiztonság” fogalmat fogom használni, ugyanis nem részletekbe menő szakmai elemzést végzek, hanem általános képet kívánok felrajzolni. A lengyel kommunista állambiztonsági szervek és vele együtt a katonai elhárítás és hírszerzés történetéről hiteles monografikus feldolgozás(ok) még nem jelent(ek) meg – bár legalább kettő már készülöben van. Ezért én is csak arra vállalkozhattam, hogy a „civil állambiztonságról” egyfajta áttekintést adok. Az egyetlen megjelent monográfia, Henryk Dominiczak munkája csupán annyiban használható, hogy számos dokumentumot tartalmaz. A lengyel levéltárakban az 1949–1956 közötti időszak állambiztonságára vonatkozó források hiányosak, ugyanis a szovjet tanácsadók és Konstany Rokossowski nemzetvédelmi miniszter 1956–57-es távozásukkor jelentős mennyiségű iratot vittek magukkal. Ráadásul a fellelhető dokumentumok kutatását eddig meglehetősen hatékonyan korlátozták Lengyelországban (is). A cikk megírásához a következő műveket használtam fel: Henryk Dominiczak: *Organy Bezpieczenstwa PRL, 1944–1990*. Warszawa, 1997, Dom Wyd. Bellona; Andrzej Paczkowski: *Od sfałszowanego zwyciestwa do prawdziwej kliski*. Kraków, 1999, Wyd. Literackie; ugyanő: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Budapest,

cionárius dolgozott, fél évvel később már 11 ezer, egy év múltán 28 ezer. Az 1945-ben életre hívott Közbiztonsági Minisztérium – így hívták a belügyminisztériumot egészen 1954-ig – alá tartozott az állambiztonság, vagyis hivatalos nevén a Biztonsági Hivatal (területi, vajdasági és járási struktúrájával együtt), a rendőrség, a büntetés-végrehajtás és az általa fenntartott táborok, valamint a belbiztonsági csapatok (köztük a Közbiztonsági Hadtest). 1949-ben a minisztériumhoz csatolták még a Határvédelmi Csapatokat, az Ipari Őrséget, és már 1946-ban iderendelték a Rendőrség Önkéntes Tartalékegységét (ORMO), a kommunista párt egyik nagy létszámú fegyveres testületét. A Közbiztonsági Minisztérium egy vonatkozásban tért el a szovjet mintától: soha nem rendelkezett a rögtönítélkezés jogával.

A szovjet állambiztonság tisztjei már 1944-ben tömegesen áramlottak Lengyelországba, és kezdettől fogva aktívan segítettek a lengyel „testvérreszort” felállításában. Elsősorban a szervezést és az operatív munkát vállalták magukra, mint gyakorlott szakemberek, ők szabták meg a lengyel állambiztonság szervezeti formáját és határozták meg alapvető tevékenységi irányait. Emellett a fő lengyel szervezők túlnyomó hányada, több mint kétszázan, az NKVD kujbisevi 366. számú tiszti iskolájában részesült továbbképzésben, mások korábban szovjet diverzáns csoportok tagjai voltak, vagyis őket is az NKVD képezte ki.

1945 márciusában a Közbiztonsági Minisztériumban hivatalosan is létrehozták a szovjet tanácsadók testületét.² Az eufemisztikus „tanácsadó”-kifejezés – és ebben a tekintetben a Visztula mentén sem volt másképp, mint a leendő többi népi demokratikus országban – valójában azt igyekezett elfedni, hogy az odavezényelt szovjet tisztek irányították és felügyelték a reszort munkáját. A „tanácsadók” tevékenységét egy magas rangú NKVD-s tiszt fogta össze, az első Ivan Szerov volt, majd sorrendben követte őt Szelivanovszkij, Davidov, Lalin és végül Jevdokimenko. Mindannyian Stanislaw Radkiewicz közbiztonsági miniszter mellett működtek, egyúttal az ő személyes tanácsadói is voltak. Az NKVD-s tanácsadók minden szinten megjelentek, a miniszterhelyettesektől, az ügyosztály-igazgatóktól és az osztályvezetőktől kezdve a vajdasági állambiztonsági hivatalokon át egészen a járásiig. Számuk összesen 700–800-ra tehető. Ezt egészítették még ki a Vörös Hadsereg vagy az NKVD Moszkvából delegált tisztjei – némelyek lengyel származásúak voltak –, akik a Közbiztonsági Minisztériumban a logisztikai és technikai feladatok (hírközlés, közlekedés, fegyverzet, pénzügy) ellátásában, valamint a káderképzésben dolgoztak.

A szovjet tanácsadók önálló szervezeti struktúrát alkottak, saját törvényeik voltak, az irányító központ a varsói szovjet nagykövetség épületében kapott helyet. Lengyelországban meg lehetőségen széles ügynöki hálózatot is kiépítettek, a munkában kiemelkedő lengyel informátorokat gyakran saját hálózatukba is beszervezték, amit a „lengyel elvtársaknak” tudomásul

1997, 1956-os Intézet; Wladyslaw Gomułka: *Pamiętniki I–II*. Warszawa, 1994, Wyd. BGW; Pierre Buhler: *Polska droga do wolności 1939–1995*. Warszawa, 1999, Wyd. Akademickie Dialog; S. Courtois–N. Werth–J.-L. Panné–A. Paczkowski–K. Bartosek–J.-L. Margolin: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, przesławowania*. Warszawa, 1999, Wyd. Prószyński i S-ka; *Biuletyn Informacyjny Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – 1946*. Warszawa, 1996, CA MSW; *Biuletyn Informacyjny Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – 1947*. Warszawa, 1993, CA MSW; *Biuletyn Informacyjny Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – 1948*. Warszawa, 1995, CA MSW; *Polska-ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty KC WKP(b) 1944–1949*. Warszawa, 1995, ISP PAN; *Obchody milenijne 1966 roku w świetle dokumentów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*. Warszawa, 1998, MSWiA.

2 A Lengyelországban működő szovjet tanácsadókról minimális levéltári források állnak rendelkezésre. Nem tüntették fel őket a Közbiztonsági Minisztérium irataiban, sehol sem tárgyalták tevékenységüket. Valószínűleg semmi nyomot nem akartak hagyni maguk után vagy pedig megsemmisítették, illetve legkésőbb 1957. eleji távozásukkor Moszkvába vitték az erre vonatkozó dokumentumokat.

kellett venniük. Mindez lehetővé tette számukra, hogy hatékonyan és többszörösen ellenőriz-
zék a lengyel állambiztonságot, valamint a politikai élet és a gazdasági szféra számos terüle-
tét. A szovjet tanácsadók főnöke az utasításokat közvetlenül Berijától kapta, vagy esetenként
magától Sztálintól, ha bizonyos nagyobb szabású akciók lefolytatásáról vagy jelentős szemé-
lyek letartóztatásáról volt szó. A tanácsadók inspirálták a fontosabb lengyel kirakatpereket,
ezek forгатókönyvét a Közbiztonsági Minisztérium vezetésével közösen dolgozták ki. Ők ha-
tározták meg a lengyel katolikus egyházzal szemben folytatandó harc irányát is.

A lengyelországi szovjet tanácsadók alá rendelték az NKVD belbiztonsági (!) egységeit –
ezek létszáma 10 ezertől időnként 50-60 ezerig terjedt –, amelyek 1944 őszétől 1946 köze-
péig részt vettek a Honi Hadsereg, vagyis a második világháborús lengyel polgári, földalatti
fegyveres és politikai ellenállás felszámolásában. Csak a „jaltai” Lengyelország területén az
NKVD hozzávetőleg 47 ezer embert tartóztatott le, ennek egytizedét (főként a Honi Hadsereg
vezető tisztjeit) Oroszország távoli területeire internálták. „Megbízhatatlanságuk” miatt kény-
szermunkára vittek 15 ezer sziléziai bányászt is. 1945 közepéig a kialakulóban lévő lengyel
állambiztonság inkább mint a szovjet példakép segítőjeként működött. Az NKVD a „terepen”
folytatott akciókon kívül – pacifikáció, partizánegységek lefegyverzése, razzia – kifinomult
operatív tevékenységet is végzett. Ennek egyik legismertebb esete a „16-ok pere” – a Honi
Hadsereg tizenhat vezetőjét 1945 márciusában Ivan Szerov tábornok hivatalos tárgyalásokra
hívta, azonnal letartóztatta és Moszkvába szállíttatta őket, ahol koncepciók perben súlyos íté-
leteket szabtak ki rájuk – vagy az 1946-os referendum eredményeinek rendkívül durva
meghamisítása.³ Az NKVD csapatai 1948-ban elhagyták Lengyelországot, miután feladatukat
teljesítették, azaz a lengyel kommunisták megszilárdították hatalmukat.

A szovjet és a lengyel állambiztonságot sajátosságok kapocs is összekötötte: közös hőst és
példaképet „találtak” a lengyel származású Feliks Dzierzynski (Dzserzsinszkij), a hírhedt
Cseka egykori vezetőjének személyében. 1951-ben, halálának 25. évfordulóján hatalmas ün-
nepségsorozatot rendeztek, és ez alkalomból szobrot állítottak neki Varsó belvárosában.

A lengyel állambiztonság „szerkezeti-személyi csúcsát” 1953-ban érte el, ekkor közel
34 ezer funkcionárius állt alkalmazásában, ebből 7400 a minisztériumban tevékenykedett,
a többiek a vajdasági és járási hivatalokban. Ebben az időszakban a minisztérium igazi kis
birodalomná nőtte ki magát. A rendőrség kötelékében 48 ezren szolgáltak, a Közbiztonsá-
gi Hadtest 41 ezer katonát és tisztet számlált, a Határvédelmi Csapatok 32 ezret, a büntet-
és-végrehajtás 10 ezret, az Ipari Őrség 32 300-at. Mindez az állambiztonsággal együtt 200
ezer felfegyverzett és katonai fegyelemmel irányított embert jelentett. Ha ehhez még hoz-
záadjuk az ORMO teljesen megbízható, bármikor és bárhol bevethető, katonailag kiképzett
125 ezer fegyveres tagját, akkor ez a szám összességében alig kevesebb, mint az európai
kontinensen a szovjet hadsereg után a második legnépesebbnek számító Lengyel Néphad-
sereg létszáma.

Az állambiztonság alsó szintjein számottevő volt a rotáció, csak 1945–46-ban 25 ezer
funkcionárius távozott, vagyis ekkor csaknem teljes „váltás” történt. Túlnyomó részüket fe-
gyelmi úton bocsájtották el, hatalommal való visszaélés vagy köztörvényes bűncselekmény el-
követése miatt. A „mozgást” befolyásolta a már említett sajátos esemény is: a Honi Hadsereg
1944 és 1947–48 között tartó felszámolására – egyben a lengyel társadalom megtörésére és
alávetésére – indított kegyetlen és véres akciókban a hatalom 4-5 ezer embert, köztük sok ál-

³ Ennek történetéhez bővebben lásd Tischler János: A fordulat „hosszú évei” Lengyelországban, 1944–1948. In *A fordulat évei, 1947–1949*. Szerk. Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 65–84. o.

lambiztonsági funkcionáriust veszített, akiket pótolni kellett. (A másik oldalon a meggyilkoltak száma ennek legalább a kétszerese.)

A „felső szint” összehasonlíthatatlanul zártabb volt. Az 1944 és 1956 között a minisztériumban vezető állást betöltő 450 személy – 21 százalékuk háború előtti kommunista volt, többségük, a minisztert és helyetteseit is beleértve, megjárta ezért a börtönt – kétharmada szolgálta végig a rezortnál ezt a tizenkét évet.⁴ Hasonlóképpen festett a helyzet vajdasági és járási szinten is, bár viszonylag gyakran helyeztek át „hivatalvezetőt” egyik régióból a másikba. A stabilitást jelzi az is, hogy Stanislaw Radkiewicz miniszter és két helyettese, Roman Romkowski és Mieczyslaw Mietkowski tíz évig, 1954-es leváltásukig töltötték be posztjukat, valamint egyes osztályok – például a káderosztály, a pénzügyi osztály, a politikai ügyek osztálya – igazgatói is legalább ennyi ideig látták el tisztségüket. A vezető réteg jelentősen különbözött a „plebstól”, nemcsak életkorban, hanem képzettségben és politikai tapasztalatok terén is.

1953-ban 800 állampolgár jutott az állambiztonság egy funkcionáriusára, de ha tekintetbe vesszük a többi, idetartozó szolgálatot is, akkor ez a szám 80-ra csökken. Az állambiztonság által verbuvált ügynökök, besúgók és informátorok száma 1952-ben tetőzött, ekkor 74 ezret tett ki (ehhez jött még a katonai elhárítás 12 ezer informátora). 1954 tavaszán fokozatos leépítés kezdődött, aminek eredményeképpen 1956 november elején számuk 34 ezer körül alakult.⁵

A korábbi terrorhoz képest mindenképp enyhülésnek nevezhető időszak első – még halvány – jelei 1953 közepe táján mutatkoztak. Valamelyest javultak a börtönviszonyok, és mindenekelőtt kifejezetten csökkent az új letartóztatások száma (egészen 9 ezerre, aminek többségét az első félévben hajtották végre).⁶ Ez addig éves átlagban 12-15 ezer között mozgott, a „rekordév” 1952 volt, amikor 21 300 ember került politikai okok miatt börtönbe, őket leggyakrabban – minden ötödiket – „ellenséges propagandatevékenység” folytatásával vádolták. Az ennél már érzékelhetőbb változásokra 1954 tavaszán került sor, amikor (egyelőre „házon belül”) mind határozottabban kezdtek beszélni az elkövetett törvénysértésekről, a letartóztatások száma néhány ezerre csökkent, sok elítélt esetében felfüggesztették a kiszabott ítélet végrehajtását (elsősorban egészségi állapotukra való tekintettel), néhány embert elbocsájtottak a Vizsgálati Főosztály vezetéséből, valamint a nem operatív egységeknél hozzáláttak a munkatársak létszámcökkentéséhez. Nyáron megszüntették a hírhedt X. ügyosztályt, ami a fenti változásokkal együtt politikailag már valóban többé-kevésbé egyértelműen jelezte az általános terrortól való távolodást, noha a társadalom ezt csak közvetve érezte (például a X. ügyosztály létezését mindvégig szigorú titoktartás övezte, így megszűnését is), és természetesen ettől még vajmi keveset változott az állambiztonság rendkívül negatív megítélése a közvéleményben.

A kozmetikai változásoknál valamivel radikálisabb módosításokra ösztönző „bomba” 1954. szeptember 28-án robbant. A Szabad Európa Rádió ezen a napon kezdte sugározni „Az

4 1978-ban „Szigorúan titkos! Belső használatra!” – minősítéssel az állambiztonság szerkezetére vonatkozó statisztikákat készítettek az 1944 és 1970 közötti időszakból, és ebben például feltüntették, hogy a 450 vezető személyiségből 131 volt zsidó származású.

5 A nyilvántartások szerint 1944 és 1964 között összesen több mint 1 millió személy „jelentett”, vagyis végzett informatori tevékenységet, ami hatalmas hálózati mozgást feltételez.

6 Egy 1952-es, szigorúan titkos jelentés szerint abban az évben Lengyelországban közel 50 ezer politikai fogoly ült börtönben, és ehhez hozzá kell még venni a munkatáborok összesen 84 ezer internáltját. A politikai foglyok létszáma folyamatosan növekvő tendenciát mutatott: 1948. január 1-jén a hivatalos adatok szerint számuk 26 400, egy évvel később 32 200, 1950. június 1-jén 35 200 volt, és ez érte el 1952 októberére az 50 ezret.

Állambiztonság és a Párt kulisszái mögött” című sorozatát, amelyet Józef Swiatlo, a X. ügyosztály helyettes igazgatója vezetett, aki 1953 decemberében szökött Nyugatra. Fontos személyiség volt, „sokat tudott”, ő tartóztatta le például Wladyslaw Gomulkát és Stefan Wyszynski prímást. A részleg kegyetlen és véres módszereit kendőzés nélkül bemutató sorozat hatására a Lengyel Egyesült Munkáspárt Politikai Bizottságának határozata nyomán – és a Moszkvával való konzultációt követően – megindult az átszervezés. 1954 végén kettéválasztották a Közbiztonsági Minisztériumot, így jött létre a Belügyminisztérium (ide került a rendőrség, az ORMO, a tűzoltóság, a belbiztonsági csapatok, a Határvédelmi Csapatok és a büntetés-végrehajtás), és alakult meg a közvetlenül a LEMP irányítása alatt álló Közbiztonsági Bizottság (ez vette át a Biztonsági Hivatal feletti ellenőrzést). Leváltották az addigi vezetést – Stanislaw Radkiewicz minisztert és három helyettesét –, az új vezetők pedig „kívülről” érkeztek. Letartóztatták a Vizsgálati Főosztály vezetőjét, és megkezdődött a volt X. ügyosztály tevékenységének feltárása. Az egész műveletet az állambiztonsági apparátus és a közélet minduntalan hangoztatott demokratizálásáról szóló kampány övezte. 1954 decemberében kiengedték börtönéből a három évvel korábban elítélt Wladyslaw Gomulkát. Mindezt különféle – központi és vajdasági – pártaktíva-ülések kísérték, amelyek során éles (ön)kritikával illették az állambiztonság működését. Ennek mintegy összegzését jelentette a LEMP Központi Bizottságának 3. plénuma (1955. január 21–24.), ahol elítélték az apparátus „hibáit és torzulásait, a nyomozás során alkalmazott tiltott módszereket, a torzulásokat az ügynöki hálózat irányításában, a felelős munkatársak egy részének züllöttségét, a fensőbbre való törekvést az államapparátus más részeivel szemben” stb. A megfogalmazott vádak hangvételükkel és tartalmukkal meglehetősen világosan jelezték, hogy az állambiztonság „áldozati bárányá” vált, ezt azzal is egyértelműen kinyilvánították, hogy a KB-ülés határozatának nagy nyilvánosságot adtak.

A létszámcsökkentéssel fenyegetett állambiztonsági apparátus hangulata egyre komorabb lett, egynémely beszervezett ügynök megtagadta a további együttműködést, és az is előfordult, hogy a kiszemelt informátorjelöltek visszautasították az ajánlatot. Ezért az állambiztonság vezetése szükségesnek találta, hogy elítélje a „megengedhetetlen visszavonulást és a passzív hozzáállást” különösen azok között a munkatársak között, akik „immár nem büszkék arra, hogy az állambiztonsági szerveknél dolgoznak, hogy az első harc vonalba küldvén őket a Párt beléjük helyezte bizalmát”. Elítélték a minduntalan felbukkanó elméletet az „osztályharc megszűnéséről” és követelték, hogy „védekező állásból offenzívába mehessenek át”. Következtesen tévúton járónak titulálták azokat, akik „olyan elméleteket hangoztatnak, miszerint nincs szabotázs”, másokat azért bíráltak, mert „nem megfelelően értékelik részvételünket az osztályharc mechanizmusában”. Szerintük az „osztályharc éppen kiéleződött”, ami abból a tényből következik, hogy „az ellenség a teljes kénkedésre tért át”. A vezetés részéről ilyen típusú megnyilatkozások minden állománygyűlésen elhangzottak.

Összes nehézségei ellenére ebben az időszakban továbbra is a katolikus egyház maradt az állambiztonság érdeklődésének homlokterében: „feladatunk véget vetni az egyház ellenséges tevékenységének, a leginkább idejétmúlt, középkori jellegű szerzetesrendeket pedig fokozatosan fel kell számolni” – áll a Közbiztonsági Bizottság egyik 1955 végi jelentésében. Emellett továbbra is úgy vélték, hogy az ellenség leginkább „magántalálkozókon konspirál”, és elszórtan, de még mindig élt a tézis a „mélyben rejtőző ellenséges irányító központokról”.

Az 1956-os eseménysorozat – Hruscsov titkos beszéde, Boleslaw Bierut, a LEMP KB első titkárának halála, a júniusi poznańi munkásfelkelés, a Központi Bizottság október 19-e és 21-e között tartott 8. plénuma – alapjaiban rengette meg az állambiztonságot.⁷ Az általános po-

7 Az 1956-os év lengyel történelméhez lásd még: Tischler János: A lengyel október. *Rubicon*, 1996. 8–9. sz. 49–52. o.

litikai amnesztia hatására a rezort funkcionáriusai úgy érezték, egész addigi munkájukat „kérdőjelezték meg és tették tönkre”. 1956 folyamán ugyanis néhány, egészen egyedi kivételtől eltekintve, az összes politikai foglyot – a nem kommunistákat is! – általános amnesztiában részesítették, ezenkívül októberben elejtették a vádat a poznani munkásfelkelés perbe fogott résztvevőivel szemben. Gomulka hatalomba való visszatérése után a kommunista táborban hosszú ideig, hozzávetőleg 1964–65-ig Lengyelországban volt a legkevesebb politikai fogoly.

A LEMP vezetésében 1956 márciusától egyre élesebbé váló konfliktus következtében az apparátus nem kapott egyértelmű politikai jelzéseket, ami az állományt mindinkább demoralizálta. S hogy mekkora iránta a társadalmi gyűlölet – már csak azért is, mert az állambiztonság teljes vidéki személyi struktúrája érintetlen maradt –, azt a poznani munkásfelkelés során fizikailag is megtapasztalhatta. Mindezzel együtt – más választása igazából nem lévén – a párthoz lojális maradt, a hivatalos kritikus hangok pedig – amelyek különösen a LEMP KB 8. plénuma után erősödtek fel – a „régí gárdát” érintették: Radkiewicz volt minisztert és helyetteseit, mindenekelőtt pedig a legrégebbi magas rangú funkcionáriusokat, akiket az „állambiztonság báróinak” neveztek. Az októberi lengyelországi változások időszakában az apparátus passzív, talaját veszített, dezorientált és rendkívül nyugtalan volt, sőt a magyarországi ávóslincselésekről érkező hírek hatására kifejezetten megrémült.

Bármennyire is módosított az állambiztonság helyzetén az enyhülséi időszak, ez a „két lépés előre-egy lépés hátra” elv alapján történt és világosan meghatározható új stratégia nélkül ment végbe. A karcsúsítás ellenére változatlanul megmaradt az összes fő tevékenységi terület: 1955 tavasza és 1956 tavasza között kétezer személyt tartóztattak le, 1800 személlyel szemben folytattak operatív tevékenységet, 25 ezer embert figyeltek meg, több mint nyolcezer külföldi és hétezer belföldi címre szóló levelet „világítottak át”,⁸ a naprakészen vezetett nyilvántartási kartotékokon pedig még mindig 1,6 millió név szerepelt.⁹ 1955-ben a bíróságok közel kétezer, az állambiztonsági apparátus által kezdeményezett ügyet tárgyaltak, és még mindig születtek halálos ítéletek.

II.

Az állambiztonságot még az 1954-től végbement, bár korlátozott – hiszen a legfontosabb pozíciókat ugyanazok töltötték be és a hálózat korábban kiépített szerkezete is ugyanúgy megmaradt – változások sem voltak képesek megkímélni az 1956. októberi erjedés következményeitől. A LEMP KB első titkári posztjára visszatért Gomulkának minden kétséget kizáróan megvoltak a személyes indítékai arra, hogy mély tisztogatást vigyen véghez, és átalakítsa az állambiztonsági apparátust. Ugyanakkor az általa is vallott lenini tézisnek megfelelően (az állam mint az uralkodó osztály diktatúrája), egyáltalán nem állt szándékában a rendszert megfosztani attól, hogy többek között erőszak szervezetei révén ellenőrzést gyakoroljon saját állampolgárai felett. Viszont az intézményt, amely éveken keresztül ezzel igen eredményesen foglalkozott, mégsem lehetett adott formájában fenntartani. Az 1956-os lengyel október ide-

8 Nem összevethető, de érdemes megemlíteni, hogy egy 1953-as adat szerint abban az évben a külföldről érkező levelek 16 százalékát (3,6 millió), míg a belföldi és külföldre küldött levelek 1,4 százalékát (12,4 millió) ellenőrizték. Azért nem többet, mert fizikailag-technikailag nem voltak rá képesek. Az első esetben az ellenőrzött levelek 18 százalékát (652 500), a másodikban 28,5 százalékát (3,5 millió) kobozták el.

9 Ez szintén változást jelentett, hiszen 1953 elején 5,2 millió embert tartottak nyilván, vagyis a felnőtt lakosság közel harmadát.

jén az „állambiztonság” vagy az „ávós” szó a legnagyobb gyűlöletet váltotta ki, az apparátus felszámolása és vezető képviselőinek felelősségre vonása pedig az akkoriban naponta tucat-számra zajló gyűlések és tömegrendezvények egyik legnépszerűbb követelése volt.

1956 novemberében megszüntették a Közbiztonsági Bizottságot, a Biztonsági Hivatalt át-keresztelték Biztonsági Szolgálatná (átszervezték a katonai Hírszerzési Főcsoportot is, megalakult helyette a hagyományosabb Katonai Belső Szolgálat), és a büntetés-végrehajtáson kívül az egykori Közbiztonsági Minisztérium összes szervezeti egységét a Belügyminisztérium teljes egészében átvette. Igaz, a Biztonsági Szolgálat a korábbi tizenegyről mindössze háromra redukálódott, de a belügy keretébe az állambiztonság összes operatív-szolgálati egysége is bekerült. Emellett a jelentősen kiépített III. ügyosztály – ennek vidéki, vajdasági és járási hivatalai is a legsokrértűbbek voltak – gyakorlatilag felölelte mindazt, amivel korábban és addig a Közbiztonsági Minisztérium III–XI. ügyosztályai, illetve a Közbiztonsági Bizottság foglalkozott. Az állambiztonság végül is egyetlen előző feladatkörét sem adta fel, csupán annyi történt, hogy ezek nagyobb feladatkörök alkotórészeivé váltak. Ez utóbbiakat a „külső és belső ellenség fokozott tevékenysége miatt” kialakult állítólagos fenyegetettség növekedésével indokolták, pedig Gomulka valójában a társadalom erőteljes politikai aktivitása aggasztotta. Éppen ezért egy törvényi szabályozásban változatlan formában erősítették meg az állambiztonsági szervek feladatait: „a Lengyel Népköztársaság Alkotmányába foglalt népi demokratikus rendszer valamint az államérdek védelme a kém- és terrorista tevékenységgel szemben”. A szovjet tanácsadók 1957 elején távoztak a reszorttól, noha egy részük – köztük Jevdokimenko ezredes, legfőbb tanácsadó – továbbra is Lengyelországban maradt, a változások szellemének megfelelően hivatalosan akkreditált KGB-misszió tagjaként. A kapcsolatok a szovjet állambiztonsággal természetesen nem szakadtak meg, csak más, közvetett formát öltöttek. Tapasztalataikat a Varsóban, Moszkvában és a többi szocialista országban megrendezett találkozókön cserélték ki. Az arra érdemes lengyel funkcionáriusok pedig a KGB moszkvai főiskoláján részesültek (tovább)képzésben.

Az 1956. novemberi átszervezés nyomán az állambiztonság vajdasági és járási hivatalait is átalakították, ezek teljes feladatkörükkel együtt a vajdasági és járási rendőrkapitányságokba olvadtak be, így igyekeztek a szolgálatot „elrejtetni” a nyilvánosság elől. Vidéken mindennél eltűntek az állambiztonság „cégtáblái”, önálló szervezeti egységei, mindez a rendőrség épületébe költözött át. Jóllehet a vidéki egykori állambiztonsági hivatalokat elvileg a helyi rendőrkapitányoknak rendelték alá, ezeket valójában a parancsnok állambiztonsági ügyekért felelős helyettese irányította, aki az apparátus tapasztalt és a megbízatásra rászolgált tagja volt. Innentől fogva a rendőrkapitányoknak két helyettesük volt: egyikük az állambiztonsági ügyekért, másikuk a rendőrségi ügyekért felelt. Maga a tény, hogy a sorrendben az első helyen az állambiztonsági ügyek helyettese szerepelt, jelezte, milyen feladatok élveznek prioritást. Az 1960-as években a vajdasági állambiztonsági egységek fejlesztésével párhuzamosan a kapitányságokon két, ezekért az ügyekért felelős helyettes szolgált, és idővel a vajdasági rendőrkapitány felügyeleti jogát ezen a téren a minimumra korlátozták.¹⁰

További lépéseket tettek az állomány létszámának csökkentése érdekében is. 1957 januárjától a magasabb beosztású funkcionáriusok jelentős részét elbocsájtották (köztük csak-

10 Az 1956. végi szándékkal ellentétben soha nem valósult meg a rendőrség és az állambiztonság teljes integrációja, mert ez utóbbi – noha szívesen vette igénybe a rendőrség kapacitását – mindig is jobbnak és fontosabbnak tartotta magát, ráadásul viszonylag hamar visszaszerezte régi rangját, jelentősen megerősítette helyzetét, és a Comulka nevéhez fűződő visszalépéssel egyenes arányban egyre fontosabb szerepet kezdett játszani az ország életében. A rendőrség ugyanakkor ehhez képest a második vonalban maradt.

nem az összes „bárót”), ami megnyitotta a felemelkedés útját az „ifjú káderek” előtt. Az állambiztonsági apparátus 1956. október vége és 1957. március vége között végrehajtott átszervezése nyomán a szolgálat kötelékéből 9057 funkcionáriust bocsájtottak el, ami az 1956. szeptemberi állapot szerint az állomány 38 százalékát jelentette.¹¹ Az ügynöki hálózatot ezúttal 60 százalékkal, 14 500-ra redukálták, az „idegen elemek” megfigyelése 18 ezerre csökkent. Az elbocsájtottakat nem hagyták magukra: 1957 áprilisában csupán 700 egykori funkcionárius volt munka nélkül.¹²

1956 októbere után az állambiztonság történetében kétségtelenül új időszak kezdődött, mindazonáltal az ország megújult politikai vezetése az apparátus feladatát az eddigi modellhez nagyon hasonló formában képzelte el, azzal a különbséggel, hogy mindezt szűkebbre szabott mértékben, mind az apparátus nagyságát, mind a hatáskört illetően.¹³ Wladyslaw Wicha belügyminiszter az októberi földrengés után először 1957 februárjában tartott országos aktív értekezletet, amelyen nem tudott elszakadni a jól ismert és baljóslatú megfogalmazásoktól, ugyanakkor az új idők hatására szerfelett érdekes ellentmondásokat szőtt beszédébe: „Az osztályharc állandó éleződéséről szóló téveszme ellenére ahogy közeledünk a szocializmushoz, úgy kell egyidejűleg tudatosítanunk, hogy a harc folyik, és jelenleg komoly bizonyítékaink vannak arra, hogy még tovább éleződik”. Éppen ez a logika – az „éleződésről” szóló eszme helytelen, ugyanakkor „bizonyítékaink vannak arra”, hogy a harc „éleződik” – határozta meg innentől fogva egészen 1989-ig az állambiztonság működését: az apparátus folyamatosan ambivalenciában élt. Wicha véleménye nem számított egyedinek, hasonlóképpen fogalmaztak a LEMP Politikai Bizottsága 1957. április 1-jei ülésének résztvevői is. Az ülésről készített jegyzőkönyvben – ezt a részt személyesen Gomulka javította át – a Belügyminisztérium szemére hányták többek között, hogy „az ellenség felélénküléséről szóló világos jelzések ellenére nincs anyag, ami alapján politikai pereket lehetne lefolytatni”, emellett „lazult a belső pártfegyelem, az apparátus pedig az éberség hiányának jeleit mutatja”.

A Gomulka-féle pártvezetés mindenképp meg kívánta őrizni az állambiztonság alapfunkcióit, ebből kiindulva feltétlenül ellenőrizhető keretek közé óhajtották terelni az „állambiztonság emberei” elleni ösztönös társadalmi gyűlöletet, és elvetették azt az ötletet, hogy tömegesen számoltassák el őket az általuk elkövetett törvénysértésekről. Az ügyészségekre ez ügyben beérkezett néhány ezer állampolgári beadványnak csak töredékéből született vádirat, peres eljárást pedig alig több, mint egy tucat funkcionárius (köztük voltak a katonai elhárítás tisztjei is) ellen folytattak le, tulajdonképpen csak azokat a magas rangú tiszteket vonták felelősségre, akik az egykori X. ügyosztályon szolgáltak.¹⁴ Kifejezetten arra törekedtek, hogy megkíméljék az állambiztonsági apparátust, mert az továbbra is nélkülözhetetlen volt.¹⁵

11 A központból 1449 funkcionárius távozott, köztük 569 operatív és 681 nem operatív munkatárs. A 9057 elbocsájtott személy közül összesen 5030 volt operatív munkatárs, a többiek az adminisztrációban, a gazdasági részeknél és másutt dolgoztak.

12 3543 személyt különböző üzemekbe irányítottak, 3678-at műszaki iskolába, 309-et kisiparosri továbbképző tanfolyamra, 1600-at üzemi átképzésre küldtek, 37-en pedig ösztöndíjat kaptak, hogy felsőfokú tanulmányaikat befejezhessék.

13 Az új lengyel pártvezetés néhány tagját, Gomulkát is beleértve, korábban éppen az állambiztonság hörtönözte be, ezzel is magyarázható, hogy maga Gomulka országglásának 14 éve alatt egyszer sem kereste fel a Belügyminisztérium épületét.

14 Jakub Bermant, aki pártvonalon irányította a minisztérium tevékenységét, Radkiewicz minisztert és egyik helyettesét, Mietkowskit csak a pártból való kizárással büntették, míg a másokra, Romkowskira, illetve a Közbiztonsági Minisztérium két volt ügyosztályvezetőjére, Anatol Fejginre és Józef Rózanskira súlyos ítéletet szabtak ki.

A jelentős csökkentés ellenére az állambiztonsági állomány továbbra is nagy létszámú maradt, közel 17 ezer főt számlált. A számszerűleg csökkentett szervezeti egységeket mind a központban mind vidéken káderszempontról jelentősen megerősítették, különösen a III. ügyosztályt. Az állambiztonság viszonylag gyorsan visszazerezte régi rangját, ami azzal függött össze, hogy a LEMP vezetése mindinkább távolodni kezdett a demokratizálástól és a saját maga által megígért gazdasági, politikai és társadalmi reformoktól, ami óhatatlanul a társadalom tiltakozását és ellenkezését váltotta ki. Sorra alakultak a különféle, katolikus, ifjúsági és értelmiségi szervezetek, több nagyüzem kollektívája a munkakörülmények javítását és fizetés-emelést követelt, valamint beleszólási jogot az üzem- és a helyi gazdaságirányítási döntések meghozatalába. A Gomulka-féle pártvezetés mindebben a reakció merényletét látta a szocialista rendszer ellen. Már 1957 márciusában a LEMP Politikai Bizottsága határozatot hozott a „Belügyminisztérium és az igazságszolgáltatás szerveinek aktuális feladatairól az ellenséggel és a bűnözéssel szembeni harcban”. Ez a belügyminisztert és a legfőbb ügyészt a következőkre utasította:

- felkészíteni az apparátust és kidolgozni a szervezeti és vizsgálati munkamódszereket a bűnözés elleni harc nagyobb hatékonysága biztosítása érdekében;
- gyorsítani a régi jogi előírások novellizációját vagy az újak kiadását a törvényességi garanciák növelése valamint az ellenséggel folytatott harc nagyobb hatékonysága biztosítása céljából;
- emelni kell az állomány általános és szakmai képzettségének színvonalát többek között a képzés megfelelő feltételeinek kialakításával;
- erősíteni kell az állambiztonsági szervek és a rendőrség belső egységét az ellenséggel szembeni hatékonyabb fellépés céljából.

A LEMP KB 1957. októberi, 10. plénuma utáni néhány nappal Wicha belügyminiszter aktívaértekezletet hívott össze, amelyen bejelentette a rendszer ellenfeleivel szembeni harc fokozását. Ezért fejleszteni kívánta az ügynöki hálózatot, és kiegészíteni az apparátus létszámát. Helyetese elégedetten állapította meg, hogy az állomány sokkal biztosabban érzi magát, mint 8–9 hónappal ezelőtt, és egyúttal nagyobb harci szellemre szólította fel a „szárnyaszegett és a sikerben nem bízó” munkatársakat. 1958-tól a Belügyminisztérium központja jelleget tekintve mindinkább a régi Közbiztonsági Minisztériumra kezdett hasonlítani. Egy májusi belügyi utasítás újfent – ki tudja, hányadszor – emlékeztetett arra, hogy az állambiztonságot a „népi demokratikus rendszer és az államérdek ellen irányuló ellenséges tevékenység leplezésére és elhárítására” hozták létre. Ezzel összefüggésben „az állambiztonsági szervek feladataik végrehajtása során kiemelt figyelmet kell fordítaniuk az ellenséges politikai tevékenység felderítésére, felgöngyölítésére és felszámolására a múltban kipróbált és bevált operatív munkamódszerek segítségével”. A régi mentalitás továbbélését elősegítette az is, hogy egy 1959-es felmérés szerint az állambiztonság munkatársainak 25 százaléka 1944-ben lépett a „cég” kötelékébe (ezek ráadásul általában már magasabb pozícióban voltak), valamint több mint 38 százalék dicsekedhetett legalább 10 éves munkavisztonnyal, ami azt jelentette – Wicha belügyminiszter szavaival –, hogy az állomány 63 százaléka „öreg róka, tapaszt-

15 A belügyminiszter 1956. novemberi napiparancsában méltatta a feloszlott Közbiztonsági Bizottságot, amely a „háza ellenségeivel szembeni áldozatos harc hagyományait folytatta” s egyúttal „nagy munkát végzett a korábbi időszakban az állambiztonsági szervek tevékenységében előforduló súlyos torzulások felszámolásában”. Ezzel egyidejűleg azonban maga is erőteljesen szorgalmazta, hogy „a torzulások megszüntetésének még lezáratlan folyamatát most már le kell zárni, és továbbra is alkotó módon kell fejlesztenünk az állambiztonsági apparátus sokéves tapasztalatát és elért eredményét az ellenséggel szembeni harcban”.

talt és sokat próbált harcos”. Az „ügy” iránti odaadást garantálta az is, hogy a funkcionáriusok 98 százaléka a LEMP tagja volt, amelyet hűségesen szolgáltak, ráadásul ezek 80 százaléka a világháború előtt vagy a német megszállás alatt csatlakozott a párthoz.

Az 1960-as években a belügyminiszter erőfeszítéseinek eredményeképpen az ún. „zárt általános és középiskolák” százait hozták létre az országban az állambiztonság és a rendőrség funkcionáriusai részére, amelyekben az ott tanulók „hivatalból” gyorsított tanfolyamokon egészítették ki alap- és középfokú képzettségüket. Ezzel egyidejűleg 1957-től kezdve az apparátus újonnan érkezett tagjaitól magasabb iskolai végzettséget vártak el. Kötelezően el kellett végezni az általános iskolát a tiszthelyettesi, valamint a középiskolát a tisztii fokozathoz. A középfokú végzettséggel rendelkező jelöltek „verbuálását” a civil szférában vagy az állambiztonság tiszthelyettesei között végezték. Továbbra is széles „válogatási lehetőséget” jelentettek a Határvédelmi Csapatoktól leszerelt katonák.

A politikai és ideológiai követelmények az 1950-es évek elejétől változatlanok voltak. A jelöltnek kifogástalan munkahelyi véleménnyel kellett rendelkeznie, „demokratikus nézeteket” kellett vallania, fenntartások nélkül el kellett fogadnia a LEMP politikai irányvonalát, és sem családi, sem baráti körében nem lehetett kapitalista országban tartózkodó személy. Ugyanakkor nem követelték meg az ateista világnézetet – a jelöltek többsége hívő volt –, az átnevelést a speciális ateista iskolai program segítségével kezdték el, és ezt egészítette ki a további ateista nevelés, amelyet az adott pártalapszervezet végzett. Ha mindezek ellenére kiderült, hogy az illető továbbra is vallásos, elbocsájtották őt az állományból, a következő megjegyzéssel: „megbízhatatlan, a klérus befolyása alá kerülhet.”

A funkcionárius családjától is megkövetelték az ateizmust, ezt szolgálta többek között, hogy a családok külön háztömbökben vagy városrészben laktak, hogy ily módon elszigeteljék őket a társadalom többi részétől és egyúttal jobban szem előtt legyenek. A vallásosság legkisebb megnyilvánulását – például templomba járás, gyermekek megkeresztelése vagy elsődözés – nagyon komolyan vették, a „bűnösöket” felelősségre vonták, az állományból való elbocsájtást is beleértve. A továbbra is vallásos családok arra kényszerültek, hogy hitüket gondosan titokban tartsák, és a „lebukást elkerülendő” a keresztelés vagy az elsődözés nemegyszer távoli települések templomában történt. Mindazonáltal az ateista indoktrináció megtette a magáét – egy rövid időszakot leszámítva, amikor a „lengyel október” hatására szinte „kitört” a vallásosság a funkcionáriusok körében –, a rejtett istenhit nem jelentett alapvető problémát.¹⁶ 1956 után viszont a jelöltek valláshoz való viszonya, a katolikus hit a kádertoborzás alkalmával számottevő visszatartó erővé vált. Ezért, hogy a fiataloknak kedvet csináljanak az állambiztonsági munkához, új gyakorlatot honosítottak meg: jelentősen növelték a funkcionáriusok fizetését, és bővítették a kiegészítő juttatásokat (egyenruha, speciális kedvezmények, lakáshoz jutás stb). Az apparátus munkatársai átlagosan másfélszer-kétszer annyit kerestek, mintha végzettségüknek megfelelő polgári állást választottak volna. A magas fizetés vonzónak bizonyult, a jelentkezők száma gyarapodott, mégis sok betöltetlen státusz maradt, s ilyenkor mindig a párt sietett a szolgálat segítségére, legtöbbször saját „elvtársait” delegálta az állambiztonsághoz. A belügyi tárca működéséhez mind több pénzt igényelt, az 1960-as években az erre szánt összeg – a nemzetvédelemre fordított kiadások után – idővel a második legnagyobb tétellé vált az éves állami költségvetésben.

16 Az 1960-as évek elején új eszköz jelent meg a régiek mellett: megalakították a rendőrségi és állambiztonsági családok szervezetét, amelynek egész tevékenysége szintén a családok ateizálását és kommunista hitre nevelését szolgálta. Ugyanezt tették a párttaggyűlések és az aktívuülések, amelyeken frontálisan támadták az egyházat.

1958-tól kezdve az állambiztonság tevékenységének súlypontját kifejezetten az ellenzék, de különösen – és ismét – a katolikus egyház elleni mind keményebb küzdelemre helyezte. Ez utóbbi miatt szükségessé vált az addigi szervezeti struktúra átalakítása: így hívtak életre a már meglévő három mellé – hírszerzés; elhárítás; harc a rendszer ellenfeleivel – egy új ügyosztályt, amelynek kizárólagos feladata a „reakciós klérus” és általában véve az egyház elleni harc lett. A hatékonyság és a munkaszervezés tökéletesítése érdekében a III. és az új, a IV. ügyosztály egyes részlegeiben külön ún. problémacsoportokat és objektumcsoportokat hoztak létre. Hivatalosan 1962. június 15-én – a közvélemény előtt természetesen titokban tartva – öt alosztállyal, vajdasági és járási részlegekkel megkezdte működését a IV. ügyosztály.¹⁷ A változások sorát – néhány évre – a miniszterváltás zárta. 1964-ben, tíz év belügyminiszterség után Wladyslaw Wicha visszatért a pártközpontba, utódja addigi helyettese, Mieczyslaw Moczar lett. Kinevezése az apparátus már említett intenzívebbé vált tevékenységével függött össze az egyház ellen, különös tekintettel az 1966-os közelgő millenniumra, a kereszténység felvételének 1000. évfordulójára. Az új minisztert emellett hatalmas politikai ambíciók is fűtötték, ennél fogva – „szürke” elődjével ellentétben – jelentékenyen befolyásolta az elkövetkezendő néhány év történelmét Lengyelországban.

17 Az állambiztonság keretei közt 1963-ban még egy változás történt: „J” fedőnévvel létrehoztak egy önálló alosztályt, amely „a Lengyelország és a szocialista országok elleni nyugati ellenséges információkat” gyűjtötte, dolgozta fel és továbbította az illetékes szerveknek.

UNGVÁRY RUDOLF

BESÚGÓK AZ ÍRÓK KÖZÖTT NÉMET KÖNYV A KELETNÉMET TITKOSSZOLGÁLAT TEVÉKENYSÉGÉRŐL

JOACHIM WALTHER: *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatsicherheit in der Deutschen Demokratischen Republik.* (A szépirodalom az állambiztonság hatókörében. Az írók és az állambiztonság a Német Demokratikus Köztársaságban.) Berlin, 1996, Ch. Links Verlag. 888 o.

„Mit számít, hogy gyalázatosat cselekszel, ha senki sem tudja? Te magad tudod. Ezt a tanút semmibe venni, ez az igazi nyomorúság.”

Seneca

„A lelkiismerete tiszta volt. Sohasem használta.”

Stanislav J. Lec

BEVEZETŐ

Joachim Walther műve a volt Német Demokratikus Köztársaság kulturális, és ezen belül irodalmi életének állambiztonsági megfigyelésével, az állambiztonsági szervezet működésével, a megfigyelést végző önkéntes munkatársakkal és a megfigyelt írókkal foglalkozik. Az állambiztonsági szervezet szinte hiánytalanul fennmaradt dokumentumait dolgozza föl. A szerző nem eszmetörténeti, szociológiai vagy lélektani munkát írt, hanem elsősorban adatokat, tényeket tett közzé, noha felfogását elemzések formájában nem rejtette véka alá. Walther könyvében áttetelese és sajátos nézőpontból vizsgálja a kultúra közszereplői és a hatalom közötti viszonyt.

Tudomásom szerint nincs még egy ország, amelyben az állambiztonsági tevékenységnek ezt a szeletét ennyire részletesen feltárták volna.

A magyarországi titkosszolgálat tevékenységéről jóformán semmit sem tudunk. Walther könyvével azonos évben jelent meg Magyarországon Ständeisky Éva műve,¹ amelyben a szerző a magyarországi írók és a hatalom viszonyát követte nyomon 1956 és 1963 között. Ständeisky elsősorban a hagyományos eszmetörténeti forrásokat használta (mint a korabeli naplók, szépirodalmi művek, utólagos visszaemlékezések), a levéltárakban csak az állami és pártiratokig, illetve a periratokig juthatott el. A Kádár-korszak titkosszolgálatának működéséről, beépüléséről az irodalmi életbe az eredeti források hozzáférhetetlensége miatt tíz évvel a „szerv” fölszámolása után is csak vajmi keveset tudunk.

1 Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

A Német Szövetségi Köztársaságban egész sor forrásközvetítő és forráskritikailag gondos monográfia jelent meg az 1945 előtti és az 1945 utáni állambiztonság tevékenységéről. A fasiszta és a szovjet típusú belső felderítésről szóló munkák igazi jelentősége, hogy megnyitják az utat a két despotikus politikai rendszer titkosszolgálatának összehasonlító elemzéséhez is. Elemi érdek, hogy a magánélet államilag kikényszerített ellenőrzésének különféle, visszavisszatérő formái megismerhetők és összehasonlíthatóak legyenek.

A beszervezettek és a megfigyeltek félelmetesen nagy száma alapján önkéntelenül adódik az első, ismeretelméleti jellegű kérdés: nem lépett-e túl minden ésszerű, értelmes határt a belső ellenőrzés?

A második, Walther könyve kapcsán óhatatlanul fölvetődő kérdés: mi a közös és mi az eltérő a nemzetiszocialista (a rasszista, illetve nacionalista) és a szovjet (az osztályharcos-nacionalista) despotizmus belső felderítésében, és főleg: mi az oka annak, hogy a szovjet típusú despotizmusban kiemelkedőbb kormányzati szerep jutott a titkosszolgálatnak, mint a náci Németországban? A két kérdés szorosan összefügg egymással.

A harmadik kérdés: vajon mi az oka annak, hogy Magyarországon nincsenek a németországihoz hasonló forrásközlések és feldolgozások, vagyis miért hozzáférhetetlenek nálunk mindmáig a titkosszolgálati iratok?

A BELSŐ FELDERÍTÉS KORMÁNYZATI SZEREPE

Joachim Walther könyvéből egyértelműen kiderül, hogy az NDK-ban a történelemben ismert egyik legszervezettebb titkosszolgálat működött. Miért volt a szovjet típusú politikai rendszerekben az állambiztonsági szerveknek ennyire kiemelt a szerepük?

A szovjet despotizmus jóval tovább tartott, mint a fasiszta, volt idő a megfigyelési intézmény tökéletesítésére. Ez azonban aligha kielégítő magyarázat. Lényegesebb, hogy a fasiszta és a szovjet belső felderítés célja eltérő volt.²

A Harmadik Birodalomban a „célszemélyek” a rasszista és nacionalista nemzetiszocialista ideológia szerint ténylegesen is a rendszer ellenségei voltak, legyenek azok a polgári demokrácia hívei vagy zsidónak nyilvánított állampolgárok. A belső felderítéstől ezen túlmenően inkább csak afféle lakossági hangulatjelentések összeállítását várták el, s ezt is inkább csak a háború kitörésétől kezdve szorgalmazták.³

2 A Harmadik Birodalom Biztonsági Szolgálatának történetére és működésére vonatkozó bőséges szakirodalomból itt egyrészt Heinz Boberach forrásközlő kiadványára (*Meldungen aus dem Reich. Auswahl aus den geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939–1944* [Jelentések a birodalomból. Válogatás az SS Biztonsági Szolgálatának titkos helyzetbeszámolóiból]. München, 1968, DTV. 458 o. A továbbiakban: *Meldungen aus dem Reich*), másrészt az alábbi összefoglaló poligráfiára hivatkozunk: *Anatomie des SS-Staates* [Az SS-állam anatómiája]. Szerk. H. Bucheim, M. Broszat és mások. 1–2. köt., München, 1967, DTV.

3 Noha a Biztonsági Szolgálat (SD) is felépítette a maga belső megfigyelő részlegeit, korántsem hálózta be olyan totálisan a Harmadik Birodalmat, mint például az NDK Állambiztonsági Minisztériuma. Az Otto Ohlendorf SS-Obergruppenführer által 1937-től irányított „Lebensgebiet”-munkában – ez értelemszerűen a „mindennapi életet” jelentette, amit kezdetben a II/2. részleg, 1939 után pedig a III. „Deutsche Lebensgebiete” részleg végzett –, a hangsúly mindvégig a közhangulat kutatásán és az erről szóló jelentések elkészítésén volt. „Olyan szervezet létrehozása lebegett a szemem előtt, amely a nyilvános bírálat hiányában az államvezetés számára mégis lehetővé teszi, hogy a lakosságon belül meglévő vagy keletkező nézeteket megismerje és figyelembe vegye” – vallotta 1947-ben a nürnbergi katonai törvényszék előtt az 1948-ban halálra ítélt és kivégzett Ohlendorf.

A szovjet típusú „néphatalmakban”, „proletárdiktatúrákban” mindenkit figyelni akartak. Mintha a szovjet hatalom éppen ebben lett volna a leginkább „népi” és „proletár”. Mindenki gyanús volt. Mi az oka annak, hogy a nem hivatalos munkatársak összlétszáma jóval felülmúlta a Harmadik Birodalom „bizalmi embereinek” számát?

Az okokról a nyelvhasználat is sokat elárul: a kommunista uralom idején a nem hivatalos munkatársakat „főfegyvernek”, „főerőknek”, „operatív bázisnak” nevezték a napvilágra került titkos dokumentumokban. Az eredeti iratokban olyan mondatokat olvashatunk, amelyekről azt hihetné valaki, Orwell valamelyik könyvéből másolták ki: „Csakis és kizárólag emberek képesek megoldani azt a feladatot, hogy mások gondolati folyamataiba hatoljanak. A modern technika korában (...) sincs semmi, ami az ember ama művészetéhez és képességéhez mérhető, hogy kikutassa mások gondolatmenetét. Nincs és soha nem is lesz egyenértékű helyettesítője azoknak a nem hivatalos munkatársaknak, akik ebben a szellemben tevékenykednek” – idézi Walther *A nem hivatalos munkatársak megnyerésének pszichológiai feltételei* című, 1973-ban készült Stasi-tanulmányt. (381. o.) Tény, hogy a nemzetiszocialista titkosszolgálat bizalmi embereinek (a Stasi nem hivatalos munkatársainak náci megfelelői) nem volt ekkora nimbuszuk, ami azzal magyarázható, hogy a Harmadik Birodalom nacionalista-rasszista politikai rendszerét a lakosság nagy része támogatta. A szovjet típusú kelet-közép-európai állampártok, diktatúrák viszont külső támogatással jöttek létre, és fennállásukat sehol sem kísérte a nemzetiszocializmushoz mérhető többségi politikai rokonszenv. A hatalomra került kommunista elitnek eleve abból indultak ki, hogy élcsapatként – tehát kisebbségben – kell képviselniük a többség (a „dolgozók”) érdekeit, mivel e többség erre – egyelőre – eszmeileg még képtelen.

Ezzel szemben a nemzetiszocialista pártelit mindvégig abban a szilárd meggyőződésben élt, hogy támogatása rendkívül széles körű. A népiség rasszista eszméjétől áthatott ember számára a mi és az én közötti határok meglehetősen elmosódtak, a támogatottság tudata adott, amely nem változhat meg anélkül, hogy maga a népiség vérségi összetartozáson alapuló koncepciója ne omolna össze. Gondolati bűnre elvileg mindenki képes, „leszármazási bűnre” azonban csak az, akinek a származása nem megfelelő. Ez a „zsigeri”, indulati eredetű vérségi koncepció olyannyira nem adható fel az önmegsemmisülés veszélye nélkül, hogy amikor a háború előrehaladtával a hangulatjelentésekben szaporodtak az elégedetlenségre utaló információk, egyszerűen véget vetettek a jelentések készítésének.⁴

„1945 előtt a németek tömegesen és többnyire önként, szervezetlenül denuncióztak, 1945 után viszont már egyre szervezettebben és bürokratikusán: a legkisebb részleteket is előre megtervezték” – írja a kétféle támogatottságra utalva Walther. (827. o.)

Orwell *1984* és *Az állatok farmja* című utópisztikus regényének világa inkább hasonlít a szovjet, mint a fasiszta diktatúrára. Műveiben Orwell ugyanis a despotizmus modern vonásait próbálta meg összefoglalni. A modern diktatúra az információ kisajátítására törekszik. Az orwelli utópiában éppen az információ birtokbavételének igyekezete a legjellemzőbb. Ez a vonás – párosulva az emberi egyenlőség ugyancsak modern eszméjével – inkább emlékeztet a szovjet, mint a fasiszta despotizmusra. Az előbbiben érvényes, hogy „mindenki egyenlő, de

4 „[Bormann] egyetértett egyik pártkancelláriabeli munkatársával, hogy ezek a bizalmi emberek [V-Männer] minden jel szerint kizárólag negatív körökben mozognak, és a jelentéseket a defetizmus szócsövének nevezte. [...] Az utolsó SD-beszámoló a belföldi ügyekről 1944 júliusában készültek, ezután megszűntek.” *Meldungen aus dem Reich*, 29. o. A volt NDK Állambiztonsági Minisztériumának szervezete, a megfigyelték köre és a jelentések száma az idő előrehaladtával egyre nőtt, a legeslegutolsó napokig és még azután is működött, s a legnagyobb éppen akkor volt, amikor az állam összeomlott – írja Walther. (141–143. o.)

vannak egyenlőbbek”. E mára közmondásszerű orwelli mondat első fele a nyilvánosságnak szánt modern ideológia. A második fele viszont a rejtett, belső használatra szánt, a megvalósulásban érvényesülő archaikus, zsigeri szemlélet kifejeződése, amely azonos az emberek közötti egyenlőtlenségre épülő, rasszista-nacionalista ideológia alap gondolatával. A különbség csak az, hogy ami (az egyenlőtlenség) az egyikben rejtett, az a másikban nyílt.

Mi lehetett az oka annak, hogy a szovjet típusú állambiztonsági koncepcióban olyan kiemelt szerep jutott a kulturális, és ezen belül az irodalmi életnek? Ez a szerep, összevetve a Harmadik Birodalom állambiztonságával, aránytalanul eltúlzott. A Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst, SD) megfigyelési és elemzési területei 1937-ben a következő ügyosztályokból (referatúrákból) tevődtek össze: II/21 – kultúra, tudomány, nevelésügy, népiség; II/22 – párt és állam; II/23 – gazdasági élet. A marxizmus, a hazaárulás és az emigráció a Gestapo kizárólagos illetékességi körébe tartozott. Ezzel szemben az NDK Állambiztonsági Minisztériumában csupán a kultúrának négy ügyosztálya volt.

A kulturális, és ezen belül az irodalmi élet kiemelt szerepe a kommunista ideológiából következhetett. A baloldali politikai fundamentum különbözteti meg a marxizmuson, a baloldaliságon alapuló totalitárius rendszereket a totalitarizmus alapvetően jobboldali, nacionalista-rasszista változatától. Az olyan politikai rendszer ugyanis, melynek eredeti alapozása baloldali, mintegy ontogenetikusan magában hordozza az írott szó, a szellemi tevékenység valamiféle tiszteletét.⁵ Szélsőséges helyzetekben ez a „tisztelet” paranoiába fordulhat: a lelepleződéstől való félelem állandó rettegést válthat ki. Az igazság rádöbbenheti az olvasót az eszmények és a valóság közötti szakadéokra, s ahogy Walther is írja: kiderülhet, hogy a király meztelen.

Az orwelli állapotok a diktatúra nyelvezetét is meghatározták. Ahogy megvolt a nemzeti-szocialista diktatúrának is a saját nyelve, úgy létezett államszocialista (elhárítási) nyelv is. „Ez a nyelv szabványosított ideológiai építőelemekből állt”, írja Walther, s így a tabu témát – a rendszer tényleges legitimációjának kérdését – elrejtették a szavakból felépített Potemkin-homlokzatok mögé. A szerző azonban nem utal arra, hogy az NDK-ban alkalmazott nyelvezetet a baloldali világszemlélet alapozta meg.

AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI DOKUMENTUMOK FELDOLGOZÁSA NÉMETORSZÁGBAN

A keletnémet államban a belső elhárítás, s ezen belül az irodalmi élet felderítésének szervezetsége párját ritkította. Ez a felismerés nemcsak Joachim Walthernak köszönhető. Az egykori Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági szolgálatának iratait felügyelő szövetségi megbízott – Joachim Gauck – hivatala⁶ sorozatban adta közre az NDK állambiztonsági

5 Nem véletlen tehát, amire a magyar viszonyokat feldolgozó, fentebb már idézett könyvében Ständeisky Éva is utalt: „Ebben a térségben a hatalmon lévők bizonytalannak érezték helyzetüket, ezért megerősítésre vágytak. Az írókban, művészekben véltek legitimációs támaszt találni, akik nemegyszer hajlottak is a felkínált szerepre” (11. o.). A baloldali ideológiai szemlélet fényében az irodalomnak, a kultúrának kétségtelenül tiszteletre méltó a szerepe. Nem biztos viszont, hogy ha Ständeisky Éva hozzáférhetett volna a magyar III/III-as belügyminisztériumi főosztály irataihoz és a besúgók jelentéseihez, továbbra is a hatalmon levők támaszkereső vágyát, és nem paranoid félelmét emelte volna ki.

6 A megbízott pontos címe: Bundesbeauftragter für die Unterlagen der Staatsicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik. Az intézményt a gyakorlatban mindig csak Gauck-Behörde (Gauck-hivatal) néven említik.

tevékenységének dokumentumait, és az ezeken alapuló feldolgozásokat.⁷ Ezek között található olyan dokumentumgyűjtemények, amelyek a nem hivatalos munkatársak, illetve a Nyugaton dolgozó ügynökök szervezésének irányelveit és a munkájukat szabályozó eredeti iratokat tartalmazzák (3., 10.), továbbá az állambiztonság és a pszichiátria (14.), a jog (11., 16.), az egyház (7.), az NSZK-ban folytatott terror- és szabotázs-tevékenység (17., 18.) összefüggéseivel foglalkozó monográfiák. A sorozatot számos esettanulmány (2., 4., 11., 12., 13., 15.) színesíti. A 15. kötetben azt dolgozták föl, hogy miért nem sikerült a pártállami elitnek megakadályoznia 1989-ben a rendszerváltást (amelyet Németországban sokan forradalomnak tekintenek). Enciklopédikus formában, szócikkekbe szedve a „politikai-operatív munka” szókincsét is föltárták, közzétették azt a „harci” nyelvet, amellyel folyamatosan ellenségképeket fogalmaztak meg, gyűlöletet és szocialista erényességet propagáltak (5.). A fiatalokriak és gyermekek szervezését tárja fel egy másik kiadvány, amelyet CD-n is közreadtak.⁸ Az életrajzi lexikonnak Gauck a szerzője.⁹ Ebben a lexikonban megtalálható minden egykori jelentős és kevésbé jelentős közéleti személy életrajza. A kötetben állambiztonsági kapcsolataikról is szó esik. Az államszocializmus rehabilitálására irányuló revizionista törekvéseket jelzi e könyv egyik kritikája. A Berlinben megjelenő *Junge Welt*, az állampárt egyik utódlapja szerint: „Lexikonszócikkek formájában hitelrontó ismertetőjeggyé stilizálták azt a munkát, amelyet egy bizonyos, jelesül az NDK titkosszolgálatára számára végeztek.”¹⁰ Mintha nem volna eleve hitelrontó a Stasinak végzett munka!

1995 óta – négy év alatt tehát – több mint 18 állambiztonsági iratokra építő kötet!¹¹ Ez a termékenység megsemmisítő kritikája annak, ami az 1989 előtti magyar titkosszolgálati dokumentumokkal történik. A hozzáférést korlátozó törvényi szabályozás arra utal, hogy a magyar politikai osztály jelentős része – legyen akár jobb- vagy baloldali – közös erővel áll ellen minden érdemleges feltárásnak.¹²

Az állambiztonsággal foglalkozó sorozat hatodik köteteként jelent meg 1996-ban Walther monográfiája az irodalmi élet állambiztonsági ellenőrzéséről. Ugyanebben az évben a puha fedelű második kiadás is napvilágot látott. Az 1943-ban született szerző 1968 és 1983 között az NDK-ban a Der Morgen Berlin Kiadó lektora, majd egyik vezetője volt, közben íróként is tevékenykedett. 1984 után visszahúzódott a nyilvános szerepléstől. A szervek őt is figyelték. 1990-ben a Német Írók Szövetségének, majd a Német Szövetségi Köztársaság PEN-központjának elnökségi tagja lett.

Aki az NDK szépirodalmát és íróit ismeri, a konspiratív szövegösszefüggések páratlanul részletes panorámáját kapja a könyv olvasásakor. Valóságos hadsereg gyártotta a jelentéseket. Egy 1983-ban kelt Stasi-elemzés szerint¹³ 90 000 főállású belső felderítő mellett 173 000

7 Lásd a függelékben közölt bibliográfiát.

8 *Beschädigte Seelen. DDR-Jugend und Staatssicherheit* (Sérült lelkek. Az NDK fiatalsága és az állambiztonság). Szerk. J. Mothes, C. Fienbork és mások. Bremen, 1996, Temmen (A továbbiakban: *Beschädigte Seelen*).

9 Wer war wer in der DDR? (Ki kicsoda volt az NDK-ban?) Hasonló adattár jelent meg a Harmadik Birodalom összefüggésében is: *Ki kicsoda a Harmadik Birodalomban?* Budapest, 1999, Anno.

10 Holger Becker: *Lärm von Links. Junge Welt*, 1997. 3. sz. 25. o.

11 Az iratok tudományos igényű közzétételének és feldolgozásának németországi gyakorlatát számos szerző kiemeli, többek között: Timothy Garton Ash: *Az igazsághoz vezető négy út. Jelenség járja be Európát: a kommunizmus feldolgozása. Élet és Irodalom*, 1999. május 7.

12 Hasonló a helyzet Lengyelországban is. Andrzej Paczkowski: *Lengyelország 1989–1998. Politika az archívumokban – az archívumok a politikában. Élet és Irodalom*, 1998. december 4.

13 *Beschädigte Seelen*, 89. o.

„nem hivatalos munkatárs” dolgozott. Közülük 10%, 17 000 fő volt 18 éven aluli, és ezen belül 1-2%, tehát 1700–3400 volt 14 éven aluli kisgyermek.

Fontos, hogy a szakember számára végre rendelkezésre áll egy rendezett, feltárt információkat tartalmazó kézikönyv.

A TUDOMÁNYOS FELDOLGOZÁS STÍLUSA

A tudományos feldolgozás egyik alapvető feltétele a tárgyilagosság. Walther tartózkodó magatartása, valamint az az igyekezete, hogy elrejtőzzék a tények mögött, különösen indokolt: mai közmegegyezésünk szerint könyvében nemcsak politikailag elfogadhatatlan, hanem mélységesen erkölcstelen dolgokat tárgyal. Az ilyen művek jellegzetes stiláris problémája a magától értetődő erkölcsi alapállás, valamint az ebből adódó negatív minősítések és jelzők használata, ami folyton azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a tudományos elemzés erkölcsi ítélezésbe fordul.

E probléma a fasiszta-rasszista alapon végrehajtott bűncselekmények történeti elemzésekor is felmerül: a háború utáni másfél évtized szakirodalmában gyakoriak az erkölcsileg indokolt, szakmai szempontból azonban mára már érzelmileg túlfűtöttnek ható fordulatok. Különösen a volt szocialista államokban íródott, egyébként tudományos igényű munkákban hat zavaróan a folyton elbukkanó (morálisan érthető) ítélezés és a negatív jelzők tömege. Ez még akkor is így van, ha a jobb szerzők tollát nem az államszocialista meggyőződés, afféle professzionális antifaszizmus vezette, hanem nyugati értelemben vett liberális szemléletből fogant elutasítás.

Joachim Walther belülről, az államszocialista világ polgáraként ismerte meg mindazt, aminek az irodalomra vonatkozó dokumentumait feldolgozta. „Kutatásaimban az iratokban találtak tényszerű bemutatására összpontosítottam. Elsődlegesen nem a dokumentumok értelmezésére törekedtem, hanem a tárgyszerű bemutatásukra, noha nem mindig tudtam elkerülni, hogy egyik vagy másik iratot ne értékeljem. Céлом az irodalmi életben kialakított represszív hálózat tartalmi, szerkezeti és személyi feltárása volt. (...) Mindaz, ami a művészet eszközeivel érzékletesen és érthetően elmondható, és megközelíti a »teljes« életigazság összetettségét és ellentmondásosságát, az ilyen dokumentációban szükségszerűen hiányérzetet hagy maga után.” (15–16. o.) Ebből következik Walther módszere: idézi az eredeti állambiztonsági dokumentumok szövegeit, közreadja saját strukturális elemzéseit, és bemutatja az iratokból rekonstruálható egyéni életutakat.

Az alábbi idézet Walther egyik legfontosabb megállapítását fogalmazza meg: „minden fennmaradt NDK-dokumentum közül az Állambiztonsági Minisztérium aktái állnak legközelebb az NDK valóságához, mivel a konspiratív információszerzés – az állam más szektoraitól eltérően – kevéssé esett áldozatul a szépités kényszerének.” (17. o.) Tapasztalatai szerint az NDK állambiztonsági szervei egyáltalán nem dolgoztak hanyagul. Az Állambiztonsági Minisztérium főhivatású munkatársai, a HAM-ek (Hauptamtlicher Mitarbeiter), a vezető HFIM-ek (főhivatású vezető nem hivatalos munkatárs, Hauptamtlicher Führungs-IM), és a szakértő HIME-k (főhivatású szakértő nem hivatalos munkatárs, Hauptamtlicher Experten-IM) – a későbbi kutatók örömeire – afféle belső forráskritikát alkalmaztak. Ennek ellenére az iratok alapvetően azt adják vissza, hogy az apparátus miként látta a valóságot – írja Walther forrásértékükről. „Ezt a látásmódot ugyan messze nem jellemezte annyira az önámítás, mint a pártvezetés szemléletét, de tárgyszerűségét mégiscsak korlátozták az ideológiai alapú pártirányelvek, a sematikus ellenség- és barátkép, valamint az a törekvés, hogy a belső konfliktusok okát külső okokban keressék.” (19. o.)

Walther szerint az irodalom és a hatalom viszonyának mélyén mindig ugyanarról van szó: az esztétika és az erkölcs, az elkötelezettség és a távolságtartás kérdéséről. Noha a szerző mindvégig az NDK-ban élt, munkája során vált világossá számára, hogy mennyire nem voltak konkrét ismeretei a közvetlen közelről megélt történelemtől. Ez a kutatásából született alapélmény formálta könyvét. Művében konkrét, gyakorlati kérdésekre próbált választ adni. Kik adták ki a parancsokat? Kik kapták feladatul a tervezést? Milyen volt az állambiztonsági apparátus szervezeti felépítése? Hogyan működött a szervezet? Milyen mértékben tudta az Állambiztonsági Minisztérium ellenőrzése alá vonni és embereivel elárasztani az irodalmi életet? Milyen formái voltak ennek? Milyen mértékben tudták az állambiztonságiak beszervezni az írókat, és az alkotásokat ez mennyiben befolyásolta? Beszélhetünk-e állambiztonsági kultúrpolitikáról, s ha igen, eltért-e ez a hivatalos „vonaltól”?

Minél tárgyilagosabban sikerül megfogalmazni a totalitárius rendszerek politikai és eszmetörténetét, annál erősebben hatnak a morális és elvi érvek mellett a feltárt tények. Walther könyvéből is ugyanaz derül ki, mint számtalan pályatársának igényes műveiből: az ember nem képes a fasiszta vagy a szovjet típusú (kommunista) politikai rendszer iránti – liberális szemmel nézve igencsak érthető – elutasítását elrejtteni. Ez a motiváció csapdaként is működhet, amely miatt tendenciózusan válogatódhatnak ki a tények, egyoldalúra sikeredhetnek az elemzések. Walther könyve feltehetően ezért is vált valószínű adathalmazzá: a szerző – rendkívül erős érintettsége okán – szinte kényszeresen igyekezett csak tényeket, s lehetőleg minden tényt bemutatni, és nagyon takarékosan bánt az eszmetörténeti-lélektani értelmezés lehetőségeivel.

A SZERVEZETRŐL

Az állambiztonsági szervezettel kapcsolatban Joachim Walther legfontosabb megállapítása: „Az Állambiztonsági Minisztérium segítségével végrehajtott hatalombiztosítás végső soron »önpusztító stabilitást« eredményezett, mivel bebetonozta a rendszerbe a dogmatikus merevséget és a reformokra való képtelenséget. Az NDK-diktatúra bukásának ez a derűlátásra okot adó tanulsága, s egyben szép példája a történelmi dialektika érvényesülésének: a hatalom azok ellen fordult, akik folyton öngazolásként hivatkoztak rá.” (29. o.) Az állambiztonsági szervezet – tisztségviselőinek önjellemzése szerint – a „párt páncélzata és kardja” volt. Más szavakkal ez az osztályharcban „talpig vasba öltöztetett” szervezet úgy vált végzetessé a politikai rendszerre, ahogy a kora középkor végén a nehéz páncélzat a lovagi fegyvernemre.

Az irodalmi élet – a „Linie Kultur/Schriftsteller” (a „kultúra-írók vonal”) – ellenőrzésének, befolyásolásának, titkosszolgálati behálózásának története az NDK megszületésével kezdődött. Három, szervezeti és személyi változásokkal jellemezhető szakasza volt (1948–1963, 1963–1976 és 1976–1989). A belső felderítés 1975–76 után öltött nagyobb méreteket, miután oldódtak a kelet–nyugati feszültségek. A XX/7 főosztály feladata a kultúra területének „biztosítása” volt; az I. ügyosztályhoz (Referat I) a rádió, a tv és a film (10 operatív munkatárs), a II.-hoz a kulturális intézmények (8), a III.-hoz a sajtó (4) és a IV.-hez az irodalom („Linie Schriftsteller”, 10 operatív munkatárs) tartozott.

A nem hivatalos munkatársak száma évről évre nőtt. 1988-ban összesen 173 000-en dolgoztak az Állambiztonsági Minisztériumnak (a felderítés, a rendőrség, a katonai elhárítás és egyéb szervek létszáma ebben nincs benne). Egy besúgóra körülbelül 120 NDK-s állampolgár jutott – ez feltehetően világrekord.

Az írószövetségre vonatkozó számadatok a következők: 1987-ben a szövetség központi választmányának 123 tagja volt. Ebből 19 személlyel nem foglalkozott (még) a szerv; 17 személy ellen folyt operatív eljárás (vagyis nem hivatalos munkatársak figyelték őket); 23+4+3 személlyel korábban foglalkoztak, illetve információkkal rendelkeztek róluk; végül 8 személy beszerzése volt folyamatban, és 49 író volt az Állambiztonsági Minisztérium nem hivatalos munkatársa.

A besúgószűrés az írószövetség csúcsszervében tovább nőtt: az elnökség 19 tagja közül 12-en voltak egykori vagy aktív nem hivatalos munkatársak.

A könyvből képet kaphatunk az Állambiztonsági Minisztérium korszakonként változó szervezeti felépítéséről, megtudhatjuk minden vezetőjének és hivatalos munkatársának (a „kultúrtiliszteknek”) a valódi nevét, valamint azoknak a fedőnevét, akiket nem hivatalos munkatársként beszerveztek. A magyar törvények értelmében nem is remélhető, hogy ugyanazeket az információkat a magyar titkosszolgálatról is közlésezzik.

A szerző a hivatalos munkatársak három generációját különbözteti meg („úttörők”, „profik” és „utánpótlás”). Részletesen idéz azokból a belső iratokból, amelyek e három generáció képviselőinek indítékait világítják meg, és közli az elhárító tisztek életpályáját. Különösen a második nemzedék elhárító tiszteit deformálta a munkájuk: sajátos lelkiállapotba kerültek. Mivel életüket kizárólag a hatalom labirintusainak mélyén töltötték, akadálytalanul „beléphettek” bárki magánéletébe. Ezért nemcsak ideológiai, hanem tapasztalati alapon is úgy érezték, hogy ők „a történelem győztesei”. Walther életrajzaiból olyan emberek körvonalá bontakozik ki, akik hallatlanul önelégültek és hatalomtisztelők. Az életutakat olvasva az osztályharcos paranoia különféle sivár változatai rajzolódnak ki előttünk. Ezek az emberek előszeretettel hivatkoztak az „osztályharc dialektikájára”, és a szovjet hagyományokra, amelyek szerint „csékista csak az lehet, akinek hideg a feje, forró a szíve és tiszta a keze”. Teljesen áthatotta őket a „tervgazdálkodó szocialista bürokrata” lelkiülete: „Paulitz elvtárs [...] múlt évben két nem hivatalos munkatársat szervezett be. Különösen jellemző rá, hogy jól készíti elő a terepet, s ezért soha nincsenek nehézségei, ha új nem hivatalos munkatársakat kell beszerveznie. Eddig mindig teljesítette és túlteljesítette az előírt fél éves tervet [...]. 1967-ben Paulitz elvtársnak a jó operatív munka eredményeképpen öt személyt sikerült letartóztatnia.” (230. o.)

Az „utánpótlás” – a harmadik generáció „kultúrtiliszteinek” többsége, szemben a túlnyomórészt munkás származású „úttörőkkel” és a „profikkal” – már párt- és államhivatalnoki családokból rekrutálódott. Elődeiktől eltérően, akiknek családjában általában nem sokat foglalkoztak a politikával, az „utánpótlás” politikai nevelését már a család végezte el. Ilyen háttérrel érte a Stasi-tisztek többségét az 1989. évi fordulat. „A nyolcvanas években alig volt nyoma bármiféle elvándorlásnak, 1989 őszén mégis elképesztően gyorsan szakadtak meg a szervezettel a kapcsolatok. Hirtelen az identifikációs problémák is megjelentek. Az állambiztonsági szolgálat megszűnése után a hivatásos (Mitarbeiter MA) és titkos (Geheimer MA) munkatársak utolsó nemzedéke azonnali személyes és szakmai irányváltásra kényszerült. Közben az »úttörők« többsége, és sok »profi« is a nyugdíj előtt állt, az »utánpótlás« a maga átlagosan alig 31 évével még csak szakmai életútjának elejénél tartott” – írja Walter. A folytatásról semmit sem tudunk, hacsak azokból a névtelen telefonokból nem, melyekben egykori tisztek fenyegetik meg időnként azokat, akik túl sokat foglalkoznak velük.¹⁴

14 A kérdéssel foglalkozó németországi történészek személyes közlése alapján.

A MŰKÖDÉSÉRŐL, AVAGY A BESÚGÓK

A könyv kétségtelenül legérdekesebb része a *Módszerek* címet viseli, amelyben a nem hivatalos munkatársak beszervezéséről, tevékenységéről és sorsáról olvashatunk részben a tematikusan csoportosított fejezetekben, részben pedig hosszabb esettanulmányokban.

A nem hivatalos munkatársaknak (NM)¹⁵ meglepően sok minősített típusa alakult ki: az „elhárítás ellenséggel érintkező NM-e”, „a különleges bevetésen levő NM”, „a belföldi elhárításnak az ellenséggel operatív területen érintkező NM-e”, „a konspirációs összeköttetést biztosító NM”, „a felügyelt terület biztosítását és politikai-operatív feltárását biztosító NM”, „a gyanúsított személy leleplezésével és feldolgozásával közvetlenül foglalkozó NM” stb. (A továbbiakban, némileg pontatlanul, az NM-eket többnyire ügynököknek nevezzük.)

A fejezetből világosan kiderül, hogy az Állambiztonsági Minisztérium jóformán minden vezető kulturális munkahelyre fontosabbnak tekintett nem hivatalos munkatársait kívánta elhelyezni. A könyvben név szerint tárgyalja a szerző ezeket az eseteket. Mintha Magyarországon azt olvasnánk, hogy a Kádár-korszak idején a magyar írószövetségben az egyes posztokon kik voltak a besúgók, kik tartoztak a beszervezettek megfigyelési körébe, s kik vállalták azt, hogy beszervezésük „áraként” kiadják a kötetüket, engedélyezik külföldi útjaikat stb.

Az egyik különleges bevetésen levő ügynök jelenti állambiztonsági felettesének, az őt irányító elhárító tisztnek: „Bizonyítottam tekinthető, hogy Henninger kapcsolatokat tart fenn olyan szerzőkkel, akik nem az NDK kultúrpolitikájának irányvonalával értenek egyet. Annak ellenére, hogy intenzív ellenőrzéseket végeztünk, eddig nem sikerült bizonyítani, hogy H.-nak ellenséges szándékai és céljai vannak. A rendelkezésünkre álló tények azonban bizonyítékként használhatók föl arra, hogy H. objektíve, a magatartása és a fellépése alapján megbízhatatlan pontja a Der Morgen Könyvkiadónak, és el kellene tűnnie ebből a pozíciójából. Nehogy még olajat öntsünk a tűzre, Höpcke elvtárs azt javasolta, H.-t pártpolitikai érdekből hívjuk vissza a funkciójából, és a pártapparátuson belül más beosztást adjanak neki”¹⁶. (271–272. o.) A könyvből megtudhatjuk, hogyan jártak el a továbbiakban az állambiztonsági tiszték, valamint azt is: milyen tárgyalások eredményeként került a számukra megfelelő ember a nekik megfelelő helyre.

Az NDK-ban szinte minden irodalmi esemény biztosítási-befolyásolási feladat volt: a szép-irodalmi művek véleményezése, írószövetségi közgyűlés, szerzői est stb. Az 1983-as írószövetségi közgyűlésről például többek között ezt olvashatjuk: „A rendezvény biztosítása, beleértve az ügynökök célirányos alkalmazását, a megdolgozandó negatív résztvevők operatív kezelése és a fontosabb kérdésekkel kapcsolatos állandó információáramlás biztosítása céljából a következő intézkedéseket hajtjuk végre: 1. Bevetjük az alábbi ügynököket (teljes névsor, mind ismert írók, köztük egy ún. FVNM, vagyis főhivatású vezető NM. A feladatmegbeszéléshez a találkozót az operatív szükségleteknek megfelelően kell lebonyolítani. 2. Bevetési csoport (Einsatzgruppe) megalakítása az alábbi főhivatású munkatársakkal (teljes névsor, mind elhárító tiszték), akiknek szolgálati helye az épület 408. szobájában lesz”. (295–296. o.)

Az Állambiztonsági Minisztérium folyamatosan együttműködött a cseh, lengyel és magyar (és természetesen a szovjet) titkosszolgálatokkal (a levelezés orosz nyelven folyt.) A könyvben számos információ található magyar írókról is.¹⁷

15 Németül inofizieller Mitarbeiter (IM), és számtalan típusai, mint IMB, IME, IMF, IMK, IMS, IMV stb.

16 Heinfried Henninger a kelet-berlini Der Morgen Könyvkiadó vezető lektora volt.

17 Időközben előkerültek a nemzetközi együttműködés dokumentumai is (Az állambiztonság internacionalizmusa: SOUD. *Élet és Irodalom*, 1998. július 24.). Richard Schwartz később idézett művében például Nadas Péter anyagát említi.

Az állambiztonsági munkatársak rutinszerűen alkalmaztak hitelrontó eszközöket. Az egyik módszert például hivatalosan „bomlasztásnak” nevezték. Ilyenkor valakit hamis hírekkel, pletykákkal lehetetlenné igyekeztek tenni, lelkileg elbizonytalanítani. Mindezen módszereknek kidolgozott tipológiája volt.

Az Állambiztonsági Minisztériumban statisztikákat készítettek az ügynökök motivációjáról. A szerző az alábbi motivációs tipológiát állította föl:

1. Idealizmus, ami különösen a korai fázisban tapasztalható (számos későbbi disszidens, például Rolf Biermann tartozott ehhez a csoporthoz).
2. A szükségyszerűség felismerése: hogy a rendszernek (bármennyire nem kívánatos) szüksége van titkosrendőrségre.
3. Sikerélmény, különösen olyan írók esetében, akik úgy érezték, nem ismerik el őket eléggé.
4. Öncélú élvezet. Az elhárító tiszt, aki Hermann Kantot, az NDK írószövetségének elnökét beszervezte, a következőt jelentette róla: „Azt mondta, hogy az egymütműködés számára különösen az utóbbi időben szórakoztató, és a titkos találkozókban személyesen sok élvezetet talál.” (517. o.)
5. Mások fölötti hatalomvágy: az élvezet, hogy tudják, jelentésüktől emberi sorsok függenek.
6. Karrierizmus.
7. Félelem. Ennek feltételezhetően rendkívül fontos szerepe volt, noha sokan önmaguknak sem adtak számot róla.

A „nem hivatalos munkatárs” 1968 óta hivatalos fogalma csak a kilencvenes évek elején vált közismertté. Az NDK idején sem ez a megnevezés, sem elődei (az „informátor” és a „titkos informátor”) nem szivárgott ki a titkos ügykezelés világából.

Az új munkatársak beszerzésében a tervezőalkodásra jellemző következetességgel jártak el. Meglepően sok belső dokumentum és oktatási segédlet született az évek során (az utóbbiaknak – köztük számos diplomamunkának is – a Stasi titkos főiskoláján folyó továbbképzésben volt szerepe). A lehetséges jelölteket „előszűrő-, kereső- és utalókatalógusból” választották ki (a precíz német ügyviteli kifejezés valószínűleg nemcsak magyarra lefordíthatatlan: „Vorverdichtungs-, Such- und Hinweiskartei”). Az életrajz részletes leírása, elemzése után következett az engedélyeztetési eljárás, amelynek során különösen ügyeltek arra, hogy az egyes részlegek és társintézmények ne keresszezzék egymást (például hogy kiderüljön, ha egy másik szerv az illetőt már kiszemelte). Mindez hatalmas irattári apparátust igényelt. Részben ennek és nem kizárólag a besúgói jelentések tömegének köszönhető, hogy később hiába semmisítették meg egy részlegben vagy intézményben a dokumentumokat, másolati példányaik más helyeken fennmaradtak. Az engedélyezési eljárás után következtek a hosszas, ismétlődő beszélgetések. A beszervezést végül a nyilatkozat aláíratása zárta le, amelyből soha nem hiányzott az a formula, hogy mindarról, ami a tudomásukra jut, „senkivel, még a feleségemmel sem fogok beszélni”.

A beszerzés és a munkatársi viszony kérdéseinek oktatására hozták létre a Stasi jogi főiskoláján az „operatív lélektan” tanszékét, amelynek munkatársai az írók közül beszervezettek lélektanával foglalkoztak. A külső munkatársakat irányító ún. „vezető- vagy kultúrtiltiszti” egyszerre volt pszichológus, ideológus, oktató és jószágos atya. „Az egyik lényeges probléma, hogy az írók közül kikerülő ügynökök többnyire bonyolult személyiség szerkezettel rendelkeznek, amely megnehezíti a nem hivatalos együttműködés során a célirányos minősítést. A találkozók idejének jelentős részét az ideológiai munka veszi igénybe. Az ügynökök sokszor elvárják, hogy a találkozó folyamán az őket foglalkoztató ideológiai kérdéseket tisztázzák. Nem

szokatlan, hogy az írószövetség, a publikációs gyakorlat, az irodalomkritika kérdéseiben kell a vezető tiszteknek állást foglalniuk. Az erre vonatkozó információkat az ügynökök azzal az elvárással közlik, hogy az Állambiztonsági Minisztérium haladéktalanul intézkedni fog a felvetett ügyekben [...]. A találkozókon fölvetett ideológiai kérdések tárgyalásakor sokszor kiderül, hogy azoknak az ügynököknek, akik csak lazábban kapcsolódnak az írószövetséghez és nem tagjai a pártnak, saját tapasztalatokon alapuló ismereteik vannak, amelyeket csak nagy ráfordítással lehet leépíteni.” (521. o.) Ez az orwelli szövegrészlet egy 1986-ban készült belső helyzetjelentésből származik. Nagyon hiányoznak ebből a könyvből az olyan részek, melyek az idézett leírásokból kirajzolódó képet lélektani és szociális elemzésnek vetnék alá, jobban megvilágítva azt a sajátos, az öncsalás, a szolgálalkúság és az önérvényesítés keverékéből álló személyiségképet, amely a nem hivatalos munkatársak tömegeit jellemezte. A titkos találkozók során felvetődő ideologizálások mennyisége mindenesetre arra utal, hogy a résztvevők valamilyen módon erkölcsileg igyekeztek tevékenységüket legitimizálni, sokszor olyan formában, hogy a kritikai álláspont képviselését játszották meg önmaguk előtt is, és mindezt éppen a találkozókon...

A szerző külön fejezetet szentel azoknak, akik a szervezetet otthagyták. Ezek a kilépők eleven cáfolatai annak a legendának, amelyet a mindvégig hűségesen szolgáló besúgók igyekeztek terjeszteni arról, hogy a szervezetből nem lehet kilépni. Az elhárító tisztek a beszervezéskor ugyan hangsúlyozták, hogy életre szóló megállapodásról van szó, amelynek önkényes felmondása büntetőjogi következményekkel járhat, de a gyakorlat azt mutatta, hogy ezzel csak fenyegetőztek: az alkalmazásra abban az esetben nem került sor, ha a kilépő meghúzta magát. A kilépést sokszor hosszú érlelődési, olykor lelki meghasonlási folyamat előzte meg; ez az elhárító tisztek feljegyzéseiből nyomon követhető. Előfordult, hogy a belső áthangolódáshoz éppen azok járultak hozzá, akiket ezeknek az ügynököknek kellett megfigyelniük.

A könyvnek a kilépési lehetőségre vonatkozó információja tágabb történelmi-társadalmi összefüggésbe helyezhető. „Kilépni” más körülmények között is lehetett. Legenda például az is, hogy az SS Einsatzgruppe vagy a Wehrmacht tagjaként adott esetben életveszélyes lett volna megtagadni a zsidónak nyilvánított emberek vagy a hadifoglyok meggyilkolását. Ezt a történelmi kutatás és több irodalmi mű szerzője is cáfolja. Az SS rendőri egységeinek „bevetései” előtt a parancsnok számos esetben közölte alárendeltjeivel, hogy aki nem kíván részt venni az akcióban, azt felmentik a részvétel alól. Alig akadt, aki ezt választotta volna, de nincs nyoma annak, hogy emiatt bárkivel szemben megtorlást alkalmaztak volna.

UTÓÉLET, AVAGY A SZEMÉLYISÉGI JOGOK

Joachim Walther annak érdekében, hogy a hetvenes és nyolcvanas években megfigyelt írókat néven nevezhesse, 140 írótól kért engedélyt, akik közül nyolcan – különféle okokra hivatkozva – megtagadták a hozzájárulást.

A szerző az érintettek külön hozzájárulása nélkül nyilvánosságra hozta azoknak az ügynököknek a nevét, akik jelentős köztisztséget tölthettek be, vagy tevékenységük a sajtóból már közismertté vált.

Rövid életrajzokat olvashatunk külön fejezetben a fontosabb elhárító tisztekről. Walther könyvében leírja az irodalommal foglalkozó részlegek pontos szervezeti felépítését, valamilyen vezető és főmunkatárs nevét. Könyvéhez egy közel 1400 nevet tartalmazó névmutatót mellékel, amelyben számos egykori ügynököt felsorol. A névmutató része a közel 800 tételből álló fedőnévmutató.

A könyv megjelenése után Gunnar Müller-Waldeck greifswaldi irodalomprofesszor, aki 1973-ig „a felügyelt terület biztosítását és politikai-operatív feltárását biztosító nem hivatalos munkatárs” volt, beperelte a kiadót nevének nyilvánosságra hozatala miatt. Az elsőfokú bíróság helyt adott a keresetnek, arra alapozva ítéletét, hogy nem jelentős beosztású munkatársról van szó. Már született korábban ehhez hasonló ítélet, amikor 1994-ben a Halle térségében foglalkoztatott 4500 nem hivatalos munkatárs nevét nyilvánosságra hozták. A bíróság arra hivatkozott, hogy az ilyen listák nem járulnak hozzá a kérdés tudományos feldolgozásához. A közel másfél évig húzódó pert végül a berlini fellebbviteli bíróság a kiadó javára döntötte el. Eszerint a Stasi munkatársai a jövőben a nevükön nevezhetők a nyilvánosság előtt.

A szerzőről még érdemes megjegyezni, hogy tagja volt a nyugatnémet PEN Klub elnökségének. Amikor a keletnémet PEN tagjai 1997-ben elhatározták, hogy egyesülnek a nyugatnémet szervezettel, és ezt néhányan nyugatnémet részről is támogatták, Walther néhány elnökségi társával feltételül szabta, hogy több PEN-tagot (köztük jelentős közéleti szereplőket), akik korábban besúgók voltak, ki kell zárni. Másoknak pedig nyilatkozniuk kellett volna az állambiztonsági szervekhez fűződő kapcsolatukról. Mivel a keletnémet írók túlnyomó többsége ezzel nem értett egyet, az érintettek pedig se önként kilépni, se nyilatkozatot tenni nem voltak hajlandók, Walther megszüntette a tagságát.

KITEKINTÉS

A könyv bizonyos értelemben olvashatatlan. Ez nemcsak a szerző minuciózus, ugyanakkor teljességre törekvő munkája miatt van így, és nemcsak azért, mert a titkos ügynöki munka lélektani és szociális összetevőit eleve nem akarta megragadni és elemezni, hanem a tárgya miatt is. Az olvashatatlanság az állambiztonsági szolgálat szellemiségéből következik. A könyv tele van az eredeti iratokból idézett szövegrészekkel. Az az aprólékos munka, amellyel a Stasi hivatalnokai egymást, továbbá az általuk irányított besúgókat értékelik, a találkozókat jegyzőkönyvezik és amivel a besúgók jelentéseiket készítik, lényegében a mindennapok valójában teljesen érdektelen dolgait rögzíti. Az olvasó semmitmondó történéseket olvashat oldalakon keresztül, s nagyon hamar rájuk un. A lehallgatók például pontosan rögzítették a telefonbeszélgetések közben zavartan kinyögött szavakat, és az értelmetlen udvariassági üresjáratokat is. Richard Swartz svéd újságíró, akit mint kémeket figyeltek meg másfél évtizeden keresztül, a róla készült jelentések elolvasása után így értékelte a Stasi áltevékenységét: „Kratsch altábornagy ne tudta volna rólam, [hogy valójában nem vagyok kém]? Természetesen nem képzelte, az altábornagy ennél okosabb volt. De az állt érdekében, hogy bebizonyítsa, a Hauptabteilung II. valóban dolgozik, és tevékenységéről jelentéseket készít.”¹⁸

A könyvet végső soron agyonnyomják a feldolgozott tények. Márpedig nincs megtévesztőbb néha, mint a realitás, ha túl sok van belőle. Az olvasó, egyre mélyebben elmerülve az adat- és idézettömegben, egyre inkább valami átfogóbb kitekintésre vágyik.

Az állambiztonsági birodalomban tevékenykedők elsősorban a pusztá ellenségre, az ellenkezésre, az engedetlenségre és az emberek „bűnösségére” utaló tények, adatok gyűjtésére koncentráltak. A létező szocialista társadalom egyéb szektoraihoz hasonlóan az ő életüket is a tervek irányították. A túlteljesített terv jutalommal, a nem teljesített terv büntetéssel járt. Mi akadályozhatta volna meg éppen az Állambiztonsági Minisztérium alkalmazottait, hogy

18 Richard Schwartz: *Lyuk a falban (Room service). Történetek Európa keleti feléből.* Budapest, 1998, Magvető. 75–76. o.

annyi akcióval teljesítsenek túl, amennyivel csak képesek? Mi akadályozhatta volna meg ennek a szervnek a tisztjeit, hogy a „semmit”, amit az ügynökök révén begyűjtöttek, megfelelően felöltöztetve tényként rögzítsék?

Ennek a szervezetnek a tevékenységére senkinek sem volt rálátása. Itt lehetett a legkönnyebben a terv teljesítésével megfelelni az elvárásoknak. Gyártották hát a szemetet, fontoságuk igazolására összehordtak hetet-havat: e szövegek olvasása ma kiábrándító. A Stasi tisztjeinek előmeneteleit inkább az segítette, ha valaki kém, és nem csupán újságíró, és még inkább az, ha valaki ellenséges elem, mintha csak író vagy titkársasszony lenne.

Ez a könyv nagy hiányérzetet kelt, ha valakinek egyáltalán sikerül átrágnia magát az adatok, idézetek, néven nevezett besúgói életutak tömegén. Ugyanolyan hiányérzetet, mint amelyet azok érezhetnek, akiket egykor megfigyeltek, és ma – a Gauck-hivatal jóvoltából – olvashatják a több száz oldalas róluk szóló iratcsomókat.

Az adatoknak ez az „őserdeje” más kritikusok szerint is Walther hátrányára válik. Nem más ez – írja Jürgen Fuchs –, mint „tetszetős távolságtartás, amelynek örvén 888 oldalon keresztül folytatható a név- és fedőnévmutatók gyártása. Végül mindenből végtelenül sok lesz; listák és sorok özöne.”¹⁹ A kritika némileg igaztalan: Walther gyűjtögető munkája a tárgyyszerűsége törekvés önfegyelmével párosult, s mindenképpen tiszteletre méltó.

Olyan ez a könyv, mintha valaki leltárt készítené arról, mi mindent hallgat el beszélgetés közben szándékosan a másik előtt, de sem arról nem esik szó, miért hallgatja el mindezt, sem pedig arról, hogy eközben mi játszódik le partnerében.

A hiányérzetet az okozza, hogy mindannak, amiről a könyvben adatszerűen, idézetszerűen, felsorolásszerűen szó esik, emberi, lelki, társadalmi, személyes összetevője van. Erről a könyv elolvasása után is csak halvány, saját személyiségünk ismeretéből kiinduló képzetünk lehet, ami nagyon emberi, végtelenül selejtes és rettenetesen veszélyes dolgokra világít rá. Gilbert a háborús bűnösök *Nürnbergi naplójában*, illetve Merle a *Mesterségem a halál* című könyvében próbálta megrajzolni azt a lelki hátteret, amelyről – más formában ugyan – az állambiztonsági szolgálat esetében is szó van, s amit mind ez ideig még senkinek sem sikerült igazán ábrázolnia.

19 Idézi Hannes Schwenger: Zu allem fähig. Jürgen Fuchs und sein Roman genanntes Aufarbeitungsbuch über die Stasi. *Der Tagesspiegel*, 1998. március 21.

FÜGGELÉK: STASI-DOKUMENTUMOK

A Gauck-hivatal által kiadott könyvsorozat köteteinek címlistája

1. KLAUS-DIETMAR—HENKE-ROGER ENGELMANN (szerk.): *Aktenlage. Die Bedeutung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes für die Zeitgeschichtsforschung* (Irathelyzet. Az Állambiztonsági szolgálat dokumentumainak jelentősége a jelenkorkutatásban).
2. KARL WILHELM FRICKE: *Akten-Einsicht. Rekonstruktion einer politischen Verfolgung* (Iratbetekintés. Egy politikai üldöztetés rekonstrukciója).
3. HELMUT MÜLLER-ENBERGS: *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit*. 1. rész. (Az Állambiztonsági Minisztérium nem hivatalos munkatársai. Irányelvek és végrehajtási utasítások).
4. MATTHIAS BRAUN: *Drama um eine Komödie. Das Ensemble von SED und Staatssicherheit, FDJ und Ministerium für Kultur gegen Heiner Müllers „Die Umsiedlerin oder das Leben auf dem Lande“ im Oktober 1961* (Dráma egy komédia miatt. Az SED és a Stasi, az FDJ és a Kulturális Minisztérium együttesének fellépése Heiner Müller „Az áttelepülő, avagy vidéki élet” című darabja ellen 1961 októberében).
5. SIEGFRIED SUCKUT (szerk.): *Das Wörterbuch der Staatssicherheit. Definitionen zur „politisch-operativen Arbeit“* (Állambiztonsági szótár. A „politikai–operatív munka” terminológiája).
6. JOACHIM WALTHER: *Sicherungsbereich Literatur. Schriftsteller und Staatssicherheit in der DDR* (A szépirodalom az állambiztonság hatókörében. Az írók és az állambiztonság a Német Demokratikus Köztársaságban).
7. CLEMENS VOLLNHALS (szerk.): *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit* (A SED és a Stasi egyházpolitikája).
8. SIEGFRIED SUCKUT—WALTER SÜB (szerk.): *Staatspartei und Staatssicherheit. Zum Verhältnis von SED und MfS* (Az állampárt és az állambiztonság. A SED és az állambiztonság viszonyáról).
9. SILKE SCHUMANN: *Parteierziehung in der Geheimpolizei. Zur Rolle der SED im MfS* (Pártoktatás a titkosrendőrségen. A SED szerepe az Állambiztonsági Minisztériumban).
10. HELMUT MÜLLER-ENBERGS: *Inoffizielle Mitarbeiter der MfS*. 2. rész. *Anleitungen für Agenten im „Operationsgebiet“ West* (Az Állambiztonsági Minisztérium nem hivatalos munkatársai. Utasítások a nyugati operatív terület ügynökeinek).
11. KARL WILHELM FRICKE—ROGER ENGELMANN: *„Konzentrierte Schläge“. Staatssicherheitsaktionen und politische Presse* („Konzentrált csapások”. Az állambiztonsági akciók és a politikai sajtó).
12. REINARD BUTHMANN: *Kadersicherung im Kombinat VEB Carl Zeiss Jena. Die Staatssicherheit und das Scheitern des Mikroelektronikprogramms* (Káderek beépítése a VEB Carl Zeiss Jena Kombináiba. Az állambiztonság és a mikroelektronikai program bukása).
13. CLEMENS VOLLNHALS: *Der Fall Havemann. Ein Lehrstück politischer Justiz* (A Havemann- eset. A politikai jog iskolapéldája).
14. SONJA SÜB: *Politisch mißbraucht? Psychiatrie und Staatssicherheit in der DDR* (Politikailag visszaéltek vele? A pszichiátria és az állambiztonság az NDK-ban).
15. WALTER SÜB: *Staatssicherheit am Ende. Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern?* (Az állambiztonsági szervezet vége. Miért nem tudták a hatalmon levők megakadályozni 1989-ben a forradalmat?).

16. ROGER ENGELMANN—CLEMENS VOLLNHALS (szerk.): *Justiz im Dienste der Parteiherrschaft. Rechtspraxis und Staatsicherheit in der DDR* (A jog a párhatalom szolgálatában. Joggyakorlat és állambiztonság az NDK-ban).
17. THOMAS AUERBACH: *Einsatzkommandos an der unsichtbaren Front. Terror- und Sabotagevorbereitungen des MfS gegen die Bundesrepublik Deutschland* (Kommandók a láthatatlan fronton. Az Állambiztonsági Minisztérium terrorista és szabotázs tevékenységének előkészületei a Német Szövetségi Köztársaság ellen).
18. HUBERTUS KNABE: *West-Arbeit des MfS. Das Zusammenspiel von „Aufklärung und „Abwehr“* (Az Állambiztonsági Minisztérium nyugati aknamunkája. A „felderítés” és az „elhárítás” együttműködése).

MINDENNAPI ÉLETUTAK, ÉLETSTRATÉGIÁK A XX. SZÁZADBAN

RAINER M. JÁNOS

Bevezetés

BALÁZS BÁLINT

Ella élettörténete

Egy arisztokrata életút a XX. században

KELLER MÁRKUS

„Úristen, még sötétebb lesz?!...”

SISÁK ZITA

Irén néni kincsesládikája

Mit rejt egy 77 éves falusi özvegyasszony emlékezete?

RAINER M. JÁNOS

BEVEZETÉS

1991-ben az 1956-os Intézet Oral History Archívuma nyilvános önéletrajzírói pályázatot hirdetett *Minden ember élete egy kész regény* címmel. A különböző napi- és hetilapokban megjelent felhívásra közel kétszáz mű érkezett, több száz oldalas, fényképekkel illusztrált gépiratoktól néhány oldalas, ceruzával írott önéletrajzokig, még versek, regények és drámák is. Eredetileg úgy gondoltuk, hogy a legjobb, pénzdíjakkal jutalmazott önéletrajzokat megjelentetjük, a többi pedig későbbi történeti kutatások alapanyagául szolgál majd. Végül egyetlen pályamunka látott csupán napvilágot.¹ A többről annotált jegyzék készült, s az írások az Archívumba kerültek.

Egy-két éve e jegyzéket lapozgatva gondoltam arra, hogy az önéletrajzok, melyek 1991-ből, az e századi magyar történelem utolsó nagy fordulatának kellős közepéből tekintenek vissza korábbi fordulatokra és mindennapokra, rendkívül érdekes forrásai lehetnének a mikro-történeti, társadalomtörténeti vizsgálódásoknak. Meglehet, az eredeti intenciók ellenére, hiszen a pályázatot hirdető intézmény önmagában is arra ösztönzött, a pályázat szövegében is szerepelt, hogy az élettörténetek elsősorban „nagy” történeti eseményekre, főképpen az 1956-os magyar forradalomra összpontosítsanak. Találomra beleolvasva a pályamunkákba azonban kiderült, hogy igen gazdag, rendkívül változatos és nagyon sajátos „személyes történelmeket” rejt a gyűjtemény. Más történeti stúdiumok oktatása közben, fiataloknak tartott előadások utáni beszélgetéseken gyakran támadt olyan érzésem, hogy bár hallgatóim viszonylag jól ismerik a harmincas, negyvenes, ötvenes, hatvanas stb. évek „köztörténetének” eseményeit és szereplőit, keveset vagy éppen semmit sem tudnak a korszak mindennapi életéről. Érthető ez, hisz a közoktatásban a legutóbbi időig kevésbé érvényesül a hazai történettudomány évtizedekkel ezelőtti végbement „társadalomtörténeti fordulata”. Úgy gondoltam, hogy az egyes élettörténetek valóságossága talán többet, de legalábbis mást (is) mond a XX. század magyar történetéről, mint tudós, elvont politika- és gazdaságtörténeti előadássorozatok, monográfiák.

Így született meg a műhelyszeminárium gondolata, no meg Örkény István *Magyar Panteon* című egyperceséből, melyben a groteszk utolérhetetlen mestereként mutatta meg a mindennapi élet és hétköznapi ember jelentéktelenségét és megismételhetetlen egyediségét, ahol a banalitás és a dráma olykor csupán a beállításon és megközelítésen múlik.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán tartott műhelyszeminárium célja a közelmúlt „megértő” feltárása volt egy-egy konkrét mindennapi élettörténet elemzése útján. Arra voltunk kíváncsiak, hogy mit jelentettek a hosszú távú társadalmi-politikai változások az egyén életében, hogyan befolyásolták egyes történelmi események a mindennapokat. A munka so-

1 Micska Sándorné Pászly Mária: Élő múlt. Kozák Cyula bevezetőjével. *Mozgó Világ*, 1992. 5. sz. 57–66. o.

rán rövid módszertani bevezetés után² a legtöbb időt az elemzendő élettörténetek kiválasztásával töltöttük. Mivel több ezer oldalnyi önéletrajzi anyag közös áttekintésére nem volt mód egy féléves szeminárium keretében, nem törekedhettünk semmiféle „reprezentativitásra”, hiszen a pályázat erre alkalmas mintát nem is szolgáltathatott. Bár a pályázók foglalkozása, anyagi körülményei, lakóhelye, származása a legváltozatosabb képet mutatta, az életutakról nem is szólva, hamar világossá vált, hogy túlnyomórészt a középrétegekhez, az értelmiséghez tartozók pályáztak; szakmunkás, paraszt vagy Kossuth-díjas művész, megyei párttitkár, tábormok és KB-tag elvtelve – annál több pedagógus és mérnök. Nyilvánvaló okokból az élettörténetekben rendre ismétlődtek a század közepének – második felének nagy közös tapasztalatai, a gazdasági válság, a háború, a hadifogság, az 1944–45-ös változások, az 1956-os forradalom. Az is hamarosan kiderült, hogy 1991-ben elsősorban azok ragadtak tollat, akiknek addigi életük során egyszer vagy többször, hosszabb vagy rövidebb időn keresztül sérelmet okozott a második világháború után kiépült rendszer. (Ez, figyelembe véve a rendelkezésre álló statisztikai adatokat az ötvenes évek elteltjeitől a különféle címeken kárpótlási igényt benyújtókig, épenséggel reprezentatívnak is elfogadható.)

Végül olyan élettörténeteket próbáltunk kiválasztani, amelyek viszonylag „teljesek” (ezért: viszonylag terjedelmesek), nem az életút egy-egy mozzanatát „nagyítják ki” (mint a pályamunkák jó fele), ezért jobban láttatják egyrészt az életút, másrészt a történelem folyamatait. Természetesnek tartottuk, hogy az így konstruált történet elsősorban a nyolcvanas–kilencvenes évekből visszatekintő szempontjait, értékeit tükrözi, de úgy véltük, nem mindegy, hogy egy-két év, hónap, néha nap „történetébe” sűríti ezeket, vagy évtizedekbe (gyakran a család korábbi történetéhez is csatolva). Az elemzendő élettörténet végső kiválasztása azután merőben önkényesen (hallgatói oldalról ugyanakkor: önkéntesen) történt, a szöveg, a benne „beszélő” személyisége, attitűdje, nyelvezete döntött. Néhány próbaelemzés, valamint ezek megvitatása nyomán született egy „javasolt” elemzési szempontrendszer.³ Ennek alapvonalait

2 E vonatkozásban Csepeli György–Dessewffy Tibor–Dulovics Dezső–Tóka Gábor: Menekültek és elméletek. Az 1956-os forradalom után Nyugatra menekültek attitűdjeinek vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban. In *Évkönyv VI. 1998*. Szerk. Litván György. Budapest, 1998, 1956-os Intézet.; Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. 2000, 1998. 1. sz.; Hanák Gábor–Kövér György: Biográfia és oral history. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Budapest, 1995, Osiris–1956-os Intézet.; Kovács András: Szóról szóra. *BUKSZ*, 1992. 1. sz. és különösen Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. *BUKSZ*, 1998. 3. sz.; valamint Niedermüller Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Etnographia*, 1988. 3–4. sz. tanulmányaira támaszkodtunk.

3 A javasolt szempontok:

a) sajátos adatok

- személyi (kemény) adatok az önéletrajz szerzőjéről
- a szöveg (nyelv, írásképek)
- a történet színtere: földrajzi, szociális (család, származás)
- a „sztori” (mi tudható meg az életútrol – mi történt az illetővel élete során)

b) általánosítható adatok

- az életút szociális jellemzői (mozgások, „mobilitások”, térbeli változások)
- passzív vagy aktív résztvevőként átélt történelmi események, történelmi folyamatok, melyek az élet keretét adták

c) „Élettörténet”

- egykorú stratégiája, egykorú „személyiségképe” (ha rekonstruálható)
- utólagos, megvalósult „terve” – az elemző (utókor) által belelátott „értelem” – a konkrét élettörténet a minden napok magyar történelmében.

e sorok írója dolgozta ki, s a műhelyszeminárium során született dolgozatok tanulságait a műhely tagjai bizonyos mértékig adaptálták, alapjában azonban saját egyéniségük, érdeklődésük vezette őket írás közben. Bár a pályázók annak idején abban a tudatban küldték el munkáikat, hogy azok megjelenhetnek, nyolc év elteltével, s elemzés tárgyaként idézve az írásokat, helyesebbnek látszott az eredeti nevek megváltoztatása.

Az eredmény – három élettörténet, három hétköznapi sors, melyeket idős korban rögzítettek, alkottak meg (vagy alkottak újra), egy másik generáció, csaknem évtizeddel későbbi interpretációjában. Nem Magyar Panteont építettünk, s bár e századi magyar „sorsokat” elemezték a szeminárium résztvevői, távolról sem a Magyar Sors vagy a magyar XX. század ábrázolásának szándékával. A következő írások legalább annyira szólnak a századvég huszonéveseiről, mint szüleik és nagyszüleik századvégig megtett útjáról.

BALÁZS BÁLINT

ELLA ÉLETTÖRTÉNETE EGY ARISZTOKRATA ÉLETÚT A XX. SZÁZADBAN

Az élettörténet általában nemcsak önmagában véve érdekes olvasmány, hanem történészek, szociológusok, pszichológusok hosszú távú érdeklődésére is számot tarthat. Egy-egy ilyen történet elsősorban tanúságtétel, vagyis olyan elbeszélés, amely az elbeszélte eseményben való tevőleges részvétel alapján nevezhető hitelesnek. Az elbeszélés egyéni módja, a téma relevanciája és a szöveg koherenciája kölcsönöz számára hitelt, és teszi valószerűvé a történetet. Az élettörténet ugyanakkor kétségtelenül korrajz is, mégpedig jelen esetben egy olyan kor tükré, amelyről ki-ki leginkább saját élettörténetéből tud dolgokat, tehát nem a személytelen és objektívnek elgondolt történelmet jeleníti meg. Éppen ellenkezőleg ez a történet a szubjektív, megélt történelemről szól, mely csupán egy a lehetségesek közül, mivel a szerzői én köré szerveződik, és emiatt megismételhetetlen. Ily módon az élettörténet a szerző személyes szabadságának reprezentációjaként is értelmezhető. Egy-egy ilyen szövegben az emberi valóság sajátos élettapasztalatok formájában, a világ dolgaival kapcsolatos választások eredőjeként jelenik meg. Mint minden visszaemlékezés, az élettörténetírás is egy olyan rekonstruktív folyamat, melynek már az észlelési szakasza szelektív, sporadikus, és a felidéző szakasz is sematikus és narratív jellegű. Miközben tehát a szerző megpróbál saját életútjával szembenézni, feldolgozni a megtörtént eseményeket, sajátos szempontok alapján válogat: egyes részek megélevenednek, mások feledésbe merülnek. A cselekményekben kibontakozó történet szándékolt értelme mégis rekonstruálható, a szerző és a külvilág múltja megérthető. Az életút és az élettörténetben ábrázolt történeti tapasztalat egyszerre értelmezhető a személyiség és társadalom szempontjából.

M. Ella a Horthy-korszakban katolikus arisztokrataként nevelkedett, 1948-ban nem tanulhatott tovább. Férjét, B. Imrét 1956-ban rövidebb időre elítélték. A disszidált földbirtokos papa, a Széchenyi-lány mama, és az „ellenforradalmár” férj révén M. Ella a Kádár-rendszer számára osztályellenséggé vált. Nyelvtudása és egy kis szerencse külkeres álláshoz juttatta – sok utazással, gyerekek és unokák körében telt felnőttkora, idegenvezetőként dolgozott később. Még egy ilyen rendkívül tömör és látszatra tárgyilagos leírás is csak a modern életutakra egyébként is jellemző sematizmust fokozza, és sztenderdizáltságot sugall. A megélt történelem alapján persze tartalmasabb, teljesebb, sokkal individualizáltabb és az én köré felépített történet rajzolódik ki.

Rendkívül határozott egyéniség és nagy szervező, aki annak ellenére, hogy magát felületesnek tartja, pontosan figyeli meg és mutatja be az őt körülvevő világot, karaktereket, helyszíneket. Páratlanul nyitott és társas lény, aki sosem érzi magát egyedül; népszerű, kedvelt, szórakoztató személyiségként tűnik ki környezetéből. Egy önmagát nyíltan feltáró, értelmező nő, aki olvasóját úgy vezeti, hogy az minél jobban megérthesse a szerző viselkedésének mo-

tívumait, bepillantást nyújtva érzelmi-szexuális fejlődésének rejtelseibe is. Az élettörténet megírásának motívumairól mindössze annyi tudható, hogy az ötlet Széchenyi Viktor rendkívül izgalmas, 600 oldalas önéletrajzát olvasva merült fel: „...mondhatom, annál érdekesebb olvasmányunk talán még sohasem volt”. (108. o.)

Tudatosan vállalt szubjektivitása abból a szerzői szándékból fakad, hogy a múlt élményeit és személyes tapasztalatait az utókor, az unokák nemzedéke számára hitelt érdemlően közve-títse. A távolítások hiánya, az iges szerkezetek túlsúlya és a tömör stílus jellemzi ezt a beszéd-módot. Az önértelmezési hajlandóság nagyon eleven és élvezhető szöveget alakít ki. A szerző szociologikus látásmódjára jellemző interpretatív megközelítés sok helyen már kész magyarázatokat, racionalizációkat szül. Mintaolvasóját többször megszólítja, az eseménysor megjelenítéskor feltételezi, hogy ő maga tudja, mi az érdekes/érdektelen az életútban, orientálni próbál, magyarázatokat, kulcsokat ad eseményekhez, jelenségekhez. A családias, intim hangú történet ezáltal olyan példázattá válik, melyben egy vadidegen számára is megérthetők az ismétlődő motívumok, újra átélhetők a máig ható múltbeli események.

A történet szerkezete lineáris: annak ellenére, hogy előreutalások („*ehhez a ponthoz majd visszatérek – addig kérem kedves olvasóm bárki is legyél, gyermekem, unokám, vagy más, tartsd ébren a kíváncsiságodat*”) és visszautalások („*korábban említettem, hogy nem szeretünk nála lenni*”) szabdalják a szöveget, a kiterjedt rokonság bemutatása miatt egyébként szövevényessé váló cselekményesítést jól átláthatóvá és követhetővé teszik. A lendületes és érzelmes hangú írás egy rendkívül eseménydús és páratlanul fordultatos életutat ábrázol. A cselekményesítés során sok apró epizódot, színes történetet iktat be, apró részletekkel teszi árnyaltabbá a maga köré felépített mikrovilág képét. Ez az epizodikus cselekményesítési technika egymásból kiinduló sztorik végtelen sorozatát hozza létre, mely az élőbeszéd mintájára egyáltalán nem túlszerkesztett, mégis logikus és olvasóbarát.

A 109 gépelt oldal összesen kilenc fejezetből áll. Az első három rész (*Napfényes Hencse, Felhősödik az ég, Az ostrom*) a második világháborúig terjedő időszakot eleveníti meg 57 oldalon. Láthatólag ezen van a hangsúly, ezt próbálja a szerző igazán megörökíteni, részletesen bemutatni. A következő három fejezet (*Vissza Hencsére, Sacré Coeur, Kirepülünk az iskolából – élesedik az osztályharc*) a fiatalkori történet 28 oldalon. Az utolsó hármast (*B. I.-né leszek, A forradalom, Újra dolgozni megyek*) 24 oldalon az életút felnőttkori részét tartalmazza. A fejezetcímek szemmel láthatóan az életút sztenderdizálódott elemeit hangsúlyozzák ki: boldog gyerekkor, a fiatalkori világot szétziláló politikum, majd a munkára épülő identitás a felnőttkorban. Ezekben belül azonban a válogatás úgymond teljesen esetleges, szubjektív, elfogult: bizonyos elemeket elhallgat, másokat stilizál, megint másokat újra átélhetővé tesz. A háború előtti és alatti személyes és családi történet erős hangsúlyt kap. Néhol nosztalgiával, néhol inkább iróniával idéz fel egy letűnt világot, mely az életútban meghatározó, identitásformáló erőt képez. A későbbi megaláztatások, szenvedések és válságok sorozata persze legalább annyira feledhetetlen, mint a korábbi idill. A személyes történeti tudat így leginkább egy nosztalgikus-indulatos kevercsként írható körül.

M. Ella visszaemlékezését többször végigolvasva, rekonstruálhatóvá válik a szerző egyes cselekvéseinek szándékolt értelme: kiderülhet, hogy miként formálja a körülötte lévő valóságot jelentéssel bíró renddé („*ez a dolgok rendje*”), milyen vonatkoztatási keretben épülnek értelmezései („*ez nálunk így szokás*”) és milyen visszajelzéseket kap a valóságból („*így is lett, ahogy gondoltuk*”).

A történet során a szerző nézeteinek, politikumhoz való viszonyának, szociális tanulásának folyamata csak fokozatosan, az egyre szaporodó emlékképek felelevenítése során bontakozik ki. A világban lévő dolgok jelentésének, szabályainak, értékeinek elsajátítási folyamataként

megjelenített élettörténetben számos itt következő fordulópont és ismétlődő motívum található, melyek értelmezése korántsem egyszerű, de nem eleve reménytelen.

M. Ella 1930. május 1-jén született Budapesten. Három hónapos korában anyja, egy Széchenyi-lány, vakbélgyulladásban meghalt. Nyolcéves koráig Hencsén, a kiskastélyban nevelkedett, osztrák nevelőnő látta el. Magántanulóként végezte az iskolát. A gyermekkor a kiterjedt rokonság, „a kompánia” körében múlt el. 1938-tól már a nagykastélyban élt: inasok, házitanítók, kutyák és a kompániával töltött nyaralások jelentették számára elsődlegesen az életet. Az anyai nagymamájánál (ómami) Csokonyán eltöltött nyár gyermekkorának legboldogabb időszakát jelenti számára. Élénken tudja felidézni pár évvel idősebb nagybátyja kertbe is kihallatszó zongorajátékát, amelyet a hozzá kapcsolt bódító virágillat tesz egészséges benyomássá és maradandó élménnyé. Ez az epizód már nemcsak egy valaha megtörtént esemény igazolásaként szolgál, hanem a jelenben is ható, átélhető érzelmi erővel is bír.

Bátyja betegsége miatt, a magaslati levegő kedvéért töltenek el pár napot az apja jó barátjánál, az ausztriai Finstergrünben. A csokonyai nyaralások ellentétéként ez (a pázmándi Lyka és Podmaniczky rokonoknál eltöltött nyaralásokkal együtt) máig a legborzasztóbb élménye, amelyről csak az Anschluß miatt horogkereszt alakban kivilágított hegyoldal hátborzongató, nyomasztó emlékképe idézhető.

Az önfeledten boldog, „napfényes” gyermekkort az 1939-es lengyel összeomlás utáni menekülthullám zárja le a szerző emlékezetében. Ez az a pillanat, amikor a politikum először hatol be a gyermeki életvilágba.

Középiskolai éveit (1940–43) az angolkisasszonyoknál töltötte Pesten, miközben Budán, a Dísz tér 10-ben laktak. Ez az időszak jelent igazi kitérülést a szerző élettörténetében: Ella az iskolai színdarabok sztárja, a Jézus Szíve Szövetség elnöke, lakkcipős-selyemharisnya tánciskolai növendék lett. Rendkívül népszerű volt a kortárs csoportban: „kollektív szellemet adott az anyatermészet” – írja, szubjektív okoknak tulajdonítva centrális szerepét. A nagybetűs élethez hozzátartozott a vasárnapi mozi és cukrászadalátogatás is. Nevelését pedig kedvenc ómamija látta el, aki kora ellenére fogékony volt az iskolai dolgokra, és az öltözködésben is tudott tanácsokat adni. Erre a gyerek-felnőtt átmenetre jellemző epizód az, mely a pénz fogalmának és képzetének kialakulásáról tudósít. Bátyjával a tartalékos tiszt papa után mennek a Kelenföldi pályaudvarra, majd búcsúzásokor „egy marék pénzt” kapnak taxira, ott hon pedig „Laci fizetett, mint egy nagy, aztán elosztottuk, ami még maradt”. (20. o.)

A papa pesti látogatásai idején a Vadászkiért szállóban szállt meg, reggelként a Negresco kávéházban futottak össze iskola előtt, a délutáni, esti program uszoda, jégrevü, operett volt. A háború előtti világ kizárólag az apja köré szerveződik az emlékezetében, hiszen ő döntött és intézkedett mindenről a gyerekek körül. Ő szerzett az angolkisasszonyoknál még botfüllnek számító lány mellé harmonikatanárt, később pedig egy festőnővel taníttatta. A papát egyébként az „Istenért, királyért, hazáért szellemben nevelték” – írja Ella, aki „az első háborúhoz még fiatal, a másodikhoz már öreg”. (22. o.) Számára az anya nélküli világban mindvégig meghatározó szerepe volt.

A bombázásokkal új korszak kezdődött: Ella visszaköltözött Hencsére, és a ladi rokonok tanárnőjéhez járt át magántanulóként. Ez a „ladi korszak” számára főként szexuális értelemben jelent igazi változást: „...a magántanárnő olyan kitűnő volt, jobban kidomborodtak a helyzet előnyei. – Eközben a melleim is lassan kidomborodtak, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy ez a korszak új volt az életemben.” (22. o.)

Még mindig a papa a sztár, mert minden rokont vicces beceneveken szólít, és „saját hangja, vigye haza” gramofonlemez is készít nekik, melyen füttyörészve-énekelve sajátos szöveget ad elő: „Ez az, mondá a bőrféjű ezredes, miközben a dolog szóget ütött a fejébe. Az ezredes

a szeget a fejből kivonván azt a falba veré, és ráakasztá éles pengéjű kardját. A szeg nem tartott, a kard leesett, és elvágta beszédének sima fonálát. Erre belépett György herceg, és fitytyet hányt az ezredesre. Az ezredes megnyomta a villamos csengő gombját, mire belépett a libériás inas, és az elhányt fitytyeket egy vödörben kivitte. Ekkor belépett az üvegszemű hercegnő, ám a küszöbön megbotlott, és nehezőre esett. Ezzel megtörte a csendet, melynek cserepeit kiskorú gyermekei között osztá szét. Ekkor belépett a szobaleány, és a lefolyt eseményeket feltörölte.” (24. o.)

Serdülőkori függetlenségi törekvésként, az átmenet rítusaként értelmezhető az 1943-as karácsonyi novella is. A 13 éves Ella a helyi újsághoz titokban, a család tudta nélkül eljuttatott egy kis írományt – a papán kívül mindenki túl komolyan vette a dolgot, a ladi rokonok egyenesen kijelentették: a történet banális. Szilveszterkor végre előkerült az első „igazi férfi” is, a papa barátjának személyében: „félíg bácsi volt a számomra, de csak Lajosnak szólítottam, táncolt velem, szóval emberszámba vett”. (28. o.)

A kadarkúti ács elhurcolása kapcsán említi meg Ella a holokausztot: „Most is előttem van amikor G. Vilmos kadarkúti tetőfedő mestert és családját pakolták fel egy teherautóra. Véletlenül jártam arra, s nem tudtam, mi az a csödület. Nem értettem, mi történik, hová viszik azt a családot. Néhány szomszédasszony beszaladt a házába, és hozott ki valamit nekik, erről jöttem rá, hogy itt valami nagy baj van. Ellenségesen senki sem viseltetett a zsidó család iránt, legtöbbször ugyanúgy nem értették, mint én, hogy mi történik. Később még többször láttunk ilyet a híradóban gonosz szöveg kíséretében. – Ha jól emlékszem, ez májusban volt, mindenestre meleg, száraz idő volt akkor. Számomra ez volt a kezdete annak a sok szörnyűségnek, amit a zsidókkal műveltek, és ami ellen nagyon keveset tudtunk csak csinálni. Később a háború után a kollektív felelősségre vonás és büntetés ezekért a kegyetlen tettekért reám is lesújtott, de ugyanúgy, ahogy mi akkor csak titokban tudtunk a zsidóknak valamit segíteni, a kommunizmusban volt olyan zsidó, aki ezért titokban rajtam segített.” (30. o.)

Az, hogy ő 1962-ben jó álláshoz jutott, kizárólag annak köszönhető, hogy apja érdemben segített, és így megmentette valakinek az életét, akinek fia később hálából felkereste az „osztályellenséget”, és kihúzta a csávából. Persze tudjuk, „a papa sok emberen segített, anélkül hogy bárkinek is mondott volna valamit”. (41. o.)

A háború alatti táncmulatságokról két slágert a *Teve van egy pupú* és *Mia bella signorina* címűt idézi fel.

A betegek, rokkantak ápolásában és a hadiözvegyek ellátásában tevékenykedő arisztokrata lányokhoz hasonlóan egyébként Ella is hadigondozó lett a Vöröskeresztnél. A szovjet csapatok elől mentették, ami menthető: a porcelánt és az értékeket elásták, de úgy, hogy később csak a harmadik kísérletre találták meg, teljesen épségben. Az összetekert és gondosan becsomagolva elrejtett szőnyegetek vizont mind felfedezték és elvitték az oroszok, akik elől Ella hatalmas kupac ágynemű alá mászva bújt el.

A legjobb ruszgis történet persze most is a papáé, akit halkonzerv-vodka vacsorára invitáltak a katonák, így hát bevetette oroszstudása maximumát: „Szvinya, riba, dinya, potrebuje dobre vinya!” (disznó, hal, dinnye – jó bort kíván) – mondja nekik, nem sejtve, milyen nehéz lesz a leszvinyázást oroszul kimagyarázni.

Az ostromot egy pomázi svéd házban, majd az angolkisasszonyok pincéjében vészelte át, családjától teljesen elvágyva: „aki nem volt ilyen körülmények között internátusban, nem is tudja elképzelni azt a csodálatos, bensőséges hangulatot, ami ki tud fejlődni. Soha sem fogom ezeket a napokat elfelejteni, hálával gondolok a később sokat szenvedett apácaikra...” (44. o.) Az óvóhelyen válik belőle szenvedélyes kávéfogyasztó, ahol szép lassan felélték a menekülő nácik hátra maradt cikóriakészletét.

A háború végén először jobb híján „Elma nénihez” egy pesti lakásba került, Buda ekkor még ostrom alatt állt: „Nem örült nekem, alig volt ennivalója... borzasztó ügyetlenül és kényelmetlenül volt a pincébe leköltözve. Eléggé le voltam lombozódva... Az Elma néninek ágya sem volt, hanem egy vasalódeszka volt a két végén valamire támasztva, azon feküdt egy matrac. Ez tehát egy olyan ágy volt, ami a két oldalon lejtett. Lefeküdtünk este és egymásba kapaszkodva egyensúlyoztunk a tetején. Mihelyt elaludtam, mindjárt rá is estem a házmesterék alacsonyabban álló szomszéd ágyára és ott remekül aludtam velük.” (50. o.)

A megkönnyebbülést az jelenti, hogy újra találkozhat a papával: „Egyik nap, amikor éppen jól befűtöttünk, és a vaskályhán valamit megfőztünk, zörögtek az ajtón. Kinyitottam, és ott állt az én drága jó papám. A Papa volt számomra minden: család, jövő, boldogság. És most ott állt velem szemben lesoványodva, mosolyogva. Csak néztünk egymásra, aztán ölelkeztünk. Nem is tudom, volt-e ennél szebb nap az életemben, pedig volt sok szép napom.” (52. o.)

A háború idején Vörösmarty téri házukba oroszok járkáltak be: „Déduszüleim portréján még most is ott a szívüknél a lyuk, vagy szíven, vagy homlokokon szeretnék lőni a burzsujokat. – Ez a lakás lett most a mi lakásunk, a szétbombázott Dísz téri helyett Pesten. Később majd itt zajlott a nászéjszakám is és a rá következő izgalmas események.” (53. o.)

A megszállás mellett a háború utáni idők meghatározó eseménye Ella számára a földreform volt, ennek kapcsán nem kevés iróniával mutatja be a nagybirtokos családot ért kártalanítás nélküli veszteséget: „Újságok jelentek meg, azokból tudtuk meg, milyen lesz a földreform: akinek 1000 hold fölött volt birtoka, az olyan gonosz, hogy büntetésből semmit sem kap. Ilyen a Papa. Akinek 999 vagy kevesebb volt, annak marad 100 hold. ...Akkor még nem is sejtettük, hogy fog még jönni egy kulákozás is, amikor mi magunk fogjuk a maradékot az államnak ajándékozni!” (55. o.)

A háború borzalmai alóli igazi felszabadulást minden este a Bartókban játszott amerikai filmek jelentették: „Tódult a nép a moziba, és mi hárman is a néppel tódultunk.” (56. o.)

Hencsére visszatérve várta a takarítás és az elmaradt érettségi, melyet a pesti Sacré Coeur-ben tett le. Új társaságba került, mely újabb szocializációs lépcsőt is jelent. A katolikus neveltetésről így emlékezik: „nagyobbrészt előkelő családok lányait nevelték, mondván, hogy ezek többnyire fontos emberek feleségei lesznek felnőttkorukban, s ezen keresztül nagy befolyással bírnak a társadalomra. Katolikus neveltetésük tehát fontos és lényeges.” (64. o.)

Ezen a ponton vázolja a háború után megmozduló társadalom képét, amiben mintha az „elsőkből lettek az utolsók” jelenségét fedezné fel: „Akkor, mikor én odakerültem, ez már egy nagyon megváltozott intézet volt, és a korábban előkelő lányok most inkább üldözöttek vagy legalábbis szegénysorsúak voltak. Persze ugyanakkor, amikor – a volt földbirtokosokkal együtt – én magam is egy szegény csóró voltam, különböző iparágakban középnagy gyárakkal rendelkező szülők lányai hozzám képest óriási jólétben éltek, majdnem úgy, mint azelőtt. Nem is beszélve a polgári származású iskolatársakról, akiknek az élete nem sokat, vagy semmit sem változott a korábbihoz képest.” (65. o.)

Egyéni pozícióját tehát a régi arisztokrata kultúrában találta meg, annak ellenére, hogy éppenséggel a „csóroság” lett „osztályrésze” – a papa a Keletitől az Ajtósi Dürer sorig talicskázta tandíj gyanánt a liszteszsákokat.

A diákévekről nagyon vidám és kiegyensúlyozott kép bontakozik ki: a nővérek rendkívül közvetlenek, még az egyház által elfogadott fogamzásgátló módszert is megtanítják a lányoknak. Ellát személy szerint a „vigalmi bizottság” vezetésével bízzák meg, a műsorszervezésben tevékenykedik. Ismét központi szerepet vállal a közösségben, így egy év után a legmagasabb elismerésnek számító kék szalagot kapja meg. A személyes kapcsolatok, a jókedv csúcspontként jelenik meg az az epizód, mikor az egyik nővér a háború után besegítő dán Vöröskereszt kony-

hásainak búcsúztatásán saját szöveget ír a „János bácsi a csatában” dallamára. A személyes időben a szép emlékek mindig gyorsabban múlnak el: „Az egész három év alatt időszűkétől szenvedtem, mindig több lett volna a dolgom, mint amennyire időm volt. Ez valahogy elkísért egész életemben.” (70. o.)

Miután az oroszok elvonultak Hencséről, a család újra beköltözhetett, a rendkrás így is 1950-ig zajlott. A hidegháborús hangulatot egy vicces epizód eleveníti fel: a papa az amerikai követség könyvtárából kivette Churchillnek a második világháborúról írt könyvét – mikor munkába ment, nem merte a lakásban hagyni a besúgók miatt, ezért a hátsó udvaron a kukoricaszár-gúllák tetejére rakta, a dísnók a gúllát feldöntötték, a könyvet megették. – „Ez az eset lett kiindulópontja egy évekig tartó szerelmi kapcsolatnak Papa és Corinne Spencer, a könyvtárosné között.” (73. o.)

Az „élesedő osztályharc” a felvételi idején érte utol Ellát, nem vették fel geológusnak, így került egy gép- és gyorsíró iskolába. Ez kevésbé rázta meg, utólag megint csak rendkívüli iróniával láttatja az eseményt. Az életútban egyébként is a tánc, házibálok, zsúrok, szerelmek és hódító lovagok korszaka következik: „minden este húzogattuk a gramofont, nagy szerepe volt abban, hogy már nem akartam apáca lenni...” (77. o.)

Ugyanekkor „megkezdődött a nagy kulákozás, egyre kellemetlenebbé tették az életünket, többet kellett beszolgáltatni, mint amennyi megtermett. Egyetlen lehetőség volt, földünket az államnak felajánlani, nagy kegy volt, ha elfogadta. Mi részesültünk ebben a kegyben, így csak a konyhakertünk maradt meg, még abból is meg lehetett volna élni normál körülmények között. A mi kitűnően tartott gyümölcsösünk vezetőjeként leküldtek Pestről egy parktervezőt, aki a családjával a Nagykastély egy részében lakott. Ez egy kedves ember volt, egész jóban voltunk, fogalma sem volt, mit kell csinálni, mindig a papától kérdezte.” (78. o.)

Az egykori arisztokraták számára a teljesen ellehetetlenített életviszonyok miatt vállalt disszidálások időszaka következett. Ekkor már majdnem minden rokon és ismerős a kijutás esélyeit latolgatta. Ella legjobb barátnőjét, Toncsit kirúgták érettségi előtt, mert nem volt hajlandó a vörös zászlót vinni. Egy másik barátnőt is kirúgtak minden középiskolából, mert nem írta alá a Mindszenty halálos ítéletét támogató listát. Az aktuális udvarló pedig egy kitelepített villanszerelő-arisztokrata.

Ella hat hétig járhatott a Külkereskedelmi Főiskola számviteli szakára: „Hanem aztán bejöttek innen is, onnan is a káderjelentések, és engem egy látványos »ismerkedési délután« keretében lelepleztek mint antiszemitát, imperialistát meg klerikális reakciót, és kilencedfokú fegyelmivel úgy kivágtak, mint a huszonegyet. (A kilencedfokú fegyelmi azt jelentette, hogy Magyarországon semmiféle felsőfokú intézményben sem tanulhatok.) Azt is megmondták, hogy akit velem valamikor is meglátnak, azt is kivágják.” (79. o.) Barátai ekkor sem hagyták cserben, később pedig részleges rehabilitációt jelent, hogy elhívták az évfolyam-találkozókra.

A papa is kénytelen volt elmenekülni a kikényszerített békekölcsönjegyzés elől, ezért lefoglalták a hencsei kastélyt, és így végleg a disszidálás terve került előtérbe. Ella számára – az utótörténet ismeretében – kétségkívül erősebb érvek szóltak az itthonmaradás mellett. Az új munkahely, ahová a Mélyépterv dolgozóinak norma szerinti bérezéséhez keresett érettségizett munkaerőként került; az itt dolgozó Imre, akivel az élettörténet újabb fordulatot vett; és a Vörösmarty téri lakás, a későbbi életút központi színtere is. A személyes idő itt egyre gyorsul: „a fiúk nyüzsögtek körülöttem, az események torlódtak” – közben „vígán bringáztam a városban.” (82. o.) Az életre szóló kapcsolat is legalább ilyen hirtelen érkezett: „1950. december 31-én délután randevúztam az Imrével a Gerbeaud-nál. Azt mondta, hogy volt egy albérlési szobája, ahonnét az apja halála miatt visszaköltözött az anyjához, most éppen az gaz-

dát cserél és üresen áll. Kérdezte elmegyek-e vele oda most mindjárt. Én egy pillanatil sem töprengtem ezen (pedig még semelyik szerelmemmel sem volt szexuális kapcsolat), mondtam, mehetünk. Fizettünk és mentünk. A Váci utcában az Imre úgy melleleg megkérdezte, el tudom-e képzelni, hogy nem templomban esküszöm. Mondtam, hogy nem. Erre azt mondta, hogy ő sem. »Melyik templomban esküszünk?« – kérdezte. Én meg csak néztem rá, és csókolóztunk ott az utcán. Akkor mondta, hogy az egész albérlet mesét csak kitalálta, mert tudni akarta, feltétlenül bízom-e benne. Állítólag egész éjszaka ezen gondolkodott, és elhatározta, hogy ha hajlandó vagyok vele menni, megkéri a kezemet.” (83. o.)

Így is történt, de közben bármelyik pillanatban érkezhettek a kitelepítési végzés: hétfőn, szerdán és pénteken, a „frásznapokon” várták, és másnap, a „gyásznapon” kellett volna végrehajtani. A vidéki kényszerlakhelyre ítélt keserves sorsával kellett szembenéznie az ismerősök nagy részének. A Vörösmarty téri lakás elvesztését viszont nem merték kockáztatni, ezért Imre beköltözött a lakásba. A véghatározat hamarosan megérkezett, ekkor az utolsó, de minimális esély volt mentességet kérni. A szubjektív történet persze megint teljesen másról szól: „Engem az egész dolog alig izgatott, olyan boldog voltam a szerelemtől, hogy azt semmi nem tudta elrontani. Holt fáradtan belerogytunk az ágyunkba, megint csak szerelmeskedtünk, aztán mély álomba zuhantunk. Arra ébredtünk, hogy egy bőrkabátos ember áll az ágyunk mellett... Az Imre kikászálódott az ágyból, s azt mondta: »Bocsánat, kicsit meztelen vagyok« A bőrkabátos az ágyra mutatott, és azt kérdezte: »Az ki?« – »Az a feleségem« – mondta az Imre. »Még ki van a lakásban?« »A feleségem nagyanyja és még egy ismerős«. A pasas megnézte a papírt. Megfogta, kettétépte, és csak annyit mondott: »Dolgozzanak csak szépen tovább!« Azzal elment.” (87. o.)

A kitelepítést megúsza a család, de közben műsoron volt a létszámcsökkentés is, s ez viszont megszüntette Ella munkaviszonyát, nagyanyjával, nagynénjével és egy ismerőssel kellett otthon rostokolnia. Minden rokon és ismerős ki volt telepítve, be volt börtönözve, és a papa sem látott további esélyt a gazdálkodásra, és fia után kivándorolt: „A Papa folytatta csigaházás életmódját, és néhány hét múlva teljesen a saját szakállára egy viharos éjszakán Barcsnál átúszott a Dráván Jugoszláviába. Ők akkor az imperialisták láncos kutyái lévén nem szolgáltatták vissza a szökevényeket. Egy hétig volt börtönben Belgrádban, aztán kiengedtek. Nem volt rajta más, mint egy szakadt bőrnadrág meg egy ing, papírjai nem voltak. Elment egy Horváth nevű bázongoristához, aki korábban gyümölcs-nagykereskedő volt Magyarországon, és sok almát vett tőlünk, az adott neki ruhát. [...] Horváthék mondták, kellett volna a börtöntől valamilyen papírt kérni. Nosza gyereünk vissza. Egy álló napig keresték, mire megtalálták azt a börtönt, amiben a Papa volt, mert nem mondták neki, hogy hol van, mikor pedig kijött, nem nézte meg, honnan jön ki.” (88. o.)

A disszidálás után „Coolie” aláírással küldött egy levelet, melyből mindenki rögtön tudta, hogy „a kuli” – nővérei helyett ugyanis mindig ő dolgozott – köszöni, jól van.

Az otthonmaradtak számára Ella és családja jelentette a központot. Sorban születtek a gyerekek: '52-ben Klári, '53-ban Józsi, '55-ben Kati, '59-ben Béla. Imre jól keresett, éppen ekkor a sztálinvárosi tervekért kapott sztahanovista kitüntetését, így könnyen elterjedt az a híresztelés, hogy „Ella egy komcsihoz ment feleségül, hogy mentse a bőrét”. A bajt egy méhen kívüli terhesség fokozta: „Szokásos erőmből szinte semmi nem volt meg, csak úgy lézengtem, mint egy őszi légy.” (94. o.) – számol be a nehézségekről. Az örökségből viszont egy hétvégi házat is fel tudnak építeni, házilag tervezett és kivitelezett medencével.

Az 1956-os forradalom megjelenítését, melyről azt írja „nehéz leírni mi volt az, de valami volt a levegőben”, részben az otthon, a gyerekek ellátása, részben az utca euforikus hangulata határozza meg. (97. o.) Mindketten egyszerre szemtanúi és cselekvő részesei a Bem té-

ri, Parlament előtti, Andrássy úti és a Rádió előtti eseményeknek, miközben a gyerekekhez néha haza kell szaladni, az élelmiszert és gyógyszert meg kell nekik szerezni.

Imre a Mélyépterv munkástanácsának elnökhelyetteseként segített az egyetemisták *Élünk* című lapjának kinyomtatásában, ezért 1957. június 13-án elvitték. Ella Klárral épp egy balettvizsga főpróbájáról tért haza: „az egész lakás fel volt dűlva, szekrények tartalma kidőntve, Imrét elvitték, a kis Kati nem kapott gyógyszert délben, 40 fokos láza volt, csak azt hajtogatta, hogy »iszet!«. Megvisel ezt az egészet leírni, nem szoktam végiggondolni. Valahogy el kell a dolgokat viselni. Mindig van valamilyen tennivaló, ahol három kicsi gyerek van, nem lehet túl sokat meditatálni.” (99. o.)

Imrét Angyal István perében – melyben három halálos ítélet is született – 2 évre ítélték első fokon, amiből 11 hónapot töltött le; később, mikor ítéletét másodfokon jóváhagyták, halasztást kért, mert Ella újra terhes volt – s ez mentette meg a további börtöntől, az 1960-as részleges amnesztiáig kihúzta a halasztással.

Az ismerősök ekkor sem hagyták cserben őket: a munkahelyről rödlít és egy kis gyűjtés eredményeképpen pénzt küldtek, annak ellenére, hogy ezt politikai bűncselekménynek ítélték az új vezetők. A jogi osztályról telefonon keresték fel Ellát – nem szabad átvenni a felmondást Imre helyett, így állományban maradhat, és jár az SZTK. A körzeti orvos pedig betegállományban tartotta Imrét, míg a szabadulása után új munkahelyet nem talált. Később ugyan már nem lehetett osztályvezető, de osztályát csoportként szervezték át, s így csoportvezetőként magasabb beosztásban tevékenykedhetett. A mindennapi élet frontján az emberek maguk közt viszonylag könnyen kijátszhatták a hatalmat; az ellenállás ilyen diffúz áradatával – Kalmár Melinda kifejezésével élve – a kádári „szanálás” nem tudott volna és talán nem is akart mit kezdeni.

1960-ban Ella újra munkába állt. Apja disszidált földbirtokos, anyja Széchenyi-lány, férje „ellenforradalmár”, ő maga pedig „osztályellenség” volt a Kádár-rendszer számára. Kezdetben egy vasipari szövetkezet ügyvitelét bonyolította. 1962-ben pedig már a Bőripari Kutató Intézetnél lehetett dokumentátor. Az előrelépéshez valójában példátlan szerencsére is szük-ség volt: a Könnyűipari Minisztérium egyik munkatársa, akinek anyját a holokauszt idején fedezte a papa, segítségére sietett ebben a reménytelen helyzetben. Többször átíratva vele az önéletrajzát, míg végül csak a Széchenyi-mama maradt benne, s így sikerült az állást megszer-zetni. Ella az iparág szaksajtóját figyelő stáb tagja lett, és az új helyzet mindent megváltozta-tott: „Gyönyörű májusi időben utaztam vissza, csillogott a Duna, szép volt a világ.” (103. o.) A vállalatnál lehetőség nyílt nyelvvizsgákat tenni, s ez 30%-os fizetésemeléssel járt. Az új munkahelyen új barátságok is születtek még a következő húsz évre. 1964 óta pedig a papa is két évente hazalátogatható.

Ella 1966 és 1973 között a Külkereskedelmi Bankba került, de ezt nemcsak nyelvtudá-sának, hanem eddig nagyjából hátrányosnak tekintett származásának is köszönhette: a vezér-igazgató példaképe ugyanis Széchenyi István volt. Az új állás révén szolgálati utakra mehe-tett például Iránba. Később a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat könyves üzletkötője lett, majd felsőfokú külkereskedelmi tanfolyamot és idegenvezetői tanfolyamot végzett el. Az 1962-es váratlan segítség végül is döntőnek bizonyult az előmenetelben.

1972-ben jutott el családjával Rhodéziába, a testvéréhez, ahol a sok egykori arisztokrata telepes közt maga Vilmos császár unokája is egy ültetvényen gazdálkodott. Tréfából császár-morzstát készített neki.

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSOK

Az életút horizontális mobilitásait tekintve egyfajta családi stratégia fogalmazható meg. Az országon belüli lakóhelyváltozások az adott kényszerhelyzeteknek megfelelő reakciók: a család növekedésével a nagyobb kastélyba költöznek át; a front elől Budapestre, majd az ostromlott várból Pestre menekülnek; a Vörösmarty téri lakást a rokonság rászoruló részének adják ki, később el is cserélik a férj testvérével, és végül három generáció él együtt. Az országhatárt átlépő mozgásra csak a báty gyerekkori ausztriai szanatóriumi kezelése, a felnőttkori hivatalos utak és az afrikai rokonlátogatás ad alkalmat. A belföldi mozgások esetében tehát a kényszer, a külföldiekben a megnyíló lehetőségek motívuma fedezhető fel a szerző esetében. A család más részénél ez nem így működött: a beteges nagynéni például a tízszobás kiskastélyban is alig fér el, és az éveken át csomagokból vezetett háztartásával állandó készenlétben áll a költözésre. A rokonság nagyobb része nem kerülheti el a kitelepítést sem, először nem jöhetnek Budapestre, majd kényszerszereplőként, „dombelhárításra” kötelezik őket. A fiatalok továbbtanulását is lehetetlenné teszik, így Ellán kívül gyakorlatilag mindenki elhagyja az országot. Olyan társadalmi csoportról van szó, amely csak kivételes esetben kerülhet el az ország területéről való távozást.

A vertikális mozgások legalább ennyi hullámzást mutatnak: először is a földosztással a több ezer holdas családi gazdaság szűnik meg. A gazdaság vezetője, a papa, fokozatosan veszti el maradék illúzióját: a kétévente vásárolt új autók helyett most gyalog kell járnia, ráadásul minden holmija egy hátizsákban elfér, így végül disszidál, és új életet kezd Afrikában. A kastélyok állami kézbe kerülnek, a család a budai, majd a pesti lakásban összezsúfolva. Az ifjú arisztokrata sarj az iskolában már csórónak érzi magát. A hatvanas évektől majd fokozatos emelkedés indul meg, de már előtte is van annyi felhalmozott vagyon, hogy viszonylag korán, már 1956-ra hétvégi házba fektethetik. A felfelé mobilizálásban alapvető szerepet játszott az élettörténetben is jelentős hangsúlyt kapó motívum, miszerint a papa sokszor segített másoknak, és e jótetteket a család vissza is kapta. A hallatlan szerencsésnek ítélt egyéni sors az emeltyű után új lendülettel veszi az akadályokat, újabb és újabb kihívásokkal néz szembe.

A szociális tanulás leginkább a konkrét társadalmi relációkban és situációkban zajló ütközések és átalakulások vizsgálatával követhető nyomon. A személyes és társadalmi identitás mindvégig az elithez tartozás tudataként érhető tetten a szerzőnél. E társadalmi csoport kultúrája a háború előtti időkig sértetlenül maradt fenn és ennek megörökítése, megelevenítése a szerző vélhető szándéka. Inasok, házitanítók és a kompánia jelenti az életkeretet. A látszatra mégoly homogén kultúra is számos dimenzió mentén török meg. A lakóhelyváltozásoknál gyanított családi stratégiát bizonyíthatja az is, hogy a lokalitás szempontja még a kompánian belüli gyerekvilágban is meghatározó: végig ladi, hencsei, illetve miki okatestvérekről van szó a szövegben.

A származási, rokonsági különbségtétel és távolságtartás később is meghatározó marad. A vallásos nevelés és iskoláztatás öntudatosan, büszkén vállalt motívummá válik a szerző szövegében. A legkorábbi vallással kapcsolatos élménye az év végi vizsgára ellátogató Czapi Gyula püspökhöz kapcsolódik. A legjelentősebb kétségtelenül a Mindszentyvel való találkozás 1948 húsvétján a Bazilikában: Ella úgy érzi, vállalnia kell a hosszú sor miatt elkerülhetetlen késést az iskolából, és meg kell gyónnia a bíborosnál. „Mindig eszembe jut ez a szentgyónás, valahányszor elmegyek a gyóntatószék mellett, és úgy érzem, hogy a bíboros az én privát szentem is.” (75. o.) A rendbe belépő arisztokrata lányokkal ellentétben Ella nem kap apjától beleegyező levelet. Mire nagykorú lett, számára már nem volt hová belépni. Később ezt szerencsés fordulatként értelmezi át: „Azóta azt gondolom, hogy az én vonzódásom nem

volt igazán hivatás. Az Imrét szánta nekem az ég, neki tartogatott.” (75. o.) Korábban, az 1939-es lengyel menekültek által készített templomablaküveg felszentelésekor celebrált szabadtéri hálamise kapcsán említ meg egy mitikus elemet: a rendszerváltás utáni pápalátogatás egy pillanat alatt megeleveníti gyermekkori vallásos tapasztalatait, mikor újra meghallja a lengyel akcentussal magyar nyelven celebrált szabadtéri misét. A vallás a társadalmi identitás és érintkezés olyannyira fontos tengelye, hogy néha a rokonsági dimenziót is átszeleli. Kényszerhelyzetekben megkülönböztetésként fennmarad, azonban szerepe minimális: „Az Elma néni protestáns volt, és akkor még messze voltak az egyházak az ökumenikus gondolatól, de mégis elővett egy tiszta abroszt is valahonnan oltárterítőnek.” (50. o.)

A szociális távolságok családtagtól idegenig, alkalmazottól ellenséges vagy éppen jó szándékú ismeretlenig mérhető. A gyermekkori világban és később egyaránt érzékelhető az idegekkel, cselédekkel, tanítókkal való jó kapcsolat, a távolság hiánya, a közvetlenség: „Volt három állandó alkalmazottunk, akiknek lakást is adtunk, két sváb kocsis és egy volt csendőr. Nagyon jó emberek voltak ezek. Kitűnően dolgoztak. A svábok a házuk hátsó ablakán ugrottak ki, úgy menekültek a svábverés elől, amikor rajtuk akarták megtorolni a nácizmust. Menekültekként jöttek hozzánk. A csendőr ...egy nagyon intelligens, szimpatikus és szorgalmas ember, neki meg az volt a baja, hogy csendőr volt. Ők közvetlenül mellettünk laktak az L alakú házban.” (73. o.)

Ez persze korántsem jelenti a hierarchikus (osztályszempontú) megkülönböztetések teljes eltűnését. Az elitbálok, táncmulatságok, különböző „alkalmak” a csoportidentitás és műveltség megerősítését, egy sajátos, bár alulról egyre inkább nyitottá váló kulturális fogyasztásmintha elterjedését jelentik.

M. Ella történetének értelmét boncolgatva nem kerülhető meg: mit bizonyít mindezzel a szerző? A történet mineműségét, esetleges példaértékét firtató kérdésre viszonylag egyértelmű a válasz. A történet tipikus a nemesi sarj életútjának struktúrája szempontjából, amennyiben az aranykor, a válság, a mélypont, a váratlan fordulat és a lassú emelkedés a XX. századi arisztokrácia hányatott sorsának jól ismert ritmusát követi. Ám a kivételesen szerencsés egyéni alkat és a véletlenek szerepe legalább ennyire meghatározó. Ezenkívül Ella története egy jellegzetes, anya nélküli világban megtalált női szerepről is szól: a gyermekkori rajongás az állatok iránt, később az apácaélet fontolgatása, a papával való nagyon erős kapcsolat, továbbá a férfiak iránti fogékonyság esetei fűzhetők fel erre a szálra. Az élettörténet több fontos helyen is vall a papáról, aki a vissza-visszatérő motívum szerint mindig féltve óvta Ellát a külvilág behatásaitól. Visszatekintve, ennek jelentőségét így értékeli a szerző: „Később felnőtt lányok anyjaként sokszor gondoltam rá, hogy a mama egyengette volna Mihály [az egyik udvarlól] útját, mert hiszen rendkívül szimpatikus, értékes ember volt. De a Papa ellenkezőleg befolyásolt engem, mindenkit, de mindenkit el akart hártani, aki nekem udvarolt.” (80. o.) Továbbá: „Az én személyes csőróságom meg még azáltal is fokozódott, hogy nem volt semmi jó holmim, amiben megjelenhettem volna, mert egy férfi ilyesmire nem gondol. A Papa igazán a legszeretőbb apa volt, de ha nekem valami ruha kellett volna, akkor mindig azt kérdezte: kell az? Én meg nem erőszakoskodtam. Ezért sokat szenvedtem a rosszul öltözöttség megállító érzésétől.” (65. o.)

Szintén kivételesen szerencsés, boldog házasságával lezáródik az a korszak, melyben az édesapa volt a fő vonatkoztatási pont. Mindez immár végleges változást jelentett Ella életében: „A Papa elmenetelével a szó szoros értelmében a korábbi gazdámól egy újhoz kerültem. Sokszor álmodtam a papával, és aztán egyszerre nem a Papa volt az, hanem az Imre.” (89. o.)

Rokonai szétszakadva vagy egymással veszekedve kevésbé szerencsés kapcsolatok között élnek. A szerző hangvétele ennek ellenére mindig is bizakodó, reménykedő. Története azt tanúsítja, mégis megérte itthon maradni, volt értelme bármi áron kitartani, kiharcolni az előrejutást, az elismerést, mert az emberi, jó élet itt is lehetséges volt, nem csak külföldön. A történet annak is példázata lesz, hogy talán még a legreménytelenebbnek tűnő helyzetekből is ki lehet mászni, ha van kire számítani. A sors esetlegességei később, az utótörténet ismeretében, persze mindig könnyen megmagyarázhatók, racionalizálhatók. Ezt szolgálja a család életének nehéz pillanatait, sorsfordulatait nem kevés önironiával láttató számos leírás és magyarázat, az eufemizáló kifejezések gyakori használata („kutyaszorítóba, egérfogóba kerülünk”, „a kör zárult befelé, a nyulak futkostak ide-oda”), a maga körül érzékelt nyomor, bénultság, degeneráltság következetes elutasítása és ehelyett a magánéleti sikerek megjelenítése és hangsúlyja. Ella életrve, stratégiája végül is így lehetett az otthoni gyülekezőhely megteremtése, az élettörténet bemutatásán keresztül pedig a családi összetartás ápolása és egy történelem által reménytelen helyzetbe hozott társadalmi csoport narratív identitásának megteremtése az utódok számára.

KELLER MÁRKUS

„ÚRISTEN, MÉG SÖTÉTEBB LESZ?!...”*

BEVEZETÉS

Miközben az elmúlt hetekben olvastam Mikófalvi Iván életét, és őt magát lassan jobban megismertem, mint tulajdon apámat, azon gondolkodtam, mi is a célja annak a fajta mikrotörténetírásnak, amit itt művelni szeretnék, mennyivel több, mint a hagyományos történetírás. Azt hiszem, ahhoz, hogy egy kort, egy eseményt igazán megismerjünk, szükség van arra, hogy azt a kortárs szemén keresztül is lássuk. Így válnak a kemény munkával kikutatott statisztikai adatok igazán élővé, megérthetővé. A személyes élmények feldolgozásán keresztül megtudhatjuk, hogyan s milyen lehetett az összefüggések és a végkifejlet ismerete nélkül megélni egy korszakot.

Ebben a dolgozatban Mikófalvi Iván életstratégiáját, viszonyulását, életérzését próbálom bemutatni, annak reményében, hogy ez nemcsak az emberi psziché, hanem az elmúlt 45 év megértéséhez is közelebb visz. Az életrajzíró nevét megváltoztattam, mivel kissé groteszknek éreztem, hogy mindig a monogramján hivatkozzak rá.

ÉLETRAJZI ADATOK

Mikófalvi Iván 1935-ben született Budapesten, magyar-történelem szakos középiskolai tanár, 1961-ben megnősül, felesége Szegedi Erzsébet orvosi asszisztens, 1962-ben megszületik Ágnes nevű lánya.

CSALÁD, SZÁRMAZÁS

„Bűnösökről nem tud a családi krónika, önsorsrontókról, öngyilkosokról annál inkább. Mégis, őseim rendíthetetlen életbizodalommal küzdöttek azért a földért, amelyen éltek, azért a családjáért, amelyet alapítottak. Sok gyermeket nemzettek – még a nagyszüleimnek is kilenc-tíz gyereke volt. Hogy aztán jöjjön a sötétség százada, mely elvette, felemészttette az energiákat, az életkedvet. Anyám már egyke volt, két gyermeke született; nekem egy lányom van. Sic transit gloria mundi!” (2. o.)

Mikófalvi Iván *anyai nagyanyai ágról* ősi cipszer családból származik, ősei generációkra visszamenően evangélikus földművesek. Anyai dédapja Bécs környékén géplakatos, majd házassága után, az 1870-es évek elején Wolfner Gyula újpesti bőrgyárába megy dolgozni, 1882-ben megszületik a fia, aki szintén a Wolfner-gyár alkalmazottja lesz.

* Mikófalvi Iván életrajzának záró mondata.

Apai nagyapái ágon kismemesi, paraszti család sarja, nagyanyját apja születése után nagyapja elhagyja, a család Pestre költözik, majd nagyanyja 1905-ben újraházasodik, férje egy MÁV-főkalauz stabil fizetéssel, így gyermekeit taníttatni tudja, ügyvéd és orvos lesz belőlük.

Édesanyja egy üzemvezető és egy cipyszer cselédlány házasságából születik, a nagyapa tehetsége folytán szinte nagypolgári jómódban élnek, bár nem rendelkeznek nagypolgári presztízzsel. Lányuk együtt nő fel a Wolfner-lányokkal, barátnőit is a zsidó nagypolgárság köréből szerzi. Szülei Párizsba küldik tanulni, ahol nyelvmesteri diplomát szerez. Visszatérte után szerelmes lesz egy gazdag – a nagypolgári réteghez tartozó – fiatalemberbe, már a házasság gondolata is felmerül, de az ifjú, szülői nyomásra, végül is megszakítja a kapcsolatot. Ez után a szerelmi csalódás után ismerkedik meg későbbi férjével, s – Mikófalvi Iván állítása szerint jórészt dacból – hozzáment a szülei által igazán soha el nem fogadott, bohém életvitelű, többszörösen elvált Mikófalvi Györgyhez.

Édesapja egy vidékről Budapestre került parasztasszonyból, egy MÁV-főkalauz mostohaapából és egy mostohaöcsből álló családban nevelkedett. A szülők, bár nem voltak különösen jómóduak, nagy gondot fordítottak gyermekeik taníttatására. Mindkét fiú a budapesti Piarista Gimnáziumban érettségizett, Györgyből ügyvéd, öccséből orvos lett.

Mikófalvi György valószínűleg a családban betöltött sajátos helyzetének is köszönhetően (mint mostohaifjú, öccse megszületése után még inkább elszigetelődhetett) meglehetősen mozgalmas és kalandos életet élt. Tizenhat évesen, hamis papírokkal önkéntesnek jelentkezik a Monarchia hadseregébe, ő lesz a Magyar Királyi Honvédség legfiatalabb hadnagya, 20 évesen megköti első házasságát, majd 27 évesen a másodikat, közben mindkét házasságból születik egy-egy leánygyermek. Leteszi a bírói és ügyvédi vizsgát, bekapcsolódik a vidéki politikai életbe, híres szónok és kortes lesz. 1931-ben nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Szécsényben megbukjon az Egységes Párt jelöltje. 1932-ben megköti harmadik, immár utolsó házasságát Mikófalvi Iván édesanyjával. A 1930-as és 40-es évek életének csúcspontját alkotják: sikeres ügyvéd Budapesten, nagyvilági életet él. „Anyánk végtelen türelemmel tűrte férje kilengéseit, hiszen állandóan csak a gyermekeire gondolt.” (23. o.)

A második világháború végén amerikai hadifogságba esik, onnan megszökvé egy évet bujkál. A háború után folytatni szeretné ügyvédi munkáját, de nem engedik, fizikai munkát vállal, egyre többet italozik. „Nagyapám nyugdíjából tartottuk fenn magunkat egészen a haláláig, hiszen amikor apám hazatért, rövidesen – érthető okokból – alkoholizálni kezdett, kis keresetét sem adta haza.” (14. o.)

Az 1956-os forradalomban nem vesz részt. 1957-ben, úgy tűnik, folytathatja ügyvédi munkáját, nagy lelkesedéssel nekilát, de engedélyét visszavonják, ez megtöri, 1960-ban megbetegszik rákban, 1961-ben meghal. „Tölgyfaember volt, viharálló, ezer veszélyt, csapást nevetve viselő, a legnehezebb viszonyok között sem csüggedő. Gyors és ügyes. De a bolsevizmust még ő sem tudta kicselezni.” (32. o.)

ÉLETÚT

„Azzal hitegetem magam, hogy életem nyílegyenes pályán haladt, s ez csak azért nem feltűnő, mert kortársaim nagy része ide-oda kanyargott közben, s talán azt hitték, én szlalomozok annyit. Nézőpont kérdése az egész. Ez már fizika!” (50. o.)

Mikófalvi Iván 1935-ben látja meg a napvilágot Budapesten. Az elemi iskolában jól tanul, szülei diplomáciai pályára szánják, de a második világháború után ezek az elképzelések elvesztik anyagi alapjukat. A család osztályidegennek számít, így már azért is komoly erőfeszítést kell tenniük, hogy Iván gimnáziumba járhasson, az egyetemi felvételi meg csak a Nagy

Imre-i enyhülésnek és a kitűnő tanulmányi eredményének köszönhetően volt sikeres. „Jóval később tudtam meg, hogy felvételimet Nagy Imrének köszönhetem, aki elrendelte, hogy a származásuk miatt elutasítottak legjobbjaikat vegyék fel az egyetemre.” (71. o.)

Az egyetemen Mikófalvi (történelem-magyar szakos) végig nagyon jó teljesítményt nyújt, mind magyarból, mind történelemből lehetőséget kap a kutatásra, arra készül, hogy bent marad az egyetemen, de ilyen irányú terveit az 1956-os forradalom utáni megtorlás meghiúsítja. Őt ugyan nem vonják felelősségre, de az őt támogató tanárok háttérbe szorulnak, így egyetemi tanári, kutatói pályája lehetetlenné válik. Ilyen helyzetben, bár egyáltalán nem érez rá hivatást, kénytelen tanárnak menni. Először egy általános iskolába kerül, majd technikumban tanít. „Elindultam egy pályán, ahol szolid sikereket értem el, de megelégedett csak igen ritkán voltam. Nagyszerű tanítványok kellettek, hogy ideig-óráig boldognak érezzem magam.” (86. o.)

1961-ben megnősül, 1962-ben megszületik lánya, Ágnes. 1963-ban kissé groteszk fordulatok közepette (egy párttitkár ismerőse panaszkodik, hogy nem tud semmilyen eredményt felmutatni, ezért hagyja, hogy beszervezze) belép a pártba. Ezekben az években szerény anyagi körülmények között (felesége háztartásbeli) csak a családjának él, lánya nevelésével foglalkozik. 1975-ben hosszas rábeszélésre elvállalja az újpesti kerületi tanács művelődési osztályának vezetését („életem legszerencsétlenebb, de legtanulságosabb ballépése”). Rengeteg munkája van, mindenki intrikál ellene, s mikor arra akarják rávenni, hogy írjon hangulatjelentést a húsvéti körmenetről, lemond. 1976–83 tanári pályájának csúcsa, ekkor a legjobb a viszonya a diákjaival, az osztályai sorra kiválóan érettségiznek. Felkéri, hogy történelemből legyen szakfelügyelő, de nem fogadja el a megbízást. „1984-ig tartottak a felkérések, aztán hirtelen elmaradtak, kezdtek leírni, levegőnek nézni. Nyilván senki nem hitte volna el, ha felvilágosítom, hogy rengeteget tanultam vezetői tevékenységem alatt, s a pártállamban nem akarok többé kiemelt szerepet vállalni.” (94. o.)

1984-től megromlik a viszonya a tanártársaival, az iskolai párttitkár egyre többször vonja felelősségre, ezért 1988-ban kilép a pártból, munkahelyet változtat, de itt sem érzi jól magát, mivel szakmámailag kritizálják, illetve a kollégáival sem találja meg a közös hangot. Nem tudja megszokni az általános tegeződést, és politikai nézetei sem egyeznek meg a tanári kar többségével. „A legjobban az zavar, hogy a tantestületben rengeteg az ún. ejtőernyős s az ejtőernyős hozzátartozó. ... Nem a személyükkel van bajom, hanem azzal a hangulattal, amit teremtnek. Az elégedetlenség, harag, gyűlölet kórokozóit árasztják magukból.” (99. o.)

Újra és újra próbálkozik más munkahellyel, de sehova sem veszik fel. A munkahelyi problémák mellett fő gondja édesanyjával való kapcsolata, akivel már születése óta megszakítás nélkül egy háztartásban él. Ezt egyre nehezebben viseli, mivel édesanyja, agyér-elmesezése miatt, egyre agresszívebb és szenilisebb lesz.

ELEMZÉS

Azt, hogy alapvetően, hogyan viszonyul Mikófalvi Iván az életéhez, és azt hogyan akarja láttatni, már a címadással elárulja számunkra: „Három nemzedék élete a sötétség századában”. Önmagát egy elveszett nemzedék tagjának tartja: „Mi lettünk a »vacuum nemzedék«, amely mindenről lekéssett. Előttünk járt a »fényes szelek« dicső hada, s 40 évig birtokolta a köz- és vezető funkciókat. Megérdemelten, de sokkal gyakrabban érdemtelenül. Amikor rádöbbszünk, hogy mi következni fog, ötvenévesek lettünk, s jöttek a harmincasok, negyvenesek.” (64. o.)

Mikófalvi három nagy történelmi eseményt élt át, és ez a három nagy történelmi esemény mindig egyben életének fordulópontját is jelentette. A második világháború vége, az 1956-os forradalom, és a rendszerváltás. A következményeket tekintve neki mind a három fordulat

csak rosszat hozott. Valószínűleg ez is oka annak, hogy ezek közül csak 1956-ot mutatja pozitívan, azt látja hősinek; talán mert a forradalmat még fiatalon és „ártatlanul”, de tudatosan élte át. A rendszerváltást sem értékeli maradéktalanul jónak, annak ellenére, hogy politikai gondolkodásában szemben állt a Kádár-rendszerrel.

Az első nagy töréspont a második világháború, egészen pontosan az 1944 októberével kezdődő időszak, az ostrom („a rettegés hetei”), és az azt követő események. Ezt az időszakot egész életére nézve „Leitmotivnak” tekinti, és tényleg az is, hiszen ezekben a hónapokban alapvetően megváltozott családjának a státusa és ezen keresztül az ő további élete is. Eltűnik az a közel nagypolgári életmód, melyben szülei oxfordi tanulmányokat és diplomáciai karriert álmodtak meg számára. Apja munkanélküli, majd fizikai munkás lesz, anyja alacsony beosztású irodai dolgozó, így származási hátrányaik mellett még a szegénységgel is meg kell küzdeniük. Mindezek ellenére jó tanulmányi eredményének és Nagy Imre hatalomra kerülésének köszönhetően bejut az egyetemre, de még ezek után is marad benne egy kis keserűség, dac a fennálló rendszerrel szemben. Úgy érzi, hogy körülményeit és lehetőségeit tekintve sokkal többre is képes lenne. Véleménye szerint méltánytalanul szorították háttérbe, és irigység és kicsinyesség dolgozik ellene.

„A gyanús a dologban az, hogy nagyon sokan akartak meggyőzni arról, hogy nem is vagyok olyan kiváló. Sokan és makacsul, nagy energiákat ráfordítva akarták elhitetni, hogy leírható tétel vagyok a végelszámolásnál, s a varju sem fog károgni utánam. De ha ez így van, hölgyeim és uraim, miért ez a nagy erőlködés?! Hiszen a port a szél magától is elhordja!” (50. o.)

De 1945 nemcsak Mikófalvi Iván személyes sorsát változtatja meg, hanem az egész magyar társadalomét is, s visszatekintve életére ezt Mikófalvi is érzékeli. Persze ezt is, mint mindent a saját sorsán keresztül, megfelelően tragikusan s színpadiasan látva/láttatva. „1945-tel a sötétség századának új korszaka kezdődött. Az ostrom volt az elő-apokalipszis, utána jött a bizonytalanság, gúzsbakötöttség, a szellemi, erkölcsi, fizikai rabság időszaka. [...] Mindenféle lovasok száguldoztak ebben a »megtörtetett« hazában”. (61. o.)

Az egyetemen nagyon jó teljesítményt nyújt, szinte minden vizsgája ötös mind magyar irodalomból, mind történelemből. Sőtér Istvánnál doktorálni szeretne, Szabad György is kutatással bízza meg. Ezt a felfelé ívelő pályát szakítja meg 1956. Az '56-os forradalom, illetve az eseményekben való részvétel nagyon sokat jelentett számára. Ezt az is bizonyítja, hogy életrajzában legrészletesebben erről ír. A közvetlenül róla szóló 65 oldalból hét tárgyalja ezt az időszakot. Aprólékosan leír minden forradalmi történést, pedig kezdetben csak passzív résztvevője az eseményeknek. Később fokozatosan aktivizálódik: a MEFESZ-től megbízólevelet kap a gazdasági ügyek irányítására, a nemzetőrséghez is behívják, de tényleges szolgálatra, az idő rövidsége miatt, sem egyik, sem másik tisztségben nem kerül sor. A forradalom leverése után azokat a tanárokat, akik őt támogatták volna a tudományos pályán, háttérbe szorítják, Sőtér István azt ajánlja, hogy tartsa vissza Vas Gerebenről írt kisdoktoriját. Így az államvizsga után kénytelen tanárnak menni, pedig semmi hivatást nem érez hozzá: újra le kellett mondanania egy álmáról.

A forradalom nem csak „szakmai” tekintetben hoz fordulatot Mikófalvi életében. A nyugati hatalmaktól is ekkor ábrándul ki véglegesen. „A forradalmat a nyugati hatalmak árulták el! Eisenhower elődeinél is nagyobb gazemberséget követett el.” (82. o.) Így '56 után egy olyan pályán indul el, amely ideológiailag rendkívül terhelt, s ráadásul hivatást sem érez hozzá. Felmerül a kérdés, miért maradt 35 éven át tanár, ha csak kényszerűségből kezdett el tanítani. A saját válasza erre az, hogy a bizonytalanságtól való félelem és a családjáért érzett aggodás az, ami a pályán tartotta. Ez a félelem és aggodás valószínűleg édesapja példájából ered, akit önmagánál jóval erősebbnek tartott, és akit mégis felőrölt ez a „sötét század”, és

aki élete második felében inkább teher, mint támasz volt a családjá számára. A többre való hivatottság érzése, a rendszerrel való szembenállás és a családjá biztonságáért való aggodás ellentétes hatású folyamatai határozták meg mobilitási, kitörési törekvéseit. Ezek motiválták a szükségszerűen keserű passzív rezisztenciáját, de ezek motiválták szükségszerűen suta kitörési kísérleteit is (lásd oktatási osztály vezetése, párttagság).

A közéleti és hivatásbeli sikertelenségek ellensúlyozására marad számára a család: Ágnes lánya „élete fő műve”, a művészet (egy kórusban kezd el énekelni), az önművelés s a családi múlt kutatása. Ez utóbbi révén magyarázatot talál saját sorsára is, hiszen családtagjai – szerinte – végzettszerűen elbuknak, akármilyen kitartóak, törekvőek és tehetségesek is. Ezért lett példaképe anyai nagyapja, aki egész életében keményen dolgozott, s minden megpróbáltatást szótlanul tűrt. „Legnagyobb példaképem ő, soha nem találkoztam még hozzá hasonlóval sem, pedig Isten kegyelme folytán sok nagyszerű emberrel volt szerencsém megismerkedni.” (17. o.)

1988–89 az újabb töréspont az életében, javulást vár, de az új pártok „nem keresik a tiszta embereket a mélyben”, a keresztény ideológiát csak „mázként” használják, valójában azonban ugyanolyan machiavellisztikus politikusok, mint az eddigiek voltak. A saját egyéni sorsa is rosszabbra fordul. Az új munkahelyén kétségbe vonják szakmai kompetenciáját, azt állítják, hogy már csak rutinból tanít, ráadásul politikai véleményével is kisebbségben van a tantestületben. Egyetlen remény számára az a történelmi tanulság, hogy az idő mindig igazságot szolgáltat, hiszen végül Görgey igazát is elismerték. „A magyarok történelmi ítélőképeségével nincs baj, csak időt kell hagyni, hogy megérjen.” (99. o.)

Szomorú látni, hogy először a szakmai karrierről, majd a közéleti szerepvállalásról is le kell mondania ahhoz, hogy megőrizze erkölcsi integritását. Nem marad más számára, csak a család, ami egy értelmiségi számára nem lehet kielégítő. Ezért árnyékolja be elkerülhetetlenül Mikófalvi minden szavát a csalódottság, ezért oly kritikus a „fennálló világgal” szemben.

A kommunizmust átgondolt, erkölcsi megfontolások alapján utasítja el. „A legszörnyűbb, ami az elmúlt 45 évet jellemezte, hogy amit tudatunk mélyén ideiglenesnek hittünk, az állandónak, végérvényesnek látszott. Ebben a tudathasadásos állapotban a napok elvesztették jelentőségüket, összefolytak. Mindent e diktatúra kedvenc színe a sötét mázolt be, s mindig minden »holnapra« maradt.” (61. o.)

Látszik, hogy a Kádár-korszakot a szó filozófiai értelmében egzisztenciális válságként éli meg (mint sokan mások), s ezért is várt olyan sokat a rendszerváltozástól. A válságérzetet még szörnyűbbé tette az, hogy a másik oldal (a Nyugat) sem volt Mikófalvi Iván számára egyértelműen jó, követendő példa.

„Vajon mikor fogja felmérni valaki, hogy a SZER [Szabad Európa Rádió] micsoda bűnököt követett el ez ellen a nemzet ellen?! A manipuláció, az ördögi félrevezetés milyen stratégiáját alkalmazta évtizedeken át? Amerikai sugalmazásra! A keresztény-nemzeti középosztály ekkor ábrándult ki igazán az Amerikai Egyesült Államokból. Nem Trianon, nem Jalta, nem Párizs után. [...] A nagyhatalmi politika jóvátehetetlen károkat okozott Magyarországnak. [...] Nem tehetek mást, nagy keserűségemben vádoló Amerikát, Franciaországot és a Szovjetuniót!” (15. o.) „...ma már úgy látom, hogy a nagyhatalmak féltek és félnek a közép-európai térség kis országaitól, az itt élő tehetséges népek konkurencijától.” (15–16. o.)

S mivel sem a „Kelet”, sem a „Nyugat” nem ad elfogadható mintát számára, egyetlen megoldás visszanyúlni a múltba, oda, ahol a mai európai társadalmi berendezkedés kialakult, a reneszánszhoz. Itt találja meg Mikófalvi azt a gondolkodót, aki megfogalmazza az ő kételyeit: Savonarolát. „S azt hiszem, korunk hatalmasai, ha véletlenül ismerik a dominikánus szerzetest, rettegnek az emlékéttől, mint a tűztől. Mert Savonarola az égi fényesség, a tisztaság fia,

egy meg nem valósult korszak magálmodója. Nem utópista, – mert paradox módon – éppen egy szörnyű utópia lett valósággá Európában. De Husz János él, Luther él, s él az emberek tudattalanjában Savonarola is! A jungi kollektív tudattalanban. Ebben mélyen hiszek!” (102. o.)

Mikófalvi szerint Savonarola előre látta, hogy az emberi értékek pusztulnak, a tisztességet, önzetlenséget felváltja az önzés, szerzésvágy, család és hazugság. Látta, hogy a reneszánsz megteremti azokat az ideológiákat, amelyek Európa későbbi sorsát veszélyeztetik: Machiavelli ekkor alakítja ki politikai filozófiáját, melynek – Mikófalvi szerint – modernebb formája a marxizmus. Úgy tűnik, Mikófalvi Iván valamiféle korai protestáns alapról kritizálja a mai világot, számon kérve rajta a bibliai erkölcsi előírásokat. Így alakította ki – sok más értelmiségéhez hasonlóan – a maga sajátos „harmadik útját”.

Az írás záró szavai mutatják meg, hogy mennyire nehéz ez a vállalkozás. Hiszen hiába talált példaképeket, hiába bízhat az igazságot szolgáló időben, hiába támaszkodhat más gondolkodókra, a jövőt mégis reménytelennek látja. „Hamvas Béla szerint a Halak világkorszakából a Vízöntőbe lépünk. A Vízöntő egyetemes jelképe az éjszaka, az éjjel. Századunkban a legnagyobbak előre jelezték ezt. – Úristen, még sötétebb lesz?!...” (105. o.)

STÍLUS

Kicsit tanáros, de élvezetes stílus jellemzi. Mondatai jól szerkesztettek, választékos nyelvet használnak, s törekszik arra, hogy pontosan fejezze ki magát. A szöveg tele van kiszólásokkal, melyek talán irodalmivá akarják tenni az írást, de legtöbbször csak patetikusra és modorosra sikerülnek, viszont nagyon sokat mondanak el a szerzőről. Minél közelebb érünk a jelenhez, minél inkább érintik Mikófalvit érzelmileg az események, annál inkább megnő ezeknek a kiszólásoknak a száma, és annál inkább nő érzelmességük is.

A másik karakteres stílusjegyet azok a moralizáló, gyakran sértődöttséget mutató kitérők jelentik, melyek meg-megszakítják az életrajzot gyakran több évtizedet is ugorva előre az időben. Ezek során fejti ki kritikáját a korunkbeli világról, s dicséri szülei, nagyszülei korát.

Nagyon érdekes az életrajzot záró eszmetörténeti fejtegetés Savonaroláról, Machiavelliről és Jungról. Az idáig meglehetősen jól érthető és tiszta fogalmazás homályossá válik. A modern világ kritikáját próbálja valamiképp általuk igazolni, Savonarola jelentőségét világméretűvé nagyítva.

Nagyon imponáló az őszinteségre törekvése. Persze ő sem mentes a mindenkit jellemző torzításoktól, de mivel mindig leírja a dolgokkal kapcsolatos érzelmeit is, a torzítások iránya jól felderíthető.

ÖSSZEZÉS

Mikófalvi Iván családja és saját életét egy heroikus, de végső soron reménytelen küzdelemnek tartja a „sötétség századával” szemben. Többször hangsúlyozza ugyan családja és saját maga jó tulajdonságait, de mindig hozzá is teszi hogy ezek ellenére megtört és vesztés emberekké váltak. Helyenként igyekszik magát olyanakká feltüntetni, aki felülemelkedik az őt ért sérelmeken, és sztoikus belenyugvással fogadja el a világot olyanakká amilyen, az élete leírását kísérő apró megjegyzésekkel ez volt talán kezdetben a szándéka.

A frissebb emlékek felé közeledve azonban kiesik ebből az alapállásból, nem tudja s aztán már nem is akarja sértettségét, megbántottságát leplezni, és azt sem, hogy maga is elégedetlen azzal a teljesítménnyel, amelyet élete során nyújtott. Élete vergődés a családjából magával hozott nagyra törő normák, saját tehetsége, a Rákosi- és Kádár-rendszer nyomasztó lég-

köre és a nyugati jóléti társadalom válsága által teremtett helyzet többszörös hálójában. Egész élete küzdelem a sikerért, illetve küzdelem azért, hogy a sikertelenséget el tudja viselni. Ő is, mint a magyar értelmiség nagy része, érzi, hogy mennyire hazug az a rendszer, amely körülveszi, de hiányzik a bátorság és az ötlet ahhoz, hogy valami igazán nagyot tegyen. Így aztán marad az apró dolgokban való ellenállás, ami még inkább kiemeli az egész helyzet szánalmasságát, reménytelenségét. Ez az oka annak, hogy Mikófalvi Iván önmagát, sorsát ennyire sötéten látja és láttatja.

„ÚRISTEN, MÉG SÖTÉTEBB LESZ?...”

SISÁK ZITA

IRÉN NÉNI KINCSESLÁDIKÁJA MIT REJTI EGY 77 ÉVES FALUSI ÖZVEGYASSZONY EMLÉKEZETE ?

Jelen dolgozat tárgya egy önéletrajzi vallomás, melyben egy 77 éves nyugdíjas özvegyasszony, Szabács Irén összegzi életét, tekint vissza a küzdelmes, nehéz évekre. A történetet azonban nem ő maga írja le, hanem lányának meséli el, így az írás elejéről elmarad az önéletrajzoknál amúgy szokásos bevezető, mely feltárja az indokokat, amiért az író belefogott élete összegzésébe. Ezt a közlési vágyat sok esetben a gyermekekre, unokákra való örökül hagyás motiválja, de előfordul kutatói ösztönzés is. Esetünkben is valami hasonlóról beszélhetünk. Annyiban azonban más ez az írás, hogy nem maga Irén néni jegyzi le, nem ő szedi össze a saját tempójában a különböző eseményeket, hanem amint egy lábjegyzetből kiderül, az írás tulajdonképpen egy 1988. augusztus 15-én készült interjú frott változata.

Az interjú különlegessége az, hogy nincsenek benne kérdések: az elbeszélő egyes szám első személyben meséli el élete történetét. Az írás azonban olyan mértékig rendezett és strukturált, hogy az olvasó e hömpölygő szóáradat mögött valamiféle rendezőelvet feltételez. Az interjú készítője, valószínűleg nagyrészt ismerte azokat a sztorikat, melyeket édesanyja szájából hallani akart, s szinte biztosak is lehetünk afelől, hogy kérdéseivel, megjegyzéseivel a szándékainak megfelelő irányba próbálta terelni a beszélő emlékezetét. Az önéletrajz tulajdonképpeni főszereplőjének motivációi tehát nem definiálhatók, hiszen kérdéses, hogy önmagától ébredt volna-e benne belső igény arra, hogy írott formában örökül hagyja emlékeit. Valószínű, hogy csupán lánya kérésének tett eleget, amikor föllevenítette ezeket a régi dolgokat, de kétségkívül örömet is lelte a történetek elmondásában, amit az bizonyít, hogy ilyen hosszan és részletesen számolt be életéről.

Lánya, Kosipos Erzsébet motivációi már sokkal világosabbak: ahogy a bevezetőben is írja, egy letűnt paraszti világ, egy elpusztult életforma utolsó emlékeit szeretné begyűjteni, méghozzá egy olyan kútfőből, melyhez érzelmileg szoros szálak fűzik, s amely emlékvilágnak ő is örököse. Magáénak érzi a történeteket, ezért is adja írása címéül: *Kincsesládikánk*. Megkapóan szépen fogalmazza meg egy rövid bevezetőben, hogy mi is a célja: „Hazamegyek. Meghajtom fejem őseim hantja fölött. Megpróbálok összeszedni a visszahozhatatlant, megismételhetetlen múltunk, nemzeti örökségünk morzsáit. Édesanyám mellé, a farönkre ülök. Faggatom. Ő pedig kinyitja kincsesládikáját.” (2. o.)

SZERKESZTÉS

Az írás 91 gépelt oldal, gyakori melléütéssel ugyan, de alapjában rendezett, tudatosan formált képet mutat. A mű öt – címmel is ellátott – fejezetre oszlik, és ehhez járul még egy kétoldalas bevezető. Az öt fejezet a következő:

<i>Családunk története</i>	(19 oldal)
<i>A Pista családja</i>	(18 oldal)
<i>Az öreg rögök között</i>	(3 oldal)
<i>Lepergett évek</i>	(13 oldal)
<i>Asszonyorsom</i>	(31 oldal)

A leghosszabb közülük az *Asszonyorsom*, tulajdonképpen ez mint az életút fő része. Kilóg viszont a sorból egy nyúlfarknyi fejezet, mely *Az öreg rögök között* címet kapta. Ez ugyanis nem-hogy nem Szabács Irénről szól, de még nem is a családjáról, hanem a faluról általában. Az amerikázás falubeli megítéléséről, a hazatelepültek helyzetéről, itthoni életéről tudósít. Talán ezért is került külön fejezetbe, mert nem illett egyik cím alá sem, de Szabács Irén mégis fontosnak érezte elmondani. Itt térek vissza a fejezetcím-adás kérdéskörére: véleményem szerint a címeket inkább Kosipos Erzsébet adhatta a végleges formába öntés során. Ezek a névválasztások azonban nem voltak önkényesek, az egyes címeket maga a szöveg predesztinálta, esetleg megtalálhatjuk őket Szabács Irén saját szavaiként is a kontextusban.

A MŰ STÍLUSA

A stílussal kapcsolatban elsőként felmerülő probléma, hogy az írás mennyiben Szabács Irén sajátja és mennyiben lánya tudatos stilizálásának eredménye. Bizonyos fokú átstilizálás persze elkerülhetetlen egy olyan lejegyzésnél, ahol a dokumentumértékre törekvés, az élőbeszéd egy az egyben lejegyzése fel sem merül. Ilyenfajta stilizálásról beszélhetünk e szövegben is, hiszen nincs szünet, nincs őzés, nincs szóismétlés, sem befejezetlen mondat, melyek a szóbeli közlés sajátjai. Nehéz megállapítani, hogy milyen mértékű stilizálás történt itt. Annyi bizonyos, hogy így, ilyen formában nem hangozhatott el ez a szöveg Irén néni szájából, s afelől sincs kétségünk, hogy az ilyenfajta „szöveggondozás” eredményeképpen az írás veszített tudományos felhasználhatóságából, hitelességéből. Feltételezhető azonban, hogy Kosipos Erzsébet a legnagyobb jó szándék mellett eszközölte ezeket a változtatásokat.

Az interjú valahogy így folyhatott le: Kosipos Erzsébet leült anyja mellé, és megkérte, hogy mesélje el az életét, a család történetét, az Amerikát, a háborút. Irén néni pedig csak ült és mesélt: a szavak pedig gördülékenyen jöttek, az emlékek megelevenedtek. Erzsébet időnként közbeszólt, hogy mesélje el még ezt vagy azt a sztorit, vagy ha a szóáradat valami miatt megszakadt, kérdést tett fel, hogy továbbblendítse a beszélgetést. A kézirat tisztázásakor aztán strukturálta a szöveget, s fejezetekbe osztotta. Az élőbeszédre jellemző grammatikai hiányosságokat bepótolta, a szavakat nem kiejtés szerint, hanem a helyesírási normáknak megfelelően írta le. A helyesírásnak megfelelően való közlés érthető törekvés a lejegyző részéről, de néhány helyen sajnálhatjuk, hogy legalább egy-egy szó erejéig nem alkalmazott fonetikus írásmódot. Az alábbi szöveg egy angol nyelvű mondatának fonetikus leírása híven tükrözhetne volna számunkra is azt az atmoszférát, amit az elbeszélő számára jelentett: „De, ha beköszöntött a tél, körbeültük a meleg kemencét. Apa leült közénk. Beszélt nekünk a nagy vízről, meg Amerikáról. Mondta, hogy amikor a hajón mentek, már akkor három nyelven tanították őket: »Shut the door!« – emlékszem még Apa kiejtésére is.” (43. o.)

Vannak azonban a szövegben más helyek is, ahol a lejegyző szöveggondozásának nyomát fellelhetjük. Ezek azonban egyértelműen árulkodnak szerzőjükről. Azokra a ferde zárójelbe tett részekre gondolok itt, ahol Kosipos Erzsébet a szöveget magyarázó jegyzetekkel látta el. Ezekben többnyire egy-egy tájnyelvi kifejezést definiál, de a teljesség igénye nélkül, mert jó néhány kevésbé ismert szónál ezek a magyarázatok elmaradnak. Néhány példa az értelmezé-

sekre: „2 cuggal /=2 pár igavonó állat” (20. o.); „grulyaásás /=burgonyabetakarítás” (19. o.); „kalászkázni /=kalászt gyűjteni” (19. o.); „Az előadást vízkereszt napján /január 6./ tartottuk meg az iskolában.” (47. o.) Nem kapunk magyarázatot a következőkre: „apa napszámókat fogadott, kepébe arattatott” (20. o.); „a pelyvásban lakott nyáron át”. (5. o.)

Sajátjai viszont a szövegnek az olyan „felesleges” kitérők, amelyek mindenképp kihagyhatók lettek volna, ha leírójuk a tartalmat illetően is szelektáló szándékkal közelít a nyers szöveghez. Gondolok itt például arra a részre, mikor Irén néni elmeséli, hogy Fodor János pap hogyan kerül a faluba. „Ekkoriban volt folyamatban a pap kinevezése. Pallavicini fia eljárt a püspökségen, hogy Fodor Jánost kapja meg a falu. Így lett ő a mi papunk, mind a mai napig teljesíti a szolgálatot.” (10. o.) Ez a három mondat az élettörténet folyamatában csak akkor lenne érdekes, ha megtudnánk e pap további jelentőségét a falu életében. Így azonban nyitott kérdés marad, hogy miért volt érdemes kilincselni érte a püspökségen.

Nehéz tehát eldönteni, hogy a kész szövegben anya és lánya milyen mértékig, milyen arányban van jelen, ezért nem is lehet arról beszélni, hogy az írás egyikük vagy másikuk stílusát tükrözi.

Rendkívül jellemző az írásban a történetekben való beszéd: lépten-nyomon hosszabb-rövidebb sztorik tarkítják az elbeszélés lineáris menetét. Ezek hol teljességgel beleillenek az írás célkitűzésébe (az íróval, családjával történt eseményeket rögzítik), hol pedig teljesen kilógnak abból, s egy jelentéktelen epizódot részleteznek. Ha bemutat egy szereplőt, szinte épp csak megtudjuk a nevét, máris egy történetbe kezd vele kapcsolatban: „Az uram: néhai Kosipos István. Sosem felejttem el – úgy 10 éves körüli gyerek voltam. Igen, 1921-ben történt: az egyik nap kidobolták a faluban, hogy megérkeztek Kosiposék Amerikából...” (23. o.) A történetek közti átvezetés többnyire szintén személyekhez kötődik: mikor az egyik szereplő találkozik a másikkal, az elbeszélés könnyedén vált át egy másik történet elmesélésébe.

Szabács Irén stílusát leginkább a történetekben való beszéd jellemzi, mely egyik leghatásosabb módja a figyelem felkeltésének, egy gondolat elültetésének. Ez a beszédmód egészen az írás elterjedése előtti orális hagyományba nyúlik vissza. Ez a hagyomány pedig hol másutt élhetett volna tovább egészen a XX. századig, mint a kevés tanulási lehetőséget kínáló falun, a két kezével kenyeréért dolgozó parasztság körében. A falu közösségi alkalmi: a vásárok, a keddi piac, a vasárnapi mise, a fonó, a farsang – ez a talaj, ahogy Nagy Olga írja: „ az élő szóbeliség eme termőtalaja így sarjasztja ki a lelkekben a »történetekben« való beszédet.”⁴ A parasztember számára mindig is nagyon fontos az „epikai hitel”, ezért is adja sokszor a szavakat a történet szereplőinek szájába, hogy ezáltal is még inkább életre keljen, jelenvalóvá legyen az elbeszélte esemény. „Jakab bácsi rögtön visszament Amerikába. Többé be nem teszem a lábam ebbe az országba! – azt mondta. Amikor a családtól búcsúzott, így köszönt el: Mi már csak Jozefát völgyében fogunk találkozni! – ezzel a mondattal hagyta el az országot.” (11. o.)

Ez a szó szerinti idézés gyakran megjelenik Irén néni szövegében is. Mivel a történet nagy része nem magáról Szabács Irénről szól, így a más önéletírásokban gyakori elemző részek ritkák a szövegben, de azért akad erre is példa: „Ma már csodálatosak és méregdrágák a játékok. És mennyi van belőlük! Szépek, kényelmesek, finomak az otthonok. Miért nem boldog hát az ember? – vetődik fel bennem a kérdés. Úgy gondolom, azért, mert anyagilag telhetetlenek. Elégedetlenségük miatt pedig hajszolják magukat. Így a szívükben nincs hely, nem jut benne hely a szeretetnek.” (15. o.)

Az önéletrajz megformálásában rendkívül jelentős forrás még a paraszti szóbeliség hagyománya. Ez az a szóbeliség, melybe Szabács Irén is beleszületett, s melynek nyomait önkénte-

1 Nagy Olga: Egy széki parasztasszony emlékeiből. *Valóság*, 1984. 3. sz. 77. o.

lenül viseli magán elbeszélési technikája. Ennek a szóbeliségnek az egyik attribútuma a hihetetlenül jó memória. A mai, technikai felszerelésekkel teli világban az emberek már a saját telefonszámukat is alig tudják megjegyezni, s így számunkra valóban meghökkenítő az ilyen pontos emlékezet. Szabács Irénnél ez különösen a számok tekintetében érhető tetten. Pontosan emlékszik például arra, hogy az apja elleni pert a Miskolci Királyi Ügyészség a 2208/Kü 1909 számú határozatával szüntette meg. Ugyanígy a memória pontosságának bizonyítéka az a mérlegkészítési vonzalom, amely két esetben is megjelenik. Egyszer a faluból való kivándorolatról készít mérleget, mely szerint 16 férfi és 7 nő kelt útra a század elején, ebből 13 férfi Amerikába, 3 Kanadába, a 7 nő pedig egyöntetűen Amerikába távozott. A háborús idők felidézése szintén rendkívüli memóriáját bizonyítja: „Ebből a kis faluból 37 férfit vittek el a frontra. Odaveszett közülük 7 személy. Nyugati fogságba 6, orosz fogságba 4 katonakerült. A visszatért 30 katonából 1980-ban már csak 7 személy élt. Időnek előtte, ötvenesen mentek el.” (65. o.)

De ugyanilyen pontosan emlékszik arra is, hogy a fia 1966-ban 1800 Ft-ért adta el a lovakat, vagy hogy férje rokonai mikor és mennyi pénzt kerestek Amerikában.

MONDATOK

A szövegben jórészt a szóbeli elbeszélést jellemző rendkívül rövid, tömör mondatokat találunk: „A két testvér igen akart osztozkodni a portán. Dédapánk tiltotta, hogy kettévágják a házhelyet. Nem tudta meggyőzni a gyermekeit. Döntésük ellen úgy tiltakozott, hogy elvonult a családjától, kiköltözött a csűrbe. A pelyvásban lakott nyáron át. Akkor jövendölt Gyurinak.” (5. o.)

Ugyanígy a szóbeliség jellemzői a szóismétlések, melyeket szintén érintetlenül hagyott a szövegben Kosipos Erzsébet, s melyeknek néhol erős stiláris hatásuk is van: „Pesten csak addig időztek, míg átszálltak. Még azon az éjszakán indult a vonat Franciaországba. Még azon az éjszakán Mezőnyéken egy, még a családi tűzhely melegét őrző otthonba zörgettek be, amely üresen tátongott.” (56. o.)

Vannak még a mondat szerkezetekben olyan kiszólások, szónoki kérdések is, melyek szintén az előbeszéd sajátjai, s rendkívüli módon emlékeztetnek a faluban szokásos mesemondás hagyományaira, ahol is szükség volt a hallgatóság figyelmének állandó fenntartására, a jelenlévőkkel való folyamatos kapcsolattartásra: „A határozat indoklása szerint, F. Ferenc csak azt látta, hogy a lopás éjjelén három (!) ember a községi bíró házatól ment fel a pap udvarára. Hát az igazságszolgáltatás akkor sem volt tökéletes!” (12. o.)

SZÓKINCS

A legmarkánsabban megjelenő, elsőként szembeötlő az írásmű népies stílusa. A népies jelleget elsősorban a szóhasználatban fedezhetjük fel. Sok tájszó, illetve hagyományosan a paraszti életformához, világképhez kötődő szavak használata, amilyenek a vásár, gazda, kalászkázni stb.

Néhány népköltési jellegű szöveg is megtalálható az írásban, de kis számuk és töredékes-ségük miatt dokumentumértékük nem jelentős.

A másik, szintén a szókincsben jelentkező markáns jegyet talán „amerikás” stílusnak nevezhetnénk. A szövegben előfordul az angol nyelvből vett oké kifejezés, ami rendkívül idegenül hat egy magyar parasztnéni szájából. Ez persze a mai nyelvhasználatban már általános, de a századvégi magyar parasztságnál még meglepő, s nyilván csak azokon a gócpontokon találkozhatunk vele, ahol gyakori volt az amerikázás. „A kivándorlásról tájékoztak. A nagy-

követ azt mondta, hogy O.K., hogy visszavándorol, de jóállót kell szerezni. János bácsiék arra hivatkoztak, hogy Jani születésével szerezte meg az állampolgárságot. A nagykövet megint azt válaszolta, hogy O.K., de szükség van jóállóra...” (49. o.)

Az „amerikás” stílus része az Amerikai Egyesült Államokban található városok, tájak, állatok neveinek gyakori használata, mert ezek ismerete itt a Kárpát-medencében, az alsóbb iskolázottságúak körében szintén nem volt szokásos. (Például: virginiai szénbánya, Pocahontas, New York, Pennsylvania, Cherry Valley, Cleveland, Florida, Westland, Miami stb.)

Már említettem az előbb a helyesírás kapcsán, hogy néhol jobb lett volna az írás használhatósága szempontjából, ha a helyesírási normák helyett fonetikus írásmódot alkalmaz a lejegyző. Itt például rendkívül érdekes lenne tudni, vajon milyen kiejtéssel adta vissza az idős néni e szavakat, helyesen ejtette-e ki vajon a neveket (hiszen ő maga nem járt Amerikában, és nem tudott angolul!). Lehetséges persze az is, hogy jól ejtette ki e szavakat, de az is lehet, hogy a – szóbeli hagyományozódásban gyakori – félrehallás következtében másként, esetleg valamely számára ismert szóhoz hasonlóan ejtette ki e neveket.

A SZERZŐ

Szabács Irén 1911. február 17-én született Vajkón, apja Szabács Mihály, anyja Kövér Juliana, az egész család görög katolikus vallású. Irén viszonylag jómódú, dolgos paraszti családba született 12 testvérrel együtt, negyedikként a sorban. Már a dédapa is jelentős személy volt a faluban, maga a Szabács-ház is a falu központi helyén, az egyik híd mellett feküdt: „A falu két hídjá közül ez egy kicsit központtá is vált az idők során. Innen dobolt – és dobol mind a mai napig – a kisbíró.” (3. o.)

Az egyenes jellemű dédapára is állítólag e hídon történt események miatt ragadt a Szabács név: 1848 előtt itt zajlottak a botozások, s egy alkalommal Szabács András nem bírta tovább tétlenül nézni az eseményeket: „A hídon »dolgozó« pandúrokhöz lépett, felszólította őket, hogy hagyják abba ezt az emberhez nem illő módszert. A pandúrok megfenyegették, hogy ő is megkapja a magáét, de a falu a dédapám mellé állt. Ezzel indult el a faluban, úgy mondják a vidéken is, a jobbágyfelszabadítási küzdelem. Ennek során dédapám a nép vezetője maradt. Az eredményes küzdelem után vezető szerepéért Szabácsnak nevezték el.” (3. o.)

Azért éreztem fontosnak ezt a részt ilyen hosszan idézni, mert jól látszik belőle az emberi tartás, az igazságért való hősi kiállás, melyet az önéletíró, Irén is magában hordozott élete során, s melynek gyökerei egészen mélyre nyúlnak vissza, egy tradicionális családi hagyományba. Nagypapa, Szabács János 7 gyermeket nevelt fel, közülük Irén apja, Szabács Mihály volt a legidősebb. A sok gyerek miatt nehéz volt az életük, a dédapa korában még nagy birtok megszlott.

Szabács Mihály 1886-ban kiment Amerikába, hogy onnan segítse szüleit. Őt évet töltött kint az Újvilágban, ahol a pocahontasi szénbányában dolgozott. Mikor hazajött, a kint összegyűjtött pénzből 12 kataszteri hold földet és egy öreg házat vett. Később az itthoni évek alatt tovább növelte birtokait: megvette a Pallavicini-birtok egy részét, és ezzel földjeinek nagysága már 140 holdat tett ki, ebből 68 hold volt a szántó. A birtokkal járó kegyúri teher 12 mázsa fa volt, illetve lett volna évente, de a család ezt megváltotta azzal, hogy az elhunyt grófné sírját gondozták helyette. Apja két másik gazdával együtt majort adott a falunak: bármely lakos a legelőiken legeltethetett (persze meghatározott fizetség ellenében).

A dédapához hasonlóan az apja is vezető szerepet töltött be a falu életében: 1903-tól ő volt a bíró. E tisztségétől egy lopási ügy miatt kellett megválnia 1908-ban. Az történt ugyanis, hogy csavargók ellopták a falukasszát, amelyet a bíró házában őriztek, és egy tanú Szabács

Mihály ellen vallott. Később kiderült az ártatlansága, előkerültek az igazi vétkesek is, de a falu megrostált emlékezetében csak annyi maradt meg, hogy a bíró börtönviselt ember.

Ez a történet mélyen érintette az egész családot. Örökké fájó, mély sebként maródott beléjük, sokáig nem tudták feldolgozni ezt a sérelmet, még családon belül sem ejtettek szót róla.

Irén Kosipos Istvánnal, későbbi férjével, akkor találkozott először, mikor a még gyermek Pista 1921-ben hazatért szüleiivel Amerikából. Az élet persze nem sodorta őket rögtön egymáshoz, a felserdült ifjú hosszabb időt töltött Máriapócson a szerzetesrendben, a lány pedig egy lembergi zárdában élt néhány hónapot. Úgy tűnt tehát, mindkettőjüknek másfelé visz az útja. De aztán fordult a kocka. Kosipos Pistát apja Szabácsékhoz – viszonzásul a család 1929-es segítségnyújtására – házépítésre küldi. A házépítés már rég befejeződött, de Pista még mindig járogatott a házba, s ahogy az lenni szokott, a fiatalok szerelembe estek, majd 1933. április 24-én egybekeltek. Szép és boldog házasságuknak hét gyümölcse született. Hogy mennyire szerelmi és kiteljesedett kapcsolat volt ez, szépen példázza Irén néni e néhány sora: „A vidékiünkön él egy régi mondás, amely szerint Kassán – Isten tudj’ mióta – 6 oldal szalonna lóg. Az kapja meg, aki nem bánta meg a házasságát. De eddig még senki nem vitte el. Ha lett volna időm, érte mentem volna.” (61. o.)

Az élet megpróbáltatásait persze ők sem kerülhették el: Pista megjárta a Don-kanyart, betegesen, meggyötörten tért vissza. A háború szörnyűségeit, a hazajutás esetlegességét Irén néni hosszasan részletezi egyrészt Pista, másrészt Irén néni öccse, Andor keserű sorsának bemutatásával. A háború után újabb nehézségek jöttek: mindkét család kulákklistára került, elvették földjeiket, s évekig keservesen nyögték a kötelező beszolgáltatások túlméretezett terheit. A két családfő összeomlott, és 1947-ben egy hét alatt mindketten meghaltak. A közös gyász mélyen lesújtotta, ugyanakkor össze is fogta a családokat. 1950-ben az állam még egy dőfést mért a Szabács családra: a központi helyen fekvő – még a dédapa által felépített – családi házat államosították, és tanácsháza lett belőle. Kegyesen megengedték, hogy az özvegy meghúzódjon a hátsó szobában. Az ezt követő nehéz években a puszta létfenntartásért küzdöttek, miközben születtek sorban a gyerekek, akiket etetni, iskoláztatni, ruházni kellett. A sok nehézség ellenére valahogy mégis mindig megvoltak a legszükségesebbek, bár ez azzal járt, hogy a gimnáziumból nyári szünetre hazatérő gyerekek végigdolgozták a szünetüket, és a könnyes szemű kislánynak el kellett magyarázni, hogy egyáltalán nem fontos az a labda, amelyet meg szeretne kapni. A puszta létért való küzdelem felőrölte a családfő reményeit: ezekben az években Pista visszavágyik gyermekora világába, Amerikába. A háború kitörése előtt kimehetett volna, de ő itthon akart maradni, s ha kell, véréit is ontani magyar hazájáért. Ez a haza pedig úgy hálálta meg e hősi kiállást, hogy mindenét elvette, és még a mindennapi kenyér megszerzését is megnehezítette. E sorscsapások hamar megöregítették: fiatalon, 1959-ben ment el, hátrahagyva hét árvát és egy asszonyt, akinek támasza és példaképe volt.

Az ez utáni évek summázata egy megtört asszony emberfeletti küzdelme gyermekei eltartásáért, szenvedve közben a magánytól, a kiszolgáltatottságtól, de egyben növekedve is hitben, állóképességben, türelemben. Maga az elbeszélő is ezt a következtetést vonja le írása végén, mintegy konklúzióként: „Küzdelmes, de értelmes életem volt. A gyermekeimből embereket neveltem, olyan embereket, amilyeneket Pista szeretett volna faragni belőlük.” (91. o.)

Ez tehát Szabács Irén eléggé vázlatos életrajza. Az írás azonban nagyrészt mégsem erről szól. Az írott szöveg csupán kb. 50%-a tárgyalja a szorosan vett életút eseményeit. Másik fele sztorikat, történeteket mesél el a család különböző ágairól: a férj felmenőiről, unokatestvéreiről. Ezek a történetek főként azért érdekesek, mert a messzi világról, Amerikáról szólnak: a kivándorlásról, az ottani életről és a hazatérésről mesélnek.

A továbbiakban megpróbálom összeszedni azokat a főbb jelenségeket, melyek az életút fő tartópillérei lehettek és ezek köré csoportosítom az önéletírás eseményeit. E tartópillérek: a vallás, Amerika és Pista.

VALLÁS

A mély vallásosság az egész íráson végighúzódik. Ha bármilyen esemény kapcsán pontos dátumot említ az elbeszélő, hozzáteszi az egyházi ünnepet is. Például férje nagybátyjáról, Janiról és feleségéről, Terézről azt írja, hogy 1913. február 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén keltek egybe.

Irén apósa is „igen vallásos ember volt. Vele történt meg a következő eset: vasárnap vendég érkezett hozzánk. E napon a misére hívó harangszókor mindenki a templomba indul. Nem így a mi vendégünk. Otthon maradt. A felhívásra is nemmel felelt. Miséből hazatérve a család asztalhoz ült, ebédelni; köztük a vendég is. Akkor megszólalt az apósom: Ki az, aki nem hallgatott ma szentmisét? Hát én, Estván, válaszolta a vendég. Az én házamban – válaszolta az apósom – nem ül asztalhoz az, aki vasárnap nem hallgat szentmisét. Ez a rend. A vendég felállt. Később az anyósom megebédeltette.” (60. o.) Apósának azonban nemcsak szigorúan mély hite, hanem leleményessége is megmaradt Irén néni emlékezetében: Pista apja papírok nélkül vágott neki a nagy útnak Amerika felé. Már majdnem úgy nézett ki, hogy nem sikerül a terve, mert a hajón, amelyikkel utazni akart, egyenként ellenőrizték az embereket útlevélükkel együtt. Apósa már egészen elkeseredett, amikor hirtelen eszébe jutott, hogy a Szent Antal-imakönyv – melyet mindig magával hordott – pont olyan méretű, mint az útlevél. Az imakönyvet felmutatva haladt el a sorfal előtt. Így jutott el Pista bácsi Szent Antal segítségével Amerika földjére.

Érdekes, hogy '56 kapcsán is a vallásosság kerül szóba: amikor eljutott hozzájuk az események híre, hálaimát tartottak a templomban.

A vallásosságot tehát mindketten, Szabács Irén és férje, Pista is családi hagyományként hozták magukkal. Nemcsak ők, de testvéreik is vallásos lelkületet tanúsítottak. Irén legidősebb bátyja pap lett, István húga, Ilus pedig 1946-ban elment apácának, de nem sokáig élhetett hivatásának, mert 1951-ben szétzavarták a rendet.

A vallásgyakorlat életük szerves része volt: többször említi, hogy olvasták a *Szív újságot*, férje egy jelentős vallási eseményen is részt vett: az 1938-ban megrendezett Eucharisztikus Kongresszuson, ahonnan lelkiekben megerősödve tért haza.

Ahogy már írtam is az életút vázolásánál, mindkettőjükben megfordult az a gondolat, hogy teljesen Istennek szenteljék életüket. Lehet, hogy ez náluk valóban szívből fakadt, de kétségtelenül egyfajta szülői ösztönzéssel is számolhatunk, annyiban legalábbis, hogy az írás tanúsága szerint mindkettőjük szülei rendkívül komolyan vették a vallásos életre nevelést.

Azzal persze, hogy egymásra találtak és összeházasodtak, nyilvánvaló, hogy nem volt Istentől vett hivatásuk, különösen, mivel egy szép, harmonikus házasság képe bontakozik ki a sorokból.

Közös életükben egyébként még inkább megjelenik a vallásosság, amely behatol a mindennapjaikba, profán tevékenységeik végzésébe. Gyermekeik névadásában is mindig fontos szempont valamely szent iránti tisztelet. Így lesznek gyermekeik: Imre, Teréz, Erzsébet és József – Szent Imre, Lizői Kis Szent Teréz, Árpád házi Szent Erzsébet és Szent József nyomán. Vannak persze más okból adott nevek is, mint például Elek, aki Irén néni elhalt testvérének emlékére kapja a nevét. De érezhetően ebben is van valami misztikum, a túlvilággal való érintkezés utáni vágy.

Ezt a hitet, világlátást adták tovább gyermekeiknek is: „A szeretetet és a szigort együtt gyakoroltuk. Tisztességes embereket akarok belőlük nevelni – szokta mondani Pista. Én es-ténként, amikor imádkoztam velük, keresztet vettem a párnájukra, úgy fektettem le őket. Terézkinék érmecskét akasztottam a nyakába. A csúnya beszédet soha nem hallották otthon. De, nagyobbacska korukban, valamelyikük, valami csúnya szót elejtett. Kiküldtem a gyereket, hogy mossza ki a száját ez után a szó után. Többet nem hangzott el ilyesmi.” (62. o.)

Vallási érzéseik mélységét és erősségét jelzi, hogy a legnehezebb időkben sem lázadtak, nem zúgolódtak Isten akarata ellen. Megható az a bizalom, az a küzdeni akarás, az a könnyek között is jelen lévő derű, ahogyan elviselték a kuláklistára kerülést és a beszolgáltatások ne-héz időszakát. Különösen szép az a jelenet, mikor az asszony menteni próbálja utolsó malac-kájukat, ám a behajtók mégis elviszik: „Aztán a disznóól előtt megálltak. Megkérdeztem, hogy van szívük elvinni a malackát a tíztagú családtól. Az egyikük azt válaszolta: nem szív, hanem egy darab kötél kell ide, amit az állat lábára kötünk. Az nyomban elő is került az egyi-kük zsebéből. Elvezették előttem a malackát, én pedig úgy álltam ott, mint Lóthné. Akkor olyat tettem, amit még soha: megátkoztam őket. Még ennél is maradandóbb bennem az a kép, amikor Pista letérdelt a csűr földjére, úgy imádkozott. Kérte az Istent, ne hagyja, hogy csa-ládja elveszzen! Együtt imádkoztunk, hogy óvjon, mentse meg bennünket az Isten, segítsen át azon a keserves időszakon !” (76. o.)

Már az előző két szövegrészletben is megjelentek a vallásosságnak olyan aspektusai, melyek nem tartoznak a hivatalos egyházi gyakorlatba. Ezek az ún. néphit-elemek: mint például a fentebb említett nyakba akasztott érme, mely a primitív népeknél is megtalálható óvó-vé-dő funkciójú amulettviselés szokásához hasonló, vagy az átok, mely a kimondott szó varázss-erejébe vetett hiten alapul.

Ezek a néphit-elemek is jelen vannak az írásban, de erőteljesen összefonódnak a vallá-sosság megnyilvánulásaival, és jelenlétük által a természetfölötti a mindennapi élet világába olvad. E szemléletmód egyik jellemző momentuma: az Amerikából hazatérő Kosipos fivérek azért nem vásároltak meg egy termőföldet, mert kiderült, hogy e földön két testvér nem bírt megegyezni, és az egyik megölte a másikat. Ezt hallván bizonyosak lettek abban, hogy átok ül a földön, és elálltak vételi szándékuktól.

Látható, hogy a transzcendenciával való kapcsolat végigvonul az egész életúton, és meg-nyilvánul az élet minden aspektusában. Ezért lehet az életpálya egyik tartóoszlopa.

AMERIKA

Az írás egyik legérdekesebb pontja az Amerikáról szóló elbeszélések sora. Különösen azért érdekes ez, mert Szabács Irén maga sohasem járt Amerika földjén. Érdekes módon írásának fele mégis erről a távoli országról szól. Kezdve ott, hogy elmeséli apja kiutazását, ottani éle-tét, majd Pista családjának bemutatásakor is ezzel indít. Először hazatérésüket írja le, csak utána kezdi időrendben az eseményeket: az apásától, Kosipos Istvántól indulva meséli el az Amerikába kerülés kalandjait. Kronologikus sorrendben haladva jut el a két Kosipos (István és János), valamint családjuk hazatéréséhez, majd némi megszakítás után újra elkezdődnek az amerikai történetek: Pista unokatestvéreinek nehézkes kijutása és ottani élete.

Az írásból kibontakozó Amerika-kép nem egy „rózsaszín” világot tár elénk. Akik kimen-nek nagyon nehezen találnak munkát, hónapokig járnak egyik helyről a másikra. A 30-as, 40-es évek Amerikájában rendkívül rossz a gazdasági helyzet: Jani például egy dollárt, kosztot és szállást kap első munkahelyén fizetségül, de munkáltatói még ezen is spórolni akarván alig adnak neki enni. Amikor pedig észreveszik, hogy az éhes fiú szedés közben be-bekap az eper-

ből, kötelezik, hogy énekeljen munka közben. Az akkori viszonyok sok ember feje fölül még a födelet is elveszik: „Olyan rosszak voltak – és tovább romlottak – a gazdasági viszonyok, hogy éjjelente több ezren aludtak a Centrál Parkban, újságpapírral letakarva.” (50. o.)

Mindezen rosszak ellenére vannak jó dolgok is Amerikában: van például metró, van olyan biztosítási rendszer, amely tényleg segít a rászorulóknak. Pista unokatestvére, Lajos például a háborúban megsebesült, de a kapott pénzen farmot tudott venni. Az ügyintézési rend is jobb: Mariska esetét meséli el, aki kérvényezte Magyarországon maradt férje és kislánya kitelepülését: egyenesen a szenátorhoz fordult, aki amerikás határozottsággal két héten belül dűlőre vitte az ügyet.

Az amerikai élet mérlege végül is az, hogy ott is keményen kell dolgozni, s aki ezt nem teszi, éhezésre és koldulásra kényszerül, ám aki hajlandó áldozatot hozni, az tud dolgozni és annyi pénzt keresni, hogy itthon földet vegyen belőle. Az Amerikába vándorlás legfőbb indítéka ugyanis ez volt: hazatérni, és a kint összegyűjtött pénzen földet venni. Logikusabb volt ez a törekvés, mint a kintmaradás, hiszen Amerikában ők az alacsonyabb társadalmi réteghez tartoztak, úgy gazdasági, mint presztízszempontból. Itthon viszont felemelkedtek, nőtt a tekintélyük a közösség előtt is. Szabács Irén más családokról is ír ennek kapcsán: „Kanadás Józsi bácsinak hívták. Őt igen gazdagnak tartották. Úgy mondta – pedig szavahihető ember volt –, hogy végeláthatatlan aranybányában dolgozott. Arany fogai voltak, gyémántköves gyűrűt hordott. Ezzel vágta el az ablaküveget, szabta megfelelő méretre.” (42. o.)

Hogy a rokonok igazából mennyi pénzzel tértek haza, azt mindig titkolták, nemcsak a falu népe, de még saját családtagjaik előtt is. Irén néni sejtése szerint a Kosipos fivérek fejeként olyan 4000-5000 dollárt hozhattak haza. A falu pedig csodálattal vegyes tisztelettel adózott a hazatért honfitársaknak: „Az Amerikát, Kanadát megjárt embereknek nagy tekintélyük volt a falu gazdáinál. A hosszú, téli estéken, ha élményeikről kezdtek beszélni, nem kellett csendre inteni a jelenlévőket. A falu közös ügyeinek intézésében, a szavazás során véleményük nyomatékkal esett latba. A gazdák sok esetben kikérték a véleményüket.” (42. o.)

Azonban, ahogy a közhely is mondja: minden csoda három napig tart. Így az Amerikát megjárt emberek is lassan-lassan visszaülleszkedtek a falu társadalmába, életük ezen szakaszára a feledés homálya borult, és már nem vágytak az óceánon túlra: „Az így kialakult életünk rendje biztonságot nyújtott számunkra, kerek volt nekünk ez a kis világ. A falu kocsmájában már csak elvétve, múltat idézve, egyre ritkábban hangzott fel a nóta:

Húzd rá cigány, szakadjon a húrod,
Mert te már nekem úgysem soká húzod.
Majd ráhúzzák nekem Amerikába'
Abba' a híres New York városába'...” (45. o.)

Amerikával kapcsolatban felmerül még egy másik fontos momentum is: a kivándorlók identitásának kérdése, a kitelepülők magyarságának védelme. Valószínű, hogy valamiféle irigység, értetlenség is lehetett az itthon maradtakban, s talán ezért olyan erős itt a megőrzött magyarság hangsúlyozása. Mintha Irén néni meg akarná védeni rokonait: ők igenis magyarok maradtak. „János bácsi és családja [Pista nagybátyjéék] visszatértek a gyerekek szülőházájába, de nem veszítették el magyarságukat. A II. világháború idején Jani Indiába hajózott, hogy minél messzebb legyen, ne is halljon, ne is tudjon arról, hogy szülőházája hadban áll Magyarország ellen. Lajos repülőtiszt lett. Utólag elmondta, minden folszállásnál elfogta a félelem, hogy Magyarország fölé küldik. Életének csak egy szakaszát élte itt, mégis érezte, nem tudott

volna bombát dobni erre a földre. A háború egész ideje alatt afelett aggódott a család, hogy ne Magyarország kerüljön ki vesztesen.” (59. o.)

Megvan egyrészt ez a kötődés Magyarországhoz, de megjelenik az „amerikaiság” tudata is. Érdekes, hogy Pista unokatestvéireiről – akiknek szülei pedig magyarok – azt írja, hogy angol az anyanyelvük. Janiról pedig azt, hogy hosszú évekig hajózott a tengereken, mert csak akkor nem hiányzott neki Magyarország.

Úgy tűnik tehát, hogy akik huzamosabb ideig kint éltek, vagy esetleg ott születtek, majd hazatértek Európába, igazán sem itt, sem ott nem találják a helyüket. A visszailleszkedés is nehéz: a gyerekeket például kinevetik társaik, mert angolul beszélnek.

Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy voltaképpen mi Irén életében Amerika. Nekem úgy tűnik, a dolog nagyon összetett. Amerika olyan kuriózum, amiről sokat hallott már gyermekkorától kezdve, léte és a róla való tudás beépült tudatába, de ő maga sosem érthette el. Amerika az a pontja életének, ahol őt is megkísérti a lázadás, hiszen az őt körülvevő világ, már a gyermeki mesevilágtól kezdve erről szól. Amerika Irén számára a szabadság szimbóluma is. A bátor szegénylegényé, aki elindul szerencsét próbálni, átélve sok izgalmas, de nehéz kalandot. Szabács Irén nem indult el. Engedelmeskedett a körülményeknek, a belénevelt házaseretnek, férje döntéseinek – és maradt. Maradt szívében a vággyal, a mélyen beléivódott történetekkel, melyek szinte a saját emlékeivé váltak. Így lett a soha nem látott Amerika az életút szerves részévé.

PISTA

Irén néni életében a legjelentősebb személy a férje. Talán azért is, mert igen korán (51 évesen) elhunyt, és az elvesztésén érzett fájdalom még inkább felmagasztosította alakját. Pista úgy jelenik meg az írásban, mint az erény és a bölcsesség megtestesítője. Irén néni végig egyfajta rajongó szeretettel beszél róla. Irénnek az tetszik meg benne, hogy más, mint a többi falubeli legény: komolyabb, okosabb.

Pista annyira fontos, annyira felesége életének részévé válik, hogy halála után nem is tud mit kezdeni életével Szabács Irén, nem lát kiutat: reggelre megöszül, s többé nem veti le a gyászruhát: „Amikor megjöttünk a mezőről, a falu népét az udvaron találtuk. Nem tudtuk, mi történt. Amikor megmondták, nem fogtuk fel ésszel. Szememre vetették, hogy amikor meglátam Pistát holtan feküdni, elkezdtem szaladni, szaladtam ki a kertből, ki a világból. Utánam szaladtak, visszahoztak. Nem tudom megmondani, hová mentem volna. Önmagam előtt menekültem. Nemcsak mi nem tudtuk elfogadni a történeteket, hanem a falu népe is ott állt megdöbbenően, mozdulatlanul – jó ideig. 1921-ben, mikor Kosiposék megérkeztek Amerikából, összeszaladt a falu. Amikor elment Pista, akkor megint eljött a falu.” (81. o.)

Paradox módon, mégis Pista és az iránta érzett szeretet az, ami segít túllendülni még az elvesztésén is: „Itthon a Pista halála után lassan indult be az életünk. Keserves volt minden napja. Még mindig nem tudtam elfogadni, hogy Pista nincs többé. Elképzelésem sem volt, hogy mit fogok tenni nélküle. Könnyebb lett volna meghalnom, mint élnem. De mi lett volna akkor a hét gyermekkel, a közös családi életünkkel?” (83. o.)

A család volt az a megtartó erő, ami soha nem lankadó küzdelemre készítette a következő néhez években. Az a család, amelynek eszméje szintén Pistától származott, s amely akaratba, mint fölötte állóba, Szabács Irén tulajdonképpen belenyugodott. „A mi családunk is a természet szerint fogyott és szaporodott. Minden gyermekünket örömmel, Isten áldásaként fogadtuk. Pista a nagy család eszméjét hordozta magában. Úgy álmodta meg az öregkort, hogy

majd népes család vesz bennünket körül. Erőt, biztonságot érzett ebben. Én pedig elfogadtam az uram akaratát.” (69. o.)

Nem kell itt feltétlenül arra gondolnunk, hogy Kosipos István egy kemény, zsarnok típusú ember lett volna. Sokkal inkább van itt szó arról, hogy a feleség szeretettel, engedelmesen elfogadta férje döntéseit, mert hitt abban, hogy Pista minden tettét a felesége iránti szeretet vezérli.

ÖSSZEZÉS

Szabács Irén személyiségének van egy kulcsszava: az engedelmesség. Engedelmesség a családi hagyományoknak, a szeretett férfinak, a vallási előírásoknak, a falubéli szokásjognak. Olyanfajta alázattal, ami kérdések és ellenvetések nélkül elfogadja a rá kimért sorsot, és olyan mélységgel, ami által összerosódnak az én és a külvilág határai. Szabács Irén gondolataiba, érzelmvilágába szervesen beleépül az ősök által ráhagyott istenfélelem, a távoli Amerika – ahol ő sosem járt, s egyfajta engedelmességből soha nem is jut el –, a férj egész személyisége: múltja, vágyai, világlátása. Olyannyira beleépül, hogy mikor az asszony elmeséli életét, magától értetődően beszél el mások életét, mint olyan élményeket, melyek benne is gyökeret vertek.

Egy ember életútját nemcsak azok az események alakítják, melyeket maga is átélt, nemcsak azok a tapasztalatok hatnak rá, melyeket önmaga szerzett. Az ember társas lény, kapcsolatokban alakul, formálódik. Előfordul, hogy egy kapcsolat olyan erős, vagy az egyik személy annyira nyitott a másikra, hogy az életek egybemosódnak, s az egyik élet részévé válik a másik életnek. Ezt példázza Szabács Irén élete.

TANULMÁNY, ESSZÉ

BÉKÉS CSABA

A hidegháború eredete

BALOGH MARGIT

Elvetélt fordulatok az egyházpolitikában

Kísérletek a nemzeti katolikus egyház megteremtésére

SZÉCHENYI ÁGNES

A „fordulat évei” egy folyóirat történetében

A Válasz újraindulása és ellehetetlenülése, 1946–1949

KENDE PÉTER

A szovjet tábor belső kapcsolatrendszerének módosulása 1953 után

KOZÁK GYULA

Szent csőcselék

LŐCSEI PÁL

Békéscsaba tizenkét napja az 1956-os forradalomban

EÖRSI LÁSZLÓ

A Kisfaludy utcai felkelőcsoporthok

PETER I. HIDAS

Kanada és a magyar zsidó menekültek, 1956–1957

KENEDI JÁNOS

Kismester-dalnokok

Egy-két szó Kun Miklós könyve ürügyén

BÉKÉS CSABA

A HIDEGHÁBORÚ EREDETE

A Szovjetunió, illetve a kelet-közép-európai kommunista rendszerek összeomlása után megvalósulni látszott a hidegháború történetével foglalkozó kutatóknak az a régi álma, hogy a keleti levéltárak megnyílása választ ad majd a releváns források hiányában mindaddig megválaszolatlan kérdésekre. A moszkvai archívumok, mindenekelőtt a legfontosabb dokumentumokat őrző Elnöki Levéltár anyaga ugyan mindmáig csak erősen korlátozott mértékben áll az érdeklődők rendelkezésére, az elmúlt mintegy tíz évben nagy számban váltak ismertté az egykori szovjet vezetés és a keleti blokk politikáját megvilágító iratok, különösen a hatvanas évek elejéig tartó korszakra vonatkozóan. Mindezek alapján számos tanulmány, monográfia, forrás-közlés és dokumentumkötet látott napvilágot főként a második világháborút követő évek szovjet külpolitikájának különböző aspektusairól, a kilencvenes évek közepén pedig az Egyesült Államokban szinte egy időben jelent meg három olyan interpretációs kísérlet, melynek szerzői nem kevesebbre vállalkoztak, mint hogy az elmúlt fél évszázad során felhalmozott tudásanyag és az új források összevetésével, együttes elemzésével hoznak létre új szintézist a hidegháború kialakulásáról és annak első, korai korszakáról. John Lewis Gaddis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*, Vojtech Mastny: *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years*, valamint Vladislav Zubok–Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev* című munkái azóta is meghatározzák a hidegháború történetével kapcsolatos vitákat. Ezek a kitűnő művek ugyan sok kérdésre új vagy újszerű válaszokat adtak, azonban számos területen egymástól is markánsan különböznek, így hát most sem született meg a mindenki számára elfogadható *Egy Igaz Olvasat*: ilyenre valójában nincs is szükség; ebben mindenképpen egyetérthetünk Melvyn P. Lefflerrel, aki legutóbbi tanulmányában maga is a „termés” áttekintésére, elemzésére vállalkozott. Az említett új monográfiák ugyanis nem csak hogy nem eredményezték valamiféle tudományos konszenzus kialakulását, hanem éppen hogy új lökést adtak a különböző iskolák között régóta folyó viták feléledésének.

A hidegháború története mint műfaj, lényegében amerikai tudományág volt egészen az 1980-as évekig, amelynek három fő iskolája létezett. A tradicionális vagy realista irányzat képviselői lényegében azt vallották, hogy a Szovjetunió, illetve Sztálin agresszív expanziós törekvései voltak felelősek a hidegháború kialakulásáért. Az ún. revizionisták az 1960-as évektől ennek az ellenkezőjét állították, vagyis hogy alapvetően az Egyesült Államok gazdasági expanziója váltotta ki a hidegháborút; a szovjet lépések csupán logikus reakciónak tekinthetők. Az 1980-as években megszületett posztrevizionista iskola, amelynek vezéralakja John Lewis Gaddis úgy próbált szintézist létrehozni, hogy igyekezett mindkét korábbi interpretáció érvanyagából a racionálisnak tekintett elemeket felhasználni, ugyanakkor a fő felelősség tekintetében végül ez az irányzat is a sztálini politika szerepét hangsúlyozza elsősorban. Lényegében ezt teszik az említett három új monográfia szerzői is, amiből akár arra is következtethet-

nénk, hogy legalább ebben az alapvető kérdésben konszenzus született. Ez azonban koránt sincs így: Melvyn P. Leffler korábban említett tanulmányában például az elmúlt évtized új irodalmának áttekintése alapján határozottan fenntartja korábbi álláspontját, miszerint a hidegháború kialakulásáért mindenekelőtt az Egyesült Államokat terheli a felelősség.

Az eddig előkerült nagyszámú új forrás sem hozott tehát igazi áttörést a hidegháborúval foglalkozó kutatások terén: a témát vizsgáló szakembereknek ezután is maguknak kell kialakítaniuk a saját interpretációjukat a sokszor többféleképpen is értelmezhető dokumentumok gondos elemzésével, a régi és az újabb irodalomban kifejtett érvek összehasonlító vizsgálatával, az ismert és az új információk kritikai egybevetésével, és mindezeket túl az ismeretek kontextusba való helyezésével és a dolgok logikájának lankadatlan kutatásával.

Mindezek figyelembevételével az alábbiakban a magam részéről arra teszek kísérletet, hogy két alapvető kérdésre adjak választ:

1. Az Egyesült Államokat vagy a Szovjetuniót terheli inkább felelősség a hidegháború kialakulásáért?

2. Volt-e Sztálinnak terve a kelet-közép-európai térség szovjetizálására, illetve hogy a kommunista hatalomátvétel oka vagy pedig következménye volt a szövetséges nagyhatalmak közötti szakításnak, a hidegháború kialakulásának?

Az első kérdést illetően a magam részéről úgy gondolom, hogy a ma ismert források alapján valójában nem dönthető el teljes egyértelműséggel, hogy melyik fél kezdte a hidegháborút. Egyoldalú felelősség helyett inkább az egymás szándékai iránti kölcsönös gyanakvás folyamatos és fokozatos erősödéséről, a kölcsönös bizalomvesztésnek egy olyan eszkalációjáról beszélhetünk, amely bizonyos értelemben szükségszerűen vezetett ehhez a konfliktushoz. Ez annál is inkább valószínű, mert azt ma már egyértelműen lehet tudni, hogy a hidegháborút egyik fél sem akarta. Nemcsak, hogy egyik fél sem volt érdekelt benne, hanem arról van szó, hogy azok a konkrét lépések, amelyek mindkét fél részéről egyenként végül összességükben a hidegháborús konfliktus kialakulásához vezettek, önmagukban nem ezt célozták.

Miért történt hát mégis minden úgy, ahogyan történt?

Az, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió között ellentétek lesznek a háború után, nem volt váratlan dolog, tulajdonképp az lett volna furcsa, ha egyáltalán nem lett volna köztük ellentét, és olyan relatíve korrekt (fegyver)baráti együttműködés folytatódott volna békeidőben is, mint amit a háború kényszere hozott annak idején. Az igazi kérdés az, hogy a szembenállásnak ez az 1949 és 1953 között megvalósult drasztikus formája, a totális konfrontációra és egymás létjogosultságának teljes tagadására épülő, kimondottan primitív változata miért alakult ki? Különösen annak tudatában érdekes ez, hogy kelet–nyugati viszony, illetve szovjet–amerikai viszony létezett a két világháború között, valamint 1953 után egészen a Szovjetunió összeomlásáig is, és ez a viszony egyik korábbi vagy későbbi korszakban sem mutatta ugyanezeket a totálisan ideologikus jellemzőket.

Melyek voltak tehát azok az érdekek, motívumok és konkrét lépések, amelyek végül a hidegháborús konfrontáció kialakulásához vezettek?

A Szovjetunió szerepével kapcsolatos legfontosabb kérdés: vajon alapvetően egy *agresszív, expanziós törekvés* jellemezte a sztálini politikát ebben az időszakban, vagy inkább egy reálpolitikai belátásokra alapozott *óvatos visszafogottság*? A kérdésre a könnyebb megjegyezhetőség (és talán még inkább: idézhetőség) érdekében mind a korábbi, mind pedig a legújabb feldolgozások igyekeznek egyértelmű, vagy-vagy típusú választ adni: a revizionista irányzat képviselői hagyományosan az utóbbi nézetet vallották, míg Gaddis, Mastny valamint Zubok és Pleshakov – bár eltérő hangsúlyokkal – a szovjet biztonsági igényekből fakadó expanziós szándékot tartják a fő jellemzőnek. Én viszont úgy gondolom, hogy ez két

tényező jól megfért egymással a szovjet politikában, mert mindegyiknek megvolt a maga nagyon is fontos szerepe.

A szovjet külpolitikának a fő célja ebben az időszakban – valamennyi új feldolgozás szerint – a minél nagyobb biztonság elérése volt. Ehhez alapvetően egy hagyományos stratégiai szemlélet, vagyis a *nagyobb terület: nagyobb biztonság* elve szolgáltatott elméleti alapot. Ennél újabbat, jobbat, Sztálin sem tudott kitalálni, ez a cári örökség része volt, és ezt a doktrínát igyekeztek is maximálisan alkalmazni, így próbálva igazolni a valóban létező szovjet expanziós törekvéseket.

A balti államok és Kelet-Közép-Európa esetében a jogos szovjet biztonsági igények elismerése jegyében mindezt a nyugati szövetségesek is tolerálták (erre később még részletesen kitérek), így ez az expanzió nem okozott valódi konfliktust a Nyugattal. Ez Sztálin számára elsődleges fontosságú volt, hiszen ma már biztosan tudjuk, hogy 1947 előtt nem állott érdekében, és ezért nem is kívánta felmondani a kooperációt a nyugati nagyhatalmakkal.

Az igazi kérdés számomra éppen ezért az, hogy mivel magyarázhatók *azok* a szovjet expanziós törekvések, amelyek a nyugati szövetségesek potenciális érdekeit sértve, határozottan a konfrontáció veszélyét hordozták magukban.

Ilyenek voltak a tengerszorosok ellenőrzése ügyében Törökországhoz intézett ultimátumok, az Észak-Írán megtartására irányuló próbálkozás, a japán megszállásban való részvétel igénye, az olasz gyarmatok iránti igény bejelentése, és bizonyos értelemben ide tartozik a német jóvátétellel kapcsolatos szolidnak éppen nem nevezhető szovjet politika is.

A választ erre a kérdésre *a soha vissza nem térő alkalom kényszere* tézisében fogalmaznám meg. Mit is jelent ez igazából? Sztálin nagyon jól tudta, mi történt az első világháború után: a győztesek érdekei szerint létrejött egy olyan békerendezés, amely Európa térképét teljesen átrajzolta. Oroszország mint vesztes nem tudott mindebben részt venni, tehát nem volt esélye területi nyereségre szert tenni. A második világháború befejezése után azonban a Szovjetunió pozíciója és nemzetközi presztízse soha nem remélt mértékben megerősödött, Sztálin számára tehát logikusnak látszott, hogy országa érdekei minél nagyobb mértékben érvényesüljenek a háború utáni békerendezés során. Sztálin azt is nagyon jól tudta, hogy a rendezés – ugyanúgy mint az első világháború után – jó esetben egy-két év alatt megtörténik, és úgy vélte: ez alatt az idő alatt sok mindent meg lehet és meg is kell próbálni. Hiszen most minden képlékeny, most minden olyan állapotban van, hogy ez különösebb veszély nélkül megtehető. Az is világos volt számára ugyanakkor, hogy ha megtörténik egy ilyen rendezés, azt követően már csak nagyon komoly konfliktusok, új háborúk árán, adott esetben új világháború árán lehet újabb területekhez jutni, ami a nagyobb terület: nagyobb biztonság alapelve szerint mindvégig a fő szempont volt. Zubok és Pleshakov egy fontos dologra hívja fel a figyelmet: arra, hogy ezek a nyugati hatalmak türelmét nagyon is próbára tevő próbálkozások igazából nem voltak valódi agresszív expanziós törekvések és igények. Nem véletlen, hogy ezek a követelések sok esetben később egyszerűen eltűntek. Ha ugyanis megfelelő határozott ellenállásba ütközött egy-egy próbálkozásuk, a szovjetek felhagytak annak erőltetésével. Ezért vonultak ki végül 1946 tavaszán Észak-Íránból, és ezért szűntek meg az Ankara elleni fenyegetések is, amikor a szovjet hírszerzés megtudta, hogy az Egyesült Államok katonai fellépést fontolgat Törökország védelmében.

Ugyanakkor fontos szempont az is, hogy Nyugaton mindezeket mégis valódi expanziós törekvésnek, valódi agresszív szándéknak értelmezték és fogták fel, és ily módon ezek – Sztálin szándékaival ellentétben – a konfrontáció eskalálódásának nagyon fontos elemeivé váltak.

Sztálin expanziós törekvéseit tehát nézetem szerint egy sajátos kettősség jellemezte:

1. Ezek egy része cinikusan pragmatikus, az aktuális hatalmi szövetségi viszonyokhoz igazított és a reálpolitikai lehetőségek maximális kihasználását célzó elképzelés volt.

2. Más részük viszont *próba-szerencse* alapon végrehajtott irreális próbálkozás volt, amely inkább a későbbi, hrucsovi kalandor-külpolitika jellemzőivel mutatott rokon vonásokat.

Mit is jelent mindez? Mindenekelőtt azt, hogy 1940-ben, Molotov berlini tárgyalásai idején, amikor egy rövid ideig a német „szövetség” volt az időszerű viszony, a szovjet érdekszféra egészen másképpen alakult, mint néhány évvel később, a háború közepén, illetve a háború végén. Akkor az a tengerszorosok ellenőrzését, a Perzsa-öblöt, az Arab-tengert foglalta magában, illetve Észak-Kína visszaszerzése volt a cél. Ismeretes, hogy a Perzsa-öböl és az Arab-tenger később, a háború alatt és után fel sem merült mint a szovjet befolyási övezet része: azt, hogy 1940-ben ezeket a területeket Sztálin a Hitlerrel való egyezkedés során „megszereshetőnek” tartotta, azzal magyarázható, hogy azok egy *harmadik fél*, a Németországgal éppen háborúban álló Nagy-Britannia érdekeltségét képezték.

Jellemző, hogy ebben az időszakban Kelet-Európában, – ami később a legfontosabb terület lett az expanzió szempontjából – a Szovjetuniót csak Bulgária érdekelte. Persze nem véletlenül, hiszen Kelet-Európa ekkor kvázi potenciális német élettérnek számított. Fontos szempont az is, hogy Szahalinra és a Kurili-szigetekre sem jelentettek be igényt, amelyek később szintén előkelő helyen szerepeltek a szovjet expanziós törekvések között, mert egy ilyen lépés a Németországgal szövetséges Japán érdekeit sértette volna.

A Szovjetunió elleni német támadás után azonban minden alapvetően megváltozott: az új szövetségi rendszer a szovjet vezetés számára az érdekszféra-politika terén is új prioritások kijelölését tette szükségessé.

Ekkortól a sztálini figyelem fokozatosan Kelet-Európa felé fordult, hiszen a háborús helyzet kedvező alakulásával egyre inkább remélhető volt, hogy ez a terület, – amely addig az éppen legyőzött alatt álló Németország élettérét képezte – hamarosan gazda nélkül marad. Ez kiváló alkalmat teremtett arra, hogy a háború után a Szovjetunió mindig is sebezhetőnek tartott nyugati határainak a biztonságát egy baráti államok alkotta övezet létesítése garantálja. 1941 végétől kezdődően a forrásokban egyre gyakoribbak az utalások egy ilyen elképzelés körvonalázódását illetően, az Ivan Majszkij vezette bizottság által 1944 januárjában kidolgozott tervzet pedig már koncepcionálisan is megfogalmazta ezt a törekvést. Ez a terv a háború utáni időszakban Észak-Európában kifejezetten egy semleges zóna létrehozását tartotta volna kívánatosnak a Szovjetunió biztonsága érdekében, az ország nyugati határai mentén fekvő országokkal való jövőbeli kívánatos viszonyt pedig lényegében az 1948 után kialakult szovjet–finn kapcsolatok jellemzőihez hasonlónak írta le.

Mindez ugyanakkor Sztálin reményei szerint a nyugati szövetségeseikkel való konfliktus vállalása nélkül lett volna megvalósítható, hiszen most is, mint 1940-ben Berlinben, a Szovjetunió egy *harmadik fél*, – ráadásul ez esetben az éppen közösen legyőzött ellenség, Németország – rovására kívánta befolyási övezetét kiterjeszteni.

Az expanziós törekvésekkel együtt azonban az *óvatosság és mérsékletesség* is jelen volt a sztálini külpolitikában ebben az időszakban. Sztálin ugyanis kifejezetten óvakodott attól, hogy a *Nyugat közvetlen érdekszférájába* avatkozzon be. Erre jól ismert példákat lehet említeni: a szovjet vezetés nem nyújtott támogatást a görög kommunista partizánoknak, nem támogatta Jugoszlávia területi igényeit Olaszországgal és Ausztriával szemben, a nyugati kommunista pártok számára népfrontpolitika volt ebben az időszakban érvényben, és a nemzeti újjáépítésben való hatékony részvétel volt az egyik fő feladatuk, nem pedig a hatalom megragadása. Talán még ezeknél is fontosabb azonban, hogy Sztálin a kínai polgárháborúban nem támogatta Maót, mert úgy gondolta, hogy bizonyos értelemben Kína nyugati érdekszférának

számít, és attól tartott, hogy a kommunisták támogatása és hatalomra juttatása Kínában az Egyesült Államokkal való összeütközést eredményezné. Sztálin még 1949-ben is tett olyan konkrét kijelentéseket, amelyek a jaltai egyezményre utaltak vissza, és ezt a fajta aggodalmat hangsúlyozták. Sőt bizonyos mértékig még Kelet-Közép-Európa szovjetizálási folyamatát is befolyásolta ez az óvatosságra való törekvés. Ez mindenekelőtt abban érhető tetten, hogy elsősorban azokban az országokban szorgalmazták, illetve engedélyezték, hogy a helyi kommunista párt viszonylag korán döntő hatalmi pozícióba kerüljön, ahol erre a helyi viszonyok is lehetőséget teremtettek, és mindezt viszonylag békés eszközökkel lehetett véghezvinni.

Az Egyesült Államok szerepével, illetve felelősségével kapcsolatban a fő kérdés úgy merül fel, hogy a korabeli amerikai politika vajon csupán folyamatosan reagált a konfrontáció irányába ható szovjet lépésekre, vagy pedig ezeket a lépéseket éppen a szovjet biztonsági érdekeket sértő amerikai intézkedések provokálták ki?

Kizárásos válasz szerintem erre a kérdésre sem adható, mert lényegét tekintve a kérdésben foglalt mindkét állítás igaz.

Az utóbbival kezdve: az Egyesült Államoknak számos olyan lépése, illetve politikai tette volt ebben az időszakban, amelyek szándékuk ellenére, egyszerűen az összeegyeztethetetlenység, vagyis a két politikai rendszer alapvetően eltérő jellege miatt mégis konfliktus forrásává váltak a Szovjetunióval fenntartott kapcsolatban.

A legfontosabb ezek közül a háború utáni világ berendezésére vonatkozó amerikai elképzelések, vagyis az „egy világ koncepció”, a nyitott piacok elve és a demokrácia propagálása. Mindezek eleve ellentétben álltak a szovjet érdekekkel, és Moszkvában nem növelték az Egyesült Államok iránti bizalmat. Az amerikai elképzelések alapján létrehozott Világbank és Nemzetközi Valutaalap piacgazdaságot feltételezett, ezért a Szovjetunió nem csatlakozott ezekhez az intézményekhez. A távolmaradás viszont növelte iránta a nyugati partnerekben az eredendően is meglévő bizalmatlanságot. Mindez előrevetítette a nagyhatalmi koalíció későbbi felbomlását.

Az atombomba létrehozása szintén olyan fejlemény volt, amely az eredeti szándékoktól függetlenül végül szükségszerűen járult hozzá a hidegháborús konfrontáció elmélyüléséhez. A tengelyhatalmak ellen kifejlesztett szuperfegyver ugyanis Sztálin számára a háború végére kialakult hatalmi egyensúly megbontását jelentette, amely a szovjet vezetést válaszlépések megtételére kényszerítette. Jól működő hírszerzésük révén már korán tudtak a készülő bombáról, 1943-tól a szovjetek saját kísérletekbe kezdtek, 1946 januárjában pedig Sztálin már egy nukleáris szuperhatalom létesítésére adott parancsot az orosz atomtudósoknak. Az ekkor megkezdődött szovjet–amerikai fegyverkezési verseny viszont törvényszerűen siettetette a konfrontációs tendenciák erősödését.

A németkérdés és a Marshall-terv viszont olyan problémák, melyek arra szolgáltatnak példát, hogy ezekben a kérdésekben az Egyesült Államok politikáját alapvetően az határozta meg, hogy elhárítsák azt a veszélyt, amit a szovjet befolyásnak Európa nyugati felére történő kiterjesztése jelenthetett volna.

Németország megosztottsága, pontosabban a szovjet megszállási zóna léte, véleményem szerint eleve kudarcra ítélt minden olyan törekvést, amely a háború utáni rendezés során Németország egységének helyreállítását tűzte ki célul. Habár eredetileg mind a nyugati szövetségesek, mind pedig a Szovjetunió az egyesítés mellett voltak, hamar kiderült, hogy a megvalósítással kapcsolatos elképzelések egyeztetésére nincs remény. Sztálin ugyanis a tartós megosztottságban a német revansizmus újjáéledésének veszélyét látta, s ezért hajlott az egyesítésre, ám – érthető módon – legnyugatibb és talán legértékesebb hódítását, Németország keleti felét csak megfelelő ellentételezés esetén lett volna hajlandó feladni. Sztálin egy olyan

Németországot szeretett volna, amely gazdaságilag-katonailag gyenge, s így nem jelent további fenyegetést a Szovjetunióval szemben, ugyanakkor semleges, tehát nem válhat részévé egy esetleges későbbi szovjetellenes szövetségnek. A semlegességhez emellett Moszkvában olyan reményeket is fűztek, hogy az feltétlenül a nyugati befolyás csökkenését eredményezné, ez pedig – számolva a háborút követő rendkívüli gazdasági helyzet és nyomor erjesztő hatásával – jelentősen megkönnyíthette volna a kommunista párt, s azon keresztül a Szovjetunió befolyásának az egész országra történő kiterjesztését.

Valószínű, hogy Sztálin nem is egy szovjetizált, hanem inkább egy finlandizált Németországot képzelt el végcélként, hiszen biztonsági igényeinek az is kiválóan megfelelt volna. Abban viszont aligha reménykedhetett, hogy egy kommunista rendszer kiépítését a nyugati nagyhatalmak, mindenekelőtt az Egyesült Államok ölbe tett kézzel nézték volna. A valóságban azonban számukra a semlegesség sem volt elfogadható, hiszen ez egy olyan vákuumot konzerált volna a kontinens kellős közepén, ami beláthatatlan veszélyt jelentett volna az európai státus quó-ra. Éppen ezért az amerikai vezetés, hamar belátva a megegyezés reménytelenségét – mentsük, ami menthető alapon – már 1946 elejétől az önálló Nyugat-Németország létrehozásán munkálkodott.

Ma már tudjuk, hogy az igazi fordulópontra a szovjet–amerikai viszony alakulásában nem a Truman-doktrína meghirdetése, hanem a Marshall-terv bejelentése volt. A terv hivatalosan Európa újjáépítését célozta, valójában azonban az egyik fő feladata a potenciális szovjet befolyás kizárása volt a háború sújtotta Nyugat-Európában és mindenekelőtt Németország nyugati zónáiban. A Marshall-terv tehát az amerikai feltartóztatási politika egyik első és leghatékonyabb eszközévé vált. Mindez még nem vezetett volna feltétlenül szakításhoz a két szuperhatalom között, ám az a körülmény, hogy a segélyt a Szovjetunió és a kelet-közép-európai államoknak is felajánlották, olyan stratégiai csapdát jelentett Sztálin számára, amiből csak vesztesen lehetett kikeveredni. Ha ugyanis elfogadja az ajánlatot, akkor a nyugati befolyást tartósan fönntartja és újáteremt a kelet-európai érdekszférájában; ami számára nem volt elképzelhető. Ha viszont elzárja Kelet-Európát ettől a programtól és annak hatásától, akkor ő maga hajtja végre Európának azt a kettészakítását, amit a Nyugattal való kooperáció fenntartása érdekében Sztálin is igyekezett elkerülni. Minthogy ezt a dilemmát még ő sem tudta feloldani, mint tudjuk, Sztálin némi habozás után végül a szakítás mellett döntött.

A másik alapvető kérdésre, vagyis, hogy Kelet-Közép-Európa szovjetizálása *oka*, vagy pedig *következménye* volt-e a hidegháború kialakulásának, nézetem szerint, szintén nem adható kategorikus, azaz igen-nem, is-is vagy akár sem-sem típusú válasz.

A nyugati szövetségesek ugyanis a Szovjetunió kelet-közép-európai hódításait kezdettől fogva hallgatólagosan tudomásul vették, bár kétségtelenül reménykedtek abban, hogy Sztálin nem feltétlenül fog a térség szovjetizálására törekedni, ahogyan az a balti államokkal történt, hanem itt megelégszik egyfajta *regionális finlandizáció* nyújtotta biztonsági garanciákkal. A reménykedésen túl mást nem is igen tehettek, hiszen, ha nem akartak háborút indítani a Szovjetunió ellen – ami a legkevésbé sem állt érdekükben – a nyugati hatalmaknak nem voltak hatékony eszközeik a kelet-európai fejlemények befolyásolására. A sztálini vezetés ugyanakkor stratégiaileg elsőrendű fontosságúnak tekintette ezt a területet, és Zubok és Pleshakov könyvéből ma már tudjuk, hogy háborús konfliktust is készek voltak vállalni a térség megtartása érdekében. Ezért azután a szovjetek még az amerikaiak és a britek – meglehetősen ritka és nem túl határozott – tiltakozásait is legtöbbször a „belügyekbe” való beavatkozásnak tartották, s ez csak tovább növelte eredendő bizalmatlanságukat és gyanakvásukat a nyugatiak valódi kooperációs szándékait illetően.

A Kelet-Közép-Európa regionális finlandizációját illető nyugati reményekkel látszólag összecseng a korábban említett Majszkij-terv. Csakhogy ez a javaslat 1944 januárjában készült, amikor a szovjet vezetés még nem láthatta előre a jövőt, vagyis, hogy nagyon hamar nem csupán befolyást gyakorolhat majd az adott terület fölött, hanem azt teljes mértékben birtokba veheti.

A térség semlegesítésére vonatkozó mindkét említett elképzelés szépséghibája tehát az, hogy azok – az első esetben még, a másodikban már – a *birtokon kívüliség* alapjáról fogalmazódtak meg: ezért nem tekinthető a Majszkij-terv olyan bizonyítéknak, amely Moszkva szovjetizálási törekvéseinek hiányát igazolhatná az 1947 előtti időszakban, és ugyanezért nem volt realitása a finlandizált Kelet-Közép-Európára vonatkozó nyugati vágyaknak sem a második világháború után.

Mindezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a Nyugat számára a térségről való kényszerű lemondást nagymértékben megkönnyítette, hogy a szovjet terjeszkedés nyugati határa – Németország és Ausztria keleti felének leszámításával – nagyjából Európának azt a periferikus részét foglalta magában, amely a korábbi századokban is mindig a török, orosz és Habsburg-birodalmak részét vagy befolyási övezetét, a két világháború között pedig Németország potenciális életterét képezte, ahol a nyugat-európai nagyhatalmaknak hagyományosan sohasem volt komoly befolyása.

Kelet-Közép-Európa szovjetizálása tehát *közvetlenül* nem befolyásolta a kelet-nyugati viszony alakulását, így – bár mindmáig sokan állítják ennek az ellenkezőjét – *nem volt oka* a hidegháború kialakulásának. A korábban kifejtettekén túl ezt a bizonyítja legjobban, hogy amennyiben a Nyugat valóban „casus belli”-nek tekintette volna a kommunista hatalomátvétel veszélyét a Szovjetunió által felszabadított és megszállt területeken, akkor az 1947 márciusában valójában a *további* kommunista terjeszkedés feltartóztatása céljából meghirdetett Truman-doktrínát már 1945–46-ban életbe kellett volna léptetni. A legújabb kutatások ugyanis azt mutatják, hogy a formális közjogi állapotoktól és többnyire koalíciós politikai be rendezkedéstől függetlenül a régió valamennyi országában már ekkor olyan meghatározó pozícióban voltak a helyi kommunista pártok, amelynek alapján sokkal inkább beszélhetünk kvázi szovjetizált (Albánia, Jugoszlávia, Bulgária, Lengyelország) és preszovjetizált (Magyarország, Csehszlovákia) országokról, mintsem demokratikus közjátékról vagy korlátozott parlamenti demokráciáról.

Közvetett formában, *áttételesen* azonban mégis volt bizonyos hatása a kelet-európai helyzet folyamatos romlásának a Szovjetunióval kapcsolatos nyugati politika alakulására. Mivel ugyanis a nyugati politikusok saját közvéleményük előtt nem vallhatták be, hogy hallgatólagosan tudomásul vették: Kelet-Közép-Európa a Szovjetunió kizárólagos érdekszféráját képezi, ezért időről-időre kénytelenek voltak a szovjetizálási folyamat egyes drasztikus, agresszív lépéseit nyilvánosan, olykor kemény hangon bírálni. Ez bizonyos értelemben visszahatott a belső politikai diskurzus alakulására, azt az amúgy is meglévő gyanakvást erősítvén, hogy a szovjet vezetés megbízhatatlan, agresszív, egyoldalú biztonságra törekszik, tehát nem érdemes vele tovább együttműködni, kooperálni.

Az a Keleten és Nyugaton egyaránt máig népszerű tétel sem igazolható a források alapján, hogy Kelet-Közép-Európa szovjetizálása egyenes következménye volt a nagyhatalmi koalíció megbomlásának, a Truman-doktrína és a Marshall-terv meghirdetésének, vagyis hogy Sztálin 1947 előtt nem tervezte a térség országainak szovjet mintára történő átalakítását. Kétségtelen ugyan, hogy a kommunista hatalomátvétel folyamatának felgyorsítására és befejezésére, valamint a sokszor egymással is konfliktusban álló országok egy táborba terelésére, a Kominform megalakítására valóban a Marshall-terv nyomán előállt, korábban említett csapdahelyzet kö-

vetkezményeként került sor, mindenek azonban komoly előzményei voltak. A fenti tételt rendszerint azzal szokták alátámasztani, hogy az új források tanúsága szerint is a helyi kommunista vezetők a háború utáni első néhány évben kevés információt kaptak Sztálin szándékairól, illetve, hogy mind ez idáig semmilyen „forgatókönyv” nem került elő a hatalomátvétel lebonyolítására vonatkozóan. A valóságban viszont a kommunista pártok nagyon is tisztában voltak a feladatukkal és ennek megfelelően cselekedtek. A *közvetlen cél* ugyanis nem a hatalom átvétele volt, hanem a demokratikus intézményrendszer formális fenntartása mellett olyan hatalmi monopólium megszerzése, amely lehetőséget teremt a szovjet rendszer fokozatos, „békés” úton történő, zökkenőmentes, azaz polgárháború nélküli bevezetésére. Sztálin ugyanis mindezt a nyugati szövetségesekkel fenntartott kooperáció alapján képzelte megvalósíthatónak. Ezt a nagyon is létező „forgatókönyvet” egy magyar forrás, Rákosi Mátyásnak az MKP KV 1946. május 17-i ülésén elmondott beszéde tartalmazza. Rákosi, aki a béketárgyalások előkészítése ügyében március végén titkos küldetésben Moszkvába utazott, április 1-jén tárgyalt Sztálinnal és Molotovval, és az ott hallottakat osztotta meg a párt vezetőivel. A beszédben három, Sztálintól származó, rendkívül figyelemre méltó információ szerepel:

1. A szovjet vezetés tervbe vette egy új kommunista világszervezet létrehozását (a Rákosi által részletesen leírt modell megegyezik a későbbi Kominformmal).
2. Az elkövetkező húsz-harminc évben Sztálin szerint nem lesz újabb világháború.
3. Új helyzet állt elő az osztályharc terén.

A beszédnek erre a harmadik tételre vonatkozó részét annak nagy jelentősége miatt teljes terjedelemben idézem: „Ennek a koncepciónak egyik része az, hogy a változott viszonyok között, amelyik országban meg fog érní a proletariátus felszabadításának, vagy a szocializmusnak az előfeltétele, ott meg is fogják tenni, tekintet nélkül arra, hogy kapitalista környezetben van-e az illető ország, vagy nem. Ez is egy új perspektíva, ami annyit jelent, hogy abban az országban, ahol a Kommunista Párt munkájának eredményeképpen ezek az előfeltételek megvannak, ott meg is kell valósítani. Ez minden kommunista pártnak egy újabb serkentés, mert mostan elsősorban a saját munkájuktól függ, hogy megteremtik-e a saját hazájukban a proletariátus felszabadításának előfeltételeit.”

Ez az 1946 tavaszán Moszkvából érkezett „serkentés” Magyarországon is megtette a hatását, az erőgyűjtés szakasza véget ért, a teljes kommunista hatalomátvétel kezdetét valójában ettől az időponttól számíthatjuk. A sztálini koncepció egyik része tehát szinte maradéktalanul teljesült, 1948 közepére Kelet-Közép-Európa szovjetizálása lényegében befejeződött, mégpedig polgárháború nélkül. Mindez azonban végül mégsem az eredeti elképzelés szerint történt, mivel ezzel egyidejűleg a nyugati szövetségesekkel való együttműködést – a fent vázolt okok miatt – nem sikerült fenntartani. A „szocialista világtrend” kiterjesztésére így új viszonyok között, a kibontakozó hidegháború légkörében kellett sort keríteni, amihez viszont 1947 szeptemberében a Kominform megalakításával egy újabb, most már félreérthetetlen moszkvai serkentésre volt szükség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- G. M. ACYIBEKOV: Kominform i poszlevoennaja Jevropa, 1947–1956 gg. Asszociacija isszledovatyelaj roszszijszkovo obszcsesztva XX veka. Moszkva, 1994, Roszszija Molodaja.
- BARÁTH MAGDOLNA: Pártközi kapcsolatok (MKP-SZK(b)P, 1953–1947. Kézirat.)
- BÉKÉS CSABA: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
- BÉKÉS CSABA: Soviet Plans to Establish COMINFORM in Early 1946. *Cold War International History Project, Bulletin*, 10. sz. 1998
- BEREND T. IVÁN: Terelőúton. A hidegháború kibontakozása és a „fordulat éve”, *Mozgó Világ*, 1999. 5. sz. 93–102. o.
- BORHI LÁSZLÓ: *Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon 1944–1949.* Debrecen–Budapest, 1997, Kossuth Egyetemi – MTA Történettudományi Intézet.
- BORHI LÁSZLÓ: A hívatlan birodalom. Magyarország és a szovjet hegemonia, 1945–1953, *Válóság*, 1999. 1. sz. 75–89. o.
- LYNN ETHERIDGE DAVIS: *The Cold War Begins: Soviet-American Conflict over Eastern Europe.* Princeton, 1974, Princeton University.
- JOHN LEWIS GADDIS: *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947.* New York, 1972, Columbia University.
- JOHN LEWIS GADDIS: *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy.* New York, 1982, Oxford University.
- JOHN LEWIS GADDIS: *We Now Know. Rethinking Cold War History.* Oxford, 1997, Clarendon.
- CHARLES GATI: *Magyarország a Kreml árnyékában.* Budapest, 1990, Századvég.
- LEONYID GIBIANSZKIJ: Kak voznyik Kominform. Po novüm arhivnüm matyerialam. *Novaja i novejsaja isztorija*, 1993. 4. sz.
- FRANCESCA GORI–SILVIO PONS (szerk.): *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–1953.* London, 1996.
- HAJDU TIBOR: Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.* Tanulmányok. Szerkesztette és a bevezetőt írta Romsics Ignác. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány. 195–201. o.
- DAVID HOLLOWAY: *Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1954.* New Haven, 1994, Yale University.
- MELVYN P. LEFFLER: *A Preponderance of Power. National Security, the Truman Administration and the Cold War.* Stanford, 1992, Stanford University.
- MELVYN P. LEFFLER: The Cold War: What Do „We Now Know”? *American Historical Review*, 1999. április. 501–524. o.
- LUNDESTAD, GEIR: *The American Non-Policy Toward Eastern Europe 1943–1947.* New York, 1975, Columbia University.
- IVAN M. MAJSZKIJ: A jövő világ kívánatos alapelveiről (1944). Közreadja és bevezeti Baráth Magdolna. *Külpolitika*, 1996. 3–4. sz. 154–184. o.
- VOJTECH MASTNY: *Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare and the Politics of Communism, 1941–1945.* New York, 1979, Columbia University.
- VOJTECH MASTNY: *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years.* New York, 1996, Oxford University.
- Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerkesztette és az utószót írta Izsák Lajos és Kun Miklós. Budapest, 1994, Századvég.

- G. P. MURASKO–A. F. NOSZKOVA: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében 1945–1948. *Múltunk*, 1996. 2. sz. 49–80. o.
- NAGY FERENC: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Budapest, 1990, Európa – História. 1–2. köt.
- NORMAN NAIMARK–LEONID GIBIANSKII (szerk.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. Boulder, 1997, Westview.
- NORMAN NAIMARK: *The Russians in Germany A history of the Russian Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Mass, 1995, Harvard University.
- Nemzetközi szerződések, 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződésai*. Feldolgozta és a tanulmányokat írta Halmosy Dénes. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi.
- SCOTT D. PARRIS–MIKHAIL M. NARINSKY: *New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947. Two Reports*. Working Paper No 9. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Cold war International History Project, Washington D. C.
- VLADIMIR O. PECHATNOV: *The Big Three after World War II: Documents on Soviet Thinking about Post War Relations with the United States and Great Britain*. Working Paper No 13. Woodrow Wilson International Center for Scholars, Cold war International History Project, Washington D. C.
- RAINER M JÁNOS: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In *A fordulat évei. Politika, képzőművészet, építészet, 1947–1949*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 17–39. o.
- RÁKOSI MÁTYÁS: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Feitl István és mások. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág. 1–2. köt.
- DAVID REYNOLDS (szerk.): *The Origins of the Cold War in Europe. International Perspectives*. New Haven, 1994, Yale University.
- MICHAEL M. SHENG: *Battling Western Imperialism: Mao, Stalin and the United States*. Princeton, 1997, Princeton University.
- K. J. Vorosilov marsall jelentései a Tildy-kormány megalakulásáról. Közreadja és bevezeti Vida István. *Társadalmi Szemle*, 1996. 2. sz. 60–94. o.
- Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953*. Felelős szerkesztő: G. P. Murasko. Moszkva–Novoszipirszk, 1997–1998. 1. tom. 1944–1948 gg.; 2. tom. 1949–1953
- ODD ARNE WESTAD–SVEN HOLTSMARK–IVOR B. Neumann (szerk.): *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–1989*. New York, 1994, St Martin's.
- ZUBOK, VLADISLAV–PLESHAKOV, CONSTANTINE: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge–London, 1996, Harvard University.

BALOGH MARGIT

ELVETÉLT FORDULATOK AZ EGYHÁZPOLITIKÁBAN KÍSÉRLETEK A NEMZETI KATOLIKUS EGYHÁZ MEGTEREMTÉSÉRE

Az 1956-os Intézet 1998. szeptember 10–11-én rendezte meg *A fordulat évei, 1947–1949* című konferenciáját. Az alábbi tanulmány az ott elhangzott előadás alapján készült. Abból indultam ki, hogy a szovjet típusú hatalmi rendszer kiépítésének legjellemzőbb lépései köztudottak. Ezért két olyan – egyébként fiaskóval végződött – próbálkozást ismertetek, amelyek példák arra, hogy az ismerteken kívül milyen más módszerekkel próbálták megtörni a katolikus egyházat.

A két próbálkozás két külön út, de egy töről fakad, amit a „bolsevik felvilágosodás nemzeti egyház” koncepciójának neveztem el. E – talán kissé meghökkenítő – meghatározásba két következtetést igyekeztem sűríteni. Az egyik arra próbál válaszolni, hogy vajon milyen modell mentén indul el az 1945 utáni magyar egyházpolitika. A második következtetés a nemzeti egyház bűvópatakként hol eltűnő, hol felbukkanó, kimondottan a katolikus egyház ellen irányuló ötletére utal.

FELVILÁGOSODÁS BOLSEVIK MÓDRA

Az 1945 utáni egyházpolitika egyik eleme nyilvánvalóan a szovjet egyházpolitika másolása. Ám túl egyszerű lenne az a válasz, hogy a szovjet típusú diktatúra kiépítése a szovjet egyházpolitika átvételével jár.

Igen határozott a felvilágosult abszolutizmus követése: az uralkodók véghezvitték az egyházi kiváltságok korlátozását és az egyházak alárendelését az államnak (tehát nem liberális szétválasztást, hanem alárendelést). A jozefinizmus, a klasszikus aufklärizmus Rákosinál is előforduló hivatkozási alap, ám a gyakorlatban a francia út követése látható.

Mit érhetünk francia úton? A szakirodalom azt az utat érti alatta, amelynek ideológiai munciója a francia forradalomig vezethető vissza, s lényege a következő:

1. Az állam és egyház szétválasztása.
2. A vallásos hit magánügy, ennek következtében az egyház közösségalkító szerepe, tehát végeredményben maga az egyház, megszűnik.
3. Radikálisan szakít a hagyományokkal, a vallási tradíciókkal, erőszakos laicizálás jellemzi.
4. Állami kényszerrel alkalmaz az egyházi közösségekkel szemben.
5. Az egyházakat korszerűtlen, konzervatív, sőt reakciós társaságként tünteti fel.¹

¹ A kérdést részletesen vizsgáló kiváló tanulmány: Bogárdi-Szabó István: A mai magyar társadalom és az egyházak viszonya. *Valóság*, 1997. 10. sz. 15–26. o.

A nyugat-európai polgári államok közül az állam és egyház szétválasztása – több lépésben – a legkövetkezetesebben Franciaországban ment végbe. Itt a lelkiismereti szabadság elismerése mellett törvény jelentette ki, hogy „a [harmadik – B. Ma.] köztársaság nem ismer el, nem díjaz, nem támogat semmiféle vallást”.² Franciaország 1879 és 1905 közötti, egy negyedszázad alatt megvalósított intézkedéseit Magyarországon fél évtized alatt sikerül kieroszakolni. A francia modell természetesen nem vegytisztán, hanem a marxizmus–leninizmus elméletével átítatva jelent meg. A pártállam hol durvábban, hol tompítottabban próbálta olyan irányba terelni az egyházak külső és belső életét, hogy a nyíltan hirdetett „valláselhálas” marxi tétele, illetve eme tézis lenini koncepciója megvalósulhasson.

A durvább változatban az egyházak, a felekezetek, a kiségyházak, és lényegében minden spirituális tendenciájú közösségi szerveződés, de még a transzcendens érdeklődés, az egyéni megnyilatkozások is egy megítélés alá estek, és valamennyi ideológiai ellenségnek számított. Ne tévesszen meg senkit, hogy az ellenségek „rangsorában” az első helyet mindig a katolikus egyház foglalta el. A pártállam semmivel sem kedvelte jobban a protestánsokat vagy a szektákat, mint a katolikusokat. Az elnyomatás csak abban az esetben enyhült valamelyest, ha az adott vallási közösség önemésztő kompromisszumba ment bele, és felzárkózott a hivatalos ideológia mögé. Erre az első markáns példa az állam és a protestáns egyházak, illetve az izraelita felekezet 1948-ban kötött megállapodása volt: paradox módon ezen egyházak úgy bízhattak fennmaradásukban, hogy közben tudomásul vették a marxista történelemszemlélet egyházakra és vallásokra kimondott halálos ítéletét. Viszont aki időt nyer, életet nyer...

A RÓMÁTÓL ELSZAKÍTOTT NEMZETI KATOLIKUS EGYHÁZ TERVE

A kiinduló meghatározás második eleme a nemzeti egyház megteremtésének kísérletére utal. A kísérlet nem volt más, mint válaszkeresés arra a kérdésre: hogyan lehetne a katolikus egyházat és annak hierarchiáját a legeredményesebben felszámolni.

Több módszerrel próbálkoztak: az utánpótlás megnehezítésével, a klérus fizikai szétzilálásával, az egyházon belüli „ellenzék” támogatásával (ez lett a legeredményesebb) stb. A hazai egyházak – a katolikuson kívül – általában nemzeti egyházak, központjuk az országon belül van, amely bizonyos értelemben demokratikus szervezettel bír, politikai nyomásra személyi vezetése gyorsan alakítható. A katolikus egyháznak mint egyetemesnek viszont az ország határán kívül van a központja, szerkezete pedig hierarchikus. 1948 március–áprilisában, amikor még javában tartottak az iskolák államosításának bejelentése által indukált tárgyalások az egyes egyházakkal, a Magyar Kommunista Párt (majd a szétzúzott Szociáldemokrata Párttal való egyesülés után, 1948 májusától a Magyar Dolgozók Pártja) egyházpolitikájában felmerült a magyar katolikus egyház Rómától való mesterséges elszakításának gondolata és nemzeti egyházzá alakítása. Erre vonatkozik Nemes Dezső kommunista politikus, a Szakszervezetek Országos Tanácsa titkárnak 1948. március 18-án kelt beadványa a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságához, amelyet a Politikatörténeti Intézet Archívuma őriz:

2 Giacometti, Zaccaria: *Quellen zur Geschichte der Trennung von Staat und Kirche*. Tübingen, 1926. 272. o.; Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Budapest, 1966, Akadémiai. 19–26. o.

„Tisztelt elvtársak!

Nyilván furcsának tűnik, hogy én most az egyház kérdésében terjesztek javaslatokat a politikai bizottság elé, de teszem ezt azért, mert fontosnak tartom, és ez esetben úgy gondolom, hogy nem közvetlen pártfeletteseimhez kell fordulnom. A katolikus egyházzal írok.

A közvélemény előtt egyre gyakrabban vetődik fel a kérdés: merre vezet a katolikus egyház útja? Hallatszanak néha olyan hangok, hogy Mindszenti [sic!] leplezetlen ellenforradalmi fellépésének az egyházon belül ellenzéke van. Az [sic!] ellenzik-e, hogy a prímás túl nyíltan fejezi ki ellenforradalmi mivoltát, vagy a brutális módszerek elvetésével a célokat is elveti-e? A közvélemény tájékozatlan. Mindszenti [sic!] politikai ellenfelei az egyházon belül túlságosan óvakodnak attól, hogy a népellenes intrikák és üzelmek ellen a nép előtt és a népre támaszkodva lépjenek fel. Mi ennek az oka?

Lehetetlen, hogy a papság egésze süket és vak maradjon azokkal a mélyreható társadalmi változásokkal szemben, melyek végbemennek. De ha egy pap őszintén a demokrácia ügye mellé – a népi demokrácia oldalára akar állni, akkor egyházi feletteseik szájkosarat raknak rá, s egyre gyakoribb, hogy az ilyen pap félredobja a reverendát, hogy felszabaduljon.

Ma a katolikus egyházon belül nem tud demokratikus irányzat kifejlődni és felülkerekedni, már pedig a népi demokrácia fejlődése kell, hogy kifejlődjön a katolikus egyházon belül is demokratikus irányzatot. Ez ellentmondás, melynek meg kell oldódnia és előbb-utóbb meg fog oldódnia.

Ha ma a katolikus egyház nem alkalmas arra, hogy keretein belül szívvel-lélekkel demokratikus irányzat fejlődjön ki és kerekedjen felül, akkor ilyen irányzat csakis oly módon erősödhet meg és diadalmaskodhat, ha célul tűzi ki az egyház megreformálását és ezt keresztül is viszi. A katolikus egyház feudális egyházként keletkezett és az is maradt itt mind a mai napig. A feudális uralkodó osztály azonban már elpusztult, fő szövetségesei, a nagytőkések is pusztulóban vannak; a feudális egyház osztálybázisa megrendült, részben összeomlott és teljesen szét fog esni. Az egyház jellegének is meg kell változnia. A megoldásra váró kérdések nagymértékben azok, amelyeket a protestáns egyházak a reformáció korszakában a feltörekvő polgárság képviselőiként napirendre tűztek s részben megoldottak. Részben, mert a teljes megoldásnak útját állta az arisztokráciával való kiegyezés, a reformáció radikális paraszti törekvéseinek cserbenhagyása, részben pedig útját állta a feudális reakció fegyvertársa, az ellenreformáció. Amit a reformáció nem tudott megoldani, a parasztság felszabadítását úgy a világi mint az egyházi földesurak hatalma alól, azt a magyar demokrácia 3 évvel ezelőtt megoldotta mindenféle vallásreformáció nélkül, és nincs az az erő, mely akár a grófi, akár a papi nagybirtokokat ismét visszaállítsa. De a reformáció mégis megoldott számos olyan kérdést, melynek megoldása elől sokáig már a katolikus egyház sem zárkozhat el, ha nem akarja kitenni magát annak a veszélynek, hogy elszigetelődjön hívőinek dolgozó tömegeitől.

Az első és legfőbb kérdés, melyet a katolikus egyháznak meg kell oldani, hogy önálló *nemzeti egyházzá* [kiemelés az eredetiben – B. Ma.] változzon át.

A reformáció nemzeti egyházakat teremtett. A protestáns egyházak nemzeti egyházak, melyek elvetették a pápa csalhatatlanságának dogmáját, és nem engedték, hogy a pápa avatkozzon bele nemzeti egyházuk ügyeibe. Megszüntették azt is, hogy különböző egyházi csatornákon pénz áramoljon ki országunkból a pápai rezidenciába. Az egyházi szertartásokba a nép nyelvét vezették be a latin helyett, aminek igen komoly kulturális jelentősége is volt. [...] Az egyház nemzeti függetlenségének biztosítását Magyarországon például Szent László is felvette bizonyos mértékben s a maga módján, tehát feudális király módján, és részben meg is oldotta. Keresztülvitte, hogy magyar egyházi méltóságokra a magyar király hozzájárulása nélkül

a római pápa senkit nem nevezhetett ki. Az ő idejében a latin nyelv még nem volt az egyházi szertartások »hivatalos« nyelve és a magyar kultúra fejlődésének fékezője. Ma természetesen nem arról van szó, hogy a katolikus egyház változzék vissza Szent László egyházává, s biztosítsa a maga számára legalább azt a függetlenséget a pápával szemben, amit László biztosított. Ma arról van és arról lesz szó, hogy az egyház demokratikus és nemzeti egyházzá változzék át. Nincs és nem lehet arról szó, hogy a pápától való feudális függést más, akár hazai feudális függéssel cseréljék föl, hanem arról van szó, hogy az egyház önálló, a pápától független magyar nemzeti egyházi hatóságot teremtsen. Olyant, mely bele tud illeszkedni a népi demokratikus fejlődésbe, mely papjait nem állítja szembe ezzel a fejlődéssel, hanem híveivé teszi.

A katolikus egyház reformját nem csak azok a társadalmi változások érlelik meg, melyek nálunk végbemennek, de az a szerep is, melyet a pápa betölt úgy Olaszországban, mint nemzetközi viszonylatban. Az itteni fejlődés hatása és a külföldi reakció hatása között az úr mind mélyebb és áthidalhatatlan, és a katolikus egyház számára nincs és nem lesz más út, csak a demokratikus nemzeti egyházzá válás. És ez nem csak a magyar reakciót fosztaná meg attól a lehetőségétől, hogy a pápától való egyházi függés felhasználásával a katolikus klérus körében népellenes hadállásokat építsen ki, hanem más országok és elsősorban az olasz nép demokratikus erőinek is igen jelentős támogatást nyújtana.

Mi bizonygattuk, hogy egyház és demokrácia között lehetséges az együttműködés. A magyar demokrácia sokmillióss összegeket áldoz ennek az együttműködésnek az elérésére. De én azt hiszem, hogyha az együttműködési készség nyilvánítása mellett nem hívjuk fel a papság demokratikus hajlamú és a népi demokráciával őszinte együttműködést akaró elemeinek figyelmét az egyház demokratikus reformjának elkerülhetetlenül érlelődő kérdéseire, akkor mi magunk támasztjuk alá körükben az olyan illúziókat, mintha a kívánt együttműködés gyökerei egyházi reform nélkül, pápai fennhatóság alatt is megvalósítható lenne. Nem az az igazi együttműködés, melynek a sokmillióss állami támogatás az alapja, s a papság demokratikus elemei csak olyan egyház keretében szállhatnak síkra teljes erejükkel a nép ügye mellett, amely egyház nem csupán »kiegyezik« a demokráciával, hanem maga is demokratikus, mindenféle akciós külföldi hatalomtól független nemzeti egyházzá változik.

Meg kell alkotni mint önálló nemzeti egyháznak a maga legfelsőbb szervét. Áttérni a szertartásokban a latinról a magyarra igen kívánatos, de nem döntő kérdés. Megszüntetni a papi nőtlenséget felette ésszerű, hiszen indítóokai megszűntek, az egyház földbirtokszerzési törekvéseinek a földreform lényegében véve véget vetett. De a papi nőtlenség sem döntő kérdés, ha nem is valószínű, hogy demokratikus reform esetén megmarad – a viccgártók örömeire. Egyházi férfiak, akik elég merészek, hogy fellépjenek a demokratikus egyházi reformokért, bizonyára megtalálják még számos más felgyülemlett probléma megoldását. De egy bizonyos: az egyháznak demokratikus és nemzeti egyházzá kell válnia, különben elszakad a demokratikus fejlődés útjára lépett nemzetétől. Habsburg-rajongó legitimistáknak és velük egyívásúaknak itt többé jövője nem lehet.

E beadvány első fogalmazványát cikk formájában írtam meg s úgy akartam betervezni. A cikkjellel nyilván erősen érezhető is, amiért elnézést kérek. Az itt felvetett problémák jelentőségét főlegesen tartom külön méltatni. Úgy gondolom, hogy a szövetségesekért folyó ideológiai és politikai harcnak egyik legfontosabb kérdéséről van szó, ami a jobboldali szociáldemokrácia politikai és ideológiai felszámolása után egyre jobban homloktérbe fog kerülni.

Előbb úgy gondoltam, hogy ezt az egyházi reform kérdést, mely elkerülhetetlenül napirendre fog kerülni, szakszervezeti vonalon vetnék fel a tervezett Munka című hetilapban, mely azonban lekertült a napirendről. De csak az a lap és nem ez a probléma, melynek felve-

tése alapos előkészítést és egy megfelelő kampány kidolgozását, a kezdeményezés és továbbfolytatás módjának kidolgozását teszi szükségessé. Ezért kérem a politikai bizottság döntését arról, helyes-e a kérdés felvetése, illetőleg a kérdés előkészítésének sürgős napirendre tűzése? Ha igen, munkásvonalon, vagy értelmiségi vonalon történjék a kezdeményezés és milyen módon, ki vagy kik által? Milyen módon legyen előkészítve egy ilyen kezdeményezés továbbfejlesztése és milyen szerepet vállaljanak fizikai vagy értelmiségi szakszervezetek?

Elvtársi üdvözléssel:

Nemes Dezső

E beadványt Rákosi, Gerő, Révai és Farkas elvtársaknak nyújtom be egy-egy példányban. 1948. március 18.”³

A javaslat tehát eljutott a döntéshozatal csúcsához, a „négyesfogat” tagjaihoz. Írásban egyikőjük sem válaszolt, de Nemes Dezső nem hagyta annyiban a dolgot, s újabb levelében már a nemzeti katolikus egyház megvalósításának lehetséges módját is felvázolta, ami nem más, mint a Sashalmon megszervezett, 1057 munkás és munkáscsalád aláírásával hitelesített Független Keresztény Katolikus Egyház elnevezésű, a szakszervezeti mozgalomban is érintett ókatolikus jellegű szerveződés támogatása, alapszabályuk jóváhagyása és titkos pénzelése.

Hogy Nemes Dezső pártolása érthető legyen, indokolt röviden bemutatni, hogy mi is az az ókatolicizmus. Távolabbi gyökerei a francia földön eredő gallikanizmusig és janzenizmusig, valamint a német „episzkopalisták” vagy „febroniánusok”⁴ reformtörekvéseire vezethetők vissza. Az ókatolikusok közelebbi múltja a 20. egyetemes, I. vatikáni zsinatra nyúlik vissza. Az ókatolikusok istenkáromlásnak tartják a zsinaton elfogadott – IX. Pius által kierőszakolt – két dogmát:

- a pápai primátus dogmáját, miszerint a pápa az egész egyház fölött legfőbb és közvetlen joghatósággal rendelkezik mind a hit és erkölcs, mind a fegyelem és kormányzás szempontjából;
- a tévedhetetlenség dogmáját, amely szerint a római pápa, amikor mint az egész kereszténység főpásztorja és tanítója „ex cathedra” szól a hit és erkölcs kérdéseiről, teljes birtokában van a csalatkozhatatlanságnak, amelyet Krisztus az Egyházra hagyományozott, és ezért a pápa döntései a „maguk erejében” és nem az egyház beleegyezése következtében megváltoztathatatlanok. Az I. vatikáni zsinat ellenzéke 1871-ben egyházzá alakult. Kijelentették, hogy hűségesek kívánnak maradni az ősegyház tanításaihoz, ezért nevezték magukat ókatolikusoknak (németül: altkatholik). Azokból, akik elfogadták az új dogmákat, újkatolikusok, azaz római katolikusok lettek. Az ókatolikusok istentiszteletüket 1870 óta nemzeti nyelven végzik, két szín alatt áldoznak, és papjaikat nem kötelezik nőtlenségre. A magyar-

3 Politikatörténeti Intézet Archivuma 274. fond, 7. csop. 260. 6. e. Nemes Dezső Szent László egyházpolitikáját említette követendőnek, ám példájából nyilvánvaló, hogy Zsigmondra gondolt.

4 Az „episzkopalisták” vagy „febroniánusok” szerint a túlzott pápai kormányzás ellenében a püspökök önállóságát kell növelni. E nézet legjelentősebb képviselője Nicolaus von Hortheim (1701–1790) trieri segédpüspök és egyháztörténész volt, aki 1763 és 1773 között Justinus Febronius álnéven írt egy ötkötetes művet. Ebben a keresztény egyházak egységének helyreállításából indult ki, ami szerinte csak úgy lehetséges, ha a katolikus egyház kormányzata közelít a megreformált egyházakhoz. Ennek érdekében fel kell számolni a pápai primátust, a pápát csak tiszteleti elsőség illeti meg. (XIII. Kelemen pápa már 1764-ben indexre tette von Hortheim nagy visszhangot kiváltó művét.) A felvilágosult szellemi abszolutizmus céljaival a febronianizmus egybevágott, mert érvet adott a nemzeti államegyház megvalósításához.

országi ókatolikusok adatait a népszámlálások nem jegyzik, statisztikák nem rögzítik, de tény, hogy már a századforduló tájkán működött Budapesten egy ókatolikus egyházközség. A Magyarországi Ókatolikus Egyház ezen a néven – az egyház kutatója, Sasvári László szerint – 1930 óta működik, s ez az egyházszervezet az Utrechti Unióhoz⁵ tartozónak vallotta magát. 1939. február 2-án megalakult Budapesten a Szent Ágoston ókatolikus egyházközség, amely viszont nem az Utrechti Unióhoz tartozó ókatolikus, hanem mariavita⁶ ókatolikus volt. Az ókatolikusok (és a mariaviták) jogi szempontból a szektákkal azonos megítélés alá estek: a megtúrt egyházak közé tartoztak, államsegélyt, kongruát (állami fizetést), adókedvezményt stb. nem kaptak. 1939-ben egy belügyminiszteri rendelet betiltotta a honvédelem szempontjából veszélyesnek minősített szekták működését, ezek között akkor még nem neveződött meg az ókatolikus egyház (nem ismerték). 1942-ben viszont egy feljelentés nyomán a belügyminiszter utasítást adott az egyház törvényen kívül helyezésére.

1945 után a mariavita ókatolikusok is szervezkedni kezdtek, többek között Sashalmon is, ahol a Népjóléti Minisztérium egy barakktáborban ingyenkonyhát működtetett, s amit a mariaviták saját karitatív működésükként állítottak be. Több botrányos esetet követően a belügyminiszter 1947. december 31-i hatállyal betiltotta a mariaviták működését.⁷ A sashalmiak lelkésze, Csunderlik Pál – felvéve a Valerián püspök nevet – megpróbálta megmenteni a közösséget, és Független Keresztény Katolikus Egyház néven új egyházat alapított.⁸

Ebbe a szerveződésbe „botlott bele” Nemes Dezső, s mivel az MKP Politikai Bizottságától előző levelére választ nem kapott, ezúttal csak Révai Józsefhez címezte sorait:

5 Az Utrechti Unió az ókatolikus egyházak nemzetközi szervezete, amelyet 1889. szeptember 24-én az Utrechti Egyház és a német ókatolikusok alakítottak. Az Utrechti Egyház 1725-ben jött létre, miután a holland Utrechtben 1723-ban egy janzenista papot emeltek az érseki székre, aki a püspökszentelést is elnyerte Dominic Varlet francia püspöktől. Ez indította el az érvényes, de nem megengedett püspökszenteléseket. Róma 1725-ben kimondta a kiközösítést, és azóta is fennáll az utrechti egyházszakadás és annak nyomán az Utrechti Egyház. Sasvári László: Ókatolikus mozgalmak Magyarországon. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. *Regnum*. 1994. 1–2. sz. 81–125. o. A számadat a 87. oldalon.

6 A mariavita mozgalom alapítója Maria Felicia Kozłowska lengyel nemesi úrhölgy, aki 1893-ban hozta létre az Ordo Maria-vitae, azaz Mária élete – köznévvé alakítva: mariavita – rendet. Tehát a mariaviták egyháza eredetileg szerzetesrend volt. A Szűz Mária életét megvalósítani törekvő és az eucharisztia fokozott tiszteletét hangsúlyozó nővérközösséget, valamint a párhuzamosan szerveződő papi csoportot szektásság miatt Róma először csak elítélte, majd vezetőit 1906-ban kiközösítette. Ezt követően a mariaviták mozgalma Jan Michal Kowalski varsói pap vezetésével egyházzá szerveződött, és 1909-től 1924-ig tagja volt az ókatolikus egyházak Utrechti Uniójának. A mariaviták botránya az ún. misztikus házasságok miatt robbant ki. Ezek a házasságok a papok és az apácák között jöttek létre, akiknek gyermekei – mariavita felfogás szerint – eredeti bűn nélkül fogantattak és arra rendeltettek, hogy megalapozzanak egy új és bűnötől mentes emberiséget. (Csemohorszky Gyula: *Mariavita ókatolikus egyház vagy a római szentszéktől elszakadt Mariavita-rend rövid története és alaptörvényei*. Budapest, 1939, kiadó nélkül. 32 o.; Harsányi László: *Ókatolicizmus Magyarországon*. Budapest, 1988. Kézirat, bölcsészkarai disszertáció; Sasvári László: Ókatolikus mozgalmak Magyarországon... 98. o.)

7 Váci Püspöki Levéltár – Acta Parochiarum Sashalom, 8172/1947.

8 Sasvári László: Ókatolikus mozgalmak Magyarországon... 100. o.

„Kedves Révai elvtárs!

Március 18-án beadvánnyal fordultam a Politikai Bizottsághoz az egyházi reakció elleni harc kérdésében. Esetlegesen *nemzeti demokratikus egyházi reformmozgalom* kérdését, illetőleg ennek szükségességét vettem fel. Közvetlen választ nem kaptam, de természetesen beszédekből, nyilatkozatokból, s így a Te szavaidból is látom és tudom, hogy a párt politikai bizottsága már előkészítette vagy előkészíti az egyházi reakció elleni nagyvonalú támadást. Most azért fordulok ismét a politikai bizottsághoz e kérdésben, mert tudomásomra jutott *egy folyamatban levő egyházi reformmozgalom*, melyről jelentést teszek és konkrét utasítást kérek.

Mint a Politikai Bizottság tagjához fordulok Hozzád. Azt hiszem, hogy e kérdésekkel Te foglalkozol többet és azt is remélem, hogy ha csak egy elvtársnak írok, talán akkor kapok választ, legalább valamilyen üzenetet. A mozgalom célja *Független Katolikus Egyház* teremtése, s beadták kérelmüket alapszabályuk jóváhagyására. Van egy hét tagú egyházi tanácsuk (nem papokból), mely maga választja püspökéül a mozgalom kezdeményezőjét: Csunderlik Valeriánt. Van négy lazán szervezett egyházközségük, két templomuk, több vidéki kapcsolatauk. Csunderlik felvidéki, eredetileg matematika tanár, s 30 éves. Szlovákiában kezdett egyházi reformeszmékkel foglalkozni, valami összeütközése támadt Mach miniszterrel és le is tartóztatták. Együtt volt a pozsonyi börtönben Duris Juló jelenlegi földművelésügyi miniszterrel, s a Vörös Hadsereg szabadította ki. Szavai szerint Machék fasisztajellegű klikkével [sic!] a felszabadulás után sem tudott megférni, hajsztát csináltak ellene s Duris Juló levélbéli tanácsára és a tapolcai helyi kommunista párttitkár tanácsára jött 1945-ben Magyarországra, bár nem magyar, hanem szlovák. Még Szlovákiából származik összeköttetése Karácsonyi Szobodics Józseffel, ki a felvidéki szociáldemokrata párt országos elnöke volt, s szintén átjött, itt a Malomipari Szakszervezet oktatási titkára lett. Csunderlik nála étkezik, együtt hirdetik az új ígéretet. Karácsonyi az elnöke a Független Katolikus Egyházi Tanácsnak. Elég primitív, elég beképzelt és elég letört ember, de Csunderlik jobb mecénásra egyelőre nem talált.

Karácsonyi már több éve jelentette a mozgalmat a Szaktanács volt szocdem oktatási titkáranak, Tolnai Györgynek, aki tett nekik ígéreteket, de nem tudott velük mit kezdeni. Tegnapelőtt feljött hozzám, és mára felhívtam a püspököt is. Véleményt és útmutatást kérnek, és remélnék diszkrét anyagi támogatást is. Elsősorban a Kommunista Párt álláspontja érdekli őket, de megelégednének szaktanácsi véleménnyel és útmutatással is.

Csunderlik reformeszméit a római katolikus egyház keretein belül próbálta terjeszteni, az esztergomi ferencrendieknel volt, dr. Drahos János érseki általános helytartóval is vitáztatott (a helytartó már »kezdte« bírálni is Mindszentit [sic!], de csak taktikai szempontból, és nem azért, mert demokrata) a rendből azonban kitették. Bekapcsolódott a máriaviták mozgalmába, de kitűnt, hogy a máriavitásoknak titkos nyugati kapcsolatai voltak, amit lepleztek és a vitásokat feloszlatták. Ekkor kezdeményeztek Sashalmon független, nem római katolikus, hanem keresztény katolikus mozgalmat.

Csunderlikkel egyetért Czakó Ferenc jászberényi aktív [római] k[atolikus] plébános, de amíg a mozgalom szervezetlen, hivatalosan el nem ismert, nyíltan nem áll ki. Velük tart Küllös Ede [római] k[atolikus] esperes plébános, aki nyugdíjas, és nyíltan nem mer kiállni, mert nyugdíját félti, amit ugyan az állam fizet, de az egyház folyósítja és megvonhatja.

A Független Katolikus Egyház plébánosa páter Dezső László, egyébként tisztviselő. Szám Ferenc szintén tisztviselő, Simon János az MKP makói panaszirodájának vezetője. Nincsenek ugyanis fizetett papjaik, mert fizetni nem tudnak, hanem »dolgozó papjaik«, akik a papi teendőket afféle társadalmi munkaként végzik. Még egy-két személyről Csunderlik rövid jelentése emlékezik meg, amit magával hozott, és amit mellékelek. Csunderlik ismeri és

szavai szerint becsüli a kommunista Antreten, volt máriavitás papot, de taktikáját nem tartja célravezetőnek. Azt tartja, hogy nyílt kommunista módon nehezebb leszakítani papokat a római egyháztól, az is megnehezíti, ha új egyházi szertartásokat akarnak bevezetni, amint ezt Antreten javasolja ókatolikus elnevezés alatt. Az egyetlen, amit napirendre tűznek, a Vatikánnal és Mindszentiékkal [sic!] szembeni »kizárólag szellemi oppozíciót«. Kertülik azt a kifejezést, hogy politikai oppozíció.

Április 11-i ülésük jegyzőkönyve, melyet átadtak, a következőt tartalmazza: »...ismerve a párt magatartását és humánus viselkedését a római egyházzal szemben, mégis a kath[olikus] klérus... [kihagyás az eredeti szövegben – B. Ma.] a támadások pergőtüzében tartja a népi demokrácia egészséges kialakulását. Ezeknek a támadásoknak az ellensúlyozására indult el ez a mozgalom, amely semmiben sem tér el ugyan a róm[ai] kath[olikus] egyház dogmáitól, de nem ismeri el a pápa politikáját a baloldali munkásmozgalommal szemben. Ha a r[ómai] k[atolikus] szentszék politikáját a népi demokráciával szemben őszintén megváltoztatja, úgy a mi mozgalmunk, melyet semmi egyéb érdek nem vezet, megszűnik.« Ugyanekkor nem bíznak abban, hogy a pápa őszintén változtat demokráciaellenes politikáján, ezt csak sakkhúzásból tenné. A jegyzőkönyv fogalmazása nem a püspöké, hanem a jegyző tanácstagé.

A fenti ülésen részt vett vendégként a sashalmi MKP vezetőségének képviselője: Kovács M. A jegyző Muskovics János, a sashalmi MKP r[endező]gárda parancsnoka. Részt vett a sashalmi egyházközségük elnöke, Huber Elek vasmunkás MKP-tag. Az MKP más sashalmi vezetőségi tagjai is részt vesznek a mozgalomban. Csunderliket is be akarják léptetni a pártba, amit a fenti okokból hátrányosnak tartana. Én persze helyeslem, hogy ne lépjen be a pártba.

Mozgalmunk az a fő jellege, hogy nem érez elég erőt, elég támogatást ahhoz, hogy a klerikális reakció erős befolyása alatt álló tömegek között vegye fel a harcot Mindszentiék [sic!] ellen. Lényegében csak az általunk felszántott területen próbálnak vetni és aratni. Ruggyantagyárban, Kistexben, a háztartási alkalmazottak szakszervezetében tartottak előadást, sőt az élelmésziesik és molnárok még a szakszervezeti iskolájukra is meghívták a püspököt. Ezt azonnal leállítjuk, kivéve talán a háztartási alkalmazottakét. Persze ezek leállítása a püspök csaknem egyetlen egyéni kereseti lehetőségét veszi el, mert előadásait megfizették. A hívók adományai igen csekélyek, és templomi meg egyéb kiadásait alig-alig fedezi. Csunderliknek megmondtam, hogy nem a felszántott területen kell az ígét hirdetniök, amit hajlandók is elfogadni, de ehhez az kell, hogy megszervezhessék a püspöki hivatalukat. Szükségük van:

- 1) Benyújtott alapszabályaik elismerésére;
- 2) Diszkrét pénzügyi támogatásra, havi 4–5 ezer forint a püspöki hivatal fenntartására.

Ha a párt úgy látja, hogy nem szükséges, vagy egyelőre nem kívánatos a Független Katolikus Egyház megalakulása, akkor visszavonják az alapszabályaik jóváhagyására irányuló kérelmüket. A visszavonó beadványukat nekem át is adták. Vagy jóváhagyják működésüket és kapnak bizonyos támogatást, vagy abbahagyják a további egyházszervezést.

Ha a diszkrét anyagi támogatás nem kívánatos vagy nem lehetséges, – én kifejtettem előtük, hogy ez milyen támadási felületet jelenthet ő ellenük az egyházi körök részéről, s a független egyházi zsinatról ábrándozó papokat hogy elriaszthatná a mozgalmuktól – akkor legálább azt szeretnék, hogy a püspöknek állást szerezzünk, ami megélhetését biztosítaná. S akkor egyházuknak nem csak a papjai lesznek »dolgozó papok«, de a püspöke, vagy püspökei is »dolgozó püspökök« lesznek. Elismertetésük esetén működésük könnyebbé és anyagi bevételeik is komolyabbá válhatnak.”⁹

9 Politikatörténeti Intézet Levéltára 274. fond, 7. csop. 260. 6. c. Nemes Dezső 1948. április 22-én kelt levele Révai Józsefhez. A levél utolsó két bekezdését nem idéztük, a kiemelések az eredetiből valók.

A párttagok és a szerveződő egyház spontán egymásra találása érezhetően elnyerte Nemes Dezső szimpátiáját. Sűrűleg hangsúlyozta: a pártnak el kell döntenie, hogy felhasználja és támogatja-e ezt a mozgalmat – vagy hasonlót – a „klerikális reakció” befolyásának gyöngítésére vagy sem. Levele végén elismerte, hogy az egész mozgalom „kellően leellenőrizve nincs”. És ez nagy hibának bizonyult... Az egyház – valószínűleg „önfelszentelt” – püspökét, Csunderlik Pált ugyanis 1948 nyarán letartóztatták, mivel a csehszlovák hatóságok mint közönséges bűnözőt körözték gyilkosság miatt...¹⁰ Nem lehet vitás, hogy az eset súlyosan kompromittálta a magyarországi ókatolikus egyházat. Pártolása – ilyen körülmények között – nem jöhetett komolyan szóba. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a katolikus egyház Rómától való elszakításának lehetőségét az illetékesek teljes mértékben elvetették volna.

EGY MÁSIK KÍSÉRLET: AZ ORTODOX VARIÁCIÓ

Az állam érdekeit szolgáló nemzeti egyházra számos külföldi példa van, köztük is első helyen a szovjet ortodox egyházé. Oroszországban a cárizmus szétzúzása összekapcsolódott a pravoszláv nemzeti államegyház elleni harccal, hiszen mindkét hatalom – a materiális és a lelki – közös feje a cár volt. Az orosz pravoszláv egyház kezdetben még az ellenállással próbálkozott: Tyihon moszkvai patriarcha kiátkozta a szovjet hatalmat és annak vezetőit, mozgósította a híveket. 1926-ban azonban vele együtt a pravoszláv egyház ellenállása is meghalt. Utóda felhagyott államellenes álláspontjával, és már 1927-ben egy hivatalos nyilatkozatban hangoztatta, hogy a pravoszláv hívek elsőrendű kötelessége lojálisnak lenni a szovjet állam iránt. Fokozatosan kialakult egy újabb államegyháziság, ami természetesen egészen más volt, mint a ceszaropapizmus.

Szekfű Gyula moszkvai követünknek a szovjet egyházpolitikáról adott – még 1946-os – jellemzése szerint „a mai szovjet kormány nemcsak, hogy nem üldözi a görögkeleti egyház életének megnyilvánulásait, de azokat a nyilvánosság előtt az utcákra is kiengedi... A szovjet kormányzat a görögkeleti egyházat erős kontroll alatt tartja és – közhiedelem szerint – az újonnan felállított papképző s szeminárium növendékeit, illetőleg azok közül egyeseket a titkosrendőrségi szolgálatba szervez be.

Amennyire tüntetőleg kedvez – legalábbis külsőleg – a szovjet kormányzat az orthodox egyháznak, annyira elzárkózó, merev, sőt ellenséges magatartást tanúsít a római egyház iránt. Éppen ezért a görögkeleti egyház fejének megengedi a nem katolikus keresztény egyházak vezetőivel való érintkezést (canterbury érsek moszkvai látogatása és annak visszaadása a patriárka által), de semmiféle kapcsolatot vagy közeledést a Vatikán felé nem tűr el... A katolicizmustól való idegenkedés jellegzetesen orosz hagyomány, a cárok politikájának elmaradhatatlan rekvizituma. Az orthodox görögkeleti szemében a katolikus »eretnység« rosszabb, mint a pogányság – a szovjet kormányzat szemében is az univerzális és harcos római egyház nyilván rosszabb mint az állampolitikai célok érdekében tetszés szerint felhasználható és rendőrileg igazgatható orosz görögkeleti egyház... *a szovjet államvezetés ma nemzeti egyházakat igyekszik kreálni és a saját politikai céljainak szolgálatába állítani.*”¹¹

10 Sasvári László: Ókatolikus mozgalmak Magyarországon... 114. o.

11 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-J-1-j-IV-270. tétel, 14. doboz. (SZU TÜK) 5-6. f. A magyar követség (Szekfű Gyula) jelentése a külügyminiszternek (Gyöngyösi Jánosnak) a SZU görögkeleti egyházi viszonyairól. Kelt: 1946. április 29. Kiemelés a szerzőtől – B. Ma.

Egy magyarországi nemzeti katolikus egyház fabrikálásának másik elvetélt kísérletében a történet látszólag a tízezer főt sem kitevő magyar nemzetiségű (vagy asszimilálódott görögök) görögkeleti vallásúakról szól, akiknek sorsa 1949-re összekapcsolódott a szovjet ortodox egyházzal. A láncszemek összekapcsolásához vissza kell pillantanunk a történelemben.

A görögkeleti vallást a magyar törvényhozás 1790-ben, illetve 1848-ban nyilvánította bevett vallásfelekezetté. 1864-ig nemzetiségi hovatartozástól függetlenül minden görögkeleti az egyedülként elismert szerb egyházi hierarchiába tartozott. 1864-ben a románok kiváltak. Önállóságukat – a szerbekéhez hasonlóan – a magyar országgyűlés az 1868. évi IX. tc.-kel ismerte el. Ettől kezdve tehát Magyarországon két autokefál ortodox keleti egyház élt, a szerb és a román. A magyarországi ortodox egyházak állapotában a trianoni helyzet lényeges változásokat hozott. A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt területek ortodox egyházai a szerb ortodox egyházba integrálódtak. Csak a Magyarországon ragadt szerb ortodoxoknak maradt egyházkormányzati szervezete: a budai görögkeleti szerb püspökség.

A magyar nyelvű ortodoxia szervezkedése az első világháború után kezdődött. Három forrásból táplálkozott: voltak görög alapítású, se nem szerb, se nem román egyházközségek, voltak újonnan szervezett magyar egyházközségek (egész pontosan három, Budapesten, Szegeden és Nyíregyházán), valamint voltak elmagyarosodott román egyházközségek. Trianon után a görög alapítású ortodox egyházközségek teljesen függetleníteni akarták magukat a budai szerb püspöktől, ezért 1931-ben elnevezésükbe felvették a magyar jelzőt: „görög alapítású görög keleti magyar egyházközségek” lettek. A kánoni joghatóság kérdése megoldatlan maradt. Hosszú tárgyalások folytak a Konstantinápolyi Patriarchátussal, de azokat 1938-ban fel függesztették.

Az eredendően magyar ortodox egyházközségek kánoni helyzete kezdettől homályos, nem volt egyházi főhatóságuk. (Kivéve a nyíregyházit, amely Szavvatij prágai érsek névleges joghatósága alatt állt.)

Az elmagyarosodott román egyházközségek szintén egyházi főhatóság nélküliek – legalábbis 1928-tól, mert az az évi romániai kultusztörvény szerint a román állam területén kívüli egyházközségek nem tartozhattak a romániai püspökök joghatósága alá. A viszontagságos kánoni helyzetet tovább bonyolította az államhatárok 1939 és 1941 közötti négyzseri változása.

1945 után a magyar nemzetiségű görögkeletiek egyházzogilag egyházfő nélküliek voltak. Létkérdés volt számukra: kapnak-e olyan egyházi főhatóságot, amely megadja számukra a magyar istentiszteleti nyelv jogát. Ezért az egyházközségek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közreműködésével próbálták meg rendezni kánoni státusukat. Előbb a Konstantinápolyi Patriarchátushoz fordultak – eredménytelenül, mivel az nem volt hajlandó tudomásul venni az egyházközségek magyar jellegét és a magyar nyelvű liturgiához való jogukat. Hasonlóképpen meddőek maradtak a budai szerb püspökkel folytatott tárgyalások. 1945 folyamán a magyar ortodox egyházközségek, többnyire diplomáciai úton, kérelmekkel fordultak a Moszkvai Patriarchátushoz.

A magyar kormány aktuálpolitikai megfontolásokból szívesen vette, hogy magyar ortodox egyházközségek moszkvai irányítás alá kerüljenek. A maga részéről maximális diplomáciai segítséget nyújtott a joghatóság rendezéséhez. A háttérben dokumentálhatóan felbukkant a nemzeti egyház gondolata, csak míg az ókatolikusok példáján a római katolikuság egészének Rómáról való leválasztásáról volt szó, ebben az esetben a görög szertartású római katolikusoknak a latin szertartású római katolikusoktól való lehasítása, illetve nemzeti egyházzá szervezése foglalkoztatta az egyházzpolitikában érintett illetékeseket. S ebből a szemszögből már nemcsak a tízezernyi magyar ortodoxia a tét, hanem a 250 ezres görög szertartású katolikuság, s azon túl ismét a többmilliószámú római katolikus egyház.

Az MKP–MDP egyházpolitikájában 1951-ig halmozottan kimutatható a másolás, a nagy testvér követésének módszere. Ezúttal a görög katolikusoknak a görögkeleti (ortodox) egyházba való integrálását kópiázták volna.

A Szovjetunióban ugyanis az 1946 márciusában tartott, valamennyi püspökétől rendőrileg „megszabadított” és megfélemlített lemergi szinódus kimondta az 1595–1596-os breszti unió érvénytelenségét (azaz az ortodoxok egy részének újraegyesülését Rómával, a katolikus egyházzal) és a görög katolikus egyház visszatérését az orosz ortodox (pravoszláv) egyház kebelére. Romániában 1948. december 1-jén a román kormány rendelte el az újraegyesülést, pontosabban a visszatérés nyomán a görög katolikus egyház megszűnését.

A magyar külügyminisztériumban 1948. június 21-én kelt az a szigorúan bizalmas minősítésű anyag, amely az önálló magyar görögkeleti egyházzal kapcsolatos szempontokat vette sorra:

„A vatikáni hatás politikai síkon nemcsak a róm[ai] kat[olikus], hanem természetesen a görög kat[olikus] egyházon keresztül is megnyilatkozik. Amennyiben Magyarországon egy életképes magyar görögkeleti egyház létesülne, ez a faltörő kos szerepet töltheti be a gör[ög] kat[olikus] egyházzal szemben és lehetővé tenné annak felvetését, hogy a gör[ög] kat[olikus] egyház visszatérjen az óhitű egyház kebelébe, illetve az Unió felbontassék. (Ez történt Nyugat-Ukrajnában és folyamatban van Lengyelországban, valamint Kárpát-Ukrajnában.) *Mindenképpen támogatni kell a népi demokráciáknak azokat az egyházakat, melyeknek egyházi főhatóságai nem az országokon kívül, vagy legalábbis nem az ellenséges külföldön vannak.*”¹²

Az iratokból kiderül: a magyar hatóságok nem kevés erőfeszítést tettek a magyar ortodoxok – és a távolabbi egyházpolitikai cél, a görög katolikusok Rómáról való leválasztása – érdekében. A lépések részletes bemutatása nélkül elég legyen utalni Szeffű Gyula moszkvai követünk jelentéseire, amelyekből kitűnik, az erőfeszítésre már csak azért is szükség volt, mert a moszkvai patriarcha a kis lélekszámú magyar görögkeletiek miatt nem akarta – vagy csak igen óvatosan – összeakasztani a tengelyt a nagy tömegbázissal rendelkező belgrádi patriarchával. (Ugyanis a Szerb Ortodox Egyház magyarországi joghatósága részben kiterjedt a görög eredetű egyházközségekre is.) Szeffű követ véleménye szerint a „magyarországi magyar pravoszláv püspökség Moszkva fennhatósága alatt bizonyára megfelel a szovjet–magyar jó viszony és barátság végső céljának, ezzel szemben a szerb patriarcha és budai püspök elmaradt sovíniszta, magyarellenes álláspontot képviselnek.”¹³ Javasolta, hogy a magyar kormány „beszéljen a budai püspök fejével”, illetve „Tito kormányát is meg kellene nyernie annak, hogy a belgrádi patriarcha ne csináljon ily nehézségeket”.

Zubkovic György budai szerb püspök érthető módon arra törekedett, hogy Belgrád – s ezáltal személy szerint ő – szerezzék meg a joghatóságot. A magyar görög katolikusok képviselője, Varju János főesperes ellen személyi kifogásokat emelt, de hatni igyekezett a pánszláv összetartásra is: „Népünk körében nagy csodálkozást keltett az a tény..., hogy Őszentsége, tehát az Orosz Pravoszláv Egyház, szláv egyház létére, nyíltan támogatja a mai Magyarország bizonyos köreinek (hivatalos tényezőinek) sovíniszta törekvéseit a Szerb Pravoszláv Egyház érdekeivel szemben. Ez semmiképpen sem egyeztethető össze a pravoszláv és szláv érdekekkel és szolidaritással.”¹⁴

12 MOL XIX-J-1-j-IV-272. tétel, 14. doboz. (SZU TŰK) 94. f. Kiemelés az eredetiben – B. Ma.

13 MOL XIX-J-1-j-IV-272. tétel, 14. doboz. (SZU TŰK) 115. f. Szeffű Gyula moszkvai követ 1947. december 31-i szigorúan bizalmas jelentése Varju János patriarcha helynöki kinevezéséről.

14 MOL XIX-J-1-j-IV-272. tétel, 14. doboz (SZU TŰK) 123–126. f. Zubkovic György budai szerb püspök orosz nyelvű levele a belgrádi szerb pravoszláv egyház szent szinódusához. 1947. október 23.

Végül az események odáig fajultak, hogy Szekfű követ szerint „Érvek itt nem használnak, eddig sem használtak; most is hiába mutattam rá arra, hogy minden nemzetiségnek megvan a pravoszláv egyháza Magyarországon (szerb, román, görög) csak a magyarnak nem engedik meg még akkor sem, mikor mi Moszkva alá akarjuk egyházunkat rendelni. Említettem, hogy a magyar görög [katolikus – B. Ma.] egyház uniót akar Varjuval, szintén hatás nélkül. A dolog azonban mégsem reménytelen. Alekszej patriarka már eddig is visszautasította a román görögkeletiek támadását a magyar püspökség gondolata ellen, azután a belgrádi patriarka általános követelését az összes pravoszlávok feletti uralomra – a budai püspökséget is el fogja utasítani, de ezt már csak akkor, ha felülről politikai figyelmeztetést kap, ezért van szükség politikai úton 1) Tito és egyháza leszerelésére 2) a szovjet egyházi bizottságtól rendeletre Alekszejhez.”¹⁵ E sorokból is kitűnik, a magyar ortodox egyházközségek komoly diplomáciai segítséggel csatlakozhattak Moszkvához.

I. Alekszj patriarcha a kérdésről tárgyalta Joszif szkopjei metropolitával (ő helyettesítette a mauthauseni koncentrációs táborban megbetegedett Gavriło belgrádi patriarchát, aki a budai szerb püspök egyházi felettese volt). A válasz 1948 júliusában dőlt el, amikor az Orosz Ortodox Egyház autokefalitásának 500. éves jubileumi ünnepségén személyesen találkozott I. Alekszj és Gavriło patriarcha, és végül is megállapodtak a magyar egyházközségek joghatóságáról. (A kifogásolt Varju esperes személyét ejtették.) Ennek folyamányaként 1949-ben és 1950-ben a Moszkvai Patriarkátus joghatósága alá fogadott öt görög és magyar alapítású, minden tényleges főhatóságot nélkülöző ortodox egyházközséget, a maradék három egyházközség 1953-ban, illetve 1956-ban csatlakozott hozzájuk. Tehát a magyarországi magyar ortodox egyházközségek kánonjogi helyzete nyolc év alatt rendeződött.

A joghatósági huzavona – egyelőre – lezárult. Az Orosz Ortodox Egyetemes Szent Szinódus befogadta a magyar ortodox egyházközségeket (összesen kilencet). Ekkorra már nincs nyoma az iratokban annak, hogy a görög katolikusok leválasztásának eszközeként továbbra is számoltak volna velük.

A magyarországi katolikus egyház Rómától való elszakításának ötletével az MKP PB – legalábbis dokumentálhatóan – az ismerteteteken kívül érdemben nem foglalkozott. Ám hogy a gondolat igenis létezett, azt *A fordulat évei, 1947–1949* című konferencián elhangzott egyik hozzászólás is megerősítette: Kovács K. Zoltán, a Demokrata Néppárt hajdani országgyűlési képviselője elmondta, hogy Barankovics István, a DNP vezetője, 1949. eleji emigrálása előtt találkozott Rákosi Mátyással, aki – Kovács K. Zoltán szerint – felajánlotta (megkérdezte?) Barankovicsnak: egyházszakadás esetén vállalja el (elvállaná?) a nemzeti egyház vezetését... Viszont az is joggal valószínűsíthető, hogy befolyásos ideológusok (Révai) nemcsak komolytalannak, de veszélyesnek is ítélték egy egyházszakadást: talán nem is annyira a szakítás ténye, mint inkább a nemzeti jelző miatt. A magyar történelemben a nemzeti jelző tartalma nem az állammal való kollaborálást, hanem az attól való függetlenséget jelentette. Bumerángxént visszaüött volna. (Vigyázó szemüket a protestáns egyházra vetették, amelyek születésük óta nemzeti egyházak, és esetükben a nemzeti öntudat és a szabadságvágy elválaszthatatlanul egybefonódik.) Biztonságosabb volt az ószövetségi tapasztalat: üzd el a pástort, és a nyáj is szétszéled...

15 MOL XIX-J-1-j-IV-272. tétel, 14. doboz. (SZU TÜK) 116. f.

APPENDIX

A már említett konferencia a fordulat évét-éveit járta körül. S mivel jelen tanulmány e konferenciára készült, fel kell tenni a kérdést: lehet-e egyházpolitika vonatkozásában fordulat évről beszélni? A válaszról bizonyára hosszasan lehetne értekezni, jómagam csupán munkahipotézisre vállalkozom.

A korszak köztudott eseményeire elegendő „távíratí stílusban” utalni: gazdasági téren az 1945-ös földreform és a megmaradt földingatlanokról 1951-ben történt „önkéntes” lemondás, közéleti téren a politikai katolicizmus ellehetetlenítése, a katolikus és protestáns egyesületek felszámolása (1946-tól 1950-ig), az egyházi kiadványok és sajtó minimálisra zsugorítása és cenzúrázása említhető. A csapások harmadik csoportja az egyházak oktató-nevelő pozícióira irányult, főbb állomásai az iskolák államosítása és a fakultatív hitoktatás bevezetése.

A változások tehát 1945 és 1948 között is igen radikálisak, de a koalíciós kormányzás egyházpolitikája még a polgári liberalizmus „szabad egyház szabad államban” elvet követő szeparációból indul ki. Tagadhatatlan, hogy már a koalíció éveit is az egyházi érdekeken messze túlnövő, felbecsülhetetlen nemzeti értékeket képviselő intézményeket romboltak le, amellyel nemcsak a vallás és vallásosság csonkult, hanem a nemzeti kultúra is. De az egyházpolitika egésze mégsem likvidáló élű, az állam és az egyházak különválasztása még nem antiklerikális, nem egyház- vagy vallásellenes kérdés. Még akkor sem, ha ez az intézkedéssorozat konfliktusokkal terhelt ment végbe.

1945, illetve 1948 után fokozatosan felszámolták a polgári rend szinte valamennyi elemét (tulajdonviszonyok, politikai, társadalmi, ideológiai és kulturális vonatkozásban). Csupán egyetlen szellemet és szervezetet nem sikerült maradéktalanul felszámolni és alávetni: a vallást és az egyházakat.

A vallás és a kereszténység első számú ideológiai ellenségévé lépett elő, az egyház és az egyháziak mint „klerikális reakció” 1948–1950-re a szocialista építést akadályozó reakció generális gyűjtőmedencéje lett.

A homogén ateista pártállam szeparációs elképzelése is más: nem az egyházak autonóm működésével járó elválasztást szorgalmazták, hanem olyat, amely az egyházakat a társadalomtól elidegeníti, az államnak viszont alárendeli, ahhoz minden korábbinál szorosabban hozzáköti.

A proletárdiktatúra egyházpolitikája megfélemlítő, megregulázó és likvidáló szándékba csap át. Az állami program végcélja az egyháztalanítás, azaz hogy belátható időn belül – mintegy 20 év alatt – felszámolják a vallásosságot és annak hordozóit, az egyházakat (elég legyen utalnunk Rákosi Mátyás hírhedt 1948. január 10-i beszédére, amely – az időpont meghatározása nélkül – nyílt hadüzenettel ér fel: „A magyar demokrácia eddig minden problémát, mely elé a történelem állította, megoldott. Amikor napirendre tűzi, végezni fog azzal a reakcióval is, amely az egyház köntöse mögé búvik.”¹⁶

Van-e olyan történés – mint pártpolitikai szempontból az MDP megalakulása –, ami következményeiben az egyházpolitikában is egy fordulat erejével hatott? Van, több is, ám nem egy naptári évre, vagy 12 hónapra behatárolhatóan. Talán nem túl nagy merészség, hogy (más korszakra alkalmazva, de francia példát követve) a „fordulat hosszú évről” beszéljünk, ami 1948 elején kezdődik és 1951 őszéig tart.

1948 és 1951 között intenzitásában hullámzó fordulatok sorozatával találjuk szemben magunkat. Vannak kulminációs csúcok, az egyes egyházaknál időbeni elcsúszásokkal és eltérő

¹⁶ Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, 1951, Szikra. 267. o.

hangsúlyokkal. Ezt a folyamatot a hatalom oldaláról előbb ugyancsak a szeparációra való törekvésként, később a klerikális reakció elleni harcra mint interpretálták; az egyházon belül pedig életre-halálra menő kultúrharcként értelmezték.

A „fordulat hosszú évéhez” csak becsöngetés az iskolák államosítása, a „móresre tanítás” néhány hónappal később kezdődik: az állam 1948 őszén-kora telén az egyházak mozgásterét behatároló, fordulattal bíró egyezményeket írt alá a református, az evangélikus, az unitárius egyházzal és az izraelita felekezettel. A négy egyezmény a lakosság 30%-át érintette. Ugyanakkor a legnagyobb egyházzal, a lakosság 70%-át kitevő katolikussal ekkor nem írtak alá egyezményt, csak 1950-ben.

A fordulat hosszú éve a gúzsbakötéssel (megállapodásokkal) és a megfélemlítéssel (az első nagy perekkel, Ordass Lajos evangélikus püspök és Mindszenty József esztergomi érsek elleni perekkel) kezdődött és az Állami Egyházügyi Hivatal létrehozásával, illetve egy másik nagy perrel, a Grósz-perrel zárult.

A perek részletezése nélkül is megállapítható, hogy Mindszenty József letartóztatása és elítélése a katolikus püspöki kar térdre kényszerítését volt hivatott szolgálni. Hangulati és belpolitikai előkészítettsége ellenére is kockázatos volt letartóztatása, mert ő volt az első olyan főpap, akit bíborosként – elméletileg – a nemzetközi jog is védett. Grósz József kalocsai érsek pere viszont már nem a tárgyalóasztalhoz ültetést szolgálta, hanem „a munkára fogást.” Az állam már nem volt elégedett az egyház néma főhajtásával – szolgálatot kívánt: az egyházak ne csak elviseljék (elszenvedjék), hanem támogassák is a szocializmus építését. Ez meg is kezdődik 1950 augusztusával: a békepapi mozgalommal, a katolikus egyház belső bomlasztására szánt eszközeivel. A durva eszközök mellett ekkortól mind több a tompább, finomabb egyházpolitikai elem. Nyilvánvalóan abból a felismerésből, hogy a nyílt egyházüldözés az egyházakból nemcsak rezignációt vált ki, hanem mozgósító erő is egyben. A nyílt elnyomás helyett hasznosabb a korrumpálás és a kontraszelekció. Ez azonban a kádári éraban kerekedik igazán felül. A fordulat hosszú évében, sőt még ezt követően legalább 1956-ig, még nem olyan rafinált az egyházpolitika. A „klerikális reakció” elleni harc eszköze – képletesen szólva – a bunkósbot, ami törvénytelen törvényekben, rendőri, hatósági adminisztratív fellépésekben, nyílt vagy burkolt erőszakban, egzisztenciális ellehetetlenítésben öltött testet. Diplomáciai kapcsolat nincs a Vatikánnal, a csűrtebb-csavartabb eszközöket (a nevelés vallás- és egyházellenes átformálása, vallási szertartások lecserélése államira: keresztelő – névadó, házasság, temetés, sajtópropaganda stb.) csak 1953 után kezdi kitanulni az egyházpolitika koordinálására 1951-ben létrehozott intézmény, az egyházak egymás elleni kijátszásának nagymestere: az Állami Egyházügyi Hivatal.

Az egyházpolitikai fordulat években való mérhetőségét támasztja alá az izraelita felekezet 1945 utáni története is. A kommunista egyházpolitikuskok óvatosan kezelték az izraelita felekezetet. Részben a holokauszt friss emléke, részben az 1945 után éledező antiszemitizmus miatt. A pártállamnak mégis sikerült „ledarálnia” a felekezetet, mely 1948-ban csak elkezdődött, és elhúzódott 1950–51-ig.

A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája Intézőbizottsága és a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodája mint a Magyarországi Izraelita Hitfelekezet törvényes képviselői szervei területi határozaton nyugvó felhatalmazás alapján 1948. december 7-én megállapodást írtak alá az állammal. A megállapodás szövege következetesen az „izraelita hitfelekezet” terminust használja, ezzel a kormány figyelmen kívül hagyta a felekezeten belüli irányzatokat, tehát a megállapodás nem vagylagosan a neológ, az ortodox, illetve a status quo ante irányzatra érvényes, hanem mindegyikre. (Annak dacára, hogy a status quo ante irányzat nem delegált tagokat a kormánnyal tárgyaló bizottságba.) 1948–1949-től állami

nyomásra visszaszorult az időlegesen felppezsdült hitélet, cionistaellenes akciók indultak, a Magyar Cionista Szövetséget 1949-ben „ön” feloszlatták. Ami Eötvös Józsefnek 1868–1870-ben nem sikerült, azt Rákosiék rövid idő alatt „megoldották”. A két irányzat vezetői 1949. december 29-én a VKM-ben előterjesztették azt a közös választási szabályzatot, amely alapján a kormány 1950. január 15-én elrendelte az izraeliták országos gyűlésének összehívását azzal a céllal, hogy megteremtse a felekezet egységes szervezetét. A gyűlésre 1950. február 20-án került sor, ahol megalakították a Magyar Izraelita Vallásos Felekezet Egységes Szervezetéről szóló szabályzatot. Ezzel az izraelita felekezet ortodox és neológ irányzatát szervezetileg egyesítették. Az egységsszervezet neve a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája lett, amely később MIOK néven egészen a rendszerváltozásig fennállt. Az állam tehát maximálisan centralizált, hogy könnyebben ellenőrizhessen.

SZÉCHENYI ÁGNES

A „FORDULAT ÉVEI” EGY FOLYÓIRAT TÖRTÉNETÉBEN
A VÁLASZ ÚJRAINDULÁSA ÉS ELLEHETETLENÜLÉSE, 1946–1949*

„Ez a világ [...] még csak úgy enyém, mint a szobrásznak a kötömb. A benne rejlő szobor az enyém. Nemcsak a magamé, a művet másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátosságait is.” Ezeket a mondatokat 1945. november 2-án jegyezte fel naplójába Illyés Gyula.¹ A szobrász Illyés kezében többféle „szerszám”. Némelyiket a kezébe adják. Mert hiszen a parasztpárt vezetőinek sorába tudtán kívül kerül, februárban egy karszalagos rendőrtől tudja meg, hogy Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Farkas Ferenc társaságában a vezetők közé választották. S bár ebben a gesztusban „passzív”, nagyon is tevékeny korszak következik utána. Élete egyik legmozgalmasabb időszak. Igencsak különbözik a politikai-közéleti aktivitás tekintetében barátjától, Németh Lászlótól, aki 1945 nyarán egy levelében Illyésnek ezzel a fordulattal jellemzi helyzetét: „amióta az új világba átpottyantam”²

Illyés életének egyik legizgalmasabb korszaka a következő néhány hónap, év. 1945 márciusában Révai már a legnagyobb élő írónak mondja, a debreceni nemzetgyűlés előtt Rákóczi-val, Kossuth-tal, Petőfivel emeli egy sorba. A beszéd százezres példányban meg is jelenik. Áprilisban Keresztury kapacitálja, vállalja el a kultuszárca-t. Októberben szó van esetleges párizsi nagyköveti kinevezéséről. A saját rendszerük kiépítésén munkálkodó kommunisták – egyelőre ószintén – nagyra tartják. Nagyon nagyra. Illyés a politikusok számára az egyik leg súlyosabb, legméltánylandóbb szereplő.

Az író írni akar. Ez az elsődleges célja, eszköze, létezésének értelme. Az írással lehet befolyásolni a világot. S annak az írócsoportnak, amelynek Illyés is a tagja volt, a hatás nem volt mellékes. Nemcsak a művészi, a társadalmi hatás sem. Ennek egyik lehetséges köztes közege a szerkesztés. Az írások hatásának erősítése azáltal, hogy együtt, egymás mellett közölnek szövegeket. Illyés ezt a mesterséget már próbálta a háború előtt is, előbb Babits mellett, majd Babits Jónás-sorsának folytatójaként, a *Magyar Csillag* élén. Nem véletlen, hogy 1945 után a „szobrász” a kötömbben rejlő jövőd-szobor kifaragására a szerkesztő meggyőző szavait, tollát, levélpapírját, dossziéját használja.

Nem egyedül persze. A szerkesztőnek barátai is vannak, s szerzőkre is szüksége van. Illyéstől távol áll, hogy maga írjon tele egy lapot. Nem, ő az írások előhívója és egymás mel-

* A tanulmány az 1998. szeptember 11-én *A fordulat évei, 1947–1949* című tanácskozás keretében elhangzott előadás szerkesztett változata. A tanácskozás szervezői az 1956-os Intézet, az MNC, az MTA Művészettörténeti Kutató Intézet és az OMvH Magyar Építészeti Múzeum voltak.

1 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1929–1945*. Budapest, 1986, Szépirodalmi. 395. o.

2 Németh László levele Illyés Gyulához 1945. aug. 16-án. In *Németh László élete levelekben, 1914–1948*. Budapest, 1993, Magvető–Szépirodalmi. 455. o. A kiemelés tőlem – Sz. Á.

lé állítója. A szerkesztő sakkozik a kéziratokkal. Illyés ennek kihívó példáját mutatta meg a *Magyar Csillag* évfolyamaiban. A liberális konzervatív Halász Gábor jövőképe „mellé” az „államépítő szocializmus” programját kifejtő Veres Pétert szerkeszti, és Kodolányi Jánost, aki Máraival vitatkozva fejt ki a „függő ember”, a magyar lélek kultúrájának kívánatos programját. Illyés maga nem szól bele a vitába, mindegyiket felkínálja az olvasónak. (Nem is tetszik mindenkinek ez a mégiscsak egy irányba húzó ideológiai színek. Szerb Antal 1942-ben Szegi Pálnak írt levelében szóvá teszi a megjelent számok alapján, hogy Illyés engedményeket tesz a népi oldalnak.)³ Amit csinál, mégis feltétlenül jogosult; Illyés már a háború utánra tervez. Itt, a *Magyar Csillag* hasábjain mondja ki 1942-ben a sokat idézett szerepértelmező mondatot: „Nincs minden irodalomnak irodalmon túli feladata. A mienknek van, mindig is volt.”

Illyés közéleti szereplése kettejük között rejtett vitát szül. Rejtettet, mert Márai csak a naplóba rögzíti fenntartásait, s ezek a politikai magatartás szempontjából izgalmas részek csak utóbb jelentek meg, Illyés és Márai halála után, *Ami a Naplóból kimaradt...* sorozatcímmel. „Ez a kitűnő író és költő szorgalmasan szerepelget az új világban; s amint olvasom nevét lapok élén, bizottságok, egyesületek névsorában, megértem, mi az, ami örökké elválaszt tőle, most is, mint a múltban. Ez az író elsősorban politikus; akkor is, ha verset ír a tavaszról; tehát fontosabb számára egy társadalmi kérdés, mint egy Verlaine-vers vagy a *Háború és béke* [...] ha választanom kell, minden erőm és figyelmem az irodalomnak adom, nem pedig a politikának. Ezért nem érthetjük meg egymást. De ezért még tisztelhetjük egymás felfogását.”⁴ (Nem tudom megállni, hogy jelezsem, micsoda izgalmas „párharc” bontakozhatott volna ki Márai és Illyés között, ha az *Egy polgár vallomásai* szerzője nem „tér ki” ez elől az emigrációval. Kettejük irodalomfelfogása, naplóinak összehasonlítása, a közös élmények összevetése, értelmezése – például genfi utazásuk 1946-ban – izgalmas feladat volna.)

Az újrainduló *Válasznak* is irodalmon túli feladatot szánunk. Irodalmon „túli” eszközök segítenek a folyóirat újjászületésében is. 1945 tavaszára az ország romokban. Az úriasszonyok csirkéket legeltetnek az Almássy téren, mint *A fordulat évei* című Nemzeti Galéria-beli kiállítás egyik fotója mutatta. Az országos vagy irodalmi ügyekben érkező látogatók lisztet, lekvárt, tojást, cukrot visznek Illyésnek. Az 1944-es ezeroldalas telefonkönyv helyett 1945 őszén nyolevanoldalas kis füzetet bocsát ki a posta, ami alakra is jó, ha a fele volt a réginek. Papír nincs. Luxus. Márai írja le, micsoda szerencse volt, hogy toalettpapírhoz jutott valaki. A folyóirat papírt igényel, nem is keveset. A papír fölött a pártok diszponálnak. A kiutalás szinte kizárólag csak valamely párt keretének terhére történhet. A *Válasz* és a parasztpárt egymásra utaltsága természetes, hiszen az „első” *Válasz* írói a parasztpárt kötelékébe tartoztak. Veres Péter a Nemzeti Parasztpárt elnöke, egészen annak felszámolásáig. Erdei Ferenc – ha kommunista elkötelezettséggel is – a párt főtitkára. Darvas – szintén kommunista hittel – alelnök. Magától értetődő, hogy az újrainduló *Válasz* a parasztpárt kontingense terhére kap papírt. Ezért szerepel felelős kiadóként az első szám borítóján Farkas Ferenc, a parasztpárt alapítója, országgyűlési képviselője.

De nemcsak a papírhánying nehezíti az indulást. Az írók helyzete is felemás. Németh László belső emigrációban. Szabó Lőrinc az igazolóbizottság előtt. Amikor menteni kell, Erdei is

3 Szerb Antal levele Szegi Pálhoz, 1942. aug. 14-én. In Szegi Pál hagyatéka, Kiss Ferenc magántulajdona. Idézi Széchenyi Ágnes: „Szobok és parasztok”. Budapest, é. n. [1997], Argumentum. 167. o.

4 Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt, 1945–1946*. Toronto, é. n. [1993], Vörösváry, 51–52. o. Illyéssel való kapcsolatáról, illetve a népi írók szerepével összefüggésben tanulságosak még a következő oldalak: 47–48, 134–135, 246–247, 252–253, 290, 293. o.

segít. Illyés kérésére vele megy az Andrásy út 60-ba, ahová Szabó Lőrincet bekísérték. Illyés utóbb tiszteleg a Szabó Lőrincet mentő Erdei emléke előtt. Szabó Lőrinc is, Németh László is munkatársai az első *Válasznak*, s mindketten a második *Válaszban* lelnek majd újra otthonra. Németh a *Válaszban* jelenteti meg a Széchenyi-dráma két felvonását, folytatásokban az *Iszony* nagyobbik felét, az *Égető Eszter* készülő fejezeteit és néhány pedagógiai tanulmányát. (Mert az új politikai helyzet a pedagógiai furor számára valódi kihívás. A parasztpárt kiadója, a Sarló jelenteti majd meg egy kis brosúráját a tanügyi reformról.) Szabó Lőrinc a *Válaszban* publikálja majd a *Tücsökzene* szonettjeinek nagyobbik felét, Sárközi-tanulmányát. (S lesz a *Válasz* egyik versszerkesztője. A másik Weöres Sándor.) Németh és Szabó szerepeltetéséhez bátorság kell, hiszen egy *Népszava*-cikk még azok ellen is népbírárságot sürget, akik az írókat bármilyen módon menteni, pártolni igyekeznek. Tiltakozásul, hogy az írók megmenekülnek az ítéletek alól, kilép az írószövetségből Kárpáti Aurél, Bóka László, Zsolt Béla. Nincs idő és tér itt kitérni a népi írók némelyikének vitatott szereplésére. Közismertek a vádak, azok komolysága vagy komolytalansága. Akik vádolnak, tragikus és nem pótolható személyes veszteségeiket – Faragó László és Zsolt Béla a lányát veszítette el –, a népi írók némelyikének szerepléséhez kötik. A népi-urbánus vita újraéledéséről nincs szó ugyan, de a harmincas években meggyökeresedett előítéletek arrogáns képviselőtől – főként az úgynevezett urbánus oldalról – igen. Pártközi értekezlet anyagai lesznek a támadások, a viták és az ezekre reagáló cikkek. A *Népszaváé* is, de Illyésé is, amelyben a francia forradalom végzetes hibájául André Chénier kivégzését említette példának. S mert az írószövetség hivatalos pecsétje adta az íróság pecsétjét is, egyre inkább szüksége van az írócsoportnak is egy folyóiratra. S Illyés azt írhatja kissé vonakodva: „A körülmények megint elraboltak engem, az irányítás mondhatni látszólagos szerepére.”

A megindítás szerepe cseppet sem látszólagos. Személyes tekintély kell hozzá. A *Válasz* ügye majdnem megfeneklik, mert más is ambicionálná a szerkesztést: Erdei Ferenc. De végül Erdei szerzőként sem szerepel a folyóiratban az 1946 és 1949 közötti periódusban. Bizonyára nem megbántottságból, hanem mert a feladatok valóban elragadták. 1944 decemberében az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere, 1945 őszétől a parasztpárt politikai ügyeinek intézője. Szerepelni fog azonban a folyóirat történetében politikai komisszárként egy későbbi periódusban. Egyelőre azonban az indítás aktusánál vagyunk.

Illyés óriási gonddal készül a beköszöntőre. A szöveg megvitatására Sárközi György özvegye teraszán, a Nyúl utca 14. szám alatt kerül sor. A szereplők – Sárközi Márta visszaemlékezése szerint – Farkas Ferenc, Illyés, Fülep Lajos, Bibó István, Veres Péter, Németh László, Keresztury Dezső és néhány Eötvös-kollégista, a folyóirat reménybeli ifjúsága. Illyés azt rögzíti naplójába, hogy a beköszöntő „minden szava élen táncol”. Fülep, az első, 1934-es szerkesztő-hármas tagja, rettenetes basszushangon hosszú előadásba kezd, felsorolja – Sárközi Mártát idézzük – „Illyés írásművének magyartalanságait, fogalmazási és nyelvtani hibáit. Végül dörögve kijelentette, hogy a *Válasz* célja a magyar nyelv megtisztítása a hasonló elfajult irományoktól.”⁵ Sárközi Mártáról ide kell iktatni egy mondatot: az ő ironikus hangja senkit, még saját magát sem kímélte. Tudatosan szállította le a történelmi pillanatok értékét ironikus megjegyzéseivel. Az ellenkező hangulat felé túloz, éppen azért, mert maga is tudja, a pillanat nagyszerű, a helyzet kivételes.

A terasz vendégei között van Bibó István is. Új név a *Válasz*-körben. A folyóirat első korszakában nem jelenik meg írása a *Válaszban*. De Erdei Ferenc és Reitzer Béla mögött akkor

5 Sárközi Márta visszaemlékezése: OSZK Kézirattára 17. Fond. A Sárközi Mártától való későbbi idézetek forrása ugyanez.

is ott áll a háttérben. Egyetemi társak, s ahogy Bibó mondta, rövidesen „erős kapcsolatban”. Erdei „grófosnak” mondta Bibó viselkedését a szegénység, a kolduslét láttán, Bibó szerint joggal. Maga is érzi, hogy az értelmiségi jótevés tisztességes, de végsőleg kilátástalan. Erdei és Bibó '30-as évekbeli – publikált – levelezése a korszak egyik igen szép dokumentuma.

Bibó közel kerülése a *Válaszhoz* merő „véletlen”. A szorosabb kapcsolat úgy alakul ki, hogy Sárközi Márta Bibó segítségét kéri, próbálják megtartani Erdei Ferencet a termékeny alkotómunka számára. Erdeit nem lehet visszacsábítani a politikától, de Bibó a *Valóságban* 1945 végén publikált és nagy vitát kavaráó, *A demokrácia válsága* című tanulmánya után a *Válasz* munkatársa lett. A háború előtt Bibó nem szerepelt még a folyóiratban, kapcsolata vele mindössze annyi, hogy Erdei kérésére lektorálja *A szabadság politikája* című cikkét, melyet bátor és harcias írásnak tart, s úgy ítéli meg – egyébként tévesen – hogy abból nem lesz „kriminális ügy”. Lesz, mert a háború alatt Erdeit ezért a cikkért perbe fogják, s két hónap börtönre ítélik. A kapcsolat baráti volt ugyan, de Bibó még háttérben maradt. Végső kitenkítésben – ez Bibó fordulata – mindig is politikát akar csinálni. De úgy, hogy a körülötte lévő lehetőségek igénybevételével először eljusson az egyetemi tanári pozícióig, és az aránylagos függetlenséget jelentő helyről szóljon bele a közéletbe és politikába. 1940-ben habilitál a szegedi egyetemen. Sárközi Mártával most kerül szoros és a szerkesztővé előlépő asszony haláláig tartó közeli barátságba. Magánemberi és munkakapcsolatról egyaránt szó van. Bibó 1945 és '48 között nyolcvanhat előadást tart, s ezek jelentős hányadát a *Válasz* egyik szerzőjeként, több ízben kifejezetten a *Válasz* propagandája céljából.

Illyés azonban mégsem csak szerénységből használja az idézett fordulatot az irányítás „mondhatni látszólagos” szerepéről. Mert Sárközi Márta lép elő a valóságos és gyakorlati szerkesztővé. Az első számon még csak mint a kéziratok címzettje szerepel a borítón. Igaz, egy év múltán formailag segédszerkesztővé lép elő, de tudjuk, a munka nagyobbik részét ő végzi. Először a folyóirat „szellemi összefogásával” bízatik meg, de persze anyagilag is az ő vállain fog nyugodni a kiadás. Egyelőre a Sarló könyvesbolt hátsó helyiségében Czibor János intézi az ügyeket. A hidegben a kis kályhát az *Elmebajosok jogvédelme* című könyv több száz példányával tüzelik. Sárközi Márta anyagi romlását nemcsak a cégvezető irodalmár stiklijei okozzák, hanem a nyomdász Wiesmayer úr óriási számlái és a szerkesztőség ugyancsak nem kicsiny lakbéré. Ezért is működött a szerkesztőség valóságosan a Nyúl utcai ház teraszán, ameddig lehetett. Erdei Ferenc ideiglenesen kiharcolja onnan a társaságot, mert ráébred arra, hogy a parasztpárt nevében és pénzén olyan irodalmi működés folyik, amely nem felel meg a párt irányvonalának. „Egy esős délután zord arccal bevonult a balszárny: Erdei Ferenc és Darvas József. Az utóbbi diplomatikusan hallgatott, az előbbi fejtette ki a párt álláspontját: a szerkesztést ki kell venni Sárközíné reakciós kezeiből, és át kell adni azonnal Szücs Ferencnek, Sipos Gyulának és Korolovszkynak. A szerkesztőséget pedig azonnal semleges területre kell áthelyezni, például a Centrál Kávéházba, hogy Sárközíné légköréből is kivonják a tapasztalatlan fiatalokat” – írja Sárközi Márta. De nem sokáig gyülekeznek ott a fiatalok híg szimpla mellett, a pincérek megvető pillantásaitól kísérve. Az irodalomtól tökéletesen idegen, odavezényelt Györffy-kollégisták zavartan szoronganak. Veres Péter az ellentétek összebékítésével kísérletezik. „Illyés ügyesen kivédte a folyóirat elleni rosszhiszemű és tehetségtelen támadást, és folyt minden tovább, mint azelőtt” – folytatja Sárközi Márta a történetet. A politikai támadás ekkor még „belülről” jön. Igaz, azoktól, akik a kommunistákkal szoros szövetségben képzeltek el a jövőt. Erdei – aki 1945 késő őszeig a parasztpárt delegáltjaként tölti be a belügyminiszteri posztot, Bibónak egy ízben – amikor az figyelmeztette, hogy matematikailag is ő a mérleg nyelve a kormányban – kifejti, hogy „nem képzelhető el, hogy ő a kommunisták ellen szavazzon a kispapokkal és a katonákkal együtt.” Ez köztudott róla, s ezért „ab-

szolút gyűlölet tárgya”, ahogy Bibó is mondja. Ő azonban utólag sem festi démonikusra az Erdei-portrét, s mivel nem dokumentálható kellően Erdei és az illegális KMP kapcsolata, a kriptokommunistaság vádjával sem foglalkozik. A *Válasznak* – Sárközi Márta dokumentumai szerint – 3600 előfizetője van. Igazi azonban mindössze 1000, mert a többi előfizetői példányt a parasztpárt járattja a vidéki pártszervezeteinek és tagjainak. „Valamilyen csodálatos zűrzavar következtében – rögzíti Sárközi Márta – Erdei kiutalta a pénzt annak a lapnak a terjesztésére, amit szívből gyűlölt és kártékonynak tartott.”

A *Válasz* történetében *cenzurális* beavatkozásról, – hogy valamit kivettek volna a lapból – nincs tudomásunk. Belső vitáról, melynek nyomán nem került bele egy politikai tárgyú cikk a lapba, igen. Ismét Sárközi Mártától idézünk: „Egyszer Kovács Imre jött el a Nyúl utcába, hogy a *Válasznak* írt cikkét zárt körben felolvassa. Illyés, Farkas Ferenc, Keresztury Dezső és Szabó Zoltán voltak jelen. A cikk igen bátor volt és kitűnő, ha jól emlékszem, abból az alkalomból íródott, hogy az oroszok a mentelmi jog semmibe vevésével elhurcolták Kovács Bélát. A felolvasást zavart csend követte. Azután Illyés azt mondta, hogy a cikk kitűnő, és ő szíve szerint leközlőné. De az biztos, hogy a lapot ezek után megszüntetik, és eltekintve attól, ami a szerkesztőket ezzel kapcsolatban érheti, sok magyar írónak elvész a kenyere és közlési lehetősége. Kovács Imre némán összecsomagolta a kéziratot és elment.” Kovács Bélát 1947. február 25-én tartóztatják le. A *Szabad Nép* kommunikéje szerint azért, mert „aktívan vett részt földalatti szovjetellenes fegyveres csoportok alakításában és a szovjet hadsereg ellen irányuló kémkedés szervezésében.” Sárközi Mártának lelkiismeret-furdalása van, amiért visszadják a cikket. „Egész éjjel törtem a fejemet, mit is lehetne csinálni, és reggel szép levelet írtam Kovács Imrének. Megírtam, hogy a cikk kitűnő, és én, mint szerkesztő, szégyellem, hogy nem közöljük. Postára tettem a levelet, melynek bizonyára nagyon örülhettek az állambiztonsági hatóságok, mert mire odaérhetett Kovács Imre címére, az már disszidált, és a rendőrök lepecsételték a lakást.” Illyés is, Kovács Imre is – erre utal, hogy az utóbbi összecsomagolt, és meg sem állt Amerikáig – tudják, miről van szó. Szerkesztői realitásérzék, túlélési reflex vagy óvatosság mozgatja Illyést? Mindegy, milyen nevet adunk a gesztusnak. Ma öncenzúrának mondanánk, bár ezt a fogalmat majd a következő évek, évtizedek plántálják a magyar irodalom – különböző irányzatokhoz tartozó – legnagyobbjaiba.

E terjedelemben és a választott téma kijelölte nyomvonalon csak utalunk a *Válasz* elévülhetetlen érdemeire. Említettük már, mi mindent publikál Németh László és Szabó Lőrinc a folyóiratban. Egészítsük ki most néhány emlékezetes „első közléssel”. Illyés itt jelenteti meg 1944-es verseinek néhány darabját. Szentkuthy Miklós ide adja tanulmányait (*Műveltség és irodalom, József Attila, Thomas Mann Doktor Faustusának elemzése*), s egy regényrészletét. Vas István két antológia-darabja (*Húsvéti ének a testről, Nicolaus Cusanus sírja*) és haláláig folytatott életrajzi regényfolyamának kezdete a *Válaszban* jelenik meg. Sőtér István itt közli a *Bakator* című novelláját, *Hídszakadás* című kisregényét és *Apátlan irodalom* című vitacikkét. Kodolányi János a *Vízöntő* részleteit, novellákat (*Vacsora, Esős évszak*), drámarészletet. Weöres több tucatnyi verset és néhány könyvkritikát jelentet meg a folyóiratban. Veres Péter – országos ügyei intézése közben is – majdnem két tucat tétellel jelentkezik a második korszakban. Itt indul Lakatos István, Fodor András, Lator László, Csorba Győző, Sarkadi Imre, Cseres Tibor... Főhajtásra méltó sor. Bibó kilenc nagy tanulmányát – köztük a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* címűt – is feltétlenül ki kell emelnünk. Máiig érvényes és tiszteletre méltó az az elemző, érvelő stílus, amit Bibó használ. Követendő is volna. S ne feledjük, hogy egy fiatal társadalomtudós nemzedéknek is elindítója és mágnesa a *Válasz*: Havas Gábor, Gombos Imre, Adorján János, Márkus István, Major Jenő, Gyapay Gábor, Rácz Pál, Ruttkay Kálmán, Rusvay Tibor, Seres József nevét említhetjük.

A névsor pazar, a felsorolás mégsem ad pontos és karakteres képet. S azért nem, mert a *Válasz* ügy-folyóirat. A tematika felől is végig kell nézni az évfolyamokat. Itt most megint csak vázlatosan érinthetjük az értékeket. A földosztás kérdései. A földosztás telekkönyvi aktusa és a parasztság szellemi egyenjogúsítása. 1945 után néhány olyan esztendő következik, mely tematikusan is kedvez a népi irodalomnak. A népi irodalom műfaja a szociográfia mellett a fejlődésregény. Illyés nagy szociográfiája, *A puszták népe* is felfogható fejlődésregénynek. Hiszen arról is szól, miként keveredett ki a születés determinációjából az író. Most lehetőség van azzal foglalkozni, miként lehet kijutni a szegénységből, a szűkösségből. (Bibó életút-interjújából tudjuk, akkor ő is híve volt a népi káderek gyors kinevelésének. Ez is motiválta abban, hogy néhány év alatt az említett nyolcvanhat előadást elvállalja.) S azzal is, milyen lélektani velejárái vannak a nagy változásnak. Németh László még a háború előtt megjelent kritikájában az említett Illyés-mű kapcsán így ír: „A természet annál gyönyörűbb, minél mélyebbre alázták benne az embert, s a bosszú annál jogosabb, minél szebb az, amiért fizetni kell!” A bosszú pszichológiai igaza és tárgyi értelmetlensége több cikkben visszatér a *Válaszban*, Illyésnél is. Ő az, aki érzékeny kortársként rögzíti naplójába, miként csap át úrhatnámságba az erkölcsi elégtétel megszerzése. Elmondja, hogy a Romanelli-villába beköltöző Erdeiéknél összezsúfolva a villával „örökölt” elegáns bútorok, a földön perzsaszőnyegek. A szőnyegek végei egymáson, olyan sok van belőlük. „Mindez végtelenül leverő – hogyan beszéljünk itt puritánságról? – teszi fel naplójában a kérdést Illyés.⁶ Zelk verset (*Szégyen*) ír arról, hogy a sofőr ma is kint áll a hidegben, étlen-szomjan, amíg az új urak tárgyalnak. Az elhagyott javak kormánybiztosai osztogatnak. Schifferné Szakasits Klára évtizedek múltán is úgy írja le lakáshoz, berendezéshez jutásukat, mintha az magától értetődő elégtétel lett volna. Pünkösti Árpád Rákosi-monográfiájában végigveszi az úrhatnámság, a kiváltságok szaporodó jeleit és annak hivatalos indokait. (Csak egyetlen jellemző mondatot idézünk itt, a „történet”, az egypártrendszer kiépülése fonákjáról: „A pártvezetés kiváltságai azzal kezdődtek – írja Pünkösti –, hogy a titkárság a budai harcok közepette úgy döntött, hogy a pártközpontban borbélyt alkalmaz.”)⁷

De soroljuk tovább a főbb tematikát. Foglalkozik a *Válasz* a békekötéssel (versben is megjelenik a téma, nem csak tanulmányban, beszámolóban), a kitelepítések ügyével, a népi művelődés intézményi kérdéseivel. A társadalomban forradalom van, mondja Veres Péter, s arra bízta Németh Lászlót, hogy „történelmien és szeretettel” nézze a valóságot, s akkor „ami másnak ijedelem és keserűség, nekünk öröm és reménység”.⁸ Igen, a *Válasz* joggal érzi úgy, hogy annak reménybeli beteljesülése fog történni, amit még Sárközi György főszerkesztői korszaka alatt megálmodtak. Ki kisebb, ki nagyobb lelkesedéssel, de egy irányba gondolkodnak. Tiszteséges ügyben, tisztességes teljesítményben.

A *Válasz* sziget. Szellemi menedék az egyre kisebbedő szigetvilágban. Egyre inkább támadják, érzi ezt Sárközi Márta is, aki időközben valóságos szerkesztővé lép elő. „A papírkiutalásért minden hónapban közelharcot kellett vívni Révai Józseffel. A lap kultúrdélutánját az újpesti Elektromos Műveknél betiltották, csak öten üldögéltünk Illyésékkal, Sarkadi Imrével és már nem tudom kivel, az üres, szépen dekorált teremben. Végül a szerződötett kamarakórus eldalolta nekünk a madrigálokat, melyekért már előre fizettünk, Sarkadi föltántorgott a színpadra, és felolvasta nekünk novelláját, aztán hazamentünk. Elhatároztam, hogy egy utolsó, reprezentatív számba belesűríték mindent, amit még lehet.” Miért használja a „még”

6 Illyés: *Naplójegyzetek...* 366. o.

7 Schifferné Szakasits Klára: *Fenn és lenn*. Budapest, 1985, Magvető, illetve Pünkösti Árpád: *Rákosi – a hatalomért 1945–1948*. Budapest, 1992, Európa.

8 Veres Péter levele Németh Lászlóhoz 1946. márc. 20-án. In *Németh László élete levelekben...* 532. o.

szót Sárközi Márta? Időközben a szerkesztőség címe megváltozik. A Nyúl utcából el kell költöznie Sárközinek és gyerekeinek. A nyomdászamlák kifizetése miatt el kell adnia házát. Szentkuthy Miklósnak egy Fehér Holló reklámcédulán üzen beküldött kéziratával kapcsolatban. Három forint ötven fillért tud fizetni oldalanként, írja, s hozzátessz az ajánlathoz még egy kurta mondatot: „Nekem többre volt, egy Nyúl utcai villába.” A Nyúl utcából a „hivatalos” Centrálba, onnan egy üzlethelyiségbe a Madách térre, onnan a Püski bolt mellé költöznek, a Szerb utcába. Az utolsó *Válasz*-szám borítóján a szerkesztőség és kiadóhivatal legújabb címe: Csupaki út 11. A cím Sárközi Márta új háromszobás lakása. Ennyire tellik, a korábbi otthont, a Molnár-villát értékén alul kénytelen eladni, Wiesmayer úr, az Antiqua nyomda tulajdonosa egy napig sem hajlandó várni tovább a pénzére. Az utolsó szám belső borítóján egy hirdetés: „Szakadt, kiégett, molyrágott ruháját szakszerű műszövéssel tökéletesen kijavítja Sárközi Györgyné és Székely Tiborné műstoppoló szalonjában. Szemfelszedés, nyakkendőjavítás ugyanott. VI. ker. Nagymező u. 23.” A *Válasz* szerkesztőasszonya, Molnár Ferenc lánya, három gyerek édesanyja saját lapjában hirdeti meg új polgári foglalkozását.

A *Válasz* az irodalom önszerveződésének példája, magánvállalkozás. Ezt a kor már nem enged meg. A kor? A kizárólagos hatalomra törő kommunista politika és kultúrpolitika. A fordulat éveit a *Válasz* munkatársai, mint civilek is és mint írók, szerkesztők is érzik a bőrukön.

1947 júniusában a *Valóság* közlésezi Nagy László – a későbbi B. Nagy László – A *Válasz* útja című „elvi” írását. Fogalmazzunk egyértelműen: kemény és igazságtalan kritikáját. Ez azért is érintette fájón a szerkesztőket, mert a *Valóság* fiataljai korábban a *Választ* is otthonuknak érzik. Igaz, ez a *Valóság* már nem Szabó Zoltán és Márkus István folyóirata, tavasztól Lukácsy Sándor szerkeszti. 1949 márciusában a Társadalmi Szemle cikkírója, Aczél Tamás ezzel a sokat sejtető címmel ír szemlét: *A burzsoá ideológia egyes jelenségei fiatal magyar líráinkban*. A *Válasz* és a Magyarok verseit teszi ideológiai kritika tárgyává. A mi folyóiratunk versei közül Weöres *Megláncolt gigásza*, Pilinszky *Kihalt világa* és Mire megjössz című verse, Sinkától a *Tenger és idő*, Lakatos Istvántól a *Koratavas az áldozat*. Mit mondjunk. Az olvasót kérjük, lapozza fel ezeket a verseket.

A *Válasz* utolsó, összevont száma akkor jelenik meg, amikor Rajk Lászlót letartóztatják: 1949 júniusában. Szeptemberben – negyed év késéssel – a *Válasz a lejtőn* című utánlövő támadás. A május végi könyvnapon is az utolsó számot szervezi Sárközi Márta. Írást kér azoktól, akikkel ott összetalálkozik. Az Andrassy úton Szabó Pál dedikálja könyvét. Megszólítja, s kéziratot kér tőle: „azt mondta, nincs kézírata, és különben sem tartja helyesnek a *Válasz* létezését. »Pali bácsi« mondtam neki komolyan és fenyegetően, »vigyázzon! Lehet, hogy egyszer még örülni fog, ha azzal igazolhatja magát, hogy írt az utolsó *Válasz*ba!« »Ugyan, ugyan, Mártika!«, mondta kedélyes nevetéssel, de mire beértem a szerkesztőségbe, már ott várt a kézírata, a *Polka* című novella. Végezetül, mintegy művet megkoronázandó, kéziratot kértem Hajnal István történészről, akiről tudtam, hogy a kétségbeesés szélén van, mert évek óta egyetlen sorát sem engedik közölni. [...] Csak úgy mellékesen odavettem Illyésnek, hogy érdekes tanulmányt fogunk közölni Hajnal Istvántól a munkaversenyről. Nem is tudom, hogy jutott eszembe hirtelen az a mázsás hazugság. Illyés beleegyezően bólintott, és megszületett az utolsó nagyszerű *Válasz*-szám és következménye, a *Szabad Nép* cikke, a *Válasz a lejtőn*.” A cikk névtelen szerzője lehordja a szerkesztőket, legazemberezi Hajnalt, és azt írja, hogy „az árulók mellett ott brekeg az egész burzsoá-kispolgári l’art pour l’art mocsara, Kosztolányi apó utódai, akik az intellektuális anarchiát, a szemérmetlen individualizmust, nihilizmust, pornográfiát képviselik. Az imperializmusnak ezek a szennyes irodalmi ügynökei hihetetlen cinizmussal törnek a dolgozók öntudatának elerőtlenítésére és megrontására, a munkásosztály és a dolgozó parasztság demoralizálására, és fényes fegyverüknek, az értelemnek becsmérlé-

sére.” A megszűnő kiadót államosítják. Losonczy Géza jóindulatán múlik – Sárközi Márta visszaemlékezése szerint –, hogy a szerkesztőasszony magántulajdonát nem foglalják le köztartozásként.

A rendszer ekkor már nem kétarcú. Tehetségtisztelő arcát elfordítja. 1948-ban még Kosuth-díjat adnak Ferenczy Béninek – egyébként nemcsak a folyóirat lelkes olvasója, de szerzője is –, 1949-ben azonnali hatállyal felmentik főiskolai tanári állásából. Azaz, dehogyan kétarcú a rendszer. Ugyanazon a napon két levél megy Ferenczy Bénihez ugyanazon feladótól. Révai József miniszter áll az egyikben, Józsi a másikon. A hivatalos levél szűkszavúan, egy kormányrendeletre hivatkozva közli, hogy Ferenczy Béni urat azonnali hatállyal felmentik főiskolai tanári állásából. A magánlevél fenyegetően baráti: „Sajnos azt kell mondanom, magadra vess! Azt hiszem, nem kell indokolnom, Te magad is tudod, barátunknak számítunk-e, vagy ellenkezőleg. Ennek ellenére természetes, hogy mint szobrász dolgoznod kell.”⁹ Révai levele mutatja, ekkor alakul ki a politikus személyiségének hasadása, a „kettős beszéd”. Ennek áldozata a második *Válasz* legjelentősebb tanulmányírója, Bibó István is. Őt 1949-ben még levelező tagjává választja az Akadémia. Az év végén tanácskozó taggá fokozzák vissza, majd felszólítják, nyugdíjaztassa magát. Fülep Lajos – az első *Válasz* „programcikkének”, a *Nemzeti öncélúságnak* szerzője – 1950-ben még székfoglalót tarthat az Akadémián, de közben már folyik elszigetelése. Révai József a *Válasz* megszűnésének havában beszédet mond. „...mindig Pártom szószólója és katonája voltam [...] A kommunisták talán legnagyobb érdeme, hogy a négy esztendő harcban a belső és külső reakcióval a népünkben rejlő alkotó erőket felszabadítottuk.”¹⁰

A *Válasz*, a népi írók mozgalmának és a parasztpártnak folyóirata tehát „a népben rejlő alkotó erők felszabadítása” jegyében szűnik meg. A szerkesztőségen belül Illyés a közléspolitikai határok kijelölője. Az 1948–49-es események őt igazolják. Az öncenzúra eszközét is használja, ezért „kell” Sárközi Mártának olykor becsapnia, ahogy egy cenzort szokás. Persze inkább cinkos színjáték ez kettejük között. Illyés esetenkénti óvatossága ideiglenes megmentője tehát a folyóiratnak, mert már akkor tudja, hogy zsarnokság van, amikor a többiek naivan azt hiszik, hogy még demokrácia.

Sárközi Márta élete ezentúl nem a nyilvánosság előtt zajlik. A magyar Sylvia Beach – Szabó Zoltán nevezte így Sárközine Molnár Mártát nekrológiájában – végigdolgozza Budapest műstoppoló szalonjait (3 forint 36 filléres óradíjért). De a Csopaki úti ház szobáiban, szemben a Hunyad-orommal továbbra is nagy a vendégjárás. Kifogyhatatlan és leleményes szeretetere sokan rászorulnak. Erkölcsi fórum marad élete végéig. 1957-ben még Erdei Ferenc is győnni megy hozzá.

⁹ Ferenczy Béni *arcképe*. Budapest, 1984, Európa. 112. o.

¹⁰ Révai József: *Élni tudtunk a szabadsággal*. Budapest, 1949, Szikra. 19. o.

KENDE PÉTER

A SZOVJET TÁBOR BELSŐ KAPCSOLATRENDSZERÉNEK MÓDOSULÁSA 1953 UTÁN*

1. Ez a vázlat nem annyira kutatásaimat, mint inkább gondolataimat és tapasztalataimat foglalja össze az 1956 előtti és utáni helyzetről. Egyszerűen és tömören kíván választ adni arra a kérdésre, hogy az 1956-os év, vagy tágabb értelemben véve a desztalinizáció, mennyiben érintette Moszkva és a kelet-európai kommunista államok kapcsolatát. A desztalinizáció fogalmának használata számos vitára ad okot: a továbbiakban ez alatt a fogalom alatt a szovjet vezetők által 1953-ban kezdeményezett, de a későbbiekben Moszkvában és a kommunista hatalom másodlagos központjaiban (Varsóban, Kelet-Berlinben, Prágában és Budapesten stb.) egyaránt kibontakozott felülvizsgáló, helyesbítő folyamatot értem.

2. Mi indította el ezt a folyamatot? Hadd próbáljak erre a kérdésre mindjárt az elején válaszolni. *Elviekben* semmi sem akadályozta, hogy Sztálin örökösei hűek maradjanak mesterük stílusához és módszereihez. Semmi, azaz a kommunista mozgalom egyetlen szervezett ereje sem. Az a meggyőződés, hogy bizonyos dolgokat, hogy sok mindent felül kell vizsgálni, az SZKP vezető csoportján belül érelődött meg, anélkül, hogy erről valaha is megkérdezték volna a tagságot és még kevésbé anélkül, hogy legalább a forma kedvéért egyeztettek volna a nemzetközi kommunista mozgalom elismert vezetőivel és nagyjával.

Mi járhatott Sztálin örököseinek fejében? Megbízható források híján (Hruscsov, Mikojan és a többiek visszaemlékezésének őszintesége ugyanis erősen megkérdőjelezhető) csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Továbbá nem is annyira az érintett személyek személyes indítékaira vagyunk kíváncsiak, hanem arra, hogy miféle változásokat tartottak fontosnak. Ebből a szemszögből nézve először is a művelet sokrétűsége érdemel említést. A korábbi módszerek kiigazítására oly sok és sokféle területen került sor (külpolitika, gazdaságirányítás, a párt belső élete, az állami intézmények és a titkos rendőrség működése), hogy egyetlen címszó, bármi legyen is az, csak pontatlanul adna számot arról, ami megkezdődött. Talán úgy lehetne fogalmazni, hogy a Kreml új vezetői zsákutcákat fedeztek fel, s azokból úgy akarták kivezetni a Szovjetuniót, hogy közben hatékonyabbá és vonzóbbá is tegyék az általuk megörökölt rendszert. Nem állt rendelkezésükre olyan kidolgozott elmélet, amelyet irányadónak tekinthettek volna. Ehhez tudniillik az kellett volna, hogy még Sztálin életében kezdjenek kritikailag gondolkodni, ami nyilvánvalóan lehetetlen volt.

Más szóval a jobb híján „desztalinizációnak” nevezett folyamat nem valami előzetes és szisztematikus elgondolásból született, s még az sem valószínű, hogy a fordulat főszereplőinek (Berija, Malenkov, Hruscsov) fejében előzőleg valaha is felmerült volna valami ilyesmi.

* Írásom az 1998. november 5-én Varsóban, a *Desztalinizáció Kelet- és Közép-Európában* című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

Ugyanakkor, miután egyikőjük sem nélkülözhetette a vele egyenrangúak többségének támogatását, – a kivétel, mármint Hruscsov ez irányú későbbi próbálkozása, csak erősíti a szabályt! – és kezdetben mindegyikük csak a legortodoxabb lenini–sztálini tanokra hivatkozhatott, az örökösök arra voltak kényszerülve, hogy az átfogó eszméket kerülve a *gyakorlati* tennivalókra koncentráljanak. Ez magyarázza a desztalinizációnak nevezett folyamat kezdeti bizonytalanságait és gyakori ellentmondásait végig az itt tárgyalt időszakban.

3. Miért tartották szükségesnek Sztálin örökösei, hogy a Szovjetunió és Kelet-Európa viszonyát új alapokra helyezték? Megelőzi ezt az a kérdés, hogy mindjárt az elején szükségesnek látták-e ezt? Nem inkább úgy volt-e, hogy a nevezett országok belső állapotát megvizsgálva előbb néhány mentő intézkedést dolgoztak ki, s hogy ezeknek fényében fokozatosan gondolták újra a moszkvai centrum és a kelet-európai periféria viszonyát is?

A valóság ennél bonyolultabb. Igaz, hogy a csatlós államok válságos helyzete azonnali beavatkozást kívánt, de más eszközökhöz is folyamodhattak volna: például szigorítások és tisztogatások azzal a céllal, hogy félreállítsák a legalkalmatlanabbakat és megújítsák a hűbérúr-csatlós kapcsolatokat, körülbelül úgy, ahogy ezt a problémát 30 évvel később Gorbacsov kezelte. Az a tény azonban, hogy Malenkov és társai mindenhol valamiféle „új kurzus” bevezetésére gondoltak, már magában is jelentős. Azt bizonyítja, hogy az örökösök legalábbis kétkedtek a sztálini politika és eszközök helyességében. Fontos körülmény azonban, hogy az új kurzus politikája, úgy ahogyan ezt Ulbrichtal, Rákosival és a többiekkel közölték, még nem tartalmazta a Moszkva és védenicei közötti kapcsolatrendszer reformját. Kérdéses, hogy 1956 sorsdöntő ősze előtt Malenkov, Hruscsov vagy bárki más a vezetésben forgatott-e a fejében hasonló elképzeléseket. Másfelől, ha szemügyre vesszük a moszkvai utasításokkal szembeni engedetlenség első jeleit Kelet-Berlin, Prága és Budapest felől, akkor az az érzésünk támad, hogy ennek nem sok köze volt a desztalinizáció szelleméhez. Fejtő Ferenc találó megjegyzése szerint¹ nem az újítások szelleme volt az, ami elindította a változást Moszkva és a periféria viszonyában, hanem az a körülmény, hogy a helyi sztálinisták idegesen reagáltak Moszkva újításaira. S ha ezt követően némely csatlós (egyáltalán nem mindegyik) valamicske autonómiára tett szert, ez azért volt, mert szembeszállt Moszkvával, és nem azért, mert a moszkvai központ úgy döntött, hogy nagyobb cselekvési szabadságot biztosít számára. A függőség lazulása ugyan a desztalinizáció következménye volt, de nem szándékoltan, hanem akaratlanul, az elindított folyamat belső dinamikájából következően.

Desztalinizációról beszélni az 1953–1956 közötti időszak kapcsán egyébként is túlzás vagy legalábbis tautologikus. A változások az első időszakban inkább pszichológiaiak, semmint politikaiak voltak. Alapjában véve arról volt szó, hogy Sztálin örökösei nem rendelkeztek olyan hatalommal, mint elhunyt mesterük: Sztálin karizmatikus és teokratikus képességei nem öröklődtek tovább. Sztálin nélkül a hatalmi központ szava, igazsága vitathatóvá vált, az utasítások végrehajtása megkérdőjeleződött. A változatlanul hűséges kelet-európai al-diktátorok továbbra sem törekedtek teljes önállóságra, de a moszkvai vezetésen belüli ellentéteknek köszönhetően most egyszerre valamiféle játéktérük keletkezett. Szimpla végrehajtottból saját országuk ügyeinek társigazgatóivá váltak.

4. Az 1956 őszi válság, a lengyel és a magyar lázadás kellett ahhoz, hogy a szovjet vezetőség napirendjére tűzze a kelet-európai csatlós országokkal való kapcsolatok általános újrarendezését. Ekkor került sor az alapelvek tisztázására és arra is, hogy ezeknek gyakorlati módzataival foglalkozzanak. A szovjet kormány egy ünnepélyes nyilatkozatában, amelyet 1956.

Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története. I–II. kötet.* Budapest–Párizs, é. n. [1991], Magvető–Magyar Füzetek. 2. köt., 1. fejezet.

október 30-án, azaz a magyar válság tetőfokán hoztak nyilvánosságra, a moszkvai vezetés elismerte, hogy „elvsértések” és „hibák” akadályozták az egyenlőség és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvének érvényesülését, holott – a nyilatkozat szerint – e két elvnek kellett volna a kommunista táboron belüli szuverén országok kapcsolatát szabályoznia. E doktrinér felhangokban gazdag szöveg az SZKP XX. kongresszusára hivatkozva azt írja, hogy „tekintetbe kell venni [a szocialista tömbön belül] minden egyes ország történelmi múltját és sajátosságait” és ígéretet tesz arra, hogy a továbbiakban ki fogják küszöbölni „a gazdasági kapcsolatokban a nemzeti szuverenitás, a kölcsönös előnyök és az egyenjogúság elve megsértésének bármiféle lehetőségét.” Ugyanebben a szellemben még azt is kijelenti a szovjet kormány, hogy hajlandó felülvizsgálni a Varsói Szerződés országainak területén állomásozó szovjet csapatok kérdését. E sebtiben összecsapott és sok szempontból inkoherens szöveg távoli visszhangja azoknak a vitáknak, amelyeket a szovjet vezetés a válság kapcsán folytatott, de amelyeken a Magyarországot érintő döntés már a nyilatkozat kibocsátásának napján túllépett.² Néhány órával azután, hogy ünnepélyesen hitet tett a társországok szuverenitásának érinthetetlensége mellett, a Szovjetunió egy ezzel szögesen ellentétes gyakorlat mellett döntött: a szuverenitás korlátozása, a katonai és politikai beavatkozás mellett. Az egyenjogúság elvét visszaszorítja és a helyére teszi a szocializmus magasabb rangú érdekeire való hivatkozást. Tizenkét évvel később a szovjet tábor ugyanebben a szellemben – amelyet ekkor már Brezsnyev-doktrínának neveznek –, fog fellépni a cseh reformmozgalommal szemben, ugyancsak figyelmen kívül hagyva a helyileg kifejeződő népakaratot, méghozzá egy olyan országban, ahol korábban nem is állomásoztak szovjet csapatok. Az 1956-os irányváltási próbálkozás tehát megbukott: nem állta ki az ötvenhatos válság próbáját, s a későbbi cseh–lengyel emancipációs kísérleteket sem segítette elő.

5. A fenti állítás azonban pontosításra szorul. Mert miről is beszélünk: az úgynevezett szocialista országok egyenlőségéről avagy a kommunista pártok közötti kapcsolatok új alapokra fektetéséről? Az előbbiről, tudjuk, nem lehetett szó a szovjet érdekszférán belül. A második pontot illetően azonban igenis volt újdonság 1956-ban. A szovjet hatalmi központ nem egészen egyedül döntött a magyar felkelés fegyveres leveréséről. Hadd emlékeztessünk itt azokra a lázas konzultációkra, amelyeket az 1956. november 4-i katonai beavatkozás előestéjén Hruscsov és a pártelnökség a térség többi vezetőivel folytatott.³ Igaz, a szovjet Prezídium ügyet sem vetett Gomulkaék kifogásaira. Az is igaz, hogy a Titóval – s persze a Gheorghiu-Dej-zsel – tartott megbeszélések is pusztán formalitások voltak egy olyan időpontban, amikor Moszkvában már kidolgozták Magyarország megszállásának tervét, és azt az SZKP Elnöksége (mint tudjuk, már november elsején) jóváhagyta. De formailag mégis jelentőségteljes, hogy egy ilyen kritikus pillanatban a szovjet vezetők *szükségét érezték*, hogy szövetségeseikkel (ideértve a kínaiakat is) „egyeztessenek”, vagy pontosabban szólva, hogy megszerezzék azok *jóváhagyását*. Valószínűsíthető emellett az a szakirodalomban elterjedt feltételezés is, hogy a katonai beavatkozásról hozott döntéssel a Kreml vezetői nemcsak a katonai körök nyomásának engedtek, hanem elébe akartak menni a román, csehszlovák stb. kommunisták félelmeinek is, akik, mint tudjuk, egy esetlegesen sikeres magyar felkelés továbbgyűrűzésétől tartottak. Egyébként az 1956. október 30-i nyilatkozatból az is kiolvasható, hogy a tömb bármelyik országának belügyét érintő fontos döntés valamennyi ország közös ügye, ami mintegy előre

2 Lásd: *Döntés a Kremben, 1956*. Szerk. Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

3 Hruscsov és Micsunovic visszaemlékezései erre vonatkozóan teljesen egybehangzóak, s további megerősítést nyertek a kelet-európai külpolitikai archívumok 1989 óta nyilvánosságra hozott adalékai révén.

igazolja a magyar függetlenségi törekvéseknek a szocializmus nevében, a tömb nevében történő elutasítását.

6. Más szóval 1956-tól kezdve azt tapasztaljuk, hogy a Kreml vezetői a fontosabb döntések mögé a szövetségeseket is megpróbálják felsorakoztatni, vagy legalább is meghallgatják azok véleményét. Nem úgy, mint például 1955-ben, amikor a Varsói Szövetség létrehozásakor még teljesen sztálinista módra jártak el: a paktum aláírását semmiféle előzetes megbeszélés nem készítette elő (ezt erősíti meg közvetve az 1956. október 30-i nyilatkozat halk önbírálata is). Ez már csak azért is meglepő, mivel 1955-ben történt, azaz a belgrádi nyilatkozat évében, amely nyilatkozat az első megfogalmazása volt annak az elvnek, hogy a szocialista országok egymás közötti kapcsolataikban jogilag egyenlőek. A Varsói Szerződés aláírása (1955. május 14-e) és Hruscsov belgrádi villámlátogatása (május 27-e) között csak két hét telt el: a *szemléleti* fordulatot ezek szerint a Titóval kapcsolatos *taktikai* megfontolások vonták maguk után! A belgrádi utazás minden szempontból látványos szakítás volt a szovjet birodalmi vezetés addigi szokásaival. Hruscsov azzal, hogy személyesen Belgrádba repült, előre jelezte, hogy engedményekre kész. Persze az is lehetséges, hogy ebben a bizarr helyzetben Tito, aki tudta, mihez kell ragaszkodnia, egy olyan elvi nyilatkozatot csikart ki, amilyenre vendége távolról sem számított. Ettől vált a belgrádi kapcsolatfelvétel Moszkva kelet-európai szemléletváltozásának kulcseményévé.

7. Természetesen a személyes tényezőket sem szabad elhanyagolni, ha többé kevésbé teljes képet akarunk nyerni az itt elemzett folyamatról. Ez nyilvánvaló, már-már banális megállapítás a szovjet hatalom csúcsán álló személyekre vonatkozóan. Elemzésünk tárgyából kifolyólag azonban figyelmet kell szentelnünk a kelet-európai helyi kommunista vezetőknek is. Mindezek a vezetők a sztálini iskolán nevelkedtek, következésképpen ideológiai állásfoglalásuk hűen követte a moszkvait, politikai vonalvezetésük pedig meglehetősen képlékeny volt. Ez a képlékenység azonban nem feltétlenül alacsonyodott le a szolgálai hűségig (mint a magyar kommunista vezetők esetében, Nagy Imre kivételével). Bizonyos kényes pontokon fenntartásokkal éltek – a lengyel vezetők még Gomulka visszatérte előtt is olykor –, vagy hűségük kifejezése mellett körmönfontan a saját maguk javára próbálták kihasználni az adódó alkalmakat (lásd Románia). Anélkül, hogy eltúloznánk a személyes tényezők súlyát, megállapíthatjuk, hogy Sztálin örökösei a csatlós pártokkal folytatott kapcsolatokban erősen építettek a helyi vezetők engedelmisségére. Ha valahol visszautasításra találtak, vagy kész tények elé állították őket, erre csodálkozással vegyes felháborodással reagáltak. Nehezen tudták elfogadni, hogy azok, akiket sokkal inkább védencnek, semmint szövetségesnek tekintettek, ellenállást tanúsítsanak vagy önálló kezdeményezéssel lépjenek fel. (Különösen jól példázzák ezt Brezsnyevnek a már megtört, de még vonakodó Dubcekhez intézett szavai.)⁴ De nem mindig a szolgálalkúság volt a legkifizetődőbb magatartás. Talán azt az állítást is meg lehet kockáztatni, hogy bizonyos határok között a moszkvai vezetők készek voltak engedni, változtatni követeléseiken, sőt visszakozni is, ha elháríthatatlan akadályba ütköztek, például amikor valamelyik párt vezetése egységesen állt ki álláspontja mellett (például 1956-ban Lengyelország, 1962-ben Románia). Természetesen mindent megtettek annak érdekében, hogy elkerüljék a hasonló helyzeteket. Napjainkig rejtély marad, hogyan, milyen helyi belső adottságok mellett lehetett sikeresen összeesküdni Moszkva ellen.

8. Az idő múlásával egyre világosabb, hogy az 1956-os év kulcsfontosságú szerepet játszott Sztálin örököseinek tanulási folyamatában. A lengyel lázadás megmutatta nekik a gyámkodás határait és az ésszerű kompromisszum előnyeit. A Rákosi neve által fémjelzett második

4 Lásd erre vonatkozóan Zdenek Mlynar visszaemlékezéseit.

magyar kommunista rendszer bukása pedig arra hívta fel a figyelmüket, hogy minden részleteben felül kell vizsgálniuk kelet-európai gazdaságpolitikájukat, csakúgy mint a térség vezető kommunistáival kialakított kapcsolataik jellegét. Az 1956-os magyar forradalom eltiprása és a Nagy Imre-vonal felszámolása persze azt is példázza, hogy a Kreml urai, Sztálinnal vagy nélküle, fenyegetettségük esetén keményen oda tudtak ütni, s ez egészen a nyolcvanas évekig így volt. 1956 azonban kiindulópont is, mivel éppen a magyar válság mutatja meg Sztálin örökösének, hogy milyen körülmények közepette vonhatók kétségbe egy kommunista vezető csoport „szuverén jogai” a tömbön belül. 1956 ősze az a pillanat, amikor a szovjet–jugoszláv kibékülés mögött rejlő félreértés (álságosság) világossá válik. Ha Tito a magyar válság és annak megoldása kapcsán lojalitást mutatott is Hruscsov irányában, a nagy tanulság, amit a Kreml vezetői a magyar epizódból levontak, mégiscsak az, hogy Jugoszlávia nem tér vissza a szocialista akolba, hogy tartaniuk kell a titóizmustól, mert annak elvei autonomista lázadást gerjeszhetnek.

Végül s legfőképpen: 1956-ban az oroszok megbizonyosodhattak a Nyugat gyengeségéről. Igaz, hogy a nyugati hatalmak a Moszkvától függő országok belügyeibe addig sem avatkoztak be: 1953 előtt és után is csak verbálisan támadták az orosz uralmat. Mégis, egészen 1956-ig a szovjet vezetők némi joggal gondolhatták, hogy adott esetben, például egy általános népfelkelés esetén a nyugati hatalmak aktívan támogatni fogják a kommunistaellenes erőket. Mivel az érdekszférákra vonatkozóan – a közhiedelemmel ellentétben – semmi határozott ígéret nem hangzott el sem Jaltában, sem Potsdamban, a szovjeteknek semmi alapjuk nem volt azt feltételezni, hogy a Nyugat örökre és korlátlanul tiszteletben fogja tartani kelet-európai hegemoniájukat. 1956 *értette meg velük, hogy számolhatnak a Nyugat távolmaradásával és passzivitásával.* Így tehát mindaz, amit a legenda (Keleten és Nyugaton) Jaltának tulajdonított, végül is 1956-ban öltött végleges formát, ha ennek írásos nyoma nem is maradt. Attól fogva semmi nem állta útját annak, hogy Moszkva szabadon rendelkezék Kelet-Európával, úgy mintha a szovjet fennhatóság a nemzetközi jog szempontjából is elismertté vált volna.

9. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az 1953–1956 közötti időszak fordulatot jelentett a Szovjetunió és a kelet-európai kommunista országok viszonyában. A kapcsolatok újrendezését egyfelől Sztálin utódlásának személyes és más tényezői, másfelől a birodalom nyugati térségében kirobbanó első válságok jellege és mérete határozta meg, amire a szovjet vezetés képtelen volt összehangolt választ találni. A válság végeztével megerősítést nyert a kelet-európai államok függősége. Bebizonyosodott, hogy a világnak ebben a felében az önrendelkezésnek, legyen szó akár a népek akár a kommunista pártok önrendelkezéséről, nincs olyan elméleti vagy gyakorlati érvénye, amelyet a szereplők a maguk javára kihasználhatnának. Ugyanakkor viszont az is igaz, hogy 1956 után a csatlós államok vezető politikusai alárendelt, néma szerepükből a szovjet vezetés egyfajta szövetségeseivé léptek elő.

KOZÁK GYULA

SZENT CSŐCSELÉK*

Szociológusként évtizedek óta izgat az a kérdés, hogy akár az '56-os magyar forradalomban, akár más forradalomban kiből lett felkelő, kiből valamilyen testület vezetője vagy funkcionáriusa, ki vállalt politikai szerepet, és ki bújt el, a túlélésre játszva, gyávaságból vagy éppen egészséges életösztöntől vezérelve.

HÁROM FORRADALOM

1956-ban Magyarországon három forradalom zajlott egymás mellett. Célkitűzéseik – lényegüket tekintve – azonosak voltak, és a résztvevőik között létezett – intenzív vagy kevésbé intenzív – kommunikáció, tevékenységük során hatással voltak egymásra. A három forradalom gyakran szervesen összekapcsolódott, máskor azonban egymás ellen, de legalábbis nem szinkronban fejtette ki a tevékenységét. A három forradalom egyike sem tudta volna megvívni saját harcát a másik kettő nélkül, de mind a forradalom napjaiban, mind az utóvédharcok és a megtorlás idején gyakori volt, hogy résztvevőik között nem volt összhang, egymás tevékenységét kritizálták, sőt úgy érezték, hogy a másik kettő valamelyike akadályozta az ő forradalmuk sikerét, vagyis hitük szerint az egész forradalom sikerét.

Az első forradalom az értelmiségé, a volt kommunista pártelité, a nagyimréseké, a Petőfi körösöké és a hozzájuk csatlakozó, diákoké, egyetemistáké volt. Az első forradalom leginkább a fővárosé volt.

A második forradalom a munkástanácsok, a forradalmi bizottságok és a nemzeti bizottságok forradalma volt, de elsősorban a munkástanácsoké. Nem véletlen, hogy ez tartott a legtovább, ez volt a legerősebb, mert az első forradalom politikai célkitűzéseit gyorsan magáévá tudta tenni, azt ki tudta egészíteni a sajátjaival, és kellően szervezett tömegeket tudott rendkívül gyorsan maga mellé állítani. A munkástanácsok és a helyi forradalmi szervezetek helyzete azért volt viszonylag könnyű, mert azok már meglévő organizációkra támaszkodhattak: a munkahelyeken együtt élő és dolgozó emberek ismerték egymást, tudták, hogy kiben lehet megbízni, kinek milyen képességei vannak, ezért maguk közül rendkívül gyorsan és szinte tévedhetetlen pontossággal tudták kiválasztani az alkalmas vezetőket, akik pragmatizmusukkal és helyismeretükkel tűntek ki. A munkástanácsok egyszerre képviselték a munkahely és annak dolgozói érdekeit, a munkásság egészének az érdekeit és az ország érdekeit. A nemzeti

* Ez az írás egy hosszabb dolgozat jelentősen megrövidített változata. A hely szűkössége miatt nemcsak a szöveget rövidítettem meg, hanem a mondanivalómat alátámasztó/bizonyító táblázatok, valamint teljes fejezetek közlésétől is eltekintettem. A rövidítéseket nem jelöltem, arra törekedtem, hogy ez a változat is összefüggő egészet alkosson az olvasó számára.

bizottságok a mindenkori helyi erők egyensúlyát megteremtve az élet folyamatosságát igyekeztek biztosítani, a közigazgatás funkcióinak átvételével, a forradalom által diktált feltételeknek megfelelően.

A harmadik forradalom az utcáé volt, a fegyveres felkelőké. Ha a munkástanácsokra a higgadság, tudatosság és megfontoltság, a politikai elitre a túlzott aggodalmasság és a túlideologizáltság volt a jellemző, akkor a felkelőkre a meggondolatlan lelkesedés, a reménytelen harc vállalása, a (szinte biztosan öngyilkos) hazafias szembeszállás előbb az ÁVH-val, majd a szovjet hadsereggel. Ismerve a fegyveres felkelők szociológiai összetételét, társadalmi eredetét, már ennek alapján is levonhatjuk a következtetést, hogy őket a differenciáltan megfogalmazott politikai vagy/és gazdasági célok nem foglalkoztatták, cselekvéseik alapja és mozgatója néhány, általuk könnyen megérthető és interiorizálható jelszó volt. Mivel ezek a jelszavak korábbi életük összes nyomorúságának forrására világítottak rá, nem maradtak üres frázisok, hanem nagyon is élővé váltak a felkelők számára. Még azok számára is, akik rendszerfüggetlenül váltak elnyomorodottá, akik más politikai klímában is a társadalom perifériájára kerültek volna. De ez természetes is, hiszen minden ember (vagy majd' mindegyik) bajainak, nyomorúságának forrását igyekszik személyén kívülre helyezni. Azt gondolom, hogy a nemzeti függetlenség, az idegen hatalom kiűzése nem nemzetspecifikus, s nem is korspecifikus. Minél több fájdalmat, keserűséget okoz egy idegen hatalom (függetlenül attól, hogy ezeknek a fájdalomnak személyre lebontva mennyire volt ténylegesen oka a magyar forradalom esetében a megszálló Szovjetunió), annál erősebb ellene az indulat, annál elementárisabb gyűlölettel lehet ellene fellépni. Mivel a történelmileg cselekvő ember leginkább előképek, korábbi ismert példák, minták alapján fejt ki a tevékenységét, a felkelőkre is az analógiás gondolkodás volt a jellemző. Még az alacsonyan iskolázottak is tanultak a török hódoltságról, a porta uralmáról, a Habsburgok mint idegen hatalom elleni küzdelemről, a tatárdúlásról, tehát létezett egy erős történelmi előkép, amely azt sugallta, hogy a nemzetet leigázó idegen hatalom elleni harc igazságos. És ezt az indulatot csak erősítette az 1848–49-es forradalom és szabadságharc viszonylag közeli hagyománya, amely generációról generációra örököltette az oroszellenességet.

De hasonlóan igazságos az idegen hatalmat kiszolgálók elleni harc is. Az idegen hatalmat (a Szovjetuniót) Magyarországon a kommunista pártapparátus és az ÁVH szolgálta ki a legszembetűnőbb, a legközismertebb módon. S ez – anélkül, hogy újabb bizonyítékokat kellett volna keresni – nyilvánvalóvá is vált a fegyveres harc kitérésekor a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai székházánál, október 23-án este, hiszen az épületbe vezényelt ÁVH-sok nyitottak tüzet a tüntető tömegre. A pártemberek és az ávósok mellett természetesen ellenségnek számítottak azok a reguláris katonai egységek is, függetlenül attól, hogy azok ávósok voltak-e vagy sem, amelyek fegyveresen léptek fel a forradalom ellen, s megfordítva, számos esetben ellenséggé vált a sorkatonaként az ÁVH-hoz kerülő kiskatona, vagy az a pártfunkcionárius is, aki egyébként Nagy Imre híve volt.

Amíg a Rádiónál nem dördültek el a fegyverek, addig senki nem akart nem vért látni, sem vért ontani. Nagy kérdés, hogy ha valóban teljesülnek a politikai követelések, kielégült volna-e a nép, megelégedett volna-e azzal, hogy a tüntetések résztvevőjeként sikerre vitte az egyetemisták, nagyimrés értelmiségiek, Petőfi körösök követeléseit?

Ha nem következett volna be a szovjet fegyveres intervenció, ha nem lőnek a Rádiónál, ha a Nagy Imre-beszéd után békés éjszaka, majd munkás hétköznapok következnek, és megindulnak a reformok, javul az életszínvonal, gyengül a mindennapi életben a párt befolyása, megkezdődnek a tárgyalások a szovjet csapatok kivonásáról, megindul az ÁVH fölszámolása,

a gyűlölt vezetők leváltása, tehát ha a 23-i tüntetések követeléseinak megvalósítása elkezdődött volna, a nép örömmel tudomásul vette volna (miként az értelmiségiek is), hogy a 23-i nap történelmi jelentőségűnek bizonyult, meghozta a várt eredményeket, és kíváncsian figyeli, hogyan alakulnak az ország viszonyai, belső és külső körülményei, hogyan veszi át Nagy Imre a miniszterelnöki posztot, és hogyan kezdi meg az ország konszolidálását.

A nép nem vágyott főszerpre. Hogy főszerreplővé vált, annak a külső körülmények az okozói. Október 23-án estig a nép néző volt, illetve statisztált, jelenlétével megerősítette az első forradalom, az értelmiség követeléseit, amelyekkel mélyen egyetértett.

A 23-án este bevonuló szovjet csapatok nem voltak felkészítve a városi harcra, ezért az esélyeik különösen rosszak voltak. A reguláris hadsereggel szemben a kis létszámú felkelőegységek is komoly eséllyel vehették fel a harcot. A szovjet csapatok tűzereje azonban igen jelentős volt, s így erejüket demonstrálva tankjaik végigvonultak a Nagykörúton és az első emelet magasságában szétlőtték a házakat. Azonban az akkor alakuló, helyüket és funkciójukat kereső felkelőkkel nem tudtak a siker reményében harcra szállni.

Mielőtt a felkelőkről részletesebben szólnék és megkísérelném ismertetni harci módszereiket, röviden összehasonlítom a magasán szervezett reguláris (itt szovjet) hadsereg és a spontán kialakuló városi felkelőcsoportok szervezeti, szervezetszociológiai felépítését.

A reguláris hadsereg esetében a harcászati célok (a taktika és a stratégia) meghatározása „felül” történik, és parancsok formájában jut el az alsóbb egységekhez. A különböző szintek parancsnokainak kiválasztása a felsőbb szintek által kijelöléssel/kinevezéssel történik, és ennek során kapják a katonák a rangot és a beosztást. Egyáltalán a reguláris hadseregben léteznek rangfokozatok és beosztások. A reguláris hadsereget szigorúan előírt tagoltság jellemzi, mind vertikálisan, mind horizontálisan, és ez a tagoltság a funkciókat is kijelöli és egyben le is fedi. Minden reguláris hadsereg legfőbb kohéziós ereje a hierarchia és a feltétel nélküli engedelmesség a parancsnoknak, még azokban a hadseregekben is, amelyekben önkéntesek vagy zsoldosok harcolnak. (Az önkéntesek és a zsoldosok ugyanis abban a pillanatban, amikor belépnek a hadseregbe, tudomásul veszik, hogy alá kell vetniük magukat az ott uralkodó hierarchikus rendnek.)

A reguláris hadseregben a harcoló egységeket kiszolgáló egységek segítik, mint például a logisztika, a hadtáp, az egészségügyi és műszaki szolgálatok, a hírszerzés, felderítés stb. A különböző posztokon szolgáló katonák megfelelő szakkiképzésben részesülnek, a hadsereg szokásainak megfelelően felkészítik őket a feladataik ellátására, és a követelményeknek kemény szankciók terhe mellett eleget kell tenniük. A reguláris hadseregekben ideológiai képzés folyik, alkalmazzák a lelkesítés különböző formáit, hogy a katonák lelki diszpozíciója megfelelő legyen a nehéz helyzetek elviselésére. A helytállást pszichológiai eszközökkel is serkentik, de szimbolikus és materiális jutalmakkal is honorálják (dicséret, előléptetés, kitüntetés, eltávozás, rendkívüli szabadság, a leszerelés utáni előnyök a polgári életben).

A felkelők esetében minden a fentiek ellentéte. Mivel maguk a harcoló csoportok spontán módon jönnek létre (erről az adott helyen még lesz szó) a célokat nem felülről határozzák meg, hanem a csoport maga jelöli ki, gyors konszenzus alakul ki, maga a cél differenciálatlan, egydimenziós (a magyar forradalom esetében a szovjetek elleni harc, minél több szovjet katona és fegyver elpusztítása, megsemmisítése, megszerzése). A konkrét cél szükség szerint nagyon gyorsan változhat, a taktika és a stratégia ritkán válik szét, különösen a kezdeti időszakban. A felkelők parancsnokai (felkelőcsoportok vezetői) spontán kiválasztódás útján kerülnek posztjukra, s csak néhány közös akció után történik meg a „leváltás”, „lecserélés” vagy megerősítés, az addigi tevékenység sikerének a fényében. A hangerőnek, az agresszivi-

tásnak is jelentős szerepe van a felkelőcsoportok vezetőinek kiválasztásánál, kiválásánál, de az intellektuális vagy éppen a harcászati gyakorlatból adódó fölény is oka lehet egy parancsnok elfogadásának. A legitimálás viszont mindenképpen „lent” történik, s nem a felsőbb szinteken – hiszen számukra felsőbb szint nincs is.

A felkelők is törekednek arra, hogy tevékenységük „háttér” biztosítva legyen, vagyis legyen táplálékuk, legyen fegyverük, szállítóeszközük, szállásuk, bázisuk stb., de ezek biztosítását saját soraikból verbuvált, illetve önként jelentkező személyekkel látják el, akik az esetek többségében multifunkcionálisan tevékenykednek, nem kizárólag egy feladatot látnak el. A fegyveres harcos sofőrre válhat, a szanitéc is fegyvert ragadhat és harcolhat, ha a helyzet úgy kívánja. S mivel a felkelők egységei, csoportjai egymástól függetlenül tevékenykednek, a logisztikai tevékenység legfeljebb egy-egy csoport esetében és akkor is csak igen alacsony szinten és kis földrajzi területen valósítható meg. Tervezésük rövid időre szól, sokkal inkább a pillanatnyi taktikai szempontok dominálnak, mint a hosszabb távú stratégiaiak.

A funkciók keveredése azonban gyakran vezetett anarchiához, s ebből az anarchiából csak a konkrét harci cselekmény kovácsolt rövid időre rendet. Tovább nehezíti a felkelőcsoportok belső struktúrájának a leírását, hogy a csoportok tagjai nem voltak állandóak, a felkelők gyakran sodródtak (önszántukból vagy a körülmények, a harci cselekmények eseményei okán) egyik csoporttól a másikhoz, s ott folytatták, ahol abbahagyták, vagy ellenkezőleg, egészen más feladatokat végeztek, mert az új helyen arra volt szükség.

Szemben a reguláris hadsereggel, a felkelők olyan lelki alapdiszpozícióval kerültek a csoportokhoz, amelyeket az megerősített, s nem volt szükség az ideologikus megfogalmazásra. Ennek az alapdiszpozíciónak a bázisa az idegen hatalom elleni gyűlölet, a nemzeti szabadság vágya, az idegen uralom kiszolgálóinak a kiszorítása a hatalomból.

Amikor létrejött a nemzetőrség, az ideologikus célok ugyan nem változtak, de a legitimációs szint igen. Ugyanis, amíg a felkelők spontán módon létrejött csoportjai harcoltak a szovjetek ellen, addig a legitimációjukat abból merítették, hogy *feltételezték*: a nép érdekeit képviselik, még akkor is, ha erre *formálisan* nem kaptak felhatalmazást, megbízást. Illetve: attól a közegtől, amely közvetlenül körülvette őket a harcok első szakaszában, megkapták a legitimációt, ugyanis a tüntetők, az utca népe mellettük állt, s az első napokban a lakosság azzal, hogy segítette a harcosokat, enni adott nekik, bűjtatta őket, biztosította számukra a megfelelő hadállások elfoglalását, tanácsokkal látta el stb., tulajdonképpen a szükséges legitimációt is biztosította. Az önlegitimáció másik forrása volt, hogy a felkelők *rendpartiak* voltak. A rend fenntartására, a közbűntényes cselekmények megakadályozására törekedtek, vagyis rendőri, rendfenntartói funkciót is elláttak. Az interjúkból, visszaemlékezésekből is az derül ki, hogy nem fordultak elő üzletfeltörések, lopások, közbűntényes cselekedetek. Figyelemre méltó, hogy még azok is ezt hangsúlyozzák, akik korábban közbűntényes cselekedetekért voltak elítélve. Hiszen éppen azok, akik priusszal rendelkeztek, a *szent szabadságharcban* kívánták korábbi életük sarát, múltjukat lemosni magukról. A felkelők közötti sikeres tevékenységükkel éppen azt kívánták bizonyítani, hogy ők nem bűnözők, s hogy a nemzeti függetlenségért vívott harcban rehabilitálódnak. Hősiességükkel, helytállásukkal a forradalom győzelme utáni időszakra megszerzik a tisztes polgári élet folytatásához szükséges jogosítványokat.

Ez a szándék nyilván nem fogalmazódott meg bennük ilyen explicit formában, s főleg nem fogalmilag határozták meg helyüket, szerepüket a harcokban, hanem a minden emberben meglévő elismerés iránti vágy, mások megbecsülésének kivívása motiválta őket, amikor a felkelőcsoportok normáit magukévá tették, illetve maguk is alakítói voltak azoknak. Rablóból lesz a legjobb pandúr, tartja a mondás, s ez messzemenően érvényesült a felkelők esetében is. Később, amikor a csoportok belső életéről, a kialakult morális értékekről szövegek, világhossá fog

válni, hogy a nehéz sorsú, külvárosi, iskolázatlan, s ne féljünk kimondani, gyakran büntetett előéletű, lumpen elemek, hogyan tudtak erkölcsileg emelkedetté válni, hogyan tudták életük korábbi normáit beemelni abba a harcos létformába, amely akkor a társadalom nagy többsége által pozitív értéként elfogadott volt.

AZ ANÓMIÁRÓL – ÁLTALÁBAN

A forradalom fegyveres felkelőinek jelentős részénél az anómiaelmélet segítségével választ kaphatunk cselekedeteik motívumaira.

Különbséget kívánok tenni a deviáns magatartások képviselői és az anómiás személyek között, annál is inkább, mert a deviancia irodalma elég pontosan megjelöli azokat a magatartásformákat, amelyeket vizsgálata tárgyául választ, míg az anómia vonatkozásában meglehetősen eltérő fogalomkészlettel dolgoznak a kutatók, még a legautentikusabbak is. (Merton, Durkheim, McIver, Riesman stb.)¹

Az anómia Durkheimnél a *viszonylagos* normanélküliséget jelenti valamely társadalomban vagy csoportban. McIver szerint „az anómia olyan ember lelkiállapotát jelöli, akinek erkölcsi gyökereit kitepték.” McIver gondolatmenetét nem követjük tovább, mert megítélésünk szerint túláltalánosít, és azt állítja, hogy az anómiás ember *minden vonatkozásban* normanélkülivé, felelőtlené válik: „...egyedül a tagadás filozófiájában hisz. Nincs jövője és múltja. Az anómia olyan lelkiállapot, amelyben törést szenved vagy végzetesen meggyengül az egyénben a társadalmi összetartásnak – az erkölcs fő mozgatórugójának – az érzése.”² Nem érthetünk egyet McIver túláltalánosításával, mert a pszichopata bűnöző kivételével nem létezik olyan ember (bizonyos agyi károsodásban szenvedőktől eltekintve), akinek ne lennének normái, aki ne kötődne bizonyos általa elfogadott értékekhez, egyéni vagy csoportnormákhoz. Gondoljunk csak arra, hogy a legelvetemültebb bűnözők is kivetik maguk közül a börtönben azokat, akik kisgyermeket rontottak meg, papot vagy gyermeket gyilkoltak. A totális normanélküliség nem létezik ugyan (Még a Gulágon évtizedeket eltöltött közbüntényesek között sem!), annál gyakrabban fordul elő, hogy egy adott társadalom által közvetített, hivatalosnak deklarált értékek a társadalom széles köreiben visszhangtalanok maradnak, azokhoz nagyon sokan ellenségesen viszonyulnak, szembeszegülnek, s akik nem képesek az általuk hamisnak ítélt, elutasított normák helyére saját, máshonnan származó értékeiket állítani, azoknál űr képződik, s ez az űr *kritikus történelmi helyzetben* könnyen új értékek befogadására teszi képessé a korábban anómiásnak tekinthető személyt.

Azt állítom tehát, hogy a forradalom fegyveres felkelőinek jelentős hányada anómiás személyiség volt. Merton – jellegzetesen amerikai megközelítéssel – a kulturális (vagyis a társadalom nagy többsége által elfogadott) célok és az intézményes normák, valamint az individuum közötti konfliktusban véli fölfedezni az anómia okát. Szerinte a kultúra (ami azt a világegészet jelenti, amelyben az emberek mindennapjaikat élik, annak valamennyi szabá-

1 E. Durkheim *Az öngyilkosság* című művében (Budapest, 1967, Közgazdasági és Jogi) speciálisan, témája vonatkozásában értelmezi csak az anómiát. D. Riesman *A magányos tömeg* című művében (Budapest, 1968, Közgazdasági és Jogi) az anómiát a belülről és kívülről irányított emberek közötti különbség igazolására használja fel, s bár ő maga is hivatkozik Mertonra, nem veszi át annak komplex anómiaértelmezését. R. M. McIver anómiaértelmezése Riesmanéhoz hasonlít a leginkább, a pszichológia elemeket emeli ki (R. M. McIver: *The Ramparts We Guard*. New York, 1995, Columbia University). R. K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 1980, Gondolat. A továbbiakban Merton művére való hivatkozást M.-betűvel és a hivatkozás oldalszámával jelölöm.

2 R. M. McIver: *The Ramparts We Guard...* 184. o.

lyával, kötelezettségével) három axióma elfogadását követeli meg: „[1] először mindenkinek ugyanazokért a »nagyravágyó« célokért kell küzdenie, hiszen ezek mindenki számára elérhetőek, [2] másodsor, a jelenleg elszenvedett látszólagos kudarc csupán egy állomás a végső siker felé vezető úton, [3] harmadszor, az az igazi kudarc, ha valakiben alábbhagy, vagy megszűnik a becsvágy.” (M. 352. o.)

Az első axióma [1] maradéktalanul érvényes volt az ötvenes évekre, mindenkinek ugyanazokért a „nagyravágyó” célokért kellett küzdenie (a szocializmus felépítése). A második axióma [2] némi megszorítással szintén igaznak mondható: hiszen az „osztályellenség” kivételével mindenki számára elérhetőnek tételezettek voltak azok a célok, amelyekért áldozatot is kellett hozni. A harmadik axióma [3] esetében figyelembe kell vennünk azt a sajátos helyzetet, hogy a becsvágy megszűnését nem egyéni kudarcként könyvelte el a politikai hatalom, hanem éppen a hatalommal való szembefordulásként. Ám az egyén felől nézve a becsvágy megszűnése valóban anómiaforrás lehetett.

Ami a Merton-féle közelítés hazai viszonyokra történő adaptációját különösen megnehezíti, hogy amíg az amerikai társadalom – bár vertikális és horizontális tagoltsága sokkal nagyobb volt a magyarénál – valóban tudott közös célokat kitűzni, addig a magyar társadalomban (bár a hatalom deklarált az egész társadalom számára közös, nagy célokat), a kitűzött nagy célok megvalósítása csak úgy történhetett meg, hogy a hivatalosan kirekesztettek népes csoportjai meg voltak fosztva mind a célok megvalósításában való, saját szintjükön történő részvételtől, mind a majdani eredmények élvezetétől is. Valóságosan azonban még a hivatalosan nem kirekesztettektől is aránytalanul hatalmas áldozatot követelt a rendszer és a célokat túllontúl messzire helyezte. Ezért aztán azok is eltompultakká, „státuskötelezettségüket” elhanyagolókká váltak, akik pedig (feltéve, hogy a célok megvalósulnak) részesedhetnek volna az eredményekből.

Az ötvenes évek magyar társadalmát olyan intézményrendszer jellemezte, amely rendkívül szigorú szabályokban rögzítette, hogy az egyén számára mely eljárások engedhetők meg, s melyek a tiltottak. Ezekhez a szabályokhoz pontosan hozzá voltak rendelve az elvárt magatartások, s a bekövetkező eredmények. Ugyanakkor szigorú előírások voltak arra vonatkozóan is, hogy mely eljárások engedhetők meg, s melyek nem az intézményesen szabályozott viselkedés területén. Bizonyos magatartásokat a rendszer jutalmazott, másokat büntetett.

Merton elmélete azért nem alkalmazható változtatás nélkül az ötvenes évek magyar társadalmára, mert ő a szervesen fejlődő, nyitott amerikai társadalom vizsgálata alapján vonta le a következtetéseit, míg Magyarországra egy kívülről kényszerített norma- és intézményrendszer volt a jellemző. A büntetés-jutalmazás mechanizmusa ugyanis nem illeszkedett semmilyen korábbi magánmorálhoz, magánértékrendhez, de még a korábbi történelmi korszakok egyes társadalmi csoportjainak értékrendjéhez sem. Az amerikai társadalom összes ellentmondásával együtt racionális társadalom volt, a magyar pedig nem. Éppen ebből következik, hogy az anómia esélye sokkal nagyobb volt a magyar társadalomban, mint az amerikaiban, hiszen nálunk nem voltak menekülési lehetőségek, nem volt az egyén számára vigaszág, és a társadalom is sokkal súlyosabban szankcionálta azt, aki nem a megfelelő értékrendet vallotta magáénak. Aki kudarcot vallott, az önmaga és a társadalom számára is elveszett. Amíg az amerikai társadalomban a belső és a külső értékek harmóniája a szerves fejlődés eredményeképpen biztosított volt, hazánkban a társadalomra ráerőszakolták azokat az értékeket, amelyek szerint gondolkodni, cselekedni kellett.

Amikor Merton azt írja, hogy „igen erős, néha kizárólagos hangsúlyt kaphat bizonyos célok értéke, ugyanakkor viszonylag kevésbé törődnek a célok eléréséhez intézményesen előírt eszközökkel. [...] Ebben a feltételezett, szélső esetben megengedett lesz bármilyen eljárás,

amely a mindennél fontosabb cél eléréséhez elvezethet.” (M. 342. o.) akkor nyilván olyan szélsőséges helyzetekre utal, mint a természeti katasztrófa vagy a háború. Magyarországon viszont az ötvenes években a mindennapokra volt jellemző „a mindennél fontosabb cél elérése...” – márpedig a mindennapokat nem lehet állandó vészhelyzetként megélni.

S Merton így folytatja: „A társadalmi pozíciók versengés útján történő elosztását úgy kell megszervezni, hogy ezen a renden belül minden pozícióhoz megteremtsek a belőle fakadó státuskötelezettségek teljesítésére vonatkozó pozitív ösztönzéseket. Máskülönben a normalistól elütő magatartás jön létre.” (M. 344. o.) Bár az ötvenes években létezett olyan szabályrendszer, amely a társadalmi pozíciók elosztásáról szólt, ez azonban nem függött össze a célok valóságos eléréséhez vezető tevékenységekkel, vagyis eleve bele volt programozva, hogy a társadalom egy jelentős része eltompul, közönyössé válik, s kialakul az a jelenség, amit normanélküliségnek nevezhetünk. A fegyveres harcosokhoz, az ő motívumaikhoz szeretnénk eljutni, de ezt nem tehetjük egyetlen lépésben. Meg kell néznünk, hogy az egyének hogyan alkalmazkodnak a társadalomban megjelenő, normaként deklarált értékekhez.

Merton az alkalmazkodás öt fajtáját különbözteti meg. Az 1956-os forradalomra vetítve arra teszünk kísérletet, hogy az értékekhez való alkalmazkodás típusait adaptáljuk a hazai viszonyokra, s megnézzük, van-e valamennyinek hazai megfelelője.

I. A *konformizmus* a legáltalánosabban elterjedt reakció, amely biztosítja a társadalom üzemszerű működését, s amely nélkül nem lehetne fenntartani a társadalom stabilitását. Az ötvenes évek első felének magyar társadalmában is e magatartásmód képviselői voltak a legnagyobb számban. (Függetlenül attól, hogy ezt a magatartásmódot, életszemléletet a társadalomra rákényszerítették-e, vagy a társadalom zöme önként vállalta.)

II. Az *újtás*. „Az alkalmazkodásnak ez a formája intézményesen tiltott, de gyakran hatékony eszközökkel kívánja a sikernek... legalább csalóka látszatát elérni. Erre a reagálásmódra akkor kerül sor, ha az egyén magáévá tette a kulturálisan hangsúlyozott célt (kiemelés tőlem – K. Gy.), de nem fogadta el azokat az intézményes normákat, amelyek a cél elérésére igénybe vehető módszereket és eszközöket megszabják.” (M. 356. o.)

„...[Ha] valaki valamilyen célhoz érzelmileg rendkívül kötődik, akkor annak elérése érdekében kész kockázatot vállalni, s ezzel a beállítottsággal minden társadalmi rétegben találkozhatunk.”³ Az újtást, mint alkalmazkodástípust jól példázza a párton belüli politikai ellenzék, a Nagy Imre-csoport és az ő követőik, illetve a velük szinkronban cselekvő értelmiségiek.

„Deviáns viselkedés akkor jelentkezik tömegesen, amikor valamilyen kulturális értékrendszer mindennél inkább magasztal bizonyos, az egész társadalom számára, a lakosság egésze számára egyaránt érvényes sikercélokat, miközben a társadalmi struktúra a lakosságnak egy tekintélyes hányada számára szigorúan korlátozza vagy teljesen elzárja a célok elérésének megengedett és helyes eszközeit.” (M. 366. o.) Merton mintha csak azt írta volna le, hogy Magyarországon mindenki egyenlő volt, de voltak, akik még egyenlőbbek voltak. Magyarországon a legerősebb frusztrációs forrás talán az volt, hogy a gyakorlat éppen a munkásosztályt rekesztette ki azokból a javakból, amelyek az ő nevében hatalmat gyakorlók számára biztosítottak voltak. S ez, ha nem is devianciához, de az anómiás állapothoz vezetett.

III. A következő alkalmazkodási típus a *ritualizmus*. Az egyén, noha elutasítja azt a kulturális kötelezettséget, hogy előrehaladjon a világban, s szűkíti a távlatait, továbbra is szinte kényszerítő erővel kötődik az intézményes normákhoz. (M. 372. o.) „...a nagy becsvágy kudarcra és különböző veszélyekre vezet, míg a kevésbé nagyravágyó törekvéseknek megfelelően

dettség és biztonság a jutalma. ...Ezzel a beállítódással találkozhatunk a munkások között, akik gondosan állandó szinten tartják termelésüket, ...nehogy felfigyeljenek rájuk, ...ha teljesítményük növekszik vagy csökken.” (M. 373–374. o.)

A ritualizmus magyar képviselője talán a szürke, puritán pártharcos, aki a kudarc ellen van programozva, egész magatartásával azon fáradozik, hogy az egyszer már megemésztett világ minél változatlanabb maradjon, mert abban már kiigazodik. Ő számít a hatalomra, de ezért cserébe elvárja, hogy a hatalom is számíton rá.

IV. A negyedik alkalmazkodási típus a *visszahúzóddás*. „Szociológiai szempontból ők az igazi idegenek, mivel nem fogadják el a közösen vallott értékeket, csak fiktív módon tekinthetők a társadalom tagjainak, hiába tartoznak valóban a népességhez.” (M. 378. o.)

Merton szerint ebbe a csoportba tartoznak a pszichotikusok, az autisták, a páriák, a számkivetettek, a csavargók, az alkoholisták és kábítószeresek... Ők azok, akik elutasítják a kulturálisan előírt célokat s magatartásuk nem igazodik az intézményes normákhoz. Az ötvenes évek magyar társadalmában ők voltak a deklaszáltak, a földjüktől megfosztott kulákok, a volt arisztokraták, az egykori tőkésék, a kommunizmussal korábban is szemben álló pártok tagjai, mindazok, akiket a kommunista hatalom kutasított, osztályellenségnek minősített.

A visszahúzóddók saját csoportjuk értékeihez, normáihoz igazodhatnak. Ellentétben azonban a mertoni visszahúzóddókkal, akiknek jelentős része nem az anómias, hanem már a deviáns csoportba tartozik, a magyar *visszahúzóddók* rendkívül stabil értékháttérrel kerültek peremhelyzetbe, s főleg nem önként vállaltan lettek visszahúzóddók.

Esetükben – megint Mertont idézem – „kettős konfliktus jön létre: az intézményes eszközök adaptálására irányuló, belsővé vált erkölcsi kötelezettség összeütközik az egyénre nehezedő nyomással, hogy nem megengedett eszközökhöz nyúljon (amellyel esetleg elérheti a célját), az egyén viszont nem jut olyan eszközökhöz, amelyek egyszerre megengedettek és hatékonyak. Fennmarad a... rend, de kihullik a frusztrált és kudarcot vallott egyén, aki nem tudott megbirkózni ezzel a renddel. [...] a belenyugvás és a lemondás menekülési mechanizmusokban fejeződik ki, amelyek arra ösztönzik az egyént, hogy elmeneküljön a társadalom követelményei elől. [...] A konfliktus úgy oldható fel, hogy... a menekülés teljes, [ezzel] a konfliktus megszűnt, s az egyén kilépett a társadalomból.” (M. 384. o.) Nálunk: az egyént (társadalmi osztályával, csoportjával együtt) kirekesztették a társadalomból.

V. Az utolsó, ötödik alkalmazkodási típus a *lázadás*. A lázadás „igazi ártértékeléssel jár: a frusztráció közvetlen vagy közvetett tapasztalata a korábban megbecsült értékek teljes megtagadásához vezet...” (M. 387. o.)

„...a renegát nemcsak kétségbe vonja az értékeket, hanem egyben azt is bizonyítja, hogy a megtört csoport egységes. Mégis, mint gyakran megfigyelték, mindenkor *inkább a felemelkedő osztály, nem pedig a legelnyomottabbak tagjai szerveznek a neheztelő és lázadó egyénekből forradalmi csoportot.*” (Kiemelés tőlem – K. Gy.) (M. 387. o.) Ez gyönyörűen mutatkozik meg a magyar '56 kommunista értelmiségijeinél és azon kádereinél, akik előkészítették a forradalmat.

„Ha az intézményrendszert az elismert célok kielégítésének útjában álló akadálynak tekintik, megérett az idő a lázadásra, mint adaptív válaszra. [...] vissza kell vonni a támogatást az uralkodó társadalmi struktúrától, s azt olyan új csoportokra kell ráruházni, amelyeket az új mítosz vezérel. [...] felvázol egy olyan új struktúrát, amely nem vált ki frusztrációt a nélkülözökből, a mítosz cselekvési programot ad.” (M. 383–384. o.) A magyar forradalommal kapcsolatban két lázadó csoportot különböztethetünk meg. Azokat, akik október 23-a előtt váltak lázadóvá, és azokat, akik ennek az első csoportnak a tevékenysége következtében beálló események hatására lettek lázadók. Merton jellemzése mindkét csoportra igaz, csak a kezdemé-

nyezés, a társadalmi folyamatokba való bekapcsolódás ideje különbözik. Az első csoport tudatosabban cselekedett, mert *helyzetben volt*, és intellektuálisan is vállalni tudta történelmi szerepét, a második csoport spontán módon kapcsolódott a történelem kínálta lehetőséghez. Merton szerint az *újítók* elfogadják a kulturális célokat, de elutasítják azokat az intézményes eszközöket, amelyek a fennálló hatalom szerint e célok megvalósításához vezetnek. A *visszahúzódók* mind a célokat, mind az eszközöket elutasítják. A *lázadók* azonban mind a célok, mind pedig az eszközök tekintetében ambivalensek, hiszen ennek a csoportnak a képviselői megpróbálnak új célokat megfogalmazni és azokhoz új intézményes eszközöket rendelni, s mindezt azzal a szándékkal teszik, hogy az így kialakult helyzetet majd a társadalom többi tagja is elfogadja.

A minden társadalom legnagyobb hányadát alkotó *konformistákkal* most nem foglalkozunk, hiszen ők azok, akik a társadalom kulturális céljait és intézményes eszközeit kritikátlanul elfogadják, s ha bekövetkezik is a változás, akkor a megváltozott helyzettel szemben tanúsítanak majd konformista magatartást. Témánk szempontjából akkor válnak érdekessé, amikor a forradalom során döntési helyzetbe kerülnek, véleményalkotásra kényszeríti őket a történelem. (Egészen triviális példával illusztrálva, amikor egy fegyveres felkelő becsönget és enni kér, vagy sebének ellátását kéri.)

Amikor Merton kategóriáit bemutatom, fel kell hívnom az olvasó figyelmét, hogy azok *nem a teljes személyiség leírását tartalmazzák*, hanem sajátos élethelyzetekben való szerepmagatartásokra vonatkoznak. Ugyanakkor azonban ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a fenti típusok a személyiség megszerveződésének típusai, annak ellenére, hogy egyes, konkrét személyek, konkrét szituációban átléphetnek az egyik csoportból a másikba. A konformista lázadóvá válhat, a visszahúzódó konformistává. Ezeknek a változásoknak az okára már csak a személyiség teljes ismerete adhat választ.

A fentiek ismeretében fogadjuk el Merton definícióját, miszerint „az anómia nem más, mint a társadalom kulturális struktúrájában bekövetkező zavar, ami akkor fordul elő, ha éles ellentét mutatkozik egyfelől a kulturális célok és normák, másfelől a csoport tagjainak társadalmilag strukturált lehetőségei között, hogy e normáknak megfelelően [sikeresen] cselekedjen.” (M. 395. o.)

E gondolat hazai körülményekre való adaptációja azt jelenti, hogy a kulturális célok (a szocializmus felépítése, a javak igazságos elosztása, az egyén szabadsága stb.) és az intézményrendszer (egypárti diktatúra, a politikai rendőrség működése, az állandó félelem a hatalomtól stb.) között valóban éles ellentét mutatkozott. Ha a társadalmi struktúra egyes egyének számára megkönnyíti, mások számára elviselhetetlenül nehezíti, vagy egyenesen lehetetlenné teszi a kulturális célok megvalósítását, tehát a kulturális struktúra és a politikai struktúra között nincs összhang, akkor súlyos zavar támadhat a normák működésében, és kialakulhat a normanélküliség, illetve az új normák keresésének állapota, vagyis a társadalom a *heveny anómia* állapotába kerülhet. Felbomlanak az addig elfogadott (vagy annak vélt) értékrendek, s erre a különböző csoportok eltérő módon reagálnak.

Arra vonatkozóan nincsenek egzakt szociológiai vizsgálatok, hogy az anómia kialakulása egyes társadalmi csoportokban hogyan zajlik le, és mely mutatókkal lehet jellemezni. Csúppán másodlagos elemzések segítségével próbáltak meg az anómiára vonatkozóan információt szerezni a kutatók (például népszámlálási eredményekből). Egy ilyen másodlagos elemzésen alapuló kutatás szerint anomikus tényező például egy lakóterületen, lakóközvetben a magas bűnözési arány, a színesbőrűek átlagot meghaladó jelenléte, a csekély számú saját tulajdonú lakás.

Durkheim fentebb idézett művében a foglalkozási helyzetet, a családi állapotot és a válást, a bűnözést, a faji összetételt vizsgálta mint anómiás tényezőket.

Az '56-os magyar forradalom fegyveres harcosainak vizsgálatakor szintén csak másodlagos elemzésre nyílt lehetőségünk.⁴ A felkelők különböző csoportjairól rendelkezésünkre álló adatok nem egységesek. Sokkal gazdagabb az az adatforrás, amely az egykori felkelőkkel készült interjúkból áll rendelkezésünkre, mint a bírósági anyagokból szerezhető információ. Különösen szűkösek ismereteink a kivégzett felkelőkre vonatkozóan.

A különböző adatforrásokból az ötvenes évek magyar társadalmának ismerete alapján anómiafaktorokat alakítottam ki. Feltételezésem szerint, ha ezekből a faktorokból egy-egy személynél egyidejűleg több előfordul, akkor sokkal nagyobb az esély arra, hogy anómiás személlyel van dolgunk, mintha ilyen faktor nem vagy csak kevés fordul elő. Egy ilyen másodlagos elemzés nem tekinthető teljesen bizonyító erejűnek, mert kontrollcsoportokat is vizsgálni kellene. A történeti szociológia azonban nem vagy csak nagyon ritkán teszi lehetővé, hogy egy kutatást a matematikai statisztika szabályai szerint lehessen lefolytatni. Esetünkben is meg kellene nézni, hogy az anómiafaktorok előfordulása más népességcsoportokban milyen gyakoriságú. Erre az adatok hiánya miatt nem vállalkozhattam.

Munkahipotézisem szerint tehát az 1956-os magyar forradalom fegyveres felkelői között igen nagy számban fordultak elő anómiás személyek.

A szakirodalom és a korabeli magyar társadalom ismerete alapján témánk szempontjából a következő anómiafaktorokat tartom relevánsnak:

1. családi eredet
2. intergenerációs mobilitás/migráció hirtelen és eredménytelen bekövetkezése
3. családtalanság/válás
4. árvaság (fél illetve egész), menhely, nevelőszülők
5. testvérek magas száma
6. alacsony iskolázottság/befejezetlen, félbehagyott iskola
7. alacsony társadalmi státus (szakképesítés hiánya illetve alacsony státusú szakma)
8. korábbi börtönbüntetés
9. korábbi hadifogság
10. lakóhely
11. betegség
12. deviancia a családban (alkoholizmus, öngyilkosság, elmebaj)
13. deviancia a vizsgált személy előéletében (alkoholizmus, öngyilkossági kísérlet, homoszexualitás, nyilas vagy illegális kommunista múlt)
14. kisebbségi eredet (zsidó, cigány)

A tizennégy faktor egymástól nem független, hiszen aki alacsony iskolázottságú, az nagy valószínűséggel szegény családból származik, ahol magas volt a testvérek száma, alacsony a társadalmi státusa, és lakóhelye alacsony presztízsű helyen található, rossz minőségű.

Magyarázatot kíván, hogy a nyilas és az illegális kommunista múltat miért tartalmazza az anómiafaktorok listája. Aki nyilas volt, azt az ötvenes években megbélyegzett, *flekkes* sze-

4 Elemzésemben elsősorban a következő forrásokra támaszkodtam: Eörsi László: *Ferenccváros, 1956 – A kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet; *1956 Kézikönyve – Megtorlás és emlékezés. III. kötet*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. Főszerk. Hegedűs B. András. A kivégzettek életrajzát összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Szokolczai Áttila.

mélyként kezelték (kivéve, ha átigazolt a kommunistákhoz, de még ebben az esetben sem lehetett teljesen nyugodt), vagyis olyanként, aki a társadalom által deklarált célokból eleve ki volt rekesztve. Aki 1945 előtt illegális kommunista volt, az *akkor (vagyis 1945 előtt)* volt anómiás személy, tehát 1956-ban is megvolt a hajlama az anómiára.⁵

Hangsúlyosan szeretném felhívni az olvasó figyelmét, hogy az anómia nem szitokszó, hanem olyan szociológiai, szociálpszichológiai kategória, amelynek segítségével talán bizonyos kérdésekre választ kaphatunk.

Semmiképpen sem állíthatjuk azt, hogy a tizennégy faktor együttes megléte egy személyben automatikusan eredményezné, hogy ezek hordozója a forradalom idején fegyveres harcossá vált. Azt azonban már nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy akiknél e faktorok nagy számban megtalálhatók, azok a személyek a társadalom által kitűzött célokat (kulturális értékeket) és az azok eléréséhez elvezető normákat (az intézményrendszert) elutasítják, életvezetésük nem normakövető.

Szándékosan kihagytam egy 15. faktort, amely az '56-os forradalom utáni időszakra vonatkozik, ezen belül is azokra, akik a felkelésben való részvételért börtönbüntetést szenvedtek, de később közbüntényesként ismét börtönbe kerültek.

A kihagyásnak több oka is volt. Az egyik, hogy a kivégzettek esetében nem lett volna értelme. A másik, hogy nem lehet szétválasztani az okot az okozattól, ugyanis számos, a forradalomban elkövetett cselekedeteiért börtönre ítélt személy szabadulása után marginális helyzetét nem tudta feldolgozni, és ennek következtében követett el közbüntényesnek minősíthető cselekedetet, és került újra börtönbe. A harmadik ok, hogy nem tudhatjuk, hogy a kádárista hatalom nem azért kreált-e a börtönviselt felkelők esetében közbüntényes pereket, hogy utólag is bizonyítsa, lám, ezek az emberek megérdemelték a korábbi büntetésüket. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy meglepően magas azoknak a száma, akik a forradalomban elkövetett cselekedetük miatti börtönbüntetésből kiszabadulva már mint közbüntényesek kerültek ismét börtönbe.⁶ Ez egyébként csak megerősíti azt a feltevésemet, miszerint a felkelők között igen magas volt az anómiás személyek aránya, akik a későbbiekben sem voltak képesek beilleszkedni a társadalomba.

Kihagytam még egy tényezőcsoportot, az egyéni frusztrációkat. Ezzel az egyébként rendkívül fontos faktorról azért nem foglalkozhattam, mert csak célzott, azonos körülmények között lefolytatott vizsgálat segítségével tudtunk volna róluk információkat szerezni. Még azokban az esetekben sem foglalkoztam az egyént ért frusztrációkkal, és megmaradtam a kemény mutatóknál, amikor pontos tudomásom volt ilyenről, ilyenekről.

A FEGYVERES FELKELŐ, A HARCOS PROFILJA

Amikor profilt alkotunk, természetesen szélsőségesen kell fogalmaznunk. Nyilvánvaló, hogy az alábbi profil valamennyi tényezője egy-egy konkrét személy esetében egyszerre csak ritkán van jelen.

Amikor a harcosok szociológiai, szociálpszichológiai profilját kísérlem megfogalmazni, akkor azt az életrajzok, interjúk és egyéb, rájuk vonatkozó források alapján teszem. Az alább felsorolásra kerülő tényezők egyénenként eltérő mértékben vannak jelen. Gyakran egy-két té-

5 Ha majd az első forradalom, a politikai vezetők, értelmiségiek ilyen jellegű vizsgálatát valaki elvégzi, nyilván tapasztalni fogja, hogy közöttük is – természetesen más forrásokból táplálkozva, mint a harcosoknál, a fegyveres felkelőkénél – jelentős szerepe volt az anómiának.

6 Eörsi László szóbeli közlése.

nyező erőteljes jelenléte is megerősítheti, hogy valakiből felkelő vált, másoknál sok tényező együttes, de egyenként gyenge jelenléte kell(ett) ahhoz, hogy a tényezők összeadódása révén kialakuljon az az attitűd, amely a fegyveresek közé vezérelt egy személyt.

A korábban felsorolt anómiafaktorokhoz hasonlóan a felkelő profiljának faktorait is előbb csak felsorolom. (A matematikai statisztikai módszerekkel történő megerősítés nem történt meg, mindaz, amit leírok csupán egy erős munkahipotézis.) Továbbá a harcok profiljának megrajzolásakor azt az állapotot próbálom meg rögzíteni, amely a leendő harcost jellemezte, mielőtt felkelővé vált volna. A profil elemeinél figyelembe kell vennünk, hogy azok *rendszer-specifikusan*, tehát csakis az *akkori magyar állapotok* között értelmezendők. Egy kellően meg-alapozott empirikus vizsgálat után a profil elemei között alá- és fölérendelési viszonyokat, kölcsönös függéseket találhatnánk, és az egyes elemekhez rendelt, az elem dominanciájának értékét jellemző szám tovább finomítaná a képet.

A fegyveres felkelő tehát

1. az intergenerációs mobilitás kárvallottja

[Az 1945–1956 közötti időszakban a valóban megnövekedett intergenerációs mobilitás során sokak vagy egyéni alkatuk, vagy társadalmi helyzetük miatt nem tudtak élni a történelem által felkínált lehetőségekkel. Nem volt meg a szükséges családi motiváció, a személy nem volt képes a történelem által felkínált lehetőségeket kihasználni. Például a faluról városba kerülők esetében sokan elkallódtak, kultúrájukat elvesztve margóra sodródtak. Mások a városszéli munkáskolóniákról nem tudtak előbbre lépni.]

2. primer szocializációja „elfuserált”

[Az elfuserált szó ugyan nem kellően szakszerű, de szándékosan választottam. Olyan személyekről van szó, akiknél a primer szocializáció során közvetített értékek nem voltak használhatók a mindennapi életben, vagy egyáltalán nem volt a primer szocializáció során koherens érték közvetítés, vagy több szakaszban, több, egymásnak is ellentmondó fázisban történt a processzus. Például család, nevelőszülő, menhely stb., de az elfuseráltak közé sorolom azokat is, akiknek a családjában titkolni való esemény – például valamelyik szülő deviáns múltja – volt.]

3. csonka közösségekből jött, vágyik az intenzív kollektív érzésre, a sikerre

[Azokra gondolok, akiknek nem adatott meg gyermekkorban a teljes család melege, a szülői szeretet, a család védelmének biztonsága.]

4. iskolázatlan/alacsony iskolázottságú

[Iskolázatlanoknak elsősorban azokat tartom, akiknek nem volt meg a befejezett nyolc osztályuk. Így ezek közé soroltam azokat is, akik a négy elemi után valamilyen ún. rossz, alacsony presztízsű szakmát tanultak. A skála itt széles, az 1–2 osztályt végzettől egészen az 5–6–7 osztályt végzetekig terjed.]

5. kvalifikálatlan

[Nem rendelkezik semmilyen, a társadalmi munkamegosztásban konvertálható szakképesítéssel.]

6. sikertelen

[A siker-sikertelenség dimenziót nagyon nehéz meghatározni, hiszen az erősen szubjektív, mint a szociológiai, szociálpszichológiai vizsgálatokból tudjuk. Sikertelennek azt tekintem, aki valamilyen módon magát annak tekinti, illetve, aki eleve olyan élethelyzetben volt a forradalom előtti időszakban, amely még a legoptimistább szubjektív megítélés alapján sem volt sikeresnek nevezhető, illetve azokat az embereket, akiket az a közeg, amelyben akkor éltek, sikertelennek tartott.]

7. erősen frusztrált

[Természetesen társadalmi frusztrációra gondolok első sorban, de a magánéleti frusztráció is jelentős befolyásoló tényező lehet. Frusztrálnak tekintem azt, akinek sok munkahelye volt, nem voltak társadalmi sikerei, igazságtalanságok érték a mindennapok során, úgy érezte, hogy teljesítményét a környezete nem értékeli, jellemzően nem részesült azokból a javakból – még a saját társadalmi réteghelyzetének megfelelő módon sem – amelyből mások részesültek stb.]

8. kiegyensúlyozatlan személyiség

[Pszichológiai értelemben. Alacsony toleranciaszint, inadekvát indulati reakciók, stabilitás hiánya, önbizalomhiány, bizonytalanság a mindennapokban stb. Számos interjúban egy-egy történet elmesélése során maguk az érintettek számolnak be kiegyensúlyozatlanságuk jellemző megnyilvánulásairól.]

9. tele van elfojtott indulatokkal

[Számos esetben az őket ért sérelmekre indulatosan reagáltak *volna*, ám a kialakult társadalmi kontroll miatt ezek nem nyilvánulhattak meg, s az indulatok elfojtása tovább rombolta a személyiséget, s ez vezetett a robbanáshoz.]

10. a törvénnyel korábban (a forradalom előtt) szembe kerülő

[Magyarán: priuszos, vagy legalább is aki valamilyen módon már korábban a rendőrség, bíróság látókörébe került. Ez lehetett kocsmai verekedés, alkoholos állapotban történt garázdálkodás, munkahelyi lopás stb.]

11. a társadalmi kereteken kívül álló

[A társadalmon kívülre kerülni sokféleképpen lehet. A marginalizálódás, a peremre kerülés szociológiailag jól definiálható. Peremhelyzetűnek tekintem azt, aki nem rendelkezik stabil munkahellyel, aki sodródik, akinek instabil a családi háttere, akinek nincs normális lakása; vagy van, de mégis munkásszálláson, albérletekben, családjától távol éli az életét stb.]

12. családi élete rendezetlen

[Elvált, ingázó, családjától kitaszított, családi kapcsolataitól megfosztott, zabigyerek, vagy neki van törvénytelen gyermeke stb.]

13. saját életét (a fentiek miatt is) nem sokra becsülő

[Akire az előbbi tényezők közül több érvényes, az gyakran kerül olyan lelkiállapotba, hogy az őt ért sorscsapásokra azzal válaszol, hogy „leírja magát”, alacsony az önértékelése, élete céltalanná válik, a társadalom értékeit elutasítja, de azzal menti fel magát ez alól, hogy

saját magát is értéktelennek tartja, a társadalmi hierarchiában alacsonyra helyezi, ezért válnak olyan veszélyhelyzeteket, amelyeket a magas önértékelésű emberek nem vállalnának.]

14. kalandvágó egy beszabályozott világban, amelyben nincs lehetőség a kitörésre

[Minél érettebb egy személyiség, annál jobban képes vágyait szabályozni, a társadalmi normákhoz igazítani. Alacsony kulturális/civilizációs szinten lévő személyek esetében is hatnak a társadalmi normák, de a vágyak késleltetésére, más területekre terelésére nincsenek minták és lehetőségek, ezért azok elfojtva maradnak, s ha olyan kataklizma következik be, amikor kvázi legitimált formában a kalandvágó kiélhető, akkor az meg is történik.]

15. jövőkép nélküli

[Fenti tényezők közül néhány együttállása szinte biztosan eredményezi a jövőkép-nélküliséget, azt az érzést, hogy „én már ebben a világban semmire sem fogom vinni”, illetve „nekem már annyi”. Az ötvenes évek nagy lehetőségei mellett sokaknak kellett rádöbbsennie, hogy lemaradtak a székérről. Lehet jövőkép nélküli az is, aki csalódott egy eszmében, s az is, akit nem vettek fel az egyetemre, és segédmunkásként sodródik.]

16. a politikát egydimenziósan szemlélő

[Az alacsony iskolázottságból, a beszűkült világból, a mindennapok közegéből következik a napi politikai történések leegyszerűsített értelmezése, a populista, egyszerűen megfogalmazott célokra való fogékonyosság. Szintén ebből fakad, hogy történelmi, társadalmi tapasztalataiból azok az elemek épültek be jobban a személyiségébe, amelyek jól megragadhatók, leegyszerűsítetten is értelmezhetőek, és a mindennapi életbe könnyen átültethetők.]

17. (kompenzálásképpen) áldozatvállalásra kész és képes

[Aki nem sokra tartja a saját életét, tele van elfojtott indulatokkal, frusztrált, alacsony intellektuális szinten áll, az – gyakran kompenzálásképpen – kész áldozatot vállalni olyan célokért, amelyek számára világosak, kellően egyértelműek, és vágyaival, elképzeléseivel egybeesnek. Ez különösen akkor igaz, ha olyan területen kell heroikus magatartást tanúsítania, amely megítélése szerint az ő terepe. Az ilyen személyiségek fogékonyak a populizmusra, s velük élnek vissza a populista jelszavak hangoztatói is.]

18. hasznosítható (a társadalmi előrejutáshoz szükséges), kapcsolati tőkével nem rendelkezik

[Ez a jellemző a fentiekből egyértelműen következik.]

19. a mindennapi életben konfliktusos a világgal és a munkahelyével

[Ez a jellemző sem igényel különösebb magyarázatot. Aki felmérte (akár hibásan is!), hogy lehetőségei igen behatároltak, előrejutása a társadalmi hierarchiában szinte reménytelen, szegény, attól nem várható el, hogy a munkahelyén megbízható dolgozó legyen, hiszen nem érzi a megbecsülést, és nem érzi, hogy jelentős, számára értékelhető elismerést kapna. Ebből egyenesen következik, hogy konfliktusokkal terhes az élete.]

20. erős kitűnési vágy, amelyet nem tudott 1945 után kielégíteni, hiszen akkor csak egyetlen út létezett, s 1956-ban adódott számára egy másik, amely a nemzeti függetlenségért vívott harc volt

[A kitűnni akarás az ember természetes vágya. Minél differenciáltabb egy személyiség, minél jobban megérti az őt körülvevő világot, annál inkább képes a kitűnéshez a társadalmi normákkal adekvát, működőképes stratégiát kidolgozni, és annak jegyében élni az életét. Aki nem volt képes, vagy nem akart az 1945 utáni beszabályozott utakon járni, annak nem adott meg a kitűnés. A belülről vezérelt, magas intellektusú személyiség természetesen találhatott magának vigaszágakat – például Hamvas Béla leninvárosi raktárosként is a világ nagy kérdéseivel foglalkozott, és készült a következő opus megírására – a mindennapok embere azonban nem ilyen.]

A harcosok profiljának 20 faktora (miként azt az anómiafaktoroknál is leírtam) nem független egymástól. Továbbá az anómiafaktorok és a profilmfaktorok is erősen összefüggnek. Csak míg az előbbiek esetében arra törekedtem, hogy kemény adatokkal leírható legyen az anómiás személyiség, a harcos profilnál olyan tényezőket is megneveztem, amelyek a kemény adatok következményei, amelyek nehezebben ragadhatók meg, mint az anómiafaktorok.

A FELKELŐCSOPORTOK

A felkelőcsoportok létrejöttéről számos szórványinformációnk van. Ezek részben interjúkból, részben bírósági anyagokból származnak. Néhány visszaemlékezés (például Pongráz Gergely)⁷ is szól a csoportra szerveződésről, illetve a csoport átalakulásáról az időben. Ahhoz, hogy a harcosok, felkelők magatartását megértsük, ismernünk kell a csoportok keletkezésének, tevékenységének és széthullásának szociológiai, szociálpszichológiai jellemzőit. A felkelőcsoportok életében három szakaszt különböztethetünk meg.

Az első a keletkezés, szerveződés, összekovácsolódás szakasza. Ebben a szakaszban erős indulatok jellemzik a csoportot, szinte beszűkült tudatállapotú, erősen felindult személyek egyetlen közös célért olyan feladatot vállalnak, amelyet racionális döntés alapján nem vállalnának. Vagy a véletlenül éppen együtt lévő emberek állnak össze felkelőcsoporttá, vagy az egy lakóhelyen élők. Nagyon gyorsan kialakulnak a csoportnormák, az egyetlen célra szerveződött közösség viszonylag egyszerű magatartásokat követel meg: csoportsszolidaritás, a közös ellenesség elleni küzdelem, fegyelem, bátorság, hősiesség, elszántság, kitartás. Ekkor még kialakulatlan, hogy milyen módon, hol, milyen taktikát és stratégiát követve fogják a vállalt feladatot végrehajtani. Egyet tudnak csak: fel kell venni a harcot az elnyomó hatalommal (ez először az ÁVH), majd az idegen beavatkozóval (a szovjet csapatokkal) szemben.

Ebben a szakaszban nagyon gyorsan kialakulnak azok a *jelek* amelyek a külvilággal is igyekeznek elfogadtatni az önként vállalt szerepet. Ezt a szerepet el is kell adni, mind a saját társaiknak, mind a külvilágnak. Létrejönnek a színpadias önkifejezés gesztusai, ezek eltúlzásai. Jobban kell játszani ezt a szerepet, mint amilyenek vagyunk! Létrejön egy szerepcentrum, amely a társadalom közösen vallott értékei körül kristályosodik ki. A felkelők osztályhelyzetéből adódóan a szerephez kapcsolódó gesztusok, jelek, szignálok is az adott kultúrából eredtethetőek. Amikor a harcosok profilját fölvezőttem, a frusztrációnak nagy jelentőséget tulajdonítottam. A felkelők csoportra szerveződések a korábbi időszak frusztrációja miatti lefojtottság már robbanásig feszült, és éppen a harc lehetőségében, ennek vállalásában törnek elő az indulatok, amikor arra alkalom kínálkozik.

Már az első szakaszban megkezdődik a csoportok hierarchizálódása, de az csak később fejeződik be, válik véglegessé, esetleg változik meg radikálisan a korábbi alá-fölérendeltség.

⁷ Pongráz Gergely: *Corvin köz*, 1956. Budapest, 1989, Magyar Színkör Kiszövetkezett.

Szintén az első szakaszban alakulnak ki a csoporton belüli szerepek, nem csupán vertikálisan, de horizontálisan is. Ám, mivel a csoportok összetétele folyamatosan változik, a szerepek is változnak, változhatnak. Akik egy szerepben erősek, az adott poszton, funkcióban kivívják a csoport elismerését, azok megtarthatják a szerepüket. Mások viszont vagy saját elhatározásukból, vagy a csoport nyomásának engedve más szerepekre kényszerülnek.

Rendkívül fontos lenne annak a megismerése, hogy a különböző felkelőcsoportok esetében hogyan, milyen módszerekkel, és milyen kritériumok alapján történik meg a vezetők kiválasztása. Szórványos ismereteink alapján úgy tűnik, hogy a vezetők vagy verbális (intellektuális) eszközökkel hatnak, szereznek tekintélyt (hangerő, annak hangsúlyozása, hogy hasonló szituációban korábban már szereztek tapasztalatot stb.), vagy a bandapszichózist követve az erősek, bátrak, ügyesek kerülnek előtérbe (például azok, akik '56-ban a fegyverszerzésnél jeleskedtek, tudták, hol vannak a raktárak, laktanyák, s ott erélyesen léptek fel stb.). A felkelőcsoportok rendkívül szűk keretek között fejtik ki a tevékenységüket, s ehhez nem szükséges sokoldalú intellektuális képességeket bizonyítani. Ám akik ezen a terepen hatékonyak, azoknak olyan markánsnak kell lenniük, amely az adott közegben megfelelő a vezérszerep elnyeréséhez.

A felkelőcsoportok életének második szakasza a harc. Ez a lelkesedés, a hősiesség, az áldozatvállalás korszaka. Az első szakaszban még csak föl villanó értékek itt erősödnek meg. Itt érkezik el a bizonyítás időszaka. Rendkívüli szerepet kap a hit, hit abban a szerepben, amelyet játszunk. A kiélezett történelmi helyzetben a szerepjátszó csak totális hittel vehet részt a játékban. Feltétel nélkül el kell hinnie, hogy a szerep maga a valóság. A cinikus szerepjátszásnak itt már nincs terepe. A normális hétköznapok, akár a diktatúráéi, akár a demokráciáéi lehetővé teszik, hogy az emberek hamis szerepekben tetszelegjenek. A totálisan vállalt szerep és a teljes cinizmus között rendkívül sok átmeneti fázis létezik. A forradalom harcosainál ezekre az átmeneti szerepekre nincs lehetőség. Aki meginog a hitében, az hazamegy. A totális hithez vezető út a felkelőknél rendkívül rövid. Azok lesznek a legelszántabb harcosok, akiknél a korábban elfojtott hitek robbanásszerűen törnek elő. A gesztusok természetesen felnagyítódnak, a szerepidegen elemek háttérbe szorulnak, a megfelelni vágyás dominál, erős polarizálódás jön létre a korábbi világ és az önként választott világ között.

Az intézményrendszer történelmi megváltoztathatatlanságának hite megtört, és racionálisan ugyan nem fogalmazódott meg az az állítás, hogy az ellen most érdemes fellépni, de az évtizedes, esetleg más gyökerekből is táplálkozó frusztrációra – éppen ez a réteg, amely az intellektuális kontrollra képtelen volt – a felszabaduló elfojtás után az elébe táruló lehetőséggel, az agresszióval válaszolt. Az agresszió az idegen hatalom, illetve annak hazai kiszolgálói, ágensei ellen nyilvánulhatott meg elsősorban.

A csoporttá kovácsolódás során (ne feledjük, erre rendkívül rövid idő áll rendelkezésre!), nagyon gyorsan kialakulnak a csoportnormák, ezekhez azonnal alkalmazkodni kell, a legerősebbeknek pedig lehetőségük van arra is, hogy a normákat befolyásolják. A csoport hamar átveszi ezeket a normákat, az interiorizálás a „normális” élethez képest sokszoros gyorsasággal történik meg (Aronson)⁸. A felkelőcsoportok tagjai kilépnek életük korábbi szerepéből, szerepeiből, hiszen azok használhatatlanná válnak. Korábbi szerepkellékeikből csak néhány alapvetőt tartanak meg, illetve ezeket felerősítve bocsátják a csoport rendelkezésére. Bekövetkezik az új szerep teljes átélése. S a csoport tagjai megkövetelik a környezettől is, hogy fogadják el ezt az új szerepet.

Egy rendkívül izgalmas és nehezen megfejthető folyamat következik, amelyben a civil környezet (a külső szemlélő) hirtelen elfogadja és akceptálja is azokat az attribútumokat,

8 E. Aronson: *A társas lény*. Budapest, 1978, Közgazdasági és Jogi.

amelyek a felkelőszerephez tartoznak. A felkelő felől nézve létrejön a MI, a fegyveres felkelőcsoport, és a külvilág, amelynek egy része ellenség, egy másik sokkal nagyobb hányada pedig az a polgári lakosság, amelyért a szerepet vállalni kell.⁹

A felkelőcsoportok önálló normarendszerrel, homogén szerepkellék-együttessel rendelkeznek, amelyek ugyan csoportonként csekély mértékben különbözöek lehetnek, de lényegüket tekintve megegyeznek, és ahogy a forradalom napjai telnek, a csoportok egyre jobban hasonlítanak egymáshoz. A felkelőcsoportok rendkívül erős nyomást gyakorolnak tagjaikra, az aktuálisan fontos szerep(ek) kritika nélküli elfogadására. Természetesen a korábbi szerepektől való elszakadás után az onnan származó értékek „áthallatszanak” az új, éppen dominánssá váló szerepre.

A szélsőséges helyzetekre vonatkozóan azonban nincs megélt magatartási útmutatás, cselekvési sablon, gyakran még irodalmi példa sem. Ezekben a szélsőséges helyzetekben kreatív módon kell alkalmazni a szerepeket, kreatív módon kell továbbfejleszteni a rendelkezésre álló normákat. Ezekben a szélsőséges helyzetekben a csoportnorma és a személyiség mélyebb rétegei, értékei gyakran kerülnek konfliktusba.¹⁰

Az '56-os felkelők legtöbbje felkelővé válása pillanatában találkozott először közelről a halállal. A saját halálával éppen úgy, mint azokéval, akiknek életét neki kell majd kioltania. A felkelő, hite szerint, amikor a csoporthoz csatlakozik a jó és a rossz küzdelmében a jót választja. Az esetleges halál önkéntes választása/vállalása teszi olyan rendkívülivé, morálisan emelkedetté a felkelők harcos mindennapjait. A felkelő, amikor a csoporthoz csatlakozik, önként vállal egy olyan feladatot, amely saját addigi életének magasabb stilizációs szinten történő megváltása lehet – vagy belepusztul. Természetesen nem történik racionális mérlegelés, s ennek a magasabb stilizációs szintnek (a nemzetért való áldozatvállalásnak) a megfogalmazása is mindig leegyszerűsítve jelenik meg, de egyfajta belső emelkedettséggel párosul. Ugyanis a halál választása és a halál osztása, vagyis a vállalt igazsághoz való hűség bármi áron, a korábbi szerepekből való teljes kilépést jelenti. Nem akarom azt állítani, hogy a felkelők valamennyien meghalni mentek a felkelőcsoportokba, de azt biztosan merem állítani, hogy valamennyien, vagy szinte valamennyien ezt is bekalkulálták, amikor szerepüket vállalták. (Ezzel kapcsolatban érdemes figyelniük azokra a szimbolikus gesztusokra, amelyek a csoportok mindennapjaiban lezajlottak! Például a fegyver átvételek annak megcsókolása stb.) Abban a pillanatban, amikor valaki azt a végső döntést meghozza, hogy akár el is pusztul, minden más érték átértelmeződik. Nemcsak a jövőt illetően, hanem visszamenőleg is. Ezért a felkelő azt is elvárja, hogy rá vonatkozóan is *csak ennek a vállalásnak* a megítélése alapján mondjanak ítéletet. A halál vállalása a csoport egész létezését olyan szinten határozza meg, hogy a jó is és a rossz is csak ennek a fényében értelmezhető. Volt közbüntényes elítéltek őszintén a rend megőrzéséért, a fosztogatás ellen lépnek fel, volt munkakerülők napokig alvás és pihenés nélkül harcolnak, dolgoznak, cinikus, hitetlen, másokra tekintettel nem lévő emberek a felkelőcsoportban megbízható, szolidáris bajtársakká válnak. A forradalomnak éppen az a legnagyobb csodája, ahogy a fegyveres harc átforgalmazza a résztvevőket, ahogy a hősök keletkeznek, ahogy korábban sosem volt szolidaritás jön létre a nemzeti ügy mellett.

9 Lásd erről bővebben P. R. Berger–Th. Luckmann: *A valóság társadalmi megformálása* (Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1975. Kézirat) című művének a szignifikáns másíróról írott részeit.

10 P. R. Berger és Th. Luckmann ezt a kérdést fentebb idézett műnek *A társadalom mint objektív valóság és A társadalom mint szubjektív valóság* című fejezeteiben mélyen elemzi.

Az idea, amiért 1956-ban harcolnak: a nemzeti függetlenség. S a felkelők ebben a harcban szerettek volna újra születni. A halál vállalása mellett tehát ott a remény az *önújjáérettelmezésre*, az *önlegitimáció* egy új lehetőségére.

Sok definíciós vita lesz még arról, hogy egy-egy felkelőcsoport, illetve nemzetőrcsoport hová sorolandó. Természetesen voltak olyan nemzetőrök, akik semmiben sem hasonlítottak a felkelőkhöz, feladatuk területileg és funkciójában egyaránt korlátozott volt (egy-egy település vagy üzem rendjének, biztonságának védelme volt, vagyis – fontosságuk megkérdőjelezése nélkül – rendőri, rendvédelmi feladatot láttak el). Főként a fővárosban azonban a nemzetőrök és a felkelők a legtöbb esetben nevüket és funkciójukat a pillanatnyi helyzettől függően változtatták, a felkelőcsoport nemzetőrségként definiálta magát, vagy éppen fordítva, a nemzetőrök folytattak fegyveres ellenálló (és nem rendfenntartó!) tevékenységet. A fegyveres harcokról ebben a dolgozatban nem kívánok szólni, mivel elsősorban a felkelők szociológiai jellemzőit tekintem dolgozatom témájának. Ennek megfelelően azokat a magatartásmodelleket kívánom felsorolni, amelyek a felkelők *tevékenységének harmadik szakaszát* jellemezték.

'56-ban a különböző fegyveres csoportok számára különböző időpontokban vált nyilvánvalóvá, hogy elérkezett a vég, amikortól tevékenységük értelmetlen. S bár nagyon rövid idő telt el a felkelőcsoportok megalakulása és e felismerés között, számukra ez az objektív idő (egy-két hét) éppen rendkívüli intenzitása miatt sokkal hosszabbnak tűnt, személyiségfejlődésük szempontjából meghatározóvá vált. Még azokban az esetekben is, amikor a felkelő eldobta a fegyvert és külföldre menekült, tehát nem kellett a következményekkel számolnia. Tudjuk, hogy november közepéig az egész országban befejeződött a fegyveres ellenállás. A csoportok különböző módon szétszóródtak. Az utolsó napokban már csak az öngerjesztés tartott egyben néhány csoportot. Ez a fázis még a korábbiaknál is keményebb magatartást kívánt. A forradalom megbukott. *Az első forradalom*, a *főhatalom* reprezentánsai a jugoszláv követségre menekültek, a munkástanácsokkal folyt ugyan a tárgyalás, de látszott, hogy őket is térdre fogják kényszeríteni, a fegyveresekkel szemben azonban a legbrutálisabban lépett fel a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, illetve a szovjet parancsnokság. Kudarccal, meneküléssel, gyanakvás, széthullással – ezek jellemezték a felkelők életének, tevékenységének utolsó periódusát. A hősök elveszítették a talajt a lábuk alól, teljessé vált a reménytelenség, a csoportok tagjainak egy része lemorzsolódott, a legelszántabbak azonban nem adták fel. (Külön tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, hogy kik voltak azok, akik a végsőkig kitartottak, s kik azok, akik időben felismerték a vereséget, és vagy alámerültek, vagy elmenekültek az országból.)

Akik a végsőkig tartó, immáron teljesen reménytelen és irracionális küzdelmet választották, azok a halált választották. Értékrendjük átalakult, megkeményedtek, gondolkodásukban a *vagy űk, vagy én* pszichózisa dominált. Az utolsó fázis cselekedeteit nem lehet az első két fázissal azonos mértékkel megítélni. Ebben a lefelé szálló ágba a kétségbeesés, az előző két fázis értékeibe való *görcsös* kapaszkodás a jellemző. Ekkor már elfogadhatóvá válik a jóért rossz eszközökkel való cselekvés. Minden polarizálódik, akár a bujkálást, akár a menekülést választják a felkelők. A félelem, amely korábban legyőzhető volt, részben a csoportbéli létből fakadó fokozott erő érzésével, a részleges sikerekkel, részben a környezet szolidaritásának állandó érzése segítségével, tehát a félelem a csoportok széthullása, létszámának csökkenése, valamint az egész társadalomra is jellemző félelem okán megszűnő szolidaritás miatt szélsőséggé, szinte betegessé válik. Persze azok, akik a korábbi napokat bátran végigküzdötték, nem hajlandók ezt a félelmet bevallani. Sem a csoporttagoknak, sem önmaguknak. Racionalizálják magatartásukat, a forradalmi szigor és forradalmi kegyetlenség növekszik, a korábban oly gyorsan kialakult normák tovább keményednek, a korábbi életből származó gátlások föllazulnak, egyetlen dolog nem változik, sőt tovább erősödik: a hit a harc jogosságában, igaz-

ságosságában. A harcot a végsőkig vállalók szomorúan észlelik, hogy a lakosság behódolt, hogy a korábban irányukban tapasztalható szolidaritás jelentősen csökkent, sőt sok esetben meg is szűnt, aki tegnap még partner volt, az mára árulóvá, ellenséggé vált, aki tegnap még élelmet adott, az mára meg sem ismeri őket. Akiknek tegnap még ők segítettek, azok ma már nem hajlandók emlékezni az elmúlt napokra. Akik a végsőkig kitartanak, azok két-három hetnyi harc után, elgyötörten, kilátástalanul, a racionális döntésre képtelenül menetelnek a halálba vagy a börtönbe, az akasztófára.

A csoportdinamika törvényei már nem érvényesek rájuk. Állandóan változik az az erőtér, amelyben a harcosok az utolsó fázist átélik. Önmaguk is állandóan változnak, tehát nem lehet az egyének és a környezet ismerete alapján valamilyen törvényszerűséget felállítani, miékként azt az első és a második fázisban lehetett.

A forradalom szimbolikus halállal, a Sztálin-szobor ledöntésével kezdődött. A gonosz szimbóluma volt a szobor, amikor elpusztult, amikor végighurcolták a városon, amikor szétverték a Nemzeti Színház előtt, bekövetkezett a katarzis. Az eufóriás tömeg – akár sikerült szereznie egy darabot a „gonosz testéből”, a hullából, akár nem – megnyugodva vette tudomásul, hogy holnaptól más világ lesz.

A fegyveresek azonban a valóságos halállal találták szemben magukat. Ők és őket is a halál fenyegette. De a harc az ellenséggel szemben még racionálisnak tűnt: voltak játékszabályai, a háború szabályai. Az utolsó fázisban azonban a felkelőcsoportok maradványaira vadásztak az ávósok és a szovjetek. A szimbolikus halálért valóságos halállal kívánt elégtételt venni a győztes hatalom.

A FELKELŐK, FELKELŐCSOPORTOK SZOCIOLÓGIAI ÖSSZETÉTELE

A felkelőkről eddig Eörsi László gyűjtötte össze és jelentette meg a legrészletesebb anyagot.¹¹ Természetesen nem biztos, hogy a Ferencváros felkelői akár a főváros, akár az ország valamennyi felkelőjét reprezentálják, de nem is törekszem arra, hogy statisztikailag érvényes következtetéseket vonjak le. Fő törekvésem, hogy *jellemző tendenciákra* hívjam föl a figyelmet. A későbbi adatok (elsősorban a VII. és VIII. kerületi csoportokra vonatkozóak, de a többiek is) vagy megerősítik megállapításaimat, vagy színezik, vagy egyes részleteit megcáfolják. Megítélésem szerint a lényeges megállapítások vonatkozásában csak jelentéktelen korrekciókra lesz szükség.

Fontos forrásnak tekintem a *Pesti utca – 1956* című interjúkötetet¹² is, amely 12 egykori felkelővel készített interjú szerkesztett változatát tartalmazza.

Munkám során felhasználtam azokat a felkelőkkel készített interjúkat is, amelyek az 1956-os Intézet Oral History Archívumában találhatóak.¹³

Az *1956-os forradalom Kézikönyve*¹⁴ tartalmazza a megtorlás halálos áldozatainak rövid életrajzát, és az ellenük hozott ítéletet, valamint forradalom alatti tevékenységüket. A 229 kivégzett közül kigyűjtöttem azokat, akik felkelőként, illetve felkelőként is tevékenykedtek és

11 Eörsi László: *Ferencváros...*, valamint ugyanő: *A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban*. Budapest, 1993, 1956-os Intézet.

12 *Pesti utca – 1956. Interjúk fegyveres felkelőkkel*. Szerk. Bindorffer Györgyi és Gyenes Pál. Budapest, 1994, 1956-os Intézet.

13 Az 1956-os Intézet Oral History Archívumában kb. 350 olyan interjú található, amely fegyveres felkelővel, illetve olyan személlyel készült, aki valamilyen formában a fegyveres felkelőkkel szoros kapcsolatban volt.

14 *1956 Kézikönyve, I–II–III*. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

az adatokat összevettem Eörsi adataival. Mindkét adatbázis rendkívül hiányos, ám ennek ellenére néhány alapadat vonatkozásában az összevetés lehetséges. Ennek az összevetésnek az alapján arra a kérdésre is választ tudok adni, hogy az országos kép mennyiben tér el a ferenccvárositól, illetve mennyiben esik azzal egybe. A kivégzettek közül nem vettem figyelembe azokat a személyeket, akiket egyértelműen politikai perben ítélték el (Nagy Imre és társai, Szigethy Attila, Földes Gábor, Brusznai Árpád stb.) Viszont nem hagyhattam figyelmen kívül például a lincselők adatait, függetlenül attól, hogy ezek a személyek a büntetés alapjául szolgáló cselekedetükön kívül részt vettek-e a nemzetőrség vagy a felkelők mindennapi tevékenységében. Ők ugyanis a forradalom olyan aktorai voltak, akiknek személyével és cselekedeteivel akkor is foglalkozni kell, ha mind az akkori, mind a mai megítélés szerint az nem illeszthető a forradalom tiszta célkitűzései közé. A forradalomról ugyanis csak akkor kapunk, kaphatunk egyértelmű és világos képet, ha a túlkapásokról is szólunk, és kísérletet tesszük arra, hogy megismerjük, kik követték el ezeket. (Ha egyáltalán van értelme egyáltalán túlkapásokról beszélni, s nem az akció-reakció ellentétpár alapján vizsgáljuk a történéseket.) A Szokolczai Attila által összeállított anyagban szereplő életrajzok rendkívül hiányosak, gyakran még a legalapvetőbb adatok is hiányoznak, aminek az az oka, hogy a bírósági, levéltári források nem a 40 évvel későbbi szociológiai kutatásokhoz kívántak anyagot szolgáltatni, hanem az akkori „igazságszolgáltatás” rutinját követték, ám még ebben sem következetesek.

Eörsi kutatásai során nem hagyatkozott a tendenciózusan eltorzított bírósági anyagokra (bár azokat is felhasználta), hanem egyrészt más levéltári forrásokat is feltárt, másrészt számos interjút készített egykori felkelőkkel, és ezek együttes alkalmazásával igyekezett az egykori történéseket *rekonstruálni*. A szerző többször is figyelmezteti az olvasót, hogy a rendelkezésre álló tények nagyon hiányosak, s ezt ahol teheti, bizonyítja is. Ugyanakkor azonban a kibontakozó kép igen sok, egymással kvadráló információt tár az olvasó elé.

A három nagy felkelőcsoport (Tomba u.–Ráday u., Tűzoltó u., Berzenczey u.–Ferenc tér) tagjairól (azokról is, akik kikerültek az igazságszolgáltatás látóköréből és azokról is akiket felölősségre vontak) Eörsi összefoglaló táblázatot közöl, s felkelőcsoportonként rövid életrajzi összefoglalókat is ad a legfontosabb illetve az elérhető személyekről. Ezek az életrajzok sokkal több adatot tartalmaznak, mint a Szokolczaiéi, de még így sem kielégítőek.

Az összefoglaló táblázatokban közli a felkelők nevét (ahol az nem ismert: a ragadványnevet), születési (és halálozási) adatait, foglalkozását, a forradalomban való részvételének jogi következményeit (és a börtönbüntetést szenvedettek esetében a szabadulás időpontját). Ez a táblázat kiegészül a Fővárosi Temetkezési Intézet kezelésében működő Kerepesi temető halottaskönyvéből származó (az 1956. október 24. és november 7. között a harcok következtében elhunytak) adataival. Mindkét táblázat nagyon hiányos, s a szerző ezekre a hiányokra korrekten fel is hívja a figyelmet. Egy szociológiai elemzés során feltételezhetjük, hogy a hiányokból adódó torzítás nem vagy csak csekély mértékben befolyásolja a levont következtetéseket.

Szokolczai a 229 kivégzett forradalmárról közöl adatokat. A szociológiailag keménynek nevezett adatok közül mindig megtudjuk az elítélt életkorát, születési helyét, legtöbbször az iskolai végzettségét is, már ritkábban a család társadalmi státusát, az elítélt foglalkozását. A bírósági iratok természetesen tartalmazzák, ha a halálra ítéltnek korábban már volt bírósági ügye, hiszen ezzel a kádárista propaganda sikeresen tudta bizonyítani, hogy a büntetett előéletű személyektől mást a forradalom alatt sem lehetett várni, mint közönséges bűncselekményt. Csak ritkábban ismerhetjük meg Szokolczai adataiból az elítéltek politikai aktivitását, betegségeit, testvéreinek számát, illetve egyéb adatait.

Eörsi adatforrásai alapján összesen 277 személyről közöl *valamilyen* adatot. 113 esetben azonban még a felkelő foglalkozását sem tudhatjuk meg. Megfordítva: 164 felkelő foglalkozá-

sát viszont ismerjük. Joggal feltételezhetjük, hogy az adathiány nem foglalkozás- (vagy életkor) specifikus, hanem csupán a történeti források sorsának sajátos alakulása okozta, hogy éppen azok az információk vannak meg, amelyek, és azok hiányoznak, amelyek.

Most erről a 164 felkelőről beszéljünk (később pedig nézzük meg a kivégzett felkelők, nemzetőrök adatait is). Az ismert adatok alapján a felkelők 72,6%-a munkás volt (119 fő), ebből 44 fő (26,8%) szakmunkás, (kétharmaduk „jobb szakmával” – például idomszerész – rendelkezett, egyharmaduk „rosszabbal” – például hegesztő), 19 fő (11,6%) betanított munkás, 55 fő (33,5%) pedig segédmunkás. A következő legnépesebb csoport az ipari tanuló, közelebből nem megjelölt tanulók és az egyetemi hallgatók csoportja 25 fővel (15,2%) (11 fő ipari tanuló, 9 fő egyetemista). A későbbiek során jelentősége lesz annak, hogy a IX. kerületi felkelők között katonatisztek (volt katonatisztek) és BM-alkalmazottak is voltak (9+4 fő, 5,5% +2,4%). Természetes, hogy a főváros IX. kerületében nem találkozunk paraszttal, mezőgazdasági tevékenységet folytatókkal.

A IX. kerület három felkelőcsoportjának történetét leíró részeket Eörsi könyvében rövid életrajzok követik (Epilógusok), amelyeket a szerző a fentebb már jelzett források alapján állított össze. Az életrajzok már csak azért sem születhettek egységes szempontok alapján, mert a szerzőnek abból kellett gazdálkodnia, ami a rendelkezésére állt. Természetes, hogy azokról az egykori felkelőkről, akik elérhetőek voltak, – és elmondták az élettörténetüket – sokkal bővebb információ állt rendelkezésre, mint azokról, akiknek életét mások elmondása vagy a periratok alapján kellett rekonstruálni.

Ezekből az életrajzokból nem lenne helyes még hozzátételges statisztikát sem készíteni, azonban feltétlenül észre kell vennünk azokat a legfontosabb *tendenciákat*, amelyek vélhetően a ferencvárosi felkelőkre általában igazak, és bizonyos, nem túl jelentős korrekcióval a többi fővárosi felkelőre is.

A legfeltűnőbb ezekben az életrajzokban, hogy a családban, illetve a felkelő korábbi életében mennyi, a „normális” életvitelhez képest deviánsnak, anómiásnak számító jelenség fedezhető fel. (Alkoholizmus, válás, öngyilkossági kísérlet, öngyilkosság, korai árvaság, be nem fejezett általános/elemi iskola, be nem fejezett szakmai képzés, hadifogság, börtön, menhely/állami gondozás, javítóintézet, illegális kommunista múlt.)

A ferencvárosi felkelők között elképesztően magas a korai árvaságra jutottak aránya. Az ő életük vagy rokonoknál, vagy nevelőszülőknél, vagy árvaházban folytatódott a szülő(k) halála után.

Az országos átlagot jelentősen meghaladja a felkelők testvéreinek/féltestvéreinek száma. Gyakori, hogy négyen, hatan vagy ennél is többen voltak testvérek.

A felkelők apja, egy-két kivételtől eltekintve munkás vagy – kisebb arányban – paraszt volt. (Lakatos, pék, cukrász, segédmunkás, cseléd, villanyszerelő, szegényparaszt, bádogos, kőműves, napszámos, kazánkovács, szobafestő stb.) Ez érthető is, hiszen a forradalom előtti években a mesterségesen gyorsított iparosítás a társadalmi mobilitást gerjesztette, és nagyon sokan költöztek faluról városba, tehát személyükön keresztül megvalósult az intergenerációs mobilitás. Ahol az anya volt a családfenntartó, vagy ismerjük az anya foglalkozását, hasonló képet kapunk. (Takarítónő, napszámos, summás, alkalmi munkás, cseléd.) Néhány magasabb társadalmi státusú családból származóval is találkozhatunk a felkelők között, mint például cigányzenész, újságíró, közelebből meg nem nevezett értelmiségi, önálló kisiparos és kiskereskedő, vasúti tiszt.

Igen figyelemre méltó, hogy a felkelők jelentős hányada a forradalom idején a Ferencvárosban lakott. A Nagykörúton kívüli Ferencváros igazi proletárvilág volt, s minél kijebb megyünk, annál inkább a mélyproli lét felé haladunk. Így volt ez egészen napjainkig. S külön-

sen így volt ez az ötvenes években. A Középső-Ferencváros (a körút és a Hámán Kató út közötti rész) képviselte a nagyvárosi alsóproli világot és a kispolgárságot (amely azonban nem adott utánpótlást a felkelőknek). A Külső-Ferencváros, ezen belül is a Mária Valéria-telep, a klasszikus mélyproli világ megtestesítője volt, azokkal az előnyökkel (például szolidaritás, mindenki ismer mindenkit) és hátrányokkal (lepusztult, komfort nélküli szegénység, általános kriminalizáltság), amelyek általában is jellemeznék egy szegénytelepet. Még ennél is elszomorítóbb képet mutatott a Dzsumbuj és környéke, amely már egyértelműen a (többnyire piti) bűnözés fészke volt, kiegészítve a szolidaritással és az akolmeleggel. Amikor tehát a IX. kerületi lakóhelyre utalunk, feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a felkelő Ferencváros mely részéről származik, mert ezeknek az embereknek az életében a lakóhely (a család mellett) a legfőbb érték közvetítő, hiszen alig jártak iskolába, s más kutatásokból tudjuk, hogy ebben a szubkultúrában az iskola szerepe a szocializációban sokkal jelentéktelenebb, mint a szűkebb (lakóhelyi) társadalmi környezeté.

A szekunder szocializációban a lakóhelyi környezetnek rendkívül nagy szerepe van. A család által közvetített értékek ugyanis az iskolában gyengülnek, a lakóhelyi közösségekben viszont megerősítést nyernek. S a személyiség kialakulása során minden ember arra vágyik, hogy az otthonról hozott (a primer szocializáció során elsajátított) értékek kapjanak megerősítést, s nem arra, hogy azokat felülbírálják, sőt bűnösnek ítéljék. A lakóhely szocializációs erejét csak fokozza, hogy ebben a szubkultúrában nagyon erős a szomszédsági kapcsolat szerepe. A komfortnélküliség, a szűkös otthonok, a szegénység kikényszerítik, szinte természetessé teszik az egymáshoz közel lakók együttműködését, a napi, folyamatos szolidaritást, s ennek következtében az egymáshoz való hasonló mentalitás kialakulását a mindennapi életben. Akik ilyen közegben nőnek fel, megszokják, hogy a hasonló sorsúakkal szolidárisnak és hasonlóan gondolkodónak kell lenni, hiszen a közeg nem tűri, hogy annak értékeit valaki megtagadja. Aki ezt tenné, az a túlélését veszélyeztetné.

A LINCSELŐKRŐL

Szándékom annak a bizonyítása, hogy az 1956-os magyar forradalomban előforduló lincseléseket, népítéleteket, a felkelők által hozott (minden formáságot nélkülöző, később közönséges gyilkosságnak minősített) statáriális halálos ítéleteket (amelyek miatt a megtorlás során a legtöbb halálos ítéletet szabták ki) nem kell utólag sem szégyenletes dolognak, a forradalom szellemétől idegennek, elítélendőnek tartani, sőt, aki ezt teszi, annak a figyelmét fel kell hívni arra, hogy az adott történelmi előzményekhez képest milyen visszafogottak voltak a népítéletek, és milyen kevés esetben fordultak elő.

Vizsgáljuk meg azokat a körülményeket, amelyek előbb a fegyveres harchoz, majd annak okszerű folytatásaként a lincselésekhez, ávógyilkosságokhoz stb. vezettek. Az 1956 októberében magát legitimnek tételező politikai vezetés, 23-án este a Rádiónál a tüntető tömegre lövetett. Ezzel egyidejűleg szovjet csapatok vonultak Budapestre és még 23-áról 24-ére virradó éjszaka szörnyű rombolást hajtottak végre a város belső kerületeiben. A tüntető tömegre a Szabad Nép-székházból is tüzeltek. Később a kádárista propaganda úgy állította be, hogy a fegyveres harcot a Rádiónál a felkelők kezdeményezték, ám ennek a dolgok végső kimenetelét illetően semmilyen jelentősége nincs, ugyanis ha valóban lett volna néhány tüntetőnek fegyvere, azzal semmire nem ment volna, illetve használatára sor sem került volna, ha a tömeg követelését, a 16 pont beolvasását teljesítette volna a hatalom. (Az ott lévő tüntetők lettek volna az elsők, akik a soraikból fegyvert használót megfélemeztek, lefegyverzik, ha a tárgyalások eredményesek.)

A szovjet csapatok bevonulása irtózatos gyűlöletet váltott ki a tüntetőkből (és persze a lakoságból is). A jelenlévők közül többen elmondták, hogy a tétova szovjet tankokat (azért voltak tétovák, mert nem tudták, hogy mit kell tenniük egy sűrűn beépített városban, s még a tűzparancs után is csak vaktában, a Körút házait lőtték az első emelet magasságában) a lánctalpak közé helyezett utcakövekkel harcképtelenné tették, s az így megállásra kényszerített jármű tejejére fölmásztak, s nem engedték kiszállni a harckocsi személyzetét.¹⁵ Huszonharmadikán este azért kezdődött meg a harc, mert az ÁVH, majd később a szovjet hadsereg tüzet nyitott a tüntetőkre, s a hatalom nem ismerte fel, hogy a nagyon szerény követelések teljesítése (de legalább annak ígérete) árán másnapra békét lehet teremteni.

A felhalmozott indulatok levezetésének korántsem a harc volt a legbiztosabb módszere. Pszichológiailag ugyanis a triumfálás sokkal egyértelműbb, ha azon a stilizációs szinten történik, amelyen maga a kihívás is történt. (Gondoljunk arra, hogy az ironizáló megjegyzésre ökölrel válaszlót a köznapi életben is elítéljük. Aki viszont szellemesen visszavág, az sikert arat.) A kihívás, a hatalom elleni fellépés pedig tüntetéssel, jelszavak és követelések hangoztatásával kezdődött, a Sztálin-szobor ledöntésével folytatódott, amelyet ebben a situációban – mint azt korábban már leírtam – szimbolikus gyilkosságként értékelhetünk. Amikor ledől a szobor, elpusztult a rossz, bekövetkezett a katarzis. Az aktus sokkal jelentőségteljesebb volt, mint önmaga, hiszen egyszerre jelentette a korábbi évtized minden nyomorúságának megszűnését, a szovjet megszállók megalázását és egy esetleges új korszak kezdetét. A szobor végigvonszolása a városon, majd a szétverése kellő elégtételt szolgáltatott volna a tömegnek, de csak akkor, ha a tüntetés során elhangzott követelések teljesítésére legalább ígéretet kap. A 23-án utcán lévő tömeg ugyanis nem volt vérszomjas. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint magának a Sztálin-szobornak a hosszadalmas ledöntési procedúrája, amelynek során számtalan humoros elem volt tapasztalható. A teljes, és sokáig sikertelen ledöntési folyamat alatt végig tréfás bekiabálásokat lehetett hallani a tömegből, tippek hangzottak el, hogy hogyan lehetne sikeres az akció. (Jóskának nevezték a bronzmonstrumot, és hozzá – is – intézték a szavaikat, mintegy élő személynek tekintve a szobrot.) Amikor már megérkezett a hegesztő apparátus, nem lehetett a munkához hozzákezdeni, mert a szobor nyakában ülő gyerek nem akart lejönni,¹⁶ karját a magasba emelte, és láthatóan nagyon élvezte, hogy hatalmas tömeg figyeli minden mozdulatát. Aki ott volt a téren, az tanúsíthatja, hogy nagyon feszült volt ugyan a hangulat, de nem vérszomjas. Senkiben sem merült fel, hogy közben már a város nem is olyan távoli pontján lőnek a békés tüntetőkre.

A meleg októberi nap sokkal inkább egy majális hangulatát árasztotta, mint egy vérbe torló felkelés megindulásáét. Persze a tömegben nem azok voltak a hangadók, akik később a barikádokra mentek, akikből a fegyveres felkelők lettek, de a nappali tüntetéseken, és még este a Parlamentnél is, ezekre a mérsékelt erőkre hallgatott a pesti utca. S hallgatott volna továbbra is, hiszen azt hallotta tőlük, amit hallani vágyott. S Nagy Imre szavait is megnyugvással fogadta, még ha nem is teljesen azt mondta az „Öreg”, amit vártak tőle.

A pusztítási vágyat kielégítette volna a szimbolikus gyilkosság, a Sztálin-szobor ledöntése. Mert természetesen létezett a pusztítás vágya a tömegben, de mert az első forradalom, amely egészen estig teljes mértékben kézben tudta tartani a kezdeményezést, illetve ahol nem tudta, ott is az ő alapintónációja dominált, tehát ezek az értelmiségiek kellően tudták a vadabb indulatokat szublimálni, és olyan követelésekbe csomagolni, amelyek teljesítése a gyilkos vágyakat visszatartotta volna. Ha... Ha a hatalom nem követi el azt a súlyos hibát, hogy

15 Nagydai József-interjú, készítette Molnár Adrienne 1989-ben. OHA, 274. sz.

16 Ma már tudjuk, hogy a „kisfiú” valójában a közelben lakó Cranasztói Szilvia volt.

erőszakhoz folyamodik. Márpedig elkövette. Amilyen bölcs döntés volt a kora délutáni tüntetések engedélyezése (vagy tűrése, a dolog lényegét tekintve mindegy), annyira elhibázott volt a szovjetek behívása, és az ávosoknak a tűzparancs kiadása.

A mi forradalmunk esetében a lincselés *válaszreakció* volt. Két értelemben is. Egyrészt az elmúlt évtizedben a társadalom által elszenvedett sérelmekre adott válasz, amelyet azok adtak, akik kellően elkeseredettek voltak, és vállalták a normaszegést, hiszen a lincselés, a népítélet, a másik ember életének kioltása a mi kultúránkban, a judeo-christianus kultúrkörben mindenképpen a legsúlyosabb normaszegés. Keresztényeknek és zsidóknak egyaránt szent könyve az *Ószövetség*, amely tartalmazza a Tízparancsolatot, s abban a legerősebb (emberrel kapcsolatos) tiltás a *Ne ölj!*

Másrészt (és itt már a megfontolásnak sokkal kisebb a jelentősége), amikor valakit közvetlen életveszély fenyeget, amikor egy közösség azt tapasztalja, hogy egy másik közösség tagjai gátlástalanul visszaélnék (vélt) erőfölényükkel, akkor a lincselés már nem lincselés, hanem a jogos önvédelmet talán meghaladó védekezés, amelyet ugyan a Btk. büntet, de figyelembe veszi azt, hogy a támadónak mi volt a szándéka.

És van egy harmadik esete a lincseléseknek: amikor az erőfölényét fitogtató hatalom tudatosan ingerli az amúgy is felbőszült tömeget.

A második esetben, amikor a később lincselőknek minősítettek életének kioltása volt a kommunista hatalom szándéka (Köztársaság tér, Mosonmagyaróvár), egyáltalán nem biztos, hogy a földühödött tömeg durva reakciója olyannyira elítélendő, mint azt ma, az íróasztal mellett tesszük, kellő bölcsességet tulajdonítva önmagunknak

Van a lincselőknek egy köztes kategóriája, amely ötvözi az első két esetet. Az évtizedes frusztráció, sérelemtömeg még csak az indulatok felhalmozódását generálta, s nem vezetett volna a tettegességig, ha a hatalom nem hajt végre gyalázatos mérszárlásokat. Több felkelő mondta, hogy az október 25-i parlamenti sortűz nélkül nem került volna sor az október 30-i, Köztársaság téri párház elleni rohamra. Ez a köztes csoport az, amelyben a morális gátlás működött mindaddig, amíg a hatalom nem követte el az ártatlanok lemészárlásának megboszáthatatlan bűnét, feloldva ezáltal a lincselőket is a morális gátlások alól.

Természetesen értelmiségi értékek – és a tételes jog – alapján a lincselés nem adekvát reakció, de az adott, rendkívül feszült történelmi helyzetben, amikor a mérlegelésre sem idő nem volt, sem az eseményekben részt vevő aktorok nem voltak rá alkalmasak, akkor nincs jogunk sommásan elítélni a lincselőket.

A forradalom leverése után, a megtorlás első szakaszában (és persze később is) a legsúlyosabb, halálos ítéletet a lincselők ellen hozták (illetve azok ellen, akik az érvényes büntető törvénykönyv szerint formálisan is a legkönnyebben elítélhetőek voltak: például a fegyverrejtegetők ellen, ill. azok ellen a felkelők ellen, akik gyilkossággal voltak vádolhatók – a Bhö. 349. §-a szerint).

Az első csoportba tartozó lincselők esetében is (akik a történelmi sérelmeket torolták meg) érdemes megvizsgálni, hogy a bekövetkezett események (függetlenül attól, hogy halállal végződő lincselés volt-e, vagy csak a gyűlölt személyek elkergetése, megfenyegetése) milyen módon következnek az 1956-ot megelőző történelmi korszakból.

Azok, akiknek nem adatott meg a korábbi évtizedben, hogy normális, társadalmilag legitimált szerepegyüttes hordozóivá váljanak, illetve azok, akiket megfosztottak a már korábban kialakult szerepeiktől, s gyakran kriminalizálódtak is, a forradalom napjaiban próbáltak meg újra önmaguk lenni, illetve próbálták meg felépíteni (visszaépíteni) szereprepertoárjukat. A forradalom leszűkíti a cselekvési lehetőségeket, gyakran egyetlen dimenzióban, egyetlen szerepben teszi lehetővé a bizonyítást. A személyiség és a szerepstruktúra egészéből az adott

történelmi pillanatban kínált egyetlen ragadja meg, az ördög ellen lázad, s amikor azt tapasztalja, hogy ez a lázadás, illetve a lázadás tettekben történő megnyilvánulása találkozik a tömegek akaratával, akkor a cselekedetet normálisnak ítéli, s a frusztrált személyiség éppen a deviáns cselekedetével emelkedik vissza a normálisok közé.

Ám ezt a visszacsatolást később, a bíróság előtt nem lehetett mentő körülményként felhozni. Azok voltak a szerencsésebbek, akik azzal a szándékkal indultak el a párttitkár vagy a tanácselnök lakásához, hogy agyonütik, de a „célszemély”, mire odaértek, már elmenekült. Számos kis településen a lincselésnek induló akció (a résztvevők szerencséjére) nem fejeződött be. Megint más esetekben a fölgerjedt tömeg hangadóit a higgadtabbak lecsillapították, többnyire azzal, hogy a felelősségre vonás a forradalom győzelme után törvényes keretek között fog megtörténni.

Azért tartom fontosnak, hogy legalább röviden érintsem a lincselőket, amikor a felkelőkről gondolkodunk, mert egyrészt igen sok esetben (persze nem mindig) a felkelők közül kerültek ki, másrészt a felkelők, amikor már fegyveres csoportként tétéleztek magukat, és csoportként maguknak kitűzött célok megvalósításáért vállalták a közös cselekvést, a csoportban kialakult új normák szerint kezdtek el cselekedni, s a fentebb említett primér indulatokat a csoport céljainak rendelték alá, s új, magasabb morális szinten fogalmazták meg céljaikat. Bizonyítja ezt az a sok példa, amikor felkelők védőőrizetbe vettek ávosokat, pártfunkcionáriusokat, sőt, szovjet katonákat is, s nem érvényesítették az egyébként az eseményekből szintén következő forradalmi terrort.

Szükségesnek tartanám, hogy valamennyi súlyos testi sértésbe illetve emberélet kioltásába torkolló lincselést egyenként vizsgáljunk meg, előzményeivel, résztvevőivel együtt, s csak a kapott eredmények összegzése alapján mondjunk ítéletet. Az '56-os magyar forradalom idején Magyarországon mintegy 3300 település létezett és ennél is több, jóval több üzem, gyár, hivatal, termelőszövetkezet, állami gazdaság vagyis munkahely. Mindezekben, vagy legalábbis majd mindegyikben tevékenykedett olyan személy (párttitkár, személyzetis, igazgató, tanácselnök, tészelnök, begyűjtési felelős, besúgó stb.), aki a korábbi évek során joggal vívta ki a szűkebb vagy tágabb közösség gyűlöletét. Olyan személy, aki emberek sokaságának életét tette (gyakran örökre és jóvátehetetlenül) tönkre, aki egzisztenciákat rombolt szét, aki, ha normálisan nem is gyilkolt, de cselekedeteivel sokakat tett földönfutóvá, lelkiileg megnyomorította, megaláztatá. Olyan személy, akinek listája, megjelölése alapján embereket kitelepítettek, lakásából elzavartak, javaitól megfosztottak, állásából elbocsátottak, börtönbe zártak, gyerekeit nem engedték továbbtanulni, megfosztottak a lakóhely szabad választásától, és még sokáig sorolhatnám a kommunista éra bűneit. Ezeket a bűnöket a rendszer csak absztraktnan követte el, konkrétan (a legtöbbször) nevesíthető személyhez (személyekhez) kötődött a bűnös cselekedet. És ezeket a személyeket a kisebb közösségek jól ismerték, velük együtt éltek, arra voltak kárhozzátva, hogy nekik kiszolgáltva teljenek mindennapjaik.

Amikor pedig nem voltak a rendszer nevében bűnt elkövetők nevesíthetők, akkor az áldozatok tudták azt, hogy melyik szervezetek voltak szenvedéseik okozói. Ilyenkor ezeket a szervezeteket, ezeknek is elsősorban a vezető funkcionáriusait tekintette az utca bűnösnek. Az ávosokat, a pártfunkcionáriusokat. Természetesen nem volt ismert a köznép előtt, hogy ezek a szervezetek pontosan hogyan működnek, milyen működési mechanizmus, belső szervezeti rend nyomán születnek a döntések, ezért „az ávós”, „a pártfunkcionárius” tekintetett bűnösnek.

Sok millió ember élt ebben az országban, akinek jó oka lett volna elégtételt venni az őt ért sérelmekért. S hogy ez nem következett be, illetve csak nagyon kevés esetben, s akkor is jól bizonyíthatóan a hatalom indolenciája okán, az azt bizonyítja, hogy az '56-os magyar forradalom rendkívüli erkölcsi tartással bírt. Ma, a polgári demokrácia kilencedik évében láthatjuk

a televízióban azt az apát, akinek megölték a kislányát, s az apa fogadkozik, hogy az eltörölt halálbüntetés miatt, ha megleli a rendőrség a gyilkost, ő fog személyesen elégtételt venni, vagy is megöli lánya gyilkosát. A bűn és az azért járó büntetés a társadalom normái, szokásrendszere szerint rendelkezhetők egymáshoz. A különböző társadalmi csoportokba tartozó emberek eltérő normák alapján végzik ezt az összerendelést. (Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy bár az Alkotmánybíróság eltörölte a halálbüntetést, a közvélemény jelentős része ezzel nem ért egyet, s egyes pártok választási programjuk részeként annak visszaállítását ígérik győzelmük esetére. S nem véletlenül teszik ezt, hiszen tudják, hogy sokakban, nagyon sokakban a „szemet szemért, fogat fogért” elv visszhangra talál.) Nem tételezhetjük fel, hogy 1956-ban Magyarországon kevésbé vágytak volna az emberek a bűnösök méltó és (szerintük) árnyos megbüntetésére. S mert a köztudatban a halálbüntetés igen erősen jelen volt (már csak azért is, mert a hatalom elég nagyvonalúan alkalmazta azt 1945 és 1956 között), egyáltalán nem csodálkozhattunk volna azon, ha az áldozatok a forradalmi helyzetet kihasználva elégtételt vesznek. S még azt is joggal remélhették volna, hogy a közvélemény melléjük áll, hiszen az utca véleményének közvetlen formálói is hozzájuk hasonló sérelmeket szenvedtek el.

Eddig – ha hallgatólagoosan is, de – a lincselésnek csak a legszélsőségesebb formájáról, a halállal végződőkről szóltam. A népiéletnek azonban voltak enyhébb formái is, amelyek sokszor csak a véletlen miatt nem torkolltak tragédiába. Ezek közé sorolhatók azok az esetek, amikor a gyűlölt személyt elzavarták munkahelyéről, lakóhelyéről. Esetleg meg is verték, vagy az elzavarás együtt járt a fizikai kényszerrel. Ez is lincselés, a lincselés enyhébb fajtája. Az, amelyik nem torkollik halálba. S még az ilyen esetek száma is rendkívül csekély. Persze, mondhatjuk, hogy akik számíthattak a népharag ilyen jellegű megnyilvánulására, azok időben elmenekültek (erre számos esetet ismerünk), de ez nem kellő magyarázat a forradalom moráljának magas szintjére.

S ne feledjük, hogy az 1945 után felnövő generáció, s még mindazok, akik ideológiai képzésben részesültek, sokat hallhattak a forradalmi terrortól, mint a nép érdekében használt jogos eszközről. A forradalmi terror pedig magában foglalja, hogy a gyűlölt ellenséget meg kell semmisíteni. (Még a hetvenes években is forgalomban volt olyan marxista etika-tankönyv, amelyben példaként szerepelt, hogy ha valakinek az anyja osztályárulónak válik, akkor az anyát likvidálni kell, mert az osztályérdek erősebb a szülői szeretetnél!) Tehát, ha valóban maradandó nyomot hagyott volna a korábbi tíz esztendő ideológiája az emberekben, akkor tömegesen likvidálták volna azokat a személyeket, akik a pillanatnyi forradalmi értékek alapján ellenségnek minősültek.

A lincselések nagyobb száma mellett szólt volna az is, hogy a lakosság (részben saját, illetve családi tapasztalóból, részben hallomásból) pontosan, vagy kevésbé pontosan tudta, hogy a magyarországi sztalinizmus éveiben a hatalom milyen brutálisan bánt el mindazokkal, akiket ellenségének kiáltott ki. Tudott az ÁVH-n folyó kínzásokról, tudott a kitelepítésekről, a kitelepítettek szenvedéseiről, tudott a korábbi középosztály ellehetetlenítéséről (a melós a gyárban együtt dolgozott a volt kúriai bíróval és az egykor önálló irodával rendelkező építésszel), s '56-ban már azt is tudta, hogy a kommunisták egymást sem kímélték, egymást is gyilkolták. Ez a tudás akkor is érvényes volt, ha tartalmazott rejtélyes elemeket is. Különösen nem érthette a köznép a kommunisták egymás közötti gyilkolását. De tudta azt is, hogy elüldözték az országból az egykori miniszterelnököt, Nagy Ferencet, hogy illegitim módon került hatalomra az úgymond önként egyesült két munkáspárt. Ezekről a tudásokról nem volt szabad beszélni, s valóban csak szűk családi körben esett szó mindazokról a szörnyűségekről, amelyek a korábbi évtizedben a magyar népet érték. De ez még csak inkább fokozhatta volna az indulatokat, az igazságtevés vágyát, a kemény és *végleges* rendcsinálást. (Azért írtam

véglegest, mert az az ávós, az a pártfunkcionárius, akit felkötnek, lelőnek, agyonvernek többé nem lesz képes ártani.) De nem ez következett be!

A forradalom rendkívül fegyelmetten zajlott. Ahhoz képest, ahogy egy forradalomnak meg kell történnie. A fegyveres harcokat csak ritkán zavarták meg népítéletek, lincselések. Csak ritkán kaptak el egy-egy ávóst vagy pártfunkcionáriust, s akasztották fel a lámpavasra. Legtöbbször a hatalom provokációja után tették ezt a felkelők. Amikor a hatalom megelőzően százakat mészárolt le (Kossuth tér), amikor a hatalom ártatlan tüntetőkre lövett (Mosonmagyaróvár). S néha, de tényleg csak nagyon ritkán, amikor az indulatok elszabadultak.

Korábban már szoltam arról, hogy a felkelőcsoportoknál milyen jelentősége volt az új (csoport)normák kialakulásának, s azoknak mi volt a forrása. A fegyelmetten nép azért maradhatott fegyelmetten – és itt van az első forradalomnak hatalmas jelentősége! – mert az írástudók, az értelmiségiek, a nagyimrések, a változtatni vágyó exkommunisták, de az egész sajtó (az írott és az elektronikus egyaránt) azt sugallta, hogy eljön a győzelem ideje, s akkor a korábbi sérelmek okozói a törvény előtt fognak felelni bűneikért. Erdemes ilyen megfontolások alapján elemezni a forradalom sajtóját, s akkor azt tapasztalhatjuk, hogy nyoma sem volt benne a terrorra uszításnak, az önbíráskodásra biztatásnak, sokkal inkább a forradalom méltóságának megőrzésére ösztönözték az olvasóikat.

A kádárista propaganda a Köztársaság téren október 30-án történeteket használt föl a leghatásosabban a forradalom gyalázására. A Köztársaság tér több vonatkozásban is könnyen válhatott áldozattá (szándékosan nem azt írom, hogy az ott lévők, hanem magát a helyet, az épületet jelölöm), mert ott volt az MDP budapesti bizottsága (mellesleg a DISZ-é is), korábban oda rendelték azokat az erőket, amelyek a forradalom leverésének fegyveres vezetői lettek volna, szerencsétlenségére a VIII. kerületben helyezkedett el, abban a kerületben, amely a felkelők egyik fészke volt, s amely mellett a VII. és a IX. kerületben szintén jelentős felkelőcsoportok szerveződtek, öt nap telt el a Kossuth téri vérfürdő óta, s mindazok, akik az utcán harcoltak, nem tudták feledni a gyalázatos mészárlást, végül a tömeg abban a tévhitben élt, hogy nagyobb a súlya, szerepe az épületnek (illetve a benne lévő személyeknek) a valóságosnál.

Legalább 20 személyt végeztek ki a Köztársaság téren történetek miatt. Arra vonatkozóan természetesen alig van információ, hogy akiket kivégeztek, azoknak ténylegesen mi közük volt a népítélet megszervezéséhez és lefolytatásához, illetve a lincselést megelőző fegyveres harchoz. Azokat végezték ki, akiket el tudtak kapni, akikről valamilyen módon információt szereztek. Akik a Köztársaság téri lincselésben részt vettek, azok nem hitték el, hogy bekövetkezhet a demokratikus igazságszolgáltatás korszaka, ők már csak saját erejükben, saját munkájukban bíztak.

Képzeljük bele magunkat annak a véletlenül odavetődő VIII. kerületi prolinknak a helyzetébe, aki egész élete nyomorúságával terhelten látja, hogy a gyűlölt ávós lábánál fogva lóg a fán. Lehet, hogy nem is ávós, csak a cipője sárga, lehet, hogy éppen Nagy Imre híve, ez a mi prolink szempontjából közömbös. Ő azt látja, hogy egy történelmi korszak szimbólumán elégtételt vett helyette néhány társa, s ő, a mélyproli, az örök megalázott, a demokráciáról még hírből sem tudó, élete minden keserűségét beleadja abba a köpésbe, rúgásba, öklözésbe, amellyel a már halott akasztott embert meggyalázza. S ezt az *egyébként* számunkra, demokraták számára elítélendő gesztust lefotózza valamelyik világlap híre kiéhezett fotósa, s ez a fotó az *egyébként* semmilyen akcióban részt nem vevő prolit akasztófára juttatja. Mert a mi prolink, aki a Nagyfuvaros utca egyik házában sötét viceházmesteri lakásában volt albérlő, a forradalom kitörése óta ekkor merészkedett először az utcára, mindeddig féltette *egyébként* senkinek sem kellő életét, s ezért az egyetlen gesztusért kellett az életével fizetnie.

LŐCSEI PÁL

BÉKÉSCSABA TIZENKÉT NAPJA AZ 1956-OS FORRADALOMBAN

Alább közölt írásom készülő könyvem egyik fejezete. Műfaját tekintve a múlt és a jelen stíluselemeinek sajátos elegye: visszanyúl az időrendet szigorúan követő krónikaíráshoz több évszázados tradíciójához, miközben a közlendő gondolatokat a historizáló publicisztika jelenkori köntösébe öltözteti.

Fő témáját az élet által kínált vertikális szerkezetben látatja. Lent a történelem sodrát érzékelő megyeszékhely, fölötte Budapest, a forradalom vezérő kalauza, afölött Moszkva mindvégig fenyegető, végül katonai intervenció alakját öltő, exportált ellenforradalma, mely a kritikus napokban magyarországi segédcsoportjának már csupán roncsaira számíthatott.

A MEGFONTOLT CSELEKVÉS VÁROSA

Pontosan három nap telt el az 1956-os forradalom budapesti és békéscsabai nyitánya között. A pszichológia nyelvén szólva: 72 órányi „reakcióidőre” volt szüksége Békéscsabának. Vajon a kívánatosnál gyorsabb, vagy lassabb volt-e a békéscsabaiak reagálása? Ráéreztek-e a történelem zaklatott menetére? És eljutottak-e a forradalom fősodrába, vagy beérték valamelyik szelídebb, kevesebb veszélyt tartogató melléksodrával?

Aki ismeri a legújabb kori magyar történelmet, hajlamos a fenti kérdésekre leegyszerűsített választ adni: „Békéscsaba háromnapnyi elmaradásában nincs semmi meglepő. Ezúttal is a vidék fáziskésését figyelhettük meg... Az elmúlt 150 évben rendszerint Pest-Buda, majd Budapest mutatta fel a vezérő eszméket, a vidék pedig több-kevesebb késéssel követte az utat törő fővárost.” – E megállapítások ténybeli bizonyítékai aligha vonhatók kétségbe. Mégsem lenne igazságos, ha felrónánk Békéscsabának, amiért háromnapnyi gondolkodási időt kért a történelemtől, mielőtt cselekvésre szánta el magát.

Békéscsabának – éppúgy, mint a fővárostól távol élő bármely településnek – jó oka volt lépéseinek megfontolására. Amit ugyanis füle és szeme segítségével a budapesti forradalom első napjairól megtudhatott, az jobb esetben ellentmondásos és kibogozhatatlan volt, rosszabb esetben hazug és megtévesztő.

A csabaiak füléhez a hazai rádióadásokból érkeztek a főváros forrongásának első hírei. De ezekből a híradásokból éppen azok a tények és mozzanatok, állásfoglalások és cselekmények hiányoztak, amelyek a személyes tapasztalatot nélkülözők tájékozódását és reális véleményalkotását leginkább elősegíthették volna. Október 23-a legfontosabb eseményeiről mindkét országos hatósugarú hazai rádióadó hallgatott.

Nem jártak jobban a csabaiak a látható, olvasható információkkal sem. A rohamosan terjedő sztrájkmozgalom a fővárosi újságok előállítását és országos terjesztését napokon át csaknem teljesen megbénította. A nyomtatott sajtó egyetlen elérhető terméke a helyi napilap volt: a *Viharsarok Népe*, amely most inkább, mint korábban, a Békés megyei pártbizottság, főként

Majoros János első titkár fennhatósága alatt készült. Október 24-i, hat oldalon megjelent számának mindössze három eldugott sora tartalmaz homályos utalást a világraszóló eseményekre, amelyek 23-án Budapesten végbementek. Első oldalát csaknem teljesen Gerő Ernő előző esti, országszerte ellenérzéssel fogadott rádióbeszéde és az általa vezetett kormányküldöttség jugoszláviai újtjáról szóló közlemény töltötte be.

A következő napok hallható, olvasható hírei és hírmagyarázatai még inkább a tények torzításának, a valóság leplezésének, az eseményektől távol élők tévútra terelésének szolgálatában fogantak. A hazai rádióadók reggeltől estig szórták szitkaikat, megbélyegző jelzőiket a budapesti tüntetőkre. Egy névtelen kommentátor így beszélt a forradalom második napján a Kossuth rádióban: „Rabolnak, fosztogatnak, munkásvért ontanak a nemzeti függetlenség, szuverenitás szent gondolatával takarózva. Ezek nem hazafiak. Ezek sötét gazemberek, vagy megfélembesített kamaszok.”¹ – Ugyanezt a hangot ütötték meg a párhatalom Békés megyei ügyvivői, amikor a *Viharsarok Népe* október 24-i különkiadásában, majd 25-i és 26-i számaiban egységes sorakozásra szólították fel a megye lakóit Budapest „gonosztevőit”, „vérengző bandái”, „ellenforradalmi hordái”, „maroknyi hazaáruló csőcseléke” ellen.²

A viharsarkiak az önkény legzordabb éveiben megtanulták, hogy az effajta útszéli hang valami újabb rossznak – jogfosztásnak, üldözési hullámnak, beszolgáltatási sarcnak – az előhírnöke. A megrendített diktatúra e mostani szitokáradata azonban sem elég komolynak, sem elég félelmetesnek nem tűnt ahhoz, hogy miatta visszahőköljenek Budapest példájának követségétől. A háromnapos töprengés és kivárás fontosabb okát másutt kell keresni: abban az elbizonytalanodásban, mely a történelmi helyzet kulcsszereplőjének, Nagy Imrének a forradalom kezdetén tapasztalható iránykeresését jellemezte. A meggyőződéses reformpolitikust a 23-án kitört forradalom teljesen készületlenül találta, s ez vezetett oda, hogy az első napok fontos kérdéseiben állásfoglalásait inkább a párhatalom hagyományos reflexei, mint a harcba indult néptömegek nemzeti-demokratikus törekvései befolyásolták.

A sztálinista párturalom formálódó békéscsabai ellenzéke, mely október 4-én a zsúfolásig megtelt Balassi Kultúrház vitaestjén nyilvánosan is színre lépett, bizalommal és optimista várakozással tekintett a közéletbe visszatérő Nagy Imre tevékenysége elé. Jó emléket őrzött az 1945-ös földosztás miniszteréről, az 1953-as kormányprogramot meghirdető miniszterelnokről, és különösen közel érezte magához az 1955-ben megbuktatott és tisztségeitől megfosztott Nagy Imrét, aki a moszkvai főnökséggel és itthoni cselédségével szemben bátran védelmezte hazája és népe érdekeivel összhangzó elveit és a rendszer reformjára irányuló koncepcióját.

A politikusról alkotott kedvező személyiségképbe sehogyan sem illettek Nagy Imre október 23-át követő első állásfoglalásai: a budapesti fiatalok felkelésének ellenforradalomkénti kezelése, és ezzel összefüggésben a rögtönítélő (statáriális) bírászkodás elrendelése.

A kommunista párturalom radikális békéscsabai elutasítói akcióba lépésük előtt nemcsak a Nagy Imre névvel jegyzett pártellenzék erejét és magatartását fürkészték. A fővárosból érkező szemtanúk információinak, valamint a nyugati rádióadók híryanagának felhasználásával legalább a benyomások szintjén igyekeztek tájékozódni a budapesti felkelés erejéről, kiterjedéséről és politikai jellegét meghatározó céljairól. A körültekintő tájékozódás és a megfontolt várakozás napjai érlelték meg a felismerést: itt van a történelemnek az a ritka pillanata, amikor a társadalom, a nemzet sorsa nem egy vagy néhány felülről vezérelt akarattól függ, hanem a belülről vezérelt emberek ezreinek a kezébe van letéve.

1 *A forradalom hangja*. Budapest, 1989, Századvég–Nyilvánosság Klub. 34. o.

2 *Viharsarok Népe*. A Békés megyei pártbizottság és a megyei tanács lapjának 1956. október 25-i és 26-i száma és a 24-i különkiadása.

A SAJTÓSZABADSÁG KIVÍVÁSA

Az a – némelyeknél ösztönös, másoknál tudatos – felismerés, hogy hiábavaló dolog „felülről jövő útmutatásra” várni, a budapesti forradalomról valamelyest tájékozott, ellenzéki beállítottságú csabaiakat a tömeges cselekvés útjára vezette. Jó úton indultak: a márciusi fiatalok 1956-ban is időszerűt, mert valósággá sajnos száz év múltán sem válhatott programjának útján. Kezüket legelőször azért a jogért nyújtották, amely minden más szabadságjog próbaköve, feltétele: a sajtószabadságért...

De merre indultak ugyanebben az időben a párhatalom Békés megyei gyakorlói? Alighogy magukhoz tértek a forradalom budapesti kirobbanásának sokkhatásából, megcsappant erejükkel s foszladozó tekintélyükkel megkísérelték távol tartani a forradalmat a megyétől, főként pedig annak politikai és gazdasági, rendvédelmi és igazgatási centrumától: Békéscsabától. Kapóra jött számukra a minisztertanács országos érvényű rendelete a rögtönítélő bírászkodás bevezetéséről. A megyei tanács végrehajtó bizottsága ezt jogforrásként használta ahhoz, hogy október 24-én rendkívüli állapotot rendeljen el Békés megye egész területére, és ez magában foglalta „mindenféle rendzavarás, csoportosulás, gyűléses, felvonulás vagy tüntetés” tilalmát „a köznyugalom megvédése érdekében”. – A forradalom preventív elhárításának bonyolult hadműveletét a nagyrészt hiteltelenné vált párt (MDP) megyei vezetői nyilvános és rejtett küzdőtereken kísérelték meg sikerre vinni. A nyilvánosság küzdőterén a tájékoztatási monopólium pár napig még birtokolt fegyverével éltek: a *Viharsarok Népe* 24-én különkiadásban tudatta a megye lakóival a rendkívüli állapot bevezetését, és még 26-án is folytatta a budapesti forradalom ócsárlását *Elég volt! Ne tovább!* című belső vezércikkében. A kulisszák mögötti erőfeszítések egyfelől a hatalom fontos posztjain dolgozók párt- és államhűségének megerősítésére irányultak, másfelől a pártapparátus felkészítését szolgálták fegyveres konfliktus esetére. Arzenállá alakított párházuk később feltárt fegyver- és lőszerkészlete azt valószínűsíti, hogy a tűzparancs lehetősége nem volt eleve kizárt a hatalom fanatikusainak gondolkodásában.

Végül is minden igyekezetük, mellyel Békés megye határainál megpróbálták feltartóztatni a forradalmat, haszталannak bizonyult. Békéscsabán – és a megye több más helységében – 1956. október 26-án, pénteken elkezdődtek a diktatúrával szemben álló, politikai akciókra kész néptömegek utcai megmozdulásai.

Máig nem tudható biztosan, hogy a gyülekezés előkészített és irányított volt-e, vagy a spontaneitás szüleménye. És ha irányított volt, kik mozgatták az embereket? A Jókai Színház néhány reformeszmék iránt fogékony társulati tagja? Az október 4-i nagy sikerű értelmiségi vitaest ismeretté vált szereplői? Esetleg egy budapesti nemzedéktársainak példáján felbuzdult fiatalember, aki barátai, diáktársai köréből szervezte meg a maroknyi „kezdő csapatot”, melynek tagjait sem az írásos, sem a szószabvány nem őrizte meg a város emlékezetében? Bármely felsorolt, vagy itt meg sem említett szereplők kezdeményezését igazolják is a jövő kutatásai, annyi bizonyos, hogy október 26-án sötétedés után, este 6 óra tájt fiatal és középkorú férfiak gyülekezni kezdtek a Szabadság tér északi oldalán. Pontosan ott, ahol a csabai 101-es gyalogezred halottaira emlékeztető obeliszk állt, mielőtt a diktatúra fullajtárjai ledöntötték és a föld mélyébe temették. Az élénk kíváncsisággal beszélgető, olykor szenvedélyesen vitázó csapatot a járó-kelő érdeklődők, de főleg a pesti példát követni szándékozók rövid idő alatt tekintélyes tömeggé duzzasztották. Az emberfolyam már elérte a megyei párház előterét, ott szétterült és tüntető sereggé szerveződött. Az emberek vártak valakire, aki érthetően szól a gyülekezés céljáról és világosan megjelöli a tennivalókat, melyekhez az ittlevők nyomban hozzáfoghatnak.

Nem sokáig kellett várakozniuk. Hét óra körül a tömött sorokból alkalmi szónokok lépnek elő: megfontoltak és nagyralátók, lobbanékony fiatalok és csendesen izzó javakorbeliek. Valamennyien kiutat keresők a jogfosztottság és üldöztetés, a rászedettség és kismizmizettség életsorvasztó állapotából. Szónoki rögtönzéseikben józanul kitűzött feladatok találkoznak fellegjáró vágyképzetekkel, a budapesti forradalom autentikus hírei ölelkeznek megmosolyogtató álhírekkel, amilyen Rákosi tudni vélt törökországi (!) menedéke (lásd a következő oldalon közölt röplap 15. pontját). A dicstelenül távozott pártfőnökök nevének hallatán valaki rigmust farag: „Rákosi és Gerő, többé nem lesz nyerő!” A gúny és megvetés szabadon kiáltható szavai, először az est folyamán a derűtség fuvallatát keltették életre.

Az idő már kilenc felé járt, amikor a forrongó tömeg betűértő emberei a rögtönzött szónoklatok nyersanyagából és a mintaadó budapesti felhívások elemeiből összegyúrták az azóta helytörténeti ereklyévé vált, tizenhat pontból álló kiáltványukat. A *Követeljük!* címszó alatt közölt kiáltvány azonnal ható integráló erőnek bizonyult: értelmet adott az alkalomszerűen összeszerveződött, különböző korú, világnézetű, társadalmi helyzetű tüntetők tartós együttmaradásának és programul szolgált késő éjszakába nyúló akciójukhoz.

A zajongás tilalmi ideje (22 óra) már jócskán elkezdődött, amikor a „csendhaborítók” a Szabadság térről a város és a megye napilapjának nyomdájához vonultak. A feszült várakozás percei következnek: vállalják-e a párt nyomdájának vezetői a forradalmi röplap elkészítésének kockázatát? Hosszú évek után az első olyan politikai szöveg kinyomtatását, amely ellentétes a helyi potentátok véleményével és akaratával? – A tüntetők megbízottjai jó hírrel térnek vissza a nyomdából: az éjszaka folyamán kinyomtatják a követeléseket!

A sikerből új erőt merítő harcosok hosszú menetelésbe kezdenek. Első állomásuk a Pámutszövő gyár, majd az István malomhoz gyalognak, aztán újból a pártház elé, hogy a Munkácsy utcán visszakanyarodva az államvédelmisták rettegett „műintézete” előtt defilírozzanak. Amerre megfordultak, mindenütt csillagtalanftották az üzemek, középületek homlokzatát – földi csillaghullást produkálva az októberi éjszakában.

Éjfél tájt visszaérkeztek a nyomdához, de akkor még folyt a röplapok előállítására. A várakozási idő hasznosításáról Hrabovszky László, a Budapesti Műszaki Egyetem harmadéves békéscsabai hallgatója gondoskodott: személyes élményei alapján tájékoztatta a tüntetőket a forradalom első három napjának fővárosi eseményeiről. Ezalatt elkészült a röpirat kefelevonata, amelyet a csabai Jókai színház dramaturgja, Kaskó István korrigált. A legkitartóbbak továbbra sem tágtítottak a nyomda mellől, amíg a *Követeljük!* című röpirat legelső, „meleg” példányait kézbe nem vehették.

Miközben a röpirat szétesztása és terjesztése folyik, a tüntetés néhány tevékeny szereplője a színészklubban tanácskozik a holnapi és holnaputáni teendőkről, és fontos elhatározásra jut a népmozgalom irányító szerveinek mielőbbi létrehozataláról. A sajtószabadság beteljesülésétől mámoros fiatalok csapata pedig éjjel két óráig hullámszik a csabai belváros utcáin, melyeknek házfalai a Himnusz, a Szózat és a Kossuth nóta dallamfoszlányait visszhangozták. És az ütemesen kiáltott jelszavakat: „Ruszki, mars ki!” – „Vesszen az ávó!” – „Tartsatok ki, pestiek!”³

3 Az október 26–27-i nonstop tüntetés eseményeinek és légkörének rekonstruálása a békéscsabai forradalom vezetőinek periratai (Hadtörténeti Levéltár – a továbbiakban HL – SzKB.B.I.388/1957.), valamint Fekete Pál, Hrabovszky László és Molnár Mihály személyes közlései alapján történt.

Követeljük!

1. A szovjet csapatok azonnali kivonását az ország területéről.
 2. A statárium eltörlését és teljes amnesztiát a forradalmi harcokban résztvett hazafiak számára.
 3. Állítsák bíróság elé azokat, akik az elmúlt évek, de különösen a legutóbbi tragikus eseményekért felelősek.
 4. A sztálinista politikában kompromittáltak, elsősorban Hegedűs, Piros és Apró azonnali leváltását, párt és állambeli funkcióikból.
 5. Szélesebb alapokra támaszkodó nemzeti kormány megalkotását.
 6. Teljes demokratizmust és sajtószabadságot.
 7. Szabad pártközi választást, nemzetközi ellenőrzés mellett.
 8. Az üzemi demokrácia kiszélesítését, munkástanácsok létrehozását.
 9. A sztrájkjog biztosítását,
 10. Bérrendszer reformot, a normák eltörlését.
 11. Az elkövetkezendő évek beruházási kereteinek rovására az életszínvonal azonnali emelését.
 12. Az egyéni gazdaságokon alapuló új parasztpolitikát.
 13. Helyeseljük a forradalmi, nemzeti hagyományainkhoz ragaszkodva a Kossuth-címer visszaállítását, március 15, október 6, és október 24-e nemzeti ünnepé váló nyilvánítását, ugyancsak a nemzeti hagyományainknak megfelelő katonai egyenruha bevezetését.
 14. Az államvédelmi hatóság megszüntetését.
 15. Kérjük ki Törökországtól Rákosit és Gerővel együtt állítsák bíróság elé.
 16. A békéscsabai törvénysértőket és közéleti szereplésükkel súlyos károkat okozó egyéneket, pl. Szegedinét állítsák bíróság elé.
- Amennyiben a kormány a fent felsoroltakra holnap délig nem ad megnyugtató választ, a békésmezeyi üzemek dolgozói sztrájkba lépnek.
- Békéscsaba, 1956. október 26.

Békéscsaba hazaszerető ifjúsága

SÍNFELSZEDÉS A MEGYE ÉS AZ ORSZÁG VÉDELMÉBEN

A péntek éjszakai mámort a város szombat reggelre tökéletesen kialudta. Másnapos bágyadságnak nyomát sem lehetett észrevenni. Ellenkezőleg: a tömegmozgalom előző nap felhalmozódott energiái szétáradtak és működni kezdtek a város üzemeiben, vállalati irodáiban, pályaudvarán, sőt a rend védelmére hivatott szervezetekben is. A *Követeljük!* című röpirat igen sok szakmunkáshoz, értelmiségihez, közalkalmazotthoz eljutott – biztatva-bátorítva őket hazafias érzelmeik és rendszerbíráló nézeteik nyilvánítására, politikai önszerveződésük elindítására.

A békécsabai forradalom – akárcsak a budapesti – elkezdett osztódni, alulról építkezni, munkahelyhez, foglalkozási ághoz, települési egységhez kötődni. Vagyis természetes módon differenciálódni. Magától értetődő különbségek képződtek a forradalom gyorsan kialakuló politikai, gazdasági és katonai szerveinek döntési és vezetési módszerei között. E különbségek némelykor sűrűlődashoz, sőt összetűzéshez vezettek, de a népmozgalom politikai és erkölcsi kohéziójára komoly veszélyt nem jelentettek. És semmiféle esélyt nem adtak a rogyadozó párthatalomnak, hogy a helyi kisközösségek autonóm önszerveződéseit sikerrel fordítsák szembe az átfogó, országos célokkal.

Az október 26-i tüntetést követő napok megmutatták, hogy Békécsaba forrongó, Budapest nyomdokain haladó társadalmi erői nemcsak a legfőbb célok, de a hozzájuk vezető utak megítélésében is többnyire egységesek. Ennek egyik impozáns megnyilvánulása volt az állami és tanácsi vállalatok munkásainak, értelmiségi alkalmazottainak azonnali reagálása a tüntetők által terjesztett röplapok zárómondatára, mely sztrájkot helyezett kilátásba a követelések elutasítása esetén. Az ötvennél nagyobb létszámú ipari munkahelyeken már a tüntetés másnapján előkészületeket tettek a sztrájkra – számolva azzal, hogy a megingatott, tétovázó hatalom elutasítja vagy elodázza a követelések teljesítését.

Az október 27-i, szombati nap jelentősége nem bizonyult kisebbnek az előző napénál. A közmondás ugyan azt tartja, hogy bármit elkezdni nehéz. Egy nemzeti, össznépi célokat követő tömegmozgalom esetében azonban a folytatás még a kezdetnél is nehezebb. Az egyszeri, alkalmoszerű tüntetéssé váló lefokozódás, a gyors kifulladás réme ott lebeg minden rendszerváltozásért küzdő népmozgalom feje fölött. A folytatás során tárul föl, hogy valójában mekkora társadalmi erők képesek tevőlegesen, vagy hallgatólag támogatni a szóban forgó mozgalmat. A folytatás dönti el, hogy kiválasztódnak-e a mozgalom rátermett, önzetlen, küzdőképes és a lehetőségek határait érzékelő vezetői, avagy a rendbomlás idején óhatatlanul megjelenő elvakult ösztönlények szabnak irányt az eseményeknek. Az október 27-i „folytatás” Békécsabán mind a forradalom tömegbázisának alakulása, mind pedig vezetőinek kiválasztódása tekintetében ígéretes eseményeket produkált.

E nap délelőttjén a színészklubban összejöttek néhányan azok közül, kik előző este a tűz csiholói, a tüntetés és röpiratkészítés főszereplői voltak. Előttük veti fel Hrabovszky László egyetemi hallgató az államvédelmi részleg lefegyverzésének javaslatát, amelyet a jelenlévők helyeselnek és K. J. ávos őrnagy tudomására hoznak. Az őrnagy – aki a belügyminisztérium Békés megyei főosztályának vezetője volt –, a maga és ávos társai nevében közli: valamenynyien készek fegyvereiket az e célból létrehozott bizottságnak önként átadni. Így is történt.

Délben több ezer ember részvételével ünnepi nagygyűlést tartottak a Kossuth-szobornál. A kabátokra tűzött nemzetiszínű kokárdák, a szobor talapzatát díszítő Kossuth-címerek és őszirózsacsokrok külsőségekben is kifejezték az alkalom rendkívüliségét. A sorsfordítók elszántsága, szorongással átszőtt izgalma öntötte formába a szónoklatokat. „Csak a becsületes helytállás segíthet rajtunk” – fogalmazta meg a helyzet parancsát Fekete Pál pedagógus, tanár, aki az október 4-i értelmiségi vitaest után most szabadtéri gyűlésen, néptribunként erő-

sította meg a nagyközönség személye iránti bizalmát.⁴ „A rendőrség a forradalom oldalán áll, és alárendeli magát a forradalmi bizottságoknak” – közölte a gyűlés hallgatóságával Huzsvai Gyula rendőr alezredes. A népgyűlés megható, emlékezetes eseménye volt a gyulai megyei börtönből kiszabadított politikai foglyok megjelenése és köszöntése a Kossuth-szobornál.

Délután és a kora esti órákban a szakszervezetek megyei székházában forradalmi tanácsot választottak, amely nemcsak Békéscsaba, de kisugárzása és mintaadó szerepe következtében az egész megye szabadságküzdelmének kiemelkedő fontosságú politikai szerve lett. A tanács elnöki posztjára a kezdeményező készségével kitűnt Kaskötő István színházi dramaturgot állították. De szónoki tehetsége, munkabírása és politikai lényeglátó képessége Fekete Pált avatta a testület első számú vezetőjévé. A rendkívüli viszonyok kizárták annak lehetőségét, hogy a csabaiak tízezreit ezekben a napokban választási urnákhoz szólítsák. A demokratikus képviseleti elvet kénytelen-kelletlen korporatív elvekkel: a foglalkozási ágak képviseletével igyekeztek helyettesíteni. Ilyenformán a kezdetben is 15 tagú – később két taggal kibővített – testület megválasztói a szakmai sokszínűség forradalmi időkben is ritkának számító csokrárt kötötték egybe, melyben szakmunkás és hadosztályparancsnok, orvos és parasztgazda, kisiparos és színházi dramaturg, pedagógus és rendőrtiszt osztozhatott a hatalomváltás gondjain és kockázatos teendőin.

Október 27-e mélyen megindító, kiváltképp krónikába kívánkozó eseménysora nem egyetlen napszakhoz és nem egyetlen településhez fűződik. A reggeltől estig tartó vállalkozásból Békéscsaba és a megye több helységének áldozatkész felkelői derekasan kivették a részüket. Az eposzba illő történet lényege egyetlen szóba sűrítve: sínfelszedés.⁵ Vagyis a vasúti pálya használhatatlanná tétele a román határ közvetlen közelében, hogy a szovjet hadvezetés se Lökösházánál, se Battonyánál ne tudjon vasúton újabb csapategységeket, hadfelszerelést és üzemanyagot szállítani Békés megyébe, és rajta keresztül az ország más, forrongó térségeibe.

A cselekménysorozat elindítója egy vasutasoktól származó információ volt – magyarországi bevetésre szánt szovjet csapatok Arad és Temesvár környéki vagonírozásáról. Amikor a közlekedés bizonytalanságától amúgy is ingerült utazóközönség a csabai pályaudvaron hírét vette a keletről fenyegető veszélynek, tüntetni kezdett a szovjet vasúti szállítmányok befogadása ellen. Az állomásról kiáradó tüntetők a közeli laktanyához vonultak, és az ott levő tisztekhez továbbították a román határ túloldaláról érkező haljós híreket. Tóth István alezredes, a 8. lövészhadosztály parancsnoka Csimma Jenő századost Lökösházára küldte, hogy derítse fel a szovjet csapatmozdulatokat és katonai szállítási terveket. A százados telefonon közölte a határ túlsó oldalán lévő Kürtös (Curtici) román állomásfőnökével: szovjet szállítmányt nem engednek be Magyarországra.

Ugyancsak a tüntetésre reagált a békéscsabai vasúti kommandáns hivatal tisztje, Medve János hadnagy – mégpedig olyan speciális műszaki szerelvény összeállításával, amely a sínfelszedéshez szükséges eszközöket és azok felhasználóit Lökösházára vitte. A katonák kezdeményezéseinek eredményességét lankadatlan buzgalomával és hozzáértésével jelentősen előmozdította Széll László, a békéscsabai téglagyár mérnöke. Önkénteseket toborzott a sínfelszedő brigádokba, majd gépkocsin lekísérte a különleges szerelvényt a román határhoz, és személyesen irányította a sínszelvények eltávolítását előbb Lökösházán, majd Battonyán.

4 Fekete Pál (1928) orosz szakos tanárral, a Békés Megyei Forradalmi Tanács tényleges vezetőjével 1995-ben Valuch Tibor készített interjút. Oral History Archivum (a továbbiakban OHA), 653. sz.

5 A lökösházi és battonyai sínfelszedés Békéscsabáról indult történetének leírásához Tóth István, Széll László és Csimma Jenő HL SzKB.B.I.388/1957. számú periratai, továbbá Medve János HL Katf.Kt. 556/1957. számú periratai szolgáltak forrásul.

Bizton állítható, hogy a Békés megyei forradalomnak ez volt az egyik legnagyobb szabású, legimponálóbb tömegakciója, amely erejét szellemi és kétkezi munkások, egyéni és szövetkezeti parasztok, honvédek és vasutasok összehangolt cselekvéséből merítette.

A „REND” VÉDŐI A RENDBONTÓK MELLÉ ÁLLNAK

Beavatkozik-e a felkelt nép és a kommunista párhatalom küzdelmébe az utóbbi reguláris fegyveres ereje? S ha igen, kinek az oldalán?

Hogy a mindennapok gyakorlata mit fog válaszolni e kérdésekre, azt Békéscsabán ekkor még sem a szemben álló politikai táborok, sem az érintett fegyveres testületek nem tekinthették eldöntöttnek. A diktatúrával összenőtt pártboncok még esélyt láttak a rendvédelmi alakulatok mozgósítására omladozó hatalmuk védelmében. A forradalom hívei bátorítónak érezhették a karhatalom be nem avatkozását a sajtó, a szólás és a gyülekezés szabadságát valóra váltó tüntetéseikbe. Biztosra azonban senki sem mehetett, még a következő nap hozadékának megítélésében sem. Ami a forradalom első öt napján a fő küzdőtérén: Budapesten történt, az a hivatásos rendvédek eszméktől kevéssé befolyásolt, ugyanakkor döntési felelősséget viselő vezetőit inkább a kivárási taktika követésére, mint a felkelt nép harcának kockázatos támogatására mozdíthatta. Az útválasztás efféle dilemmája és drámája játszódott le a csabai forradalom harmadik napján.

Október 28-án, vasárnap reggel a 8. lövészadosztálytörzs rendkívüli tanácskozásának több résztvevője a megrendült párhatalom védelmére kelt, éles támadást intézett a népfelkelés néhány „szélsőséges hangadója” ellen, követelve azok letartóztatását és a honvédség képviselőinek visszahívását a megyei forradalmi tanácsból. Tóth István alezredes, a forradalom mellett a minap még nyilvánosan hitet tett hadosztályparancsnok, engedve néhány tisztásra és főként a megyei pártbizottság nyomásának, parancsot adott a népmozgalom két szervező emberének letartóztatására és a felkelők „főhadiszállásának” tartott színészklub elfoglalására. Délelőtt 10 és 11 óra között felfegyverzett katonák őrizetbe vették és a laktanya fogdájába kísérték a tömegmozgalom két energikus vezetőjét: a színház alkalmazásában álló Kaskó Istvánt és a szülővárosába hazalátogató Hrabovszky László egyetemi hallgatót. Ezzel egyidejűleg katonai osztag szállta meg a klubhelyiséget is magában foglaló színház épületét, melynek bejáratai elé őrséget állítottak.

A rossz hír végigszárguldozott Csaba belvárosán, és szinte percek alatt 400-500 főnyi civil mozgósított a színház környékére. Az emberek izgatottan tárgyalták az eseményeket. Egyesek a forradalom elárulását, mások katonatiszti puccskísérletet, a legtöbben a megyei pártbizottság titokban előkészített, honvédségi erőkkel végrehajtott akcióját feltételezték. Létszámuk növekedésével együtt nőtt a szenvedélyük és elszántságuk fogva tartott küzdőtársaik kiszabadítására. Az utca egyre fenyegetőbb hangulata előtt az őrizetbe vételt elrendelő hadosztályparancsnok kénytelen volt meghátrálni: másfél óra elteltével Kaskó Istvánt és Hrabovszkyt szabadlábba helyezte, és a tüntetők lecsendesítése érdekében mindkettőjüket autóval a színházhoz vitette.⁶

A civil és katonai hatalom konfliktusának hullámverése elérte a délutánra halasztott József Attila utcai népgyűlést is. Itt többen árulással vádolták Tóth alezredest, aki a megyei pártbizottság és a honvédelmi minisztérium utasításaira vezette vissza kifogásolt intézkedését. Szerencséje volt, mivel a csabaiak bizalmát és becsülését élvező Fekete Pál védelmébe

6 A civil és a katonai hatalom közti incidens részletei Tóth István és Hrabovszky László fentebb említett perirataiból és Hrabovszky személyes közléseiből álltak össze.

vette őt – attól a helyes politikai felismeréstől vezetve, hogy az adott helyzetben százszor fontosabb a forradalom és a katonaság együttműködése, mint a hadosztályparancsnok nyilvános elmarasztalása egy általa amúgy is visszavont, hibás döntés miatt.

Túljutván e bizalomgyengítő incidensen, rendszeresebb lett a konzultáció, átgondoltabb és hatékonyabb a munka megosztása a civil hatalmat megtestesítő megyei forradalmi tanács és a fegyveres erők: a rendőrség, a honvédség és a katonai ügyészség között. Politikai és szervezeti összetartásuknak a szovjet megszállás egységes elutasítása mellett fontos tényezője volt az a régóta érelődő iszony és megvetés, amelyet a felkelőkhöz hasonlóan a honvéd- és rendőrtisztek, de még a vetélytársnak nem tekinthető vasutasok jelentős része is táplált a diktatúra kiváltságos terrorszervezetével szemben. Ezért sorakozhatott fel e szervezet lefegyverzésének és elszigetelésének Hrabovszky-féle kezdeményezése mögé a nála jóval idősebb és befolyásosabb emberek egész sora: a honvédség oldaláról Tóth István és Biczó Gyula alezredek, Szabó Jenő százados, Nyilas Sándor ügyész főhadnagy, Medve János és Nyúl Ferenc hadnagyok, a rendőrség részéről Huzsvai Gyula alezredes és Köles Pál százados, a MÁV forradalmi szerveinek képviselőjében Zsíros Andor kalauz és Lovas István segédtsz. Összehangolt cselekvésük egyik közhasznú eredménye lett a BM megyei főosztály államvédelmi részlege – a korábbi ÁVH – személyzetének ártalmatlanná tétele, melyet a forradalmi tanács határozott el, és a vele most már szorosan együttműködő fegyveres erők vittek véghez. Október utolsó napjaiban történt letartóztatásuk, majd pár napos, humánus fogva tartásuk valódi védőőrizetnek bizonyult, amely útját állta a jogai és méltóságában sértett, fizikai bántalmazást elszenvedett állampolgárok bosszújának, elejét vette „az ávosok” fölötti véres népitélkezésnek. Tóth alezredes a laktanyából eltávolította, majd őrizetbe vettette a hadosztály politikai és elhárító tisztjeit is, akik közül néhánynak szerepe volt a katonaság október 28-i hatalomátvételi kísérletében.⁷

A tömegmozgalom nemzeti demokratikus jellegének Nagy Imre által történt október 28-i elismerése felerősítette az emberekben az elért változások legitimálási esélyének képzetét: azt a reményt, hogy amit az ország függetlensége, külső és belső politikai szabadsága érdekében tesznek, az törvényesíthető és maradandó lesz. Ez az erősödő közfelfogás a korábban passzív, otthonukba húzódók mind nagyobb hányadának rokonszenvét keltette fel a lakóhelyi és munkahelyi önszerveződések iránt.

Október 28-a jelentőségét Békéscsabán még egy esemény emelte. Ezen a napon elnémult a mindaddig egyeduralkodó párt-sajtó, és reggeltől a város lakói végre kezükbe vehették a nemzeti függetlenség és a demokrácia eszmei alapján álló szabad sajtó helyi termékét: a *Kossuth Népe* első számának példányait. Fejlécén ez olvasható: A Békés Megyei Forradalmi Tanács Napilapja. Az újság első oldalán, szembetűnő helyen tudósít az elmúlt két nap legfőbb békéscsabai és gyulai eseményeiről. Hírt ad Dióssi György megyei végrehajtó bizottsági elnök lemondásáról, és a megyei begyűjtési hivatal vezetőjének eltávolítását követelő határozatról. Közli olvasóival, hogy a forradalom helyi vezető testülete a kormány kompromittált tagjainak – Apró Antal, Bebrits Lajos, Molnár Erik – azonnali leváltását követeli, és a kormány támogatását a „testvérháború megakadályozásának” és a gyűlölt titkosrendőrség felosztatásának feltételéhez köti. Befejezésül a tudósítás a forradalmi tanács nevében felhívja a megye népét: őrizze meg nyugalma és fegyelmét, hogy a budapestihez hasonló tragikus események Békésben ne fordulhassanak elő.

7 A BM-hez tartozó államvédelmi részleg és a hadsereg szélsőbaloldali elemei lefegyverzésének és őrizetbe vételének körülményeiről Tóth István, Hrabovszky László és Köles Pál B.II.984/1957. számú vádiratai és SzKB.B.I. 388/1957. számú periratai adtak információt.

Október 29-től széles körben kibontakozik a munkások, értelmiségiek, irodai alkalmazottak politikai sztrájkmozgalma, mellyel a minap kinyomtatott felhívásuknak, mindenekelőtt a szovjet csapatok távozására vonatkozó követelésüknek akarnak nyomatékot adni. Szabadon választott munkástanácsaik vezetésével az alábbi békéscsabai üzemek és vállalatok vettek részt e mozgalomban: Baromfifeldolgozó Vállalat (Barnevál), Békés Megyei Téglagyári Egyesülés, Forgácsoló Szerszámgyár, István Malom, Kézműipari Vállalat, Kötöttárugyár, MÁV-állomás, Pamutszövőgyár, Posta, Ruhagyár, Sertéshizlalda, Sütőipari Vállalat, Vasipari Vállalat.

Október 30-án megkezdődtek az előkészületek önkéntesekből álló milíciák: nemzetőrség, gyárőrség, munkásalakulatok szervezésére. Kiképzésük és felfegyverzésük bázisát a csabai székhelyű hadosztálytörzs tisztai állománya és hadfelszerelése alkotta. Számos kisebb helyi rendfenntartó egységen felül Békéscsabán egy zászlóalj, Békésen, Gyulán és Orosházán egy-egy század, főként munkásokból álló milícia felállítását vették terbe. Ezeknek fontos szerepet szántak a város és a megye forradalmi vívmányainak megvédésében a restauráció erőivel szemben. A munkásmilicista egységek szervezeti kereteinek létrehozásában, önkénteseinek felfegyverzésében jelentős szerepet vállalt Galánffy János alezredes, a hadosztály tüzérfőnöke és Biczó Gyula alezredes, a hadműveleti osztály vezetője; a toborzás sikerén Szabó Jenő, a megyei kiegészítő parancsnokság századosa és Lovas István MÁV-segédtsízt fáradozott. A nemzetőrség községenkénti alegységeinek felállítása és béketeremtő, békeőrző feladatának ellátása érdekében Huzsvai Gyula megyei rendőr-főkapitány adott ki fontos intézkedéseket.

A szovjet kormány e napon közölte a nyilvánossággal reményt keltő, de tisztavirág-életű döntését arról, hogy hajlandó csapatait kivonni Budapestről, „mihelyt ezt a magyar kormány jónak látja”.⁸ Nagy Imre a Szabad Kossuth Rádió útján nyomban válaszolt. Egyetértése jeléül felhívta a szovjet csapatok parancsnokságát: „azonnal kezdje meg a csapatkivonást” a magyar főváros területéről.

A REMÉNYEK ÉS KÉTSÉGEK 72 ÓRÁJA

A hazai sajtó még föl sem figyelt a moszkvai kormány nyilatkozatára, amikor másnap, október 31-én a birodalom legfőbb irányító testülete a magyar kérdésben 180 fokos politikai fordulatra szánta el magát. Ny. Sz. Hruscsov első titkár okfejtése és javaslata alapján a pártelnökség végső döntést hozott a magyar forradalom katonai leveréséről és egy szovjethű, vazallus kormány megalakításáról, amelynek élére a Nagy-kormányral szakítani kész, Moszkvába titokban kiutazott Kádár Jánost és Münnich Ferencet állította.⁹ E döntést követő három novemberi napon Moszkva csaknem minden Magyarországra vonatkozó megnyilvánulásának a kétszínűség, a csalárd megtévesztés volt az indítéka. Politikusainak és diplomatáinak, tábornokainak és titkosrendőreinek egész serege teljes erőbevetéssel dolgozott a forradalom leverésének előkészítésén, s ugyanakkor tárgyalási, megegyezési, csapatkivonási „készségét” igyekezett elhitetni a „mit hoz a holnap?” kérdésétől szorongó magyarokkal.

Miközben a Kreml vezetői – néhány budapesti kollaboráns segítségével – a magyar szabadság és függetlenség felszámolását készítették elő, idehaza a diktatúrán felülkerekedett nemzet kegyelettel és méltósággal emlékezett a hazájuk szabadságáért életüket áldozó fiaira. Ez történt Békéscsabán is. Noha itt – a szemben álló felek megfontoltságának köszönhetően – életet kioltó, testi épséget károsító erőszakcselekmény mindaddig nem történt, mindenszentekkor és halottak napján számos csabai lakos gyertyát gyújtott a Budapesten és másutt el-

⁸ *Döntés a Kremlben, 1956.* Szerk. Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. 202. o.

⁹ *Döntés a Kremlben, 1956.* 89. o.

esett hősök tiszteletére. A gyász magasztos érzése azonban nem párosulhatott megnyugvással. Az utca emberéhez, különösen a forradalom résztvevőihöz tömegével érkeztek ellentétes tartalmú, jót és rosszat sejtető értesülések. Talán sohasem gyöttrődött annyi honfitársunk a remény és kétség, a bizakodás és aggodalom véglelei között, mint 1956 novemberének első három napján.

Ilyen ellentétes érzelmek uralták a politikai küzdelem békéscsabai szereplőit is. A kommunista párturalom napok alatt végbement összeomlásából sokan új kor virradatára következtek. A szabad, biztonságosabb élet esélye immár jelen volt a hatalomváltás megyeszerte tapasztalható tényeiben: a honvédség és rendőrség forradalom iránti lojalitásában, az egyéni és szövetkezeti gazdálkodás közötti választás konkrét lehetőségében, a demokratikusan választott munkástanácsok tekintélyének és irányító szerepének növekedésében. És hozzátehetjük: a forradalom nyilvánosságának további szélesítésében is. Október 31-én a politikai komisszároktól megszabadult tömegtájékoztató új eszközzel gyarapodott: este nyolc órakor megszólalt a békéscsabai Szabadság Rádió. Első adását Féja Géza, a *Viharsarok* című falukutató mű ismert szerzője tette emlékeztetéssé. Népet, nemzetet méltató, sodró erejű kiáltványában, melyet a csabai színház egyik kedvence olvasott mikrofonba, egyebek közt így szól Békés megye lakóihoz: „Maradjunk mindvégig igaz emberek! A hősi harc egységét vigyük át a békébe! Mutassuk meg, hogy az igazsággal áthatott, az igazságra épülő rend hívei és katonái vagyunk...” November elsejétől újabb megyei napilap jelent meg a politikai küzdőtéren: a *Független Újság*. Mint négy nappal idősebb testvére, a *Kossuth Népe* – ez a lap is a szabadság, felelősség, igazmondás „szentháromsága” jegyében látott munkához. Bemutatózó számának vezércikke főhajtás egy kis nép nagy nemzeté magasodása előtt. A lap felelős szerkesztője Kiss Béla. A győzelem napjaiban készült első három számának főbb cikkeit Őrsi Tóth László,¹⁰ Dér Endre, Fekete Pál, Tibori János és Molnár Mihály¹¹ írták.

A rendszerváltozás reményt keltő tényei mögött azonban szüntelenül ott sötétlett a hernyótalpas halál réme: a tankok tömegével rendelkező megszálló hadsereg általános támadásának veszélye. Mégpedig nemcsak borúlátó jóvendölések formájában. Nem is csupán a távoli Kárpátalja felől érkező komor hírekben, amelyek kivétel nélkül a szovjet hadsereg beözönléséről szóltak. November elsejétől a maga fizikai valóságában jelent meg ez a fenyegetés: óriás harcokocsik, különböző űrméretű lövegek és nagy létszámú gépesített gyalogság alakjában. Ezen a napon Békéscsaba tanyavilágának egy részén, sőt a város vasúton túli munkáskerületének, Jaminának bizonyos pontjain is letáborozott a 32. szovjet gárdahadosztály egyik gépesített ezrede. A hadosztályt állandó szálláshelyén, az ukrainai Bergycsevben már október végén riadókészültségbe helyezték. Majd Kárpátalján át Nyíregyháza és Debrecen érintésével a Békés megyei forradalom centrumának peremvidékére irányították. Mivel a megszállóknak e térségben nem voltak katonai létesítményei, az itt lakók régen elszoktak földet rengető acélszörnyeik, ágyúik, marcona katonáik látványától. Ráadásul egy-két nappal korábban a szovjet csapatok budapesti távozásának kedvező hírei érkeztek hozzájuk. Nem csoda hát, hogy a megyeszékhely felé három irányból is közelítő nehézharcokocsik és gépesített lövész alegységek megdöbbenést és riadalmat keltettek a megyeri és fürjesi, a vandhádi és fényesi tanyavilág földműveseiben, akik a vészjelzést: „itt vannak az oroszok!” – szinte percek alatt továbbították Békéscsaba belterületi lakosaihoz.

10 Őrsi Tóth László (1932–1994) újságíróval, a Békéscsabán kiadott forradalmi *Független Újság* egyik szerkesztőjével Ferenczy Erika készített interjút. OHA 432. sz.

11 Molnár Mihály (1922) jogi doktor, könyvelő, 1956-ban a békéscsabai városi munkástanács elnökhelyettese. 1994-ben Molnár Adrienne készített interjút vele. OHA 579. sz.

Hogyan válaszolhatott a kétszázmillió birodalom félreérthetetlen fenyegetésére az akkor ötvenezer mezőváros politikai vezérkara? Igen egyszerűen: tegye mindenki a kötelességét ott, ahová foglalkozása, önkéntes feladatvállalása állította! A munkástanácsok készítsék elő a termelés november 5-i, hétfői újraindítását, a villanytelep személyzete biztosítsa a folyamatos áramszolgáltatást, a pékségek és szállítómunkások gondoskodjanak az ellátatlan lakosok kenyérééről stb. Ami pedig a fegyveres erőket illeti: a fenyegető szovjet invázióra aligha lehetett okosabban készülni, mint az emberek életének és javainak megóvását célzó katonai diplomáciával, amely jó előre megpróbálja mérsékelni a lakosság szenvedéseit és veszteségeit.

A szovjet csapatok Csaba környéki megjelenésére válaszul Tóth alezredes riadót rendelt el a hadosztálynál, és parancsot adott a szovjet erők nagyságának, mozgási irányának felderítésére. Majd tanácskozott a forradalom civil és fegyveres erőinek legfőbb képviselőivel, akik vele egyetértésben elhatározták: 1. csakis a honvédelmi minisztérium parancsára kezhetnek harcot a szovjet egységek ellen; 2. meggyorsítják a forradalom édesgyermekének számító paramilitáris szervezetek – gyár- és nemzetőrségek, munkásmilíciák – keretállományának felállítását, tagjainak felfegyverzését puskával, géppisztollyal, golyószóróval; 3. az oroszul értő és beszélő Fekete Pál vezetésével parlamentereket küldenek a szovjet csapatok parancsnokságához, hogy felhívják a figyelmét a város megszállása esetén bekövetkező konfliktusokra – különös tekintettel a lakosság élesen szovjetellenes közhangulatára.

A halasztást nem tűrő határozatok végrehajtását azonnal elkezdték. Húszas, harmincas éveiben járó, különböző foglalkozású önként jelentkező fiatalokkal bővítették a nemzetőrséget, melynek tagjai – rendőrtisztektől kapott néhány órás kiképzés után – fegyveres rendfenntartó járőrszolgálatot teljesítettek a városban. Önzetlen szolgálatételük ösztönző példaként hatott a gimnázium és a mélyépítő technikum, valamint az ipari szakmák idősebb tanulóira. Közülük hatvanöt, túlnyomórészt tinédzser korú fiatal honvédtisztek vezetésével „fegyveres harci csapatba” tömörült, hogy külső megtámadás esetén kivehesse részét Békéscsaba védelméből.

A határozat 3. pontja értelmében *Fekete Pál* mint a megyei forradalmi tanács megbízott parlamentere, felkereste a szovjet hadsereg egyik – Csaba és Békés közt elhelyezkedő – páncélos alegységét, és tárgyalást folytatott annak alezredesi rangban lévő parancsnokával. *Fekete* igyekezett megértetni, hogy a városközpont megszállása vagy átvonulási útként való felhasználása összetűzésekkel járhat, ami sem a városlakók, sem a szovjet katonák számára nem kívánatos. A parancsnok kezdetben elutasító volt. Hadosztálya mozgásának helyét, idejét, irányát – mint mondotta – kizárólag a felettes hadvezetés határozza meg. Később mégis ígéretet tett, hogy a belvárost elkerülve, Csaba peremvidékén fognak átvonulni.¹²

November 2-án és 3-án a kommunista párt és a tanács (VB) Békés megyei vezetőinek egy csoportja, valamint a békéscsabai székhelyű hadosztálytörzs parancsnoka távol maradt munkahelyétől, sőt lakásáról is eltűnt. Közülük néhányan a nagyobb biztonság reményében családotul kistelepüléseken élő rokonaiknál, barátaiknál húzódtak meg. A legfőbb vezetők közül többen dezertőrként viselkedtek: átmentek Romániába, a közeli Aradra és Temesvárra, tájékoztatták az ott állomásozó szovjet csapatok parancsnokait Békéscsaba és a megye önvédelmi előkészületeiről, majd bevárták a szovjet hadsereg általános támadását, hogy annak oltalma alatt visszatérjenek az országba, és részt vegyenek a kommunista diktatúra összeomlotti intézményeinek feltámasztásában.

A Békéscsaba alatt táborozó szovjet ezred parancsnokságától november 3-án két követeléssel keresték meg a megyei forradalmi tanácsot: I. Adjanak tűzfát az ezred konyháinak számá-

¹² Fekete Pál személyes közlése.

ra, különben „kénytelenek lesznek előfát kivágni”. 2. Akadályozzák meg, hogy a lakosság érintkezzen, beszélgetést kezdeményezzen az orosz katonákkal (amit – mellesleg megjegyezve – a szlovák ajkú csabaiak viszonylag könnyen megtehettek). A város új vezetői önértetes és mértéktartó válaszukban leszögezték: a szovjet csapatok kivonulása az országból a béke elengedhetetlen feltétele. A nemzetőrök figyelmeztetni fogják a lakosságot, hogy ne közelítsen az ezred táborhelyéhez. Tűzifát pedig ez egyszer kivételesen adnak, de a forradalmi bizottság az effajta szovjet kívánságokat – híven a lakosság többségének akaratahoz – a jövőben nem fogja teljesíteni.¹³

Míg a katonai és politikai vezetés a várható szovjet támadásra összpontosított, a munkástanácsok elnökei, aktivistái a gazdaság és társadalom elemi életfunkcióinak fenntartása érdekében tették dolgukat. A sztrájk bonyolult viszonyai között is törődtek a lakosság élelmiszer-minimumának biztosításával. A kenyérgyár munkástanácsa, élén Komjáthy Ferenc elnökkel, vállalta a szervezés, beszerzés, szállítás feladathalmazát, melynek teljesítésétől függött a sütődék fűtőanyaggal való ellátása, fogyó lisztkészletük feltöltése, vagyis a város folyamatos kenyérellátása.

Az áramellátás kezdődő zavarai romlással fenyegették a Baromfifeldolgozó Vállalat (Barnevál) hűtőházában felhalmozott, nagy értékű húskészletet. Bóna Barnabás gépészmérnök,¹⁴ a vállalati munkástanács elnöke technikusokból és szakmunkásokból csapatot szervezett, melynek tagjai egy öreg generátor és egy még öregebb lokomobil felújításával házilag annyi áramot fejlesztettek, amennyi a hűtőház nulla fok körüli hőmérsékletének biztosításához épphogy elegendő volt. Milliós értékmentést eredményezett ez a vállalat számára, s egyben lehetőséget a nem önellátó rétegek élelmezésének javítására.

Békevágy és jóhiszeműség, felelősségtudat és konstruktivitás – e tulajdonságok érlelték meg november első napjaiban azt az akarati egységet, mellyel a csabai munkástanácsok és az őket követő üzemi, vállalati közösségek a munka felvétele mellett döntöttek. Érzelmi, hangulati állapotukat, racionális megfontolásaikat pontosan kifejezte Molnár Mihály november 3-án írt cikke, melyet a *Független Újság* szerkesztősége a lap másnapi számában *Sztrájk helyett munka* címmel öhajtott megjelentetni. A Kézműipari Vállalat munkástanácsának elnöke így kezdte írását: „Egy hétig tartó munkaszüneteltetés után itt az ideje, hogy meginduljon a termelő munka... A további sztrájk csak gyengítene bennünket.” Álláspontjának egyik fő érvét ekként fejt ki: „A dolgozók – ha... csak előleg formájában is – októberre még megkapták a bérüket. De biztosítható lenne-e a bérfizetés november hónap folyamán is? Helyes lenne-e költségvetési forrásokból fedezni a vállalatok olyan bérszükségletét, mely mögött javak termelése nem áll?” – „Ezt nem akarhatjuk” – feleli Molnár, felelősséget érezve a születő új állam gazdasági, költségvetési egyensúlyáért. Majd a munkástanácsok tagjaihoz, híveihez szól: „Mutassunk példát, hogy a gazdasági vérkeringés újbóli megindításával forradalmunk vívmányait okosan megszilárdítani elhatározottak és képesek vagyunk.”

SZOVJET KATONAI TÁMADÁS AZ ALVÓ VÁROS ELLEN

„Ahol az erő s rosszakarát már megvan, s hozzájő az armányos ész, az ellen aztán hasztalan víhatsz.” – Ezek a csaknem hétszáz éves dantei sorok mindennél tömörebben és kifejezőbben mutatják be a képletét annak a barbárságnak, mellyel a szovjet hadsereg november 4-én Békéscsabára – éppúgy mint az ország minden nagyobb városára – rárontott.

¹³ *Független Újság*, 1956. november 4. 2. o.

¹⁴ Bóna Barnabás (1931) gépészmérnökkel, a békéscsabai Barnevál munkástanácsának elnökével 1991-ben Ferenczy Erika készített interjút. OHA 292. sz.

Hajnali négy óra tájban ágyúk dörgése, géppuskák ropogása, repeszgránátok robbanása és tankok dübörgése verte fel a rossz előérzettel pihenni tért, nehéz álomba merült csabaiakat. Különösen szörnyű volt ez az ébresztés a Luther utca, Bartók Béla út és a főterek által határolt negyed lakóinak, és valóságos pokol azok számára, akik a város legforgalmasabb, üzletekkel szegélyezett útján: az akkor Sztálin, ma Andrassy nevét viselő főutcán laktak. A második világháború keleti frontjának és amerikai légi támadásainak emlékét idegeikben őrző emberek riadtan meredtek egymásra, s otthonuk falaitól oltalmat remélve várakoztak a fegyverek elnémulására.

Amikor az említett utcák és terek lakói órák múltán kiléptek otthonukból, egy ostromtól sebzett, szovjet katonáktól hemzsegő városnegyed csüggesztő képe tárult szemük elé. Az átlomástól a centrum felé induló polgár első döbbenetét a helyőrségi laktanya látványa okozta. A vasúttal párhuzamos kőkerítésének négy-öt méteres szakaszát T-34-es harckocsik törték át, Sztálin út felőli főkapuját pedig ugyanilyen tankok bevetésével földig lerombolták. A nehézfegyverek lövedékei malomkerék nagyságú nyílásokat vágtak az épületek falain, míg a könnyűfegyverek működését betört ablakok és kirakatok száza jelezték.

A munkástanácsok ügyeiben fáradozó Molnár Mihály naplójában érzékletes leírást ad a belváros szovjet agressziót követő állapotáról. Kidöntött fák, szétaposztott útszegélyek mutatják a tankok száguldásának nyomait, járdákat borító „üvegcserep-szönyegek” tanúskodnak a gépfegyverek és golyószórók „sikeres munkálkodásáról”. A középületektől övezett főtereket szovjet lövegek, harckocsik, rohamsisakos katonák uralják. A városháza, a belügyi főosztály és a megyei tanács épületei összelöve. A főutcáról leágazó Irányi és Munkácsy utcáknál tüzelésre kész tankok, a színház és a belvárosi iskolák előtt ugyanez a helyzetkép.¹⁵ A fizikai rombolás „művével” tökéletes összhangot alkot a rombolók legsürgősebb „szellemi” ténykedése. A belvárost előzőnlő szovjet csapatok egyik első teendője volt a *Független Újság* november 4-i kinyomatott, terjesztésre váró példányainak lefoglalása, vagyis a sajtószabadság felszámolása.

Ezzel egyidejűleg PRIKAZ (PARANCS!) címmel plakátokat ragasztottak a falakra, melyek tudatták a polgári lakossággal, továbbá a fegyveres testületek – honvédség, rendőrség – tagjaival, hogy a megjelölt helyen fegyvereiket haladéktalanul adják le a szovjet katonai hatóságoknak. E parancs megszegőivel szemben szigorú rendszabályokat helyeztek kilátásba. A lakosság utcai közlekedését, „szabad mozgását” reggel 6 órától délután 16 óráig engedélyezték, magyarán szólva: délután 4 órától másnap reggel 6 óráig kijárási tilalmat rendeltek el. Az általános szesztilalmat pedig a nap teljes 24 órájára érvénybe léptették.

Éles szemre valló, közvetlen megfigyelést hagyott ránk a hajnali támadást végrehajtó szovjet közkatonák viselkedéséről Őrsi Tóth László újságíró, akinek úttörő szerepe volt Békéscsaba november 4-i történetének feltárásában és ismertetésében. „Az orosz katonák közbömbös pillantásokat vetettek ránk, ógyalgó civilekre... Olyan bizonytalan volt a mozgásuk, mint azoké, akik valamilyen veszélytől tartanak és hihetetlennek érzik, hogy senki sem akarja őket bántani... Tekintetük más volt, mint a háborús filmekben oly sokat látott berlini győzteseké.”¹⁶

Nos, a november 4-i „győztesek” okkal éreztek zavart és feszélyezettséget, mert maguk sem gondolhatták, hogy hadműveletük valami dicső haditett. Hiszen békés elvonulásra tett minapi ígéretüket megszegve, rátörték a szendergő városra, tetemes anyagi kárt okoztak köz-

15 Kivonat Molnár Mihály, a városi munkástanács elnökhelyettese egykorú naplójának 1956. november 4-re vonatkozó feljegyzéséből. Kézirat.

16 Őrsi Tóth László: Békéscsaba, 1956. november 4. *Délkelet*, 1991. november 29.

épületeiben, magánházaiban, és megölték két ártatlan lakosát: a Szent István téren kapuőr-ségben állt Harmati Imre rendőr szakaszvezetőt és Kovács Zoltán honvéd őrnagyot, aki a Szabadság téren hasztalan próbált menekülni a szovjet géppuskák golyózápora elől.

Békéscsaba november 4-i sorsa természetesen nem választható el Budapest és az ország november 4-i tragédiájától. Némi egyszerűsítéssel azt mondhatnánk: kicsinyített mása annak. A katonai erőszak alkalmazóinak célja mindkét szinten azonos: eltaposni a forradalmat, mely vissza akarja szerezni a nemzet függetlenségét és politikai önrendelkezését. Alaptézisük itt is, ott is ugyanannak a tévtannak a származéka: Magyarországon ellenforradalmi lázadást szítanak, hogy megdöntsék a munkások és parasztok hatalmát, és visszaállítsák a földesurak és kapitalisták gyűlölt uralmát. Odafönt Kádár és Münnich távozik titokban Moszkvába, hogy megadjon minden szükséges információt a Magyarország ellen elhatározott szovjet katonai intervenció sikeres végrehajtásához. Idelent Majoros János megyei pártbizottsági első titkár és Kálazy József, a csabai 8. lövészadosztály törzsfőnöke tűnik el munkahelyéről és lakásából, hogy november 4-én a városra törő 32. szovjet gépesített gárdahadosztály egyik ezredének tisztjei oldalán térjen vissza.

De nemcsak a negatív szereplők között kínálkozik a párhuzam megvonása. A politikai megoldás keresésének, a személyes fellépésbe vetett szilárd hitnek és a szovjet fél iránti naiv jóhiszeműségnek megszemélyesítői is megtalálhatók a forradalmi vezetés mindkét szintjén. A Honvédelmi Minisztérium élére állított Maléter Pál beiktatásának napján, november 3-án hivatásbeli kötelességének érezte, hogy delegációt vezessen a szovjet katonai főparancsnokság tőköli viperafészkébe,¹⁷ noha világos volt előtte, hogy nagyon is kétséges a békés szovjet kivonulás elérése, hiszen Nagy Imre miniszterelnök ismételt tiltakozása ellenére továbbra is özönlöttek a csapatok Kárpátaljáról országunk területére. „Az erő, a rosszakarat és az ármányos ész” megszelídítésének századunkban kevés sikerrel kecsegtető feladatára Békéscsabán az oroszul tudó Fekete Pál vállalkozott. Előbb parlamenterként egy szovjet gépesített egység alezredesét próbálta eltéríteni a Békéscsaba belterületén való átvonulás tervétől. Majd november 4-e hajnalán életét és testi épségét kockáztatva a tűz szerepére vállalkozott, hogy a halál és rombolás már elindított szovjet gépezetét megállítsa. Csodát persze ő sem tehetett: a gépezet nem állt meg. De polgártársai életéért és városa megkíméléiséért hozott áldozata ott élt és hatott a csabaiak hetekig tartó, bátor és szívós utóvédharcaiban.

KIK TÜZELTEK ELSŐNEK – ÉS KIK VISZONOZTÁK A TÜZELÉST?

Azt hihetnénk, hogy amíg az emberi értelem és erkölcsi érzék különbséget tud tenni elnyomó és elnyomott, támadó és megtámadott, gyilkos és áldozat között, addig Magyarország s benne Békéscsaba november 4-i történetének megítélése vita tárgyát nem képezheti. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. A XXI. század derekától az e tárgyban kutató történészek már nem faggathatják november 4-e élő tanúit és közvetlen megszenvedőit. Sok fontos és hiteles írásos anyag tanulmányozása mellett nekik tömördek forráskritikai munka árán kell áthatolniuk a pártállami korszak könyv- és hírlapkiadványainak, levéltári irathalmainak rengetegén, ha meg akarják ismerni a torzítás és szépítés mázaitól megtisztított tényeket. Hogy az utókorra hagyott okiratok miként támaszthatnak vitát még olyan ténymegállapításról is, melynek igazsága a for-

17 November 3-án a szovjetek tőköli főhadiszállására készülő Maléter Pált felesége, Gyenes Judith könyörögve próbálta visszatartani. „Értsd meg, hogy most nem számít sem feleség, sem család, nekem oda kell mennem, még az életem árán is!” – hangzott a férj elutasító válasza. Horváth Miklós: *Maléter Pál*. Budapest, 1995, Osiris–Századvég–1956-os Intézet, 179. o.

radalmat átélt kortárs szemében kezdettől máig nyilvánvaló volt, annak jellemzésére álljon itt néhány részlet azokból a megyeszékhelyen kelt honvédségi iratokból, melyek sajátos céllal ismertették a november 4-én Békéscsabára zúdított tűzcsapás keletkezésének körülményeit.

A helyesírással és fogalmazással némileg hadilábon álló városi kiegészítő parancsnokság a vezérkari főnökséghez küldött, 1956. december 30-án kelt jelentésében így ír e vészterhes napról: Békéscsaba elfoglalásakor „a BM Főosztály épületéből, ahol a Forradalmi Munkás Tanács tartózkodott, tüzet nyitottak a szovjet egységekre és a szovjeteknek 4 halottuk (!) lett, közte (!) egy őrgy. A tűzre a szovjet csapatok válaszoltak és lőtték az épületet. Ugyanebben az időben a szovjet csapatokra lőttek a Jókai színházból, a laktanyából és környékéről, ahol szintén a szovjet csapatok tűzre tűzzel válaszoltak...”¹⁸ Négy nappal később kelt a megyei kiegészítő parancsnokság ugyancsak a vezérkarhoz címzett, 1956-tal foglalkozó jelentése, amely a november 4-i tűzharc létrejöttének körülményeiről az alábbiakat állítja: „4.25-kor pontosan meg nem állapított okokból a (BM) Megyei Főosztály, illetve a Forradalmi Tanács helyiségei felől rálőttek a meginduló szovjet katonákra, aminek eredményeképpen egy szovjet alezredes, 2 szovjet katona, 2 rendőr és 1 fő polgári személy életét vesztette. A lövöldözésre a szovjet tankok, páncélautók és a páncélos gyalogság megnyitotta a tüzet, így több középületben ágyúlövésektől kisebb-nagyobb károk keletkeztek...”¹⁹

A harmadik – előzőeknél jóval részletesebb – beszámolót egy párt- és szovjethű tisztből alakított bizottság készítette s küldte 1957. január 7-i keltezéssel a vezérkari főnökséghez. A beszámoló a 8. lövészadosztály parancsnokával és törzsével összefüggő eseményeket, történéseket tartalmazza 1956. október 23-tól december 31-ig. A békéscsabai laktanyánál november 4-én hajnalban kialakult tűzharcot a dokumentum ekként ismerteti: hajnali 4 óra 30 perckor, amint „a szovjet csapatok a laktanyához értek, a laktanya egyik épületéből géppisztollyal Bedő Tibor fhdgy., aki... mint őrpáncsnok teljesített szolgálatot és Talmács István honv. rálőtt a szovjetekre, erre a szovjet csapatok minden épületre lövést adtak le lövegekből és gyalogsági fegyverekkel. A fenti két eseten kívül a hadosztálytörzs személyi állománya a szovjetekre nem tüzelt. A szovjet harcosok a törzset lefegyverezték...”²⁰

E jelentésekben feltűnő az a tartalmi rokonság, mondhatni egyöntetűség, ahogyan a tűzharcok keletkezését bemutatják. Mindegyik szerint a forradalom fegyveresei nyitottak tüzet a szovjet katonákra, akik megtámadotként válaszoltak erre. Vagyis a forradalom erői nem vétlenek a november 4-i eseményekben: felelősek a magyar és szovjet emberéleteket kioltó, Békéscsaba belvárosát romboló tűzharc bekövetkezéséért.

Ezt az alig burkolt elmarasztalást segített hatástalanítani a történetírás műzsája, amikor arra ihlette a krónikást: használja ki e jelentések óvatlan, önleplező részleteit az események valóságghű, manipulációktól mentes történetének felmutatására. Buktatónak ezúttal a „bűnösök” nevesítése bizonyult.

A két megnevezett „agresszor” közül a 73 esztendőes Bedő Tibort²¹ sikerült felkutatni. Az ellene folytatott hosszú hajszába belerokkant, majd 1991-ben rehabilitált, később őrnaggyá előléptetett nyugalmazott katonatiszt visszaemlékezései a november 3-i és 4-i eseményekre a következőkben tömöríthetők:

1956-ban a 8. lövészadosztály törzsénél szolgáltam mint légvédelmi tiszt, főhadnagyi rangban. A hadosztálytörzs, egy felderítő század és a hadtáp részleg Békéscsabán, az akkori

18 HL 1956-os gyűjtemény, 6/78. ó. e.

19 HL 1956-os gyűjtemény, 6/77. ó. e.

20 HL 1956-os gyűjtemény, 4/10. ó. e.

21 Bedő Tibor (1926) visszaemlékezései. Lejegyezte Lócsei Pál, 1998–1999. Kézirat.

Sztálin úti laktanyában – a mai Rózsa Ferenc Gimnázium területén – volt elhelyezve. November 3-án, este 18 órakor a főkaputól könnyen elérhető, kétszintes épület emeletén vettem át az őrparancsnokságot, míg a felderítő század által adott 24 fős őrségnek a földszinten volt a tartózkodási helye. Megszokott feladatomon felül ekkor az államvédelmi tisztek 54 főnyi csoportjának védőőrizetét is el kellett látnom.

De az igazi gondot nem ők, hanem a város határában táborozó szovjet csapatok okozták. Ideges, feszült hangulat uralkodott a laktanyában. A sorkatonától a törzstisztig mindenki törte a fejét, mit akarhatnak a „ruszlik”, s mit teszünk mi, ha megtámadnak bennünket? A hadosztálytörzs a minisztériumtól, én pedig a hadosztálytörzstől vártam eligazítást, de egyikünk sem kapott semmit. Már túl voltunk november 4-e első óráin, amikor belefáradva néhány bajtársammal közös töprengésünkbe, ruhástól ledőltem az ügyeleti szoba kanapéjára.

Félálomból irtózatossá robaj ébresztett: nehézfegyverek lövedékei, aknavetők repeszgránátjai tőlem mintegy 10-15 méterre feltépték az épület falát, detonációjuk bezúzta az ablakok üvegtábláit. Dermedten hallgattam a szovjet tüzéség fülsiketítő pusztítását, és minden elszállt a fejemből, amit e támadás esetére embereim menekítéséről az éjszaka elgondoltam. Csakis a becsületében sértett katona kötelessége szólalt meg bennem, amikor lerohantam a földszintre, és tűzparancsot adtam a fegyveres őrségnek. Katonáim géppisztolyukat és egyetlen golyószórójukat a laktanyába betört szovjet tankokra és a mögöttük lopódzó lövészekre irányították, s azokat két-három percig – lőszerük elfogytaig – tűz alatt tartották.

Tudtuk, hogy a támadók számbeli és haditechnikai fölényével szemben alulmaradunk, de alattomos, kíméletlen akciójukat nem hagyhattuk válasz nélkül. Ellenállásunk némileg késleltette a Sztálin úti főkapunál betört szovjet osztagok térnyerését, de a MÁV-állomás irányából behatolók akadálytalanul terjeszkedhettek. Így aztán a laktanya körletét az épületekkel együtt kevesebb mint fél óra leforgása alatt teljesen birtokba vették. A honvédség tagjait lefegyverezték, a tiszteket ezen felül néhány órán át elkülönítve őrizetben tartották, az ávosokat pedig nyomban kiszabadították, amúgy igen komfortos fogságukból.

Az orosz levéltárak, archívumok nemrég nyilvánosságra került iratanyagai megerősítik a Bedő Tibor által elmondottakat. E forrásokból megismerhettük a 8. gépesített szovjet hadsereg magasabb egységeihez már november 3-án reggel, a teljes személyi állományához 4-ére virradó éjszaka eljuttatott parancsot „a területükön lévő magyar katonai egységek lefegyverzésére és az alapvető fontosságú objektumok: posták, telefonközpontok, elektromos erőművek, pályaudvarok és a forradalmi bizottságok épületeinek elfoglalására”.²² A nagy kiterjedésű támadás előre megfontoltságának bizonyítéka világosan kiolvasható a szovjet katonai hierarchia csúcsán álló G. K. Zsukov marsall, hadügyminiszter november 4-én, magyar idő szerint délelőtt 10 órakor (!) kiadott győzelmi jelentéséből. Eszerint „...a szovjet csapatok megkezdték hadműveletüket a rend megteremtésére és a népi demokratikus hatalom helyreállítására Magyarországon. Az előre kidolgozott hadműveleti terv alapján csapataink elfoglalták ...Győr, Miskolc, Gyöngyös, Debrecen, valamint Magyarország más megyeszékhelyeit.”²³

Ez a Békéscsabát is érintő közlés kétségtelenné teszi: a Szovjetunió legfőbb vezetői a november 4-ét megelőző napokban nem a beavatkozás ürügyeként használható, másodrendű helyi mozzanatokkal foglalatzkodtak, hanem minden figyelmüket és energiájukat a magyar forradalom október 31-én elhatározott leverésének politikai és katonai előkészítésére, megtervezésére és gyors végrehajtására összpontosították.

22 *Szovjet katonai intervenció 1956.* Szerk. Cyörkei Jenő és Horváth Miklós. Budapest, 1996, Argumentum, 152. o.

23 A „Jelcin-dosszié”. Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet. 93. o.

A honvédségi szervezetek Békéscsabáról küldött jelentéseiben azonban nemcsak tévképzeteket élesztő, dezinformáló közlések vannak, hanem valóságfelemléseket tartalmazó, történeti tájékozottságunkat szélesítő információk is. Közülük megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a megyét és székvárosát elfoglaló szovjet csapatok embervesztésének adatai. Az intervencióval szembeni hazai fegyveres ellenállás tényének és mértékének megállapítása nem történhet meg a szovjet fél veszteségeinek tárgyilagos és kritikus számbavétele nélkül. Ezt annál nagyobb körültekintéssel és felelősséggel kell végezni, minthogy a viharsarki forradalom több jeles szereplője mindmáig kételkedik abban, hogy létezett olyan fegyveres ellenállás Békéscsabán s a megyében, mely szovjet katona életébe kerülhetett.

Az oroszországi Podolszkban működő Központi Vezérkari Archívum (FEVKA) egyik dokumentuma listát közöl a 32. gépesített gárdahadosztály magyarországi veszteségeiről. E hadosztály egyik ezrede legfőbb végrehajtója volt a Békés megyei forradalom fegyveres leverésének, Békéscsaba – halálos és sebesült áldozatokat követelő – november 4-i lövetésének. A lista szerint a hadosztály halottakban 6 tisztet, 3 tiszthelyettest és 18 sorkatonát, vagyis összesen 27 embert veszített, ami csaknem hétszerese a csabai városi és kilencszerese a Békés megyei kiegészítő parancsnokság jelentéseiben feltüntetett szovjet veszteségnek.²⁴

A 32. gárdahadosztály veszteséglistájának számai bizonyára erősítik a szovjet elesettek számadataira vonatkozó csabai közlések hitelét, de nem helyettesíthetők be azok helyére. A lista ugyanis nem csupán a Békéscsabára támadó ezred, hanem a hadosztály mindhárom ezredének összesített veszteségét tartalmazza, melyet egész Kelet-Magyarországra kiterjedő tevékenységük során szenvedtek el, a szovjet–magyar határ 1956. október 28-i átlépésétől „rendteremtő” hadjáratuk befejezéséig. Meglehet, hogy a szovjetek szándékosan az elesettek közé sorolták a közönséges baleset, öngyilkosság vagy hadbíróági ítélet következtében meghaltakat, sőt tüzéségük célzasi pontatlanságának szovjet áldozatait is. Némileg manipulálhatta a listát a győzelem felértékelésének, a hadvezéri érdemek feldúsításának szándéka is.

A fenti bizonytalanságok ellenére tény: Békéscsabán – s talán a megyében másutt is – volt szórványos, egyénileg vagy csoportosan megvalósított fegyveres ellenállás a szovjet katonai intervencióval szemben. Egyik tanúságtevőjén: a korábban már említett Bedő Tibor nyugalmazott őrnagyon kívül a kilencvenes évek közepén – a Győrkei Jenő–Horváth Miklós hadtörténész szerzőpárnak köszönhetően – még egy tanúságtevő került a történeti kutatás látókörébe: a magyar nemzetiségű, kárpátaljai születésű Matvej Lukacs²⁵ egykori szovjet sorkatona. Békéscsaba peremén táborozó ezredének írnokaként november 3-án tudomást szerzett a másnap hajnalra elrendelt szovjet támadásról. Nem akarván részt venni a magyar forradalom csabai ágának letörésében, megszökött csapattestétől. Rövidesen elfogták, és a már szovjet kézre került csabai laktanyának abba a pincéjébe kísérték, amelynek következtén szovjet egyenruhás katonahalottak feküdtek. A forradalom 40. évfordulóján Lukacs a magyar állami televízió vendégeként kamerák előtt elevenítette fel ezt a – csabai fegyveres ellenállás dokumentumaként is értelmezhető – lidérces emlékét.

Hogy Békéscsabának voltak harcosai, akik a november 4-i szovjet támadásra fegyverrel válaszoltak, annak talán a legfőbb dokumentumát Alekszander Kirov orosz hadtörténész tette hozzáférhetővé. „A 8. hadsereg Magyarország keleti részén – így a dokumentum – novem-

24 *Szovjet katonai intervenció...* 201. o.

25 Matvej Lukacs, azaz Lukács Mátyás (1936–1999), munkácsi születésű sorkatonát egy szovjet katonai bíróság 1957-ben fegyveres szökés vádjával börtönre ítélte. 1996-ban budapesti és békéscsabai látogatása során Sárközy András rendezésében mintegy félórás dokumentumfilmet készítettek visszaemlékezéséről, amely megtalálható az 1956-os Intézet filmgyűjteményében.

ber 4-e és 6-a között 32 magyar katonai helyőrséget foglalt el és fegyverzett le. (...) A magyar alakulatok 32 helyőrségéből mindössze hat: Debrecen, Miskolc, Mezőkövesd, Szolnok, Kecskemét és *Békéscsaba* tanúsított ellenállást.”²⁶

EPILÓGUS

A krónika írója feltételezi, hogy a felsorolt városok kiválasztásánál ellenállásuk ténye és intenzitása volt a meghatározó. Ebben bízva tiszteleg a maga idején eleve kudarcra ítélt, de ettől még korántsem értelmetlen fegyveres harc vállalói előtt. Mint ahogy tisztelet és becsülés illeti mindazokat, akik az eszmék és gondolatok, a szó és a toll, a szervezés és gyülekezés fegyvereivel vették ki részüket a békéscsabaiak szabadságharcából.

Helytállásuk jóval tovább tartott e tizenkét napnál. Seregük sokkal népesebb volt az itt megnevezetteknél. Későbbi megpróbáltatásaik többszörösen felülmúlták a tizenkét nap vizsontagságait. Minderről a könyv más fejezetei szólnak majd.

Amiről azonban a krónikás már most sem hallgathat, azok a visszaállított diktatúra terrorbíróságainak ítéletei, melyekkel e fejezet szereplőit sújtották. Álljon itt betűrendi felsorolásuk jogerős ítéletük időtartamának feltüntetésével:

Biczó Gyula honvéd alezredes hat év; Bóna Barnabás gépészmérnök kilenc év; Csímma Jenő honvéd százados két év; Fekete Pál pedagógus életfogytiglan; Füzesi Ottó színész másfél év; Galánffy János honvéd alezredes hat év; Hrabovszky László egyetemi hallgató tíz év; Huzsvai Gyula rendőr alezredes három év; Kiss Béla szerkesztő két év hat hónap; Komjáthy Ferenc villanyszerelő egy év felfüggesztett; Köles Pál rendőr százados hét év; Lovas István MÁV segédtsízt öt év; Lukacs Matvej sorkatona szovjet bíróságtól négy év; Medve János hadnagy nyolc év; Molnár Mihály jogász, könyvelő három év; Nyilas Sándor katonai ügyész másfél év; Nyúl Ferenc honvéd hadnagy két év; Örsi Tóth László tanár, újságíró kilenc hónap; Szabó Jenő honvéd százados hat év; Széll László mérnök hat év; Tóth István alezredes, hadosztályparancsnok tizenöt év; Zsfros Andor MÁV-kalauz nyolc év.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

1956 *Kézikönyve I. Kronológia*. Főszerk. Hegedűs B. András, Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

BÉKÉS CSABA: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

GERMUSKA PÁL: A forradalom Tatabányán. Kronológiai vázlat. In *Évkönyv III. 1994*. Budapest, 1994, 1956-os Intézet.

RAINER M. JÁNOS: Budapest és vidék 1956-ban. In *A vidék forradalma*. Debrecen, 1992, 1956 Hajdú-Bihar Megyei Kutatócsoport.

Rendőrségi napi jelentések. Összeállította: Kajári Erzsébet. 1. köt. Budapest, 1996, Belügyminisztérium–1956-os Intézet.

„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni”. *Válogatás az 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből*. Szerk. Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet.

VALUCH TIBOR: „*Ötvenhatosok*”. Debrecen, 1996, Civis.

²⁶ *Szovjet katonai intervenció...* 155–156. o.

EÖRSI LÁSZLÓ

A KISFALUDY UTCAI FELKELŐCSOPORTOK

Az alábbi tanulmány egy – remélhetőleg a közeljövőben – megjelenő kötet része lesz, amely a Corvin köziek mellett az egész VIII. kerület fegyveres csoportjait igyekszik majd bemutatni. A Kisfaludy utcai felkelők összetétele nemigen különbözött más fegyveres csoportokétól, talán az átlagéletkor még alacsonyabb volt. Tagjaik közül többen október 23-án részt vettek a tüntetésen, a Sztálin-szobor ledöntésében, a Rádió ostromában. A konkrét okot, amiért vállalták a fegyveres eseményekben rejlő kockázatot, nem ismerjük.

A Kisfaludy utcai csoportok a főváros legerősebb ellenállóközpontjához, a Corvin mozihoz és környékét védő corvinista felkelők egyik osztagához tartoztak, ugyanakkor kapcsolatban álltak a VIII. kerületi rendőrkapitánysággal is.

Nagyobb részük – a Corvin-parancsnoksággal ellentétben – november 4-e után még napokig harcolt az intervenciók csapatok ellen.

A KISFALUDY UTCAI KASZA-CSOPORT

A Kisfaludy utca 28/b sz. ház már a forradalom első napján a felkelők ellenőrzése alá került: egy körülbelül harmincfős fegyveres csoport szállta meg az épületet, és az V. emeleten bázist alakított ki.¹ A lakók tanúvallomása szerint Weinhardt Jánosné házfelügyelő – férjének és kisebbik fiának tiltakozása ellenére – önként engedte be a házba a felkelőket.²

A következő napokban az emeleti lakások ablakából harcba bocsátkoztak a szovjetekkel. A fegyverszünetig tartó időszakig nincsenek e felkelők konkrét tevékenységére, összetételére vonatkozó adataink. Parancsnokuk Kasza János volt,³ akiről szinte semmit nem tudunk. A házban a felkelők létszáma – főleg a tűzszünet kihirdetésétől – folyamatosan növekedett, a források többsége szerint a száz főt is meghaladta. Közülük Klenovszky István („Kockás” vagy „Csita”)⁴ szállítómunkás és Szepesi Ferenc („Bundás”, akit a többiek Nyári Ferenc né-

1 Bernáth Antal és Korom Ilona tanúkihallgatási jegyzőkönyve (továbbiakban: jkv.) 1958. X. 31. Weinhardt Jánosné kihallgatási jegyzőkönyve 1958. VI. 14. Fővárosi Bíróság (továbbiakban: FB) 2844/75. A felkelők a központi helyüket a Nári-lakásban alakították ki. Habarics Miklós tanúvallomásában azt állítja, hogy a felkelők a zárt kapu üvegét feltörve jöttek be a házba, és az épület folyosóit éjjel-nappal őrség vigyázta. (1957. IV. 30. FB 2134/57.)

2 Lásd Weinhardt Jánosné pere FB 5569/57.

3 Több jegyzőkönyvben Kaszás Jánosnak is nevezték.

4 Klenovszky régi ragadványneve „Csita” volt, felkelőtársai nevezték el „Kockás”-nak. 1954-ben azzal váddal, hogy részt vett a magyar labdarúgó-válogatott döntőbeli vereségét követő tüntetésen, négy hónapos börtönbüntetést kapott (valószínűleg bírósági eljárás nélkül). Nem tudjuk, Klenovszky részt vett-e valójában a tüntetésen. (Tárgyalási jkv. 1957. VII. 24. FB 2134/57.)

ven ismertek)⁵ konzervgyári segéd munkás, akik 25–26-án csatlakoztak a felkelőkhöz, Kerekes Mária („Kócos”),⁶ „Szőke” (Kerekes Mária udvarlója), „Dugó Józsi”,⁷ „Erzsi” szinte minden akcióban, élelmiszer-, fegyver-, lőszerszállításban, az ÁVH-sok felkutatásában együtt vettek részt. Egyetlen államvédelmistát sem sikerült előállítaniuk, de a lakásaikat a levéltári források szerint feldúlták.⁸

A Kisfaludy utcaiakhoz tartozott Weinhardt Vilmos technikus,⁹ Juhász Sándor („Sanzi”) műköves segéd, a házmesternő fia és nevelt fia, Berki Mária („Csoki”), Debrei István radiátorszerelő, Faith Márta „Csöpi nővér” foglalkozás nélküli (elsősegélynyújtó), Simon Mária, Tóth Tibor üzemi portás¹⁰ (a sapkájáról mindenki „Tell Vilmos”-nak hívta), Juhász Imre,¹¹ Bányai Csaba és Kopcsándi Lajos 15 éves kereskedelmi tanoncok, Farkas Árpád („Beszkártos”) ipari tanuló, Salamon Kálmán és Lajos, Hornyák Károly, Szinábel Alajos („Golyó”), Komlósi Szabó József, Bencsik Imre, Nagy László, Krencz Lajos vājártanulók, Lázár Viktor vízvezeték-szerelő,¹² Németh Nándor, Schiadt vezetéknevű a Zeneművészeti Főiskola II. éves hallgatója, „Francia Robi”, „Bányász Laci”, „Teri”, „Hagymás”, „Józsi” (kiszepesi gépkocsivezető).¹³ „Éva” állította ki a nemzetőr-igazolványokat. Az említettek kivül

5 Klenovszky és Szepesi két éve ismerték egymást. Nem lehet megállapítani, hogy melyikük játszott közvetítő szerepet.

6 Ilyen ragadványnevű lány szerepel Pongráz Gergely könyvében is, valószínűleg ugyanerről a felkelőről van szó. Kerekes Mária a Hősök tere környékén lakott.

7 Belügyi adatok szerint repülőstiszt volt, Kispesten lakott.

8 Klenovszky István ügyészéi jkv. 1957. II. 6., tárgyalási jkv. 1957. VII. 24. FB 2134/57. Egy rendőri jelentés szerint e brigád Faragó József és Sepsei György rendőrszázados V. ker. Párisi u. 6/b, illetőleg VII. ker. Dohány u. 39. sz. lakását törte fel. (Nyilatkozat 1957. I. 31. FB 2134/57.)

9 Weinhardt a kötelező katonai szolgálatát töltötte a pestlőrinci tüzérségen mint távbeszélős. 1958. október 28-án szétoszlott az egysége. 30-án 35 társával, köztük Salamon Kálmánnal és egy „Lajos” nevű újságíróval csatlakozott a lakóházában lévő felkelőkhöz.

10 1956. október 28-án szabadult (tiltott határátlépési kísérlet vadjával tartóztatták le), és egy rabtársával csatlakozott a Kisfaludy utcaiakhoz.

11 Juhász Imre valószínűleg már október 24-től a ház fegyveresei közé tartozott.

12 Lázár november 2-án a munkahelyén, az Építőszerelő Vállalatnál kért fegyvert a felkelők számára. Ezt a vezetők megtagadták, mire 3-4 Kisfaludy utcai fegyverrel visszatérve jobb belátásra bírta őket, és kiadták a hat céllovó puskát. Lázár ezután csatlakozott Kaszákhoz, ahol először burgonyát lapátolt, majd fegyveres őrszolgálatot teljesített november 4-ig, amikor elhagyta a csoportot. Elmondása szerint azért állt a felkelők közé, mert a parancsnokuk közölte vele, „hogy a munkahelyről fizetik őket egy évi keresetnek megfelelően [...], s lenne előnyöm az egyetemi felvételnél.” (Lázár Viktor jkv. 1957. X. 7., ügyészéi jkv. 1957. X. 21. FB 2533/58) „Úgy gondoltam, hogy ekkor a hibák elleni harc kezdődik meg... Úgy gondoltam, a Nemzetőrség a rend fenntartását szolgálja. [...] egyetértettem azzal, hogy Magyarország semleges állam legyen...” (Lázár tárgyalási jkv. 1958. VII. 10.)

13 Bányai Csaba szerint egy II. világháborús sebesült német katona is jelentkezett („Fred bácsi”), akit először nem, később mégis befogadtak. Állítása szerint minden fegyverhez értett. Páncéltörővel lőtt a körúton vonuló harcokcsikra, hogy meghosszujlja sebesülését. Azonban föléjük lőtt, és az egyik házat találta el. (Történeti Hivatal – a továbbiakban TH–V–141308.) Az egyik belügyi összefoglaló szerint Kalmár György nevű felkelő irányította a csoportot, aki a forradalom bukását követően emigrált. (TH O–16 801.) Ugyanebben a dossziében található két másik jelentés szerint legvégül egy Nagy László nevű fegyverest választottak parancsnoknak, aki szintén emigrált. E források szerint a csoport tagjai közé tartozott Füzy Erzsébet (emigrált), Krupánszky János és Bencsik Imre. Bencsikről – miután a hatóságok fogságába került – azt állapították meg, hogy nem beszámítható („semmiféle intézkedést nem kívánunk tenni”). Ezekkel a nevekkal a periratokban nem találkoztam.

még számos igen fiatal fiú is a csoporthoz tartozott, akiket egyszerűen csak „Pólyás Hadse-reg”-nek neveztek.

Weinhardtné („Mami”) a házfelügyelő, aki a kezdetektől lelkesen támogatta a forradalmat, főzött a felkelőknek (sőt a környék lakóinak is), s a konyhai munkába igyekezett bevonni a házbeli nőket is.¹⁴

Gyűrű Rozália (foglakozás nélküli) konyhalányként, vöröskeresztesként, testvére András (fűrös és vésős) pedig fegyveresként október 28-án csatlakozott a csoporthoz. Előzőleg öccsüket halálos találat érte az utcán.¹⁵

A házban lakó Török Ferenc orvos is gyakran megjelent közöttük, és nagy hasznára volt a felkelőknek, különösen a harcok idején.¹⁶ Bár a csoport a Corvin közti parancsnokság irányítása alatt állt, nagyfokú önállóságot élvezett. Rendelkezésükre állt egy gépjármű is. Miután Kasza parancsnok Maléterrel felvette a kapcsolatot, az ezredes aláírásával ellátott igazolással kaptak ellátást a raktárakból.¹⁷ Az autót portyázásra is használták.

A Kisfaludy utca és a Baross, a Nap, és a Práter utca sarkánál, valamint a Kisfaludy utca 28/b ház előtt állandóan őr állt. A Kisfaludy utcai épületen belül is őrködtek.¹⁸ Állítólag többször is kimentek a Népligetbe, hogy az ott meghúzódó szovjet harckocsikat felrobantsák.¹⁹ Ilyen kísérletről nem tudunk.

A nagy zsúfoltság miatt november 2-án egy körülbelül tizenöt fős részleg,²⁰ Juhász Imre²¹ vezetésével a Kisfaludy utca 6. sz. épületében is elfoglalt két lakást a II. illetve a IV. emeleten. A húsz év körüli Juhász Imre keménykezű, erélyes vezetőnek bizonyult: nem engedte a fosztogatást még az ÁVH-s lakásban sem.²² Állítólag nem tűrt ellentmondást, a csoport tagjai tartottak tőle.²³

Ezek a felkelők továbbra is járőröztek a környéken, ezenkívül a Kisfaludy–Kistáció utca sarkánál éjszakai őrszolgálatot tartottak.

14 Többek között Halász Mária és Korom Ilona vett részt a felkelők élelmiszer-ellátásában. Sok lakó úgy vallott, hogy Weinhardtné terrorttal fenyegette mindazokat, akik nem támogatják a felkelőket (FB 5569/57).

15 „Cyűrű Bélát a Köztársaság téren lőtték agyon október 27-én, mint fegyverest.” (Cyűrű András jkv. 1958. XII. 3., önvallomás XII. 4. FB 2844/75.) Cyűrű Rozália is lövési sérülést szenvedett vásárlás közben.

16 Szilveszterkor az egyik felkelő meg akarta köszönni Török doktornak, hogy megmentette az életét, de már nem találta őt meg, mert emigrált. (Weinhardtné jkv. 1957. VI. 9. FB 5569/57.)

17 Klenovszky tárgyalási jkv. 1957. VII. 24. FB 2134/57.

18 Propper Andor felismerési jkv. FB 2134/57, dátum nélkül és Joós Istvánné tk. 1958. XII. 1. FB 2844/75. Tóth Tibor főleg a IV. emeleten a lépcsőházban egy széken ülve teljesített szolgálatot: illetékteleneket nem engedett fel az V. emeletre.

19 Cyűrű Rozália jkv. 1956. XII. 28. FB 2134/57.

20 Gyűrű Rozália, Juhász Sándor, Weinhardt Vilmos, Szepesi, Bányai Csaba, Kerekes Mária, „Szöke”, „Dugó Józsi” Klenovszky, „Lajos” (újságíró), „Ica”. Belügyi adatok szerint „Dugót” a november 4-ei szovjet támadást követően száján találta egy lövedék. Rendőrségi jelentés FB 1957. V. 8. 2134/57.

21 Másik verzió szerint Juhász Szepesivel együtt irányította a részleget. (Szepesi állítása szerint nézeteltérése támadt Juhász Imrével, mert nem hagyta, hogy parancsolgasson neki.) Klenovszky szerint (jkv. 1957. IV. 13. FB 2134/57) pedig a „folyton részeg Jóska” volt az osztag vezetője. Minden valószínűség szerint azonban Juhász Imre irányította az itteni nemzetőröket. Juhász Sándor azt vallotta, hogy a felkelőket a rend fenntartásáért Juhász Imre komoly fizetés (1800 Ft) reményében hívta oda. (Juhász Sándor jkv. 1957. V. 21., tárgyalási jkv. FB 2134/57.) Juhász Imre Debrecenben lakott, a Georghiu-Dej Hajógyárban dolgozott lakatosként.

22 Itt lakott Arany Béla ÁVH-s hadnagy.

23 Weinhardt Vilmos jkv. 1957. IV. 20. Klenovszky és Juhász Sándor tárgyalási jkv. 1957. VII. 24. FB 2134/57.

November 2-án (vagy 3-án) a Baross–Szűz utca kereszteződésénél a Kisfaludy utcaiak gépjárművét ismeretlenek megtámadták, és a benne lévő két felkelőt, Kerekes Máriát („Kócos”) és „Szőkét” egy autóból lelőtték. Társaik a tettesek keresére indultak, de nem találták meg az orvlövészeket.²⁴

A KISFALUDY UTCAI „KÜLÖNLEGES CSOPORT”

Október 28-án Fánicsik György anyagellenőr a tűzszünet kihirdetése után jelentkezett a VIII. kerületi rendőrkapitányságon (Víg utca 36.), hogy részt vállaljon a rend fenntartásában. Timár István rendőrőrnagy és Ujvári József felkelő eligazítást tartott az önkénteseknek.²⁵ A rendőrök őt bízták meg egy nyolc-tíz fős csoport irányításával, mivel neki volt érettségije. Ezenkívül még négy-öt hasonló létszámú civil csoportot is felállítottak, majd a VIII. kerületet részekre „osztották”, és mindegyik egységnek meghatározták a működési területét. A fegyverek felvétele után kiállították igazolványukat. Szó volt a rendszeres anyagi juttatásról is.²⁶

Másnap Timár rendőrőrnagy egy megbízólevéllel is ellátta Fánicsikot, amellyel csoportja (köztük több sorkatona) az egész ország területén megállíthatott (esetleg lefoglalhatott) élelmiszer-, és más szállítmányokat.²⁷ Elhelyezésre a rendőrkapitányság épületében nem volt lehetőség, arról a csoportoknak kellett gondoskodni. Fánicsikék a járőrözési körzetükben a Kisfaludy utca 28/b-ben találtak bázishelyet.²⁸ Ugyanis az itteni házmesterné fia, Weinhardt Vilmos, aki Fánicsik súlyemelő sporttársa volt, behívta a fegyvereseket. (Weinhardt – ahogy már említettük – az épületben, az V. emeleten lévő Kasza-csoporthoz tartozott.) A két „alakulat” nem fuzionált, mivel Fánicsik ragaszkodott egy önálló csoport megalakításához. Kaszáék átengedték a jövevényeknek az addig konyhának és ebédlőnek használt Kézműipari Vállalat földszinti helyiségét.²⁹ A VIII. kerületi rendőrkapitánysággal mindvégig kapcsolatban maradván, Fánicsik („Vadászkalapos”) megkezdte az ún. „Különleges Csoport” szervezését. A környékről, de főleg Kasza János jóváhagyásával az ő köréből toborzott fiatalokat. Innen került át többek között Debrei István, akit parancsnok-helyettesnek jelölt ki, továbbá „Francia Robi” és „Bányász Laci”, majd november 1-jén Gyűrű András. Ekkoriban Koncz Tibor, a 14 éves hentesinas, majd Válik László honvéd tizedes is csatlakozott hozzájuk rajával. A katonák Pobjedájukat a csoport rendelkezésére bocsátották. Fánicsik három tűzfős rajt szervezett, amelynek vezetői Debrei, egy

24 Klenovszky jkv. 1956. XII. 25. FB 2134/57 és Gyűrű András önvallomása 1958. XII. 4. FB 2844/75. Gyűrű elmondása szerint „kijelölték őt és Bányász Lacit, hogy a közértnél sorbanállók ne csináljanak semmilyen zűrzavart. Ugyanis csak a járdán lehetett állni, mivel kerestek egy sötétszürke Pobjedát, amelyből lelőtték Kócost”. Más verzió szerint „Kócos”-t a szovjetek lőtték le november 4-ei támadásukat követően. (Tóth Tibor jkv. 1958. XI. 1. FB 2844/75.)

25 Timárt később a tömeg felelősségre vonta és leváltatta.

26 Fánicsik jkv. 1958. VI. 30., ügyészégi jkv. 1958. IX. 19., önvallomás 1959. I. 5. FB 2844/75. Fánicsik szerint a kapitányságon öt raj felállítását tervezték lehetőleg katonák, vagy legalábbis katonaviseltek részvételével.

27 E megbízólevélben Timár arra kérte a forradalmi bizottságokat, hogy támogassák az igazolvással rendelkező egyiséget. A dokumentumról csak nyomozati jegyzőkönyvekben találunk említést, pontos szövegét nem ismerjük, mert az iratot a szovjetek 1956. november 11–12-én Tatabányán elkobozták Fánicsiktól.

28 Fánicsik jkv. 1958. VI. 30., ügyészégi jkv. 1958. IX. 19., önvallomás 1959. I. 5. FB 2844/75. Egy másik ilyen egység a Baross utcai tanácsházában helyezkedett el, a harmadik a Rákóczi téri párházban. Ezekkel a csoportokkal Fánicsik a későbbiekben is (főleg telefonon keresztül) tartotta a kapcsolatot. A többi alakulatról egyelőre nincsenek adataink.

29 A konyhát a két csoport közösen rendezte be. Ágyakat a Kistextől és az Üllői úti tűzoltóságtól kaptak.

újpesti orosz tolmács és Válik voltak. A tizedes osztagát főleg a saját katonatársai alkották.³⁰ A rendőrkapitányságon Fánicsikéknak egy katonai tanácsadót is ígértek. Fánicsik egy Lakatos nevű főhadnaggyal, az egészségügyi részleg vezetőjével tartotta a kapcsolatot, aki csoportja felruházásában segített.³¹ Nem tudjuk, hogy a rendőrkapitányságról érkezett csapatból hányan maradtak Fánicsik mellett. A körülbelül 30 fős csoport többi tagjáról alig tudunk valamit.³² A fegyverszünet napjaiban nyilvánvalóan tovább duzzadt a csoport létszáma.

A két Kisfaludy utcai felkelőcsoport együttesen vett részt a Budapesti Pártbizottság székházának október 30-i ostromában. Az épületet főleg ÁVH-sok védtek, közülük többen sorkatonák.³³ Valószínűleg a szakadatlan lövéseket hallva, a Kisfaludy utcai parancsnokok riadóztatták a fegyvereseiket, és az állandó őrség kivételével – gépjárművekkel vagy gyalog – szinte valamennyien a Köztársaság térre siettek, és bekapcsolódtak a harcba. Bár a lövedékek mindkét félnek komoly veszteségeket okoztak, tudomásunk szerint a Kisfaludy utcaiak épségben kerültek ki a csatából. A védők a kora délutáni órákban kilátástalannak ítélték az ellenállást, és letették a fegyvert, miután az ő támogatásukra kiküldött öt honvédségi harckocsi tévedésből ellenük fordult, és tűz alá vette az épületet. Ezt követően a nagyszámú tömeg a felkelők egy részével több államvédelmistát és honvédtisztet meglincsel, ebben – a periratok szerint – Tóth Tibor és Gyűrű András is részt vett.

Keveset tudunk arról, hogy a Kisfaludy utcai „Különleges Csoport” milyen kapcsolatot létesített a környező fegyveresekkel. Nem sokkal a bázis kialakítása után Fánicsik összetűzésbe került a Práter utcai felkelők vezetőivel, mivel a „Vadászkalapos” a VIII. kerületi rendőrkapitányságon kapott igazolásával megszerezte a Honvédelmi Minisztérium által Práter utcai iskolába irányított fegyverküldeményt. A Práter utcaiak Fánicsikot átvitték a szálláshelyükre, de végül elengedték, amikor a nemzetőrség szervezésére hivatkozott.³⁴

Állítólag Antalóczi Sándor „Doki” rá akarta bírni Fánicsikot, hogy fuzionáljon a Corvin köziekkel, de ő ragaszkodott a Víg utcai kapitányság irányításához.³⁵ Más forrás szerint „Gyuri az irányítást a Corvinból kapta, ahol Iván Kovács volt a főparancsnok”.³⁶ A csekély számú és egymásnak ellentmondó adatok ismeretében az a legvalószínűbb, hogy a fegyverszüneti időszak második felétől a „Különleges Csoport” már erősebben kötődött a corvinista vezetéshez, mint a rendőrkapitánysághoz.

Hogy mitől lett „különleges” ez az egység, abban megoszlanak a források.³⁷ Más csoportokban (például a Práter utcaiaknál) a különleges részlegek feladata a Rákosi-rendszer bűnő-

30 Fánicsik önvallomása 1958. IV. 26. TH V–141 310. Konecz Tibort a Velik-rajba tagolták be, miként Tóth Jenő és

Tóth Lajos lőrinci lakosokat is. „Én a csoporton belül összekötő voltam. Gyuri [Fánicsik] ezt a beosztást adta, azaz, hogy kicsi vagyok, ezt a feladatot tudom ellátni.” (Konecz jkv. 56. XI. 11. Király Attila és tsai TH V–141319.)

31 Fánicsik jkv. 1958. VI. 30., ügyészségi jkv. IX. 19. FB 2844/75.

32 Gyűrű Rozália szerint Fekete István is a „különlegesek”-hez tartozott, aki később megsebesült. (Jkv. 1958. VI. 12., XI. 10. FB 2844/75.)

33 Ennek az eseménynek a részletes leírására itt nem térek ki.

34 Fánicsik jkv. 1958. VI. 30., ügyészségi jkv. 1958. IX. 19., önvallomás 1959. I. 5. FB 2844/75.

35 Fánicsik jkv. 1958. VI. 30. FB 2844/75.

36 Konecz Tibor jkv. 56. XI. 11. TH V–141 319. Egy belügyi összefoglaló szerint (TH O–16 801) a Práter utcai iskolából irányították a Fánicsik-csoportot.

37 Weinhardt Vilmos, Gyűrű Rozália és Konecz Tibor állítása szerint a Fánicsik-csoport főleg előállításokkal foglalkozott (Weinhardt jkv. 1958. VI. 10. és Gyűrű FB jkv. 1958. VI. 12. 2844/75, valamint Konecz Tibor jkv. 1956. XI. 11. TH V–141 319.) Gyűrű Rozália egyébként „kémelhárítók”-nak is nevezi a csoportot. Konecz úgy vallott, hogy a csoport 17–18 ÁVH-st fogott el és szállított a parancsnokságra. Debrei István szerint hajtottak végre ház-

seinek kézre kerítése volt. A Kisfaludy utcai „különlegesek” a rendelkezésünkre álló adatok többsége szerint legfeljebb csak elvétve hajtottak végre házkutatásokat, előállításokat. A „nem különleges” Kasza-csoport lényegesen több ÁVH-sok elleni akciót indított. Fánicsik megfogalmazása szerint egységének az volt a feladata, hogy a Baross, a Kisfaludy, a Víg utca és a József körút körzetében összeszedje a fegyvereket, és védje a társadalmi tulajdont.³⁸ Mindez valószínűnek tűnik, mivel a résztvevők és szemtanúk abban egyetértenek, hogy a parancsnok fő feladatának a rend fenntartását tekintette. Megszervezte az őrséget, és lényegesen nagyobb fegyelmet követelt meg, mint általában más felkelővezetők. Mindenfajta fosztogatás ellen erélyesen lépett fel. A fiatalkorúaktól, az illetéktelenektől elkoboztatta a fegyvert. Bevezette a 9 órai takarodót, éjjel nem lehetett elmenni.³⁹ Italt a bázisra senki sem vihetett be, és megtiltotta azt is, hogy nők tagjai lehessenek a csoportjának.⁴⁰ Feltétel volt a büntetlen előélet is (személyi igazolvánnyal nem rendelkezők szintén nem csatlakozhattak hozzájuk).⁴¹ Fánicsik szigora és ordítózó stílusa⁴² miatt nem volt népszerű, de nyíltan nem lázadtak fel ellene. Az elintézni való ügyeket ritkán bízta másra, minden felmerülő problémának egyedül akart utánajárni, még azután is, hogy november 2-án torokgyulladását kapott, és állandó hőemelkedése volt.

Sokak szerint a Fánicsik-csoport azért volt különleges, mert tagjai lényegesen jobb fegyvereket, felszerelést és ellátást mondhattak magukénak, mint általában a többiek, valamint a nemzetőrségi igazolványuk mellett saját (kék színű, „K” jelzésű bélyegzővel ellátott) igazolvánnyal is rendelkeztek.⁴³ Tóth Tibor „Őrségi Részleg”-ként és „Különleges Csoport”-ként különböztette meg a két Kisfaludy utcai osztagot.⁴⁴ Ezt úgy kell értelmeznünk, hogy a Kasza-csoport a biztonság érdekében őrszemeket állított fel bizonyos stratégiai pontokra, míg a „különlegesek” inkább járőrszolgálatot láttak el, és – mivel kapcsolatban álltak a kerületi rend-

kutatásokat, de csak az illetéktelen kezekben lévő fegyverek begyűjtése céljából. (Debreci jkv. 1957. X. 7. FB 2844/75.)

38 Fánicsik tárgyalási jkv. 1959. VI. 21. FB 2844/75.

39 Debreci FB jkv. 1957. III. 8, X. 7., 1958. II. 7., 11. FB 2844/75.

40 Ennek ellenére több visszaemlékező szerint a csoporthoz tartozott Fánicsik gépirónője, Simon Mária is.

41 Fánicsik tárgyalási jkv. 1959. V. 21. FB 2844/75.

42 Fánicsik gyermekkorától (a bombázások miatt) idegbetegségben szenvedett, erről igazolással is rendelkezett. Betegségének látható jelei (arcizomrágás) is voltak.

43 Weinhardt Vilmos jkv. 1958. VI. 10. és Tóth Tibor felismerési jkv. 1958. X. 15., Tóth-Fánicsik szembesítési jkv. 1958. XI. 1. FB 2844/75. (Fánicsik a szembesítéskor tagadta, hogy külön igazolványuk lett volna.) Klenovszky István jkv. 1958. VI. 10. FB 2844/75. Klenovszky szerint október 30–31-én egy tehergépkocsira való fegyverrakományt kaptak Fánicsikék, amelyből a „különlegesek” parancsoka juttatott a Kasza-csoportnak is. Fánicsikékhez csak igazolvány felmutatásával lehetett bejutni, de egyébként is nagyon elzárkóztak, mondhatni titkolóztak mások előtt. (Az ajtójuk elé őrt állítottak.) Ugyanebben a vallomásban Klenovszky arról is említést tett, hogy a Gyorskocsi utcában 1957-ben egy fogdába zárták Fánicsikkal, aki még kérésére sem beszélt a „Különleges Csoport” „küldetéséről”. Propper Andor tk. 1958. VI. 14. FB 2844/75 (Propper és Klenovszky szerint Fánicsikék lekonzervált állapotban érkező fegyverszállítmányhoz jutottak, amely géppuskát is tartalmazott). Cyűrű Rozália jkv. 1958. X. 13. FB 2844/75. Cyűrű Rozália szerint Fánicsikék egy teherautóval is rendelkeztek, és mint „kémelhárító osztag” vidékre is mentek. Fánicsik viszont azt vallotta, hogy két tehergépjárműük is volt ugyan, de ezeket Márton András ezredestől kapták, hogy a fálvából élelmiszert szállíthassanak. (Fánicsik jkv. 1958. VI. 30., ügyészségi jkv. 1958. IX. 19., önvallomás 1959. I. 5. FB 2844/75.) Ez utóbbi verziót Debreci megerősíti (jkv. 1957. III. 8., X. 7., 1958. II. 7., 11. FB 2844/75).

44 Tóth Tibor jkv. 1958. XI. 1. FB 2844/75.

őrökkel (sőt, Fánicsik valószínűleg a Víg utcai kapitányság forradalmi vezetőit előljáróinak tartotta) – gyakran segélyhívásra érkeztek.

November 2-án éjjel telefonon mozgósították őket, mivel a Rákóczi téri (Rákóczi tér 2., MDP-helyiség) katonákból álló nemzetőri egység nem tudta féken tartani a velük közös emeleten lévő kerületi vagányokat. Fánicsikék a honvédek segítségével körülbelül egytucatnyi duhajkodó fiatal fegyvereztek le és a Práter utcai fogdájába vitték őket.⁴⁵ A VIII. kerületi Szerelőipari Vállalat fegyveres védelmét szintén a „Különleges Csoport” vállalta az ott dolgozók kérésére, ahogy azt is, hogy az Osztrák Követség épületéből burgonyát szállítanak, és szétosztják a lakosságnak.⁴⁶

Mivel a környéken több fegyveres csoport tevékenykedett, biztonsági okokból kötélkordont húztak a Nap utcában. Ennek a kordonnak a Kisfaludy utcai részét az itteni nemzetőrök őrizték, belülré csak a lakókat engedték be, és azokat, akik tudták a jelszót.⁴⁷

November 2-án az összes corvinista egység parancsnokainak a Práter utcai iskolában tartott értekezletére Fánicsik is meghívást kapott. Késétt, de kimentette magát Pongrátz Gergely főparancsnok előtt azzal, hogy fosztogatókat állított elő a bázisán. Négy vétkest át is adott a Práter utcai fogdának. Az értekezleten kiosztották a vitás alparancsnoki tisztségeket, másokat pedig – így Fánicsikot is – megerősítettek pozíciójukban.⁴⁸

Állítólag Fánicsik 3-án este bejelentette, hogy el kell hagyni a Kisfaludy utcai épületet, mert a szovjetek bemérték, és aknatámadás fenyegeti.⁴⁹

A SZOVJET TÁMADÁS

November 4-én hajnalban az őrség riasztotta a Kisfaludy utcai nemzetőröket. Nagy zűrzavar támadt, a lakók a pincébe húzódtak, velük tartott egy-két fegyveres is, akik rádiót hallgattak.⁵⁰

Fánicsik a néhány nappal korábban behozott teherautónyi fegyvert kiosztotta a fegyverszünet alatt felduzzadt csoportjának, és parancsot adott a fegyveres ellenállásra. (A ház előtt állt egy kerek „Maximka”, ezenkívül golyószórókkal, géppisztolyokkal, kukoricagránátokkal voltak felszerelve.) A házban őrség vigyázott arra, hogy a lakók bemenjenek a harcok ideje alatt a lakásokba. Az összes emeleten az ablakoknál lőállást foglaltak el. A harcok részleteiről nincsenek megbízható forrásaink, állítólag az épületben lévő felkelők dél körül felrobbantottak egy szovjet lőszeres gépjárművet.⁵¹ Az egyik lakó szerint a felkelők az ágyújukat a Baross utca felé irányították, s használták a tűzharcban, de miután a ház belövést kapott, nem lőttek vele, és a szovjetek odaérve birtokba vették. A felkelők kézfegyverekkel folytatták a harcot.⁵² A „Különleges Csoport” 4-én este 20 óra körül abbahagyta az ellenállást, és az át-

45 Fánicsik jkv. 1958. VI. 30., ügyészségi jkv. 1958. IX.19., önvallomás 1959. I. 5. és Debrei jkv. 1957. III. 8., X. 7., 1958. II. 7., 11. FB 2844/75. Fánicsik és Debrei valószínűleg tartotta, hogy másnap ismét felfegyverezték a vagányokat. A tárgyaláson (1959. V. 21.) azt vallották, hogy a Rákóczi téren ezek a fiatalok verekedést akartak provokálni a csoporttal, de néhány pofonnal észhez térítették őket.

46 Debrei jkv. 1957. III. 8., X. 7., 1958. II. 7., 11. FB 2844/75.

47 Cyűrű András jkv. 1958. XII. 3., önvallomás XII. 4. FB 2844/75.

48 László Béla György tk. 1958. VI. 26. és Antal Gyuláné tk. 1958. VI. 13. FB 2844/75.

49 Debrei jkv. 1958. II. 11. FB 2844/75.

50 Weinhardtné tk. 1958. X. 30. FB 2844/75.

51 Weinhardt Vilmos jkv. 1956. XII. 27., ügyészségi jkv. 1957. II. 6. FB 2134/57.

52 Bernáth Antal tk. 1958. VI. 14. FB 2844/75.

tört falú pincéken keresztül (a Nap utcában léptek ki az utcára) a VIII. kerületi rendőrkapitányság épületéhez indultak.⁵³

A Kasza-csoport Kisfaludy utca 6. számú épületben lévő részlegéhez 4-én 5.30-kor a központi bázisukról harci utasítással egy futár érkezett. Fél órával később Juhász Imre vezetésével az osztag a Mária utca és a Üllői út kereszteződéséhez vonult, ahol a déli órákig csatázott a szovjetekkel.⁵⁴ Weinhardt előkészítette a Molotov-koktélokot, Juhász Imre és „Dugó Jóska” ledobta. Géppisztollyal is lőttek a páncélosokra. Velük harcolt Juhász Sándor, valamint Weinhardt két gyáli barátja, Salamon Kálmán és Lajos.⁵⁵ Délután a Baross utcai sportpályánál lévő házból vették célba a körúton haladó páncélosokat. (A szemben lévő épületből egy géppuskát is szereztek.)⁵⁶ Sötétedéskor a Kisfaludy utcai 6. sz. bázisukra tértek vissza (amely sokkal védettebbnek bizonyult, mint a csoport fő bázishelye) a gyáliak kivételével.

A csoport többi tagja Kasza vezetésével a „Különleges Csoport” két nemzetőrével, Gyűrű Andrással, valamint „Bányász Laci”-val kiegészülve, a Fánccsikék helyén, a bázishelyükről,⁵⁷ valamint Práter–Kisfaludy utca kereszteződésénél, az egyik I. emeleti lakásból vették fel a harcot.⁵⁸ Itt a szovjetek két ágyúkezelőt is kilőttek,⁵⁹ majd a Kisfaludy utca 28/b épületének sarkát eltalálta egy akna. A közelben lévő felkelők gépjárművel akartak elmenekülni, de a kocsit is szétlőtték. Szerencséjükre személyes sérülés ekkor nem történt.

Egy 14 fős részleg a Nap utca 10-et foglalta el (a kapu zárva volt), és a ház lakóit a pincébe küldték.⁶⁰

A környéken lévő többi jelentős fegyveres csoport tagjainak többsége – a Vajdahunyad utcaiak kivételével – ekkorra már a Víg utcai rendőrkapitányság épületébe, vagy a Jázmin utcai iskolába menekült. Kaszáék a harcok közepette konstatálták, hogy magukra maradtak: „November 4-én eltűnt a Corvin köz, a Práter utcai, a Kilián laktanyai parancsnokság. Csak a mi parancsnokságunk, a Kisfaludy utcai parancsnokság tartotta magát.”⁶¹

Másnap a Juhász-részleg a Baross utca–Nagykörút kereszteződésénél folytatta az ellenálást. Ők minden esetben csoportosan együtt vettek részt a harcokban, nem volt senkinek sem egyéni feladata. Juhász Imre parancsnok mindvégig nagyon betartatta a fegyelmet.⁶² Szorongatott helyzetükben Gyűrű András és „Bányász Laci” vállalkozott arra, hogy a Tanácsházára megy segítségért. Ám az itt tartózkodó magyar katonák már a tűzveszély miatt nem engedték

53 Gyűrű Rozália jkv. 1958. VI. 12., X. 13.; Propper Andor tk. 1958. VI. 14.; Debrei jkv. 1959. I. 15. FB 2844/75.

54 Weinhardt Vilmos jkv. 1958. XI. 18. FB 2844/75; Juhász Sándor jkv. 1957. IV. 20., V. 21., FB 2134/57, jkv. 1958. XI. 18. FB 2844/75.

55 Weinhardt Vilmos jkv. 1956. XII. 27., ügyészségi jkv. 1957. II. 6. FB 2134/57.

56 Uo.

57 Bernáth Antal tk. 1958. X. 31.; Korom Ilona tk. 1958. X. 31. FB 2844/75.

58 Klenovszky tárgyalási jkv. 1957. VII. 24. FB 2134/57.

59 Juhász Sándor jkv. 1957. XI. 18.; Bernáth Antal tk. 1958. X. 31. FB 2844/75. A Corvin közti Mesz Jánost („Falábú”) is halálos lövés érte. Lehetséges, hogy Juhász és Bernáth Meszre utaltak.

60 Farkas Lajos tk. 1957. III. 21. TH V–141310. Farkas szerint a jövevények halállal fenyegetőztek, ha párttitkárt vagy kommunisztát találnak.

61 Klenovszky jkv. 1957. VII. 24. FB 2134/57.

62 Később a Szabad Nép székházánál szereztek egy bányászbust (Juhász Imre és Sándor, „Hagymás”, „Jóska”, Weinhardt), amivel páncéltörő löszert szállítottak a Práter–Kisfaludy utca kereszteződésénél lévő páncéltörőhöz (egy ízben kigyulladt a gépkocsiban a lösz, amit sikerült eloltani). Ezután a Szigetvári utcában foglaltak el lőállást. A harc közben azonban a szovjetek körülvették őket, ezért a járművet otthagya visszamenekültek. Juhász Sándor jkv. 1957. IV. 15.; Weinhardt Vilmos jkv. 1956. XII. 27., ügyészségi jkv. 1957. II. 6., jkv. IV. 20. FB 2134/57.

vissza őket, le kellett menniük a pincébe. Dél felé azonban a szovjetek megszállták az épületet és a két felkelő a fogságukba esett.⁶³

AZ „ÁRULÓ”

Juhász Imre és Sándor, Klenovszky, Weinhardt és „Jóska” 6-án reggel a Kisfaludy utcai parancsnokságra indult, hogy leszámoljon az ott tartózkodó – nem tudjuk, okkal vagy ok nélkül – árulónak vélt 17 éves Farkas Árpáddal („Beszkártos”). Az volt ellene a gyanú, hogy telefonon tájékoztatja a szovjeteket a felkelők hollétéről.⁶⁴ Egy másik verzió szerint, amikor Farkas egy ízben őrségfelvezető volt, a vele elindult felkelőtársai eltűntek, és ezért Kasza János parancsnok elrendelte a lefogását.⁶⁵

A Juhász-osztag tartva tőle, óvatosan közelítve, a pincében megtalálta Farkast⁶⁶ és Klenovszky valamint Juhász Imre több pisztolylövéssel beelődte.⁶⁷ A lövedékek Farkas gyomortájékát érték. Még maradt annyi ereje, hogy felmenjen (eközben Tóth Tibor állítólag „kíméletből” le akarta lőni, de a többiek lebeszéltek erről), azonban a konyhahelyiségben összeesett. Weinhardt Vilmos és Juhász Sándor kézfogással gratuláltak társaiknak, hogy leszámoltak az árulóval. Némi tétovázás után Weinhardtné és a házban lakó Török Ferenc orvos javaslatára Klenovszky két társával az asztalra fektették, az orvos bekötözte. Eközben Farkas Klenovszkyra nézett, akinek az volt a benyomása, hogy felismeri (állítólag már 1955-től ismerték egymást a hírhedt Ilkovichs kocsmából), majd a sebesült meg is szólalt: „Kockás, ártatlanul lőttetek agyon, mert nem vagyok áruló”.⁶⁸ Juhász Imre ezt hallván, haragosan ráförmedt: „hallgass, mert áruló voltál!”⁶⁹ Török dr. Tóth László gyermekorvos segítségével megoperálta, ám nem tudták megmenteni, a „Beszkártos” két óra múlva meghalt.⁷⁰ Nincs semmilyen megbízható adatunk Farkas Árpád „ártatlanságára” vagy „vétkességére” vonatkozóan.

E tragikus esemény után Juhászek a környéken ismét harcba szálltak a szovjetekkel, de nem sokkal később a nyomasztó túlerővel szemben tizenöten a Harminkettesek terén lévő épületekbe vonultak (feltételezhetően itt is folytatták a küzdelmet). A csoport tagjai másnapig tartottak ki,⁷¹ 7-én reggel letették a fegyvereket, amelyeket a szovjet katonák később el-

63 Cyűrű András jkv. 1958. XII. 14. FB 2844/75 és Klenovszky jkv. 1956. XII. 25. FB 2134/1957.

64 Régeni János tk. 1957. III. 6. és Cyűrű Rozália jkv. 1956. XII. 28. FB 2134/57.

65 Klenovszky tárgyalási jkv. 1957. VII. 24. és Cyűrű Rozália jkv. 1956. XII. 28. FB 2134/57.

66 Az óvóhely (ahol a lakók tartózkodtak) melletti, ajtóval elválasztott helyiségben lőtték meg.

67 Több forrás szerint „Jóska” is elsütötte fegyverét.

68 Klenovszky jkv. 1956. XII. 25. FB 2134/57.

69 Juhász Sándor jkv. 1957. III. 22. FB 2134/57.

70 Erről az eseményről viszonylag sok forrásunk van. (Például Régeni János tk. 1957. I. 18., III. 6.; Klenovszky jkv. 1957. I. 16., IV. 13. Weinhardt Vilmos jkv. 1956. XII. 27., jkv. 1957. II. 6., FB 2134/57, Weinhardt Vilmos jkv. 1958. VI. 10. Juhász Sándor jkv. XI. 18., I. 18. FB 2844/75.) Weinhardt Jánosné így emlékezett vissza Farkas Árpád utolsó óráiról: Miután odaszólt Klenovszkyéknak, hogy „Ne lőjetek agyon, nem vagyok áruló”, több fiatal fiú, a „Pólyás Hadsereg” kiabált: „Colyót neki”. Farkas a lövések után, „kínjában kért, hogy fogjam meg a kezét, és megfogtam. Borzasztóan reszketett (betakartam kabáttal), én pedig, mivel előzőleg rosszul voltam, bevettem két szevenált, amitől mind álmosabb lettem. Végül összetoltam két ládát, és ülve elaludtam. Mire felébredtem, már nem élt.” (Weinhardtné jkv. 1957. VI. 9. FB 5569/57.)

71 Ekkoriban az osztagon belül is a demoralizáltság jelei mutatkoztak. „Jóska” Cyűrű Rozália felé lőtt egy sorozatot, mert állítólag ellopta a táskáját. (Szepesi Ferenc jkv. 1957. IV. 25., Cyűrű Rozália jkv. 1957. IV. 15.,

szállítottak. Ezen a napon Weinhardt Vilmost meglőtték. Miközben két sérült fiataalt bevitt a kapu alá, akik mell-, illetve váll-lövést kaptak, őt is eltalálták a karján. Kórházba szállítás után többször megműtötték, alkarcsontját elvesztette.⁷² Az itteni csoportból Hornyák Károly és „Hagymás” is megsebesült.

A Nap utcai osztag szintén 7-éig harcolt. Közülük Wrenn József nevű felkelő halálos sebet kapott. Hárman szenvedtek sérülést, az egyiküket saját társának benzinespalackja sebesítette meg. A ház sarkánál lelte halálát egy szovjet katona is.⁷³

A Kisfaludy utcai harcok következményeként a szemtanúk 6-8 halotról számoltak be (a már korábban említettekén kívül), az elesettek között volt 2-3 szovjet katona is.⁷⁴ Körülbelül egy tucatnyi ház kapott súlyos belövést, több lakás teljesen megsemmisült.⁷⁵

EPILOGUS

Több felkelő a szovjetek fogságába esett. Arról korábban már volt szó, hogy Gyűrű András és „Bányász Laci” miként került a megszállók kezére. 5-én dél körül másokkal együtt bekísérték őket a Horváth Mihály téri templomba, három nap múlva páncélautón és vonaton elindították őket a Szovjetunióba, húsznapos fogság után, november 26-án szállították haza őket.⁷⁶ Kasza János parancsnokot – aki a Baross utcában harcolt – szintén elhurcolták a szovjetek, további sorsa ismeretlen.⁷⁷

Tóth Tibor a Rákóczi téren folytatta a harcot, amíg meg nem sebesült, olyan súlyosan, hogy a kórházban amputálni kellett az egyik lábát.

A Víg utcába menekült „különlegesek” közül csak Fánicsikot és Debreit tudjuk azonosítani. Fánicsik november 5–6-án átvette Pongráz Gergelytől a „Corvin ezred” főparancsnokságát, majd 6-án este a mintegy 300 főnyi corvinista élén megindult nyugat felé, ám 9-én Tárjánál szovjet páncélosok szétszórták az egységüket. Másnap Fánicsikot, Debreit 12 társukkal Környénéll bekerítették a szovjet–magyar csapatok. A felkelőparancsnok azonban még ekkor sem adta meg magát, de a harcban átlőtték az egyik lábát. A kórházi kezelés után a szovjetek őrizetébe, Debrei pedig a debreceni megyei börtönbe került.

Klenovszky jkv. 1957. IV. 13. FB 2134/57.) Szepesi szerint Klenovszkyt is le akarta lőni, mert sok értéket elvitt a lakóktól. (Jkv. 1957. IV. 25. FB 2134/57.)

72 Weinhardt Vilmos jkv. 1956. XII. 27., jkv. 1957. II. 6. FB 2134/57.

73 Farkas Lajos tk. 1957. III. 21. TH V–141 310.

74 Korom Ilona tk. 1958. X. 31., Bernáth Antal tk. 1958. X. 31., FB Propper Andor felismerési jkv. keltezés nélkül. FB 2844/75.

75 Propper Andor 1958. VI. 14. FB 2844/75. A felkelők egy része még napokig a házban maradt, segítette a rendet helyreállítani. 13-a körül találtak a Corvin közti Ujfalussyval, akinél ott volt a Corvin köz Forradalmi Parancsnokságának a kör alakú bélyegzője, amelyet derekára kötve madzagon lógatott a nadrágja szárában. Felajánlotta a segítségét arra az esetre, ha pezsétre van szükségük. A következő napokban Klenovszky és Ujfalussy a pincében raktározott nagy mennyiségű ételt osztogatta a lakóknak. (Gyűrű Rozália jkv. 1957. II. 9., Klenovszky jkv. 1957. II. 6. FB 2134/57.)

76 Gyűrű András jkv. 1958. XII. 3., 14., önvalomás XII. 4., Gyűrű Béláné jkv. 58. XII.10. FB 2844/75.

77 Az egyik verzió szerint Kaszát Gyűrű Andrással fogták el szovjetek a Harmincettesek terén. Ezt állítólag Gyűrű András mondta Klenovszkynak. (Klenovszky jkv. 1957. IV. 13. FB 2134/57.) Egyelőre csak egy lakonikus rendőrségi közlemény áll rendelkezésünkre a Kisfaludy utcai parancsnok sorsáról: „Kasza Jánost a szovjet szervek letartóztatták.” (Jelentés 1957. V. 8. Harsányi Zoltán rny. szds. FB 2134/57.) Egy másik verzió szerint „Hagymás”-t is elfogták, de neki sikerült megszöknie (Gyűrű Rozália jkv. 1957. IV. 15. FB 2134/57.) Egy bel-

Ezután már beindult a kádári megtorló gépezet. Az év végéig letartóztatták a Kasza-csoport három tagját, majd 1957 elején további kettőt. 1958. április 24-én Pék Sándor tanácsa Klenovszky Istvánt halálra, Weinhardt Vilmos 8, Juhász Sándort 7, Gyűrű Rozáliát 2 évre ítélte. A Cieslár Viktor-vezette II. fokú bíróság október 2-án mindössze Gyűrű büntetését mérsékelte 8 hónappal. Klenovszkyn 1958. október 4-én végrehajtották az ítéletet. Szepesi Ferenc ügyét már az első fokú bíróság elkülönítette, őrá 1959 szeptemberében 5 éves börtönbüntetést szabtak, de fél év múlva egyéni kegyelemmel szabadult.⁷⁸ Weinhardtot és Juhász Sándort a nagy amnesztia idején engedték ki.

A Kisfaludy utcaiak másik négyfős csoportját egy kilencfőnyi „pót Köztársaság téri”-perben szerepeltették.⁷⁹ A Tütsek-tanács 1959 augusztusában Fánicsik Györgyöt, Tóth Tibort, Debrei Istvánt halálra, Gyűrű Andrást életfogytiglanig tartó börtönbüntetésre ítélte. (A többi öt volt VII. kerületi és corvinista felkelő közül még négyen kapták a legsúlyosabb büntetést.) 1959. december 18-án a Borbély-tanács Debrei ítéletét életfogytiglanra változtatta. Tóth Tibort négy nappal később, Fánicsikot 1960. január 3-án végezték ki. Nem tudjuk, hogy Debrei és Gyűrű meddig raboskodott.

A Kisfaludy utcaiak közül Lázár Viktort Simor Pál tanácsa 1959 áprilisában jogerősen két évre, Weinhardt Jánosnét Lakatos Imre tanácsa 1958 augusztusában jogerősen fél évre ítélte.

A fiatal Bányai Csabát már 1956. november 8-án őrizetbe vették és kihallgatták, majd szabadon engedték. Később már hiába próbálták beidézni, mivel még novemberben szüleivel együtt „Nyugatra szökött”.⁸⁰ Koncz Tibort is elfogták, de a 14–15 éves fiú ellen nem kezdeményeztek eljárást. Simon Máriát 1957 elején, Faith Mártát 1958 júliusában internálták. Simont két hónap múlva kiengedték, de kitiltották Budapest és Pest megye területéről, és rendőri megfigyelés alá helyezték.

A Kisfaludy utcaiak egy része még 1956 november–decemberében emigrált, köztük a már említett Bányai Csabán kívül Juhász Imre, Török Ferenc dr. „Francia Robi” és valószínűleg „Bányász Laci”. További sorsukról semmit sem tudunk.

ügyi összefoglaló (TH O–16 801) is arról számol be, hogy számos civil harcost fogtak el a Horváth Mihály téren, akiket néhány nap múlva a Szovjetunióba deportáltak.

78 TH V–167 098. Szepesi 1956. november 15-én érkezett Bécsbe, és 1957. április 17-ig, a letartóztatásáig négy-szer átjött Magyarországra, hogy társaival alkalmanként 5–7 személyt, csomagokat és képeket csempésszen át a határon. A negyedik alkalommal elkapták a határon. (Szepesi Ferenc jkv. 1957. IV. 25. FB 2134/57.)

79 A „fő Köztársaság téri-per”: Galgóczi Zoltán és hét társának pere 1958-ban, amikor hét halálos ítélet született.

80 Rendőrségi határozat 1957. IV. 25. FB 2134/57.

PETER I. HIDAS

KANADA ÉS A MAGYAR ZSIDÓ MENEKÜLTEK, 1956–1957

A MENEKÜLTEK ELSŐ ÁLLOMÁSA: AUSZTRIA

Az első zsidó menekültek még a forradalom alatt a határ menti városokból, Csornáról, Kapuvárról, később Sopronból és Győrből érkeztek Ausztriába. A kisebb településekről általában az egész zsidó közösség útra kelt: tagjaik féltek attól, hogy a tömegmegmozdulások esetleg zsidóellenességbe fordulnak, ezért már a harcok első szakaszában elhagyták otthonaikat. A budapesti menekültek között számos zsidó volt: az emigrációt választó zsidók zöme közülük került ki. A bécsi Kultusgemeinde (zsidó hitközség) külön irodát nyitott, ahol nyilvántartásba vették a Magyarországról érkezőket, majd a HIAS (Hebrew Immigrant Aid Society – Zsidó Kivándorlókat Segélyező Társaság)¹ intézte továbbutazásukat, kivéve azokat, akik Izraelben kívántak letelepedni. A felmerülő költségeket az AJDC (American Joint Distribution Committee – Amerikai Egyesített Elosztó Bizottság), valamint szerényebb mértékben maga a Kultusgemeinde fedezte. A menekültek felruházásáról az USEP (United States Escapee Program – Egyesült Államok Menekült Programja) gondoskodott: a költségek 80%-át fizette. A Caritas² 100 ezer schillinget juttatott a Kultusgemeinének a zsidó menekültek különleges igényeinek kielégítésére. Azok nevét, akik Izraelben szerettek volna letelepedni, jelentették a Zsidó Ügynökségnek.³

Két busz állt állandóan az AJDC rendelkezésére. Ezek egy telefonhívásra a határra robottak, és az érkezőket Bécsbe szállították. Az első menekültek királyi fogadtatásban részesültek. Egy teljes öltözet ruhát választhattak ki maguknak az áruházban (például egy férfi menekült egy télikabátot, egy öltönyt, két inget, két váltás fehérneműt, két pár zoknit és két pár cipőt kapott), majd kényelmes bécsi szállodákban szállásolták el őket. A menekültek számának növekedésével azonban hanyatlott az ellátás minősége. Az AJDC arra kényszerült, hogy

1 Ez a szervezet gondoskodott az új hazában való letelepedésig a zsidó menekültekről és kivándorlókról. A HIAS Európában és az Egyesült Államokban egyaránt segítséget nyújtott a kivándorolni szándékozóknak: munkatársai tanácsokat adtak a letelepedéssel kapcsolatban, fogadták a kivándorlókat, foglalkoztak családjegyzéssel, letelepedési kérelmek és egyéb iratok beszerzésével, közbenjártak a konzuli szerveknél a politikai menedékjog megszerzéséhez szükséges teendőik elintézésében stb, vagyis a HIAS közvetítő szerepet vállalt a közösségek tagjai és a hatóságok között. Kanadai megfelelője a JIAS.

2 Rászorultak szociális segélyezésével foglalkozó katolikus szervezet.

3 Az 1956 és 1960 közötti időszakban 2150 zsidó hagyta el Magyarországot és telepedett le Izraelben. Lásd National Archives of Canada (NAC), külügyi iratok, RG 25, 1803–1984, 86–87, 336, Volume 160, File 5475-EA-S-40: Az Egyesült Államok Menekültügyi Főfelügyelete Statisztikai Osztályának jelentése.

4 Canadian Jewish Congress (CJC), Box 70, File 636: Hungarian Refugees 1956.

a drága hotelszobákból két zsidó táborba, Bad Kreutzenbe és Korneubergbe, költöztesse át vendégeit. Az ortodoxokat a bécsi Hotel Continentalba vitték.⁴

A zsidóság helyi szervezetei nem voltak felkészülve a folyamatos exodusra: a Zsidó Ügy-
nökségnek alig volt alkalmazottja, és magyarul is csak kevesen tudtak. Az irodák szűkösége
és a várótermek zsúfoltsága további nehézségeket okozott. Végül is a Kultusgemeinde, az
AJDC, a Zsidó Ügynökség és a HIAS vezetői egy közös válságstábot állítottak fel.⁵ Az Egye-
sült HIAS Szolgálat európai irodáiból minden szabad munkaerőt Bécsbe koncentráltak. Né-
hány nap alatt megháromszorozták az ausztriai létszámot. A bécsi irodán belül magyar rész-
leget állítottak fel, de újra kinyitották salzburgi irodájukat is. Napi tizenkét–tizenhárom
órányi munkával a hét minden napján, nagy nehezen sikerült rendezni a helyzetet.⁶

KANADAI MENTÉSI PRÓBÁLKOZÁSOK

1956 novemberének végén a kevéssel korábban alakult montreali Kanadai Menekítő Bizott-
ság Bécsbe küldte S. Unsorfer rabbit azzal a feladattal, hogy a menekültek érdekében kap-
csolódjon be az ott tevékenykedő amerikai zsidó szervezetek munkájába.⁷ A torontói zsidók
is szerveztek egy bizottságot a magyarországi zsidók kimentésére. Nem csupán a már Auszt-
riában levőket akarták felkarolni, hanem azt tervezték, hogy zsidókat csempészenek át a hatá-
ron. 1956 novemberében harminc Ausztriába mentett zsidóért fejenként háromezer dollárt
fizettek a hivatásos embercsempészeknek.⁸

November 24-én a torontói Beth Hillel Kongregációból mintegy kétszázötvenen találkoztak
Samuel Levine-nel, a CJC képviselőjével. Levine megígérte, hogy a JIAS-on keresztül segílye-
ket fognak kiutalni, ugyanakkor kijelentette, hogy a „Kongresszus valószínűleg nem tud pénzt
fordítani arra, hogy titkos csatornákon zsidókat mentsenek ki Magyarországról.”⁹ Eli
Reichmann, a torontói zsidó közösség egyik ismert vezetője kapcsolatba lépett a montreali ma-
gyarokkal, akik létrehozta egy menekülteket segítő bizottságot. A Kanadai Zsidó Kongresszus
(Canadian Jewish Congress, CJC) azonban nem volt hajlandó együttműködni a kanadai zsidó-
magyarokkal. Jó szándékú dilettánsoknak tartották őket, naiv balekoknak, egykori társadalmi
rangjuk visszaszerzésére törekvő lecsúszott kereskedőknek.¹⁰ A CJC a Magyar–Zsidó Toron-
tói Csoporttal sem állt szóba. 1956. december 5-én a CJC arról tájékoztatta a Kanadai Magyar
Segélyalapot, hogy a kongresszus pénzalapjához nem lehet hozzányúlni, de kérni fogják tagja-
ikat, hogy fizessenek be a segélyalapba.¹¹ A CJC a magyarok egyik tisztségviselőjéről úgy tud-
ta, hogy az illető Magyarországon a háború alatt aktív fasiszta volt. A CJC két informátora sze-
rint a torontói magyar közösség alapvetően fasiszta beállítottságú volt, liberálisok csak elvétve
találhatók közöttük. Így a torontói magyar zsidók a CJC támogatását nélkülözve gyűjtöttek

5 CJC, World Jewish Congress, Political Department, London, Jewish Immigration and Aid Society (JIAS),
Archives, Montreal, CA, Hungarian Refugees 1956, 02068, November–December 1956: (a továbbiakban CJC,
JIAS Arch.) A. L. Easterman és Dr. S. Roth: Zsidó közösség Magyarországon. Jelentés a Bécsben végzett felmé-
résről.

6 CJC, JIAS, Arch. Louis D. Horwitz, Egyesült HIAS Szolgálat, Párizs, Európai Központ a helyi irodáknak és
együttműködő bizottságoknak, 1956. december 28.

7 CJC, Box 70, File 636: Hungarian Refugees 1956: 1956. november 28.

8 CJC, JIAS, Arch. Telefonbeszélgetés Unsorfer rabbival, 1956. november 23.

9 CJC, JIAS, Arch. Samuel Levine Saul Hayesnak, 1956. november 26.

10 CJC, JIAS, Arch. Lappin H. Max Swartznak, elnök, UJRA, 1956. november 29.

11 CJC, JIAS, Arch.

pénzt, majd eljuttatták azt a Vöröskereszthez. A CJC-t megkerülve mintegy tizenketten Bécsbe mentek, hogy a magyar határ közelében segítsék a magyar zsidók újabb exodusát.¹²

A CJC ekkor úgy döntött, hogy diszkreditálja a torontói csoportot. 1956. december 14-én kiadott közleményükben az áll, hogy csupán az Egyesült Elosztó Bizottság és az Egyesült HIAS az a két zsidó szervezet, melyet az osztrák hatóságok elismernek. Azok a csoportok, melyek a saját szakállukra hirdetnek segélyprogramokat, a fenti két hivatalos szervezetre vetnek rossz fényt.¹³

ELTÉRŐ SZÁMADATOK

December 10-ig megközelítőleg hétezer zsidó menekültet vettek nyilvántartásba Ausztriában, ezek közül ötezeret Bécsben helyeztek el. Izrael bécsi ügyvivője ötezer Ausztriába menekült zsidóról tudott. A CJC jelentésében az áll, hogy december 10-ig százhuszezer menekült, köztük hétezer (5,8%) zsidó érkezett Ausztriába.¹⁴ A bécsi izraeli nagykövet tizenötezerre becsülte a zsidó menekültek számát. A HIAS egyik 1956 végi jelentése szerint 10 046 magyar menekült mondta magát zsidónak, de feltételezésük szerint további 2500 nem szerepelt a nyilvántartásukban. A magyar menekültek teljes számát ekkor tizenhétezerre becsülték.¹⁵ A JIAS (Jewish Immigrant and Aid Society – Zsidó Kivándorlásügyi és Segélyező Társaság) munkatársai egy szűk minta alapján 50%-ra tették azoknak a zsidóknak az arányát, akik nem vetették nyilvántartásba magukat.¹⁶

Joseph Kage, a JIAS akkori igazgatója és számos zsidó migrációval foglalkozó tanulmány szerzője huszezerre becsülte a Magyarországot 1956–57 folyamán elhagyó zsidók számát, ami a magyarországi zsidóság 20%-ának felelt meg.¹⁷ A CJC 1956. november 23-án szerzett tudomást arról, hogy a magyar menekültek között Bécsben kétezer zsidó is van, s közülük ezerkétszázán jelentkeztek a különféle zsidó segélyszervezeteknél.¹⁸ A bécsi kanadai nagykövetség jelentése alapján 1956. december 1. és december 31. között 5028 magyar menekült indult Kanadába, s közülük 1020, azaz több, mint a 20%-uk zsidó volt.¹⁹ A nagykövet következő jelentése azonban nem egyezett a John Whitney (Jack) Pickersgill vezette bevándorlási minisztérium statisztikai részlegének adataival:

12 CJC, JIAS, Arch. B. G. Kayfetz B. Lappinnek, 1956. november 30.

13 CJC, JIAS, Arch. 1956. december. A Kanadai Zsidó Kongresszus közleménye, melyet eljuttattak a *Star & Telegram*-nak.

14 CJC, JIAS, Arch. 1956. december. Lásd továbbá: Joseph Kage: *With Faith and Thanksgiving. The Story of two Hundred years of Jewish Immigration and Immigrant Aid Effort in Canada (1760–1960)*. Montreal, Eagle, 1962, 147. o. Csorba László (ELTE) szerint mind 1945 és 1949 között, mind 1956–57-ben 20–25 ezer zsidó hagyta el Magyarországot. Kende Péter szerint 9 ezren telepedtek le Izraelben és 18 ezren más országokban. Raphael Patai: *Encyclopedia of Zionism and Israel*, New York, 1971, McGraw-Hill, 522. o. tévesen azt állítja, hogy a magyar forradalom nyomán 5 ezer magyar zsidó vándorolt ki Izraelbe.

15 CJC, Box 70, File 636: Hungarian Refugees 1957: Charles H. Jordan feljegyzése, 1957. március 7.

16 CJC, JIAS, Arch. 1957. január: A magyar menekültek letelepítésében részt vevő zsidó szervezetek részvételével tartott két szakértői értekezletről készült összefoglalás. Toronto, 1956. december 27. és 1957. január 2.

17 CJC, JIAS, Arch. Louis D. Horwitz, Egyesült HIAS Szolgálat, Párizs, Európai Központ, a helyi irodáknak és együttműködő bizottságoknak, 1956. december 28.

18 CJC, JIAS, Arch.

19 NAC, bevándorlási iratok, RG 76, 1865–1988, Box 862, File 555–54–565, 2. rész: J. S. Macdonald, Bécs, a Külügyminisztériumnak, Ottawa, 1957. január 9.

AZ 1956 DECEMBERRE ÉS 1957. JANUÁR 25. KÖZÖTT KANADÁBA ÉRKEZETT MAGYAR MENEKÜLTEK FELEKEZETI MEGOSZLÁSUK ALAPJÁN²⁰

	1956. december	1957. január 1–25.
1. római katolikus	65%	42,8%
2. zsidó	20%	39,6%
3. protestáns	15%	17,6%

Az ICEM (International Committee for European Migration – Európai Migrációs Ügyek Nemzetközi Bizottsága) Max Wershofot, a genfi kanadai állandó delegáció tagját úgy tájékoztatta, hogy a menekültek 60%-a katolikusnak, 26%-a protestánsnak, 9%-a zsidónak és 6%-a felekezeten kívülinek vallotta magát.²¹

Az Állampolgári és Bevándorlási Ügyek Minisztériuma statisztikai részlege 1957. január 31-i, negyedéves jelentése szerint 9572 menekült között 8832 magyart és 682 „hébert” regisztráltak: a teljes létszám 7,2%-a volt zsidó. Ez az arány május 31-re 6,6%-ra csökkent, majd ismét növekedett, augusztus 31-re 6,8%-ra emelkedett, a későbbiekben (1957. december 31., 1957. április 30.) nem változott.

A fenti számok feltehetően a ténylegesnél alacsonyabb értékeket mutatnak, ugyanis sokan nem vallották be vallási hovatartozásukat. Az okokat csak találgathatjuk: féltek az esetleges üldöztetéstől és az antiszemitizmustól, magyarnak tekintették magukat stb. Egy kanadai újságíró 1957 januárjában a következőket írta: „Itt Vancouverben az a helyzet, hogy a magyar menekültek egy része félt felfedni zsidó származását. Sokan azok közül, akik eredetileg katolikusnak mondták magukat, miután meggyőződtek arról, hogy ez nem von maga után nem kívánatos következményeket, elárulták, hogy ők valójában zsidók.”²² A diákok közül is sokan kereszténynek vallották magukat, vagy megtagadták az ez irányú kérdésre adandó választ. Kage 4500 zsidó menekültről beszél, N. Dreisziger professzor viszont hétezerrel számol. R. Whitaker G. E. Dirksre hivatkozva megjegyzi: „úgy tűnik, hogy a Kanadába érkezett magyarok 20%-a, [azaz 7000 fő] végül is zsidó vallást jelölt meg.”²³

1956-ban a HIAS 1673 kérelmező közül 680 magyar zsidót utaztatott Kanadába. 1957. január 23-ig a HIAS-nál nyilvántartásba vettek száma 13 163-ra emelkedett, s közülük 2449-en akartak Kanadában letelepedni.²⁴ A magyar menekülthullám vége felé a CJC-t vezető Saul Hayes azt jelentette, hogy 1957. június 1-jéig mintegy 3500 magyar zsidó érkezett Kanadába, de még több százat várnak Bécsből és angliai, hollandiai és franciaországi táborokból. Az Állampolgári és Bevándorlási Ügyek Minisztériuma statisztikai részlege szerint az 1958. április 30-ig, tehát másfél év alatt letelepedési engedélyt kapott 35 914 magyar menekült kö-

20 NAC, RG 76, Box 862, File 555–54–565, 2. rész: 1957. január 28.

21 NAC, RG 25, 86, 87, 336, Box 159, 5475-EA-4-40, 2. rész: A. R. Driver; műveleti osztály, ICEM, Max Wershofnak, Kanadai Állandó Misszió, Genf, 1957. január 21.

22 A. J. Arnold: „Anti-Semitism disclosed among Hungarian refugees.” *Western Bulletin*, 1957. január 17.

23 Rober H. Keyserlink: „Introduction”. In *Breaking Ground: The 1956 Hungarian Refugee Movement to Canada*. Szerk.: Robert H. Keyserlink. Toronto, 1993, York Lanes Press.; N. F. Dreisziger: „The Refugee Experience in Canada and the Evolution of the Hungarian-Canadian Community”. In *Breaking Ground*: 68. o.; Joseph Kage: „The Settlement of Hungarian Refugees in Canada”. In *Breaking Ground...* 100. o.; Gerald E. Dirks: *Canada's Refugee Policy. Indifference or Opportunism?* Montreal és London, 1977, McGill-Queens's University Press. 203. o.

24 NAC, RG 76, Box 862, File 555–54–565, Vol. 5.: J. S. Macdonald nagykövet (Bécs) a Külügyminisztériumnak, Ottawa, 1957. január 9.

zött 2430 zsidó volt.²⁵ Sokan, akik a bevándorlási hivatal emberei előtt nem vallották magukat zsidónak, a megérkezés után a támogatás reményében jelentkeztek a zsidó ügynökségnél. Jelentős részük azonban egyáltalán nem fedte fel származását. A rendelkezésre álló dokumentumok alátámasztják a Dreisziger és Dirk által becsült adatot, mely szerint a magyar menekültek 20%-a, 7000 fő volt zsidó.

ANTISZEMITA MEGNYILVÁNULÁSOK AUSZTRIÁBAN ÉS KANADÁBAN

Ausztriában, az úton Kanadába és egy-két esetben még Kanadában is volt példa antiszemita megnyilvánulásokra.

Az ausztriai táborokban a zsidó és a nem zsidó menekültek között érezhető volt a feszültség. 1957 januárjának közepén több mint ezer magyar menekült zsidóellenes tüntetést rendezett a bécsi menekültügyi központ előtt, mivel az a hír járta, hogy a zsidók könnyebben kaphatnak beutazási engedélyt az Amerikai Egyesült Államokba, mint a nem zsidók. Egy másik jelentés arról számol be, hogy az osztrák hatóságok megpróbálták megakadályozni, hogy híre menjen a siezenheimi táboron belüli zavargásoknak, ezért megerősítették a tábor őrzését, hogy távol tartsák az újságírókat és fotóriportereket.

G. S. 1994-ben az alábbiakról számolt be: „Kellemetlen incidensekre került sor a Roeder táborban (Salzburg, Siezenheim). Antiszemita megjegyzések és fenyegetések hangoztak el a magyar menekültek részéről. Megegett, hogy találomra feljelentettek egyeseket az amerikai megbízottnál mint kommunistákat, és egész családokat rángattak le a müncheni repülőtérre induló buszokról. Legalább egy olyan eset volt, amikor a zsidó barakkok védelmére kihívták az osztrák csendőrséget. Nem emlékszem tényleges fizikai bántalmazásra.”²⁶ Az osztrák rendőrség megfelelő védelmet biztosított a magyar zsidó menekültek számára.

Max Pammer, az osztrák nemzetbiztonsági szervezet vezetője arról informálta J. S. Macdonald kanadai nagykövetet, hogy négy alkalommal kellett riasztani a rendőrséget azért, hogy megvédjék az egyes táborokban a zsidókat a többi menekült haragjától. Februári jelentésében a nagykövet közölte, hogy fogadta a menekültek állítólagos képviselőit – két szóvivőt, fiatal felkelőket, akik közül az egyik meg is sebesült a harcokban –, akik tiltakoztak amiatt, hogy a zsidó menekülteket jobb bánásmódban részesítik, mint a nem zsidókat. Azt állították, hogy ez utóbbiak továbbutaztatását hétről hétre halogatják, míg a zsidó menekültek aránytalanul nagy számban élhetnek a kivándorlás lehetőségével. Megvádolták a kanadai kormányt, hogy zsidóbarát. Macdonald nagy élvezettel idézte az összes antiszemita kirohanást, és arra a következtetésre jutott, hogy a menekültek a zsidók iránt mély gyűlöletet éreznek. Felhívta a figyelmet arra, amennyiben a két csoportot hosszú távon összezárják, egymásnak fognak esni.²⁷

Elszigetelt antiszemita megnyilvánulásokra és incidensekre a hajóúton, valamint a kanadai Saint John-i Bevándorlási Hivatalnál is volt példa. A nancy-i Donop táborban készült jelentés egy bevándorlási hivatalnok antiszemita viselkedéséről is beszámolt.²⁸ A Quebec City-be érkező 265 magyar zsidó a hajón történt antiszemita incidensekről panaszkodott a helyi zsidó fogadóbizottságnak. Amikor kóser ételt szolgáltak fel hetven ortodox menekültnek, a

25 NAC, RG 76, Int. 2, Box 865, File 555-54-565, Vol. 5.

26 CJC, JIAS, Arch. 1957. január: Fred Ziegellaub, igazgató, AJDC ausztriai iroda, Saul Hayes-nek, 1957. január 24.

27 NAC, RG 76, Box 862, File 555-54-565 2. rész: J. S. Macdonald a külügyminiszternek, 1957. február 25.

28 CJC, ZA, 1957 2, 12, Box 2, 1957: Mitchell Franklin Saul Hayesnek, 1957. január 8.

magyarok tiltakoztak.²⁹ Torontóban is féltették a menekültszállók zsidó lakóinak biztonságát, de a JIAS elutasította az aggodalmakat, mondván, hogy erőszakos lépésekre valószínűleg nem fog sor kerülni. Max Bookman, a winnipegi Western Jewish News ottawai tudósítója arról adott hírt, hogy „a New Brunswick-i St. Johnban a magyar menekültek antiszemita tiltakozásokat szerveztek a nyugati városokba letelepítendő zsidók ellen.”³⁰

A magyar menekültekkel foglalkozó legtöbb kanadai diplomata és kormányhivatalnok előítéletektől mentesen kezelte a vádakat. Macdonald nagykövet velük ellentétben azonban nem igazán örült annak, hogy a menekültek között magas a zsidók aránya. 1957. január 9-i jelentésében azt állította, hogy a zsidók elhagyják a menekülttáborokat, és túl sokan állnak sorban a követsége előtt. Azt is észrevette, hogy egy rabbi, aki kávé stb. kínált a menekülteknek, a zsidókat a sor elejére állította. Macdonald megjegyezte: „Kanada már megtette a magáét a Magyarországról elmenekült zsidók érdekében – most másokon a sor.” Arra kérte Ottawát, hogy hozzanak korlátozó intézkedéseket, nehogy később a zsidók teljes menekültcsoportokat alkossanak.³¹ A későbbiekben is visszatért a témára. Következő jelentésében ismét sürgette Ottawát, hogy az ő értékelését elfogadva tekintsenek a „zsidókérdés”-re. „A közvélemény elhidegült a menekültektől, mivel sokuk elhagyta a menekülttáborokat, és nemkívánatos tevékenységet folytatnak Ausztriában, prostitúcióra vetemedtek, és titkos csoportokat szerveztek, hogy társaikat pénzért gazdag magyar származású amerikaiak, zsidók és mások pénzen kicsempésszék.”³² Amiatt is panaszkodott, hogy néhány héttel korábban egy Wiener Neustadt-i táborban szinte csak zsidók voltak, és sok nehézséget okoztak azzal, hogy a vallási előírásaiknak megfelelő külön étkeztetést kívántak.³³

L. B. Pearson külügyminiszter és J. W. Pickersgill sem adott hitelt Macdonald vádjainak. A lakosság úgy értesült Macdonald és más hivatalnokok ellenséges hozzáállásáról, hogy B. R. Leboe képviselő a diszkriminációval kapcsolatosan kérdést intézett Pickersgillhez. A bevándorlási miniszter azonban tagadta, hogy létezik egy vallási alapon felállított kvótarendszer.³⁴ A Külügyminisztérium Közép-keleti Osztálya megírta a bécsi nagykövetségnek és a panaszkodó antiszemita bevándorlási hivatalnoknak, hogy a zsidó bevándorlók magas aránya egyszerűen a magyarországi zsidó közösség viszonylagos elbizonytalanodásával magyarázható. A zsidóellenes panaszokat, mivel azok tudatlan emberektől származnak, automatikusan félre kell tenni.³⁵

Macdonald ellenséges magatartása a kanadai hivatalnokok között szokatlanul számított, bár korántsem ő volt az egyetlen, aki nem rokonszenvezett a bevándorolni kívánó zsidó menekültekkel. Egy Kölnben dolgozó kanadai bevándorlási hivatalnok szintén aggodalmának adott hangot a zsidók állítólagos követelődző magatartása miatt. Jelentésében az állt, hogy „valahányszor híre megy a baráti segítségnek, a Bécsben elszállásolt magyar zsidók megszállják a kanadai bécsi irodát... Ezzel nem csupán az ügyintézkést nehezítik, hanem más csoportok rovására jutnak előnyökhöz. A minisztériumnak vélhetően nem ez a szándéka” – írja.³⁶

29 CJC, JIAS, Arch. 1957. január: Roslyn Shapiro elnök a Kanadai Zsidó Asszonyok Nemzeti Tanácsa és a Héber Női Segély Quebeci Szekciója S. Hayesnek, 1957. január 5.

30 CJC, JIAS, Arch. 1957. január

31 NAC, RC 76, Box 862, File 555–54–565 2. rész: J. S. Macdonald a külügyminiszternek, 1957. január 9.

32 Uo. J. S. Macdonald a külügyminiszternek, 1957. január 16.

33 Uo. J. S. Macdonald a külügyminiszternek, 1957. február 25.

34 Uo. J. W. Pickersgill B. R. Leboe képviselőnek, Képviselőház, 1957. február 12.

35 Uo. Magyar menekültügyi politikák, 2. rész: H. B. Robinson, Közép-keleti Osztály, Watkins úrnak, másolat Bécsbe, 1957. február 1.

36 Uo. Sloan, vezető, adminisztrációs részleg, Köln, a bevándorlási igazgatónak, 1957. január 28.

A bevándorlási ügynökség hivatalnokai a kanadai megérkezést követően csak a menekültek nemzetiségét jegyezték fel, vallásukat nem. A magyar zsidókat a Bevándorlási Hivatal héberként tartotta nyilván. Később elkülönítve a „magyarok”-tól, „zsidó”-ra keresztelték át őket.

A magyar menekültek általában magyarnak, de zsidó hitűnek tartották magukat. Amikor L. L.-né Halifaxba érkezett és rákérdeztek nemzetiségére, magyarnak mondta magát. A bevándorlási hivatalnok azonban tiltakozása ellenére héberként tüntette fel.³⁷ Az atlanti kerületi bevándorlási főfelügyelő sem volt hajlandó egy negyvenhat éves zsidó nőt magyar menekültként kezelni.³⁸

A bevándorlási hivatalnokok jelentéseikben arról tájékoztatták főnökeiket, hogy a menekültek közül sokan nem is igazi menekültek, hanem csak kihasználták azt a lehetőséget, hogy Bécsbe utazhatnak, és a menekülthullám révén más országokban telepedhetnek le. A „zsidó faj” egyes képviselői, írták, „jelentős” anyagiakkal rendelkeznek, az ő kiadásait nem kellett volna a kanadai kormánynak fedeznie. Dr. Harris a halifaxi orvosi csoporttól azt jelentette, hogy sok olyan jelentős pénzüsszeggel rendelkező „héber” van, aki nem igazi menekült, csupán kormányköltségen akar Kanadába utazni. A tisztviselő úgy érezte, kötelessége, hogy ezt jelentse feletteseinek.³⁹

VISSZATEKINTÉS: ZSIDÓELLENESÉG KANADÁBAN 1942–1946 KÖZÖTT

Nemcsak az 1956–57-es menekültválság idején váltottak ki a magyar zsidók ellenséges érzelmeket a kanadai hivatalnokokból. A második világháború alatt a londoni kanadai főmegbízott, az antiszemita Vincent Massey⁴⁰ úgy nyilatkozott, hogy zsidó menekülteket nem engednek be Kanadába. Egy magasabb beosztású kanadai hivatalnok szerint a zsidókból „semennyi is túl sok” – mondása ihlette aztán Abella és Troper e témájú könyvének címét. 1942. december 17-i sajtótájékoztatón Hume Wrong, Kanada külügyi államtitkár-helyettese kijelentette, hogy a holokausztra nem az a helyes reagálás, hogy engedélyezik a zsidó menekültek kanadai letelepedését, hanem „Németország legyőzése és így az európai zsidóság felszabadítása.”⁴¹

A kanadai angol sajtó nagy része bírálta az üldözött európai zsidókat cserben hagyó kormány magatartását. 1944-ben a külügyminisztérium megtudta, hogy élelmszerért, szappanért és más mindennapi szükségleti cikkekért cserébe körülbelül egymillió zsidót kiengednének főként Magyarországról Portugáliába vagy Spanyolországba. A Nemzetközi Vöröskereszt közvetítette a hírt: a náciok engedélyezni fogják a tíz év alatti gyerekek és a palesztin vízummal rendelkező magyar zsidók szabadon engedését. Egy brit–amerikai közös nyilatkozat kibocsátását tervezték, melyben felkérték Kanadát és a domínium többi részét: gondolják át, tudnak-e „átmeneti menedéket biztosítani néhány magyar zsidó számára”. Az amerikaiak hivatalos úton kérték a kanadai kormányt: fogadjon be ezer magyarországi és franciaországi gyereket. A Kanadai Zsidó Kongresszus is a kanadai hatóságokhoz fordult a gyerekek érdekében. Samuel Bronfman táviratban könyörgött a külügyminisztériumnál igenlő válaszáért. Arra kér-

37 A szerző interjúja, 1994. július 25. St. Adele, Quebec, Kanada.

38 NAC, RG 76, Box 862, File 555–54–565 2. rész: Az Atlanti Kerületi Főfelügyelő az Igazgatónak, 1957. február 13.

39 MC 32, Int.2, B 34, I–25545-I: Igazgató A-nak, a művelési részleg vezetőjének, 1957. január 14.

40 Irving Abella, Harold Troper: *None is Too Many. Canada and the Jews of Europe 1933–1948*. Toronto, 1986, Lester & Orpen Dennys. 48. o.

41 Uo. 100. o.

te a kormányt, hogy vegyen részt a „náci területen és azzal szomszédos országokban ragadt gyerekek mentésében. A menekültek sorsa iránti közöny egyenlő halálos ítéletükkel. A győzelem e közelgő órájában hathatós támogatásunkkal emeljük a győzelem fényét.”

Vincent Massey, aki Kanadát képviselte a Kormányközi Bizottság értekezletein, az egész magyar mentési tervet elvetette. Hume Wrong azt javasolta, hogy a kanadai kormány járuljon hozzá, hogy magyarországi zsidó gyerekeket fogadjanak be a franciaországi menekült gyerekeknek szánt kvóta fel nem használt mértékéig, valamint, hogy a kormány elviekben ígérje meg, hogy átmeneti menedéket nyújt néhány felnőtt magyar zsidónak, de gyakorlati lépéseket ne tegyen az ügyben. A javaslatot elfogadták.⁴²

1946 júliusában a brit kormány ismét kérte Kanadát, hogy fogadjon be zsidó menekülteket. Amikor azonban a Menekültügyi Kormányközi Bizottság Londonban összeült, Kanada képviselője nem mutatott érdeklődést a téma iránt.⁴³ Sok liberális képviselő megdöbben, mivel nem egy üzletember és liberális politikus is hajlott arra, hogy némi fenntartással ismét engedélyezze a bevándorlást. A változás oka az ország gazdasági érdekeiben keresendő. Ottawa fokozatosan felismerte, hogy Kanada háború utáni fellendülése nem átmeneti jelenség. C. D. Howe, a kormány gazdaságpolitikával foglalkozó kulcsembere, már régóta biztatónak látta a gazdaság helyzetét. Szerinte a felgyorsított bevándorlás a folyamatos gazdasági növekedés előfeltétele, ezért szorgalmazta a Kanadában letelepedni kívánók befogadását. Így az 1948-as év közepén Kanada jóváhagyta 1 180 000 háború utáni bevándorló – köztük 8000 zsidó – letelepedését.⁴⁴

A MAGYAR ZSIDÓ MENEKÜLTEK KANADAI BEILLESZKEDÉSE

A gazdasági növekedés Kanadában még 1956-ban is tartott: az országnak szüksége volt munkásokra, s a magyar menekültek munkába állása enyhítette a munkaerőhiányt. Ezért a kanadai Bevándorlási Minisztérium, bár hivatalosan nem tett különbséget a menekültek között, nagyon is figyelt a kérvényezők egészségi állapotára. (A bécsi követségen a bevándorlási hivatal emberei csupán a kérelmezők kommunista párttagsága, illetve egészségügyi állapota iránt érdeklődtek. Nemzetiségi és vallási hovatartozásra vonatkozó kérdéseket a kanadai megérkezés után tettek fel.) A kérvények elbírálásakor előnyt élveztek az egyetemi hallgatók, a mezőgazdasági munkások, a bányászok és a háztartási alkalmazottak.

A kormány arra törekedett, hogy a karitatív és vallási szervezeteket, köztük a CJC-t is bevonja a menekültek fogadásába. Egy ottawai kezdeményezést felkarolva 1956. november 19-én Saul Hayes, a CJC ügyvezető igazgatója arról tájékoztatta C. E. S. Smith-t, az állampolgársági és bevándorlási ügyek ottawai igazgatóját, hogy szervezete szeretne csatlakozni ahhoz a programhoz, amely lehetővé teszi, hogy a magyar menekültek Kanadában új életet kezdjenek, s ennek érdekében együttműködik a JIAS-szel.⁴⁵ Ugyanakkor a magyar bevándorlók helyzetét tárgyaló egyik értekezleten J. Kage, a JIAS képviselője kifejtette, hogy szerinte a tartományi kormányoknak a magyar menekülteket helyi lakosokként kellene kezelniük, így azok részesülhetnének a helyieknek járó támogatásokban.⁴⁶ A CJC a hitközségi programok keretében, az egyes zsidó egyletek révén támogatta a menekülteket: segítette őket a különféle hi-

42 Irving Abella, Harold Troper, i. m. 177–180. o.

43 Uo. 207. o.

44 Uo. 204–205., 207., 230–231., 239., 279. o.

45 CJC, Box 70, File 636: Hungarian Refugees 1956.

46 CJC, JIAS, Arch. 1956. november.

vatalos iratok megszerzésében, ingyenes szállást biztosított számukra, állást szerzett nekik stb.⁴⁷ Saul Hayes utasította a CJC helyi irodáit, hogy működjenek együtt a bevándorlási hivatalokkal a fenti feladatok teljesítésében, de pénzzel ne támogassák a bevándoroltakat. Véleménye szerint ugyanis ez az állam feladata.⁴⁸

A kormány a különféle karitatív szervezetekre szeretne bízni a menekültek felkarolását és anyagi támogatását.⁴⁹ A CJC a támogatásért és kanadai vízumért folyamodó zsidó menekültekkel foglalkozott, míg a JIAS az utaztatást szervezte. A CJC határozatban szögezte le, hogy nem különbözteti meg a zsidó menekülteket a nem zsidóktól. Munkatársai szoros kapcsolatot építettek ki katolikus karitatív szervezetekkel is.⁵⁰

A JIAS ténylegesen alig tett valamit a Kanadába érkező zsidó menekültekért. Képviselői nem várták a vonaton érkezőket. Halifaxban, St. Johnban és Quebec Cityben a hajón érkezőket is csak esetenként üdvözölték. Rabbi vagy más zsidó képviselő nem kereste fel a montreali központokat, a St. Antoine utcában vagy St. Paul d'Hermit-ben. Az újonnan érkezők a JIAS irodáiban hideg fogadtatásra találtak. A JIAS munkatársai keveset tettek a néhány ortodox vallású menekültért is. 1956 novembere és 1957 márciusa között megközelítően 9000 dollárt költöttek a magyarokra.⁵¹

Ugyanebben az időszakban a CJC félmillió dollárt fizetett be az UJRA-ba (United Jewish Relief Agency – Egyesült Zsidó Segély Ügynökség), de a magyar menekültek támogatására csupán ennek az összegnek a töredékét fordították.⁵² 1959-ben Hayes mégis azt közölte a kincstárral, hogy a CJC százezer dollárt költött a magyarokra. A kormány meg is térítette az összeg egyharmadát.⁵³

Kage hamar felismerte, hogy Kanadába tömeges bevándorlás várható, és azt is tapasztalta, hogy minden második Montrealba érkező menekült zsidó. Pénzadományokat próbált gyűjteni és önkénteseket akart toborozni.⁵⁴ Kevés sikerrel. „A torontói zsidó közösség csak esetlegesen foglalkozik a magyar menekültekkel” – írja keserűen. Az ontariói kormányhoz és a montreali római katolikus érsekhez fordult: ingyenes lakást és szállást kért a menekültek – minden menekült – számára. Gúnyosan jegyezte meg: „Talán nem is kell mondanom, hogy a zsidó közösségben nincs ingyenes lakás vagy szállás.”⁵⁵ Néhány zsidó iparos még hasznot is húzott a menekültekből. A JIAS arról panaszkodott Hayesnek, hogy Montrealban egy gyakorlott szabónak csupán heti 14 dollárt fizettek.⁵⁶

Torontóban a magyar zsidó menekülteket némileg segítette a JIAS, a JVS (Jewish Vocational Services–Zsidó Szakmai Szolgálatok) és a Zsidó Család- és Gyermekszolgálat abban, hogy átmeneti szállást és munkát találjanak.⁵⁷ Amikor az első nagyobb, 420 fős csoport

47 CJC, JIAS, Arch. Saul Hayes feljegyzése, 1956. december 11.

48 Uo.

49 CJC, JIAS, Arch. Magyar menekültekkel kapcsolatos értekezlet, 1956. november 27.

50 CJC, JIAS, Arch. A Menekülteket Koordináló Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1956. december 10.

51 CJC, Box 70, File 636: Hungarian Refugees 1957: A. Roskies S. Hayesnek, 1957. március 1. Az AJDC havonta félmillió dollárt költött a zsidó menekültek ellátására.

52 *Western Jewish News*, 1957. február 21.

53 CJC, Box 70, File 636: Hungarian Refugees 1959: S. Hayes W. R. Baskerville-nek, Állampolgársági és Bevándorlási Ügyek Minisztériuma, Ottawa, 1959. január 12.

54 *Canadian Jewish Chronicle*, 1957. február 21.

55 CJC, Box 70, File 636: Hungarian Refugees 1957: J. Kage Hollingernek, feljegyzés, 1957. február.

56 Uo. K. Rothschild S. Hayesnek, 1957. február 22.

57 CJC, JIAS, Arch. 1957. január; 1956. december.

Torontóba érkezett, a JIAS és a JVC munkásai révén lett szállásuk és munkájuk. A Zsidó Asszonyok Torontói Tanácsa fogadóközpontot hozott létre, és ruharaktárat nyitott.

A winniepegi Zsidó Gyerek- és Családszolgálat 125 dollár értékű bútort adott a kétgyermekes családoknak, valamint 50 dollárt ruházatra, 86 dollár 67 centet élelemre, 55 dollárt bérleti díjra, 5-öt buszbérletre és 4 dollárt iskoláztatási díjra. Az egyedülállók, gyermektelen párok és egygyermekes családok kevesebbet kaptak.⁵⁸ A Reginába december 29-én érkezett öt menekültet ünnepélyesen fogadták, ők gyorsan beilleszkedtek a közösségbe.⁵⁹ Quebec Cityben Roslyn Shapiro, a Kanadai Zsidó Asszonyok Nemzeti Tanácsa és a Héber Női Segély quebeci szekciójának elnöke is segítette a zsidó menekülteket többek közt úgy, hogy a helyi közösség kóser étellel látott el hetven ortodox zsidó menekültet.⁶⁰

Hayes jól tudta, a magyar zsidó közösség lázong és szívtelenséggel vádolja őt.⁶¹ Elismerete, hogy kezdetben ellenállt minden kérésnek, és nem adott anyagi támogatást a menekülteknek, de a „nyomás és a rossz lelkiismerete” végül is arra kényszerítette, hogy a magyarokat más zsidókhöz hasonlóan kezelje, anélkül azonban, hogy újabb pénzalapot használna fel ehhez.⁶²

Ennek ellenére 1957. február 19-én a CJC felülvizsgálta támogató politikáját, és minden közösségi támogatást megvont a magyar menekültektől. Hayes ezt azzal indokolta, hogy a pénzre az Európában, Egyiptomban és Izraelben nélkülöző zsidóknak van szükségük.⁶³ Valószínűbb azonban, hogy Hayes más irányú nyomásnak engedett. S. L. Eckerstein rabbi egy héttel korábban tudatta Hayesszal, hogy ő egyáltalán nem tekinti zsidóknak a magyar menekülteket, mert nem kizárólag a közösségen belül házasodnak, nincsenek körülmetélve, és gyakran katolikusként vetetik magukat nyilvántartásba.⁶⁴ A Torontói Magyar–Zsidó Csoport szerint a JIAS alaptalanul állította, hogy a Magyarországról érkezett zsidók asszimilálódtak, kikeresztelkedtek és nem ápolják a zsidó hagyományokat.⁶⁵ Hayes szembeszegült a Kanadai Magyar Zsidó Közösség és a JIAS vezetőivel, akik több segítséget sürgettek a menekülteknek.

A kanadai zsidó közösség magatartása kiábrándította a zsidó menekülteket, Kanadában azonban általában nem csalódtak. A kormány ingyen utaztatta őket, ingyen juttatta el őket az egyes kanadai városokba, sőt eleinte ingyenes orvosi ellátást is biztosított számukra. Érdeklükben felvette a kapcsolatot a tartományi hivatalokkal és a magánszervezetekkel, hogy elősegítsék gyors beilleszkedésüket a kanadai társadalomba.

ÖSSZEZÉS

A magyar zsidók többsége az integrálódás és asszimiláció során, majd Auschwitz után, a kommunisták nyújtotta biztonságban elhagyta zsidó vallását, elhagyta a zsinagógát és a közösséget, és nem mutatott nagy érdeklődést Izrael iránt. S amikor alkalom adódott arra, hogy eltá-

58 CJC, Box 70, File 636: Hungarian Refugees 1957: H. Frank, ügyvezető igazgató, Saul Hayesnek, 1957. július 18.

59 Uo. S. Pomislow a CJC-nek, 1957. január 4.

60 CJC, JIAS, Arch. Roslyn Shapiro elnök a Kanadai Zsidó Asszonyok és a Héber Női Segély Nemzeti Tanácsa Quebec-i Szekciójára, S. Hayesnek, 1957. január 15.

61 CJC, JIAS, Arch. S. Hayes H. Franksnek, 1957. március 5.

62 CJC, JIAS, Arch. S. Hayes M. Ramnek, 1957. február 8.

63 CJC, Box 70, File 636: Hungarian Refugees 1957: S. Hayes Altmannak, Vancouver, 1957. február 21.

64 Uo.

65 Uo.

vozzanak az országból, nem Izraelt választották letelepedési helyként, hanem olyan békés és nyugodt országokat, ahol nagyobb gazdasági lehetőségek nyíltak előttük. Ezért lett Kanada az ötvenhatos zsidók exodusának elsődleges célállomása: minden harmadik zsidó Kanadába emigrált.

Kanadai letelepedésüket három tényező segítette. Először: Kanada 1956 nyarán gazdaságilag prosperált. A munkaerőhiányt rövid távon csak a bevándorlás enyhíthette. Másodsor: az országban gyakorlatilag nem volt antiszemitizmus. Kanadában szívesen láttak minden magyar menekültet, és Ottawa nem vett tudomást a zsidó betelepődést akadályozni próbáló maradi hivatalnokok és diplomaták törekvéseiről. Harmadszor: a szövetségi és tartományi hivatalok, valamint a magyar-kanadaiak és szervezeteik sokat segítettek abban, hogy a menekülteket Kanadába szállítsák, és megérkezésük után némi segélyhez juttassák őket. A kanadai zsidó szervezetek is így jártak el. Nagyobb erőfeszítéseket azonban nem tettek. Ennek két oka volt: anyagi téren a kanadai kormányt tartották illetékesnek, valamint nehezen tudták azt elfogadni, hogy a menekültek elhagyták vallásukat. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy egyénileg és helyi szinten a zsidó közösségek mindezek ellenére erejükön felül segítették a menekülteket, akik neveltetésüknek, kulturális hátterüknek köszönhetően gyorsan beilleszkedtek a kanadai társadalomba.

Fordította Somlai Katalin

KENEDI JÁNOS

KISMESTER-DALNOKOK EGY-KÉT SZÓ KUN MIKLÓS KÖNYVE ÜRÜGYÉN¹

1968 szeptemberében – nem emlékszem pontosan se a hétre, se a napra, csupán a színhelyre – a New York kávéház „mélyvízében” Vas István rendszeres asztaltársainak elmesélte, mi nő hitvány szerepre szemelte ki, s mily ostobának tekintette őt Kádár János és Aczél György. Igen, Aczél is, akit Vas – mint az *Egy szerelem három éjszakájában* megformált Viktor szerepéből tudható –, élete megmentőjének tartott, személyes háláját még a 70. születésnapjára, 1987-ben írott *Köszöntő* című (elég kínos) versében is kifejezte.

A kajánságtól sem mentes anekdota körülbelül így szólt: 1968. augusztus 21-e hajnalán Vast felhívta Aczél titkárnője, főnöke kérését tolmácsolva: fájjon be hozzá kora délután a pártközpontba, mert Aczél elvtárs valaminő sürgős irodalmi kérdésben szeretné a tanácsát kikérni. Vas nem volt éppen korai ébredő, schlagfertigsége pedig évei számának gyarapodásával egyenes arányban fogyott, – úgyhogy hajnalok hajnalán azt felelte a titkárnőnek, jó, ott lesz délután a megadott időpontban. Noha sose járt még Aczél hivatalában, s ha egy-két órával később csörren meg a telefon, Vas kieszelt volna valami egérutat. A délelőtt egy részén Vas azon mészázott, vajon hogyan is kell bejutni egy kormányőrökkel őrzött pártlétesítménybe, és az irodák ajtaján addig kilincselni, amíg ráakad a pártfőkorifeusra. Aczéllal ugyanis szigorúan privát barátságot tartott fenn: hol Vasék vacsoráztak a politikusnál, hol meg Aczélék az író-festő házaspárnál. Nyáron Szántó Piroska szentendrei virágoskertjében iszogatták a jeges teát, szilveszter éjjelén pedig rituálisan boldog újévet kívántak egymásnak – telefonon. A gond jóval egyszerűbben megoldódott, hogysen Vas remélte: a beléptető kártyával Aczél titkárnője várta a főbejáratnál, és felvezette Vast a KB-titkár irodájába. Az íróasztalhoz tolt macskaasztalra egy tál mignon volt kikészítve: Aczél észben tartotta, hogy ez Radnóti és Vas kedvenc édessége, amelyet még az ostrom előtti Sziget cukrászdában eszegettek a költők, ha volt rá pénzük.

A pártkorifeus még időt sem hagyott Vasnak a különleges figyelmesség megköszönésére, úgy csinált, mint akinek szerfelett sürgős és komoly tárgyalnivalója van. Aczél teljes hivatali komolyságával nekilátott kiértékelni azt a „bikás” könyvsorozatot, amelyet modern költők verseiből Vas egy-két éve szerkesztett az Európa Kiadónál *Napjaink költészete* címmel. Valahogy így: Helyes-e a neokatolikus, francia Pierre Jean Jouve költeményeit előbb megjelentetni, mint a szovjet Eduard Bagrickij *Álmatlan éj* című kötetét? S mindjárt utána, a belga Királyi Akadémia államjogász tagját, Robert Goffin verseit kolportálni?! Ráadásul ilyen vérzivataros időkben felszítani a szovjet–lengyel határkérdést a rég elhunyt litván diplomata, Lubicz-Milosz verseivel? A '68-as új baloldallal mind nyíltabban rokonszenvező W. H. Auden *Achil-*

¹ Kun Miklós: *Prágai tavasz – prágai ősz – 1968 fehér foltjai*. Budapest, 1998, Akadémiai. 224 o.

les pajzsa című gyűjteményét megjelentetni éppen most, amikor a nyugati baloldali nézetek kezdenek összeérni a jobboldali prágai kommunisták revizionista eszméivel?

Miközben ezeket a költésztől idegen kultúrpolitikai kívánalmakat hallgatta, Vas eszének kerekerei sebesen forogtak. Miben sem volt bizonyosabb, mint abban, hogy az Európa Kiadó szinopszisát a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága felküldte a pártközpontba, s Aczél nyilván segíteni kíván, ne tiltsák be a „bikás” sorozatot, de Vasnak kell szolgáltatni az érveket a *Napjaink költészete* megmentéséhez. Vas kultúrpolitikusként együgyű volt, de költőnek egy ügyű. Küzdött volna a politikai arénában a maga indította könyvsorozatért. Ám csak a saját természete szerint tudott. Márpedig vérmérséklete leginkább „Ferdinánd, a biká”-éhoz hasonlított, azaz ahhoz a deviáns fenevadhoz, akit halhatatlan gyerekkönyvében (1936-ban) Munro Leaf megörökített.

Míg az ifjú bikák „naphosszat kergetőztek, döfkölődtek”, addig Ferdinánd „bezzeg nem. Szívesebben mélézgatott és szagolgatta a virágokat.” Majd egy áldatlan napon, aztán „jó puha fű helyett ráült egy darázsra”. Ferdinánd „prüszkölve és fújtatva száguldozott ide-oda, s öklelte és rúgta a földet, mintha megkegyült volna”, ámde nem a darázscsípéstől volt áldatlan az a nap. Inkább attól, hogy a viadorok kerítőlegényei, pechjére, szemtanúi voltak Ferdinánd véletlen toporzékolásának, s menten megállapították: „itt van ni a legerősebb, a legvadabb bika! Ez való a madridi bikaviadalra!” Nyomban feltuszkolták Ferdinándot egy kétkerekű kordéra, és meg se álltak vele Madridig. Ahol azonban a torreádorok és matadorok felsültek Ferdinánddal, mert amint a bika „az aréna közepébe ért, meglátta a virágokat a szép hölgyek hájában, nyugodtan leült, és szagolgatni kezdett”.

Igaz, voltak Vasnak harcias évei – például 1935-ben, a *Levél egy szocialistához*² közlése idején, vagy 1945–46-ban, amikor néhány éles publicisztikája a kommunista párt szárzával együtt döfködött, de miután letörték az ’56-os forradalmat, mindinkább felülkerekedett erendően Ferdinánd-természete, amely ’68-ra már olyannyira kiteljesedett, amilyen csak gyerekkorában lehetett. Nem mintha Vast a politika közönyösen hagyta volna. Ó, dehogya! Csak ’68-ban nem rendelkezett már azokkal a fortélyokkal és készségekkel, amelyekkel vívhatott volna a „bikás” sorozatért, sőt nem is nagyon emlékezett a kultúrpolitika eszköztárára.

A macskaasztalról olyan gyorsan fogytak Aczél mignonjai, amilyen sebesen járatta Vas az emlékezetét, hátha felrémlik valami csel. Átvillant az agyán, hogy majd a nemzetközi írószövetség várható rosszallásával rukkol ki, ha a PEN tótumfaktumának, Goffinnak a kötetét nem jelentetik meg, vagy épp az ellenkezőjével, hogy a Magyar Népköztársaság reputációját csak növelheti a szocialista országban terjedő nyugati líra nemzetközi híre. (Ez az ötlet aztán annyira megtetszett Vasnak, hogy Goffin 1969-ben megjelent kötetének utószavánál Illyés Gyula szájába is adta: „nemcsak népünknek, országunknak keltette jó hírért, hanem költészetünknek is”.³ Vas már-már ott tartott, megkísérel Aczél irodalmi érzelmeire hatni. Bevallja a „bikás” sorozattal kapcsolatos bumfordi titkát: az egyes kötetekben azért nincsenek felnyiszszantva a nyomdai ívek, mert így bárki észreveheti, hogy a könyvet valódi versbarát vásárolta s nyitotta-e fel papírvágó késsel, avagy a tulaj csak „fölvágásból” tartotta a kötetet a polcán. Szóval Vas már-már készült valaminő érvel előállni, amikor Kádár János állt elő.

Aczél arckifejezéséről olvasta le Vas, hogy már nincsenek kettesben. A pártfőtítkárt ugyan is egy másik ajtón jött be, mint amelyen a költőt bevezették. Kádár úgy tett, mint a papucs-férj, aki in flagranti kapja a feleségét. Szaporán bocsánatot kért.

2 *Válasz*, 1935. december, 727–735. o.

3 Robert Goffin: *Márvány-vágtatás*. Budapest, 1969, Európa. 108. o.

– Ne haragudj – mondta Aczélnak, nem tudtam, hogy vendéged van. Kérlek, ha költő elvtárs elment, gyere át hozzám, szeretnék valamit mutatni – s már félig hátrálva felmutatta Aczélnak az addig a kezében himbált *Esti Hírlapot*.

– Ugyan Kádár elvtárs, nekünk nem lehetnek titkaink Vas elvtárs előtt! – invitálta befelé az első titkárt a szobába Aczél, s rámutatott az egyik üresen tátongó fotelre, kissé távolabb a mignonoktól egyre kevésbé púpozott macskaasztaltól.

– Nem, nem akarom az elvtársak megbeszélését megzavarni – szabódott Kádár, mintha a titkárnő meg se említette volna Vas ottlétét –, mindössze azt akartam kérdezni tőled, hogy te tudtál-e arról, hogy *mi is benne vagyunk...* És ezzel átnyújtotta Aczélnak az *Esti Hírlapot*.

Aczél arcából kifutott a vér. Legalábbis úgy csinált, mint aki szóhoz se tud jutni a döbbségtől, miközben a lap szalagcímén olvasta azt, amiről hajnal óta az egész ország beszélt: magyar katonaság is részt vesz Csehszlovákia lerohanásában.

Sejtelmem sincs, hogy jött ki Vas a Fehér Házból, hogyan hagyta el végül Aczél irodáját. Kormos István ezen a ponton nem volt képes tovább visszafojtani a nyerítést, s mint a *Tanár úr kéremben* az egész osztályt rázkódtatta már a röhögés. Írók, költők, műfordítók, kritikusok szeméből csurgott a könny, verdesték egymás hátát, kezükkel csapkodták az asztalt, ki-ki hátrébb tolt a székét hogy legyen elég helye a tomboló röhögéshez. Hogy a párt főkorifeusai épp Vas Istvánt pécézték ki, éppen őt akarták arra használni, hogy járja a várost föl- és alá, győzködjön a közvélemény-formáló értelmiséget: az MSZMP vezetősége csupán a sajtóból értesült a magyar katonai részvételről. Próbálja elhíttetni fűvel-fával, hogy az MSZMP-nek annyi felelőssége sincs Csehszlovákia okkupációjában, mint amennyi Nagy Imre és mártírtársai kivégzésében sem volt; egyik is, másik is magyar közreműködéstől mentes szovjet erőszak...

Nem attól tragikomikus ez az anekdota, hogy Aczél olyan emberismerő volt, amilyen színész. Rossz. Hanem, hogy maga is beleélte magát abba, amit mondott. És nemcsak amíg ripacszkodott. Utána is, amikor már az utókornak játszott. Némi sajtótörténeti ismerettel elég pillantást vetni Aczél emlékiratára.⁴ „A magyar sajtó elsősorban a TASSZ jelentései alapján számolt be az invázió után kialakult csehszlovákiai helyzetről, magyar tudósítokat nem küldtek ki.” Elfelejtette a *Népszabadság* – a párt központi napilapja – haditudósítóját, E. Fehér Pált, elfeledhette-e Aczél György, az MSZMP KB kulturális titkára? A '68. augusztus 22-én megjelent „MTI közleményét – írja – előző nap Kádár személyesen hagyta jóvá.” Ha emlékirata megjelenését netalán Vas megéli, hogy nézett volna költő barátja szemébe Aczél? Sehoggy. Addig-addig gyúrta volna az utókornak szánt múltbeli emlékezetanyagot, míg a színlelések és valótlanságok már nem csípi a kortárs szemét. A koronatanú halála az apparátcsik memoár egyik biztosítéka. Másik záloga az erkölcsi hullába vetett feltétlen bizalom. Elvárható, hogy a *Népszabadság* mai pozsonyi tudósítója önmagától jelentkezzen a lap olvasói előtt, s azt mondja: – „bizony, én voltam az a pártkaton, aki '68-ban Prágából uszított”?!

Kun Miklós *Prágai tavasz – prágai ősz* című oral-history könyve (csakúgy mint a kézirat alapjául szolgáló videofilmje) éppenséggel az apparátcsik észjárással ismerteti meg az olvasót. Közben persze feltárulnak az apparátusi mentalitás már-már intézményes technikái is. Talán mert Kun Miklós olyan történeti korszakot tár fel, amelyben a legfelső politikai döntéshozatal szintjén rég sorvadásnak indult az írásbeliség és javában burjánzott már a szóbeliség. Paradox módon abszolút mértékben növekedett ugyan a pártállami irattermelés, relatíve viszont az informalizmus kiszorította a formális döntéseket. Kun Miklós interjúi így aztán nél-

4 168 Óra, 1999. július 15., 21–23. o.

különbözhetetlenek lesznek a következő évszázad kutatójának, hisz a késői pártállam írásbelisége mellől rendszerint hiányzik a szóbeliség, az élő közeg.

A szerző *1968 fehér foltjai* alcímmel látta el könyvét, ám interjúalanyai nemcsak szavakkal töltik ki a fehér foltot, de a szánt szándékkal feketített pacnikat is valamelyest kifehéritik. Kun roppant mennyiségű ismeretanyagon alapuló, módszeres és állhatatos kérdései.

Helyezzük el Aczél György idézett emlékirat-töredékét, amelyet ő szándékozott az utókorra hagyni, s tegyük amellé az anekdota mellé, amellyel esszénket bevezettük. És tételezzük fel, száz év múltán lesz egy történész, aki tanulmányozza az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1968. augusztus 7-ei ülésének jegyzőkönyvét. Egyebek közt Kádár János instrukcióját találja majd benne: „a párttagság felvilágosítása, az előszóban történjen. Persze, tudjuk egy párttag két másik nem párttagnak is el fogja mondani, vagy rákérdezésre, vagy egyébként, és ez szintén nem baj. De nyomtatásban ezek a dolgok szintén ne legyenek, mert nem véletlen, hogy az ágcsernyői és bratislavai kommunikében sincsenek. [...] Tehát ez a legkisebb lapba se kerülhet be. Amit mi tudunk, arról előszóban adunk felvilágosítást.”⁵

Nos, ha konokul csak írott forrásokra szorítkozik a jövő század történésze, orránál fogva fogja vezetni saját tudományos doktrínája. A Politikai Bizottság 1968. augusztus 7-én eldöntötte a magyar fegyveres erők részvételét Csehszlovákia lerohanásában. Az apparátusokra bízta: sugdossa a párttagok fülébe a szovjet politikai nyomásra hártott felelősséget, a párton kívüliekre pedig tukmálja rá azt a hiedelmet, hogy a baráti segítséget nyújtó testvérek között akad egy Megátalkodott is... Vas Istvánnak is ezzel az okulással kellett volna távoznia a pártközpontban megrendezett színi előadásról, s aztán kivennie részét az Aczél és Kádár áldozati szerepéről szóló hírverésből. Aczél is e szerepfelfogás nézőpontjából írta negyedszázaddal későbbi memoárját (legalábbis a publikált fejezete szerint): ez teszi lóvá azt a történést, aki száz év múlva csak írott forrásokat értékel.

Csehszlovákia megszállásáról Kádár János egymaga hozott döntést 1968. július 22-én. Aznap egyedül Biszku Bélát avatta be elhatározásába (mellesleg éppen azt a politikust, akihez jóformán vérszerződés kötötte Nagy Imre és mártírtársainak sorsa miatt, ráadásul Biszkuval együtt kezdték kialakítani azt a lip-service-t, amellyel a pártpropaganda elhíresztelte 1958-ban, hogy Moszkvában döntöttek a forradalom vezetőinek pöréről, a magyar párt ártatlan a kivégzésekben, azaz épp húsz év alatt terebélyesedett a szóbeliség akkorára, mint azt az iménti 1968-as jegyzőkönyvi idézet mutatja). Biszku azután Czinege Lajos honvédelmi miniszter hírsatornáján értesítette Grecsko marsallt Kádár döntéséről.⁶ Azaz jó fél hónappal korábban Kádár eldöntötte a magyar megszállási részvételt, hogysem azt a párt legszűkebb döntéshozó szerve, a PB tessék-lássék megvitatta volna. Mi több, a megszálláshoz szükséges O11 számú, az állambiztonsági mozgósításról szóló belügyminiszteri utasítást egy héttel a PB döntése előtt, augusztus 1-jén már kiadta Benkei András belügyminiszter.⁷

Kádár július 22-ei döntésében alighanem szerepet játszott Aczél György is, aki július 20-án informális megbeszélést folytatott (a kiakolbolítandó Dubcek főtitkári helyére kiszemelt pártmunkással) Vasil Bilakkal a balatonaligai pártüdülőben. Kedvezőtlen benyomásairól, amelyeket Gosztonyi János, Oldrich Svestka és Stefan Sádovsky jelenlétében szerzett a csehszlovákiai helyzetről. Aczél napokkal később feljegyzést készített Kádár János számára.⁸ Per-

5 MOL 288 fond, 5. cs. 466 ő. e.

6 Ivan Pataky: Zatiahnutie Madarska a Madarskej ludovej armády do agresie proti Československu v roku 1968. *Historie a vojenství*, 1993. 5. sz. 44–46. o.

7 BM KI 10-22/11. 1968.

8 MOL 288. fond. 47. cs. 743 ő. e.

szé ezt a memorandumot hivatalos minőségében is össze kellett állítania, hiszen Aczél július 18-ától (Jakab Sándor és Szirmai István KB-titkárokkal együtt) tagja volt a csehszlovákiai válság magyar kezelésével megbízott háromtagú operatív bizottságnak.⁹ De már csak Pjotr Selesztel – az ukrán KB titkárával és a Szovjetunió politikai bizottságának tagjával – készített interjújából derül ki, hogy Aczél kedvezőtlen benyomásának kialakulását nagy mértékben erősíthette Seleszt küldetése is, aki titokban szintén ott tartózkodott a balatonaligai pártüdülőben. Méghozzá Kádár bungalójában, Kádár saját vendégeként. Selesztnek már itt át kellett volna vennie Bilaktól azoknak a Csehszlovák kollaboránsoknak a levelét, akik a Szovjetunió, az NDK, Lengyelország, Bulgária és Magyarország kommunista testvérpártjaihoz fordulnak baráti segítségnyújtásért. A behívólevélhez – még szóban is tizenöt reménybeli aláíró tudott Bilak felsorolni, ami kevésnek is, súlytalanak is tűnt Selesztnek. És Brezsnyevnek is. De Kádár megbízottjának, Aczélnek borúlátó memorandumja is vélhetőleg a Varsói Szerződés tagállamaihoz címzett behívólevél súlytalanságával függ össze, nem pedig a megszállás érdemi részével.

Selesztel készített interjújával Kun Miklós elhúzza a spanyalfalat Kádár szerepjátásza elől, aki a nyilvánosság előtt szerette magát a prágai reformok támogatójának feltüntetni. Noha a magyar párt első titkára furtonfurt a csehszlovákiai ellenforradalomra hivatkozott a KB és a PB előtt, hol azért, mert a *Literárni Noviny* 1968. június 13-án cikket közölt Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 20. évfordulójára (szerzője, Osvald Machatka a csehszlovákiai reformok előfutárának nyilvánította a magyar forradalom miniszterelnökét), hol meg a június 27-én, a *Práce*-ben megjelent *Kétezer szó* című felhívásra appellált, amelynek szerzője Ludvík Vaculík csakugyan azokat az emberi és állampolgári értékeket helyezte előtérbe, amelyeket Nagy Imre is 1953-as kormányprogramjában, csakúgy mint miniszterelnökként, '56-ban. Mégsem ezekkel a Kádár által sűrűn „ellenforradalminak” titulált írásművekkel volt a baj, hiszen az '56-os magyar típusú „ellenforradalom” rémével jóval e hivatkozott cikkek megjelenése előtt, 1968. március 22. és 25. között Kádár már riogatott az akkor még hat testvérpárt drezdai konferenciáján. Hanem épp az ellenforradalom hiányával volt a baj. Ahogy ezt a Balatonaligáról hazatérő Seleszt nyomban megfogalmazta az SZKP PB július 22-ei ülésén. „Nekünk *konfliktusra van szükségünk*. Ez a konfliktus eddig nincs meg.”¹⁰ Nos a provokáció előkészítése csupán az egyik változata annak a társadalmi értékektől és világnézeti eszméktől teljesen elszabadult, szinte már önjáró apparátusi észjárásnak, amelyből Kun Miklós könyve különbnél különb variációkat mutat be.

A KGB- és pártjelentésekből összezsírozott dezinformációkat Gennagyij Fominov készítette a szovjet pártközpont csehszlovák referatúráján.¹¹ Gyakran a prágai nagykövet Sztjepan Cservonyenko furfangjai szerint. Ő volt olyan furmányos, hogy még azt is elérte, hogy augusztus 20-án, a megszállás éjjelén, Martin Dzur honvédelmi miniszter dezertálási parancsot adjon ki a Csehszlovák Néphadseregnek. Őt ország tankjainak megindulása előtt 40 perccel (23 óra 20-ra) Cservonyenko bejelentkezett a csehszlovák köztársasági elnökhöz, és a Hradszinba magával vitte Svoboda régi, még az antifasiszta ellenállás idején megszerett barátját. Míg Svoboda államfő és Kambalov KGB ezredes meghatottan lapogatták egymás vállát (pontosabban talán egymás váll-lapját), addig Cservonyenko a fenyegető KGB-jelenlét és a személyes meghatottság húrjainak pengetésével elaltatott Svobodával kiadatta Dzurral a megadási

9 MOL 288. fond. 5. cs. 463. 6. e.

10 A jegyzőkönyvet – más összefüggésben – idézi Huszár Tibor. Ugyanő: *Prága, Budapest, Moszkva 1998*. Budapest, 1998, Szabad Tér. 194. o.

11 Kun Miklós: *Prágai tavasz...* 51–53. o.

parancsot.¹² Nem mindig volt szükség persze a szentimentális nosztalgia és az állambiztonsági fenyegetőzés ilyen kifinomult összhangjának megteremtésére. Az ukrán párt első titkára, Seleszt a biztosra ment: „lehallgatókészülékkel is rögzítettünk mindent”, amit Bilak és Koscelansky tárgyalt a megszállás után felállítandó bábkormányról Ungváron, május 19-e és 21-e között, majd nyomban elküldte a hangfelvételeket Brezsnyevnek. Kádár sem volt rest a Bilakkal folytatott balatonaligai titkos találka hangfelvételéhez magyar állambiztonsági tisztet adni.¹³

Nem mintha ezek a felettebb költséges állambiztonsági eszközök hatékonyak bizonyultak volna. A szovjet pártközpontból kivezényelt agit.-prop. kommandó vezetője, Alekszandr Jakovlev szerint az augusztus 21-e és 30-a között a Szovjetunióban nyomtatott és Csehszlovákiában 2 millió 500 ezer példányban terjesztett (a *Rudé Pravó*ban is közzétett) röplap nem ért semmit.¹⁴ Jakovlev úgy vélte – Kun Miklósnak adott interjújában –, hogy „számos magyarországi és csehszlovákiai fejlemény és a velük kapcsolatos szovjet reakció jelentős mértékben alapult provokatív KGB-jelentéseken. Csehszlovákiában láttam, tapasztaltam, hogyan »készítették« az információt. Például azt állították, hogy valahol az ország területén illegális rádióállomást fedeztek fel. Nem volt igaz. De hát így mentek a dolgok.”¹⁵

És még ígybbül. Majorov tábornok – aki a Csehszlovákiát megszálló szovjet csapatok parancsnoka volt – nem átalotta utasítani egyik gárdatisztjét, Scseblakov ezredest, hogy ha már filig beleszerelmesedett Dubcek egyik titkárnőjébe, titokban szerezz be tőle a CSKP első titkára által diktált szövegek másolatát.¹⁶

Behajtvá utolsó oldalát, a *Prágai tavasz – prágai ősz* végén az olvasóban akarva-akaratlan föltozul a kérdés, vajon a politikai természet rendje szerint kitől is megy előre a világ, ha ugyan előre megy? Azaz: ki az alkalmas és ki az alkalmatlan?

Kun Miklós tíz interjúalánya közül hat feltétlenül az apparátus grádicsain közlekedő hadadár, de a négy cseh ellenálló közül is három (Václav Slavík, Bohumil Simon, Venek Silhán) is, hisz az apparátusi boldogulásban, ha a szervezet jó ügyet szolgál. Talán csak a *Kétezer szó* botcsinálta forradalmárja, Ludvík Vaculík nem. Vagy mérsékeltebben. Vaculík a fejsze erejében hisz, amint 1968-ban magyarul is megjelent regényének címével mondja: a *Szekercében*. Ő amolyan kakukktójas Kun Miklós interjúalanyai között, de Kakukk Marci az én értékrendemben. Úgy ahogy Tersánszky Józsi Jenő portréját Vas István rajzolta meg egyik utolsó irodalmi tárcájában. (*Bartóknak nincs igaza...*)¹⁷

A Rajk-pör kezdetén, Miskolcra, a könyvnapi író-olvasó találkozóra bumlizik Vas és Tersánszky. A vasúti fülkében körülöttük csupa ÁVH-s, netán annak látszó alak mélyed hol az útitársak arcába, hol az újság címoldalára. „A *Szabad Nép* legelején [...] kiemelt nagy betűs közlemény [...]: az Államvédelmi Hatóság imperialista kémbandát leplezett le – Rajk Lászlót, Szőnyi Tibort, Justus Pált és tizenhét társát.” – Mit szólsz ehhez, tudakolta Tersánszky fennhangon, s Vas amolyan „színházi-félre” mondattal, kelleetlenül a fülébe mormogta, hogy jobb híján tudomásul vette. „– Tudomásul vetted! Hát ki vagy te? De nagy marha vagy te!” –

12 Kun Miklós: *Prágai tavasz...* 26–26. o.

13 Uo. 101. o.

14 Uo. 147. o.

15 Uo. 154. o.

16 Uo. 140. o.

17 In ugyanő: *Igen is, nem is*. Budapest, 1987, Szépirodalmi. 198–207. o.

örjögött Tersánszky, és Vas hiába próbálta íróársát csitítani, hogy ez aztán tényleg nem az ő dolguk. „– Nem? Majd ha téged visznek el, az a te dolgod lesz!” – üvöltötte Tersánszky, aztán visszafogta a hangját a lehető leghalkabbra. Mint akinek mélyen konspiratív közlendője van, Vas füléhez hajolt és belesúgta: „– Bartóknak nincs igaza. – Miben?” – hőkölt föl Vas. „Az ősi magyar zene nem volt pentaton” – közölte Tersánszky az idő tájt legfontosabb fölismerését.

Abból, hogy egyikőjük fölvitte, a másikuk leeresztette a hangját, következik-e bármi értelmes kérdés és helyénvaló válasz kettejük politikai helyzetmegítélő-képességére, vagyis az egyetlen közös vonásra nézve, amely apparátcsikok és írók alkalmassága között megvonható? Attól tartok – nem. Addig, ameddig a tauglich és untauglich közti minősítés az apparátus előjoga, az íróknak egy-kétezer szava akad saját értékeik és a hatalom közti viszony jellemzésére. Amint elérnek a felső határhoz és kimerítik a 2000 szó teljes terjedelmét – akár fennhangon, akár suttogva – untauglichnak nyilvánítja őket a hatalom, mint Vaculíkot 1968 augusztusa után. Flepnijüket is kiállítja (Vas az Írószövetség pártbizottságától kapta meg a magáét néhány hónappal az 1949-es miskolci író-olvasó találkozó után), Tersánszkyról pedig 1958 júniusában állította ki az alkalmatlansági bizonyítványt egy óbudai író-olvasó találkozót követően a helyi párttitkár, külön hangsúlyozva, hogy „tizennyolc hónappal az ellenforradalom után”, Tersánszky nem áll a nyilvánosság előtt szolidaritást vállalni 1956 íróival; „megmondta, hogy nem akar élvonalbeli lenni, inkább azokkal szeret együtt lenni, akiket félre állítottak, háttérbe szorítottak és elhallgattattak vagy elhallgattak, mint Móricz Zsigmond, Krúdy stb. [...] A Ludas Matyiról gúnyosan megjegyezte, hogy a legjobb folyóirat a világon, s a beszédét úgy fejezte be, hogy mégiscsak nagy író a Krúdy, ha a Ludas Matyi is írt róla.”¹⁸

18 Idézi: Zárt, bizalmas, számozott. *Tájékoztatáspolitikai és cenzúra, 1956–1963. Dokumentumok.* Szerk. Cseh Cergő Bendegúz, Kalmár Melinda és Pór Edit. Budapest, 1999, Osiris. 87–88. o.

SZEMLE

RAINER M. JÁNOS

Jelentés a kelet-európai végekről

Voztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov, 1944–1953

PALASIK MÁRIA

Ez volt a KALOT

Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946*

GERMUSKA PÁL

A magyar pléhkatonák

Okváth Imre: *Bástya a béke frontján*

Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956

KÖRÖSI ZSUZSANNA

Nőtörténelem

Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből, 1945–1951*

VALUCH TIBOR

A politikai struktúra újjászervezésének kísérlete 1956-ban

1956 és a politikai pártok

Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23.–november 4.

EÖRSI LÁSZLÓ

Münchhausen főhadnagy kalandjai

Gajassy G. István: '56 – elárult szabadságharc

Egy Széna téri szabadságharcos beszámolója

EÖRSI LÁSZLÓ

Válogatás 1998 történelmi dokumentumfilmjeiből

Ki volt Tóth Ilona? „Magasabbak az egek a földnél”

Pulzusszáma '56. Portréfilm Naszlady Attila orvosprofesszorról

Halál a hálaadás napján. A „Bang Jensen-ügy”

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

Két könyv a megtorlásról

Jobbágyi Gábor: „Ez itt a vértanúk vére”. *Az 1956 utáni megtorlási eljárások*

Kahler Frigyes: *A Brusznjai-per*

BECK TIBOR

A soproni Erdészettörténeti Közlemények 1956-os tematikus számainak ismertetése

VÖLGYESI ZOLTÁN

Felemás modernizáció, felemás társadalomtörténet

Szöveggyűjtemény a második világháború utáni korszakról

Magyarország társadalomtörténete III., 1945–1989. Válogatott tanulmányok

MOLNÁR ADRIENNE

Feldolgozandó örökségünk

Oral History: Challenges for the 21th Century

Xth International Oral History Conference

RAINER M. JÁNOS

JELENTÉS A KELET-EURÓPAI VÉGEKRŐL

Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov, 1944–1953. [Kelet-Európa az orosz levéltárak dokumentumaiban] 1. köt., 1944–1948. 2. köt., 1949–1953. Szerkesztőbizottság: T. V. Volokityina, T. M. Iszlamov, G. P. Murasko. Felelős szerkesztő: A. F. Noszkova, L. A. Rogovaja. Moszkva–Novoszibirszk, 1997, 1998, Szibirszkij Hronograf. 985, 1004 o.

Két vaskos kötetben, csaknem kétezer oldalon hatszáznegyvenöt dokumentum a legkülönbözőbb terjedelemben, pársoros feljegyzéstől a sokoldalas elemzésig, közötté Joszif Visszarionovics Sztálin tucatsnál több, kelet-európai kommunista és más vezetőkkel folytatott beszélgetéséről készült részletes jegyzőkönyv – a legfelületesebb számszerű megközelítésben ezt tartalmazza a nemrég megjelent válogatás. Azt várnánk, hogy ez az egyszerre hozzáférhetővé vált igen gazdag forrásanyag nemcsak bepillantást enged a szovjet döntéshozatalba, hanem valóságos tudást közvetít arról, sőt elemzési szempontokat nyújt a második világháborút követő, majd a hidegháborúba merülő szovjet Kelet-Európa-politikához. A terjedelem és a sokféleség szinte kizárja, hogy csalódjunk várakozásainkban – feleletet „végső kérdéseinkre” azonban, mint rendesen, ez az impozáns dokumentumpublikáció sem ad. A kötetet ilyen-olyan szempontok szerint lapozgató olvasó úgy érezheti, hogy valóban többet tud meg a térség szovjetizálásának apró mozzanatairól, hétköznapijairól, a kialakuló „nagy szerkezetet” alkotó, mozgó sok-sok ismeretlen vagy kevésbé ismert szereplőről. Még a főszereplőkről is. De ha arra kíváncsi, hogy a szovjet pártvezetés legbelsőbb körei milyen előterjesztések alapján, főképpen milyen belső viták alapján mit és hogyan döntöttek a térségről, vagy akár egyes országokról, akkor már inkább hiányjeleket tehet a kötet lapjainak szélére – mert erről vajmi keveset tud meg, azt is közvetett módon.

A lapozgatást igencsak nehezíti, hogy a köteteknek nincsen hagyományos tartalomjegyzékük, ezt a *Dokumentumok listája* helyettesíti, melyből csak az oldalszám hiányzik ahhoz, hogy valódi tartalomjegyzék legyen. Ugyanakkor ez a megoldás elmélyíti a használatot, mert a sorszám utáni keresés során az olvasó óhatatlanul belenéz a keresett szöveg környékén található más témájú feljegyzésekbe is. A jegyzetapparátus meglehetősen egyenetlen. A dokumentumok formai jellemzőit nagyon pontosan leírták az összeállítók – nemcsak azt, hogy egyik vagy másik nagykövet, követségi tanácsos stb. jelentését név szerint ki kapta meg, de azt is, hogy milyen aláhúzások, jelek, netán ceruzával (piros, kék) írott megjegyzések találhatóak a margón. Olykor ezek is sokat elmondanak. Ha például Sz. G. Zavolzsszkij, a Kominform referense azt jelenti főnökének, a szervezet titkárának, L. Sz. Baranovnak Farkas Mihállyal folytatott 1949. július 11-i beszélgetéséről (mely nagyrészt a Rajk László és társai elleni vizsgálatról szól), hogy „[m]unkánk következő kérdése Nagy Imre nyilvánvaló buharinistaként való leleplezése lesz. Úgy gondoljuk, hogy kizárjuk a PB-ből”, s a vonatkozó

jegyzet szerint „[e] bekezdés mellett a bal oldalon ceruzával odatett pipa (galocska) látható” (1. köt. 180–181. o.) – akkor eltűnődhetünk, ki tette oda, s milyen értelemben.

A könyvet szerkesztői, az Oroszországi Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének kutató-történészei láthatólag szakembereknek szánták. Tán emiatt nem fordítottak különösebb gondot arra, hogy jegyzetekkel világítsák meg az iratokban szereplő eseményeket, személyeket, intézményeket. Leggyakrabban az egyes szövegekben előforduló, hivatkozott más dokumentumok tartalmát ismertetik, ám az esetek többségében, mint írják, azok „nem álltak az összeállítók rendelkezésére”. Nagy ritkán fordul csak elő, hogy lengyel, csehszlovák és bolgár kérdésekről a jegyzetek az illető országokban kiadott szakirodalomra utalnak. A cél láthatóan kizárólag a dokumentáció kiadása volt.

Az orosz levéltárak 1991, a Szovjetunió felbomlása után részlegesen kinyíltak, s a szerencsés (és anyagilag jól ellátott) kutatók egy-két évig igen sok mindenhez hozzájutottak. Az előrelátóbb amerikai és nyugat-európai kutatóhelyek, továbbá az elsősorban a KGB szenzációira vadászó sajtó és televíziós társaságok hosszú távú szerződésekkel és komoly összegekkel igyekeztek ezt az ígéretes állapotot meghosszabbítani. Egy-két év múltán azonban a sorra kattanó, jól dokumentált botrányok hatására – közülük a legnagyobb szenzáció az állítólag Vietnamban maradt amerikai hadifoglyok ügye volt¹ – az archívumok bezárultak, illetve jelentősen megnehezítették a kutatást. Nem sokkal később kezdetét vette egy szisztematikus orosz forráskiadás is, melynek eredményei elsősorban az *Isztoricseszkiy Arhiv* című tudományos és az *Isztocsnyik* című népszerűsítő folyóiratokban, illetve ez utóbbi mellékletében, az Orosz Föderáció Elnöki Levéltárából „tallózó” *Vesztnyik*ben olvashatók. (A *Vesztnyik* közölte Majszkij külügyi népbiztoshelyettes feljegyzését a háború utáni szovjet külpolitika céljairól, de itt jelentek meg az első részletek Rákosi memoárjaiból is.²) A forrásfeltárás leglátványosabb eredménye az itt ismertett két kötet. Megjelenésüket alaposan beharangozták abban a körben, ahonnan a legnagyobb érdeklődés volt várható. 1997 októberében egy budapesti Sztálin-konferencián³ kézről-kézre járt az első kötet dokumentumjegyzéke, melyet az egyik amerikai résztvevő egyenesen Moszkvából kapott faxon. Fél évvel később a csehszlovák kommunista hatalomátvétel fél évszázados évfordulóján rendezett prágai konferencián az egyik összeállító „táskából” árulta az első kötet példányait, s hamarosan kitehette volna az „Elfogyott” táblát.

Nem véletlenül. A kötetek megjelenése pontosan egybeesett azzal a vitával, mely elsősorban Amerikában bontakozott ki, s amely arról szól: vajon mi vezetett a hidegháború kitöréséhez, ki és/vagy mi is a felelős érte. Az egymást követő, egymással vitázó ötvenes–hatvanas–hetvenes évekbeli tradicionalista, revizionista, majd posztrevizionista felfogásoktól a mostani vita abban különbözik, hogy résztvevői nem (csak) történeti-politikai meggyőződésüket hirdetik, hanem álláspontjukat a kilencvenes években különböző körülmények között megszerzett, jobbára azonnal közzétett szovjet dokumentumokkal igyekeznek alátámasztani. A szerzők a hidegháború elejéről a végkifejlet – és a győztes – ismeretében írnak, ha dokumentumok

- 1 Stephen J. Morris: The „1205 Document”. A Story of American Prisoners, Vietnamese Agents, Soviet Archives, Washington Bureaucrats and the Media. *The National Interest*, 1993. Ősz, 28–42. o.
- 2 Majszkij tervét lásd az *Isztocsnyik* című orosz folyóirat *Vesztnyik* című mellékletében, 1995. 4. sz.; magyarul lásd Ivan M. Majszkij: A jövő világ kívánatos alapelveiről (1944). Közreadja és bevezeti Baráth Magdolna. *Külpolitika*, 1996. 3–4. sz. 154–184. o. Rákosi visszaemlékezését lásd Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest, 1997, Napvilág. A teljes orosz szöveget közli az *Isztoricseszkiy Arhiv* is 1997–1998-as évfolyamában.
- 3 Ennek előadásait lásd in *Évkönyv VI. 1998*. Szerk. Litván György. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. Sztálin és Európa, 1944–1953 címmel, 19–100. o.

alapján is. Óhatatlan tehát, hogy a felelősség elsősorban az offenzív szovjet félre, Sztálinra, az őt vezető bolsevista világorradalmi ideológiára és/vagy az expanzív orosz birodalmi tradícióra hárul.⁴ De hasonló (politikai) szempontok vezetnek a mai orosz elemzőket – és forráskiadókat is. Amennyiben a Szovjetuniót úgy állítják be, hogy akár biztonsági-birodalmi stratégiai megfontolásokból, akár a világorradalmi küldetésstudattól vezéreltetve durván, önkényesen beleavatkozott az általa „kelet-európai térségnek” nevezett országok belügyeibe, az visszahárul örökösére, Oroszországra is. És ellenkezőleg: az óvatos, realista, a második világháború tanúságai alapján saját biztonságát okkal féltő, helytartóit inkább fékező, visszatartó sztálini szovjet külpolitika dokumentumai nemcsak a múlttól, hanem valamennyire a felelős, de nagyhatalmi szerepéhez, vagy annak látszatához görcsösen ragaszkodó jelicini Oroszországról is szólnak. A Moszkvában közzétett iratokból pedig egyértelműen az utóbbi kép rajzolódik ki – esetünkben Kelet-Európa vonatkozásában. De ugyanez világlik ki Majszkij „békealapelveiből” éppúgy, mint Sztálin Maóval és Kim Ir Szennel folytatott, a koreai háborúról szóló táviratváltásából,⁵ a Kelet-Németországgal kapcsolatos, nyilvánosságra került dokumentumokból⁶ és más iratokból.

A két dokumentumkötet valóban arról szól, amit szerkesztői a címbe foglaltak: hogyan jelent meg „Kelet-Európa” (az európai szocialista országok, kivéve az NDK-t) a szovjet döntéshozók íróasztalán? A dokumentumok túlnyomó része jelentés a helyszínről, megfogalmazóik részben a korabeli szovjet diplomácia tisztviselői (nagykövetek, követségi tanácsosok, Kominform-megbízottak) vagy a birodalom helyi emisszáriusai, az egyes országok párt (és állami) vezetői. Helyzeteket írnak le, problémákat vázolnak. Ha megoldási javaslatok kerülnek szóba, akkor azokat általában az utóbbiak, Rákosi, Dej, Bierut, Cservenkov, Gottwald és társaik fogalmazzák – a moszkvai válasznak többnyire nincsen nyoma, vagy ha mégis, azok szembeötlően óvatos, tartózkodó, reaktív természetűek. Ez a tény persze összefügg az iratok lelőhelyével – többségük a moszkvai Külügyminisztérium levéltárából származik, vagy a volt pártarchívum utódintézményeiből, melyek a döntéshozatal alacsonyabb grádusain született dokumentumokat őrzik. Sztálin (Molotov, Szuszlov stb.) néhány beszélgetése erejéig feltárul a kutatók előtt még ma is alapvetően elzárt volt Politbüro-archívum is, melyet ma az Oroszországi Föderáció Elnöki Levéltárának neveznek. De még ezek a beszélgetések sem a parancsokat osztogató imperátort állítják elénk, inkább valamiféle bölcs atyafigurát, valódi „Gazdát”, aki – mondhatni – jóindulatúan érdeklődő attitűddel közeledik kissé bőbeszédű, a világ problé-

4 Az utóbbi időben megjelent legnevezetesebb összefoglalók: John Lewis Gaddis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. Oxford, 1997 – Oxford Clarendon; Vojtech Mastny: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. New York–Oxford, 1996. Oxford University; Vladislav Zubok–Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*. Cambridge, Mass., 1996. Harvard University. Az Egyesült Államokban és másuttal folyó hidegháború-vitát részletesen ismerteti nagy szakirodalmi áttekintéssel Melvyn P. Leffler: *The Cold War: What Do "We Now Know"?* *American Historical Review*, 1999. április, 501–524. o.

5 Kathryn Weathersby: *New Russian Documents on the Korean War. Cold War International History Project Bulletin*, 6–7. sz. 1995–96. Tél, 30–41. o.

6 A Kelet-Németországról szóló dokumentumokat lásd a Woodrow Wilson Center for Scholars Cold War International History Project honlapján, www.cwipw.si.edu, a „Cold War Virtual Library: The Stalin Era” oldalakon. Lásd még *New Documents on the East German Uprising of 1953*. Közlétesztési: Christian Ostermann. *Cold War International History Project Bulletin*, 5. sz. 1985. Tavasz, 10–21. o.; ugyanő: „This Is Not A Politburo, But A Madhouse”. *The Post-Stalin Succession Struggle, Soviet Deutschlandspolitik and the SED. New Evidence from Russian, German and Hungarian Archives. Cold War International History Project Bulletin*, 10. sz., 1998. március. 61–111. o.

máiban nehezen eligazodó, s mindenekelőtt egymás iránt féltékeny, belső köreikben intrikus és gyűlölködő, feljelentésre mindig kész háza népéhez. Az ilyenfajta beszélgetések jellemző példájaként idézem csaknem teljes terjedelmében azt a beszélgetést, melyet Sztálin a szovjet–magyar barátsági szerződés aláírására érkezett magyar delegációval, Tildy Zoltán köztársasági elnökkel, Dinnyés Lajos miniszterelnökkel és Rákosi Máttyás miniszterelnök-helyettesel (egyben MKP-főtítkárral) folytatott.

„Feljegyzés I. V. Sztálin és Tildy magyar elnök tárgyalásáról.

Moszkva, 1948. február 17-e 19.00. óra.

[...]

Sztálin elvtárs megkérdezi, hogy utaztak.

Tildy az feleli, jól utaztak, sok új élményben volt részük.

Sztálin elvtárs megkérdezi, milyen kérdései vannak a magyar delegációnak.

Dinnyés elmondja, hogy a magyar delegáció tegnap tanulmányozta a barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés tervezetét, melyet Molotov külügyminiszter adott át Rákosinak és Molárnak. A magyar delegáció megfelelőnek tartja a tervezetet, és kész aláírni az egyezményt. *Dinnyés* ugyanakkor megjegyzi, hogy a magyar törvények értelmében az egyezmény csak a parlamenti ratifikáció után lép életbe, ezért kéri, hogy az egyezmény tervezetét ennek megfelelően módosítsák.

Sztálin elvtárs azt mondja: rendben.

Dinnyés azzal a kéréssel fordul *Sztálin* elvtárshoz, hogy engedje haza a magyar hadifoglyokat, ez kezdődjön áprilisban, hogy az év őszére be is fejeződhessék.

Sztálin elvtárs azt feleli: rendben.

Dinnyés előterjeszti azt a kérést, hogy a magyarországi szovjet képviselőt és Szovjetunióbeli magyar képviselőt emeljék nagykövetségi rangra; ezzel kapcsolatban kifejti, hogy ez az intézkedés aláhúzza a Szovjetunió és Magyarország kapcsolatainak szoros és baráti jellegét.

Sztálin elvtárs azt mondja: rendben.

Rákosi oroszul megjegyzi, hogy vannak más kérdések is, ám azokat nyilvánvalóan nem lehet eldönteni a mostani találkozó során, hanem a [megfelelő] szervek útján.

Sztálin elvtárs megkéri a tolmácsot, fordítsa le *Rákosi* szavait a delegációnak.

Ezután *Sztálin elvtárs* megkérdezi, milyen Magyarország viszonya Romániával.

Tildy azt feleli, hogy a viszony jó, s rögtön hozzáteszi, hogy Magyarországnak van egy szomszédja, Csehszlovákia, mellyel a magyar kormány szeretne jószomszédi viszonyt kiépíteni. Arra kéri *Sztálin* elvtársat, támogassa ezt.

Sztálin elvtárs azt feleli, hogy az ő véleménye szerint maguk a csehszlovákok sem akarnak másmilyen viszonyt ápolni Magyarországgal, s megígéri, hogy támogatja ezt.

[...]

Sztálin elvtárs Magyarország belpolitikai helyzete iránt érdeklődik.

Tildy azt feleli, hogy Magyarország belpolitikai helyzete határozottan javul.

Sztálin elvtárs megkérdezi, szilárd-e a forint, s hogyan dolgozik az ipar

Tildy azt feleli, hogy a forint – szilárd valuta, az ipar fejlődik, a parasztok jól dolgoznak.

Sztálin elvtárs megkérdezi, van-e az országban szabotázs.

Tildy erre a kérdésre nem ad egyenes választ, hanem azt mondja, hogy a bevetett terület Magyarországon ebben az évben nagyobb, mint a korábbi években, továbbá, hogy noha a szárazság miatt az őszi mezőgazdasági munkák elhúzódtak, sikerült bepótolni a mulasztást.

Sztálin elvtárs megkérdezi, milyen a parasztok hangulata.

Tildy azt feleli, hogy többségüké jó, különösen az új gazdáké.

[...]

Sztálin elvtárs érdeklődik a magyar hadsereg felől, s megkérdezi, nem gondol-e a magyar kormány arra, hogy felszámolja a hadsereget.

Dinnyés azt mondja, hogy éppen ellenkezőleg, a kormány fejleszteni akarja a hadsereget, s ebben az évben 30 ezerre kívánja növelni a létszámot. De mindjárt hozzát teszi, hogy a fészített költségvetés és a fegyverzet hiánya miatt igen nehéz lesz keresztülvinni ezt az elhatározást, s előterjeszti azt a kérést, hogy [a Szovjetunió] nyújtson segítséget a demokratikus magyar hadseregnek.

Sztálin elvtárs azt mondja – majd segítünk.

[...]

Sztálin elvtárs megkérdezi, mekkora lehet a magyar hadsereg a békeszerződés szerint.

Rákosi azt feleli, hogy 70 ezer fő.

Sztálin elvtárs megkérdezi, hasznát veszik-e a magyarok a szovjet fegyvereknek.

Dinnyés azt feleli, hogy hasznát veszik, s ezzel kapcsolatban kijelenti, hogy a szovjet fegyverzet – a legjobb fegyverzet.

Sztálin elvtárs megígéri a segítséget, s rámutat arra, hogy a Szovjetunió érdekelt abban, hogy Magyarországnak erős hadserege legyen, különösen a [barátsági] szerződés aláírása után.

Sztálin elvtárs megkérdezi, vannak-e további kérdések.

Molotov azt mondja, hogy a fő kérdéseket áttekintették, s mivel nézetkülönbségek nem merültek fel, elintézetnek tekinthetők.

Rákosi azt mondja, hogy a magyarok tárgyalásokat folytattak Titóval, aki azon a véleményen volt, hogy mivel szükség van a magyar hadsereg felépítésére, Magyarország megkaphatja az ismeretes jóvátételi kedvezményeket, vagy pedig hitel keretében bocsássonak Magyarországra rendelkezésére fegyvereket.

Sztálin elvtárs megjegyzi, hogy Tito nyilván a saját jóvátételükről és a saját fegyvereikről beszélt.

Rákosi azt mondja, ő is éppen így értette.

Sztálin elvtárs ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a magyarok láthatólag jó kapcsolatokat ápolnak a jugoszlávokkal.

Az elnök és a delegáció tagjai ezt megerősítik.

Sztálin elvtárs azt mondja: ez jó.

[...]

A beszélgetés 30 percig tartott. Lejegyezte G. Puskin.” (1. köt. 757–760. o.)⁷

A fenti, remélhetőleg tanulságos részletből a történekről szerzett utólagos tudás alapján világosan láthatók a szovjet vezetés és Sztálin prioritásai és jellegzetes attitűdjei a hatalomátvételt követő periódusban: rendezett belső állapotok, erős hadsereg, a nyugati felforgató tevékenységtől való félelem, a (csatlós-) államközi kapcsolatok „feszültségteli elrendezettsége”, a felsejelő jugoszláv konfliktus, a „kezdeményező” Rákosit „fékező” Sztálin stb. A kötetek azonban olyan részletekben is bővelkednek, melyekben a szovjet döntéshozatal, a beavatkozás fő mozzanatai tisztán megjelennek.

7 A tárgyalás atmoszférája ettől alig különbözött az olyan esetekben, amikor a szovjet vezetők nem elsősorban „állami”, hanem pártminőségükben tárgyaltak például Rákosival, mintegy „egymás között”. Lásd Molotov és Rákosi 1949. április 29-i beszélgetését. 613–623. o.; ez magyarul is olvasható *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948*. Szerk. Izsák Lajos, Kun Miklós. Budapest, 1994, Századvég. 198–206. o.

Ilyenek például a magyar békecélokkal, elsősorban az Erdéllyel kapcsolatos szovjet taktikát dokumentáló részletek. (1. köt. 232., 392, 415–417., 468. o.)⁸ Ilyen a Marshall-tervvel kapcsolatos döntés, amikor a Szovjetunió nyílt nyomásgyakorlással arra kényszerítette a még habozó kelet-európai országokat, hogy utasítsák vissza az európai újjáépítési programban való részvételt. „Európa hitelekkel történő segélyezésének leple alatt valamiféle nyugati blokk szerveződik a Szovjetunió ellen. [...] Önök objektíve segítenek, akarva vagy akaratlanul, de segítséget adnak a Szovjetunió elszigeteléséhez. [...] Ezt [ti. a részvételt] a Szovjetunió felett aratott győzelemként értékeli majd. Mi és népünk ezt nem engedjük meg. Meg kell változtatniuk álláspontjukat, vissza kell utasítani a részvételt, s minél előbb, annál jobb” – jelentette ki Sztálin 1947. július 9-én a Kremlben a csehszlovák kormányküldöttségnek. (1. köt. 673. o.) Amikor a kelet-európai kommunista pártok között a Kominform megteremtette a szorosabb, intézményes „együtműködés” kereteit, Moszkva ezzel egyidejűleg egységes alapokra helyezte az állami együtműködést is. 1947. október közepén a SZKP PB egységes irányvonalat dolgozott ki a kelet-európai kisállamokkal (ekkor ide sorolták Romániát, Bulgáriát, Magyarországot, Jugoszláviát, Csehszlovákiát és Lengyelországot) kötetlen kölcsönös segítségnyújtási szerződésekről, illetve, ahol már létezett ilyen, kiegészítéséről. A segítség immár nem csupán a Németország, hanem minden hatalom irányából érkező agresszióra vonatkozott. (1. köt. 727. o.)

Bár Rákosi Mátyás a Rajk-ügy kezdete óta szívósan intrikált a „testvérpártok” vezetésében végrehajtandó hasonló méretű és mélységű tisztogatás érdekében (a 2. kötet erre nézve egész sor dokumentumot közöl), a Kádár-ügyet nyilvánvalóan azt követően vitte döntésre, hogy Sztálintól kézhez kapta Clementis és Sling letartóztatott csehszlovák pártvezetők vallomásait arról, hogy „a nagy perek Magyarországon és más népi demokratikus országokban távolról sem számolták fel az ellenség erős pozícióit (2. köt. 494., 497–498. o.). Rudolf Slánsky elmozdítására a CSKP főtitkári posztjáról (később letartóztatására és kivégzésére) Sztálin 1951. július 24-i, Klement Gottwaldnak írott levele nyomán került sor. Jellegzetes módon Sztálin megdicséri Gottwaldot, hogy nem ad hitelt egyes elvetemült (s persze már korábban letartóztatott) ellenséges személyek vallomásainak – melyekről, amint ez esetben a jegyzetekből tudható, Sztálin csehszlovák párt- és belügyi vezetőktől értesült. Sztálin ezzel együtt úgy vélte, hogy mégsem maradhat a főtitkár posztján olyan ember, aki „rossz emberismerő és gyakran vét hibát a káderek kiválasztása során”. (2. köt. 580–582. o.)

Ezek a viszonylag egyértelmű esetek azonban valószínűleg jól kiválasztott kivételek, melyek kilógnak a kelet-európai végekről érkezett jelentések, beszámolók hosszú sorából. Távolról sem állítható, hogy ez utóbbiak ne lennének tanulságosak. Sőt, noha elsősorban nem is döntéshozatalról szólnak, ezekből is kihámozható valamiféle válasz a fentebb említett vitatott kérdésre a hidegháború és a kelet-európai térség szovjetizálása közötti összefüggésekről.

A „csúcson” valóban alig érzékelhető bármiféle forradalmi hevület; reálpolitika, biztonságra való törekvés, „konszolidáló” szándék annál inkább. Lukács György híres hasonlata szerint a sztálini rendszer olyan piramis, melynek csúcán maga Sztálin áll, lejjebb pedig szintről-szintre kisebb és kisebb Sztálinok helyezkednek el. A „Gazdának” egyszerűen nem volt szüksége arra, hogy minden cselekedetét a világorradalom végső perspektívája határozza meg. Ellenkezőleg, rá a hajó kormányzásának nehéz, olykor kiszámíthatatlan feladata hárult, melynek során az időjárás, a vízmélység, a megfelelő útvonal kiválasztásának külsődle-

8 Erről lásd Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Szerk. Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Cábor, Rainer M. János. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 26–27. o.

ges feltételeit kellett tekintetbe vennie. A gépeket, motorokat, csavarokat nem közvetlenül működtette, vezérelte. Ezt olyan emberek tették, akiket a bolsevik mozgalom sematizált mintái, ideológiai értékei, annak kulturális meghatározottsága vezérelt. Első fokon a moszkvai ideológusok, akik a reálpolitikai-birodalomépítő fordulatok idején megkeresték a megfelelő ideológiai formákat az átalakításhoz. Ennek talán legnyilvánvalóbb s bőségesen dokumentált példája a kelet-európai kommunista pártok „nacionalista elhajlásairól” 1947–48-ban készített „anyagok” sora, melyből mindenki megérthette, hogy a szocializmusba vezető utak keresésének vége, a továbbiakban csak egy út létezik: a szovjet. (1. köt. 787–800., 802–806., 814–830., 831–858., 891–897. o.)

Sztálin megtehetette, hogy a nemzetközi forradalom intézményi letéteményesét, ideológiai és politikai emblémáját, a Kommunista Internacionálét egyszerűen félresöpörje az útból akkor, amikor reálpolitikai szempontból úgy látta, nincsen rá szükség. De a kelet-európai pártvezetők reflexei, attitűdjei ettől cseppet sem változtak, mindössze „jegték” azokat egy időre. Azok a szovjet tanácsadók, akik 1949-től kirajzottak a csatlós országokba (a 2. kötet több tucat erről szóló dokumentumot tartalmaz), ugyanezt a kultúrát sajátították el, kiegészítve azt szovjet felsőbbrendűségi tudattal és a katonai fegyelemmel. Moszkvai feletteseik – a piramis alsóbb szintjén – nem az óvatos Sztálin geopolitikai szempontjainak érvényesítését, hanem szovjet kulturális minták meghonosítását kérték számon tőlük. Tanácsadó és közvetlen parancsnoka ebben voltak biztosak – bizonytalanságot olykor Sztálin első látásra ezzel összeegyeztethetetlen intenciói okoztak. Ahogy Norman Naimark írta keletnémet esettanulmányában: a szovjetek „nem azért bolsevizálták a zónát, mert volt erre egy tervük, hanem mert a társadalomszervezésnek ezt az egyetlen módját ismerték”.⁹

Ami Magyarországot illeti, a két kötet számos ismeretlen, s tán azt is lehet mondani szenzációs dokumentumot közöl. Igaz, hogy elsősorban a kezdeti, 1944–48-as évekből a hazai kutatók az itt közölnél bőségebb forrásanyagot tártak fel, s ugyanez mondható el a kiadvány záró periódusáról, 1953 nyaráról is.¹⁰ A Kominform megbízottja, Zavolzsckij 1949–50-es beszélgetései Rákosival, Farkassal (2. köt. 92–99., 179–183., 231–234., 237–238., 297–298., 316–319., 348–350. o.), a magyar pártvezér Sztálinnak írott levelei saját tervezett repressziós és más lépéseiről (2. köt. 437–439., 497–498., 542–543. o.) azonban valódi újdonságot jelentenek. Ugyanígy az a Rajk Lászlóról készült 1949. áprilisi moszkvai feljegyzés,

9 Norman M. Naimark: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, Mass., 1995. Harvard University. 467. o.

10 1944–48-ra lásd Vida István: Orosz levéltári források az 1944. őszi kormányalakítási tárgyalásokról, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásáról és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztásáról. In *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945*. Szerk. Feil István, Budapest, 1995, Politikatörténeti Alapítvány. 52–107. o.; Vida István: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány átalakítása 1945 júliusában és a szovjet diplomácia. In *Vissza a történelemhez. Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Budapest, 1996, Napvilág. 389–417. o.; K. J. Vorosilov marsall jelentései a Tildy-kormány megalakulásáról. Közreadja és bevezeti Vida István. *Társadalmi Szemle*, 1996. 2. sz. 80–94. o., Békés Csaba: Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. *Regio*, 1992. 3. sz. 160–171. o.; *Moszkvának jelentjük...*; 1953-ról lásd Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.) Közli T. Varga György. *Múltunk*, 1992. 2–3. sz. 234–269. o.; Baráth Magdolna: Kiszjeljov három beszélgetése Nagy Imrével 1953 nyarán. *Társadalmi Szemle*, 1998. 3. sz. 106–111. o. Valamennyi idézett munkában olvashatunk olyan forrásokat, melyeket az itt recenzált kötetek is tartalmaznak, de egy-egy történeti-politikai csomópontot sokkal részletesebben vizsgáltnak meg. Ugyanakkor az 1953 júniusában és júliusában a kelet-európai vezetőkkel folytatott moszkvai tárgyalásokról a kötetekben csak utalások olvashatók.

melyet a „káderanyag és különleges közlések (*szpecszoobscsenyija*) alapján állítottak össze, s amely a pár hónappal későbbi vádak teljes körét tartalmazza, a jugoszláv vonal kivételével. (2. köt. 64–68. o.)

A korszak kutatói, az oroszul értő érdeklődők nagy haszonnal tanulmányozhatják a köteteket, melyek szinte tálcán kínálják az összehasonlító szempontokat. Ezek felsorolásától itt eltekintünk. Végeredményben a sok száz dokumentum reprezentálta nagy információs gépezet, mely szinte percre kész adatokat szolgáltatott a kelet-európai vezető hatalmi körök belvilágáról, nem tudta sem előre jelezni, sem elejét venni azoknak a társadalmi mozgásoknak, melyek Sztálin halála után szinte rendszeres időközönként megrázkódtatták a térséget. Az 1953. márciusi pilzeni és prágai munkámegmozdulásokról szóló jelentés kísérőlevelében Lavrentij Berija miniszterelnök-helyettes és belügyminiszter, aki pedig *ex officio* a legkiterjedtebb idevágó tudás birtokosa volt, megállapította: „A csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy más népi demokratikus országokkal kapcsolatban sem rendelkezünk megfelelő információkkal a valódi politikai és gazdasági helyzetet illetően. Azok a tanácsok, melyeket barátainknak adtunk, alkalomszerűek, rendszertelenek, egyes esetekben nem állnak összhangban a népi demokratikus országok és a Szovjetunió előtt álló gazdasági-politikai feladatokkal. Sőt, egyenesen ki kell mondani, hogy tanácsaink nem mindig voltak szerencsések. [...] Ami Csehszlovákiában történt, más országokban is megismétlődhet, és sokkal kedvezőlenebb következményekkel járhat.” (2. köt. 918–919. o.) Ebben Berija kétségkívül nem tévedett. Hogy miért, arra némi magyarázattal szolgál az a felfogás, ahogyan a tanácsokat a térség *homo Cominternicusai* fogadták. Ezt illusztrálja az a beszélgetés, melyet Gheorghiu-Dej román pártvezér folytatott 1953. augusztus 1-jén Melnyikov bukaresti szovjet nagykövettel azt követően, hogy a kelet-német, magyar és lengyel pártvezetés után a román is megjárta Moszkvát, s valószínűleg hasonló kioktatásban részesült, mint Rákosi 1953 júniusában. „Dej kifejezte teljes megelégedettségét és elragadtatását a szívélyes és meleg fogadtatásért, valamint azért a őszinte beszélgetésért, amely a Román Népköztársaság gazdaságirányításának hibáiról folyt. Aláhúzta, hogy egész munkássága során soha nem folytatott olyan nyílt és szívélyes tárgyalást, mint most az elvtársakkal Moszkvában. »Ez a tárgyalás életem és munkám legnagyobb eseménye« – [mondotta] Dej], aki] azt a kifejezést használta: »ezt követőleg egy fejjel magasabb lettem.«” (2. köt. 939. o.)

PALASIK MÁRIA

EZ VOLT A KALOT

BALOGH MARGIT: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946.* Budapest, 1998, MTA Történettudományi Intézet, 235 o.

A szerző a XX. századi történelmünk egyik fehér foltjának számító KALOT, vagyis a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete történetének feldolgozására vállalkozott. Hogy miért éppen ezt a szervezetet választotta, amikor a polgári kori Magyarországon számos keresztény szervezet, egyesület, mozgalom létezett, amelyek fontos társadalomszervező és nemzetfenntartó szerepet tölthettek be? Azért, mert a KALOT kiemelkedett közülük – a keresztény szervezetek többsége ugyanis a karitatív és szociális gondoskodás vallás erkölcsi kötelességétől vezérelve működött – azáltal, hogy egy egész társadalmi rétegre: a parasztfjúságra igyekezett hatni, megkísérelt függetlenné válni egyházi hierarchiától, államtól és pártoktól egyaránt. A katolikus agrárifjúsági mozgalom jelentőségét bizonyítják méretei, elterjedtsége és tartós léte. A KALOT valódi társadalmi erők tényleges működésének eredménye volt.

Balogh Margit célja – amint azt könyve bevezetőjében meg is fogalmazta – nem az egykor „fasisztának” kikiáltott mozgalom rehabilitálása volt. A könyv elolvasásakor azonban kiderül, hogy a katolikus agrárifjúsági mozgalomra 1945 után ráaggatott címke nem helytálló, sokkal árnyaltabb értékelésre van szükség. Ezt Balogh Margit el is végezte, a KALOT létrejöttének, működésének és felszámolásának pontos analízisét adja. S miközben bemutatja a szervezet történetét, az írásból kibontakozik a két világháború közötti katolikus társadalompolitika is.

A négy nagy fejezetre tagolt munka első része a magyarországi keresztényszocializmus gyökereit, a katolikus egyesületi élet első világháború utáni új típusú szerveit, majd a KALOT megalakulásának előzményeit mutatja be. A második rész a KALOT tevékenységének kibontakozásáról szól. Ebben megismerhetjük a KALOT szervezetét, programját, tömegbázisát, s – a könyv recenziens számára talán legérdekesebb részeként – az egyleti életet. A harmadik, a legterjedelmesebb rész a második világháború éveiben vizsgálja a szervezetet: hogyan igyekeztek a vezetők segíteni a szervezet anyagi gondjain, a túlélés érdekében kikkel és milyen kompromisszumokat kötöttek, mi jellemezte a KALOT nemzeti politikáját, hogyan működött német, szlovák, ruszin és bunyevác titkárságuk, miként indították útjukra a népfőiskolákat stb. A negyedik rész azt tárja fel, hogyan segítette elő 1944–1945 fordulóján a KALOT demokratizálását, milyen volt a kapcsolata a többi ifjúsági szervezettel, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet főparancsnokságával, milyen körülmények okozták feloszlását, s ehhez mi szolgáltatta az ürügyet. Bemutatja az utódszerveként létrehozott Katolikus Parasztfjúsági Szövetséget, s végül az 1988-as újjászervezési kísérletet.

A szerző külön alfejezetet szentel az egész KALOT-mozgalomhoz elválaszthatatlanul kapcsolódó két jezsuita szerzetesnek, Kerkai Jenőnek és Nagy Töhötömnek. Végigkíséri a KALOT feloszlata utáni sorsukat egészen halálukig.

Balogh Margit a KALOT megalakulásának előzményeit XIII. Leó és XI. Pius pápa szociális enciklikáihoz vezeti vissza, különös tekintettel az 1931-ben kibocsátott *Quadragesimo annóra*, amelyben XI. Pius meghirdette a gazdasági rendszer radikális átalakítását és az új társadalmi rendet, s elvetette az addig ismert összes – tőkés, liberális és szocialista – megoldási kísérletet. A pápa szerint a „katolicizmus erkölcsi irányutataiból közvetlenül levezethető egy korporatív gazdasági és társadalmi formáció, amely már nem azonos a kapitalizmussal.” (17. o.) Ennek az ún. hivatásrenden alapuló társadalomnak az a lényege, hogy foglalkozások, illetve hivatások szerint osztályozza a társadalmat, s egy-egy kategórián belül nem tesz különbséget tőkés és munkás között, azonos érdekcsoportba sorolja őket.

A magyar katolikus egyház azonban csak lassan reagált a pápai enciklikára. Az 1931 októberében kiadott püspökkari körlevél tompítani igyekezett a pápai gondolatok élet, amelyet vezető egyházi személyek közül többen túl radikálisnak tartottak, s ezért nem támogatták a körlevél szétküldését sem. Hátráltatta a pápai gondolatok megvalósítását az a mentalitás is, amely a szociális kérdést csupán karitatív módon igyekezett kezelni, s amelynek akciói kimerültek a nyomorenyhítés tüneti kezelésében. S bár az 1920-as években világszerte sorra alakultak a katolikus egyházhoz kapcsolódó szociális mozgalmak, amelyek tevékenységét az *Actio Catholica* (AC) koordinálta, ez Magyarországon mégis késett, mert a püspökök közül többen féltették autonómiájukat. Az AC hazai működését végül 1936-ban engedélyezte a püspöki kar. Az AC szociális szakosztálya felügyelte a katolikus egyházhoz kapcsolódó, ez idő tájt meg- és újjáalakuló hivatásrendi tömegmozgalmakat, így a KALOT-ot is. A pápai enciklikában kifejtett gondolatok viszont egyaránt visszhangra találtak az alsópapság fiatalabbjai, néhány felvilágosult főpap és a világi katolikusok körében. A világgazdasági válság éveiben ebben a körben is felerősödött az a vélemény, hogy a rendszert szétfeszíthetik az egyre halmozódó és gyökerükben megoldatlan szociális problémák. Ezenkívül különböző egyházi fórumok felfigyeltek arra, hogy a társadalom dolgozó rétegei egyre közönyösebbek az egyházak iránt. Az 1930-as években induló vagy újjászervezett hivatásrendi mozgalmaknak így éppen az lett az egyik célkitűzésük, hogy visszahódítsák az egyházba a csak „keresztlevél-katolikusokat”. Mindvégig hangoztatott céljuk emellett a hivatásrendi társadalom megteremtése volt. E mozgalmak közül a munkásság megszervezésére és érdekképviseletére jöttek létre az Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO), a Magyar Dolgozók Hivatásszervezete és a Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Szövetsége (DLN). A falvak fiatalságának szervezését a Katolikus Leánykörök Országos Szövetsége és a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete, vagyis a KALOT vállalta. Az említettek közül – mind tömegbefolyását, mind szervezeti erejét figyelembe véve – messze kiemelkedik a KALOT. A Szegedről és környékéről 1935-ben induló mozgalom 1939-re országossá vált, központja Budapestre került.

Annak ellenére, hogy a KALOT központi kimutatásai megsemmisültek, a mozgalom méreteiről mégis képet kapunk, mert a szerző minden erre vonatkozó adatot felkutatott az egyházmegyei levéltárakban. A *Magyar Közlöny* szerint 1946-ban, a feloszlatakor nyilvántartott 611 KALOT-egyletből 491 működött 4000 főnél kisebb lélekszámú falvakban, ezen belül is a legtöbb – 184 egylet – 1000 és 2000 közötti lakosú községekben tevékenykedett. S bár a KALOT az egész parasztfjúságot szándékozott legényegyletekbe szervezni, a gyakorlat és a statisztika azt mutatja, hogy a legsikeresebben a közép- és kisbirtokosokat mozgósította.

A szervezés elindítója Kerkai páter és két segítőtársa: Farkas György és Ugrin József Glatfelder Gyula csanádi megyéspüspök támogatásával járták az egyházmegye falvait, s ke-

resték azokat a rátermett fiatalokat, akiket alkalmasnak vélték a helyi egyletek megalakítására. A mozgalom alulról bontakozott ki, és nagyon gyorsan terjedt. Különös vonzerőt jelentett, hogy a fiatalok úgy érezhették, nem felülről erőltetik rájuk az egyleti életet.

A helyi egyletek folyamatosan kaptak segítséget az 1936-ban megalakult országos központtól. Fő célnak a falusi fiatalok kulturális és vallásérkölcsi nevelését, valamint szociális helyzetének javítását tűzték ki. Mindezek megvalósításában nagy hangsúlyt fektettek az öntevékenységre. A központ vezetőképző tanfolyamokkal segítette az egyletek munkáját. A legényegyletek megalakulása és a tagavatás ünnepélyes esemény volt a falvakban. Az avatás mindig a falu templomában, mise keretében zajlott le. Az összetartozás érzését erősítette az egyleti zászló és pecsét, a jelvény és az egyenruha. Azokon a vidékeken, ahol hordtak népviseletet, ott az lett az egyenruha is. Ahol nem, ott a „kismagyart” választották: kék ing, fekete mellény, fekete nyakkendő – amelyre mozgalmi jelvényt tűztek –, árvalányhajas pörge kalap, a kézben pedig rézfokos. Minden egylet igyekezett saját mozgalmi otthont teremteni: kulturházakban, gazdakörökben, iskolákban vagy magánházakban kaptak helyiséget, de volt, ahol kétkezi munkával építettek önálló épületet. A KALOT helyi egyletéhez tartozni rangot jelentett a falusi fiatalok körében. A gyűlések önképzőkörszerűek voltak, a felállított szakosztályok gondoskodtak arról, hogy a fiatalok előtt mindig legyen valamilyen elérendő cél. Világi és egyházi ünnepeken műkedvelő előadásokat tartottak, máskor szakemberek előadásait hallgatták egészségügyről, gazdasági és szociális kérdésekről, történelemlről, irodalomról stb. Az egyleti könyvtár az olvasás, a közös sportrendezvények a testedzés megszerettetéséről gondoskodott. Ugyanakkor a közös szórakozásra is jutott idő: táncdelutánokra, farsangi bálra, szüreti mulatságra, felvonulásokra. Ezenkívül figyelemmel kísérték a falu szociális gondjait, munkához segítették az egyleti tagokat, megszervezték a csont, a rongy, a bőr a toll stb. begyűjtését, sok helyen bekapcsolódtak a központ által irányított szövetkezeti mozgalomba is. A legkevésbé népszerű feladat a hitélet gyakorlásának szorgalmazása volt, s csak hosszabb idő után sikerült elérni, hogy az egyleti tagok évente legalább egyszer közös gyónáson és áldozáson vegyenek részt. Az egyesület tagjai távol tartották magukat a pártpolitikától, de a központ által tanácsolt előadások, a papi vezetők, a KALOT-népfőiskolákon kiképzett fiatalok meghatározták a mozgalom egészének szellemiségét. A KALOT tehát beváltotta Kerkaiék hozzáfűzött reményeit: segítette a kibontakozást a paraszti élet nyomorából úgy, hogy közben az emberek megtartották a paraszti életformát, ezenkívül felkeltette a kultúra és szaktudás megbecsülése iránti igényt.

A KALOT-nak a falusi fiatalság közösséggé szervezésén túl legnagyobb szerepe a népfőiskolák szervezésében volt, amelyek öntudatot, szélesebb látókört, nagyobb tudást és keresztény világnézetet szándékoztak adni a parasztságnak. Az 1940-ben Érden megnyitott népfőiskolát továbbiak követték Szegeden, Zircen, Palicsföldön, Jánosiban és Csíksomlyón; 1942-ben kilenc, 1943-ban pedig újabb öt intézményt alapítottak. A népfőiskolák kulturális tanfolyamaiban a fiatalok irodalom, történelem, földrajz, gazdasági ismeretek mellett népi színjátékokat, népdalokat és táncokat, valamint illemtant is tanultak. Több helyen jeles képzőművészek vezetésével „szépműves műhelyek” alakultak. A hivatásrendi vezetőképző tanfolyamok az egyletszervezésre, a közéleti szereplésre készítették fel az ifjúságot. A speciális gazdasági képzést adó tanfolyamok ahhoz igyekeztek segítséget nyújtani, hogy a föld felaprózódása esetén hogyan tudnak megélhetést találni a fiatalok a faluban. Mindegyik népfőiskolához tartozott néhány holdas mintagazdaság, ahol kertészeti ismeretek elsajátítására volt lehetőség. A népfőiskolák ugyan nem pótolhatták egy hatékony, mindenki számára hozzáférhető iskola-rendszer hiányát, de mindenképpen emelték a parasztság általános és szakmai műveltségének színvonalát.

Bármennyire szorosan kapcsolódott a mozgalom léte a katolikus egyházhoz, ezeket az eredményeket a KALOT-vezetők sokszor az egyházi főméltóságok ellenére érték el. Ugyanez az ellentmondás jellemzi a kormánypártokkal fenntartott kapcsolatot is. Úgy tűnt, hogy a hatalom egyrészt félt a KALOT által a falu ifjúságában felébresztett öntudattól, a másrészt pedig szerette volna azt felhasználni saját céljai megvalósítására, tömegbázis teremtésére. Így aztán a sokszor kiszámíthatatlannak tűnő politikai helyzetben a KALOT vezetői gyakran kötöttek olyan kompromisszumokat, amelyeket később saját maguk is keményen bíráltak.

Mivel a KALOT programja az egyik legfontosabb tennivalónak az agrárproletárok számának csökkentését tekintette, ennek gyakorlati megvalósítására tett javaslatok váltották ki egyházi körökben a legnagyobb visszautasítást. A KALOT vezetői úgy vélték, hogy az egészségtelen birtokviszonyokat demokratikus földreformmal kellene orvosolni. Kiálltak a fiatalok házhelyhez, otthonhoz juttatása, illetve a szövetkezeti földbérlés lehetőségének megteremtése mellett. A megvalósításban a nagytökre, a nagybirtokra és az államhatalomra számítottak elsősorban, de az egyházi birtokot sem tekintették kivételezett helyzetűnek. Mivel a katolikus egyház volt a legnagyobb földtulajdonos Magyarországon, a mozgalom szembekerült a főpappal. Az 1939. tavaszi püspökkari konferencián Kerkai páter, aki ismertette a KALOT programját, azt javasolta, hogy a katolikus egyház mutasson példát, kezdeményezze a földkérdés megoldását: „Adjunk földet annak a hárommillió parasztnak, aki ezért szentnek, megváltónak fog tartani, és olyan katolikkussá lesz, mint soha életében nem volt. Ezzel példát adunk az arisztokráciának... Ugyanakkor a birtok felosztása nem lesz ingyenes. Harmécéves törlesztésre lenne átadva kisebb parasztszövetkezeteknek, és a törlesztésért így egy közösség lenne felelős, ami biztosítaná az összegek befolyását.” (45. o.) A püspöki kar merev elutasítását jellemzi, hogy – az egyik visszaemlékező szerint – Kerkai páternek még kiejteni sem engedték a „földreform” szót.

Balogh Margit felhívja a figyelmet egy furcsa ellentmondásra, amely végigkísérte a KALOT-ot: miközben paraszti tömegeket igyekezett megnyerni a katolikus egyház számára, szembekerült a katolikus hierarchiával. Amikor XII. Pius pápa értesült a püspöki kar és a KALOT sűrűdéséről, 1939 szeptemberében meleg hangú brevében adta áldását a mozgalom vezetőire és tevékenységére. Ezután átmenetileg javult a magas egyházi méltóságok magatartása is. A szerző a földkérdés kapcsán egy másik fontos összefüggésre is rámutat: mivel a KALOT-ot az egyháztól való függés a földkérdésben kényszerű, a szövetkezeti földbérlés szintjén megrekedt álláspont kialakulására készítette, a kielégítetlen és felfokozott várakozások óhatatlanul az antiszemitizmusban tették latensen érdekeltté a mozgalom vezetőit, remélve, hogy a zsidó birtokok kormányzati igénybevétele közelebb visz a probléma megoldásához.

A KALOT vezetőit 1945 után sok bírálat érte elhibázott taktikájukért, az „egy tűzben két vasat” politikájukért. Ugyanis 1937–1938-ban több nyilas vezetővel folytattak tárgyalásokat, melyek szükségességét azzal indokolták, hogy egy esetleges nyilas hatalomátvételt a katolikus egyesületek károsodás nélkül vészeljenek át. E rövid, de a KALOT megítélésére nagyon hosszán kiható kapcsolatot az sem tudta feledtetni, hogy a KALOT vezetői 1938 második felétől fokozottan támadták a nyilasokat, s szervezésükkel 1940 novemberében közel félmillió parasztfiatal tartott nyilasellenes felvonulást Budapesten.

A KALOT-ban két miniszterelnök is fantáziát látott: Imrédy Béla és Teleki Pál, akik saját tömegbázisuk növelésére szándékoztak felhasználni a mozgalmat. Az állandó anyagi gondok apró kompromisszumok kötésére ösztönözték a KALOT-vezetőket: ilyen volt például a Leventeegyesületek Országos Központjával történő együttműködés.

A KALOT 1944-ben már az ellenállási mozgalommal kereste a kapcsolatot. A katolikus mozgalmak és az ellenállási mozgalom együttműködését bejelentő és csatlakozásra szólító Fel-

hívás Magyarország népéhez! című röpiratot a KALOT kispesti nyomdájában készítették, s katolikus papok és apácák vitték szét az országban. Ennek ellenére a KALOT nem fejtett ki jelentős tevékenységet az ellenállási mozgalomban, ugyanis nehezen tudott kapcsolatot teremteni a polgári demokratikus átalakulást sürgető politikai erőkkel. Szálasi hatalomátvétele után a KALOT beszüntette tevékenységét, vezetői már 1944 decemberében az Ideiglenes Nemzeti Kormányval tárgyaltak Debrecenben a mozgalom működésének engedélyezéséről, amelyet siker koronázott. Az új, megváltozott körülmények között a KALOT 1945–1946 közötti tevékenységét – az előforduló atrocitások ellenére – nem a konfrontáció, hanem inkább a beilleszkedés, a hatalomból való részesedés igénye és a baloldallal történő együttműködés jellemezte. A KALOT-tagok a Demokrata Néppárt Barankovics-féle szárnyát támogatták, az 1945. novemberi választásokon pedig a kispapárt mellett agitáltak. Az utóbbi listáján három KALOT-os is képviselő lett. A KALOT bekerült még az 1946 márciusában alakított Magyar Ifjúság Országos Tanácsába (MIOT) is, amely a demokratikus ifjúsági szervezetek csúciszerveként kezdett működni. A KALOT vezetői meglepően jó viszonyt és aktív kapcsolatokat alakítottak ki a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet tagjaival, sőt magával Puskin követel is. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1945. október 2-án beiktatott új hercegprímás, Mindszenty József igazoló jelentést kért Kerkai pátertől, amit a prímás nem fogadott el, s 1946 júniusában arról értesítette a püspököket, hogy megvonta a támogatását a KALOT-tól. A szerző feltárja, hogy a fentiek ellenére, miért került sor mégis a feloszlására 1946 nyarán. A könyvnek ez a fejezete jelentős információkkal szolgál még a koalíciós korszak kutatóinak is.

Balogh Margit hatalmas anyagot dolgozott fel, elsődlegesen levéltári forrásokat vizsgált: minden jelentős központi állami és pártarchívumban, továbbá megyei levéltárakban talált a témára vonatkozó iratokat. Külön érdeme, hogy az összes egyházmegyei levéltárban s az egyházasközponti plébánia irattárában – ahol a népfőiskolai iratokat őrzik – is kutatott. Csak ezzel a tiszteletre méltó szerteágazó kutatással lehetett pótolni azt az anyagot, amely 1945-ben a budapesti KALOT-központban elpusztult. A levéltári források fontos kiegészítését adják a volt KALOT-tagokkal készített interjúk, amelyeket a szerző készített, valamint a mozgalom vezetőinek visszaemlékezései, továbbá a KALOT-os múlt egyes tagok által féltve őrzött emlékei, dokumentumai és a korabeli sajtó. Balogh Margit az általa feldolgozott forrásanyagot kitűnően kezeli, és gazdag jegyzetapparátusa támasztja alá a fő szöveg mondanivalóját. A kötetet rövidítésjegyzék és névmutató zárja.

A KALOT történetét feldolgozó hiánypótló munka az MTA Történettudományi Intézete által gondozott sorozat, a Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok huszonharmadik könyveként jelent meg.

GERMUSKA PÁL

A MAGYAR PLÉHKATONÁK

OKVÁTH IMRE: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956.* Budapest, 1998, Aquila Könyvkiadó. 483 o.

Mindenképpen becsülendő, ha a mai magyar könyvpiaci körülmények között valaki Magyarországon közelmúltjával foglalkozó munka közreadására adja a fejét. Okvát Imre doktori disszertációjának átdolgozott, bővített változata, amely a Magyar Honvédség (majd Néphadsereg) 1945–1956 közötti történetét dolgozza fel, az Aquila könyvek hadtörténeti sorozatában látott napvilágot, vállalva a versenyt Rommel kalandjaival vagy a normandiai partraszállás izgalmával. A könyv eladott példányszámának jót tehet, hogy ismeretterjesztő hadtörténeti művek között jelenik meg, másrésztől viszont éppen a nagyközönség fog hiányolni belőle néhány, a témával kapcsolatos alapszöveget.

Nem szükséges e helyütt taglalnom, hogy 1990 előtt miért és hogyan nem lehetett írni a magyar fegyveres erőkről, a hazai katonapolitika szovjet alárendeltségéről vagy Magyarország hadikiadásairól. Okvát Imre vállalkozásának súlyát az adja, hogy a magyar hadtörténet e kényes területeiről igyekszik újat mondani hiteles, eddig ismeretlen és feldolgozatlan források alapján. Az ilyen jelenkor-történeti monográfiák írásakor sokkal inkább az a gond, hogy mi kerüljön a tárgyalt témák közé, mint az, hogy mi maradjon ki. A néphadsereg történetéről kevés hiteles feldolgozás készült, ezért a munkaszolgálatól a kiképzésen át a fegyverzetrendszeréig sok résztema van, amelyek még részletesebb kifejtést érdemelnének. Okvát azonban szűkebb területre koncentrál: a katonapolitika, a hadseregfejlesztés, a háborús készülődés kérdéseit vizsgálja. Ahogy a kötet összegzésében írja (363–365. o.): „Könyvemben igyekeztem a magyar hadseregfejlesztés valódi indokait, céljait bemutatni, azt, hogy a szovjet vezetés először 1948 őszén, majd 1951 elején a III. világháború veszélyére hivatkozva kényszerítette ki a nagy létszámú tömeghadseregek létrehozását szolgáló gyorsított hadseregfejlesztéseket és a hadiipari kapacitások jelentős megnövelését. [...] Magyarország 1948–1956 között a Szovjetunió vezette katonai szövetségi rendszerben olyan oktrojált hadsereg- és hadiipar-fejlesztésre kényszerült, amely gátolta gazdasági struktúrájának modernizálását, a lakosság életszínvonalának emelkedését, ugyanakkor tovább fokozta gazdasági és katonai kiszolgáltatottságát, a fegyverkezési versenybe való egyre intenzívebb bekapcsolódását.” Az alábbiakban tehát igyekszem elkerülni a „mi mindenről írhatott volna még a szerző” típusú bírálatok csapdáját, és főként azt vizsgálni, hogy saját célkitűzéseit hogyan valósította meg.

Okvát Imrét, mint azt az előszóban (11–14. o.) kifejti, a hidegháború speciális lecsapódásként érdekli a katonapolitika, így a fejezetek korszakolását is a nemzetközi eseményekhez igazítja. Rendkívül fontos, hogy ebben a világpolitikai keretben tárgyalja a magyar haderő történetét, mert – lássuk be – Magyarország a szuperhatalmak konfliktusában igen kicsiny

pont volt, s a hazai politikusok önálló mozgásterének mértékét, a „póráz” hosszúságát mindig a nagyhatalmak határozták meg.

A kötet első, legrövidebb része a kötelező kitekintés után igen plasztikusan mutatja be azt a kegyetlen küzdelmet, amelyet a kommunista párt vívott 1945–47 között a hadsereg megszerzéséért. Három alfejezetben bontakozik ki a Magyar Honvédségnek a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hathatós közreműködésével végrehajtott politikai szempontú megtisztítása és a pénzforrások visszafogásával történő ellehetetlenítése. Az FKGP és a többi párt hiába hadakozott minden parlamentáris eszközzel a haderő feletti ellenőrzés visszaszerzéséért, nem tudta megakadályozni a tisztikar szinte teljes lecserélését. A hadsereg technikai újjászervezése ekkor még éppen csak megkezdődött, az átmeneti állapotok és az ország gazdasági helyzete nem is tett lehetővé komoly fejlesztéseket. Okvách alapos hadtörténészként részletesen leírja a különböző hadrendek tervezeteit, illetve végső verzióit, de keveset szól a „fordulat” hónapjairól, a hadseregnek e folyamatban játszott szerepéről.

A második rész – *A „háborús készülődés” időszaka, 1948–1953* – a módszertani problémák ellenére a kötet legérdekesebb része. A háború nemzetközi és magyar megítélése című bevezető fejezet egészen 1952-ig vázolja fel a harmadik világháború esetleges kirobbanásáról hangoztatott, kanonizált korabeli nézeteket. A szovjet nyomásra kiteljesedő hadsereg-fejlesztési program következő fejezetbeni kifejtésénél azonban már szembetűnik, hogy a szerző egy fontos forráscsoportot nem használ: Okvách az MKP/MDP irataiból csak a Hadtörténeti Levéltárban megtalálhatóakat, illetve a kiadottakat dolgozta fel.

Az előbbi hiányosság fényében kicsit óvatosabban kell kezelni a szerző egyébként korrekten leírását a háborúra való felkészülésről és a tömeghadsereg kiépítéséről. E fejezetekben jól kidolgozott a korabeli hadművelati terveknek, a csapatok diszlokációjának, szervezetének ismertetése, érezhetően e területen mozog a legotthonosabban a szerző. Megdöbbentő, hogy a Rákosi-rezsim valóban egyetlen okból volt hajlandó pénzt áldozni a hazai közlekedési infrastruktúra fejlesztésére: hogy megfelelő áteresztő-képességű út- és vasútvonalak álljanak rendelkezésre a NATO-elleni hadműveletek során. A háborús előkészületek, óvóhely- és erődítményépítések olyan elképesztő összegeket emésztettek fel, amelyektől sokkal erősebb nemzetgazdaságok is összeroppantak volna.

A tömeghadsereg kiépítése című fejezet unikális adatok közlésével először ad hű képet a magyar–szovjet „fegyverbarátság” mindennapjairól, a nem csak hogy „ideiglenesen” hazánkban állomásozó, de a valódi hatalmat gyakorló szovjet tanácsadók működéséről, a szovjet haderő itt-tartózkodásának költségeiről. Okvách ezt követően akkurátusan, lépésről lépésre, alegységről alegységre mutatja be a Magyar Néphadsereg mind gyorsítottabb ütemű fejlesztését, beleértve a rohamtempójú végrehajtás árnyoldalait is. Én e helyütt azért engedtem volna a kísértésnek, és legalább az 1952-es, 210 ezer fős csúcslétszámot rendszeresítő hadrendet elemeztem volna, hogy egy civil is megtudjon valamit arról: néphadseregünk mire lett volna képes így, ilyen felszereltséggel, ilyen felkészültséggel; rettegnie kellett volna-e tőle a NATO-nak, vagy nevetnie?

A hadiipar megszervezése című fejezettel a szerző ismét ingoványosabb talajra lép, s az egyoldalú forráshasználat itt sem vált javára. A haderővel kapcsolatos legfontosabb iratgyűjtések minden bizonnyal a Hadtörténeti Levéltár birtokában maradtak fenn, de nem valószínű, hogy távlati fejlesztési kérdésekben érdemi döntést hozó, illetve előkészítő MDP Politikai Bizottság, Titkárság, illetve MDP KV Állampolitikai Osztálya, Államgazdasági Osztálya, Karhatalmi/Adminisztratív Osztálya, Ipari és Közlekedési Osztálya, valamint az Országos Tervhivatal és az ipari minisztériumok ne hagytak volna további érdemi iratanyagot maguk után. Annál is inkább, mert akkor a szerző nem kényszerült volna arra, hogy az első öt éves

tervre vonatkozó aggregát adatokat egyetlen 1970-es *Párttörténeti Közlemények*-beli cikkből kölcsönözze.¹ A burjánzó adatmennyiség és a számtalan bizottság fölött a szerző itt már-már elveszti az uralmat: például a 197. oldalon előtűnik egy Hadigazdálkodási Bizottság, amelyről csak a 219. oldalon tudjuk meg, hogy mikor, mire jött létre, egyes táblázatoknál, adat-sorknál pedig nem derül ki, hogy terv- vagy tényszámokról van-e szó.

A szerző általában megértéssel kezeli a hadiipar nehézségeit, s a rövid elemző részekben ez az empátia munkál benne, a konkrét adatok ismertetésénél viszont nem tudja kivonni magát a források hatása alól. A 80 oldalas fejezet megírásánál nemigen használhatta a klasszikus szocialista rendszer gazdaságát elemző közgazdasági irodalmat, akárcsak Kornai János munkáit, mert akkor nem csodálkozna a rendszer működésével törvényszerűen együtt járó jelenségeken: azon, hogy az ipar HM-igénylések egész sorát utasította vissza, hogy a már jóváhagyott tervszámok csökkentését igyekezett elérni (240–241. o.), vagy hogy magas a selejtszázalék, rossz a minőség, gyatra az alapanyag-ellátás és összehangolatlan a különböző termelőüzemek egymásra épülő munkája (242–243. o.). Sajnos itt is elmarad a határozott állásfoglalás, hogy – a szöveg jelenlegi összhatásával ellentétben – a hadsereg igényeinek nem teljesítéséért nem a magyar ipar „linksége”, „lustasága”, „szabotázsza” felelős, hanem az országot vezető „trojka” politikusai, akik teljesíthetetlen feladatokat tűztek ki egy amúgy is túlhajszolt nemzetgazdaság elé.

Szerencsére külön fejezet foglalja össze a haderő- és hadiipari fejlesztések 1947–1953 közötti költségeit egységesen összegezve – mind a nyílt, mind a rejtett költségvetés számaait. Okváth az első kutató, aki számsorokkal tudja igazolni: míg a hadikiadások az 1946–47. évi állami költségvetésben a büdzsé 1,5%-át tették ki, addig 1952-ben már a költségvetés 20%-át (a nemzeti jövedelem 11,5%-át) emésztették fel, s ez utóbbit a HM vezetése a következő évben még növelni kívánta volna! Hasonlóan úttörő jellegű a szovjet hadiszállításokat és a magyar fegyverexportot leíró fejezet, amely azonban ismét beleveszik az ágyúcsövek számlálásába. Kár, hogy a könyv második része is úgy ér véget, hogy nélkülöznünk kell a szerző érdemi kommentárjait, pedig elég lett volna akár csak az általa sokat idézett Birta István cikket felütnie, s értékelését a mai nyelvezetre dekódolnia.²

A III. rész – *A nagyhatalmi erőegyensúly kialakulásának periódusa, 1953–1956* – Sztálin halálával induló 5 oldalas világpolitikai felvezető fejezete kifogástalan, s a továbbiakban már nem különülnek el szigorúan a kül- és belpolitika eseményei. A Nagy Imre-kormány katonapolitikáját taglaló fejezet elején viszont ismét bajban van az olvasó, amikor megtudja, hogy a nagy létszámú hadsereg (több mint 200 ezer fő) csökkentése az új honvédelmi miniszterre, Bata Istvánra vár. Ha – a szerző által is hangsúlyozottan – valóban fontos szerepe volt Farkas Mihálynak a magyar haderő ügyeiben, akkor illene valamivel többet mondani a személycsere okáról egy 1986-os *Propagandistából* vett idézetnél. Okváth ennek ellenére jól érzékelteti Nagy Imre új szakaszt nyitó politikája és a sztálinista honvédelmi vezetés irányvonala közötti hangsúlyeltolódást. A haderőfejlesztés némi korrekcióval, szerényebb nagyság-

1 Okváth mind a lábjegyzetben (110. o.) mind a bibliográfiában (447. o.) tévesen 1976-os évfolyamot tüntet fel. Lásd Birta István: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első öt éves terv időszakában. *Párttörténeti Közlemények*, 1970. 3. sz.

2 „A történelem által felvetett feladataink sorában nem tudtuk a követelményeknek megfelelően megoldani véderőnk megerősítését sem. Sőt a teherbíró-képességünket meghaladó és gazdasági fejlődésünkre bénítólag ható honvédelem-fejlesztés erőltetése, az életszínvonal említett ellentmondásainak kielezésével gyengítette, megingatta a dolgozó tömegekben a párt iránti bizalmat, ami háború esetén a legfontosabb erőforrásunknak, a tömegbázisnak az összeomlását idézte volna elő” – írja Birta. Uo. 150. o.

rendben, de ugyanabban a szellemben folytatódott egy egyre távolabbi világháborúra való felkészülés jegyében. 1954–55-ben aztán jelentős változás következett be az irányadó szovjet katonai doktrínában, amit – ha fogcsikorgatva is – itthon is igyekeztek adaptálni.

A néphadsereg karcsúsításának leírásakor kimerítő részletességű információt kapunk a hadtestek, hadosztályok, ezredek hadrendi számának, székhelyének, létszámának, alárendeltségének változásairól, az azonban homályban marad, hogy mit keresett a hadrenden kívüli alakulatok között 14 bányászszázalaj? (S ezt főként a népszerű hadtörténet olvasói fogják leginkább hiányolni, bár kétségeim vannak, hogy minden jelenkorral foglalkozó történész hallott a KMKA-ról.³) Ugyanebben a fejezetben értesülünk a honvédelmi törvény kidolgozásának 1955. őszi megkezdéséről. Ezt követően a 306–307. oldalon – strukturálatlan összevisszaságban – rövid összegzést kapunk a magyar haderő alkotmányjogi helyzetének problémáiról (1946–1956), majd megtudjuk, hogy az atomfegyverek alkalmazhatóságának harcászati–hadműveleti szintre való lekerülése következtében Kovács István ezredes, hadműveleti csoportfőnök 1954 októberében előterjesztette a HM részére a néphadsereg hatéves perspektivikus átfegyverzési tervét, s a Szovjetunióban 1953 októberében olyan szárazföldi törzssvezetési gyakorlatot tartottak, ahol először gyakorolták az atombombák feltételezett bevetését. Ennyi téma szinte összefüggéstelen felvetése eléggé megzavarja az olvasót. A hadiipar átalakításáról szóló fejezet koherensebb az előzőeknél, az ágazat civil termelésre való állításának – eddig csak legendákként ismert – részletei különösen érdekesek.

A Varsói Szerződésbe való integrálódás kezdetei cím alatt találjuk a Nagy Imre szovjet utasításra történt eltávolításával kezdődő visszarendeződés haderő-politikai vonatkozásait. 1955 tavaszával véget ért a hadvezetés pozícióit átmenetileg gyengítő reformpolitika, amely azonban megállíthatatlan erjedési folyamatokat indított el a néphadseregben (is). Okváth beszámol a szövetségi rendszer létrehozásának politikai és katonai előzményeiről is (előbbiről a szakirodalom, utóbbiról a HM anyagai alapján), az arányokat tekintve mégis súlytalannak tűnik a kérdés. A tanulságok levonásánál itt is meg kell elégednünk egyetlen bekezdéssel, igaz, abban bennefoglaltatik, hogy a Varsói Szerződés létrehozásával a „nemzeti” hadseregek újult erejű modernizálása kezdődött el.

Az időrendnek megfelelően utoljára marad a néphadsereg 1956. őszi, forradalom előtti helyzetének bemutatása. E fejezet megerősíti azokat a korábbi vélekedéseket, amelyek a néphadsereg forradalom idején tanúsított tehetetlenségének egyik fő okát a permanens átszervezés állapotában látták: hiszen egyszerre zajlott a további létszámcsökkentés (ennek a tisztikart érintő összes egzisztenciális és morális következményével), a Varsói Szerződés kompatibilis parancsnoki struktúrájának kialakítása, a technikai korszerűsítés és az alakulatok átszervezése. Ezek után némileg meghökkenítő Okváthnak az az állítása (353. o.), miszerint „a magyar honvédség [sic!] 1956 őszére mind létszámában, mind szervezetében megfelelő alapot jelentett a Varsói Szerződésben való integrálódás elmélyítéséhez, hiszen [...] teljesítette a számára – Moszkvában – előírt követelményeket”. Bizonyításként megalégszik a feltöltöttségi mutatókat igazoló táblázat közlésével. A fejezet hátramaradó része a szocialista tisztikart lett volna hivatott bemutatni néhány sablonos statisztikai adattal (amelyek ráadásul mind a HM Személyügyi Főcsoportfőnökségének egyetlen jelentéséből származnak), a ma már közhelyszerűen emlegetett demoralizálódáshoz azonban nem tud újabb adalékkal szolgálni.

3 Katonai Műszaki Kisegítő Alakulatok (KMKA) kötelékébe 1951-től azokat a politikailag megbízhatatlannak minősített fiatalembereket sorozták be, akiket nem tartottak méltónak a fegyverviselésre. A KMKA Bányamunkás Csoportját 1953 őszén állították fel, s 1956 végéig, a munkaszolgálatos alakulatok felszámolásáig léteztek. Lásd részletesen Csonkareti Károly: *Szigorúan titkos dandár (1951–1956)*. Budapest, 1994, Zrínyi.

Külön szólnom kell a több mint száz oldalt – a könyv 20%-át – kitevő mellékletekről. Okváth itt nagyon praktikusán közli azokat a fontosabb egyezményeket, jogszabályokat, tervezeteket, amelyekről a főszövegben szó esik, köztük egyedi értékű fegyverzet- és fegyverátadási dokumentumokat. Adós marad viszont ezek forrásának megjelölésével: melyik hol jelent meg korábban, s ami eddig publikálatlan volt, az melyik levéltárban található.

Rendkívül bosszantó, s minden bizonnyal nem a szerző, hanem a kiadó hibája, hogy a hét oldalas, részletes Név- és tárgymutatóból éppen csak a lényeg maradt ki: az oldalszámokra való hivatkozás, ami az egésznek értelmet ad(na). Itt jegyzem meg, hogy „MDP” helyett több tucatnyi helyen „MRDP” szerepel, valószínűleg a szövegszerkesztővel végzett globális csere nyomán.

A *Fontosabb életrajzi adatok* című fejezetben közel száz – nagyrészt közismert – politikus és katonatiszt életrajza sorjázik egymás után. Nem állhatom meg, hogy néhány szemet szűrő apró hiányosságra ne hívjam fel a figyelmet. Görgényi Dánielről például a *Sortűzek I.* kötetében kimerítő jellemzést lehet találni. Kovács István vezérőrnagy ma is él, 1997-ben Tökölön jelen volt a katonai repülőtér névadó ünnepségén. Marosán György karrierje 1960-ban korántsem ért véget, még ha a második-harmadik vonalba vetették is vissza. Nagy Imre életrajza harmada sincs Kádár Jánosénak, akinek viszont utolsó tette e biográfia szerint, hogy a megtorlások legfőbb felelőse. Az életrajzok általában szűkszavúbbak a kelleténél, lásd például J. V. Sztálin kétmondatos élettörténetét, de nem látom be, hogy Dinnyés Lajosról miért kell ugyanazt egy sorban közölni, amit a főszövegből is tudtunk (ti. kiszagdapárti honvédelmi miniszter). Ha valóban a nagyközönség tájékoztatása céljából készültek ezek a biográfiák, akkor talán nagyobb gondossággal kellett volna eljárni összeállításuknál.

A fentiekben leírt számos kritikai megjegyzés ellenére szeretném elismerésemet kifejezni Okváth Imrének. Könyve megkerülhetetlen alapmű: meghaladása csak többévtényi újabb kutatással képzelhető el. Szinte lehetetlen feladatra vállalkozott, amikor a magyar haderő és hadiipar – mégoly rövid időszakbeli – történetének sokoldalú bemutatására tett kísérletet. Azal, hogy egy ismeretterjesztő sorozat darabjaként adta közre munkáját, nagy példányszámban, tovább növelte felelőssége súlyát. Ezért is kénytelen vagyok megismételni két fő kifogásomat. Egyrészt a forráshasználatot illetően: 1990 előtt még lehetett arra hivatkozni, hogy bizonyos irategyüttesek elérhetetlenek (mint ahogy például az orosz levéltárak anyagai jórészt ma is azok), de az 1990-es évek elejétől könnyűszerrel megtalálható aktákat nem feldolgozni egy 1998-ban megjelenő könyvben, az nehezen hagyható szó nélkül. Másrészt minden jelenkor-történeti monográfiánál nehéz eltalálni a köztörténet és a szaktörténet megfelelő arányát, de a legfontosabb politikai eseményeknek a tárgyalt részterületre gyakorolt hatásának elemzését nem szabad(na) megkerülni, a háttérben megbúvó mértékre választ kell adni.

A *Bástya a béke frontján* tehát egy jó szaktörténeti munka, amelyet remélem sokan fognak önnön épülésükre forgatni. Aki a téma könnyedebb feldolgozására vágyik, netán mindennapi irracionalitásában szeretne megismerni egy testvéri néphadsereget ugyanezen évekből, annak inkább Josef Skvorecky *Pléhkatonák – Életképek néphadsereggel és tankokkal* című örökérvényű, szocialista hadseregeket porig alázó, már-már svejki mélységekbe hatoló, abszurd pamfletjét ajánlom.

KŐRÖSI ZSUSZANNA

NŐTÖRTÉNELEM

PETŐ ANDREA: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951)*. Budapest, 1998, Seneca, 183 o.

A kilencvenes években már Magyarországon is növekvő tudományos és publicisztikai érdeklődés mutatkozik a nőkérdés több területe iránt, bár a téma hazai irodalma még közel sem éri el a nyugat-európai kutatások és publikációk mennyiségét és színvonalát. Pető Andrea *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951)* című, 1998-ban megjelent könyve elsősorban újszerű megközelítésmódja miatt érdemel figyelmet. A szerző a nők közéleti szerepének az aspektusából vizsgálja a második világháborút követő éveket. Ez a politikailag, társadalmilag viharos időszak a nőmozgalmak és résztvevőik számára is nagy fordulatot hozott. A szerző a magyarországi nőszervezetek sorsán keresztül mutatja be azt a jelenséget, hogy a nők az 1945 után megnőtt gazdasági, társadalmi és politikai súlyuk (gondoljunk például a második világháború utáni demográfiai arányeltolódásra vagy a teljes választójog megszerzésére) és az újonnan „kapott” politikai, gazdasági vagy kulturális pozícióik ellenére sem tudtak a nőkérdésben valódi társadalmi szintű érdekérvényesítő szerepet betölteni. A „nemek szerint megkülönböztetett történelem” (gender history) szemléletének megfelelően a női csoportok, női szervezetek történetét a két nem hatalmi viszonyának, illetve azok egymásra hatásának a tükrében ismerhetjük meg.

Ha Pető Andreáról nem tudnánk, hogy nőörténetet tanít a budapesti Közép-Európa Egyetemen (CEU) és a magyarországi feminizmus egyik protagonistája, már könyve borítójára pillantva is sokat megsejtenénk róla és könyve szemléletéről. A narancssárga borító címlapján egy 1947 nyarán készült, beállított fotó látható, rajta a Duna-parton ülő fiatal rendőrmő – kihívó pozitúrában. Egyik kezében könyv, másikban cigaretta. Lábai között pihen a puskája. „Modern” nő, a kor szelleméhez igazodó (férfias) attribútumokkal. A hátsó borítón maga Pető Andrea látható, korunk, az ezredvég emancipált társadalomkutató-nőjének imázsát egyszerűre intellektuális és szexis pozitúrában megjelenítve.

Az emberek többsége rögtön a feminizmusra gondol, ha a nőmozgalmakról hall, holott azoknak csak egy része kötődik a feminizmushoz. A nőmozgalmak alapvetően a nemileg meghatározott társadalmi viszonyok keretein belül kívánnak javítani a nők körülményein. A feminizmus – századunk új ideológiai és politikai áramlata – egyrészt a nőket ért diszkrimináció ellen, másrészt a társadalmi és biológiai másság elismertetéséből következő követelések elfogadtatásáért indított harcot. A feminizmus a nemi szerepeket időben változóknak és a politika által meghatározottnak, vagyis megváltoztathatónak értelmezi. Küzd minden olyan társadalmi intézmény (például nyelv, szakmai szegregáció, a házassági kapcsolatok paternalista rendszere) ellen, amelyek a nők alacsonyabb rendű státusát előidéz, fenntartja vagy újratermeli.

Kelet- és Közép-Európában és így hazánkban is a nők szocialista „emancipációja” lényegében a nők beleszólása nélkül történt. Maga a paternalista pártállam vette át az apaszerepet, ő adott a nőknek is „jogokat”, és akadályozott mindenfajta önszerveződést, így a nőket is. Ebben a térségben az 1945 után megalakított vagy újjászerveződött nőszervezetek a diktatúrák elhatalmasodásával egyre inkább formális szervezetekké váltak. Így a nők a döntések meghozatalában érdekeiket nem tudták megfelelően képviselni. A közügyek intézése akkor is és mind a mai napig a férfiak privilégiuma.

A magyar nőmozgalmak története a XIX. század elejéig nyúlik vissza. A század második felében már több száz női csoport létezett, amelyek elsősorban vallási és jótékonyági szervezetek voltak. Soraikban főként arisztokrata és nagypolgári családokból származó nőket találunk, akik a kor szellemének megfelelően a nők családmegtartó szerepének a hangsúlyozását összekapcsolták a nemzet jólétének kérdésével. A század végére megjelentek a forradalmi női szervezetek, amelyek leginkább a liberális és a szociáldemokrata eszmék vonzáskörébe kerültek. Tagjai, az elsősorban értelmiségi vagy középosztálybeli nők már érdekvédelemmel és a nőket érő diszkrimináció mérséklésével is foglalkoztak. Az első világháború után a nemzeti konzervativizmus női szerveződései juthattak csak szóhoz, a korábbi progresszív szervezetek „alámerültek”. 1945 után a nőegyesületek zöme folytatni akarta korábbi munkáját. A segélyakciókban elsősorban a kommunista és a kisgazdapárt női tagozatai, valamint több tucat vallási nőegylet jeleskedett. Az ismét életre kelt országos feminista, valamint nőmozgalmi szervezetek, az egyházi és szakmai, jótékonyági és önszegélyező női szerveződések csak rövid ideig tölthették be választott hivatásukat.

Pető a magyar nőmozgalom 1945 előtti történetének összefoglalása után öt fejezetben elemzi a nőszervezetek történetét. Munkájában többféle módszertani megközelítést alkalmaz. Az egyesületek életének bemutatásakor többségében a levéltári forrásokra, valamint a különböző szervezetek irataira támaszkodik, ahol pedig a személyes történelem dimenzióit tárja elénk, írásos visszaemlékezéseket elemez.

Az első fejezetben átfogóan ismerteti azt a pár éves folyamatot, amelynek eredményeként a nőegyleti mozgalom teljesen átalakult. Az egyesülési jog területén már 1945 elején érzékelhető volt a kommunista központosítási tendencia, ám ennek eleinte elsősorban a szociáldemokraták és a kisgazdák sikeresen álltak ellen. Bár az 1946. évi I. tv. kimondta, hogy az állampolgárok elidegeníthetetlen joga az egyesülési jog, voltaképpen a kommunista irányítású Belügyminisztérium határozta meg az egyesületek működési feltételeit, adta, illetve többnyire bevonta az engedélyeket, ellenőrizte tevékenységüket. A korszakot jellemző másik politikai „húzás”: az 1948. évi XLIII. tc. kimondta a nők egyenjogúságát, viszont 1948. április 17-e után hivatalosan minden nőszervezetet beolvastottak a kommunisták által 1945-ben létrehozott Magyar Nők Demokratikus Szövetségébe (MNDSZ), majd ezt követően az 1949-ben elfogadott alkotmány minden dolgozónak megadta az egyesülési jogot. A kommunista ideológia társadalmat homogenizáló törekvésével ugyanis összeegyeztethetetlenek voltak a női különbözőséget csak a legkisebb mértékben is hirdető egyesületek. Pető számos példával érzékelteti, ahogy a női szerveződések lépésről lépésre gazdaságilag ellehetetlenítették, majd felszámolták.

Nem csak a nőmozgalommal „bántak így” el, a többi civil szervezetek is a centralizációs tendenciáknak estek áldozatul. A tárgyalt időszakban a Belügyminisztérium Egyesületi Főosztályának nyilvántartása szerint nyolcvannyalc nőegyesület létezett Magyarországon. Ezek felsorolását megtaláljuk a *Függelék*ben. Talán érdemes lett volna a listát az egyesületekre vonatkozó, lényeges adatokkal kiegészíteni, hiszen nem éreztelen, hogy például az adott szerveződésnek mekkora tagsága volt.

A könyvben önálló fejezetek tárgyalják az eltérő célokkal újjászerveződött Izraelita Nőegylet, a Feministák Egyesülete és a szociáldemokrata nőmozgalom tagságának összetételét, tevékenységét, viszonyukat a politikához, valamint társadalmi mozgásterüket, illetve beágyazottságukat. Mint ismeretes, 1948 után egyedül az MNDSZ maradt talpon. Ennek a szervezetnek is viharos volt a fejlődéstörténete, hiszen vezetői és tagjai a legkülönbözőbb vágyakkal és célokkal tevékenykedtek egy olyan történelmi periódusban, amikor a női egyenjogúság kérdése a politika napirendjére került, ám a háttérből egy olyan párt, a kommunista párt irányította őket, adta az egymásnak többnyire ellentmondó utasításokat, amelynek nem volt kiforrott, egyértelmű nőprogramja. A névleg pártsemlegesnek meghirdetett szövetségnek harcolnia kellett a meglévő nőegyesületekkel, a többi párt női tagozataival, és maguk a vezetők is küzdöttek egymással. A kommunista hatalomátvételhez vezető úton az MNDSZ-ben is tisztogatásokra került sor, és 1949 végére a teljes apparátusból eltűntek mindazok, akik nem feleltek meg a szovjet mintára kialakított elvárásoknak. A cél az volt, hogy „a magyar nő legyen jó anya, megértő hitves, kiváló munkás, lelkes polgár és igazi hazafi” (121. o.).

Nagy várakozással fogtam hozzá a „*Nem jöhet más, csak tiszta fény és napsütés...*” *Párhuzamos szerelmek az illegális kommunista mozgalomban* címet viselő fejezet olvasásához. Pető itt a Politikatörténeti Intézet Levéltárában található két, eltérő társadalmi és kulturális háttérrel rendelkező mozgalmár nő memoárja alapján elemzi szerelmi kapcsolatukat, amely két, kommunista férfihöz fűzte őket. Összehasonlítja a partnerek egymáshoz és a kommunista eszméhez való viszonyát. Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy ezekben a visszaemlékezésekben nem a leírtak valóságtartalmának az ellenőrzése a fontos, hanem, hogy a visszaemlékezők miként interpretálják saját, nagyon intim, régi és az egész életüket meghatározó történetüket. Személyes történelem elevenedik meg, érzések és élmények kelnek újból életre, és nyomon követhetjük, hogy a két asszony írásaiban miként teremti meg a szeretett férfi mítoszát. A szerző azzal indokolja ennek a hagyományos történettudomány által kevésbé használt forrásnak az alkalmazását, hogy a két nő beszédeit, cikkeit elemezve nem kapott volna „választ arra, hogy miért éppen úgy cselekedtek és szóltak hozzá a női egyenjogúságot érintő kérdéshez, ahogy tették” (72. o.). Ebben minden bizonyosan igaza is van, csak hogy a könyvben nem találtam meg a kérdésre adott választ, nem tudtam meg, hogy azon túl, hogy „mindkét szerelmes nő nagyon fontos szerepet játszott az 1945 utáni Magyarország politikai életében” (71. o.) mit is tettek vagy mondtak ők valójában. Nem ártott volna az egyébként pontos jegyzetapparátusba magyarázó jegyzeteket írni, pontosítani szerepüket, tevékenységüket.

A kommunizmus „értékrendje az egyenlőségen alapult” (71. o.) és „a nők teljes egyenjogúsítását követelte” (72. o.), az emancipáció azonban ténylegesen soha nem valósult meg. Pető ebben a fejezetben azt az összefüggést kívánta illusztrálni, amely – szerinte – a között van, hogy a két nő szerelmi kapcsolatukban patriarchális érzelmi mintát követett, és ez az alárendelődés, illetve autonómiahiány szakmai életüket és a kommunista párt nőpolitikáját is befolyásolta. (Sejthetjük, hogy nem a kívánatos irányba.) A memoárok elemzése érdekes, de a fenti következtetés meggyőző magyarázata sajnos elmaradt.

Ez a munka is jól illusztrálja, hogy a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló, sokat kárhoztatott 1992. évi LXIII. tv. milyen képtelen helyzeteket képes előidézni. Például, amikor Kádár János ifjúkori szerelmének Döme Piroskának a memoárját tárja elénk a szerző – a törvényi rendelkezés félreértéséből vagy túlzott óvatosságból – Kádárt a következőképpen „anonimizálja”: „A fiumei születésű K. J., a 20. századi magyar történelem kulcsfigurája, pártfőtítká, aki legendásan visszahúzó életet élt.” (74. o.) Kérdés, hogy van-e értelme egy olyan jogszabálynak, amelynek betartása ilyen abszurd helyzetbe kényszeríti a társadalomkutatót?

1945 után a Belügyminisztériumnak szüksége volt a gyorsan mozgósítható, olcsó női munkaerőre. *A mozgalom női katonái, avagy az „egyenruházott nők”* című fejezetben a rendőrség berkeiben lezajlott nemi erkölccsel kapcsolatos fegyelmi ügyek elemzésével azt bizonyította a szerző, hogy ebben a testületben is kettős normák, eltérő értékek alapján ítélték meg és el a nőket és a férfiakat. Egy rendőrnő számára, ha kiderült, hogy egy nős rendőrrel tartott fenn nemi kapcsolatot, ez az állásába kerülhetett, míg például, ha egy férfi rendőr megerőszkolt egy tizennégy éves kislányt, büntetése csupán az volt, hogy egy évre kizárták az előléptetésből. És „természetesen” a magasabb presztízt és fizetést jelentő beosztásokhoz a nők – többnyire – nem juthattak hozzá. A kötet alcímében jelzett időkeretet meglehetősen rugalmasan kezeli a szerző. Az 1945–1951-es korszak-meghatározás nem pontos, és ez különösen ebben a fejezetben szembetűnő. Pető – egyébként helyesen – többször is megad későbbi adatokat, ám itt már az elemzés alapját képező konkrét esetek is túllépik az 1951-es időbeli határt. Végül, de nem utolsósorban: érdemes lett volna nagyobb figyelemmel gondolni a kötetet. Bizonyára nem csak a „nyomda ördöge” okolható a sok helyesírási hibáért. Az olvasást nehezítő stilisztikai, szórendi hibák is könnyen kiküszöbölhetőek lettek volna, ahogy gondosabb szerkesztő figyelmét bizonyára nem kerülte volna el például az 1945-ös választási eredmények statisztikai adataiból levont alábbi (hibás) értelmezés: „Az eredmények közismertek, a női szavazatok aránya tekintetében a kommunista párt került az utolsó helyre. Kizárólag a női szavazatokat figyelembe véve az MKP 15%, a SZDP 17%, a Parasztpárt 6% és a kisgazdák 60%-ot kaptak az első demokratikus, általános választásokon.” (17. o.)

Mindezen apróbb hiányosságok ellenére Pető Andrea munkája fontos és inspiráló darabja a nőkérdés – remélhetőleg tovább bővülő – hazai szakirodalmának.

VALUCH TIBOR

A POLITIKAI STRUKTÚRA ÚJJÁSZERVEZÉSÉNEK KÍSÉRLETE 1956-BAN

1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23.–november 4. Válogatott dokumentumok. Szerkesztette Vida István. Budapest, 1998, MTA Jelenkor-kutató Bizottság. 571 o.

A radikális társadalmi megmozdulások természetes következménye a politikai struktúra gyökeres átrendeződése. A fordulat éveit követően az ötvenes évek egyneműsítő folyamatai nemcsak a parlamentáris rendszert számolták fel, hanem látszólag eltüntették a társadalmon belüli politikai nézetkülönbségeket is. A diktatórikus berendezkedés alapvetően megváltoztatta a társadalom és a politika viszonyát, a civil ethosra épülő politikai kultúra helyébe az alattvalóké lépett. Ezek a folyamatok azonban még nem voltak visszafordíthatatlanok, amint ezt az 1956-os forradalom eseményei is bizonyították. Hiszen nemcsak a forradalmi szervezetek megalakulása volt igen dinamikus, hanem a politikai pártoké is. A történeti kutatások talán a szükségesnél is kisebb figyelmet szenteltek ennek a kérdésnek, egész pontosan a politikai struktúra újjászerveződési kísérletének illetve a politikai pártok által kifejezett politikai tagoltság elemzésének. Többek között ezért is jelentős munka a Vida István szerkesztette *1956 és a politikai pártok* című kötet, amely a forradalom napjaiban létrejött pártok, pártkezdemények válogatott dokumentumait adja közre.

A gyűjtemény összeállítói – Benkő Péter, Izsák Lajos, Strassenreiter Erzsébet, Urbán Károly és Vida István – kutatásaik során 32 párt vagy pártjellegű tömörülés megszerveződéséről találtak adatokat. Könyvükben ezek közül 24 szervezet 429 egyidejű dokumentumát teszik közzé az 1956. október 23-a és november 4-e közötti időszakból. Az időhatár elfogadható ugyan, de nehezen érthető – egy tematikus teljességre törekvő kötet esetében – miért nem közöltek a pártosodás elő- és utóéletével kapcsolatos anyagokat. Az egyes fejezetek bevezető tanulmányait, illetve a kötet utószavát nyilvánvalóan nem lehetett ezek ismerete nélkül megírni.

A dokumentumokat a Politikatörténeti Intézet Levéltárának 1956-os gyűjteményéből, a Magyar Országos Levéltár különböző fondjaiban őrzött 1956-os periratokból, a Belügyminisztérium Központi Irattárából, a Történeti Hivatalba átkerült iratokból és a vidéki levéltárak anyagából gyűjtötték össze és rendezték sajtó alá. Ezt egészítették ki a korabeli sajtótudósításokkal, röplapokkal, plakátokkal és a vidéki forráskötetekben már első közlésben kiadott dokumentumokkal. A gyűjtőkör kétségkívül imponálóan szélesnek tűnik, de megkerülhetetlenül felmerül az a módszertani kérdés – tematikus dokumentumkiadás esetén pedig ez különösen fontos –, hogy milyen mértékben kell és lehet újraközölni a korábban már összegyűjtött és megjelentetett forrásokat. A kérdés másik oldala természetesen az, lehet-e tematikus dokumentumkötetet szerkeszteni máshol már kiadott dokumentumok másod- vagy har-

madközlése nélkül? E kötet esetében úgy tűnik, hogy a teljességre törekvés igénye szinte minden más szakmai szempontot háttérbe szorított. Ennek nem csupán az lett a következménye, hogy a kötetben sok az újraközlés, hanem az is, hogy helyenként viszonylag csekély történeti értékű sajtóhíreket és a tárgyhoz csak lazán kötődő sajtóanyagot is dokumentummá stilizáltak a kötet összeállítói, nyilvánvalóan a kötetet szerkesztőként jegyző Vida István jóváhagyásával.

A másik szerkezeti probléma az egyes szervezetek közötti arányokkal kapcsolatos. Valóságos politikai szerepéhez és társadalmi támogatottságához képest indokolatlannak érzem a szociáldemokrata párt túlsúlyozását. Ez az aránytalanság azt a hamis látszatot kelti, mintha a magyar szociáldemokrácia megőrizte volna erejét és befolyását a koalíciós korszak politikai tévedései, a kommunistákkal kollaboráló szociáldemokrata vezetők túlsúlya, és a párt (ön)felszámolása ellenére. Holott ennek pontosan az ellenkezője történt. Bár 1945 és 1947 között a szociáldemokrata párt átmenetileg képes volt lelassítani a harmincas években megkezdődött politikai pozícióvesztését, nem tudta markánsan önállóvá formálni a saját arculatát. A teljes hitelvesztés az 1947-es választások és az 1948-as egyesítő kongresszus időszakában következett be. Ekkor a magyar szociáldemokrácia olyan jelentős mértékben veszítette el vonzerejét, hogy azt később már nem tudta helyreállítani.

A szociáldemokrata párt életében 1956 a kollaborációval történő radikális szakítás rövid kísérlete is volt, hiszen az újjászerveződő párttestületekből szinte minden olyan politikust kihagytak, aki a korábbi időszakban a kommunistákkal való szoros együttműködést szorgalmazta. A kommunista párt bukása és szétesése perspektivikusan javította (javíthatta volna) a szociáldemokrata esélyeket, de ahogy a többi pártnak, úgy a szocdemeknek sem volt lehetősége részletes politikai programjuk kidolgozására és meghirdetésére. A pártvezetők és a különböző testületek nyilatkozataiban azonban egyértelműen megfogalmazódott a diktatúra felszámolásának és a demokratikus, parlamentáris rend megteremtésének az igénye. Ennek fényében is kissé különösnek tűnik a szociáldemokrata párt dokumentumait válogató Strassenreiter Erzsébetnek az a megjegyzése, miszerint az SZDP nem akart rendszerváltást (167. o.). Ha az olyan alapkérdések mint például a politikai rendszer, a tulajdonviszonyok átalakítása nem tartozik a társadalmi berendezkedés megváltoztatásának lépései közé, akkor valóban nem. Ugyancsak nem állja meg a helyét az az állítása sem, miszerint a szociáldemokraták a „munkásmozgalom kettészakításának ódiúmat politikai és morális okokból nem akarták egyedül magukra vállalni.” (166. o.) Éppen ellenkezőleg, Kéthly Anna és társai tisztában voltak azal, hogy a magyar szociáldemokrácia csak akkor kísérrelheti meg a siker reményében befolyásának visszaszerzését, ha a leghatározottabban szakít a kommunistákkal.

Általában véve meg kell jegyezni, hogy az újjászerveződő pártok alapvető politikai kérdésekben egymáshoz igen közeli álláspontot képviseltek, csak a javasolt megoldási módok különböztek esetenként. Nézetazonosság volt többek között az ország szuverenitásának helyreállításában, a demokratikus politikai rendszer megteremtésében, a korábbi időszak diktatórikus politikája okozta társadalmi sérelmek orvoslásában, a tulajdonviszonyok óvatos és mérsékelt átrendezésében. Ez utóbbi többnyire az állami tulajdon kizárólagosságának a megszüntetését és a korlátozott magántulajdon engedélyezését jelentette. Az agrárpártok esetében mindez a parasztsággal és a földtulajdonnal kapcsolatos kérdések középpontba állításával egészült ki.

Az itt közölt dokumentumok és más források, forráskiadványok alapján is úgy tűnik, hogy a kisgazdapárt újjáalakulása volt a leggyorsabb és a legtömegesebb, amit elsősorban feltehetően az tett lehetővé, hogy informális keretek között ugyan, de fennmaradt az egykori tagok és vezetők kapcsolati hálója, másodsorban pedig az új hatalmi szervezetek létrehozása során

az ország településein nagyobb bizalommal viseltettek azokkal szemben, akiknek a nem kommunista pártkötődésük közismert volt. A kisgazda pártszerveződés előzményeit és fontosabb eseményeit Vida István – a fejezetet bevezető tanulmányában – igen alaposan elemezte.

A paraszti érdekek határozott képviselője mellett a kisgazdák sürgették az ötvenes években tönkretett kisipar és kiskereskedelem működési feltételeinek biztosítását. A kisgazdák kapcsolatos dokumentumok között – arányait tekintve – kicsit sok a korabeli sajtóhír, bár az is igaz, hogy ezekben a napokban a sajtó szerepe jelentős mértékben felértékelődött.

A Nemzeti Parasztpárttal nagyjában-egészében hasonló dolgok történtek, mint a szociáldemokratákkal. A nemzeti demokratikus és radikális gondolkör képviselőjének sokat ártott a kommunista párttal való szoros együttműködés, ám ebben az esetben a hitelvesztés folyamatát lelassította, illetve megfordította az, hogy a párthoz kötődő írók közül többen részesei voltak az 1953 és 1956 közötti reformküzdelmeknek. A párt 1956-os újjászerveződése során fokozatosan háttérbe szorultak azok, akik a baloldal meghatározó személyiségei közé tartoztak. Meg kell jegyezni, hogy Benkő Péter tanulmányában kissé szórmentén kezelte a párton belüli irányzatok és egyes pártvezetők változó megítélésének kérdéseit. Hiszen például Veres Péter és Erdei Ferenc finoman szólva is kissé kacskaringós politikai pályát futott be, aminek a megítélése sem a párton belül, sem a szélesebb közvéleményben nem volt egyértelmű. Nyilván nem véletlen, hogy a Petőfi Párt néven feltámadó parasztpártban olyan írók, szellemi emberek és szakértők kerültek előtérbe, akik erkölcsi és politikai hitelüket a Rákosi-korszakban is meg tudták őrizni. A parasztpárt által megtestesített nemzeti demokrata és radikális gondolkör viszonylag széles körben elfogadott volt, sokáig alkalmasnak tűnt arra is, hogy a kommunistákkal szembenállók közötti egységfront politikai platformjává váljon elsősorban Bibó István elemzéseire és kibontakozási javaslataira építve.

Bár a pártalapítási folyamat tömeges volt, ma a történeti kutatások által is igazolt, szembeötlő tény a szélsőjobboldali pártok alulreprezentáltsága 1956-ban. Az ötvenes évek első felének – a represszió tömeges alkalmazására épített politikájának – reakciójaként nem lett volna különösebben meglepő, ha a kommunistaellenesség erős, a szélsőségekhez közelítő jobboldaliságban artikulálódik. Ezzel ellentétben a közérzület általában nem volt fogékony a szélsőségekre. Közvetett módon ezt erősíti meg az is, hogy a megtorlás folyamatában – e tény igazolásában messzemenően érdekelt – politikai rendőrség sem tudta igazolni a szélsőjobb szerveződések számottevő jelenlétét 1956 napjaiban. Az is igaz, hogy a társadalomban széles körben jelenlévő, demokrata politikai orientáció eleve csekély mozgásteret kínált mind a szélsőjobb, mind a szélsőbal szerveződések számára.

Az ún. polgári pártok 1956-os dokumentációját korábbi, elsősorban 1994-es – számos ponton komoly szakmai kívánnivalókat maga után hagyó – munkájára támaszkodva Izsák Lajos állította össze és vezette be. A jobboldal pártjai közül a keresztény pártok újjászerveződése volt a leggyorsabb, a jobbközép tömörüléseké viszont lassúbb. Ám az 1945–47-es évek koalícióját alkotó pártokkal ellentétben számottevő különbség, hogy az újjászerveződés a fővárosra és vidéki nagyvárosokra koncentrálódott. Ezeknek a pártoknak a regenerálódását közvetett módon a kommunisták radikális ateizmusa segítette. Az eszközökben nem válogató ideológiai-politikai nyomásgyakorlás ellenére ekkor még vallási kötődését többnyire megőrző – katolikus többségű – magyar társadalmat mélyen érintette Mindszenty József bíboros meghurcoltatása és sorsának alakulása. Így érthető módon jelentős politikai súlya volt kiszabadulásának és politikai nyilatkozatának. Az ekkoriban éledező keresztény pártok közül is valószínűleg azok az alakulatok tehettek volna szert nagyobb befolyásra, akiknek programjukkal sikerül megnyerni a bíboros és a püspöki kar támogatását.

A széles skálán mozgó pártszervezések – annak ellenére, hogy a magyar társadalmat politikailag az egypárti diktatúrára próbálták szocializálni az ötvenes évek első felében – jól mutatják a valóságos politikai tagoltságot. Önmagában ez a tény is cáfolja azt, hogy a kommunistáknak sikerült a társadalom monolitá alakítása. Azonban a pártok szerepét sem túl- sem pedig lebecsülni nem szabad az 1956-os forradalomban. Hiszen a két hét pártszerveződési a tagolt politikai struktúra újjászerveződésének kísérletét jelentették. Ez a folyamat nyilvánvalóan igen sok bizonytalansági tényezővel járt együtt, amelyek tisztázására csak a forradalom konszolidációs időszakában kerülhetett volna sor. A két hét során abban szinte mindenki többé-kevésbé egyetértett, hogy a politikai mezőny tartós újratagolása, csak a kommunista diktatúra teljes felszámolása után következhet be.

Az új politikai szerkezet kialakulásának lényeges eleme volt a kommunista párt szinte teljes körű dezorganizációja és elég nehézkes újjászerveződési kísérlete. E párt dokumentációját Urbán Károly állította össze és vezette be igen alapos, a legújabb kutatási eredményekre építő írásával.

Lényegét tekintve a kommunista párt 1953-tól már nem egy, hanem két párt volt, s 1956 késő tavaszától egy harmadik irányzat megjelenésével – eredeti szervezeti formájában – fokozatosan elveszítette politikai cselekvőképességét. A Rákosi Mátyás nevével fémjelvezhető dogmatikusok, a Nagy Imre körül csoportosuló radikális reformerek, valamint a Mező Imre–Kádár János által befolyásolt, mérsékelt, a rendszeren belüli reformokat szorgalmazó pártellenzék nyilvánvalóan nem maradhatott meg hosszú távon egy szervezeti keretben. A polarizálódás az 1953 és 1956 közötti időszakban folyamatos volt, az irányzatok között politikai küzdelem – amiben a Mező–Kádár-féle laza csoportosulás tagjai inkább csak a radikális reformerek oldalvezein evezetve vettek részt – előre vetítette a politikai differenciálódás és a strukturális átrendeződés folyamatát. A kommunista párton belül újabb törésvonalat jelentett a tagság és az apparátus viszonya. Az apparátus egésze – miután a politikai osztály szerves részét képezte – alapvetően érdekelt volt a status quo fenntartásában; a tagságban a konzervatív és reformer tagoltság – 1953 és 1956 között – erősebb volt.

Érdekes, az itt közölt dokumentumok alapján is nyomon követhető folyamat az, ahogyan 1956 őszén a kommunista politikusok többsége – politikai szocializációjának egyoldalúsága miatt – elvesztette reagálóképességét, többnyire képtelenek voltak az október 23-át követő napok eseményeinek reálpolitikai értékelésére és befolyásolására. Még a nyitottabb, a katonaság pártfegyelmétől fokozatosan megszabaduló Nagy Imrének is öt napra volt szüksége ahhoz, hogy elfogadja az események realitásokon alapuló értelmezését, a legradikálisabb képviselő Donáth Ferenc és Losonczy Géza álláspontját. A tagság nélkül maradt kommunista pártvezetés is túlságosan tagolt volt ahhoz, hogy döntésképes legyen, így önerőből nyilvánvalóan képtelenek voltak megtartani hatalmukat. Bár a dokumentumok tanúsága szerint a vidéki – megyei és városi pártbizottságok jelentős része – jobban szinkronban volt az eseményekkel. Az MDP október 31-én megszűnt, helyére az MSZMP lépett, ám a négy nap kevés volt a kommunista párt gyökeres reformjára. A november 4-e után szerveződő MSZMP pedig csak a nevében volt azonos a második szovjet intervenció előtti önmagával, a lényegét tekintve már egy másik párt volt. Az események logikájánál fogva a Kádár János által vezetett MSZMP-ben – különösen a kezdeti időszakban – az MDP-vel való kontinuitás erősödött, már csak a belépők összetétele miatt is.

Apró történeti adalék, hogy november 4-e előtt, a centrumtól függetlenül többen próbálkoztak pártszervezéssel vidéken: Debrecenben MKP, Hajdúnánáson pedig MSZMP elnevezéssel voltak kezdeményezések. Ez utóbbinak részletes programtervezete is volt, mely megérdemelte volna, hogy közlésre kerüljön ebben a kötetben. A kommunista párt történetével

kapcsolatosan közölt dokumentumok viszonylag kevés újdonságot rejtenek, ami érthető, hiszen az utóbbi években több fontos elemzés és dokumentumközlés foglalkozott ezekkel a kérdésekkel.

A politikai tagoltság rapid átalakulásának természetes velejárójaként a kommunista párt elveszítette állampárti pozícióját, bár átmenetileg kormánypárt maradt, kiegészülve a koalíciós korszak újjáélesztett pártjainak képviselőivel. Az 1956-os forradalom időszakában végbement politikai átrendeződés másik jellemző vonása volt a kettős, közvetlen és közvetett demokratikus elemeket, intézménycsírákat magában foglaló politikai struktúra kialakulása. Érdekes, de a történelem fordulatai következtében örökre megválaszolatlanul maradó kérdés: milyen együttműködés alakulhatott volna ki a különböző demokratikus technikák alkalmazásával létrehozott politikai szervezetek között? Donáth Ferenc Snagovban rögzített feljegyzéseiben megfogalmazott elképzeléseit vagy Bibó István e kérdéssel is foglalkozó kibontakozási javaslatát már nem volt mód átültetni a gyakorlatba.

1956 októberében–novemberében, ahogyan erre a pártszerveződési folyamatok hátterét, összefüggéseit, a politikai tagoltság fejlődésének lehetséges irányait elemző zárótanulmányában Vida István is rámutatott, egy olyan kvázi-pártrendszer alakult ki Magyarországon, amely épített az ideológiai-politikai tradíciókra, az érzelmi kötődésekre, és megteremtette egy demokratikus, parlamentáris politikai struktúra kialakításának feltételeit. Egyebek mellett történeti szempontból ezek az események azért is fontosak, mert az 1956-os forradalom volt az egyetlen esemény, mely a negyvenes évek vége és a nyolcvanas évek vége között alkalmat adott a tömeges és markáns politikai állásfoglalásra.

Természetes törekvésnek kell tekinteni, hogy a politikai struktúra helyreállításának folyamatában az 1945–1947-es időszak hagyományaihoz nyúltak vissza, mint ahogy azt is, hogy ebben az előképben a polgári elemek voltak a meghatározóak. Ezért is némileg vitatható Vida Istvánnak az a megállapítása, miszerint az eseményekben „meghatározó, domináns szerepet a demokratikus szocialista irányzat játszott.” (530. o.) Véleményem szerint, különösen november első napjaira – amennyire ezt a különböző politikai megnyilatkozásokból rekonstruálni lehet – fokozatosan háttérbe szorult minden, ami bármilyen formában kötődött a kommunisták által megtestesített szocializmushoz. Ezzel párhuzamosan növekedett a polgári értékeket helyreállítani akaró demokrata álláspont népszerűsége, valamint a szocialisztikus elemeket tartalmazó – a Petőfi Párt által képviselt – nemzeti és radikális demokrata nézetek elfogadottsága. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni – az 1956-os eszmei tagolódás újragondolása során –, hogy a korábbi időszak nemzeti sérelmei miatt a résztvevőkben igen felfokozott volt a nemzeti értékek iránti fogékonyság, ami minden bizonnyal kedvező körülményeket teremthetett volna a politikai paletta nemzeti frazeológiával operáló alakulatai számára.

A politikai ideológiák markáns megfogalmazódását és egymástól való elkülönülését, a tagolt pártrendszer kialakulását a november 4-i szovjet beavatkozás tette lehetetlenné. Ám a politikai mozgások, kötődések és a dokumentumok ismeretében megkockáztatható az a feltételezés, hogy az esetleges szabad választások a jobb- és a balközép tömörülések éles küzdelmét hozták volna, csúfos vereségre ítélve a kommunistákat és utódpartijaikat.

A kisebb-nagyobb szerkesztési hiányosságok és technikai problémák – a névmutató hézagossága, a sajtóhibák nagy száma – ellenére a Vida István és munkatársai által jegyzett *1956 és a politikai pártok* című dokumentumkötet haszonnal forgatható munka. Elsősorban azért, mert alkalmat teremt számos fontos történeti kérdés átgondolására, másodsorban pedig azért, mert ösztönözheti az 1956-os politikai részvétellel, a forradalom időszakában létrejött szervezetekkel kapcsolatos további kutatásokat.

EÖRSI LÁSZLÓ

MÜNCHAUSEN FŐHADNAGY KALANDJAI

GAJASSY G. ISTVÁN: *'56 – elárult szabadságharc. Egy Széna téri szabadságharcos beszámolója.* Novi Sad, 1995–1998, a szerző kiadása, 215 o.

A kötet feltétlenül díjnyertes lenne az '56-tal kapcsolatos irodalom „legrosszabb könyv” kategóriájában. Hiszen még az eddigi leghalványabbakban is akad egy-egy oldal vagy legalább bekezdés, ami valamilyen információértéket hordoz. Gyűlöletkeltésben, ordas eszmék megjelenítésében, bornírtságban szintén páratlan ez a második elemista szinten megfogalmazott és megszerkesztett „mű”. Összességében 215 oldalon keresztül olyasfajta legendagyártás folyik, ami akár paródiának is beillene. Ha a szerző '56 lejáratását tűzte ki célul, zseniálisan oldotta meg feladatát. A helytelen névleírások, dátumok és ehhez hasonló baklövészek egész sorozata már nem sokat ronthat a színvonalon.

E kötet megjelentetésének kétes dicsőségében a belső címoldal szerint a szerző, „Gajassy G. István főhadnagy” mellett a „recenzens Balla Lajos Laci, a felelős kiadó Török Bálint százados”, valamint Németh Erzsébet lektor is osztozik.

Gajassyról megtudhatjuk, hogy műszaki végzettséget szerzett, 1942-ben a Donnál, legutóljára 1945-ben a Garam-völgyben harcolt a szovjetek ellen. „Védtem Magyarországot a bolsevista-cionista-internacionalistáktól” – írja öntudattól duzzadva. (15. o.) Kialakulóban egy „hazafiakból” álló tábor, amelynek tagjai – okkal vagy ok nélkül – büszkén kérkednek azzal, hogy a nácik vagy a nyilasok kötelékében fogtak fegyvert. Kötete szerint Gajassy nagy-szerűen kamatoztatta katonai rutinját, s ezzel a Széna tériek felső vezetésébe került. Valójában semmilyen levéltári vagy szóbeli forrás eddig nem került elő személyével kapcsolatban, ami egyértelművé teszi, hogy legfeljebb epizódszerepe lehetett a forradalomban, ám én még ebben sem hiszek. E kurtán bemutatott életút leghihetőbb része, hogy a szerző 1956-ban Németországba távozott.

A valótlanságokat két csoportra oszthatjuk: nevetséges háryjánoskodásokra és megbotránkoztatató rágalomokra. Természetesen lehetetlenség mindezeket felsorolni, mivel a terjedelme megközelítené a kötetét.

A „hőstörténetek” közül ízelítőként lássuk a „Forradalmi Nemzetmentő Kormányt”. Tagjai: Dudás József miniszterelnök, Ekrem Kemál hadügyi titkár, Szabó János (Szabó „bácsi”), Török Bálint százados, Gajassy G. István főhadnagy katonai bizottsági tagok, dr. Lovász Ede pénzügyi titkár, Mészáros „Jóska” belügyi titkár, Dr. Dezső Ferenc egészségügyi titkár. (Fényképes tabló a 13. oldalon.) A kabinet 1956. október 31-én alakult, de a tagjaiból álló elődjét, a Nemzetmentő Bizottságot már 1956. október 6-án hozták létre. A szerző ezen a napon, Rajk László újratemetésekor ismerkedett meg főhősével, Ekrem Kemállal, aki később – elmentében minden más forrással – a Széna téri felkelők főparancsnoka lett. „Eredménynek

könyvelem el azt is – mondta Kemál –, hogy megismerkedhettem Önnel. Gondolom, egy hullámhosszon vagyunk, ez most mindennél fontosabb. Továbbá úgy ítélem meg, hogy egy műszaki értelmiségi, aki harcolt a bolsevikok ellen, van katonai szaktudása is, és ez elegendőnek tűnik ahhoz, hogy megalakítsunk egy nemzetmentő bizottságot. Kérem, mi a véleménye az ajánlatomról?

Én meglepődtem erre, és csak azt tudtam hirtelen mondani, hogy szerintem mi ketten nem vagyunk elegendően egy nemzetmentő bizottság megalakításához. Ekrem ekkor bocsánatot kért. Elment, röviden telefonált, és mosolyogva, vígan tért vissza azzal, hogy menjünk a Béke-szállóba, ott már várnak a jövődöbéli bizottsági tagok. No, de mi lesz a célja és feladata a nemzetmentő bizottságnak, kérdeztem Kemált. Erre ő suttogva felelte: »Ugyanaz, mint a lengyel bajtársaknál. A kommunisták brutalitása miatt átvesszük a hatalmat és kiűzzük a bolsevistákat. Felszabadítjuk Magyarországot a hazai árulók és a szovjet megszállók alól. Egyezik ezzel a tervvel?« Mondom, ez nagyon nehéz lesz. De Ekrem Kemál félbeszakított, mondván, hogyha 1848-ban Kossuth is sokat gondolkodott volna, a Habsburgok még most is a nyakunkon ülnének! Sajnos, most egy másik, de hasonló gyarmatosító világhatalom, a bolsevizmus van ellenünk, ezt minden eszközzel le kell ráznunk és kiűznünk Magyarországról. Ezután elindultunk a Béke-szállóba.

A Béke-szálló bejáratánál megkérdeztem Ekrem Kemált, kicsodák ezek az emberek, akik várnak ránk? Magyarok? Nehogy ávós személyek legyenek, mert ilyen dolgokban csak szigorúan biztos emberekkel lehet együttműködni. Nagyon kell vigyáznunk, mert manapság sok a beépített egyén.” (58–59. o.) Ilyen szövegrészekből áll össze a kötet, ez a színvonal, bárhová lapozunk.

Október 31-én a kabinet megalakulásakor Dudás József nemzetmentő miniszterelnök és külügyminiszter megtartotta a programbeszédét. „...A szabadságharc győzelme után családvédelmi törvényt hozunk, mely szerint a megfogyatkozott magyarság körében serkenteni fogjuk a szaporulatot, de nem üres szavakkal, hanem tettekkel, éspedig: minden fiatal családnak kölcsönt folyósítunk több évi lefizetésre. A magyarság gyarapodását úgy is serkentjük majd, hogy az első gyerek után a kölcsön visszafizetendő része 8%-kal, a második megszületett gyerek után 20%-kal, majd a harmadik után 50%-kal, a negyedik után 60%-kal, az ötödik után 70%-kal, a hatodik után 80%-kal, a hetedik után pedig mind a teljes 100%-kal [sic!].”

„Nekünk, Széna téri szabadságharcosoknak egyik kezünkben puska, a másik kezünkben olajfaág van. Ezért üzenjük a kommunistáknak: nehogy a másik kezünkből kicsússzon a béke olajága, és csak a puska maradjon benne! Gondolják meg a Júdea kommunisták [ez a kifejezés különösen tetszik a szerzőnek], szabadkőművesek és hazaárulók, hogy még időben távozzanak a magyar földről!” (150–151. o.)

A kötetben egy színes képet is találunk, amely – a numizmatikusok örömére – az 1956-os „eredeti szabadságharcos kitüntetés”-t ábrázolja. Ebből sokat készítettek a Széna téren. Tervezője: Gajassy. Az érmén a következő szöveg olvasható: „1956 október 31 Nemzetmentő Kormány Budapest Széna tér” [sic!]. Sőt, létezett Széna téri levéltár is. Mindezeket a szerző Németországba menekítette.

Még számtalan újszerű sztorit találhatunk: például a leendő Széna tériek még a forradalom kirobbanása előtt lehallgatták Gerő Ernő és Hegedüs András telefonbeszélgetését (62. o.), vagy a parlamenti sortűz után Ekremék fegyveres támadást intéztek a Kossuth téri ÁVH-sok ellen (17., 101–105. o.).

Gajassy kedvelt hőseiről is igen keveset tud. „Solymosi [János] alezredest – olvassuk a könyvben – brutális kínzások után, tíz munkatársával együtt Kádár bérencei kivégezték. Erről külön könyv szól majd, részletesen.” Mielőtt az elkészülne, érdemes lenne megkeres-

nie az érintettet, aki jelenleg a Nagykőrösi úton lakik. Még talányosabb Mészáros „Jóska” sorsa, akit ugyan a kommunisták 1956. november 3-án meggyilkoltak (200. o.), de ez nem zavarta meg abban, hogy 1994. május 12-én levélben értesítse Kónya Imre belügyminisztert a választás szoftverrel történő meghamisításáról (8. o.).

Több első vonalbeli hősi szereplőről a levéltári források ismeretében csaknem teljes bizonyossággal megállapítható, hogy nem létező, fiktív figurák. Idetartozik Szücs „Zoli”, Mészáros „Jóska”, Szabó József, Kárász Péter, Török Bálint, Fekete István, Ihász István, Sümög Ferenc, Lakatos Pál.

A gyűlölendő nemzetellenségek sorát a szerző soha nem látott módon kiszélesítette. Ez voltaképpen a könyv vezérfonala, amit az egyértelműség kedvéért a szerző a saját kezűleg készített belső borítón is nyilvánvalóvá tesz. Immár a „Júdea kommunisták”, az „istentelen szabadkőművesek” körébe tartozik a szocialista párton, a szabad demokratákon, a zsidóságon, a cigányságon kívül a Fidesz és a Magyar Demokrata Fórum. Név szerint Antall József, Kónya Imre, Sinkovics Imre, Tóbiás Áron, Németh László, Kéthly Anna, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Vásárhelyi Miklós, Mécs Imre, Kopácsi Sándor, Losonczy Géza, Gimes Miklós és Haraszi Sándor. A három fő ellenség vitathatatlanul Nagy Imre, Király Béla és Maléter Pál. (Maléter „bűncselekményeiről”, „gyilkosságairól” szól a könyv negyedrész, Gajassy ebben is felülmúlta Pongrátz Gergelyt.) Rácz Sándorról és a munkástanácsokról így ír: „Hruscsov abban is megegyezett Titóval, hogy a sikeres leverés után a jugoszláv vállalatokban, kizárólag formális, taktikai célból, meg kell alakítani a munkástanácsokat. Természetesen, az élikre kommunista aktivista kerül majd. Így a budapesti központi munkástanács élére Rácz Sándor került.” (61–62. o.) Hogyan lehetett ilyesmit kitalálni? A külföldiek közül különösen a jugoszláv Csoziccsal ellenszenvezik, nem tudni miért. Mindennél talán meglepőbb, hogy a mértéktelen rágalmak a Széna téri felkelők egy részét is érik, akik hosszú börtönbüntetéseket szenvedtek: Fónay Jenőt, Márton Erzsébetet, Czájlik Pétert. A vádaskodások – mint az összes korábbi esetekben is – teljesen abszurdak. (Gajassy többször is azt állítja, hogy Ekrem Kemál 1956. december 27-ei letartóztatásában részt vett Czájlik Péter „ávós titkosszolgálati nyomozó”. Valóságban a 16 éves, középiskolás Czájlik ekkor már Bécsben volt, de 1957-ben „ellenforradalmi” tetteiért életfogytiglanra, majd 12 évre ítélték. Hasonló vádakkal illeti Fónayt és Mártont is. Az elsőfokú bíróság mindkettőjükre halálbüntetést szabott, Fónay ítéletét a másodfokú bíróság jogerőre emelte, de végül az Elnöki Tanács kegyelemben részesítette, Mártonra pedig 15 évet róttak ki.)

Mindezek alapján kiszámítható az olvasói magatartás: az első néhány oldalig tartó bosszankodást, feszengést, derű, nevetés váltja fel. Félő azonban, hogy az érintettek közül nem mindenki tudja a komikum oldaláról megközelíteni ezt az olvasmányt. Tudomásom szerint egyes '56-os szervezetekben komoly zavart okozott Gajassy könyve, mivel többen nehezen hiszik, hogy egy történelmi témájú kiadvány teljesen függetlenítheti magát a tényektől.

Ilyen szövegkörnyezetben azoknak a hiteles forradalmároknak az emlékei járnak a legrosszabbul, akiket a szerző hősként igyekszik bemutatni, ám ehelyett valójában nevetséges pojácákként járhatja le őket. Dudás József és Szabó János története talán ismert annyira, hogy nekik Gajassy nem árthat, inkább Bán Róbert, Laurinyecz András és legfőképpen Ekrem Kemál hírneve foroghat veszélyben. Életútjukról egyelőre keveset tudunk, de semmilyen adat nincs arról, hogy Gajassy eszmeisége rájuk is jellemző lett volna, márpedig peranyagukból – legalább utalások formájában – ez nyilvánvalóan kiderülne.

Ugyanennyire indokolatlanul sajátítják ki a rendszerváltás óta eltelt évek alatt a Széna tériek emlékét a legszélsőségesebb pártocskák. Viszonylag gyakoriak az ott lévő műemlékek előtti, 1944-et idéző szónoklataik.

EÖRSI LÁSZLÓ

VÁLOGATÁS 1998 TÖRTÉNELMI DOKUMENTUMFILMJEIBŐL

Ki volt Tóth Ilona? „Magasabbak az egek a földnél.” Rendező: ORDÓDY GYÖRGY. Szerkesztő-riporter: Benedikty Tamás. Unio Civilis–Hunnia, 1998.

Az alkotók kitűnő témát választottak: Tóth Ilona forradalom alatt betöltött szerepe, pere mindmáig az egyik legvitatottabb, legmegoldatlanabb '56-tal kapcsolatos kérdés.

A forradalom kirobbanásakor éppen 24 éves, kivételes tehetségű és egyéniségű szigorló orvosnő a Szövetség utcai kórházban volt belgyógyászati gyakorlaton. Október 25-től a Péterfy Sándor utcai kórház Önkéntes Mentőszolgálatának munkájában segédkezett, majd letartóztatásáig a Domokos utcai részleg megbízott vezetője lett. A forradalom fegyveres leverése után bekapcsolódott a fegyvertelen ellenállásba. Részt vett a röpcédulák, illetőleg az *Élünk* című illegális lap sokszorosításában, terjesztésében. A periratok szerint 1956. november 18-án részese volt az ÁVH-gyanús Kollár István meggyilkolásának, s emiatt az I. és a II. fokú bíróság is halálra ítélte. 1957. június 27-én (három vádlott-társát, Gönczi Ferencet, Gyöngyösi Miklóst és Kovács Ferencet egy nappal korábban) kivégezték. A probléma bonyolultságát jelzi, hogy jelentékeny forradalmi szerepe ellenére Tóth rehabilitációját az igazságügyi szervek – a törvény előírásának megfelelően – még mindig nem tartják indokoltnak.

A film bevezetője viszonylag terjedelmes összefoglalót mutat be az 1953. április 4-től az 1956. november 4-i szovjet intervencióig terjedő időszakból. A szerzők itt figyelmen kívül hagyták Q. Horatius Flaccus intelmét, aki *Ars poeticájában* utalt arra, hogy a trójai háború ismertetését nem szükséges a Zeusz-hattyútól és a Léda-tojásoktól kezdeni. E film iránt érdeklődők feltehetően ismerik a magyar sztálinizmus, a „júniusi szakasz” és a forradalom történetét, így ezek a narrációk nem nyújtanak új információt.

A témaválasztás abból a szempontból is szerencsés volt, hogy nincs még egy olyan 1956-tal kapcsolatos tárgyalás, amelyről ilyen bőségben maradtak ránk archív felvételek. Ennek értékét Ordódyék azonban súlyosan csorbították azzal, hogy az eredeti szöveget egyáltalán nem hagyták érvényesülni.

Mint korábban említettem, Tóth Ilona története, megítélése mindig is vitatott volt, természetesen a rendszerváltás óta különösen. A film első narrátori mondata: „A kor egyik leghírhedtebb és leghíresebb koncepció peré a Tóth Ilona-per volt”.¹ A művet mindvégig jellemző egyértelműség, a kinyilatkoztatás, a vélemények ütköztetésének teljes hiánya, sajnálatosan

1 A Rákosi-rendszer politikai pereit nevezzük koncepció pereknek, amelyeket a tények teljes mellőzésével „gyártottak”. Az 1956-ot követő pereknek szintén voltak koncepció elemei (számos példáját megtalálhatjuk a Tóth Ilona és társai perében is), de nem nélkülözték a valós alapokat. A mondat arra enged következtetni, hogy Ordódyék – a szakirodalommal ellentétben – ezeket is egyöntetűen koncepció pereknek tartják.

a pártállami propagandafilmekre emlékeztet. Mindez nemcsak szemléletbeli kérdés, hanem dramaturgiai is. A jól sikerült témaválasztásból adódó lehetőségek kihasználatlanul maradnak, mivel már a film első percében minden tisztázódik: az ártatlan Tóth Ilona, koholt vádak alapján a kádári retorzió áldozata lett. Megállapításaik azonban, amelyekkel ezt bizonyítani próbálják, nem túl meggyőzőek, inkább banálisak: „Ezt az egész Kollár-ügyet, ezt a rémséges bárgyúságot a szovjet titkosrendőrség irányítása alatt álló kádárista terrorgépezet azért találta ki, hogy a világ közvéleménye előtt bemocskolja a forradalmi ifjúságot, az egyetemistákat, a diákokat, az írókat és a munkásfiatalokat.”

Az I. fokú bíróság ítéletéből levont következtetésük felszínes, nem fedti a valóságot: „Az ellenforradalom céltudatos magatartásába és tervébe kitűnően beleilleszkedett Tóth Ilona és vádlott-társai személye, körülményei és tevékenysége. Nem érdektelen megvizsgálni a büntetőper szereplőinek személyi, társadalmi és erkölcsi összetételét, mert az egyben megadja az 1956. évi október–november havi magyar ellenforradalmi események résztvevőinek keresztmetszetét.” Mindebből az alkotók a következő konzekvenciát vonják le: „Vagyis: a B. Tóth Matild vezette I. fokú bíróság magyarázatot adott arra, hogy miért volt szüksége a hatalomnak Tóth Ilona perére.” Az idézett népbírósági mondatok tömegesen fordulnak elő más csoportperekben is, ez még önmagában legkevésbé sem bizonyítja, hogy koncepció s perről van szó.

Mindezeknek megfelelően történt a riportalanyok kiválasztása is, akik egyébként értékes információkkal emelték a film színvonalát. Közülük legelőször Obersovszky Gyula író kapott szót, aki a tőle megszokott előadásmódjával érzékeltette az egész procedúrát, a tárgyalás légkörét. Ő a per tizenegy vádlottja közül az egyetlen megszólaló. Az azonban nem derül ki, hogy mi a véleménye a Kollár-ügyről. 1997-ben még a következőket írta: „...a Tóth Ilona-perben egyetlen emberért, egyetlen ÁVH-s besúgóért négy embert akasztottak fel...”² 1999-ben pedig ezt: „Tóth Ilonát megölte az önkény. Megölte, bár ő maga nem ölt, amint ez már napjainkban egyértelművé vált. Az áldozat [Kollár István] közbelépése idején már halott volt.”³ Az utóbbi utalás a kórbonctani, törvényszéki szakemberek jelentésein alapszik, amelyeknek ebben a perben – érthetően – különösen fontos szerepet tulajdonítanak. Erről a filmben is sok szó esik (Buris László, Iván László, Benedek István, valamint a narrátori utalások), még több Obersovszky lapjában (*Vagyok*), és más forrásokban. Ezek azonban ellentmondóak, és a laikus számára ellenőrizhetetlenek. Obersovszky az orvostani megállapítások egy részére hivatkozik 1999-ben, konkrétan arra, hogy Tóth Ilona társai már végeztek áldozatukkal, amikor a medika késsel szíven szúrta Kollárt. Megítélésem szerint ennek önmagában rendkívül csekély a jelentősége,⁴ sokkal érdekesebb kérdés, hogy Tóthnak szándékában állt-e ölni. Ezt korábbi ismerősei, elsősorban a tiszteletre méltó egyetemi csoporttársai (Sinkó Erzsébet, Kézdi Mária, Iván László) kizártnak tartják. Az ügy koncepciój jellegét emeli ki Benedek István és Szöllősi József ügyész is. Kahler Frigyes jogász, történész szerint „ma már ezt nem lehet eldönteni”. A film szereplőin kívül még sokan küzdenek Tóth Ilona „ártatlanságáért”, rehabilitációjáért, főleg az 1956 utáni elítéltekből és egykori orvostanhallgatókból már 1992-ben megalakult Tóth Ilona Baráti Kör.

A téma legavatottabb, legfelkészültebb kutatója, Gyenes Pál a Kollár-ügyet már régóta a per koncepciój részének tartja.⁵ Az Ordódy-filmben az ő érvei hangzottak el, nem derül ki,

2 Levél Badacsonyi Tibornénak. *Vagyok*, 1997. 8. sz. 6. o.

3 *Vagyok*, 1999. 2. sz. 6. o.

4 Jogi szempontból természetesen nem mindegy, hogy Tóth Ilona a késszúrással megölte-e Kollárt, avagy már csak egy halott testbe döfött bele. A jelentőségét azonban szerintem sokan eltúlozzák: ugyanebben a perben Kovács Ferenc halálos ítéletéhez és kivégzéséhez egy „gyilkossági kísérlet” is elegendőnek bizonyult.

hogy véletlenségből-e. Gyenes (az elhangzottakon kívül) a következő kérdéseket teszi fel: „Ha elfognak a forradalmárok egy gyanúsán »leselkedő« ávóst – különösen november közepén, amikor már tele van az utca szovjet páncélosokkal és Kádár-huszárokkal –, ugyan miért kísérgetnék bárhova is? Nagy a valószínűsége, hogy a helyszínen agyonlövik. [...] Ha azonban [...] mégis bevinnék a bázisra, vagyis a kórházba, miért kellene a likvidáláshoz segítségül hívni egy nőt? A két marcona, sokat próbált férfi, Gyöngyösi és Gönczi tényleg rá volna utalva Tóth Ilona injekciós tűjére? Ráadásul a medikának éppen egy zsebkéssel kellene szurkálnia az áldozat szívéét. [...] Arról még nem is beszéltünk, normális dolog-e az adott helyzetben ávós egyenruhás fényképpel a zsebben felkelők után leskelődni. [...] Alapelv: ha már gyilkolnak, lehetőleg minél többen tudjanak róla. A fűtőtől kérnek szerszámokat, hogy el tudják földelni a tetemet a Domonkos-templom oldalában. A pokróc, amiben állítólag leviszik az áldozatot, sosem lett meg, talán nem is keresték, pedig fontos tárgyi bizonyíték.” Mindezek mellett Gyenes arra is utalt, hogy Kollár István személye a mai napig is rendkívül tisztázatlan.

Ezekre a kérdésekre ma még nem tudjuk a választ.⁶ Elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy az akkori helyzet rendkívüli volt. Más, hasonló halálesetek is ezt bizonyítják, amelyek november 4-e után országszerte bekövetkeztek.

Arra azonban semmilyen magyarázatot nem kapunk, hogy miért volt szükség Tóth Ilona koncepció perére. Vajon kinek, milyen hatalmi csoportnak állhatott útjában egy ártatlan, általános megbecsülésnek örvendő, eminens medika? Hogy ellensége lett volna, arról senki nem tud. Nem volt elég „ellenforradalmár” 1957-ben, akiken bosszút lehetett állni?

„Ha ilyen véresen komoly dologban helye volna a humornak, a fekete humornak, azt mondanám: ez a kétbalkezes gyilkosok és a slendrián rendőrök ügye. Csak hát nyilvánvalóan nem erről van szó...” – mondta Gyenes Pál. Véleményem szerint azonban igenis erről van szó, azaz megjegyzéssel, hogy Tóth Ilonát és társait – bár megölték Kollárt – semmiképpen sem nevezném gyilkosoknak. Ők forradalmárok voltak. A „kétbalkezesség” – ahogy erről már volt szó – a rendkívüli helyzetből adódott, ugyanennek a számlájára írható a „slendriánság” is. A megtorló gépezet – részint az óriási túlterheltség miatt – korántsem működött olajozottan, és emiatt nehezen rekonstruálhatók a történet egyes részei.

A peranyag szövege – a nyomozati, az ügyészi, és a bírósági szakaszok egyaránt – alapvetően különbözik a Rákosi-éra koncepció irataitól. A Rajk-per esetében például épp az kellett gyanút, hogy a részeket igyekeztek tökéletesen összecsiszolni.⁷ A szövegrészek abszurd, fekete-fehér jellembrázolása, helyzetértékelése is csak erre a korra volt jellemző. Tóth Ilonáék perében ennek nyoma sincs, és teljesen elképzelhetetlen – főként ilyen rövid időn belül – ehhez hasonlót összeállítani. A történet bemutatására érdemes idézni Tóth Ilona a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának írt kegyelmi kérvényéből. „....Aktívan dolgoztam a DISZ-ben is. A Teleki Blanka ált. gimn.-ban tanulóörvezető, osztálytitkár, majd 1949–50-ben iskolai DISZ-titkár voltam. Közben azonban keserű csalódások is értek. Ilyen volt 1947–48-ban két nagybátyám igazságtalan internálása. (Egyiküket súlyosan bántalmazták. Később mindkettőjüket rehabilitálták.) Én magam is őrzök emlékül egy arculütést, amit a tábor előtt egy politikai rendőrtől kaptam. Tudtam azonban, hogy ez éppen *nem* a szocializmusra jellemző, hanem csak egyesekre, akik nem méltók arra, hogy szocialista embernek nevezék magukat.

5 Adonyi Sztancs János riportja: A máig élő koncepció. *Köztársaság*, 1993. 1. sz.

6 A fentiekén kívül Gyenes még számos adalékot tud, amelyek ugyanilyen kevéssé tisztázottak.

7 Lásd Szász Béla: *Minden kényszer nélkül*. Budapest, 1989, Európa–História.

Én szeretem az igazságot, a tisztaságot, s gyűlölöm a kétszínűséget. A DISZ-ben is azok közé tartoztam, akik mertek kritizálni. Eredmény: a diákság tiltakozása ellenére le kellett mondanom a DISZ-titkárságról. Ez nagyon elkésértett, de a DISZ-től mégsem húzódtam vissza...

A politikai eseményeket figyelve örömmel láttam, hogyan kopnak el az utóbbi Pártkongresszusok óta azok a »kinövészek«, amelyek sértettek minden jóérezsű embert, akár párttag, akár nem, s hátráltatták népi demokráciánk fejlődését. Érdekelt a Petőfi Kör, az ott megnyilvánuló bátor, friss hang. Különösen örültem annak, hogy *nemzeti* sajtóosságainkkal többet törődünk. [...] Örömmel fogadtuk a 14 pontot [...] azonban a Rajk-per egyes vádlottainak szájából borzalmas dolgokat hallottunk az ÁVH-ról, s arról hogyan használtak itt fel orvosi eszközöket ellentétes célokra...

Okt. 26-tól vettem részt sebesült, majd élelmiszerszállításban. [...] Az útjaimba eső szovjet katonák barátságosak voltak, úgy látszott: jó szemmel nézik a forradalmat, s szívesen mennek haza. Egyedül az ÁVH részéről ért egy igen rossz benyomás: a Bajcsy-Zsilinszky ÁVH laktanyában szegyeztek rám életemben először géppisztolyt. [...] Mikor nov. 1-jén bementem az Egyetemre, legjobbainkat találtam a Forradalmi Bizottságban és a Nemzetországban. Itt már beszélünk ugyan a forradalomban észlelt kilengésekről (gyilkosságok, könyvégetés stb.), de úgy véltük, hogy ezek az elítélendő cselekmények részben tömeghisztéria, részben szórványos ellenforradalmi provokációk eredményei, amelyeket a Nemzetország hamarosan fel fog számolni. – Sajnos vakok voltunk. [...] Ez a vakság vált később végzetessé az én számomra.

Miután 2 napig betegen feküdtem, nov. 4-én Nagy Imre segélykiáltása és ágyúörgés indított el otthonról. Nem értettem: Mi ez? Ellenség a szovjet hadsereg?! Veszélyben a forradalom?! Hát tényleg létezik »vörös fasizmus«?! – Nov. 4-én este [...] a Domonkos utcai Szükségkórházba kerültem (mert a lövöldözés miatt más nem volt hajlandó átmenni). Nov. 10-ig egyedül dolgoztam itt. Nehéz volt. Betegeimért és sebesültjeimért mindent megtettem, de láttam, hogy milyen keveset tudok, milyen kevés a tapasztalatom [...] leváltásomat kértem, mert kórházat vezetni nem tudok. Azonban senki nem volt hajlandó a kórház vezetését átvenni [...] befogadtam 8 harcoló fiatal (fegyver nélkül!), mert féltettem őket a deportálástól vagy agyonlövétéstől. Kb. ezidőtől kezdtem el az Angyal Istvántól kapott illegális rölapok terjesztését, majd sokszorosítását is. – Végsőkig el voltam keseredve. Úgy láttam, elveszett a forradalom, elveszett Magyarország. Ellenségnek tekintettem a Szovjet Hadsereget, az ÁVH-t (nem hittem, hogy feloszlott), s az új kormányt is. – Sajnos, senki sem akadt, aki figyelmeztetett volna: »Rossz úton jársz!« – A Tanácsakadémián lakók – amint ez a tárgyaláson is kiderült – csak a hátam mögött mertek tanácskozni, szemben pedig hízelegtek, s rémhírek özönével próbáltak hatni ránk, hogy a röpcédulázást abbahagyjuk. – Annyit elértek, hogy egyre jobban féltem. Édesanyám is kért, hagyjak fel az illegális tevékenységgel, nem lesz jó vége. – Én azonban becstelenségnek tartottam, hogy gyáván megfutamodjam. – Éjjel illegális, nappal kórházi munkát végeztem. Alvás helyett coffeinen éltem.⁸ Éreztem, hogy fogytán az erőm, de reméltem: hátha diplomáciai úton még megoldódik minden. Így következett el Angyal bukása (nov. 16.), majd a szörnyű nov. 18-a, amikor orvosi és emberi mivoltomról megfélelkezve, megöltem egy embert...

Nagyon bűnös vagyok. De úgy érzem, nem vagyok *gyilkos*. Amit tettem, nem hidegvérű, aljas megfontolás, hanem hirtelen összeroppanás eredménye volt: mint egy pánikszerű menekülés. Mire rájöttem, mit tettem: már késő volt. [...] Azt is állítom még, hogy nem voltam és nem vagyok a szocializmus ellensége. – Csak megemlítem, hogy míg ezt a súlyos bűnt el nem

8 „...naponta 5–6 ampulla coffeint vagy megittam, vagy injekció formájában beadtam magamnak.” Tóth Ilona tárgyalási jegyzőkönyve (továbbiakban jkv.) 1957. II. 20. Fővárosi Bíróság, (továbbiakban: FB) 164/57.

követtem, életemben egyetlen lépés sem volt, amit Anyám előtt szégyenlenem kellene. [...] Alig vártam már, hogy eljőjön az idő, amikor már érte élek és dolgozom, boldoggá tehetem. Most, amikor kegyelmet kérek, elsősorban nem magamra, hanem Őrá gondolok. Én talán méltatlan vagyok a kegyelemre, de Ő nem.

Ezért kérem a T[isztelet]. Elnöki Tanácsot, részesítsen kegyelemben.”⁹

Ismétlem: kizártnak találok, hogy ezt a dokumentumot bárki konstrukciós alapon hozta létre. Másrészt – szerintem szintén vitathatatlanul – a szöveg, teljes egészében Tóth Ilona igazságra való törekvését tükrözi. Több más forradalmár társához hasonlóan – képtelen volt a taktikázásra.

Kollár likvidálását a következőképpen indokolta: „...láttam, hogy valami nagy baj lehet, azért fogták el az ÁVO-st, mert utánunk leselkedett, erre azért is gondolnom kellett, mert az előző napokban már féltünk attól, hogy az illegális röplapok terjesztése miatt a nyomunkban van a rendőrség.”¹⁰ „Védelmemre elő kívánom adni, hogy a gyilkosságot azért követtem el, mert akkor az volt a meggyőződése, hogy azt az embert azonnal meg kell ölni, mert attól tartottunk, hogy ha nem öljük meg, úgy az államvédelmi egységek le fognak csapni ránk.”¹¹

A per VI. rendű vádlottja, Gáli József író¹² tudott az eseményről: „Valószínű, hogy Gyöngyösi elszólta magát, és ezután kérdeztem Tóth Ilonát, hogy mi történt. A Gyöngyösi-féle elszólás és a belőlük áradó izgalom erősítette meg bennem, hogy itt valószínűleg valaminek történnie kellett [...] Amikor megkérdeztem Obersovszkytól, hogy tud-e arról, mi történt az épületben, ő azt mondta, hogy annyit hallott, hogy elaltattak egy embert. Én mondtam, hogy többet tudok, mert megölték...”¹³

Tóth Ilona ezzel kapcsolatosan így vallott: „valaki beszólt abba a helyiségbe, ahol az *Élünk* szerkesztése folyt »Ica, Pirosek [Piros: Gyöngyösi ragadványneve] elkaptak egy ÁVH-st.« Ezt mindenki hallhatta. Nagyon félttem, ideges voltam, féltettem a szerkesztőket, már [korábban] leszóltam a portára, hogy őrködjének.”¹⁴ „Én magam vele [Gáliv] nem közöltem, hogy az elfogott személyt meggyilkoltuk, mivel ezt titkolni szerettem volna az írók előtt.”¹⁵

Említettem, hogy az alkotók, a szereplők koholmányoknak tartják a Kollár-ügyet. Két momentum azonban a mű koncepciójának ellentmond: a filmben felolvasott vers (Ébresztő), amelynek szerzője a 14 éves Tóth Ilona,¹⁶ s amely már önmagában is érthetővé teszi, hogy Obersovszky Jeanne d'Archoz hasonlíttja és megszállottnak minősíti őt. A levéltári források

9 FB 164/57 *Vágyok*, 1995. 8. sz. A perirat többi része is hasonló tartalmú, a filmben azonban ezekből semmilyen részt nem tüntettek fel.

10 Tóth Ilona ügyészégi jkv. 1957. I. 8. FB 164/57.

11 Tóth Ilona jkv. 1956. XII. 29. FB 164/57.

12 Akit végső soron nem három évre ítéltek, mint ahogy ez a filmben elhangzott, hanem 15 évre.

13 Gáli József jkv. 1957. III. 4. FB 164/57. Mindezt más írásos és szóbeli források is alátámasztják. Gáli ekkor még a következőket is mondta: „Akárki is volt, embert megölni nem lehet, az én nézetemmel ezt nem tudom összeegyeztetni. [...] Ezután megállapodtunk Obersovszkyval abban, hogy ide nem jövünk többé vissza és meg szakítjuk velük a kapcsolatot. »Velük« alatti Gyöngyösit és Tóth Ilonát értettük személy szerint.”

14 Tóth Ilona jkv. 1957. II. 18. FB 164/57.

15 Gáli József–Tóth Ilona szembesítési jkv. 1956. XII. 29. FB 164/57.

16 A vers első része olvasható is volt: „Mivé lettél Árpád büszke népe? / Mivé lettél nemzetem, oh magyar? / Kardodat kezedből miért tevéd le / Háborút már többé nem akarsz? / Meghátráltál a gyáva csőcseléktől! / Örök szégyen, gyalázat ez reád / Ki eddig védted viharban, vészben...” A továbbiakat nem mindig lehet érteni az alákevert zene miatt, de ez a néhány sor is bizonyítja Tóth Ilonának a nemzeti függetlenség iránti gyermekkori eredetű elkötelezettségét.

között is találhatunk „Jeanne d’Arc-i” idézeteket: „...október 24-én hajnalban a XIV. [kerületi] rendőrkapitányságot bevették és fegyvereket osztogattak. Anyám ide elkísért engem, és nem engedte, hogy fegyvert fogjak. Molnárt láttam fegyverrel és kissé szégyelltem magam, hogy nekem nincs. [...] Pirost tisztelni kezdtem, hogy ilyen fanatikus. [...] A fiúknak mondtam, hogyha valakit elfog a rendőrség, az inkább köpjön, mintsem agyonverjék. Azt is mondtam, hogy Marácsi [Ferenc] meg én mindent vállalunk.”¹⁷

A rehabilitáció – a fentiekből adódóan – még mindig nincs lezárva. 1990-ben a Legfelsőbb Bíróság elutasította a semmissé nyilvánítás iránti kérelmet, mivel lényegében elfogadta az 1957-es vádat. Jogi alapon valószínűleg nem érhető el a rehabilitáció, de – véleményem szerint – Tóth Ilonának morálisan mindenképpen a forradalom „igazi” mártírjai között van a helye pertársaival együtt.

Ordódyék e problémát a filmben aktuálpolitikai konklúzióval oldják meg: „De miben reménykedjen a mai ember, ha azt látja, hogy a bolsevizmus idelent a legkülönbélebb maszkok mögé bújva szilárdan tartja hadállásait.”

Pulzusszáma '56. Portréfilm Naszlady Attila orvosprofesszorról. Rendező: NAGY GYÖRGY. Video-Plan Stúdió, 1998.

A portréfilm három jól elkülönülő részre oszlik. Az első negyedóra, mely a gyermekkor, a származás, a neveltetés témakörét öleli fel, mindenki által jól követhető, ám valószínűleg a szociológusoknak jelent igazi „csemegét”.¹⁸ A középső 25 perc '56-os emlékeké, az utolsó 15 perc Naszlady orvosi munkájáról szól. A riportalany jelentős elismertséget szerzett az orvostársadalomban mint az orvostudomány doktora (1981), kiváló orvos (1991), az Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet főigazgató orvosa.

A film készítői az 1956-os emlékekre helyezik a hangsúlyt. A televízió bemondónője ennek megfelelően konferálta be a filmet: „Naszlady Attila... az 1956-os forradalomról is tud még újat, sőt esetenként meghökkentő-megdöbbentőt mondani nézőinknek.”

A jó előadókészségű, megnyerő professzor, akkoriban hatodéves medikus, szigorló orvos már a forradalom első napjaiban a Kilián laktanyába került, hogy tudásával segítséget nyújtson a rászorulóknak. Így fontos történelmi helyszínen tevékenykedett, amiből az alkotók valószínűleg azt a következtetést vonták le, hogy e koronatanú segítségével meg lehet „fejteni” a „Kilián-rejtélyt”.¹⁹

Elmondása szerint Maléter Pál ezredes október 26-a és 28-a között naponként többször informálta a honvédelmi minisztert (Bata Imrére emlékezett, valójában Janza Károly volt a miniszter), többek között a Corvin közti felkelőkről is jelentett. Hollmann Gábor százados pedig arról tájékoztatta Malétert, hogy hány felkelőt lőtt agyon orvlövészként a laktanya magasabb emeletéről. „...Ez rettenetes volt számomra, akkor döbbsentem rá, hogy én rossz helyen

17 Tóth Ilona jkv. 1957. II. 18. FB 164/57.

18 A szülők gombamérgezésben meghaltak, így Naszlady Attila a nagynénjénél nevelkedett. Meghatározó élmény volt számára a Regnum Marianum cserkészcsapat, mely szerencsétlen, felügyelet nélküli munkásgyermekek foglalkoztatását szolgálta. Ez meghatározta Naszlady pályáját is, hiszen ő is másokat akart „szolgálni” a gyógyítással. Parancsnoka: Tompa Nándor és Kopolcsi Mihály volt. Az utóbbi – Naszlady elmondása alapján – rádióadó-szerelő, 1956-ban munkástanács-elnökhelyettes volt, már elhunyt.

19 A Kilián laktanya története sajátosan alakult a forradalomban. A győzelmet, a kedvező fegyverszüneti feltételeket az akkori vélekedéssel szemben nem az objektum katonái vívták ki, hanem a civil felkelők, akiknek legerősebb bázisai a Corvin moziban és környékén voltak.

vagyok. Én nem ide akartam jönni, már úgy érte, hogy nem olyan helyre, ahol a felkelők ellen és az oroszok mellett kollaboránsként együtt dolgoznak velük, a magyar nép pusztításán, elnyomásán, és az a rettenetes dilemma állt elő, hogy most vajon mi a teendőm: az orvosi teendőmnek eleget tenni, és maradni, vagy ebből a politikai-ideológiai-nemzeti értékelésből kifolyólag elmenni és azt mondani, hogy nem, ezeket én nem segítem” – emlékszik Naszlady, aki végül a maradás mellett döntött.

Nem sokkal ezután – meséli Naszlady – Hollmannról elterjedt, hogy orvlövész és ezért lőték le a felkelők. Az esemény – az elbeszélő szerint – Malétert úgy megijesztette, hogy ki sem mert jönni az óvóhelyéről más helyiségekbe, kiváltképp nem az udvarra vagy az utcára, mivel félt, hogy hasonló sorsa jut. A felcser (Berkovics Pál) közvetítésével lényegében szövetséget ajánlott a Boráros tér környéki intervenciós csapatokkal a corvinista felkelők ellenében – mondja Naszlady, és azt is megjegyzi, hogy Maléter – amikor veszélyes helyzet adódott – fegyvertelenül küldte oda a kiskatonákat. Bezzeg a fegyverszünet idején a külföldi újságírók előtt már mint szabadságharcos-stratéga tetszelgett.

Az elmondottak elemzése előtt meg kell jegyezni, hogy Naszlady Kilián-beli tartózkodásáról eddig semmilyen forrás nem került elő. Ez különösen azért figyelemre méltó, mert erről a témakörrel viszonylag bőséges adatbázis áll a rendelkezésünkre.²⁰ A volt medikus elbeszélését a film alkotói sem próbálták (vagy nem tudták) semmilyen dokumentummal alátámasztani. Mindez még elfogadható lenne, ha a meglévő forrásainkkal és a tudományos kutatások eddigi eredményeivel harmonizálnának ezek a közlések. Ráadásul a két súlyosan megvádolt katonának már nincs lehetősége, hogy kiálljon önnön tisztességének védelmében.²¹ Hollmann kevésbé ismert, de Maléter személye, forradalomban játszott szerepe, úgy tűnik, még hosszú időig vitatott marad. A tárgyilagos történetírás egyre kevésbé képes fölébe kerekedni Pongrátz Gergely „tanítványainak”, a mind többen jelentkező, ellenőrizhetetlen szemtanúk sokaságának.²² Ezúttal azonban még veszélyesebbé vált a helyzet: az eddigiekkel ellentétben, egy kulturált, megnyerő modorú, tekintélyes, sikeres orvosprofesszor – remélhetőleg nem rosszhiszeműen – új elemekkel torzította tovább a Maléter-képet.

20 A Maléter-peranyagon és más peres iratokon (például „Kiss László és társai”, Breznyik János pere) kívül a lakatánya akkori parancsnoka, Csiba Lajos naplója és Gosztonyi Péter történész visszaemlékezése a legfontosabb alapforrások. Figyelemre méltó, hogy Horváth Miklós hadtörténész, Maléter életrajzírója sem találkozott eddig Naszlady nevével.

21 „Legfőbb kincs, uram, a szeplőtelen / Hírnév e földön, az ha elmarad, / Az ember arany sár, festett agyag...” Shakespeare: *II. Richárd*, I. felvonás, I. szín. Fordította Somlyó György.

22 A Maléter-ellenes rágalmak (gyilkosság, gátlástalan karrierizmus stb.) először tudomásunk szerint Pongrátz Gergely: *Corvin köz 1956* (a szerző kiadása Chicago, 1982) című könyvében jelentek meg. Azóta számos interjú, újság cikk erősíti a Pongrátz-verziót. Legújabbán Szalay Róbert és Gajassy G. István gyalazza legvehemensebben Maléter emlékét. Szalay Róbert politikai tiszt volt, 1956-ban aláírta a tiszti nyilatkozatot, és olyan eredményes karhatalmistaként tartották számon, hogy amikor 1957. április 24-én századosi rendfokozattal tartalékkormányba helyezték, végkielégítésként még kéthavi illetménnyel jutalmazták. Lásd Honvéd Forradalmi Ezred Parancsnokának 42. sz. parancsa (Hadtörténelmi Intézet Levéltára 1957/T/ 50. doboz). Mindez nem gátolja meg abban, hogy a *Szittyakürt* hasábjain sorozatcikkekben mocskolódjon, bár az ő hitelességét már önmagában is semmissé teszi az a tény, hogy mint szemtanú a rendszerváltás idején ellenkező értelmű írásokat jelentett meg (például *Hitel*, 1990. 12. sz. 16–19. o.). Mindnyájukat azonban felülmúlja Gajassy, az '56 – *elárult szabadságharc* szerzője, aki ugyan az ismeretlenség homályából lépett elő, de főhadnagynak, Széna téri felkelőnek mutatja be magát. A minden kritikát alulmúló kötetében – jöllehet a Széna téri eseményeket lett volna hivatott elbeszélni – legalább 30 oldalt szentelt az abszurd Maléter-sztoriknak.

A levéltári források és Csiba Lajos *Naplója*²³ viszont így mutatják be a történeteket: október 23-a éjszakájától, a forradalom első szakaszában, a laktanya tisztjei és a fegyverek után kutató civilek szembekerültek egymással. Az utóbbiak lefegyverezték a katonákat. 25-én Maléter odaérkezésekor tűzharcba került a környező épületekből támadást kezdeményező felkelőkkel. Ekkor – körülbelül 14 órakor – az objektumban több corvinista fegyveres is tartózkodott. Az ezredes, aki a legfőbb feladatának a laktanya semlegességét tartotta, fegyverszünetet hirdetett, és ezzel népszerűvé vált a felkelők körében. A semlegesség kérdésében a szovjetekkel is meg akart állapodni. Ekkoriban a corvinista sebesültek egy részét átvitték a laktanyába.²⁴

Ennek ellenére hamarosan konfrontáció alakult ki, és 26-a estjétől a fegyverszünet kihirdetéséig (október 28-a, 13.15) a Kilián katonái szórványos tűzharcot folytattak a corvinistákkal²⁵ (tudomásunk szerint nem volt civil áldozat). Maléter kiszorította, lefegyvereztette a laktanyában meghúzódo felkelőket. Erről mindenki tudott, és emiatt ekkoriban a Corvinban sokan neheztek rá.

Maléter ismertette a kormánynyilatkozatot, amely elismerte a felkelés jogosságát, és ezért amikor először találkozott felkelőkkel (október 28-án), arra akarta rábeszélni őket, hogy tegyék le a fegyvert.²⁶ Eközben Maléter is azonosult a felkelők célkitűzéseivel. Rájött arra is, hogy az addigi információk megtévesztették, hiszen nincsenek ellenforradalmárok.²⁷ Megállapodott a civil vezetéssel, hogy többet nem tüzelnek egymásra, csak a szovjet egységekre, ha azok nem vonulnak ki.²⁸

Az október 29–30-i éjszakán a fegyverátadási tárgyalás alatt tovább javult a kapcsolat. Maléter valósággal el volt ragadtatva a fiatalok harci teljesítményétől.²⁹ Ekkor, szembehelyezkedve a Honvédelmi Minisztérium küldötteivel, többször is a felkelők pártjára állt.³⁰ A civilek ismét átszállították sebesültjeiket, az ott szolgálatot teljesítő orvoshoz. Ezenkívül öt foglyot is átadtak, de barátkozási célból, illetőleg kisebb kérésekkel (gépkocsiiigénylés, telefonhasználat) is átvitték a laktanyába.³¹

A fegyverszünet első napjaiban városszerte ugrásszerűen nőtt a Kilián laktanya hírneve. A harcok központjának számító környéken nemigen tudta a közvélemény elképzelni, hogy a győzelmet képzetlen, zömével fiatalkorú civilek vívták ki, és a sikereket inkább a félig szétlőtt laktanya katonáinak, mindenekelőtt parancsnokának, Maléter ezredesnek tulajdonították.³²

23 *Szivárvány* (Chicago), 1989. november. Csiba a Kilián parancsnoka volt. Abban talán mindenki egyetért, hogy írása hiteles, forrásértékű.

24 Maléter jkv. II. 13. Nagy Imre és társai-per. Vizsgálati iratok. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban N. I. és tsi. V. MOL) 18/24.

25 Ezt még Maléter későbbi szövetségese, a Corvin első főparancsnoka, Iván Kovács László sem tagadta: „26–27-én többször kaptunk könnyű fegyverekből származó tüzet a laktanyából. 28-án már nem.” (Tk. 1957. V. 6. N. I. és tsi. V. MOL 18/24.)

26 Csiba: *Napló*. 70. o.

27 Illetőleg Dudás Józsefet és csoportját ellenforradalminak tartotta.

28 Iván Kovács jkv. 1957. III. 30. Pest Megyei Bíróság irattára.

29 Iván Kovács önvallomása. Az 1956-os Intézet 1993-as *Évkönyve*, 214. o.; Virág János jkv. 1957. III. 1. TH V–15 006/1.

30 „...ezek a felkelők elfogadtak volna engem valószínűség szerint parancsnokuknak” (Maléter jkv. 1957. II. 13. V. MOL 18/24.)

31 Maléter jkv. 1957. II. 13. N. I. és tsi. V. MOL 18/24.

32 Már korábban is előfordult, hogy a médiákban összemosták a Kiliánt a Corvinnal.

Egyes utalások szerint még a közeli Práter utcai felkelők is hasonlóan vélekedtek.³³ Valóban, az ezredes körül óriási nimbusz alakult ki, pályája üstökösszerű gyorsasággal ívelt felfelé.

Olyan adatunk nincs, amely Maléter karrierizmusát igazolná (ugyanis legtöbbször ezzel vádolják), olyan forrással viszont az ő vallomásain kívül is rendelkezünk, amely azt bizonyítja, hogy mások dicsőségét nem kívánta kisajátítani: „Cowley [ezredes, brit katonai attasé] gratulált Maléternek a nagyszerű védelmi harcához... a Kilián laktanya védelme a hadtörténet egyik kiemelkedő védelmi harca volt... Maléter ezredes megköszönte, de elhárította magáról a gratulációt azzal, hogy ő és a Kilián-beli katonák csak védekeztek, de az igazi sikeres harcot a kinti civil felkelők vívták.”³⁴

A Corvin közti felkelők nagy része – mint ahogy a forradalom leverése után bebizonyosodott – Maléter feltétel nélküli híve volt. Több konspiráció, „népi demokrácia elleni összeesküvés” indult azzal a (tév)hittel, hogy csatlakozni fognak Maléter hegyekben harcoló csapathoz, mások pedig – akik tudták, hogy a minisztert letartóztatták – a kiszabadítását tervezték.³⁵

Hollmann Gábor főhadnagy személye lényegesen kevésbé ismert a közvélemény előtt, ám jó néhány forrás valószínűtlenül teszi Naszladý professzor állítását, miszerint a 24 éves tiszt többszörös orvgyilkos lett volna. Hollmann október 23-án részt vett a Rádió épülete előtti tüntetésen, majd társaival értesítette a Petőfi Kör ülésének tagjait, hogy az ÁVH-sok tüzet nyitottak a tömegre.³⁶ 25-én parlamenten szerepében nemzetiszínű és fehér zászlóval a Tűzoltó utcában igyekezett fegyverszünetet elérni a harcban álló felkelők és magyar katonák között.³⁷ 27–28-án a Kilián laktanya semlegesítésén fáradozott. Társaival fehér lepedőket erősített az ablakokra, ezzel jelezve, hogy nem kívánnak a harcokba bocsátkozni, de kívülről se lőjék őket. Eközben találta el őt az a lövedék, amely – ellentétben egyébként a filmben elhangzottakkal – nem azonnal, hanem a kórházba szállítás után vetett véget életének.³⁸

Tehát semmilyen forrás nem utal arra, ami alátámasztaná Naszladý professzor rendkívül súlyos vádjait. Maléter és Hollmann gyáva tömeggyilkosként való beállítása minden valós alapot nélkülöz. A riportalanyt – hacsak nem szándékosan vezeti félre a közönséget – csak kisebb mértékben érheti szemrehányás, a fő felelőtlenséget Nagy Györgyék követték el. A „szenzációs, meghökkentő-megdöbbenő felfedezésüket” miért tárták ellenőrizetlenül a közvélemény elé? Felkészületlenségük semmiképpen sem mentheti őket, annál is kevésbé, mivel történész-szakértő bevonását is luxusnak találták. Természetesen még súlyosabb vétésről van szó, ha a történelemhamisítást (és egyben kegyeletstértést) nem dilettantizmusból, hanem akaratlanul követték el.

33 Az egyik foglyuk szerint „a Práter utcai felkelők hangoztatták, hogy Maléter igazi hazafi, aki elsőnek szállt szembe a szovjetekkel. Ezért főparancsnoknak ismerik el.” (Kecskés Ferenc jkv. Hadtörténeti Intézet levéltára – a továbbiakban: HL – 432/58.)

34 Molnár József tk. 1957. II. 28. N. I. és tsi V. MOL XX-5-h 18/23.

35 A mártírhaltalt halt Corvin közti Géczy József ezt mondta a tárgyalásán: „Előzőleg sokat hallottam róla, és szerettem volna személyesen megismerni. Én az akkori események alatt hősnak tartottam őt.” (1957. XII. 19. FB 2655/75.)

36 *A Petőfi Kör vitái hűeles jegyzőkönyvek alapján. VII. Iparművészvita – orvosvita.* Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 159. o.

37 Horváth Miklós: *Maléter Pál.* Budapest, 1995, Osiris–Századvég–1956-os Intézet, 75–77. o.

38 Maléter jkv. 1957. II. 13., III. 7., 16.; Németh József tk. 1957. III. 26. MOL 18/24, Csiba: *Napló.* 69. o.

Halál a hálaadás napján. A „Bang-Jensen-ügy”. Nagy András kutatásai és forgatókönyve (1992–98) alapján. Rendező: DÖMÖLKY JÁNOS.³⁹ Magyar Televízió Rt. és az Országos Széchényi Könyvtár Videotára, 1998.

Régóta megoldandó témát választottak az alkotók: a dán Povel Bang-Jensen rendkívüli életútjának, sorsának megismerése nekünk magyaroknak különösen fontos.⁴⁰

E dokumentumfilm rendhagyó a maga műfajában: Nagy András kutatásainak summázatát két színész olvassa fel,⁴¹ ami a képi megjelenítés rovására megy. Vajon miért nem valamiféle nyomtatott kiadvány készült a filmes feldolgozás helyett? Hiszen Bang-Jensen személyéről – a látottak alapján – nem maradtak fenn archív snittek.

A bevágott korabeli (egyébként igen értékes) felvételek többnyire más témaköröket érintenek (például a szuezi válság, „Tóth Ilona és társai” perének tárgyalása, Szabó Miklós sajtótájékoztatója), és csak csekély mértékben kapcsolódnak a címszereplőhöz, tehát felhasználásuk nem lett volna elkerülhetetlen. Az egyetlen igazi kivétel az ötös bizottság látogatásáról készült híradórészlet bemutatása volt, csak hát ez – balszerencsére – különlegesen szerény képanyag.

Kisebbségi mértékben, de még mindig a „Bang-Jensen-ügyhöz” tartozott a Hazafias Népfront és Békétanács nagygyűlésén Ortutay Gyula, Babics Antal és mások tiltakozó beszéde az ötös bizottság tevékenysége ellen, valamint az ENSZ-közgyűlésről készült rövid bevágás. Ugyanakkor az elkészült ENSZ-jelentéseket – aminek előállításában Bang-Jensen jelentős szerepet vállalt – nem láthattuk. A kérdés nyitott, csak reménykedni lehet abban, hogy a filmes feldolgozást nem a források elhallgatása vagy eltitkolása motiválta. Mindenesetre az információk eredete, származása a feltűnően hosszú narratív részekből teljes mértékben hiányzik, és ez megkérdőjelezi az egész alkotás tudományos komolyságát.

A témakör nagymérvű kiszélesítésének oka gyaníthatóan szintén a csekély forrásanyagból következett, hiszen Bang-Jensen életútjának bemutatásához erre nem lett volna feltétlenül szükség. Mindezt a mű szerkezete igencsak megsínylette, s ezt csak részben kompenzálja a fejezetek szerinti felosztás, ami szintén inkább az frászműveknél bevett szokás. Talán még a korral foglalkozó történészeknek sem könnyű követni a gyakori váltásokat.

A szuezi válság – ahogy a műből is kiderül – nem Bang-Jensen, hanem Hammarskjöld „dilemmája” volt. A filmben elhangzottakkal szemben ez a „dilemma” nem úgy merült fel, hogy az ENSZ-főtűtkár fontosabb kérdésnek ítélte, mint a magyar ügyet, hanem hogy az akkori „jaltai világrendben” semmi esély nem volt Magyarországnak státusának megváltoztatására, míg Szuezi kérdésében a szuperhatalmak közösen léphettek fel.

Szabó Miklós bemutatott 1957-es nyilatkozatában az „imperialisták” leleplezésének hi-telessége érdekében a korabeli nézőkkel próbálta elhitetni, hogy a visszatért emigráns kiscgazdavezér ideológiailag még mindig szembenáll a kommunistákkal. Nagy András úgy tudja, hogy „feltételezések szerint [Szabó Miklós] régóta a magyar elhárításnak dolgozott”. Azt, hogy Szabó kádárista hírszerző volt, manapság senki sem vitatja. Könyvet is írt erről nem éppen visszafogott stílusban.⁴²

39 A filmben nincs feltüntetve a rendező és az operatőr.

40 „A [z ENSZ ötös-] bizottság mozgató ereje, adminisztrátora, lelke, hogy így mondjam, Bang-Jensen, aki az első perctől kezdve ezt az ügyet úgy tekintette, mintha a saját hazáját érte volna az agresszió” – mondta Király Béla.

41 Kettőjük szereplésében szembevetendő a különbség. Máté Gábor természetes előadásmódja Takáts Katalin alig elviselhető „színészkedésével”, modorosságával váltakozik.

42 *Csendes háború*. Budapest, 1984, Zrínyi. Talán érdekes lett volna a mai Szabó szerepeltetése is.

Az alkotás legelhibázottabb, sőt, botrányosra sikeredett része a „Tóth Ilona és társai” 1957-es híradórészlet bevágása volt.⁴³ A képi megjelenítés előtt ugyanis a forradalmat követő kegyetlen megtorlásról volt szó. Ám az 1957-es filmhíradó a per e bemutatott részletével éppen azt sulykolta be a nézőknek – el kell ismerni, nem ügyetlenül –, hogy micsoda ellenforradalmárok, gyilkos fasiszták uralták az utcákat 1956-ban. A történet pontos ismerete nélkül a témában járatlan és elfogulatlan mai néző a látottak alapján joggal állapíthatná meg, hogy nem is volt olyan kíméletlen a kádárista retorzió.

Az eddigiekben tárgyaltak és a további bevallottan feltáratlan „fehér foltok” alapján nem érthető, hogy az alkotók miért tüntették fel a cím mellé, hogy hatéves kutatás áll e munka mögött. Ezt inkább titkolni kellett volna, hiszen Nagy András 1994-es tanulmányához⁴⁴ képest nem történt lényeges előrelépés.

Lényegesen jobbakk az „igazi” dokumentumfilmrészek, az interjúalanyok kiválasztása remekül sikerült. Megszólal több magyar emigráns (Héderváry Klára, Király Béla, Kővágó József, Tarasovics Sándor, Marton Endre), akik az ENSZ-ügyekben részint bennfentesnek mutatkoznak, másrészt a kihallgatásuk körülményeiről beszélnek. Több amerikai ENSZ-diplomata is fontos részleteket mondott el. Szerencsésen sikerült megszólaltatni a „főhős” négy gyermekét is. A legtanulságosabb azonban a Bang-Jensen-történet dán vetülete volt, amely bizonyítékkal szolgálhat sokak számára, hogy nem csak a magyarokra jellemző a végletes megosztottság. Az egyik ilyen ütközőpont Dánia világháborús múltjáig nyúlik vissza. Bang-Jensen a washingtoni Hitler-ellenes „dán kormány” második embere volt.⁴⁵ Mindezek ellenére Alsing Andersen, a náccikkal kollaboráló egykori hadügyminisztert jelölték főnökévé. (Ez egyébként a szovjet–magyar propagandának rendkívül kedvezett.) Nem csoda, hogy munkatársi és emberi viszonyuk mindvégig rendkívül feszült volt.

Bang-Jensen az ENSZ főtitkárával Dag Hammarskjörddel a szovjet hatalommal folytatott politizálás eltérő megítélése miatt került éles konfliktusba.

Nikolaj Petersen történész szerint Bang-Jensen – a totális rendszerek nagy ellensége – figyelmeztetett legelőször a negyvenes években, hogy a szovjet expanzió aktuális veszély Dániára nézve is, és e skandináv ország lemondva a semlegességéről, ennek hatására csatlakozott a NATO-hoz. (Lehetséges, hogy innentől a datálódik a szovjet titkosszolgálat kitüntetett figyelme irányában.)

A megkérdezettek közül többen szovjetbarátsággal jellemzik az ENSZ főtitkárát, de szinte mindenki egyetértett abban, hogy Hammarskjörd nem képviselte a magyarok érdekét.⁴⁶ Robert Morris, az amerikai szenátus munkatársa egyenesen szovjet ügynöknek tartja őt.⁴⁷ Mindenesetre Bang-Jensent nem tudta rávenni arra, hogy átadja a magyar ENSZ-kihallgatottak listáját, emiatt eltávolították a világszervezetből. A dán belviták Bang-Jensen hazatérte

43 Ordódy György filmjéről (*Ki volt Tóth Ilona?*) készített recenziómban épp ezt, az archív film eredeti verziójának bemutatását hiányoltam.

44 Jelentés egy kutatásról, A „Bang-Jensen-ügy”. *Évkönyv III, 1994*. Budapest, 1994, 1956-os Intézet. 293–300. o.

45 Ina Lohde nyugalmazott politikus szerint Bang-Jensen „1940-ben azon kevesek közé tartozott, akik megmentették Dánia becsületét.”

46 Egyetlen kivétel Fynn Munch Petersen dán ENSZ-alkalmazott volt, aki méltatta Hammarskjörd emlékét.

47 Érdemes idézni az általa mondottakat: „[Bang-Jensen] kissé idealista volt az ENSZ-et illetően. ... [Menekültek azt kérdezték tőle:] nem tudja, hogy az ENSZ 37. emelete moszkvai irányítás alatt áll. Erre Bang-Jensen azt mondta: nem hiszi el. Erre azt mondták, hogy meg tudják mutatni a kódolt üzeneteket, amelyek bizonyítják, hogy Moszkvából kapták az utasításokat. Ez hatott, ez bizonyíték volt, úgy ment el, hogy tesz valamit ezzel kapcsolatban. A három ember, akit ez érintett, a három vezető ember volt. Köztük volt Hammarskjörd is.”

után a sajtóban folytatódtak. Ina Lohde nyugalmazott politikus szerint „valami búzlott Dániában”: „El kell ismernünk, hogy a dán szociáldemokraták nagyon kedvezőtlen szerepet játszottak. Gyávák voltak. És véleményem szerint maga a főtítkár Dag Hammarskjöld is gyáva volt. Mindannyian félték a Szovjetuniótól... De Bang-Jensen megtagadta a nevek átadását.”

Bang-Jensen személyes tulajdonságairól alig esik szó, pedig lehetséges, hogy közelebb kerülnének a rejtély megoldásához. Erling Bjöl politológus így emlékezett vissza egykori barátjára: „Mivel nagyszerű jogász volt, gyakran lehengerelte az embereket. Igazából nem is lehetett vele vitázni. Ez bizonyos nehezítést keltett azokban az emberekben, akik beszéltek vele. Túl okos volt, és egy diplomatának nem kell túl okosnak lennie. Ezzel aztán jó sok el-lenséget szerzett magának.” Az egyik életrajzírója, Marschall Peck, Bang-Jensen szembenál-lását az egész ENSZ-szel Don Quijote küzdelméhez hasonlította.

Számomra azonban még mindig hihetetlen, hogy a világszervezetben belül a magyar ügy-nek mindössze egyetlen igazi védelmezője akadt.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

KÉT KÖNYV A MEGTORLÁSRÓL

JOBÁGYI GÁBOR: *„Ez itt a vértanúk vére”. Az 1956 utáni megtorlási eljárások.* Budapest, 1998, Kairosz Kiadó. 239 o. Kahler Frigyes: *A Brusznjai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején.* Budapest, 1998, Kairosz Kiadó. 411 o.

„Egy per publikációjának minimálisan két kritériuma van: a teljesség és hitelesség” – írja Kenedi János *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról* című könyv bevezető tanulmányában.¹ Ennek a két elvárásnak különösen nehéz megfelelnie annak, aki az 1956 utáni megtorlási eljárások feldolgozására vállalkozik.

Az első, és látszólag legegyszerűbb módszer az lenne, hogy a periratok „előásása” után az egy ügyben keletkezett teljes iratanyag filológiai jegyzetekkel ellátva jelenne meg, és az olvasóra lenne bízva az iratok értelmezése. Ennek a módszernek az a legfőbb hátránya, hogy nem lennének gazdagabbak a koncepcióktól mentes '56-os eseménytörténet megismerésével. Másrészt a per fő- és mellékszereplőinek személyisége, sorsa, cselekedeteinek mozgatórugója rejtve maradna.²

A második módszer lehetne a periratok teljes leközlése egy bevezető tanulmánnyal ellátva. Ez a bevezető tanulmány az eljárást jogi szempontból elemezhetné, megírva annak államigazgatási hátterét is a megfelelő forráscsoportok feldolgozásával. Így az olvasó jobban tudná követni a per konstrukcióját, de az események feltárásával, értelmezésével adós maradna a szerző. A bevezető tanulmánynak nem kell persze csak a fenti szempontok értelmezésére szorítkoznia. Összefoglalhatja a per alapját képező eseményeket, és rekonstruálhatja a per szereplőinek személyiségét. Ennél a módszernél azonban már elengedhetetlen más, a per keletkezéstörténetétől teljesen független források feldolgozása is.

A harmadik módszer a tanulmány önálló közlése. Ha ennek egyetlen forrásbázisa a perirat, akkor nagy a veszélye annak, hogy a feldolgozás az eseményekről semmilyen oldalról nem tud többdimenziós képet kialakítani. Ha az önálló tanulmány más forrásokra is támaszkodik (levéltári források, korabeli sajtó, a perbe fogottól fennmaradt egyéb írásos dokumentumok, visszaemlékezések, filmek stb.), akkor elég nagy eséllyel sikerül a szerzőnek rekonstruálnia az eseménytörténetet és az abban kulcsszerepet játszó személyiségek életútját (talán a hozzájuk kapcsolódó mítoszokat és keletkezéstörténetüket is). A történet újraalkotását így is

1 *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról.* A bevezetést, a jegyzeteket, valamint a Bibó István és társai peréről a tájékoztatót írta: Kenedi János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. 34. o.

2 Szokolczai Attila szerint: „Az '56-os periratok ugyan fontos forrásai a kutatásnak, megfelelő keresztpreferenciák nélkül azonban csekély forrásértékkel rendelkeznek.” Lásd Szokolczai Attila kritikáját a *Sortüzek – 56* című kötetről. *Évkönyv III.* 1994. Budapest, 1994, 1956-os Intézet. 316. o.

a történész egyedi látásmódja határozza meg, de a jó pszichológiai és jogi érzéssel megáldott kutató különösen izgalmas, dokumentarista frást tehet le az asztalra.

A közelmúltban két, az 1956 utáni perek részletes feldolgozásával foglalkozó könyv jelent meg: Jobbágyi Gábor: „*Ez itt a vértanúk vére*” és Kahler Frigyes: *A Brusznjai-per*. A periratok eredeti szövegét nem közölték le, hanem feldolgozásuk céljára a periratok jogi szempontú értelmezését tűzték ki, hősként ábrázolva az elítélteket. Jobbágyi Gábor könyvének forrásai elsősorban a periratok, kiegészítve egy-két korabeli büntetőjogi cikkel.³ Kahler Frigyes könyvében a bevezető tanulmány forrásbázisa: más levéltári anyagok (MOL-ban őrzött, elsősorban IM-, BM-szervek iratai, MSZMP-iratok), korabeli jogszabályok, a témával foglalkozó szakirodalom, a Brusznjai-per elemzésénél elsősorban a per iratai és a korabeli jogszabályok.

Jobbágyi Gábor könyvének címe magyarázatra szorul: „*Ez itt a vértanúk vére*” – mondta a mosonmagyaróvári sortűzről visszatérő egyik tanár. (90. o.) A cím kiválasztása, a borítón látható Mansfeld Péter-portré és Kahler Frigyes előszava⁴ megteremtí az a mártírológiai szemléletmódot, amely az egész könyvet meghatározza. A könyv alapvető célja tehát az eljárások jogi szempontú feldolgozásán túl a hősteremtés. Kérdéses, hogy ez direkt eszközökkel és csak a periratokra támaszkodva sikerülhet-e. Az olvasó az előszó olvasása után még bizakodhat...

Jobbágyi Gábor könyve hat, közel egyenlő hosszúságú, a *Valóság* és a *Magyar Szemle* folyóiratokban már megjelent tanulmányt tartalmaz: egy átfogó tanulmánnyal indít az 1956 utáni megtorlási eljárásokról, majd öt, kiemelt per történetét dolgozza fel: *A rejtélyes rejtélyes bűnügye* (Dudás József és Szabó János elítéltetése), „*Ez itt a vértanúk vére*” (Földes Gábor és társai büntetőügye), „*A pesti srácok*” büntetőügye (Mansfeld Péter és társai elítéltetése), *Kegyelmet nem kérek!* (Szirmai Ottó, Angyal István és társai elítéltetése), *A Köztársaság téri büntetőügy* (Fáncsik György és társai elítéltetése). A könyvet Jobbágyi Gábor „szubjektív utószava” (235–237. o.) zárja, kiegészítve a periratokban található fényképekkel.

Az *1956 utáni megtorlási eljárások* címet viselő bevezető tanulmány az eljárások metodológiájának összefoglalására tesz kísérletet. Ez persze nem sikerülhet úgy, hogy a pereket döntően meghatározó államigazgatási háttér feldolgozatlan marad. A szerző csak azt hangsúlyozza, hogy bizonyos külső szervezetek meghatározó szerepük volt az egész eljárás során. (29. o.) Hogy mely szervezetek voltak ezek a „külső szervezetek” ma már nem lehetetlenség feltárni, ahogy ezt Kahler Frigyes: *A Brusznjai-per* című könyvének bevezető tanulmányában meg is tette.

A tanulmány bevezető mondata elég meglepő az 1956 irodalmában valamennyire is jártas olvasó számára: „Az 1956–1963 közötti megtorlás egyes peres ügyeinek feldolgozása a jogtudomány felderítetlen területei közé tartozik... Hazánkban nem dolgozták fel a koncepciós eljárások történetét eredeti iratanyag alapján, de tudomásom szerint ez világszerte is újdonságnak számít”. (9. o.) Ezzel szemben könyvének megírásánál nem lehetett volna figyelmen kívül hagyni az eddigi kutatási eredményeket, amelyekre vonatkozóan részletes bibliográfiát tartalmaz *1956 Kézikönyvének* II. kötete,⁵ III. kötete pedig a megtorlási eljárásokról szól.

3 Ezen kívül egy, nem a periratban található, de a büntetőeljárás során keletkezett forrást használ fel: a Földes Gábor és társai perében halálra ítélt és kivégzett Tihanyi Árpád búcsúlevelét, amelyet családja őrzött meg. (106. o.)

4 Idézve az előszóból: „A Szerzővel együtt én is minden fiatalnak ajánlom ezt a könyvet, mert alkalmas arra, hogy eszményképekben oly szegény korunkban felhívja olyan emberekre a figyelmet, akik vállalták a küzdelmet és a halált a jövő nemzedékéért, amelyet ők sosem láthattak meg [...] Jobbágyi Gábor nem hallgatja el a megtorlás áldozatainak emberi gyengeségeit, hibáit sem, aláhúzza ezzel: a mindennapi emberek ...lehetnek hősök, s adhatnak példát az utókornak...” (6. o.)

5 *1956 Kézikönyve II. Bibliográfia*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet. Főszerk. Hegedűs B. András (A továbbiakban: *Kézikönyv II.*) A megtorlás és konszolidáció időszakára vonatkozó irodalmat lásd 94–112. o. Az évkönyvek

A megtorlási eljárások elemzésénél kár volt figyelmen kívül hagyni, hogy a vádlottakat forradalmi részvételük mellett teljesen alaptalanul köztörvényes bűncselekményekkel is megvádolták, hogy ezzel lejárassák forradalmi szerepvállalásukat.⁶ Ugyancsak a forradalmárok lejárását szolgálta, hogy egy perben ítélték el köztörvényes bűnözőket és forradalmárokat. Ez utóbbira Kahler Frigyes is felhívja a figyelmet *A Brusznjai-per* című könyvének bevezető tanulmányában. (59. o.)

A Jobbágyi Gábor könyvében olvasható tanulmányokat kivétel nélkül jellemzik a következők. A szigorú ragaszkodás a periratokhoz, a pontos eljárási időrend betartása azt eredményezi, hogy az eljárás menete, az alkalmazott módszerek jól, érthetően feltárulnak, de az így levont következtetések majdnem minden pernél azonosak lesznek.⁷ Érdemes lett volna egyetlen tanulmányban összegezni ezeket a következtetéseket, sőt lehetett volna részletesebben elemezni más büntető eljárásjogi kérdéseket is.⁸ A feldolgozáshoz viszont elengedhetetlen más források, elsősorban az államigazgatási háttér dokumentumainak elemzése. Az eljárások ilyen jellegű feltérképezésére jó kísérletet tett Kahler Frigyes: *A Brusznjai-per* bevezető tanulmányában. Jobbágyi Gábor szívesen alkalmaz spekulációs jellegű koncepciókat az elítéltek ábrázolásánál, és néha görcsösen ragaszkodik előfeltételezéséhez, mivel csak a periratok alapján dolgozik, és az innen hiányzó eseményeket, személyiségeket összekapcsoló láncszemeket saját fantáziájával pótolja.

Szerencsére ezekben az esetekben hangsúlyozza, hogy saját feltételezéseiről van szó. Mindenképpen erénye Jobbágyi Gábor könyvének, hogy leközi eredeti szövegrészeket is a perből, így az olvasó legalább szembesül a vádlottak eredeti megnyilatkozásaival.

A bevezető tanulmányt követi *A rejtélyek rejtélyes bűnügye* (Dudás József és Szabó János elítéltetése) címet viselő fejezet, amely az első, egy perrel részletesen foglalkozó írás. (33–73. o.) Dudás József forradalombeli szerepének, személyiségének alapos elemzésével még adós a történettudomány (38. o.), emeli ki a szerző, figyelmen kívül hagyva a témában megjelent számtalan cikket és tanulmányt, bár Dudás József személyisége méltán megmozgathatja a kutatók fantáziáját. Érdekes lenne összevetni a Kádár-propaganda által kialakított hamis Dudás-képet Dudás tényleges szerepvállalásával, de ez vonatkozik az „ellenforradalmi propaganda” más „kedvenceire” is.

Dudás Józsefet egy perben ítélték el Szabó Jánossal, közismert nevén „Szabó bácsi”-val, a Széna téri felkelőparancsnokkal. A Dudás–Szabó-per elemzésében talán a legérdekesebbek a Dudás önvallomásaiban elmondott, politikai nézeteire vonatkozó részek („Célja egy szocialista demokratikus államrend megvalósítása, szabad, nyílt választásokon keresztül”. 47. o.),

vonatkozó tanulmányainak bibliográfiáját lásd uo. 18–20. o. Kiemelendő: Szakolczai Attila: A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről. *Évkönyv III. 1994.* 237–256. o. Az 1996 óta megjelent könyvek közül: Eörsi László: *Ferencváros, 1956.* Budapest, 1997, 1956-os Intézet; Kövér György: *Losonczy Géza.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet.

6 Például társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett lopással, rablással, amely valójában azt jelentette, hogy a csoportját ellátta élelemmel. Lásd Szakolczai idézett kritikáját (245. o.), valamint Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon, 1945–1989.* Budapest, 1993, Zrínyi. 33. és 38. o. (Jobbágyi Gábor a Fánicsik Györgyről és társairól szóló részben megemlíti a vagyon elleni bűncselekményeket mint vádpontokat. 211. o.)

7 Ilyen visszatérő következtetései a szerzőnek: 1. Valószínűleg fizikai, pszichikai erőszakot alkalmaztak az eljárásokban. 2. A bíróság külső utasításokat hajtott végre. 3. A bíróság végletekig elfogult volt. 4. Törvénytelenül járt el a bíróság. 5. Egyes eljárásokban szovjet kihallgatók voltak jelen. 6. Az eljárások semmiképpen sem befolyásolták az ítélet meghozatalát. 7. Az eljárásokban részt vettek jó ügyvédek is.

8 Például 1. Az eljáró bírák pályájának, jogi végzettségének feltérképezése. 2. Tanú kiválasztási és egyéb bizonyítási módszerek. 3. Kiknek, miért változtatták meg másodfokon az ítéleteit? stb.

illetve Szabó bácsinak a nyomozási eljárás során írt 25 oldalas önvallomásából vett részletek (például hogyan csatlakozott a felkelőkhöz 41. o.). Kiemelendő Dudás védője és a Legfelsőbb Bíróság között lezajló szócsata elemzése, és annak hangsúlyozása, hogy a védő azt kifogásolta, hogy „nem magyar hatóságok folytatták le a nyomozást”. (55. o.)

Az eljárás sorrendjének szigorú betartásából következik, hogy az eseményekre és személyekre vonatkozóan csak mozaikszerű kép tárul fel. Előbb ismerkedünk meg a per lefolytatásával, és csak utána következik Dudás József életrajza.

A szerző a periratokat kontrollforrások nélkül használta fel: egy az egyben, mindennemű forráskritika nélkül, megismétli a szereplők visszaemlékezéseit a helyekre, az időpontokra, a személyekre, az esetleges pertaktikai megfontolású vallomásokra vonatkozóan is. Így, amelyik esemény nem derül ki a periratról, az az olvasó számára továbbra is rejtve marad: a többdimenziós elemzési lehetőség egyetlenegyre szűkül le. Érdekes lett volna többet megtudni a Szabó bácsi vezette Széna téri csoportról. Erre vonatkozóan a perirat valóban nem sok információval szolgál, de voltak más Széna téri perek is (Fónay Jenő és társa, Rusznyák László és társai), amelyeket ugyancsak érdemes lett volna feldolgozni.

A szerző koncepciója az, hogy Dudás József rendkívül befolyásos személyiség volt (49. o.), s Nagy Imre utasítására (!) kapcsolódott be az eseményekbe (51. o.), ezenkívül ő és Szabó bácsi a forradalom olyan szintű kulcsszereplői, amelyet ma még nem is sejtünk (38. o.), és ezért volt szükség gyors kivégzésükre. Ezekre a feltételezéseire semmilyen konkrét bizonyítékkal nem szolgál. Viszont szovjet forrásokból kiderült, hogy a Malenkov vezette delegáció javaslatára választotta ki Kádár és Münnich elsőként Dudást és Szabó Jánost, mint olyan személyeket, akik gyorsan hadbírótság elé állíthatók.⁹ Ugyancsak hangzatos, de cáfolható az a kijelentés, hogy minden későbbi vádlott sorsa 1956. november 19-én, Dudás József és Szabó bácsi letartóztatásával eldőlt. (57. o.)

A periratok alapján történő feldolgozás korlátozott lehetőségeit bizonyítja az is, hogy több fontos, már feltárt mozzanat kimarad mind Dudás József, mind Szabó bácsi tevékenységéből. Dudásnál egyáltalán nincs megemlítve, hogy fegyvereseit nem akarta alárendelni a Nemzetőrségnek, ezért 1956. november 3-án a Forradalmi Karhatalmi Bizottság ülésén a felkelőcsoportok vezetői megtagadták vele a további együttműködést.

Egyáltalán nem esik szó arról, hogy Szabó bácsi csoportja 35-40 ÁVH-st és pártvezetőt vett őrizetbe (köztük Marosán Györgyöt).

Jobbágyi Gábor Szabó bácsi önvallomása alapján a Maros utcai laktanya „békés elfoglalásáról” ír, és 1956. november 1-re vagy 2-ra datálja (40. o.), holott valójában az 1956. október 30-i fegyveres megszállásról van szó.

A szerző szerint ismeretlen Szabó bácsi és Dudás József kivégzésének időpontja (36. o.), pedig eléggé köztudott, hogy 1957. február 19-én végezték ki őket (viszont holttestüket a rendszerváltás után sem találták meg¹⁰).

A következő tanulmány „Ez itt a vértanúk vére” címmel Földes Gábor és társai perét dolgozza fel. (73–11. o.) Érdemes lett volna alaposan elemezni, hogy a „mosonmagyaróvári népitélet” perében elítélteket milyen szempontok szerint válogathatták egy perbe, amikor Földes Gábor, Tihanyi Árpád és Gulyás Lajos kifejezetten a rend helyreállítására, a további vérontás megakadályozására mentek Mosonmagyaróvárra a sortűz hírének hallatára. A tanulmány nem foglalkozik Szigethy Attila győri helytállásával sem, aki a vizsgálati eljárás során öngyilkos

9 Baló A. Péter: Dudás József élete és tevékenysége. Kronológiai vázlat. In *Évkönyv II. 1993*. Budapest, 1993, 1956-os Intézet. 227. o.

10 Uo. 230. o.

lett.¹¹ Ugyancsak hangsúlyozni kellett volna Földes Gábor győri tevékenységét a forradalom alatt és után.

A szerző nagyon nehezen tud megbarátkozni azzal, hogy a vádlottak némelyike pártellenzéki volt. Az ilyen esetekben hajlamos könnyen és gyorsan megítélni az egyes eseményeket. A szerző szerint Földes Gábor, a győri Nemzeti Tanács értelmiségi tanácsának vezetője azért mondott le 1956. október 28-án, mert „töretlen kommunista nézetei miatt egyre többen követelték a lemondását...” (85. o.) Ez ennél sokkal összetettebb eseménysor következménye lehetett. Szakolczai Attila tanulmánya alapján értelmezve a történeteket: 1956. október 28-án tüntetés zajlott a Városháza előtt Győrben. A tömeg ellenkormány felállítását, felfegyverzett fiatalok Budapestre küldését követelte, valamint azt, hogy küldjék el a kommunistákat a Nemzeti Tanácstól. Szigethy Attila minden eszközzel meg akarta akadályozni az ellenkormány felállítását és a fiatalok harcra küldését, ezért a tüntetők leszerelése érdekében – többek között – hozzájárult ahhoz, hogy Földes Gábor lemondjon. 1956. november 3-án, a helyzet konszolidálásával visszahívta a Nemzeti Tanácsba Földest.¹²

A következő tanulmány A „pesti srácok” büntetőügye (Mansfeld Péter és társai elítéltetése). Fontos, hogy a szerző ráirányítja az olvasó figyelmét arra, hogy Mansfeld Péter halálra ítélésében csak közvetve játszott szerepet részvétele a forradalomban (Szabó bácsi csoportjában gépkocsi-összekötő volt, november 5-én Piros László villájából társaival fegyvereket lopott).¹³

Mansfeld Péterből a szerző ártatlan, megtévedt fiatal hőst akar faragni, és ennek megfelelően koncepciózusan dolgozza fel a periratot. Kimarad a kötetből, hogy Mansfeldet 1958 januárjában, tehát még a legsúlyosabb cselekmény elkövetése előtt kisebb lopások miatt egy év börtönre ítélték, de három évre felfüggesztették a büntetés végrehajtását.¹⁴ Csoportjának legsúlyosabb cselekménye az volt, hogy 1958. február 17-én elrabolták az osztrák követség előtt posztoló rendőrt, lefegyverezték, majd szabadon engedték. A szerzőnek erre is van magyarázata: szerinte valamilyen külső személy „beugratta” őket a cselekmény elkövetésébe: „nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a cselekmények előtt Mansfeld Péter szoros kapcsolatba került egy személlyel, aki elnyerte a bizalmát és beszámolt neki az elrejtett fegyverekről. Ez a személy adott ötletet a csoport szervezéséhez és a cselekmény elkövetéséhez”. (122. o.) Ezt azonban semmilyen bizonyítékkal nem tudja alátámasztani. Egyedül azt hangsúlyozza, hogy a rendőrség rendkívül gyorsan elfogta őket a rendőr elrablása után. Mansfeld személyisége sokkal összetettebbnek tűnik, ezért nem valószínű, hogy mindent egy harmadik személy rábeszélésére tett volna. Eörsi László véleménye szerint: „Korántsem volt gáncs nélküli szabadsághős; homályos célokért nem mindig tiszta eszközöket felhasználó, meggondolatlan, vakmerőségig bátor »pesti srác« volt, akinek »átnevelhetőségében« nem bíztak a hatóságok”.¹⁵

A „*Kegyelmet nem kérek*” (Szirmai Ottó, Angyal István és társai elítéltetése) című tanulmány (149–195. o.) megírásakor lehetett volna igazán kihasználni, hogy Angyal István szerepének van a legrészletesebb szakirodalma a forradalomban fegyveresen harcolók közül.¹⁶

11 A győri eseményekre vonatkozóan lásd *Cyőr 1956.* 1–2. köt. Győr, 1996. Felelős szerk. Bana József. Lásd ebben különösen Szakolczai Attila bevezető tanulmányát: *A győri 1956.* 3–55. o.

12 *Cyőr 1956.* 1. köt. Győr, 1996. Szakolczai Attila: *A győri 1956.* 32–33. o.

13 Mansfeld Péterre vonatkozóan lásd még: Eörsi László: Egy pesti srác. *Magyar Hírlap*, 1996. december 12. 7. o.

14 Eörsi László: Irgalmatlanul. Filmkritika. In *Évkönyv III. 1994.* Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 379. o.

15 Uo. 381. o.

16 Részletes bibliográfiát lásd *Kézikönyv II.* 51. o., 94. o., 125. o., 262. o.; 1996 óta megjelent: Eörsi László: *Ferencváros, 1956.* 45–139. o.

Ha a szerző szigorúan ragaszkodik a perirat történetének feldolgozásához, akkor érdemes lett volna azt az elemzését továbbfolytatnia, hogy a három egymástól teljesen független csoportból egy perbe zsúfolt tizenhét vádlott többi társának sorsa, akiket más perekben ítélték el, és azok az eljárások mennyiben különböztek ettől a pertől, illetve milyen közös vonásaik vannak.¹⁷

Angyal István elfogását a véletlennek tulajdonítja (162. o.), ennek azonban ellentmondanak Eörsi László kutatási eredményei: Angyal István 1957. november 16-án súlyos betegen feküdt a Péterfy kórház második emeletén, amikor meghallotta, hogy a karhatalmisták razzizának az épületben. Ekkor, hallván a zajt, lesietett, és tiltakozott a rendőri önkény ellen, így a karhatalmisták őt is magukkal vitték.¹⁸

Angyal István kommunista felfogásával nem tud mit kezdeni a szerző. Ezért azt bizonygatja, hogy Angyal Istvánt „a legnagyobb szintekről menteni akarták”. (163. o.) Erre semmi bizonyíték nincs. Ezen kívül megjegyzi, hogy Angyal István „tisza kommunizmusa”¹⁹ valószínűleg soha semmilyen baloldali irányzatnak nem lett volna elfogadható”. (165. o.) Az árnyaltabb kép kialakításához idézném Angyal István barátjának, Lukácsy Andrásnak a gondolatait: „Mai szemmel lehet azt mondani, hogy a Tűzoltó utcai parancsnok naiv volt, és nem ismerte fel a történelem valóságos erőviszonyait. De akkor, abban az időben – ha következetesek akarunk lenni – még sok-sok százezer tiszta hitű emberre kell azt mondanunk, hogy naiv volt és szűklátókörűségének áldozata... Azt nem tudom, hol végződik a tiszta hit, és hol kezdődik a kételkedés... Annyit tudok csak, hogy Angyal István megtestesítője volt egy típusnak, amely erkölcsi okokból nem engedett a szép és délibábos eszmékből, és aki nem tagsági igazolványa szerint, de homo moralisként volt kommunista, s valóban az eszme megtisztításáért szállt síkra 1956-ban”.²⁰

A könyv utolsó tanulmánya a Köztársaság térrel kapcsolatos egyik per – Fánicsik György és társai pere – történetét dolgozza fel. (195–235. o.) A szerző kísérletet tesz annak megállapítására, hogy a Köztársaság téri népítélettel kapcsolatban mely perekben hány halálos ítélet született. Több esetben „bizonytalan számú halálos ítéletről” ír (198. o.), pedig elég lett volna felütni az *1956 Kézikönyve* III. kötetét ahhoz, hogy több kérdésére választ kapjon.²¹

Mivel a szerző forrásként csak a periratot használta, arra a téves következtetésre jutott, hogy Fánicsik György elkerülhette volna a halálos ítéletet, ha ügyései kihallgatásán nem említi, hogy a Köztársaság téren megmentette egy ÁVH-s életét. (201. o.) A tanulmányból teljesen kimarad, hogy Fánicsik György a Kisfaludy utcai felkelőcsoport parancsnoka volt. A szerző a csoportot „különleges csoportnak” nevezi, amelynek tevékenységéről „különösebb adat nincs”. (201. o.) Pedig a csoport tagjai ÁVH-sokat állítottak elő, házkutatásokat tartottak, okt. 30-án részt vettek a Corvin közti parancsnokság alá tartozó csoportok értekezletén, majd a Köztársaság téri pártház ostromában.²²

17 Tévedések a tanulmányban: A VII. rendű vádlott helyesen: Sarlós Miklós (151. o.), ezenkívül kimaradt a per vádlottainak felsorolásából a XIV. rendű vádlott, Rajna Tibor. (151. o.) Angyal István saját kezű vallomása 1991-ben jelent meg és nem 1994-ben. (191. o.) Angyal István neve elírva a 28. oldalon.

18 Eörsi László: *Ferencváros, 1956.* 119. o.

19 A tiszta kommunizmus kifejezés idézőjelben az eredeti szövegben.

20 Lukácsy András: A kérelhetetlen. *Magyar Hírlap*, 1998. október 24. 12. o.

21 *1956 Kézikönyve III. Megtorlás és emlékezés.* Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet (A továbbiakban *Kézikönyv III.*) 198., 199. és 221. o. Havrila Béláné Sticker Katalin Wittner Mária és társai ügyében másodrendű vádlottként ítélték halálra. Fontos hozzátenni, hogy a Köztársaság téri eseményekben való részvételük nem minden esetben tisztázott.

22 *Kézikönyv III.* 184. o.

A konkrét perek elemzésénél ez a könyv bebizonyította, hogy a forradalom eseményeit csak a perek elemzésével nem lehet sokoldalúan ábrázolni. Elengedhetetlen a periratokon kívül más források feltárása, feldolgozása.

Lényegében Jobbágyi Gáboréhoz hasonló célkitűzéssel indít Kahler Frigyes könyve is, melynek célja – Horváth Balázs bevezetője szerint – szintén a példaképpállítás: Brusznjai Árpád, 1956 után kivégzett klasszika-filológia tanár perének teljes alaposságú, anyagi és eljárásjogi szempontú feldolgozása. A könyv egy per teljes terjedelmű feldolgozása, körülbelül tízszeres terjedelemben (Jobbágyi Gábor egy perről körülbelül 40 oldalas tanulmányt írt, addig itt maga a könyv a bevezető tanulmánnyal együtt 411 oldal).

A perirat értelmezésének módszere hasonló Jobbágyi Gáboréhoz annyiban, hogy a könyv a perrel kapcsolatos összes irat jegyzékének leközlése után (15–36. o.) az 1956 utáni megtorlási eljárásokról írt bevezető tanulmánnyal folytatódik *A megtorlás koordinátái* címen (37–98. o.), majd a második részben a Brusznjai-perben keletkezett összes perirat elemzése következik elsősorban büntető-eljárásjogi szempontból, másrészt eseményrekonstrukciós céllal. A második részt rögtön a negyedik rész követi (valószínűleg elírás), ahol Kahler Frigyes a Brusznjai-pert „az utókor mérlegén” értékeli. (407–411. o.)

A szerző a könyvben lábjegyzetekben közöl életrajzokat a perrel bármilyen összefüggésben kapcsolatba hozható személyekről. Ez az alapos munka megkönnyíti az olvasó dolgát. Felesleges viszont újraközzölni Kádár János (37. o.), Rákosi Mátyás (41. o.), Münnich Ferenc és Marosán György (44. o.) életrajzát.

A megtorlás koordinátái című bevezető tanulmányban Kahler Frigyes az 1956 utáni megtorlási eljárásokat elemzi. „A megtorlás első hulláma már a munkástanácsok hivatalos feloszlása (1957. november 17.) előtt megindult” – írja. (41. o.) A munkástanácsok szerepének vizsgálatánál nem a hivatalos feloszlásuk a perdöntő dátum. Az 1957. évi 63. törvényerejű rendelet a munkástanácsok feloszlásáról gyakorlatilag már a forradalomban kiharcolt jogköreit régen elvesztett munkástanácsok „halálát” jogszabályban rögzítette. A munkástanácsok meghatározó szerepe elsősorban 1956. december 9-ével, a Nagybudapesti Központi Munkástanács feloszlásával, másodsorban a Csepel Vas- és Fémművek Központi Munkástanácsának 1957. január 8-i lemondásával véget ért. Bár munkástanácsok ezután is működtek a gyárakban, de a szakszervezet a népszerűtlen feladatokat (munkaverseny, teljesítménybér visszaállítása) velük igyekezett végeztetni. A munkás-önigazgatás szervei eredeti funkciójukat különben sem tudták volna már betölteni, hiszen vezetőik 1956 decembere (Nagybudapesti Központi Munkástanács), illetve 1957 februárja (Csepel) óta börtönben voltak. Az 1957. évi 63. tvr. megjelenése után egy hónappal pedig megszületett a vádirat a Nagybudapesti Központi Munkástanács ügyében.

Az 1957. január 11-i, a Csepel Vas- és Fémművekben lezajlott tüntetés kapcsán a szerző „utolsó nagy sortűzről” ír. (42. o.) Itt, nézetem szerint, nem sortűz volt. 1957. január 11-én 10 órakor a Csepel Vas- és Fémművek dolgozói felvonultak a Nagyiroda elé, hogy Hegyi György és Komjáthy László igazgatókat kivezessék a gyárból.

Ugyanezen a napon jelent meg a Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsainak lemondásáról szóló közlemény a lapokban. A gyülekező tömeg hírére karhatalmistákat vezényeltek ki. A tömeg több katona fegyverét elvette és összetörte. A fegyvereket – a Történeti Hivatalban őrzött jelentés szerint – a „Nagyiroda előtt levő munkaverseny táblára tűzdelték fel darabokra törve”. Az emberek be akartak nyomulni a Nagyirodába, hogy az igazgatókat kivezessék, de az itt szolgálatot teljesítő rendőr kezében dulakodás közben elsült a fegyver. A lövedék visszacsapódott a plafonról, és G. Nagy Imre motorkerékpár-gyári munkást érte, aki a helyszínen meghalt.²³

Kahler Frigyes Jobbágyi Gábor sok nyitva maradt kérdését válaszolja meg. Bevezető tanulmányában elvégzi azt az összegzést, amely elengedhetetlen a Jobbágyi Gábor könyvében elemzett perek mechanizmusának megértéséhez. Részletes adatokat ismertet a megtorlási eljárásokban részt vevő bírók jogi végzettségére vonatkozóan. Ezenkívül összefoglalóan ír a megtorlás büntetőeljárás rendszerének kiépítéséről, a rögtönítélő bírászkodás bevezetéséről, az elítéltek társadalmi összetételéről, az ítélezési gyakorlat sajátosságairól, a megtorlást meghatározó törvényi keretekről,²⁴ a bevezető tanulmány utolsó részében pedig azt tárgyalja, hogy a Brusznai-perben mely hatályos büntetőjogi normákat sértettek meg az eljárás és az ítélelhozatal során. Nem tartom szerencsésnek az eljárások összevetését az 1849-es eljárásokkal (93. o.) a teljesen eltérő államberendezkedés, ítélezési gyakorlat és a történelmi szituáció miatt.

A könyv második része a Brusznai-per részletes elemzése, teljes mértékben követve az iratok sorrendjét. Célja az eljárás belső törvényszerűségeinek, logikájának feltárása. Jó megoldás, hogy a szerző a korabeli, hatályos normákat szembesíti az eljárás során valójában érvényesülő szabályokkal, amelyeket gyakran a büntetőjogi és büntető-eljárásjogi normákban nem lehet megtalálni (ezekről ír a bevezető tanulmányban). Részletesen leírja minden egyes terhelte nyilvánított életrajzát, amelyet az érintettek maguk ismertettek a nyomozó hatósággal. Felhívnam a figyelmet e forráscsoport értékességére. Az 1956 utáni megtorlási eljárásokban elítélt, nem híres politikai szereplőkre vonatkozóan gyakran ezek az egyetlen fennmaradt írásos, önéletrajzi jellegű megnyilatkozások, amelyekben sokszor részletesen kitérnek 1956 előtti életük főbb eseményeire. Ez különösen jellemző azokban az esetekben, amikor többször is ismertetniük kell megtett életútjukat. Az önvallomások, kiszűrve belőlük a korszakra különösen jellemző frazeológiát (például származási besorolás), fontos, máshol fel nem lelhető társadalomtörténeti forrásként hasznosíthatók. Viszont ez a forráscsoport korlátozott annyiban, hogy csak azt tartalmazza, amit a kihallgatott leírt, vagy amit a kérdésekre válaszolt. Ezért, ha lehet, érdemes szembesíteni a korból fennmaradt más forrásokkal is. Kahler könyvének fő korlátja az, hogy túlnyomórészt a periratokra támaszkodik, s így egyes szereplőkről csakis annyit tudunk meg, amennyi a periratokból kiderül. Csak egyes esetekben használ fel más levéltári forrásokat. A forradalmi eseménytörténet rekonstrukciós kísérletét korlátozza a nyomozóhatóság kérdései alapján kifejtett eseménytörténet. Így ismételtelen az válik hangsúlyossá, ami a nyomozóhatóság számára fontos volt.

Feleslegesnek tartom a visszatérő kérdésekre adott ugyanolyan válaszok ismertetését. Sem új információval nem szolgál, sem a nyomozási eljárással kapcsolatos új összefüggést nem tár fel. (Például 142. o.)

A peranyag feldolgozásában a szerző új megközelítési módszerrel él, azt próbálja elemezni, hogy Brusznai Árpád válaszai mennyiben származnak tőle személy szerint, illetve mennyiben kényszerítették ki azokat. (Kombinált válaszként értékeli, ha az első fele származhatott szerinte Brusznaitól, de a második fele a nyomozóhatóság által kikényszerített.) (155. o.) Az elemzési módszer eredményességével kapcsolatban kétségeim merültek fel, mert Kahler Frigyes, akárcsak Jobbágyi Gábor, egyszerűen nem tudja elfogadni, ha az eljárás során a terheltek védekezésükben a kor frazeológiáját használva válaszolnak. (Proletárdiktatúra, osz-

23 Történeti Hivatal V-141 774/1. Jelentés 1957. január 11. Lásd még *Ötvenhatról nyolcvanhatban*. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1992, 1956-os Intézet. 280. o. „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Budapest, 1993, 1956-os Intézet. Szerk. Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne. Interjú Bácsi Józseffel, a Csepel Vas- és Fémművek Központi Munkástanácsának elnökhelyettesével. 70. o.

24 1945: VII. tc., 1946: VII. tc., 2560/1949. (III. 19.) Korm. sz. rendelet, 1957. évi 34. tvr.

tályharc stb. kifejezések.) Ezek a válaszok a szerző szerint már nem hangozhattak önként, hanem csak kikényszerítve. Pedig figyelve a korra jellemző megfogalmazás mögött feltáruló tartalomra, az önkéntesség már egyáltalán nem elképzelhetetlen. Ez a megközelítési módszer sajnos sokat ront a feldolgozás minőségén, az összefüggések mélyebb megértését rontja a korszituációba való beleélés hiánya. Pedig maga Kahler Frigyes jegyzi meg a könyv utolsó részében: „Tudja a történész: valójában történelmietlen egy múltbeli eseményt az utókor megváltozott világához mérni.” (407. o.)

Brusznai kihallgatása után a szerző a tanúvallomásokot ismerteti teljes részletességében, majd a szembesítési jegyzőkönyvek tartalmát. Ezután sorban következnek a vádlottak vizsgálati anyagai és a rájuk vonatkozó tanúvallomások a későbbi másodrendű vádlottól kezdve a tizenkettedik rendű vádlottig bezárólag. Meggondolandó, hogy érdemes-e ilyen részletességgel közölni ezeket az anyagokat akkor is, amikor sem az eljárásra, sem a szereplőkre vonatkozóan semmilyen új információval nem szolgálnak. (Brusznai Árpád újabb vallomásával kapcsolatban írja Kahler Frigyes: „A vallomás újat – sem a védelmi tervről, sem a fegyverek kiosztásáról nem tartalmaz.” (215. o.) Brusznai hol tanárként, hol „letartóztatott”²⁵ titulussal szerepel, a későbbi tizedrendű vádlott Maczkó Miklós hol segédmunkás (240. o.), hol terhelt (271. o.). Ez az eljárás megnehezíti a szereplők azonosítását az olvasó számára. Ezután a szerző ismerteti a terheltekről készített környezettanulmányokat, majd a nyomozást lezáró határozatot, végül az ügyészi kihallgatásokat. Ezt követi a vádirat részletes ismertetése, majd az elsőfokú tárgyalás, az elsőfokú ítélet és a jogorvoslatok: az ügyészi fellebbezési óvás, a védők fellebbezései. Ezután a másodfokú budapesti tárgyalást megelőző iratok, így Pap János súlyosbításért „fellebbező” levele a Legfelsőbb Bíróság elnökének Brusznai életfogytiglani ítéletének halálos ítéletté változtatásáért. Ezt követi a másodfokú tárgyalás, az utolsó szó jogán elmondottak (különösen érdekes Brusznaié), majd az ítélet-végrehajtás jegyzőkönyve és a semmisségi eljárás. A könyv negyedik részében a Brusznai-pert „az utókor mérlegén” értékeli. Itt az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában és az Emberi Jogok Európai Egyezményében „testet öltött normákat” (407. o.) elemzi abból a szempontból, hogy melyek nem érvényesültek a per folyamán. Brusznai Árpád személyiségének értékelésénél talán nem kellett volna Vörösmarty és Jókait is idézni egymás után. Az egymásra torló és egyébként is felesleges idézetek nem érzékeltetik eléggé Brusznai személyiségének magasztosságát. Az olvasó hiányolhatja a könyvből a tartalomjegyzéket és a szemlényvmutatót is.

Kahler Frigyes a saját maga választotta feladatnak teljes mélységében eleget tett: a perirat keletkezéstörténetét feldolgozta, összevetette az akkor hatályos büntetőjogi és büntető-eljárásjogi normákkal. Rávilágított arra, hogy az eljárás folyamán mit és hogyan nem tartottak be. A könyv hiányosságai magának a módszernek a megválasztásából adódnak. A szereplők cselekedeteinek okai Brusznai Árpádn kívül nem derülnek ki. Érdekes lett volna részletesebben elemezni például Kána Lőrinc vezérőrnagy szerepét, akivel a forradalom alatt Brusznai Árpád tárgyalt a Honvédelmi Minisztériumban (132. o.), és a per folyamán tanúvallomást tett erről a találkozásról, hiszen életéről és benne a forradalom eseményeiről részletes életútinterjú áll rendelkezésünkre.²⁶

25 Idézőjel az eredetiben is.

26 Csalog Zsolt: A mosónő fia. In ugyanő *Egy téglát én is letettem*. Budapest, 1989, Szépirodalmi. 133–367. o.; Itt Fáber István álnéven szerepel. A két személy azonosságára Bognár Szabolcs hívta fel a figyelmemet.

BECK TIBOR

A SOPRONI ERDÉSZETTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK 1956-OS TEMATIKUS SZÁMAINAK ISMERTETÉSE

Az Erdőmérnöki Főiskola jelentése az 1956–1957. iskolai év eseményeiről. Erdészettörténeti Közlemények XXIV. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest, 1996.; *Sopron, 1956.* Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztály, Budapest–Sopron, 1997.; *1956-os Emlékek.* Erdészettörténeti Közlemények XXXVII. Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztály, Budapest–Sopron, 1998.

Az 1956-os forradalom történetében különleges szerepet játszott az egyetemi ifjúság, amelyet 1956 tavasza óta általános mozgolódás, reformok követelése jellemezett.

Az egyetemisták nem készültek a forradalom kiobbantására, amikor azonban a nép fegyveres felkeléssé változtatta a tüntetéseket, habozás nélkül csatlakoztak a forradalomhoz, és elsőként szervezték meg a forradalom új intézményeit. Bár a felkelés középpontja Budapest volt, a vidék forradalmasításában azok a városok (Szeged, Debrecen, Veszprém, Sopron, Győr) játszották a fő szerepet, amelyek egyben felsőoktatási központok is voltak. Nem véletlenül. Magyarországon sem azelőtt, sem azután soha egyetemi hallgatónak akkora tekintélye, hitele nem volt, mint 1956 őszének e néhány, világtörténelmet formáló napjában. Az egyetemi forradalmi bizottságok az élelmiszer-, a tüzelő-, a gyógyszerellátás, valamint a segélyek szétosztásának megszervezésétől, a közrend biztosításán át a szovjet csapatokkal és a sztálinista rendszer képviselőivel való tárgyalásig mindent vállaltak. (A fegyveres felkelőcsoportok után a legjelentősebb szervezett forradalmi erőt az egyetemi-főiskolai nemzetőrségek képviselték.) Az egyetemisták nagy szerepet játszottak az élet normalizálásában és az új demokratikus intézményrendszer megszervezésében. Szervezettségükkel, higgadtságukkal, felelősségteljes hozzáállásukkal kivívták az ország elismerését és bizalmát. A megtorlás elől nagyon sokan menekültek közülük Nyugatra. Az egyetemi ifjúság mintegy tíz százaléka emigrált.

Különösen nagy veszteség volt az egyik nyugat-dunántúli forradalmi központ, a Soproni Műszaki Egyetem hallgatóinak tömeges elmenekülése, amelyről a kádárista hallgatás és történelemhamisítás évtizedeiben nagyon keveset tudhattunk meg. A tragikus eseményt – mint oly sok más hasonlót – legendák szőtték át, s csak a kommunista rendszer összeomlása után kaphatott a hazai nyilvánosság részletesebb információkat a történelekről. (Kanadában angol nyelven több kötet is megjelent a '70-es, '80-as években.)

A soproni egyetem a forradalom 40. évfordulója tiszteletére 1996-ban kezdte meg az 1956-os forradalom történetével foglalkozó források, visszaemlékezések tematikus közzétételét. Az Erdészettörténeti Közlemények dr. Oroszi Sándor által szerkesztett sorozatában a *Soproni Műhely* (az egyetem 1995-ben indított lapja) különszámaiként látott napvilágot az a három kiadvány, melyeket a következőkben kívánunk ismertetni.

Az első kiadvány a soproni egyetem 1957-es, a Földművelésügyi Minisztériumnak küldött jelentésének faksimile kiadása. A beszámoló a kádári hazugsághoz igazodva ellenforradalomként definiálja a történeteket, ennek ellenére igen fontos forrása a forradalom soproni eseményeinek. A jelentést, amely a minisztérium által elrendelt fegyelmi vizsgálatokkal összefüggésben készült, a főiskola akkori vezetése 1957. július 9-i ülésén egyhangúlag elfogadta.

A jelentés első része az 1956–57-es tanév kezdetét vázolja röviden. A forradalom alatti események ismertetését a második rész tartalmazza. Az események bemutatása az október 20-án tartott igazgatói tájékoztató ismertetésével kezdődik, amikor Roller Kálmán igazgató beszámolt a főiskola felső vezetésének a szegedi és budapesti egyetemisták megmozdulásairól. A jelentés kronologikus sorrendben írja le a forradalom soproni eseményeit, majd tematikusan számol be a forradalom intézményeinek (pl. a Forradalmi Diákbizottságnak) tevékenységéről. A beszámoló harmadik része a november 4-től 1957. február 17-ig tartó időszak rekonstruálása, amely az események kronologikus leírása mellett több korabeli forrást tartalmaz a főiskola adminisztratív (hallgatói létszám megoszlása, Nyugatról visszatértek jelentkezése stb.) viszonyairól. A negyedik rész az 1957. februártól júliusig tartó időszaknak, azaz a főiskola konszolidációjának története. A politikai események mellett a legkülönbébb ügyekre vonatkozólag találunk ebben a fejezetben adatokat. Az ötödik rész, amely néhány oldalból áll, a következő tanévre való felkészülés előkészítéséről számol be. A jelentés függelékében fontos korabeli dokumentumok (a diákság követelése, rölapok, felhívások, az emigráltak névsora, fegyelmi jegyzőkönyvek és határozatok) találhatóak.

A második kiadvány 1997-ben *Sopron, 1956* címmel jelent meg, és kilenc visszaemlékezést, valamint függelékként több korabeli forrást közöl.

Az első visszaemlékezés *Tankok az egyetem előtt* címmel dr. Vancsura Rudolfé, aki 1956-ban az egyetem fiatal oktatója volt, és az emigráció helyett az itthon maradást választotta. A szerző először röviden vázolja az egyetem általános helyzetét közvetlenül a forradalom ki-robbanása előtt, majd saját élményeinek kronologikus leírásával folytatja elbeszélését. Az események ismertetését október 23-án délelőtt tartott gyűlés leírásával kezdi, majd a délutáni felvonulás és koszorúzás történéseivel folytatja. Beszámol a Budapestre indult küldöttség útjáról, akik Győrig jutottak, ahol megbeszéléseket folytattak Szigethy Attilával, majd visszatértek Sopronba. Október 25-én a város közigazgatásának irányítását a Forradalmi Diáktanács vette át. A Kossuth téri vérengzés és a sopronkőhidai fegyencélázadás hírének hatására az egyetemistákat felfegyverezték, és megszervezték a nemzetőrséget. Vancsura a nemzetőrség összekötőjeként a határőrséggel tartotta a kapcsolatot, és több fegyverszerzési akcióban vett részt október végén.

November első napjai a segélyszállítmányok körüli munkálatokkal teltek. November 3-ra az egyetemi nemzetőrség már mintegy kétszáz főt számlált, és néhány ágyút is sikerült szerezniük a süttői alakulattól. November 4-én a szovjet intervenció hírére Vancsurát a fertőrákosi határőrsre küldte a forradalmi bizottság, azonban a határőrtiltek nem voltak hajlandók együttműködni a város védelmének megszervezésére készülődő egyetemistákkal. Mire a szerző visszatért az egyetemre, az már üres volt. Miután kiderült, hogy társai nyugat felé menekülnek, utánuk indult, és a mucki határőrlaktanyánál csatlakozott hozzájuk. Itt megpróbálta rábeszélni társait a visszatérésre, de mivel ez nem sikerült, néhányadmagával visszaindult Sopronba. A következő napokban a segélyszállítmányok őrzésében és kiosztásában, a fegyverek összegyűjtésében és az egyetem őrzésében vett részt. Vancsura személyes élményeinek leírása után röviden vázolja az egyetem kádári konszolidálását és a Nyugatra menekültek további sorsát. Epilógusából kiderül: más-más módon ítélik meg a november 4-e utáni eseményeket az emigráns és az itthon maradt egyetemi csoportok tagjai.

A második írás, *Visszaemlékezés az 1956-os soproni, kópházi és sitzenheimi eseményekre*, dr. Szabó József, Szeberényi Dávid, Kékesi József, és Pápa Ferenc közös visszaemlékezése. A szerzők – akik az egyetemisták Ausztriából hazatért csoportjához tartoznak – előszavukban hangsúlyozzák, hogy személyes szubjektív emlékeiket kívánják feleleveníteni. Céljuk, hogy írásuk kiegészítésként szolgálhasson egy majdani összefoglaló történeti tanulmányhoz. Mint az egyetemi nemzetőrség tagjai, részt vettek a határőrség munkájának segítésében, az élelmszer-ellátás, a segélyszállítmányok szétosztásának biztosításában, valamint a falvak lakosságának tájékoztatásában.

November 4-én a szovjet intervenció megindulásakor az egyetemen felfegyverkeztek, és Kópházánál a 84-es főút mentén tüzelőállásba helyezkedtek. Felszereltségük rendkívül gyenge volt (elavult szovjet puskák, néhány tölténnyel), katonatiszt vagy képzett katonai vezető nem volt közöttük. Azt az utasítást kapták, hogy csak a magyar tüzérség bevetése után kezhetnek harcot. Délután három óra körül szovjet harcokosik vonultak Sopron felé, és a magyar tüzérség nem tanúsított ellenállást. Ekkor a nemzetőr csoport a mucki határátkelő felé indult, és fegyveresen menekült át Ausztriába. Másnap Klosterneuburgban helyezték el, majd Sitzenheimbe internálták őket, ahonnan miután nem csatlakoztak Kanadába emigráló társaikhoz, december 10-én indultak vissza Magyarországra. December 11-én érkeztek meg Sopronba. Utószavukban a visszatérésük motivációit fejtik ki, vázolják az elmúlt negyven év róluk mondott sommás ítéleteit, és a jövő talán objektívabb történéseire bízzák a történetek megítélését. (A visszaemlékezéshez tartozik mellékletként a Soproni Egyetemi Karok Diákparlamentjének 1956. október 22-i nyilatkozata.)

A következő *Az ifjúság jól akart* című visszaemlékezés Nagy Lászlótól való, aki 1956-ban negyedéves erdőmérnök-hallgató és a negyedik évfolyam DISZ-titkára volt. Részt vett az október 22-én délután összehívott egyetemi nagygyűlés előkészítésében. A gyűlésen a szegedi MEFESZ példája nyomán kimondták a soproni MEFESZ megalakítását, és Ideiglenes Intézőbizottságot választottak. A bizottság utasítására Nagy László másnap Veszprémbe ment, hogy a soproni MEFESZ-t képviselve részt vegyen a Veszprémi Vegyipari Egyetem nagygyűlésén. A gyűlésen felszólalva ismertette a soproni egyetemisták követeléseit, majd több társával együtt október 24-én hajnalban visszatért Sopronba. Délelőtt az intézőbizottság ülésén beszámolt a veszprémi eseményekről. Részt vett az egyetemi nemzetőrség megszervezésében. A következő napokban az Ideiglenes Intézőbizottság munkájában segédkezett. Október 26-án sikertelenül próbálta megakadályozni a város szovjet emlékművének ledöntését. Ezután a soproni egyetemisták a rendőrséggel és a honvédséggel közös járőrszolgálatot szerveztek. A következő napokban a szerző részt vett a segélyszállítmányok fogadásában és a közellátás biztosításának megszervezésében, majd október 29-én a céllal, hogy felvegye a kapcsolatot a Győri Nemzeti Tanáccsal, Győrbe utazott, ahonnan 31-én tért vissza Sopronba. November 2-ig több társával a vidéket járta, ahol a Sopronnak szánt élelmiszerekről, a helyi viszonyokról és a helyieknek nyújtott segítségről tárgyalt a helyi nemzeti bizottságokkal. Alapélménye – melyet írásában többször hangsúlyoz – az egység és a szervezethez tartozás párhuzamos megnyilvánulása volt. November 4-én az intézőbizottság úgy döntött, hogy küldöttséget meneszt a ferdtői tüzeralakulathoz, hogy nehézfegyvereket szerezzenek a város védelméhez. A küldöttség – melynek Nagy László volt az egyik tagja – útját siker koronázta, hat ágyúval és több teherautó katonával tért vissza az egyetemre. (Nem tudták, hogy az ágyúkat előzőleg hatástalanították.) Sopron előtt a 85-ös főút két oldalán tüzelőállásba helyezkedtek, de a megjelenő szovjet páncélosokkal nem vették fel a harcot, hanem visszamentek az egyetemre, amely akkor már üres volt. A szerző nem indult Ausztria felé tartó társai után, hanem az egyetemen maradt, és részt vett a MEFESZ utóvédharcaiban.

A negyedik írás az *1956 negyven év távlatából* címet viseli. Szerzője Újvári Ferenc, aki 1956-ban az egyetem elsőéves erdőmérnök-hallgatója volt. Október 26-án választották be a főiskola MEFESZ-bizottságába. Mint a katonai bizottság tagja részt vett a pártfunkcionáriusok fegyvereinek összegyűjtésében és a nemzetőrség felfegyverzésében. (A Csornai Határőr-Igazgatóság Forradalmi Katona Tanácsától és a fertődi alakulattól kapták a fegyvereket.) November 4-én Muckra ment, de nem csatlakozott az országot elhagyni készülő társaihoz, hanem visszatért Sopronba. Közreműködött az intézményben maradt fegyverek összegyűjtésében, a nyugati segélyszállítmányok őrzésében és az egyetem életének újraindításában.

Ötödik a visszaemlékezések sorában dr. Varga Ferenc rövid írása. A szerző 1956-ban első évfolyamos erdőmérnök-hallgató volt. Jelen volt az október 22-i nagygyűlésen, majd november elején segédkezett abban, hogy a budapestiek számára összegyűjtött élelmiszer-szállítmány eljusson a fővárosba. November 4-én tért vissza Sopronba, ahol a főiskolát üresen találta. Nem indult társai után, hanem itthon maradt, és részt vett az egyetem őrzésében, a segélyszállítmányok kiosztásában.

A következőkben *Egy küldetés története* címmel dr. Illyés Benjámin eleveníti fel emlékeit. Illyés negyedéves erdőmérnök-hallgató volt a forradalom idején. Visszaemlékezésében annak a december elején történt próbálkozásnak a történetét írja le, amelynek célja a külföldre menekült hallgatók és oktatók hazatérésének megszervezése volt. Az akció nem járt sikerrel, ennek oka a szerző megállapítása szerint a hazai viszonyok bizonytalansága volt, valamint az, hogy mire fel tudták venni a kapcsolatot társaikkal, azok már elfogadták a kanadai kormány ajánlatát.

André Béla *Sopron 1956 – Vancouver 1957* című visszaemlékezésével folytatódik a sor. A szerző 1956-ban az egyetem másodikéves hallgatójaként részt vett a nemzetőrség munkájában, a közellátás megszervezésében és a közbiztonság biztosításában. November 4-én hajnalban az egyetem portáján volt szolgálatban. Az utolsók között hagyva el az egyetemet délután négy óra körül indult társai után a mucki laktanyához, majd továbbment Ausztriába. A Kanadába emigráló csoporthoz csatlakozott. 1956. november 5-től 1957. augusztus 31-ig tartó naplója az emigrálás hétköznapi mozzanatait rögzíti címszavakban.

A nyolcadik írás Borovits Ferenc a *Szabadság napja hogyha kél* című visszaemlékezése. Borovits 1956-ban a második évfolyamos erdőmérnök-hallgató volt. Részt vett a nemzetőrség munkájában, a közbiztonság védelmében és a közellátás biztosításában. November 4-én a Lővér Szállóban tartózkodó nemzetőrcsoport tagjaként tudomására jutott, hogy a 85-ös főút melletti társaik nem vették fel a harcot és Ausztria felé menekülnek, társaival együtt a mucki határőrlaktanya felé indult, ahol csatlakozott az emigrálókhoz. Miután fegyverrel lépte át az osztrák határt, a sitzenheimi internálótáborba került, majd csatlakozott a Kanadába indulókhoz. Visszaemlékezésében Borovits leírja a kivándorlás napi mozzanatait, a tengeri utat, a Kanadába érkezést, az első időszak nehézségeit és szépségeit, az oktatás megindulását. Minden kedvező körülmény ellenére sem kívánt azonban véglegesen Kanadában maradni, ezért 1957 októberében visszatért Magyarországra. 1961-ben fejezte be tanulmányait.

A kiadvány utolsó írása dr. Fírbás Oszkár és dr. Jereb Ottó visszaemlékezése, amely az *Emlékezés a Soproni Erdészeti Technikum 1956-os eseményekbeli időszakára* címet viseli. A szerzők, akik 1956-ban a technikum tanárai voltak, előszavukban kifejtik, hogy írásuk célja az események rekonstruálása, nem pedig azok értékelése. A technikum 1956. évi őszi tanévének kezdetét két tanuló Ausztriába szökése, az ezt követő vizsgálat és az oktatók ellen indított fegyelmi eljárás zavarta meg. A forradalom kitörésének hírére a technikum kollégiumának vezetése úgy határozott, hogy a tanulók nem hagyhatják el a kollégium épületét. Ezt azonban később feloldották, és a technikusok az egyetemistákkal együtt részt vettek a város közellátá-

sának biztosításában. Az általános helyzet leírása mellett a szerzők saját személyes élményeiket is beleszőtték a visszaemlékezésbe. Furbás Oszkár és Jereb Ottó a forradalmi napokban – többek között – a kollégiumban adtak ügyeletet. Megakadályozták, hogy a felfegyverzett tanulók berendezkedjenek, és igyekeztek őket a megdöntött lépésektől visszatartani. November 4-én megpróbálták tanítványaikat lebeszélni arról, hogy emigráljanak. Részt vettek a szétszórott fegyverek összegyűjtésében és a technikum életének újraindításában. Írásukban közlik a november 1-je és 10-e között emigrált oktatók, dolgozók és tanulók névsorát, ezen kívül több, az adott időszak légkörét érzékeltető, a technikumi irattárból származó forrást.

A kiadványt két korabeli forrás zárja, melyet Mészáros Gyula közöl. Az első a soproni egyetem Katonai Tanszékének jelentése a forradalom alatti eseményekről, a második a 16. tüzezerred 1956. december 27-én kelt jelentése az október 23-a óta eltelt időszakról. Mindkét forrás jelentős mozzanatok feltárásával gazdagítja a forradalom soproni eseményeinek képét.

A kiadványsorozat harmadik darabja 1998-ban jelent meg Nyári László és Orosz Sándor szerkesztésében *56-os emlékek* címmel. A kiadvány hét visszaemlékezést közöl azoknak a hallgatóknak a tollából, akik végleg Kanadában maradtak.

Az első és egyben a legterjedelmesebb beszámoló Hahn Fülöp *Egyetemünk két országban* című írása. A szerző, aki 1956-ban az egyetem utolsóéves hallgatója volt, előszavában visszaemlékezésének motivációit fogalmazza meg, majd egyetemre kerülésének történetét és egyetemi éveinek tapasztalatait írja le. Írásából egyaránt ízelítőt kapunk a soproni egyetem hétköznapi életéről, a tanulás nehézségeiről és a gyakorlati képzés szépségeiről. Részletes, kronologikus elbeszélését a szerző 1956. október 22-vel kezdi, amikor egy atlétikai versenyről tért vissza Sopronba, ahol társai a MEFESZ megalakulásának hírével fogadták. Hahn – aki nagypolitikai események kommentálása mellett saját élményeit is rögzíti – részt vett a 23-i soproni „néma tüntetésen”.

A következő napokban a közellátás megszervezésében és a közrend biztosításában működött közre. Október 29-én néhány társával a környező falvakat járta sorra teherautóval, hogy híreket, információkat cseréljen és tájékozódjon. November 1-jén mintegy tíz társával Győrbe ment, ahol Szigethy Attila „irodájába” osztották be őket segédkezni. November 3-án, miután a szovjet csapatok megjelentek Győrben, visszatért Sopronba, ahol csatlakozott a Sopron védelmére készülő Forradalmi Katona Tanácshoz. November 4-én társaival együtt Balf község felé tartott teherautón, amikor kiderült, hogy a Kópházánál lévő védelmi vonalakon harc nélkül túljutottak a szovjetek. Ennek ellenére tüzelőállásba helyezkedtek, de a hamarosan felvonuló szovjet túlerő láttán visszavonultak. Sopronban a kiűrt egyetem fogadta őket. Rövid tanácskozás után Auszriába indult társaik követése mellett döntöttek. A szerző részletesen leírja a menekülés fáradalmait és veszélyeit (a határőrség megpróbálta feltartóztatni a fegyveres egyetemistákat) majd ausztriai tartózkodásának eseményeit – személyes benyomások, ismeretségek, a soproniak összegyűjtése, tárgyalások a továbbutazásról, a kanadaiak ajánlatának elfogadása – vázolja. Ezután a Kanadába tartó út rövid leírása következik. A megérkezés pillanatait, az egyetemi oktatás megindulását, a tanulmányok befejezését szintén saját élményein keresztül mutatja be a szerző, aki innentől már elsősorban a szakmai és magánéleti tapasztalatok ismertetésére koncentrál. Hahn írásából kiderül: sok nehézség és munka árán, de megtalálta helyét a kanadai társadalomban. Túlzó indulatok nélkül, de érzékletesen emlékszik mindarra, amit átélt.

A kiadvány második írása André Béla visszaemlékezése *Sopron 1956 – Vancouver 1957* címmel. André primer forrást közöl. 1957 első felében Kanadából hazairt leveleiből olvashatunk részleteket. 1957 februárjától április végéig követhetjük nyomon a szerző életének fontosabb eseményeit, vívódásait, kapcsolattartását szüleivel.

A következő írás unikum. Arnold Surminski kortárs német író *Idegen föld* című önéletrajz-szerű regényének egy részlete. Surminski 1955-ben huszonegy évesen vándorolt ki Kanadába, ahol két évig a Powell River fakitermelő cégnél dolgozott. Itt ismerte meg azokat a soproni egyetemistákat, akik a nyári szünetben ott vállaltak munkát. Surminski részletesen jellemzi a magyar diákokat. Nagy elismeréssel beszél szakmai felkészültségükről, összetartásukról, hazaszeretetükről, erős honvágyukról. A regényrészlet sajnos egy tragédiával ér véget: az egyik diák ugyanis üzemi balesetben életét veszti. Az *Idegen föld* című regényében – melynek részletét a kiadvány Halász Gábor Endre fordításában közli – a német író irodalmi szinten állít emléket a Kanadába menekült soproni erdőmérnök-hallgatóknak.

A következő visszaemlékezés szintén különleges. *A soproni események 1956. november 1-jétől november 4-ig* címet és *A történelem meghamisítása* alcímet viselő írást vitéz Molnár István vetette papírra. A szerző hivatásos katonatiszt, magyar királyi hegyivadász főhadnagy volt. 1945-ben az I-00 különleges alakulat (Kopjások) tagjaként Zákó András, a magyar hírszerzés utolsó parancsnoka vezetésével Nyugatra menekült, és ott angol–amerikai fogságba esett. A hidegháború alatt Molnár vállalta a hírszerző tevékenységet. 1946 és 1956 között hét-szer járt Magyarországon. 1956 után a Magyar Harcosok Bajtársi Szövetsége megszüntette munkáját, mivel bebizonyosodott, hogy a nyugati hatalmaktól Magyarország semmiféle segítségre nem számíthat. Molnár István azonban nem hagyott fel tevékenységével. Ezért 1960-ban a magyar titkosszolgálat elrabolta Bécsből, majd itthon életfogytiglanra ítélték. Büntetéséből öt évet töltött le a Fő utcában. Ennyit tudhatunk meg a szerzőről Mészáros Gyulának a visszaemlékezéshez írt előszavából.

Molnár István visszaemlékezésében 1956-os soproni szerepével foglalkozik. Ő volt ugyanis az a „Pista bácsi”, akinek tevékenységéről több visszaemlékezésben olvashatunk, és akinek személye körül legendák és homályos híresztelések egyaránt megtalálhatók. Molnár a letartóztatása után készített jegyzőkönyveket idézve – és sokszor – cáfolva is, személyes emlékei alapján próbálja meg rekonstruálni az eseményeket, valamint tisztázni saját szerepét a soproni ellenállás megszervezésében és a diákok nagy részének Nyugatra menekülésében.

A következő írás Köveskúti György *Emlékek 1956-ról* című visszaemlékezése. A szerző – aki 1956-ban a Magasbakonyi Állami Erdőgazdaság Bakonyszentkirályi Erdészetének munkatársa volt – kronologikus sorrendben írott visszaemlékezését 1956. október 23-ával kezdi, amikor éppen szakmai kiránduláson volt Írottkőn. Másnap részt vett a cseszneki tüntetésen és népgyűlésen, majd 25-én hazament szülőfalujába, ahol élelmiszert gyűjtöttek a budapesti forradalmároknak. Október 27-én az összegyűjtött élelmiszereket az erdészet tehergépkocsijával vitték Budapestre, ahol azt a Széna téri felkelőknek adták át. Míg társai még aznap visszaindultak Csesznekre, Köveskúti menyasszonyánál maradt, és itt élte át a forradalmat egészen november 7-ig. Beszámol a forradalom alatt Budapesten szerzett benyomásairól, a néhány szabadságban eltöltött nap felemelő és megrendítő pillanatairól, a forradalom méltóságáról. Leírja november 4-e rémületét, a civil lakosság túlélési technikáit, a bevonuló szovjetek kegyetlenkedéseit és tanácstalanságát. A harcok miatt csak november 7-én tudott visszaindulni Csesznekre. Köveskúti röviden beszámol a hazatérés nehézségeiről, és falujának helyzetéről, bemutatva, hogy még egy ilyen világtól elzárt kis településen is milyen elfojtott indulatokat hozott felszínre a forradalom.

A kiadvány következő néhány lapján Dobay Pál közöl több korabeli dokumentumot: a soproni egyetem állásfoglalását a forradalom mellett, rölapokat és a Soproni Műszaki Egyetem MEFESZ-bizottságának november 21-i felhívását.

Ezután dr. Tóth János *Lóhátton, kerékpáron és gyalog hagytam el az országot Jugoszlávia felé* című néhány oldalas visszaemlékezésével zárul a kötet, melyben a szerző Kanadába emigrálásának történetét idézi fel, elsősorban a Jugoszláviába menekülés pillanatait bemutatva.

A soproni egyetemnek az a törekvése, hogy az intézmény 1956-os története minél szélesebb nyilvánossághoz eljuthasson, mindenképpen támogatandó elképzelés. Írásomnak ezért a kiadványok rövid ismertetése, a figyelemfelkeltés volt a célja, nem pedig a közölt visszaemlékezések és dokumentumok kritikája. Tudnunk kell azonban, hogy mint oly sok más '56-os esemény, ez a történet is feldolgozásra vár, s a történet rekonstruálójának elsőrendű feladata lesz a most ismertett írásokban szereplő ellentmondások, bizonytalanságok, homályos pontok tisztázása, a három kiadvány forráskritikája.

VÖLGYESI ZOLTÁN

FELEMÁS MODERNIZÁCIÓ, FELEMÁS TÁRSADALOMTÖRTÉNET SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI KORSZAKRÓL

Magyarország társadalomtörténete III., 1945–1989. Válogatott tanulmányok. Szerkesztette Fokasz Nikosz és Örkény Antal. 1. kötet. Budapest, 1998. Új Mandátum. 404 o. 2. kötet. Budapest, 1999. Új Mandátum. 476 o.

A Magyarország társadalomtörténete szövegyűjtemény-sorozat újabb kötetei a második világháború utáni korszak átfogó bemutatását ígérik. Szerkesztői Fokasz Nikosz és Örkény Antal szociológusok, míg a korábbi köteteket történészek, Kövér György és Gyáni Gábor készítették.¹ A figyelemre méltó vállalkozás intézményes hátterét az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében folyó társadalomtörténet-oktatás jelenti, a sorozatszerkesztő Kovács I. Gábor, a Történet-szociológiai Tanszék vezetője. A szövegyűjtemények a szociológusok mellett a történész szakma, hallgatók, tanárok és – főként a most megjelent újabb kötetek – a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthatnak.

A korábbi kötetekkel szemben, amelyek alapvetően a történettudomány eredményeit reprezentálták, a szovjet érdekszférában eltelt négy és fél évtizedet felölelő munka inkább a korszakkal foglalkozó társadalomtudományok terméséből válogat. Széles merítését mutatja, hogy a két kötet 70 hosszabb-rövidebb szemelvényt tartalmaz összesen 68 szerzőtől. A szerzők több mint fele szociológus. Közülük a legtöbbet idézett Andorka Rudolf, de több szöveggel szerepel Kemény István, Szelényi Iván, Juhász Pál, Szalai Erzsébet és Horváth Ágota is. Jelentős helyet foglal el a szövegyűjteményben a közgazdaságtan: tíz közgazdaszt olvashatunk, közöttük Kornai Jánost több ízben is. A válogatásban szerzőként nyolc történész fordul elő, közülük Szabó Miklós emelkedik ki két hosszabb eszmetörténeti tanulmánnyal. A társadalomtudományok közül jelen van még a demográfia, valamint kisebb terjedelemben az etnográfia és a politológia is. Sőt a Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György szerzői hármastól vett könyvrészlet és Bibó István 1956-os, marxizmus–leninizmust bíráló „fogalmazványa” révén a társadalomfilozófia is képviseltetve van a szövegyűjtemény lapjain.

Szociográfia viszont nem került a válogatásba. A szociográfiai irodalom változatosabbá, olvasmányosabbá tehetett volna egyes fejezeteket, ám a szerkesztők inkább a hazai társadalomtudományok teljesítményéről igyekeztek teljesebb képet adni. A szerkesztést ugyanakkor befolyásolták terjedelmi határok is. Ez indokolja az egyes szövegek rövidítését, bizonyos szö-

¹ *Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig* (Szövegyűjtemény). 1–2. köt. Szerk. Kövér György. Budapest, é. n. [1995], Nemzeti Tankönyvkiadó; *Magyarország társadalomtörténete II., 1920–1944.* (Szövegyűjtemény). Szerk. Gyáni Gábor. Budapest, é. n. [1995], Nemzeti Tankönyvkiadó. A közelmúltban megjelent a két történész tollából az első hazai társadalomtörténeti tankönyv is: Gyáni Gábor–Köver György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 1998. Osiris.

vegrészek, illetve a jegyzetapparátusok elhagyását. A szerkesztők sajnos nem törekedtek arra, hogy mindig a tanulmányok első megjelenését tüntessék fel. Pedig az olvasó számára is fontos lehet, hogy ismerje az egyes írások keletkezési idejét.

A fejezeteket az alapvetően tematikus jellegű csoportosítás adja. Az időbeli sorrendiség három rövidebb fejezet helyét jelölte ki: a *Szintér* címet viselő, bevezető jellegű első fejezetét, a *Társadalomátalakítási elképzelések* című második fejezetét, valamint a zárófejezetét, amely a *Végkifejlet* címet kapta. Emellett a fejezetek egy részén belül egyfajta laza kronológiai rend is érvényesül. A szöveggyűjtemény összesen 13 fejezetből áll. Az első kötetben a már említett első és második fejezetet további négy követi: *Hatalom és ideológiája, Az új elit, A szocialista gazdaság, Vagyon- és jövedelemviszonyok*. A második kötetben a következő hat fejezet található a zárófejezeten kívül: *Népesedési folyamatok, Település és térszerkezet, Mobilitáció és mobilitás, Társadalmi szerkezet, társadalmi csoportok, Kultúra, életforma, értékek, Nemzeti és etnikai kisebbségek*.

E rövid ismertetés keretei között nyilvánvalóan nem lehetséges sem a kötetbe válogatott írások teljes körű áttekintése, sem a problémakörök részletekbe menő értékelése. Inkább néhány általános észrevétel megfogalmazására törekszem, elsősorban a szöveggyűjtemény jellegére, felépítésére és tematikájára vonatkozóan. Mint minden válogatásnak, természetesen ennek is megvannak a sajátos szempontjai, és a részben ebből adódó korlátai. Míg a szöveggyűjtemény-sorozat korábbi köteteinél adott volt bizonyos történelmi távlat, hisz a szerzők kellő távolságtartással nézhetnek vissza az elemzett korszakra, a néhány közreadott kortárs elemzést pedig a közben eltelt idő helyezte kellő távolságba, a most megjelent válogatáson – ahogy a szerkesztők is megjegyzik – átüt a jelenidejűség. A válogatás időszaka, mint azt az előszóból megtudjuk, 1996 februárjában zárult. A közölt írások zöme az ezt megelőző évtizedben íródott, részben a '80-as évek második felében, részben a '90-es évek első felében. Leíró elméleti modellel, hosszabb adatsorokkal, több évtizedet átfogó tendenciákkal éppúgy találkozhat az olvasó, mint röpke elemzésekkel. Olvashatunk olyan, néhány évvel ezelőtti megállapítást is, amin mára már talán túllépett az idő. John Lukacs például a *Szintér* című első fejezetet megnyitó írásában (*A huszadik század vége*) még kételkedve fogadja Ukrajna függetlenségét, úgy véli, ebbe az oroszok nem fognak beletörődni. A szociológus hallgatók, akik vélhetően a legnagyobb számban veszik kézbe majd a kötetet, a magyar származású amerikai történész újszerű, eredeti gondolatokkal, sőt mondhatni provokatív állításokkal teli elemzését olvashatják majd elsőként. Eltűnődhetnek azon, hogy vajon valóban vége lett-e 1989-ben a XX. századnak (erről esik szó az első kötet hátsó borítójára felkerült szövegrészletben is), avagy azon: vajon osztályok, ideológiák vagy nemzetek küzdelme jellemezte-e inkább e századot? Hamar rájöhetnek, hogy nem megtanulandó tankönyvszövegeket kapnak, s felkészülhetnek a további szellemi kalandra, valamint arra is, hogy az anyag feldolgozásakor komoly szellemi erőfeszítéseket kell tenniük.

Aki történészként olvassa a szöveggyűjteményt, annak valószínűleg rögtön az a kérdés jut eszébe, hogy vajon mennyiben tekinthető a válogatás társadalomtörténetinek? Az előszóból nem kapunk iránymutatást: a szerkesztők nem szólnak arról, hogy milyen értelemben használják a társadalomtörténet kifejezést, tulajdonképpen csak annyit tudunk meg a társadalomtörténethez fűződő viszonyukról, hogy tantárgyként oktatják. Igaz, ez a korszak a társadalomtörténet mint történelmi irányzat számára jórészt még terra incognita: viszonylag kevés az ilyen jellegű feldolgozás, az igazán jelentős eredmények pedig még váratnak magukra, ami összefügg a korszak időbeli közelségével és a társadalomtörténet-írás kialakulatlanságával. Kivéteklként talán a várostörténet, az agrártörténet, az ötvenes évek viszonyainak vizsgálata vagy az '56-os forradalom kutatása említhető: ezekben a témákban a társadalomtörténelmi törekvé-

sek már utat törtek. Nem csupán a társadalomtörténeti kutatás fehér foltjaival, hanem a szerkesztők érdeklődési körével is magyarázható, hogy alapvetően társadalomtörténeti jellegű munka szinte nem fordul elő a válogatásban. Talán Benda Gyulának a fővárosról készített társadalomstatisztikai elemzését sorolhatjuk ide (*Budapest társadalma, 1945–1975*), melynek egyik része a *Népesedési folyamatok*, másik a *Település és térszerkezet* címet viselő fejezetbe került.

A sorozat korábbi köteteivel egybevetve látható, hogy a szerkesztők koncepciója jelentős eltérést mutat. A fő különbséget a társadalomtörténet eltérő értelmezésében látom. A korábbi kötetek összeállítói, Kövér György és Gyáni Gábor egyaránt azt a felfogást képviselik, mely szerint a társadalomtörténet mind a hagyományos politikatörténettől, mind a gazdaságtörténettől megkülönböztetendő. Ebben a felfogásban a társadalom olyan önálló entitásként jelenik meg, amely nem rendelődik alá sem a politikai, sem a gazdasági szférának. Ebből adódik, hogy a korábbi köteteknek nincsen például gazdaságtörténeti része. Ez a társadalomtörténet-felfogás az újabb kötetekben nem érvényesül. Az egyik leghosszabb fejezet az új szöveggyűjteményben éppen gazdasági kérdéseket tárgyal *Szocialista gazdaság* címen. Létezik persze a társadalomtörténetnek olyan felfogása is, amely nem kizárja, hanem inkább integrálja a gazdaságtörténetet, illetve van olyan is, amely egymás mellé rendeli a gazdaság- és a társadalomtörténetet.² Jelen esetben inkább az előbbi felfogás jöhet szóba, hisz a szöveggyűjteményben összességben a társadalmi folyamatok dominálnak. Ám ha a társadalomtörténetet széles értelemben integratív irányzatként fogjuk fel, a *Szocialista gazdaság* című fejezet nézetem szerint még így is „kilóg” belőle. Bár kétségtelen, hogy a benne szerepeltetett közgazdászok nemcsak hazai, de nemzetközi viszonylatban is jelentős teljesítményt mutattak fel a tervgazdaság működésének leírásában, illetve a gazdasági trendek, ciklusok vizsgálatában, gondoljunk Kornai János, Jánossy Ferenc vagy Bródy András munkásságára, hogy csak néhányat említsek. Megítélésem szerint azonban a közgazdasági szemelvények a fejezetet túlságosan elméletcentrikussá teszik (a legjobb példa erre Kornai hidraulikai analógiát alkalmazó modellje). Ugyanakkor kevésnek találom a gazdaságszociológiát, amit ebben a fejezetben egyedül Szalai Erzsébet képvisel. Mellesleg a hosszú fejezet helyenként mintha az ökönomia primátusát, a társadalmi fejlődés gazdasági meghatározottságát sugallná, azaz egy, a társadalomtörténeti szemlélettől idegen nézőpontot.

A hagyományos értelemben vett politikatörténetet csak a bevezetőben képviseli egy rövid, mindössze négyoldalas szemelvény: részlet Rainer M. János *Magyarország a szovjet érdekszférában* című írásából. Ha a szerkesztők úgy gondolták, hogy a politikatörténeti háttér rövid áttekintése fontos – esetleg oktatási szempontból –, miért zárták le az áttekintést 1956-ban, a forradalom kitörése előtt? Az 1956-os forradalom időszaka ugyan társadalomtörténeti aspektusból valóban rövid periódus volt, ám ezzel még nem jutottunk ki a szocialista rendszerből. Ezután jött még a „java”, legalábbis ami a periódus hosszát illeti. Egyébként a válogatás is az 1956-ot követő Kádár-korszaknak szentelt nagyobb figyelmet.

A politikatörténeti áttekintésnél persze fontosabb a hatalmi viszonyok elemzése. Kornai János írja idézett összefoglaló művében: „A szocialista rendszer megértésének kulcsa a hatalmi struktúra vizsgálata.” Ez a mondat mintegy mottójául is szolgálhatna a *Hatalom és ideo-*

² A társadalomtörténetbe ágyazott gazdaságtörténetre példa az a holland szerzők által készített, a közelmúltban magyarul is megjelent tankönyv, amely a XV. századtól a XX. századig követi végig a nyugat-európai fejlődést, a gazdasági és társadalmi struktúrák, a demográfia és a mentalitás nagy ívű folyamataira koncentrálna: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Szerk. H. A. Diederiks. Budapest, 1995, Osiris.

lógiaja fejezetnek. A pártállam döntési mechanizmusa, a döntéshozók kapcsolatrendszere ma még azonban kevésbé feltárt területek, így nem véletlen, hogy a szerkesztők Csanádi Mária könyvének kívül (*Honnan tovább?*) nem találtak hasonlóan alapos elemzéseket. A fejezetben az ideologikum dominál, ezen belül is főként a legitimáció problémája, amiről két elemzést is olvashatunk, egyiket a már említett Fehér–Heller–Márkus szerzői hármastól (*Diktatúra a szükségletek felett*), másikat pedig, mint a szöveggyűjtemény leghosszabb írását, Szabó Miklós tollából (*A legitimáció történelmi alakváltozásai*). A *Hatalom és ideológiája* című egységhez kapcsolódik a következő, amely az *Új elit* címet viseli, s amelynek témája a „hatalmon lévők” szociológiája. Gyarmati György, Vida István, illetve Szakadát István–Szakadát László írásai jól tükrözik, hogy a hatalmi elit arculatában és összetételében milyen változások történtek az ötvenes évektől a nyolcvanas évekig. Felhívnom azonban a figyelmet a kötetekben előforduló néhány elírás egyikére: Vida István tanulmányának (*Az állami-politikai vezető réteg összetétele az 1980-as évek elején*) itt közölt megjelenési ideje téves, ugyanis nem 1982-ben, hanem 1992-ben jelent meg. A tévedés szembetűnő, hisz az elemzés, amely eredetileg a Történettudományi Intézetben előadásként hangzott el, 1983-as adatokat is tartalmaz.

A *Hatalom és ideológiája* fejezethez nemcsak az azt követő kapcsolódik, hanem az előző is (*Társadalomátalakítási elképzelések*). A kapcsolatot itt az eszmetörténeti vonatkozás adja, főként a *Lenin útján* című Révai-cikken keresztül. Ez a rövid fejezet, amely az 1945 utáni jövőképeket, társadalmi-politikai programokat hivatott felvillantani, féloldalasnak tűnik: az említett Révai-írás mellett csupán Bibó István helyzetértékelését, ideális szocializmusfelfogását olvashatjuk *A magyar demokrácia válsága* című tanulmányból. Érdeemes lett volna a Révai-cikk elé odatenni egy-egy írást a népi írók, illetve a „kisgazda oldal” álláspontjáról, így legalább a nézetek síkján helyreállt volna a Bibó által már akkoriban is hiányolt „koalíciós egyensúly”.

A szöveggyűjtemény két leghosszabb fejezete, a *Vagyon- és jövedelemviszonyok*, továbbá a *Társadalmi szerkezet, társadalmi csoportok* összekapcsolódik, bár nem ugyanabba a kötetbe kerültek. Két kimondottan szociológiai jellegű fejezetről van szó. Mindkettőben szerepel a társadalmi rétegződés vizsgálata, az egyes társadalmi csoportok közötti, illetve azokon belüli differenciálódás problematikája. Ezenkívül részletes képet kapunk a Kádár-korszak „fogyasztói” szocializmusának jövedelmi viszonyairól, többek közt a „kettős gazdaság” jövedelemmegoszlásra gyakorolt hatásáról. A vagyoni-jövedelmi viszonyok a válogatásban kissé túlhangsúlyozottnak tűnnek, ugyanakkor a társadalmi státust és az életmódot jellemző egyéb, nem kifejezetten pénzben mérhető tényezők elsikkadnak: az iskolázottság és általában a kulturális javak szerepéről nem esik szó. Érdekes olvasmány viszont Kemény István három évtizede elmondott beszéde a szegénységről (*Főlszólás a Magyar Tudományos Akadémián – 1970*), akárcsak a munkásosztály rétegződéséről készült, immár klasszikusnak számító írása. A *Társadalmi szerkezet, társadalmi csoportok* című részből kiderül, hogy bár a strukturális viszonyok aránylag feldolgozottak, az átfogó struktúrákép megrajzolása még várat magára. Társadalomtörténeti nézőpontból talán a leginkább tanulságos írás Gáti Tibor és Horváth Ágota beszámolója a háború előtti Pápa középosztályának utótörténetéről, amely tulajdonképpen a mobilitással foglalkozó fejezetbe is kerülhetett volna. A családi mobilitási ívek általuk végzett elemzésének fontos tanulsága, hogy a középosztályi családok, melyek 1945 után elvesztették korábbi státusukat, a leszármazottaik révén, alkalmazkodva a megváltozott körülményekhez (lakóhelyváltás, szimbolikus tőkék váltogatása, középosztályi mentalitás megőrzése) többnyire sikeres rekonverziót hajtottak végre, és a mai generáció többsége már a rendszer-váltás előtt is a társadalomban elérhető magasabb státusokkal rendelkezett.

A *Mobilizáció és mobilitás* című fejezetben Kemény István, Andorka Rudolf, Örkény Antal és Róbert Péter jól kiválasztott írásai képet adnak a mobilitási folyamatokról, illetve a mobilitás-kutatásról, beleértve az eltérő mobilitásértelmezéseket is. A szerzők közül ugyan csak a kötetet szerkesztő Örkény használja a mobilizáció kifejezést, mégis indokolt volt a fejezet-címében is szerepeltetni ezt a fogalmat. A fogalom, amint Örkény alkalmazza, a felülről, hatalmi eszközökkel kikényszerített, politikai célokat szolgáló mobilitási folyamatokat takarja. A szerző bírálja azt a normatív megközelítést, amely automatikusan pozitív értéket rendel a társadalmi mobilitáshoz anélkül, hogy vizsgálná a változások valóságos tartalmát, és felhívja a figyelmet a szocialista országok mobilitási folyamatainak a nyugati mintáktól eltérő típusára, mely „egy kívülről érkező és kizárólagos politikai normatív mintává emelt, sajátos szocialista gazdasági és politikai modernizációs modellből fakadt, megszakítva ezzel ezeknek a társadalmaknak történeti kontinuitását”. Örkény hangsúlyozza, hogy a társadalmi dinamika érzetét „látszatmobilitási pályák” tartották fenn, miközben a társadalmi elégedettség és a társadalmi önismeret hiányzott: „Így pedig a társadalmi mobilitás személyes motivációi tekintetében az egyének továbbra sem tudják önmaguknak megválaszolni azt az alapkérdést, hogy vajon mihez képest és mit szeretnének elérni”. Bár a korábbi társadalmi szerkezet számos negatív vonása felszámolódtott, nem jött létre tényleges társadalmi integráció, nem alakultak ki valóban működő identifikációs szerkezetek.

A térbeli folyamatokról már korántsem kapunk a társadalmi mobilitáshoz hasonlóan átfogó, kiegyensúlyozott képet. A *Népesedési folyamatok* című, demográfia uralta fejezetben szerepelnek ugyan migrációs folyamatok, ezen belül a belső vándorlásról és az '56-os kivándorlási hullámról is olvashatunk, de nem esik szó a társadalom mobilizációjának térbeli vetületéről, arról tudniillik, hogy a tömeges lakóhelyváltás részben a „munkás- és parasztkiemelések”, az erőltetett iparosítás és a kollektivizálást követő kényszerű foglalkozásváltások miatt történt. A térbeli folyamatok problémaköre a következő, *Település és térszerkezet* című fejezetben szintén megjelenik. Ezt a részt, melyben zömmel szociológusok írásait olvashatjuk, még inkább hiányosnak tartom. Egyrészt hiányolom belőle a szociálgeográfiát vagy másképpen társadalomföldrajzot, amely épp az utóbbi évtizedben vált elismert irányzattá hazánkban. Mivel ez a társadalomtudományi alapokon álló földrajzi irányzat épp a társadalom területi szerveződési formáival, térbeli folyamataival foglalkozik, úgy vélem, helye lenne ebben a fejezetben. Másrészt hiányolom a vidéki városokat bemutató irodalmat. Ebből a fejezethez ugyanis úgy tűnik, mintha Magyarország csak Budapestből és községekből állna. Legfeljebb a Szelényi Iván–Konrád György szerzőpáros tanulmányából (*Az új lakótelepek szociológiai problémái*), közvetve szerezhetünk tudomást arról, hogy léteznek városok: szó van ugyanis Pécs, Debrecen és Szeged lakótelepeiről. A két fejezet fogyatékoságai nem írhatók a tudományos kutatás számlájára. Hivatkoznék például Belényi Gyula történeti munkáira, melyek részben a városkutatáshoz, részben a mobilizáció és a területi mobilitás kérdéséhez kapcsolódnak.³

A szöveggyűjtemény talán legsokszínűbb fejezete, a *Kultúra, életforma, értékek* címet viseli: többek közt szociológiai és néprajzi írásokat tartalmaz, de olvashatunk benne esztétörténeti elemzést a nemzettudat-problémákról Szabó Miklós tollából és Kiss József tanulmányát

3 Nemrég jelent meg a szerző monografikus munkája: Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika, 1945–1963*. Szeged, 1996, Csongrád Megyei Levéltár. A munka valószínűleg a szöveggyűjtemény szerkesztésének lezárása után látott napvilágot, de a szerző korábban már számos tanulmányt írt az iparosítás és a településfejlesztés társadalmi és területi hatásairól, valamint az alföldi agrárvasárosok társadalmi szerkezeti változásairól. Lásd például a következő tanulmánykötetet: Belényi Gyula: *A szőlőipar iparosítás emberi ára. Foglalkozási átértékelődés és belső vándorlás Magyarországon, 1948–1956*. Szeged, 1993, kiadó nélkül.

egy helyi társadalom rokonsági kapcsolatrendszeréről, továbbá a nagyvárosi és a falusi lakásformákról, valamint a paraszti nő viselet és a lakodalom funkciójának változásáról szóló írásokat. Kimaradt viszont a fejezetből a korábban perifériára szorult, az utóbbi évtizedben azonban „feltámadt” vallásszociológia (Lásd főként Szántó János és Tomka Miklós vizsgálatait). Míg a nemzetiségi-etnikai kérdéseknek egy egész fejezet jutott a szöveggyűjteményben (*Nemzeti és etnikai kisebbségek*), addig a vallási jelenségek vizsgálatával egy írás sem foglalkozik. Pedig enélkül az értékrend 1945 utáni átalakulásáról hiányos marad a tudásunk.

A szekularizáció kérdését a fejezet legfontosabb írása: Hankiss Elemér *A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja* című tanulmánya érinti. Hankiss értékvizsgálatában az amerikai és a magyar társadalom értékrendjét veti össze az 1977-ben és 1981-ben lefolytatott értékvizsgálatok és a szekularizáció–racionalizáció–individualizáció Max Weber-től vett hármasszempontrészere alapján. Arra a következtetésre jut, hogy a magyar társadalom értékrendje összességében szekularizáltabb, világiasabb, mint az amerikaié, a racionalitás és az individualizáció szempontjából viszont a kép vegyes. Eszerint az amerikai mentalitás célracionálisabb (pragmatikusabb), és abban az értelemben individualizáltabb is, mint a magyar, amennyiben ez utóbbit az autonóm személyiség nagyobb szerepét értjük. Ugyanakkor a hagyományos közösségi értékek is az amerikai társadalmat jellemzik inkább, míg a magyarok tudatában ezek az értékek jóval gyengébbnek mutatkoztak. A szerző szerint nálunk felemás, sőt bizonyos értelemben negatív modernizáció játszódott le: az átalakulás a hagyományos közösségi értékeket legyengítette, de nem állított helyükre más pozitív értéket. Ezzel magyarázható a magyar társadalom individualizációjának egyfajta „üressége”. A gondolatmenet folytatható: a szocialista keretek között lejátszódott modernizáció nyugatitól eltérő jellege rányomja bélyegét a magyar társadalomra, egyfajta „szocialista örökségként” ma is cipeljük. A „szocialista modernizáció” kérdéséről a hazai szellemi életben a '80-as évek végén kibontakozott már egy vita, amely azt a kérdést érintette, hogy hogyan is értelmezzük a korszak egészét az eredmények tükrében. Kár, hogy ennek a modernizáció-vitának az anyagából egy sem került a válogatásba. (Ugyanez mondható el egyébként az ezt követő polgárosodás-vitáról is.) Mindenesetre a „felemás modernizáció” Hankiss által használt fogalma lényegi mozzanatot emel ki az elmúlt időszak folyamataiból, ezért szerepet kaphat majd a korszak átfogó, társadalomtörténeti feldolgozásában is. Egy olyan feldolgozásban, amely remélhetően részben integrálni tudja majd azokat a társadalomtudományi eredményeket is, amelyek már most megjelentek ebben a szöveggyűjteményben.

Végigtekintve az Örkény Antal és Fokasz Nikosz szerkesztette válogatáson, megállapítható, hogy némileg egyenetlen képet fest az elmúlt négy és fél évtized társadalmi folyamatairól éppúgy, mint a korszakkal foglalkozó társadalomtudományok eredményeiről. A szöveggyűjtemény azonban az említett hiányosságokkal együtt is hasznos segítséget nyújthat a magyar történelem még közeli, de lassan távolodó korszakának tanulmányozásához.

MOLNÁR ADRIENNE

FELDOLGOZANDÓ ÖRÖKSÉGÜNK

Oral History: Challenges for the 21st Century. Xth International Oral History Conference. [Oral History: Feladatok a XXI. századra. X. Nemzetközi Oral History Konferencia.] Rio de Janeiro, 1998. CPDOC-FGV. 1–3 kötet. 1792 o.

A háromkötetes kiadvány azt a százkilencvenegy tanulmányt tartalmazza – angol, portugál vagy spanyol nyelven –, amelyek rövidített változatban az 1998. június 14–18. között Rio de Janeiróban rendezett X. Nemzetközi Oral History Konferencián hangzottak el. A kiadó az ötnapos konferencia rendezvényeinek otthont adó Brazil Jelenkortörténeti és Dokumentációs Központ–Getulio Vargas Alapítvány. A konferencia címe – *Challenges for the 21st Century* – az előadókat arra inspirálta, hogy összegezzék régiójuk XX. századi társadalomtörténetét, hogy feltárják, elemezzék és értelmezzék az adott társadalom vagy szűkebb csoportok helyzetét, sérelmeit, felelősségét és lelkiismereti konfliktusait, vagyis mindazt, amit a ma embere a következő századnak megoldandó örökségül hagy.

A századot záró konferencia egyértelműen bizonyítja, hogy az oral history mint egyre szuverenebbé váló tudományos módszer az elmúlt évtizedekben több tudományágban is – így például a néprajzban, a szociológiában és a szociálpszichológiában – mind fontosabb és pótolhatatlanabb szerephez jutott, és mára már önálló diszciplínává vált. Kutatások sora jelzi, hogy az utóbbi évtizedekben a társadalomtörténészek fokozott érdeklődéssel fordulnak az egyének és a kisebb társadalmi csoportok által megélt tapasztalatok vizsgálata felé. A személyes és más módszerekkel nem megismerhető élmények, tudások társadalomtörténeti összefüggéseinek vizsgálatában, az egyes országok elhallgatott történelmének, a diktatúrák mindennapjainak, a kisebbségek, a marginális helyzetben élők speciális életkörülményeinek és problémáinak a megismerésében, felszínre hozásában elengedhetetlen a résztvevők megszólaltatása, a visszaemlékezések, az életútinterjúk elemzése. Számos példát találhatunk a kötetben arra is, hogy az oral historyt eredményesen alkalmazzák orvosok, pszichológusok, szociális és ifjúsági munkások a különböző traumák feldolgozásában, valamint az emberi kommunikáció segítésében.

A tanulmányok alapjául szolgáló kutatások a vizsgálati módszerek és technikák terén is egyre gazdagabbak. Egyaránt alkalmazzák az életútinterjút, a célzott interjút, az autobiográfiát, a levelet, a fotót, a filmet és a digitális technikát, mindazt, ami segíti az emberek által megélt történelem, a mindennapok történetének, a társadalmak kollektív emlékezetének feltárását, rögzítését, tárolását és feldolgozását. Európában, Észak- és Dél-Amerikában egyre több önálló Oral History Archívum és Kutatóközpont alakul, amelyek a visszaemlékezések gyűjtésére specializálódnak, és állami támogatással, illetve nagyvállalatok és szervezetek megrendelésére végeznek kutatásokat.

A konferencia *interdiszciplinaritás* című tematikus blokkjában elhangzott előadások elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy a különböző társadalomtudományok között húzódo kiélezett határvonalak fenntartása értelmetlen, hiszen egy adott társadalom vizsgálata csak a maga komplexitásában végezhető el eredményesen.

Carmen Ascanio Sánchez, spanyol antropológus írása (*De la Crisis de los Paradigmas a la Interdisciplinaridad y la Reflexividad: la Migración Canaria – Emigración y retorno – como Ejemplo para el desarrollo de un Espacio Epistemológico común. 792–799. o.*)¹ arra keresi a választ, érdemes-e, illetve lehetséges-e konkrét határvonalat húzni a társadalomtudományok halmazát alkotó, magukat egymáshoz képest erőltetetten definiálni kívánó diszciplínák között. A Kanári-szigetek lakosságának Venezuelába történő kivándorlását és visszavándorlását vizsgáló kutatáson keresztül illusztrálja, hogy a jelenség okainak és implikált folyamatainak (például az anyaországi segítségnyújtó szervezetek kiépülése Venezuelában) széles körű feltáráshoz egyszerre szükségesek a szociológiai, az etnográfiai vagy az antropológiai módszerek. A valóság objektív megismeréséhez az írásos források tanulmányozásán túl elengedhetetlen a résztvevő megfigyelés és a mélyinterjúk készítése.

Miguel Suárez Bosa (Spanyolország) (*Historia Oral e Historia Económica: una Propuesta Interdisciplinar. 766–775. o.*) tudományelméleti tanulmánya is az oral history fontosságát hangsúlyozza, és felhívja a figyelmet azokra a lehetőségekre, amelyeket e módszer tartogat a gazdaságtörténet számára. Elutasítja azt a gazdaságtörténeti szemléletet, amely pusztán matematizált, egyértelmű hozzárendelések alapján felállított törvények létrehozására törekszik. Úgy véli, hogy a gazdaságtörténetnek valószínűségi törvényeket kell felállítania, mégpedig úgy, hogy ezekben a statisztikák mellett a gazdaság társadalmi, történelmi feltételezettsége és a gazdaság szereplői egyaránt kellő hangsúlyt kapjanak. A gazdaságtörténet szociológiával, pszichológiával és jogtudománnyal való kapcsolatának a bemutatása után a szerző megjelöli azokat a területeket, ahol a gazdaságtörténetnek az oral history módszerével kell eljárnia annak érdekében, hogy a társadalmi valóság minél több szempontból táruljon fel. Az életszínvonal, a munkakapcsolatok és a munkamódszerek hatásának, a bérek, a fekete piac, a technológiai és a tudományos felfedezések, valamint a munka, illetve a vállalkozások történetének kutatásában elengedhetetlenek a szóbeli források.

María Concepción Martínez Omana (Mexikó) a Mexikóvárosban végbement vízügyi privatizáció kapcsán mutatja be a szociológia és az oral history módszereinek komplementaritását, azt, hogy egy társadalmi változás teljességének leírásához mindkettő egyformán fontos és nélkülözhetetlen. (*El Agua, Recurso Vital para la Interdisciplina. Un Acercamiento Metodológico entre la Sociología y la Historia Oral. 776–784. o.*) A racionális szereplők (a kormány és a magánvállalkozások) céljainak és tevékenységének megismerésére az írásos dokumentumok (a meghozott döntések, illetve a szabályozások) adnak lehetőséget. Betekintést kapunk a szerző által „kevert adminisztrációként” definiált rendszer születésébe, amely arra hivatott, hogy magánkézbe adjon egy volt állami szolgáltatást úgy, hogy közben az állam által kívánatosnak tartott célok megvalósítását szabályokkal biztosítja. E racionális viselkedést mutató tényezők vizsgálatára a szociológia módszerei kielégítőek, viszont a fogyasztók vizsgálatához szükségessé válik az oral history módszere, hogy az is feltárható legyen, hogyan éli meg a pusztán használóból fogyasztóvá és ügyfélle nyilvánított – gazdasági értelemben nem feltétlenül racionális – városlakó a vízügyi privatizációból eredő változásokat.

Martha Patricia Ponce Jiménez mexikói kutatót a világot egyre inkább meghatározó globalizáció és a kulturális határok eltűnésének hatása foglalkoztatja a történelemírás, illetve a tör-

1 A tanulmányok címét a kiadványban szereplő nyelven adjuk meg.

ténelem újradefiniálásának szempontjából. (*Historias de la Vida Cotidiana. Novelando la Subjetividad.* 868–873. o.) Azt állítja, hogy egy nép történelme egyrészt nem egyenlő az írásos dokumentumokban szereplő eseményekkel, másrészt nem tekinthető csupán a kiemelt szereplők történetének. Antropológizálni kell a történetírást, és történetivé kell tenni az antropológiát, csak így juthatunk közelebb azokhoz, akiknek a hagyományos történelemben nem volt szerepük. Márpedig egy nép történetének és valóságának szerves részét képezi minden olyan jelenség, amely nyomot hagy az adott nép természetén. Csak e jelenségek összetevőin át érthető meg mindaz, ami valóban történt. A nyelv mint a kultúra legfőbb hordozója és mint a kommunikáció egyik eszköze a maga szóbeli megnyilvánulásában mindennél több információt közöl. Életutak elmeséltetésével lehet tehát a legmélyebben megismerni egy embercsoport múltját és jelenét. Szerinte az igazi történelem a mindennapokat is érinti, és ennek megismerését csak a hétköznapi ember teszi lehetővé, így maga a szubjektivitás, az emberek érzelmi involváltsága is a történelmi tények rangjára emelkedik.

A tanulmányok sorában jelentős helyet foglalnak el a *politikával, az erőszakkal, a diktatúrák elhallgatott történelmével* foglalkozó kutatások eredményeit összegző írások. Ezek közül elsősorban azokat érdemes kiemelni, amelyek tanulságul szolgálhatnak a hazai kutatók számára is, hiszen olyan társadalmi jelenségeket vizsgálnak – például a második világháború és a diktatúra okozta traumák és a máig élő tabuk megléte –, amelyek a legtöbb, így a magyar társadalomban is jelen vannak.

Gertrud Kerschbaumer (Ausztria) tanulmánya (*What is Left of Heroism? War Crimes and their Suppression in the Narratives of Perpatrators and Victims of the Second World War.* 1726–1735. o.) egy Ausztriában folytatott kutatás eredményeit összegzi. Az interjúalanyok – tizenöt nő és nyolcvan, a második világháborúban a német Wehrmachtban harcoló osztrák férfi – a háború végén erőszakos cselekmények elszenvedői voltak. Az interjúk azt bizonyítják, hogy a háború tényei nem tudatosultak az osztrák kollektív emlékezetben, illetve tabuvá váltak. A szovjet csapatok ellen harcoló, majd hadifogságba esett férfiak, visszaemlékezéseiben jól kimutathatók a felelősségelhárító mechanizmusok. Például a korábbi kollektív bajtársiasságtól és a korabeli értékrendszerrel elhatárolják magukat, emlékeiket inkább egyéni élményként prezentálják, önmagukat pedig többnyire áldozatnak állítják be. Az áldozattá válás hangsúlyozását sokkal jobban szolgálják a hadifogság emlékei, ezért az ezzel kapcsolatos történetekre helyezik a nagyobb hangsúlyt. A női interjúalanyok olyan területről valók, ahol 1945-ben a női lakosság 70%-át némi erőszak érte. A társadalmi tabuk évtizedeken át visszatartották őket attól, hogy személyes traumatikus élményeikről nyíltan beszéljenek. Az interjúkban ma sem saját történeteiket mondják el, hanem minden esetben egy másik hasonló sorsú nőt. A visszaemlékezések jellegzetes motívumai a megmenekülési történetek, például beöltözés öreg nőnek vagy életmentő hazugságok. Az elbeszélésekben az orosz katonák brutális viselkedése teljesen belesimul a korábbi náci propaganda sugallta „mongol barbárok” képébe, arról viszont nem esik szó, hogy a német katonák mit követtek el a Szovjetunió területén.

Thomas W. Neumann (Németország) írása (*1948 – Currency Reform in Western and Eastern Germany: Collective Memory and Forms of Identity.* 1172–1182. o.) az 1948 június 20-i – Németország felosztását megpecsételő – nyugat-németországi valutareformról és annak keletnémet változatáról, valamint a valutareformok eltérő identitástudatot kialakító hatásáról szól. A történelmi háttér felfestése után interjúrészleteket közöl arról, hogy a nyugati oldalon hogyan játszódott le egyik napról a másikra a valutareform, az új pénz kibocsátása, illetve a boltok árukészletének feltöltése. A kollektív emlékezetben megőrzött legjellemzőbb reakció ezzel az eseménnyel kapcsolatban a csodálkozás azon a változáson, hogy a nélkülözést egy pillanat alatt a bőség váltotta fel. Ugyanakkor az egyébként kedvező változások némi csalódottságot és

megalázottságérzést is kiváltottak, mert az embereknek hosszú sorokat kellett végigállniuk. A nyugatnémet valutareform lehetővé tette, hogy az ország németjei könnyebben maguk mögött hagyják a még élénken kísértő náci múltat, és a gazdasági csoda egy új, gazdasági orientáltságú identitástudatot biztosított nekik. A keletnémet reform csak a régi pénzek felülbélyegzését jelentette, a régi és új pénz közötti váltóarány rosszabb volt, mint a nyugati oldalon, és a betétek összege szerint is differenciált. Ez a reform tehát kevésbé hozott látványos változást. A keleti oldalon továbbra is politikai keretek között folyt az új identitás megteremtése. A vezetés antifasiszta, demokratikus hangvétele sokkal inkább kiváltotta a fasiszta múlttal való elszámolás igényét, így a náci múltat itt kevésbé lehetett elhallgatni, ezért sokkal hamarabb beindult a büntudat kollektív feldolgozásának folyamata. Nyugat-Németországban viszont az elnyomott büntudatot csak az új generáció fiataljai piszkálták fel az 1968-as diáküntetések idején.

Federico Guillermo Lorenz (Argentína) a Falkland-szigeteken 1982-ben lezajlott háború társadalmi hatásait, valamint az egyéni és a kollektív emlékezetben hagyott nyomait vizsgálja. (*Recuerdos Negados. Malvinas: la Historia Oral y Nuestro Pasado Reciente*. 1036–1045. o.) Eredményeit az Argentína történelméhez hasonló múltú országok historikusainak figyelmébe ajánlja. A háborút az argentinok többsége a tömegtájékoztatásból követte nyomon, egy kisebb csoport, a harcolók pedig testközelből. A sajtó a háború idején erős cenzúra alatt állt, így eshetett meg, hogy négy órával a győzelemmel kecsegtető hírek után bejelentették a háború elvesztését. A hír óriási vihart kavart, és a hiányos információ miatt „kollektív történelemcsinálást” eredményezett. A háborúba küldött tizenkilenc éves fiúk társadalmi megítélése egyértelműen negatív volt. Lorenz, aki fiatal történészként élte át az eseményeket, tizenöt év múltán elhatározta, hogy feltárja e „kollektív történelemcsinálás” mechanizmusait. Kutatását sajtódokumentumok, valamint harminc veteránnal és több, háborút nem viselt emberrel felvett interjú elemzése alapján végezte. Az interjúkat teljesen nyitottan, vázlat nélkül készítette, hogy abba is betekintést nyerjen, milyen módon szervezik a visszaemlékezők az információkat, és hogyan folyik a hiányzó láncszemek megalkotása a történelem logikájának biztosítása érdekében. A kutatási eredmények Lorenz hipotézisét igazolták, miszerint alapvető ellentmondás található a háborúban részt vevők, a veteránok tapasztalatai és a háborúnak a társadalomban elterjedt változata között. A lakosság nagy része úgy tudta, harcok nem is folytak, és elbeszéléseikben a háborúban részt vevőket a tudatlan, semmittevő jelzőkkel illették. A veteránok viszont borzasztó, lelkileg feldolgozhatatlan élményekről, keserves harcokról számoltak be, hazatérve pedig a társadalom elutasításával találkoztak.

Graciela Browarnik és María Inés Rodríguez Aguilar argentin kutatók tanulmányában (*Rituales y Palabras. Hijos, un Lugar para la Memoria*. 1058–1064. o.) az argentin terrorizmus áldozatainak utódairól és az általuk létrehozott szervezetről olvashatunk. A kutatók azt vizsgálták, hogyan történik a múltbéli igazság feltárása, a múlt konstruálása és az identitástudat kialakítása abban a javarészt fiatalok által létrehozott körben, amely a HIJOS nevet viseli, s amelynek tagjai mindannyian az állami terror áldozatainak leszármazottai. A közölt interjúrészletek leginkább azt demonstrálják, hogy a beszédnek, a szóbeli múltfeltárásnak milyen szerepe lehet a fiatalok életében, hogyan segíti őket abban, hogy az 1996-tól datált demokratikus átmenetben megfelelő szerepet találjanak önmaguknak. Húsz évvel a katonai puccs után az állampolgári jogok megszilárdulásával egyre erősebbé vált a társadalmi kereslet az emberi jogi szervezetek által biztosított rituálék iránt. E szervezetek egyre táguló nyilvánosság előtt próbálták harcolni az eltűntekért, az állami terrorizmus áldozatainak jogaiért, a bűnösök felelősségre vonásáért, valamint a felejtés ellen. A HIJOS – betűszó, gyermekeket jelent, összetevői pedig *Gyermekek az Identitásért, az Igazságért, a Felejtés és a Hallgatás Ellen* – 1994-ben ala-

kult egy egyetemi megemlékezés alkalmával. Egyik tagja szerint azért hatásos és tiszta az, hogy az áldozatok leszármazottai harcolnak az áldozatokért, mert „az anyáknak ugyan mondhatják azt, hogy nem vigyáztak eléggé a gyerekeikre, viszont a gyerekek semmiért sem hibázathatók”. A szervezetbe bekerülve a tagok abból a történelemből, amelyet korábban „maguknak kellett emésztgetniük” átcöppentek egy olyanba, amelyre hirtelen büszkék lehetnek. „Az én bajom egyszerre csak társadalmi lett” – mondja a tizennégy meginterjúvolt egyike. A HIJOS egyik érdeme, hogy az emberek, a hozzátartozók, a gyászolók elkezdtek beszélni. Történelemdarabkákból születik meg a múltbeli valóság kollektív megteremtése, s ezúton a fiatalok megértik, kik is ők. „Ha felismered magad, az ugyanaz, mintha egyesítenéd magad valamivel. Itt a történelmi folytonosságot kell valahogy megalkotnunk” – vélekedik az egyik gyerek.

Natalia Baigorria (Argentína) egy olyan programot ismertet, amely az oral historyra építve a kötelékek rehabilitációját segíti. (*Historia Oral y Trabajo Comunitario*. 408–417. o.) A kutató leszögezi, hogy a diktatúrák egyik fő célja, hogy leszoktassák az embereket a gondolkodásról, ennek egyik eszköze pedig a bizalmatlanság keltése, a hagyományos kötelékek szétrombolása, s ezzel a reflexió fő hordozójának, a nyelv terének megsemmisítése. Mivel Argentína társadalma még magán viseli a diktatúra okozta sebeket, ezért több társadalomtudós is szükségesnek tartotta, hogy részt vegyen abban a munkában, amely segíti a bizalmat, a szomszédsági, a családi vagy baráti kötelékeken alapuló kommunikációs hálózat újjáalakulását. Az előzetes kutatás azt térképezte fel, hogy a régi hálózatból eddig milyen vonalak éledtek újjá. Az idézett interjúrészletek azt bizonyítják, hogy az együttgondolkodás, a tereferálás még csak a családi, a hatalom által legkevésbé érintett szférákban és a leginkább egymásra utalt sorsközösségekben élő személyek között működik, a hatalmat, az életminőség változtatásának igényét a beszélgetések még nem célozzák.

Miren Alcedo Moneo (Spanyolország) tanulmánya (*Romper el Silencio: una Lectura sobre la Violencia en el País Vasco*. 533–543. o.) az ETA, a baszkföldi terrorszervezet történetét elemzi. 1939 után a francói diktatúra teljes centralizálása leginkább az addigra már erős nemzeti identitással rendelkező, autonómiára törekvő Katalóniát és Baszkföldet sújtotta. A hatalom betiltotta a nemzeti nyelvet, egynyelvűsítette az intézményeket, üldözte a hagyományok ápolását; mindezekre válaszként megalakult az ETA. Földalatti mozgalomként harcolt Baszkföldért, a baszkok önállóságáért és a diktatúra által előidézett csend megtöréséért. Az ötvenes években, a korábban homogén baszk területre az ipari fejlődés miatt mind több spanyol költözött, és a diktatúra tiltásai is beértek, az ETA pedig egyre inkább radikalizálódott. Mivel a hagyományok elhalása komoly veszélyként jelentkezett, ideológiájukban megjelent az „ölni vagy élni” jelszó, és 1968-ban elkövették az első gyilkosságot. Ezt követően a szervezet fő ismertető jege a terror, az öldöklés lett. A radikalizmus az új alkotmánnyal, a nemzeti nyelv hivatalossá tételével és az autonómia elérésével sem csitult, sőt, egyre több civil áldozatot követel. Mára a diktatúrát meg nem élt fiatalok az ETA élharcosaivá, az ETA által hajdan képviselt baszkok pedig az ETA ellenállóivá váltak. Utcára vonulnak, a szervezet ellen szavaznak, és a közvélemény-kutatások szerint az ETA radikalizmusa miatt ma már Baszkföld esetleges függetlenedésére sem voksolnának.

Ludmila da Silva Catela (Brazília) a halálról alkotott reprezentációkat, elhallgatásokat és emlékeket vizsgálja olyan argentin embereknél, akiknek 1976–1983 között, a korlátlan hatalommal rendelkező katonai diktatúra idején, az általánossá váló üldözések, emberrablások és kivégzések során eltűnt valamelyik hozzátartozója. Az eltűnést, amelynek több mint harmincezer ember esett áldozatul, a kutatók olyan új társadalmi jelenségként vizsgálják, amely sem az élet, sem a halál oldaláról nem definiálható. (*Sin Cuerpo, sin Tumba. Desaparecidos*

Políticos, Memorias sobre una Muerte Inconclusa. 557–573. o.) A visszaemlékezések elemzése az általánosan jellemző motívumokra, valamint a nemi és a generációs különbségekre koncentrált. A feltáruló emlékek egyik fő motívuma, hogy ma sem tudnak semmit az eltűnt hozzátartozó sorsáról. A családtagok egymás szavaira támaszkodva, egymást segítve próbálják felidézni emlékeiket. Az elbeszélésekben kontextus nélkül is többször elhangzanak a „soha” és a „soha többé” kifejezések. Az anyák közül többen gyermekük eltűnése után pszichológiai kezelésre szorultak, munkaképtelenné váltak, minden energiájukat gyermekük visszaszerzésére fordították, de hiába. A gyermekek, akik fiatalon veszítették el szüleiket, képi emlékeket nem tudnak felidézni róluk, de az eltűnés időpontját pontosan ismerik. Az elbeszélésekben olyan motívumok jelennek meg, amelyek az erőszakot megélt emberek emlékezésének általános jellemzői: az emberrablás előtti történelemre, saját élettörténetükre csak mint lényegtelenre emlékeznek; az erőszakot jelenet úgy tör fel belőlük, mintha onnan kezdődne az életük; saját élettörténetük csak az elrablást követően, és csak annak fényében számít; az elrablás előtti pillanatok nagyon élesek; minden elbeszélésben szerepel az otthon, mint a szent és a nyugalmas hely; a megszállókat az erőszakhoz kapcsolt képi elemekkel jellemzik; maga a beszélő legtöbbször a többi otthonmaradónál valamivel erősebbnek mutatja be önmagát. Az eltűntek hozzátartozóinál a gyász munka mindmáig befejezetlen, ők vártak, kerestek és reménykedtek. A közeli családtag elvesztése esetükben háromszorosan megfosztott azoktól a jellemzőktől, amelyek egy általános halálesetnél fennállnak: itt hiányzik a test, hiányzik a fájdalmas pillanat és hiányzik a sír, mindez azt eredményezi, hogy nem tudják elfogadni a halál tényét. A hozzátartozók azt is nehezen tudják feldolgozni, hogy nem tudtak elbúcsúzni az elhurcolttól, hogy nem ismerték fel, az volt az utolsó pillanat, és hogy nem jöttek rá azonnal, mit is művel a hatalom. Ez a tanulmány megerősíti saját kutatási tapasztalatainkat, amelyeket az '56-os elítéltek és kivégzettek gyermekei körében folytatott – életútiinterjúkra épülő – vizsgálatunk során szereztünk.

A nemzeti és a kisebbségi identitást elemző vizsgálatok a századvég társadalmainak egyik legegésőbb problémájaként szintén a preferált oral history kutatások közé tartoznak. Ausztriában, Németországban és az egykori Szovjetunió területén lévő utódállamokban egyre több kutatási eredményt publikálnak e témában.

Irina L. Babics (Oroszország) a moszkvai Etnográfiai és Antropológiai Intézet munkatársa az Észak-Kaukázusban élő adigok hagyományos igazságszolgáltatásának továbbélését kutatta. (*The Rural Criminal Stories as Source for the Investigation of the Modern Customary Law of Adygs.* 1780–1783. o.) A kilencvenes években Oroszországban, az Észak-Kaukázusban a különböző népcsoportok közti konfliktusok eredményes megoldásához a helyi hatóságok gyakran vették igénybe az ősi békítő-közvetítő eljárást. Bár korábban a szovjet hatóságoknak sok problémát okozott e hagyomány felszámolása, és annak ellenére, hogy a hivatalos szovjet álláspont szerint a békebírók rendszere a '30-as évek közepére megszűnt, a terepen végzett kutatások annak továbbélését bizonyítják. A közvetítő bíróság tagjai a kis helyi közösségekben kerülnek ki, gyakran a vádlott rokonai, ami növeli a bíróság hatékonyságát, és napjainkban is előfordul, hogy az orosz területi bíróság együttműködik a békebírákkal.

Szvetlana M. Cservonnaja (Oroszország) a krími tatárok identitását vizsgálja. (*Oral History Tradition – Historical Memory of the People – as a Factor of the Human Right-Defensive National Movement of the Crimean Tatars.* 44–50. o.) E népcsoportban kitüntetett szerepe van a helyneveknek, hiszen a tatár nevek használata az orosz változatokkal szemben a nemzeti büszkeség hangoztatásával ér fel. A szovjetek megpróbálták elvitatni tőlük, hogy ők lennének az őslakosok hazájuk területén. Ezzel szemben a krími tatár helynevek ősi törzsek neveit rej-

tik, ami növeli e helynévváltozatok jelentőségét. A szovjet hatalom történelemhamisítási tendenciái miatt a valós adatok megszerzésére az írott történelem valójában nem nyújt lehetőséget, ezért különösen értékesek a személyes emlékek által szolgáltatott információk. Itt az oral history azért is fontosabb az átlagosnál, mert a kommunista rezsim megakadályozta, hogy nemzeti történet íródjék, hogy a krími tatárok megemlékezzenek hőseikről és mártírjaikról, és hogy őszintén szembe tudjanak nézni az 1944-es eseményekkel. Az 1944. május 8-án lezajlott deportálás mintegy száztízezer emberéletet követelt, a deportáltak ötven százalékát. A népi emlékezet ugyanakkor nem szívesen beszél a krími tatárok náci csatlósságáról. A Romániában folytatott kutatások is azt erősítik meg, hogy az elődök náci múltja teljesen kitörlődött a történelmi tudatból.

Evangelosz Gr. Avdikosz (Görögország) a vallás és a származás szerepét vizsgálja az identitás-tudat alakításában egy, a volt Szovjetunió területén élő görög nemzeti kisebbségen keresztül. (*The Role of Religious Practices and the Sense of Origin in the Shaping of Identity*. 236–245. o.) E népcsoport a múlt század végén, a török–orosz háborút követően kellett elhagyja a korábbi, török területen lévő lakhelyét, mert a háborúban az oroszok oldalán álltak. Grúziában telepedtek le, ahol a kezdeti önállóság után, a sztálini időszakban a hatalom arra kényszerítette őket, hogy nevüket oroszosítsák, és származásukat elhallgassák. Megfosztották őket a nemzeti nyelvű oktatástól, iskoláikat bezáratták és korlátozták vallásgyakorlásukat. A nemzeti identitás megőrzésében a legfontosabb szerepet az emlékezés játszotta. Fő terepe a család volt, ahol a szülők és a nagyszülők őrizték a kulturális és vallási hagyományokat, rendszeresen felidéztek korábbi emlékeiket. A többségében muzulmán környezetben a keresztény vallás fontos eleme volt a görög kisebbségi identitásnak, így a vallásgyakorlás lett a közösségi összetartozás erősítésének legfontosabb eszköze. A megkeresztelés esetében például nem is a megtisztulás szimbóluma játszotta a főszerepet, hanem a közösségbe történő bebocsátás.

Michael John (Ausztria) tanulmányának (*Dissonant Identity in Interwar-Austria 1918–1937*. 26–40. o.) alapját egy százfűsz interjúból álló nagyobb volumenű projekt, *Melting Pot Austria* [Ausztria olvasztótégelye], néhány interjúja képezte. Az elemzéshez írásos forrásokat is felhasznált. A kiindulópont a század eleji Osztrák–Magyar Monarchia, amelyben hat nagyobb etnikai csoport élt együtt. E csoportok tagjaiban a Monarchia felbomlása után kettős identitástudat volt kialakulóban, hiszen Ausztriához és anyaországukhoz egyaránt kötődtek. Később, a német megszállás idején a nem Ausztriában születettek alsóbbrendűeknek számítottak, mivel nem voltak „tisztá németek”. Ekkor kétféle kisebbségi érzés létezett: az osztrákok és a németek, illetve a kisebbségek – a szlávok, a magyarok, a kelet-európaiak vagy nem európaiak – és az osztrákok viszonylatában, amihez egy erős német nacionalista közhangulat is párosult. Az Ausztriában kialakult nacionalizmus hevességét az elemzők azzal magyarázzák, hogy az országnak – összehasonlítva az ideális európai nemzetállamokkal – rövidebb ideje volt elfoglalni helyét a többi európai állam között. Ebben az államtestben a zsidók egyre inkább kirekesztetté és üldözötté váltak. Ők eleinte az antiszemitizmust a kultúra részeként fogadták, és nem mint a létüket fenyegető támadást, ezért nem reagáltak rá sem erős tiltakozással, sem tömeges kivándorlással. Sok idegen származású – főleg cseh – behódolt, és karriert csinált, németesített vezetéknévvel a náci oldalra állt. A bécsi csehek viszont ezerszámra tagadták meg a szolgálatot a Weermachtban, szemben álltak a rendszerrel, többen partizánként harcoltak. Közülük sokakat koncentrációs táborba vittek. A kisebbségben lévő népcsoportokban – főleg az alsóbb társadalmi osztályok és a kispolgárok körében – az alárendelt helyzet kompenzálásának egyik formája az antiszemitizmus volt. A közölt esettanulmányok a társadalom tagjaiban élő kettős identitás és a tabuk meglétét illusztrálják.

A nemek közti identitáskülönbségek és ezek változásainak vizsgálata szintén a kutatók érdeklődésének a középpontjában áll. A konkrét kutatási témák megközelítését jelentősen befolyásolják a vizsgált társadalom kulturális hagyományai, történelmi múltja és az adott ország politikai berendezkedése. Míg a diktatúrát megélt dél-amerikai országokban gyakoribbak a nők politikai szerepvállalásának okait és formáit feltáró kutatások, addig a demokratikus hagyományokkal rendelkező Észak- és Nyugat-Európában a családon belüli szerepváltozások és a nőmozgalmak kerülnek a vizsgálatok fókuszába.

Helga Embacher és Margit Reiter (Ausztria) tanulmánya („*The Myth of Shanghai*”. *German and Austrian Women in Shanghai in the '30s and '40s*. 6–15. o.) a náciizmus elől a '30-as '40-es években Sanghajba menekülők élményvilágát tárja fel. A visszaemlékezések egyik jellegzetessége, hogy a nők sokkal optimistábbak, mint a férfiak. Ennek egyik oka, hogy a férfiak Európában oly mértékben hozzászótkak pozícióikhoz, hogy az új körülmények között kevésbé tudták feltalálni magukat (az osztrák–német társadalomban a foglalkozásnak egyébként is nagyobb a szerepe az identitástudat meghatározásában, mint máshol). A nők viszont kreativitásuk és munkabírásuk mozgósításával gyakran egyedül tartották el férjüket vagy az egész családot. A férfiak karrierorientáltságát az is jelzi, hogy a nem zsidó nők sokkal nagyobb arányban kitarítottak zsidó férjük mellett, mint fordítva. Az öngyilkosságot elkövetők között sokkal több a férfi, mint a nő. A fiatalabbak lényegesen pozitívabb élményeket őriznek magukban erről az időszakról, mint az idősebb generáció tagjai. A fiatal lányok, akik számára kiváló hódítási területnek számított Sanghaj, a háború vége felé zsidó barátaikat hajlamosak voltak amerikaiakra cserélni. A városban virágzott a prostitúció, számos osztrák–német nőtől lett alkalmi prostituált. Sanghaj immoralis jellege a háború után több országnak is hivatkozási alapul szolgált arra, hogy ne fogadják be a kommunista hatalomátvétel miatt onnan menekülni kívánó zsidókat.

Anna Vidali (Görögország) tanulmánya (*The Double Identity of Eve*. 981–996. o.) bevezető soraiban az oral history pszichoanalízissel való kapcsolatára utalva felidézi, hogy az 1982-es Nemzetközi Oral History Konferencián az emlékezés freudi definícióját vették alapul, mára azonban szükségessé vált a memória, a trauma, a gyászolás és az identifikáció freudi fogalmainak radikális átgondolása. A szerző azt vizsgálja, hogy a narráció során hogyan válhat az interjúalanyból és a narráció tárgyát képező személyből egyfajta bálványkép. Az interjúalanyok mindnyájan falusi színjátékosok voltak, közülük a legfontosabb interjúalany Eve, akinek elbeszélésében összekeveredik a falu lakóinak és a színdarabok szereplőinek az élete. Eve sorsával párhuzamosan megjelenik unokanővérének esete, aki az Areti, vagyis Erény névre hallgat, és aki Eve-vel ellentétben az ellenállás bukása után Angliába emigrált. Neve és sorsa kapcsán Eve-ben is felmerül a kérdés, mi tesz egy nőt erényessé, ha engedelmeskedik szülei, férje parancsának, vagy ha saját akarata szerint cselekszik; ha erőszakos vagy ha az erőszak áldozata. A szerző külön részt szentel a transzvesztitizmus hagyományának a görög színházban. Az ókorban a nők fokozatosan elestek korábbi társadalmi befolyásuktól, így a színházban sem szerepelhettek, és a női szerepeket a férfiak vették át. Ennek az interjúalanyok viszonylatában azért van jelentősége, mert Eve és nagyanyja is alakítottak férfiszerepeket az ellenállás idején, amikor a feltételek lehetővé tették a nők számára a férfi–nő határvonal áthágását és egy új, önálló, erős sugárzó nőtípus megteremtését. Az ellenállás bukása után a nők számára ismét beszűkültek a lehetőségek. Ez az ingamozgás hatványozottan érvényesült a falusi parasztlányok és asszonyok esetében, akiknek az ellenállás alatti képlékenyebb társadalmi és művészeti életben lehetőségük nyílt arra, hogy feltárják a magukban rejlő készségeket és tehetséget. Ez az időszak azonban csak nagyon rövid ideig tartott, és a visszatérés a korábbi viszonyokhoz sok keserűséget okozott az Eve-hez hasonló nők számára. Erről azonban Eve

csak áttélesen, mintegy tudat alatt tesz említést. Többször megemlíti például, hogy régen milyen szabadon, mindenféle lámpaláz nélkül mozgott a színpadon, manapság viszont egy nagyobb épület belső terébe való belépés is feszélyezi.

Maria de Fátima da Cunha (Brazília) annak a még csak kezdeti stádiumban lévő kutatásnak az első eredményeit összegzi, amely a nők részvételét vizsgálja a gerillaharcokban. (*The Feminine Side of Guerrilla*. 737–745. o.) A gerillaszervezetek tagsága a '60-as '70-es években túlnyomórészt férfiakból állt. A nők, akik többnyire a feminista mozgalom tagjai voltak, nagyobb számban elsősorban a városi fegyveres csoportokhoz kapcsolódtak. A jelenleg is aktívan működő két legjelentősebb feminista szervezet célkitűzése a család és a nemzet integrálása. A kutatás a nők mozgalmon belüli helyzetét Iara Iavelberg pszichológus-gerillaharcos sorsán keresztül közelíti meg, aki a híres gerillavezér, Carlos Lamarca barátnője volt. A mozgalomban elvileg egyenjogúság uralkodott, a gerillaharcosnak nem volt neme, a gyakorlatban azonban a macsóizmus törvényei uralkodtak. Iara Iavelberg egyébként nem is illett bele a gerillaharcos uniszex képébe, hiszen nőiségét kozmetikumokkal, öltözködéssel, frizurával hangsúlyozta, és ezzel áthágta a proletármorál íratlan szabályait. A hozzá hasonló, kisebbségnek számító nők körében forradalmi küldetésnek számított a bevett erkölcsiség meghaladása, amelynek következtében például a szüzesség elvesztése beavatási rituálévá vált. A tanulmány érinti az elfogott gerillákkal szemben alkalmazott kínzási módszereket is. A nők ebben a tekintetben kiszolgáltatottabbak voltak a férfiaknál, mivel velük szemben speciális kínzási módszereket is alkalmaztak.

Thomas Johansson (Svédország) az elvált, családjuktól elköltözött apák helyzetét vizsgálja. (*Fatherhood and Masculinity: Non-resident Fathers' Construction of Identity*. 1360–1372. o.) Ezek a férfiak gyakran küszködnek identitásproblémákkal, hiszen a jelenlegi átmeneti állapotban a régi nemi szerepek már nem működnek, és az újak még nem bejáratottak. A válás utáni krízishelyzet kezelésében négy tényező játszik szerepet: az érzelmek, az önreflexiók készség, a férfiak kapcsolata saját apjukkal és a nemi ideálok. A szerző Anthony Giddensre hivatkozva hangsúlyozza, hogy a modern identitás általánosságban önreflexív (az élettörténet tudatos kidolgozása), ugyanakkor ez a férfiakat sokkal kevésbé jellemzi, mint a nőket. Az előbbieket inkább arra hajlamosak, hogy az érzelmi mozzanatoknak racionális formába öntve adjanak hangot. A férfi interjúalanyok többségének a saját apjával sem volt bensőséges kapcsolata, vagyis az apák apjai is a tradicionális – leginkább a távollétével és a szigorával jellemezhető – apatípust képviselték. A férfiaknak, miután elköltöztek családjuktól, újra kellene gondolniuk saját férfi identitásukat, mert ha ezt elmulasztják, akkor sokkal kisebb az esélyük arra, hogy megbirkózzanak a megváltozott helyzetükből adódó problémákkal.

Kerstin Lökken (Svédország) tanulmánya (*90 Years of a Female Network. Personal and Collective Memories Narrated by Members of a Local Women Association*. 1378–1384. o.) egy ma is működő, 1911-ben alakult göteborgi nőszervezet tagjaival készített életútinterjúk alapján készült. A szerző leginkább az egyéni és a kollektív emlékezés kapcsolatára volt kíváncsi. A tanulmány megemlíti a nőmozgalom szerveződésének jellegzetességeit és állomásait. Más korai nőszervezetekhez hasonlóan az itt taglaltat is a férfiak vezette szervezetek alapítóleveleinek felhasználásával hozták létre. Mintegy tíz év elteltével megerősödött, majd külön is vált a radikálisabb női vonal. Az életútinterjúk legérdekesebb mozzanata egyrészt az, hogy a ma már hetvenes–kilencvenes éveikben járó tagok hasonló szófordulatokkal, sémákkal élnek visszaemlékezéseikben. Mindannyian hangsúlyozzák az egyenlőséget, amelyet nemcsak a férfi–női viszonyra, hanem a társadalmi érintkezésre is kiterjesztenek. Másrészt fontos megfigyelni, hogy a feminista szemlélet, illetve a gyermeknevelés legfrissebb irányzatai hogyan befolyásolják a visszaemlékezők fogalmazásmódját és a korábbi idősakra vonatkozó helyzet-

értékeléseket. Akkoriban az elmozdulás iránya a tradicionális anyaszerep felől a munkaerőpiac felé mutatott, így a mozgalomban az anyaság kérdése nem volt központi jelentőségű, míg ma sokkal inkább felmerül az anya jelenlétének szerepe a gyermek fejlődésében. A kortárs diskurzus visszavetülését illusztrálja az a példa is, amikor az interjúalany a férfiaktól manapság elvárható házimunka mennyiségi normáját vetíti vissza a negyven évvel korábbi időszakra.

Elizabeth Carnegie (Skócia) a mai társadalmi problémák feltérképezését is feladatának tekintő Glasgow Múzeum egyik projektjét ismerteti. A program lehetőséget nyújt a nőknek arra, hogy elmondják, milyen fizikai és lelki bántalmazás éri őket férjüktől. („*I Never Told Anyone*” – *Domestic Violence, Shame and Silence*. 1392–1396. o.) A kutatók eredetileg a családi étellel kapcsolatban kívántak adatokat gyűjteni, és ekkor bukkantak a bántalmazott nők vallomásaira. A megdöbbentő erejű vallomásokból kiderül, hogy a férfiak feleségeikkel szemben ugyanazokat a stratégiákat alkalmazzák, amelyeket a hadifoglyokkal szemben alkalmaznak fogvatartóik, vagyis az izolálást és az alkalmi elhalmozást a teljes összezavarás érdekében. A segítségnyújtó szervezetek megjelenése előtt a nők senkitől sem várhattak segítséget, szabadulásukat csak férjük halálától remélhették.

María Eugenia Guadarrama Olivera (Mexikó) egy elnéptelenedő kisközösséget vizsgálva az életutak szóbeli megkonstruálásában a nemek szerinti különbséget tárja fel. (*Relaciones entre la Memoria y la Identidad Genérica*. 718–725. o.) A mexikói Veracruz tartományban élő kávétermesztő kisközösségben a férfiak szerepe mindig is kiterjedt a természetés összes fázisára, míg a nők leginkább a betakarítást végezték. A kutató interjúk segítségével próbálta feltárni a közösség múltját, s közben azt vizsgálta, van-e különbség a férfiak és a nők beszámolóiban, életútjuk konstruálásában. A kutatási eredmények szerint a női elbeszélésekben nagy hangsúlyt kap a gyermekkor, ami az életút koherenciájának legfőbb biztosítékául szolgál. A nők múltészlelésében a családi és a nemi feltételezettségek foglalják el a legfontosabb helyet, és ennek eredményeképp a történelmet életciklus-történetként élék meg. Míg a férfiak saját életük irányítóiként helyezik el magukat életútjukban, a nők kapcsolataikon keresztül definiálják önmagukat. A kutató úgy véli, hogy ezen állítások igazolására a férfiak szférájába betört nők életút-beszámolóinak vizsgálata szolgálhatna.

A kiadványban közölt tanulmányok a vizsgált társadalmi jelenség megközelítésében és az elemzés színvonalában igen különbözőek, az viszont közös bennük, hogy egyértelműen bizonyítják az emberek mindennapi tapasztalatainak, a mikrotörténelem feltárásának szükségességét a társadalomtörténeti kutatásokban.

A tanulmányok fordításában közreműködött Horváth Zita és Palotai Borbála.

BESZÁMOLÓK

Beszámoló az 1956-os Intézet 1998. évi tevékenységéről
Összeállította Germuska Pál

Viharos hónapok
Az 1956-os Intézet és az 1999. évi költségvetés
Összeállította Molnár Adrienne

A munkatársak publikációinak jegyzéke, 1998. június–1999. június
Összeállította Győri László

Az 1956-os forradalom történetének válogatott bibliográfiája
Összeállította Győri László

LITVÁN GYÖRGY
Hoffmann Gertrud
1928–1999

BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 1998. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az 1956-os Intézet 1998-ban a korábbiakhoz hasonlóan elsődleges feladatának az 1956-os forradalom történetének, előzményeinek és utóéletének kutatását tartotta. Ezen kívül tovább szélesítette az 1997-ben bővített kutatási profilját annak érdekében, hogy komplex jelenkortörténeti kutatóintézeté váljék. Folytattuk az előző évben megkezdett kutatásokat részben az 1956-ot megelőző időszak, részben a Kádár-korszak, általában a jelenkori magyar történelem (1945–1989) eseményeire, folyamataira vonatkozóan. Mindkét fő irányban jelentős sikereket értünk el, az év végén azonban az Intézet eddigi történetének legmélyebb válságát élte át.

1998 novemberében – a korábbi biztató ígéretekkel ellentétben – kiderült, hogy a kormány nem kívánja támogatni az Intézet tevékenységét, s a költségvetési támogatást az 1998. évi 60 millió forintról tizedére, 6 millió forintra csökkentti. Az Országgyűlés decemberben elfogadta a költségvetés módosítását, ami azzal fenyegetett, hogy munkánkat befejezni kényszerülünk, vagy legalábbis a korábbihoz képest csak összehasonlíthatatlanul szerényebb keretek között folytathatjuk azt.¹ Ennek következtében több projektünk befejezése késedelmet szenvedett, mert a kialakult roppant bizonytalan helyzet a nyugodt alkotómunka számára igen kedvezőtlen lélektani környezetet teremtett. Más tekintetben hátráltatta terveink valóra váltását az a körülmény, hogy két munkatársunk nyártól szülési szabadságra ment, egy kutatónk pedig tartós külföldi kiküldetése miatt vált meg az Intézettől: Tischler János a varsói Magyar Intézet igazgatóhelyettese lett.

1998 decemberében, a költségvetési támogatás drasztikus csökkenésének hírére a Soros Alapítvány és a Nyílt Társadalom Archívum elsők között ajánlotta fel segítségét és támogatását nehéz helyzetbe került Intézetünknek. Ezúton is szeretnénk ezért köszönetet mondani Vársárhelyi Miklósnak és Rév Istvánnak.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

Kiadványok

1998-ban az Intézet öt önálló könyvet, valamint egy internetes tananyagot adott közre.

1998 tavaszán a Művelődési és Közköztudományi Minisztérium Sulinet-programja keretében elkészült *Az 1956-os magyar forradalom történetét feldolgozó közel 1200 oldalas internetes tananyag*, amelynek elkészítéséből az Intézet majd minden munkatársa kivette részét – a

¹ A költségvetési támogatás drasztikus csökkentésének körülményeiről, az intézkedés elleni tiltakozásokról és az intézet melletti támogató nyilatkozatokról részletesen lásd Molnár Adrienne *Viharos hónapok* című beszámolóját *Évkönyvünkben*, valamint a honlapunkon: a www.rev.hu/Az_56-os_Intezet/Mi_lesz_a_sorsunk? webcímen.

munka fő terhe a tankönyv szövegét író Szokolczai Attilára hárult. (A tananyag honlapunkon a *www.rev.hu/Az 1956-os magyar forradalom története* címen található meg.)

A szokásos nyári könyvhétre látott napvilágot Kövér György *Losonczy Gézaról* szóló életrajzi monográfiája, illetve a *Koncepció per a Kiszgazdapárt szétzúzására* című kötet, amely Csicsery-Rónay István és Cserenyey Géza tanulmányát, valamint ugyanők és Palasik Mária dokumentumválogatását tartalmazza, s az ún. „Magyar Közösség”-ügyében (1946–47) tár fel eddig jószerével teljesen ismeretlen iratokat.

A *fordulat évei, 1947–1949* című kötet a szeptemberi, azonos című és tematikájú konferenciára jelent meg Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor és Rainer M. János szerkesztésében, a grafikai tervezést végző Icsu Molnár István közreműködésével. (A konferenciáról lásd alább bővebben.)

Ősszel a Budapesti Goethe-Institutban mutattuk be az előző évben ugyanott, a német Gauck Hivatallal közösen rendezett, az állambiztonsági iratok feltárásával foglalkozó konferencia jegyzőkönyvét. *Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve* című kötetet Hegedűs B. András szerkesztette és Kőrösi Zsuzsanna felelős szerkesztőként gondozta.

December közepén mutattuk be Göncz Árpád köztársasági elnök jelenlétében a – Litván György szerkesztésével készült – 1998. évi *Évkönyvet*, amely az aktuális tanulmányokon, beszámolókon kívül tematikus dossziében jelentette meg az 1997. októberi Sztálin-workshop előadásait, valamint a magyar–szovjet kapcsolatokra vonatkozó, eddig nem publikált dokumentumokat az ötvenes és hatvanas évekből.

Események

1998. január végén Hegedűs B. András adta át Berlinben, a Magyar Nagykövetségen a Museum Checkpoint Charlie alapító igazgatójának, Rainer Hildebrandtnak azokat az 1956-os relikviákat és tárgyakat, amelyeket több múzeum segítségével Sárközy Réka gyűjtött össze.

Februárban Prágában, a *Csehszlovák február – 1948* című konferencián előadást tartott Kende Péter és Rainer M. János, valamint részt vett Békés Csaba.

Március közepén az Intézet fejlesztés alatt álló digitális kiadványait mutattuk be a Neumann Ház által a budai Várban szervezett *Digitális kövek* című kiállításon.

Március végén a *Sulinet, ablak a világra* című budapesti konferencián Lux Zoltán és Szokolczai Attila tartott előadást.

Áprilisban az Intézet számos munkatársa részt vett a Főpolgármesteri Hivatal által szervezett budapesti konferencián, melynek két fő előadója Joachim Gauck és Markó György volt, és a két állambiztonsági iratokat kezelő hivatal munkájának tapasztalatait hasonlította össze.

Május elején Rainer M. János és Békés Csaba a Musgrove-ban (Georgia, USA) rendezett, *A hidegháború vége Európában – 1989* című critical oral history konferencián vettek részt, ahol a hidegháború 1989-es lezárulásának új forrásairól tanácskoztak.

Májusban az Intézet – élve a Művelődési és Közoktatási Minisztérium biztosította lehetőséggel – a Budapesti Nemzetközi Vásár területén rendezett IFABO számítástechnikai szakkiállításon bemutatta a nagyközönségnek is a Sulinet-program keretében elkészült digitális történelemórát. A hónap végén *Az ifjúság a (multi)média hálójában* című konferencián Lux Zoltán és Szokolczai Attila adtak elő az 1956-os történelemóráról.

Május közepén Hegedűs B. András és Litván György Kolozsvárott, a *Korunk* szerkesztőségében mutatták be a *Tánczos Gábor Emlékkönyvet*.

Május végén Moszkvában, a *Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956* című dokumentumkötet bemutatóján Ständeisky Éva tartott előadást.

Június elején az Intézet közreműködésével került sor Budapesten, a Kossuth Klubban az Amerikában elhunyt Jónás Pál emlékét felidéző ülésre, amelyen Hegedűs B. András is előadást tartott.

Július elején a *Multimédia az oktatásban '98* című konferencián Lux Zoltán adott elő.

Júliusban Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne részt vett a Rio de Janeiróban rendezett X. Nemzetközi Oral History Konferencián. A *Párhuzamos életsorok Magyarországon a XX. században* című előadásukban két család életútján keresztül azt vázolták, hogy miként befolyásolták a politikai szerepvállalást az egyéni hagyományok és a történelmi, politikai események a rendszerváltásokban bővelkedő XX. századi Magyarországon.

Szeptemberben az Intézet – a Magyar Nemzeti Múzeummal, a Magyar Nemzeti Galériával és több akadémiai kutatóintézettel együttműködve – *A fordulat évei, 1947–1949* címmel rendezvényt sorozatot szervezett, amely új megvilágításba helyezte a háború utáni rövid demokratikus korszakot. A Magyar Nemzeti Galériában tartott kétnapos konferencia és a hozzá kapcsolódó egy hónapos kiállítás a „fordulat” fokozatosságát elemezte. A konferenciára igényes kiállítású könyv jelent meg, amely egyrészt az ott elhangzó előadásokat közölte, másrészt gazdag fényképillusztrációjával önmagában is jellemezte a korszakot. *A fordulat évei* című konferencián az Intézet kutatói közül előadást tartott Békés Csaba, Litván György, Rainer M. János és Ständeisky Éva, továbbá Kende Péter, az Intézet Kuratóriumának elnöke.

Ősszel Békés Csaba koordinálásával elkezdődött az 1999 nyarára tervezett, a rendszerváltás előtörténetével foglalkozó critical oral history konferencia előkészítése: a levéltári feltáró munka, a dokumentumok összegyűjtése és a kronológia elkészítése. Ezzel párhuzamosan folytatódott a CEU Press kiadásában készülő *1956 Reader* összeállítása és szerkesztése, ugyancsak Békés Csaba szervezésében.

Október közepén Hegedűs B. András a moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatói Központban tartott előadást, majd a hónap végén a németországi Tutzingban, az Akademie für Politische Bildung és a Gauck-hivatal által szervezett konferencián adott elő.

Október végén Szokolczai Attila az amerikai Bessenyei György Kör meghívásának eleget téve négy előadást tartott az USA-ban – többek között a Rutgers Universityn – a vidék forradalmáról, a forradalmat követő hetek eseményeiről és a megtorlásról.

November elején az Európa Intézet és a Külügyi Intézet rendezésében tartott nemzetközi konferencián Litván György tartott előadást a prágai tavasz eltiprásának kelet-európai hatásáról.

November 9-én a horvátországi Eszéken nyílt meg az a Főpolgármesteri Hivatal által szervezett fényképkiallítás, amelynek anyagát Sárközy Réka gyűjtötte össze a fotódokumentációs adatbázisból.

November közepén az Intézet több munkatársa részt vett Egerben az *AgriaMédia '98* című kiállításon és konferencián, amely a multimédia oktatási hasznosításával foglalkozott.

November végén Békés Csaba adott elő *A német kérdés kelet-európai nézőpontból, 1949–1956* című esseni konferencián.

Novemberben Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne Hegedűs B. Andrással négynapos tapasztalatcsere keretében a németországi Lüdenscheidben az Institut für Geschichte und Biographie gyűjteményét tanulmányozták, és megismerkedtek az ott folyó kutatásokkal.

Novemberben Hegedűs B. András és Kende Péter előadást tartott a Varsó melletti Oboryban rendezett, Kelet-Európa desztalinizálásáról szóló történelmi konferencián.

Kutatások

Az 1956-os forradalom történetére vonatkozóan a következő nagyobb kutatási munkák folytak 1998-ban:

Az *1956 Enciklopédiája* című multimédia CD-ROM kifejlesztése és összeállítása az 1956-os forradalom budapesti és vidéki történéseiről, szereplőiről, az események írásos, képi és hangzó alapidokumentációjával, csaknem valamennyi munkatársunk részvételével, közel 50 külső közreműködő bevonásával. (A CD-ROM-ot 1999 júliusában mutattuk be.)

Az Intézet ugyancsak szinte valamennyi tudományos munkatársa részt vett a Szakolczai Attila és Á. Varga László (a Nógrád Megyei Levéltár igazgatója) vezette *Az 1956-os forradalom vidéken* című tanulmánykötet anyaggyűjtésében és az egyes megyetanulmányok elkészítésében, valamint a tervezett kétkötetnyi tanulmányhoz csatlakozó, a forradalom vidéki résztvevőiről szóló adatbázis elkészítésében. A program befejezése 2000-re várható.

Az év első felében befejeződött az 1956-tal kapcsolatos román levéltári iratok összegyűjtése.

Az Oral History Archívumban az interjúkészítés és -feldolgozás – a levéltári kutatások prioritása miatt – csak mérsékelt ütemben folytatódhatott. Lezárult *Az ötvenhatosok második nemzedéke* című kutatás. Az összefoglaló tanulmány elkészítése folyamatban van, a kötet megjelenése – pénzhiány miatt – 2000-re várható. Továbbra is óriási érdeklődés mutatkozik az OHA gyűjteménye iránt – nagyon sok magyar és külföldi középiskolás és egyetemista, kutató és újságíró vette igénybe kutatószolgálatunkat. A gyűjtemény hasznosítását jelzi többek között az is, hogy az 1956-os magyar forradalom történetét feldolgozó internetes tananyagot a forradalom szereplőivel készült interjúk részletének közlésével is illusztráltuk.

Az Intézet munkatársai folytatták 1956-tal kapcsolatos egyéni kutatási témáikat (Eörsi László a józsefvárosi fegyveres csoportokról, Szakolczai Attila a megtorlás történetéről, Beck Tibor a budapesti egyetemi hallgatók 1956-os szerepéről).

1956-hoz csak kisebb vagy nagyobb mértékben kapcsolódó, 1998-ban folyó jelenkor-történeti kutatási programjaink a következők voltak:

Békés Csaba folytatta munkáját tervezett monográfiáján (*Magyarország és a nagyhatalmak, 1953–1963*), forrásokat tárt fel a magyar–szovjet kapcsolatok 1957–65 közötti időszakra vonatkozólag, a magyar kormány vietnami háborúval, illetve a szovjet–kínai viszonyal kapcsolatos álláspontjáról.

Rainer M. János befejezte Nagy Imre politikai életrajzának második részét, az 1953–58-as időszakot tárgyaló kéziratot.

Kutatásokat kezdtünk a Kádár-korszak állambiztonsági szerveinek történetére vonatkozólag, illetve az állambiztonsági iratok felhasználásával más témákban (Kenedi János, Ständeisky Éva).

Jelenkor-történeti egyéni kutatási témáikat folytatta Valuch Tibor (az 1945–1963 közötti magyar agrártársadalom átalakulásáról), Tischler János (a magyar–lengyel kapcsolatok 1953–1963-ban) és Germuska Pál (a magyar szocialista városok története 1945–1971). Ez utóbbi kettő egyben készülő PhD-disszertáció is.

Gyarapodások

Az Oral History Archívum gyűjteménye 18 életútinterjúval és 10 korabeli dokumentummal, illetve memoárral gyarapodott.

A könyvtár állománya összesen 458 kötettel bővült, ennek 26%-a 1956-os irodalom. 144 kötetet, az összes gyarapodás 31%-át ajándékba kaptuk, részben itthoni, részben külföldi adományozóktól. Kéziratgyűjteményünk 95 egységgel gyarapodott, amelyek mind ajándéko-

zás útján kerültek hozzánk, s zömében '56-os tematikájúak. Mind a könyveket, mind a kéziratokat maradéktalanul feldolgoztuk adatbázisosan is. A bibliográfiai adatbázis 1403, a sajtófigyelési adatbázis 375 tétellel gyarapodott.

Az Intézet videótára három dokumentumfilmmel gyarapodott. A filmek, tv- és rádióműsorok figyelését és gyűjtését az Intézet 1998 végével megszüntette.

Az adatbank Lux Zoltán szakmai irányításával a folyamatos üzemelés biztosítása mellett további fejlesztéseket hajtott végre – főként pályázati forrásokból. A meglévő Textár adatbázisok karbantartása és feltöltése mellett új formátumok kialakítása is megtörtént, valamint egy új perirat-adatbázis kiépítése is megkezdődött. Az Intézet lokális gerinchálózatát 100 Mbit/sec-re bővítettük.

Az adatbank 1998-ban továbbfejlesztette az 1997-ben létrehozott Intézeti internet-honlapot, amelyet Lux Zoltán és Somlai Katalin gondoztak. Az Intézet történetén, általános információs anyagokon túl két „kötetben” ('56-os illetve jelenkortörténeti tematikájú) tanulmányok, az OHA életútinterjúinak annotált jegyzéke olvasható a weboldalon, magyar és (részben) angol nyelven. 1998-as Évkönyvünk „ízeltő” anyaga ugyancsak internetre került. Emellett teljes körű információs szolgáltatást nyújtottunk az Intézet támogatása kapcsán kialakult politikai, kisebb részben szakmai vitákról és állásfoglalásokról.

Az év első hónapjaiban – az eredetileg a Sulinet-program keretében készült – digitális 1956-os történelemóra programozási munkáit Lux Zoltán végezte.

Az Intézet jelenkor-történeti adatbázisa és a fotódokumentációs adatbázis szerkezeti kiépítése, programfejlesztése és adatkonverziója az év első felében megtörtént, s a folyamatos adatfeltöltésnek köszönhetően 1998 végén több mint 2-2 ezer tétel volt mindkettőben. Az év második felétől működtettük az Oracle-alapú adatbázis- és webszerverünket. A jelenkortörténeti és a fotódokumentációs adatbázis ennek köszönhetően online szolgáltatásban bárki számára elérhető az interneten. Az év utolsó két hónapjában közel 3 ezer különböző bejelentkezés történt, és 115 ezer weboldalt kértek le. 1998-ban az adatbanknak a legtöbb munkát *1956 Enciklopédiája* című CD-ROM fejlesztése adta: digitalizálás, adatkonverzió, adatbázis-karbantartás mellett a legnehezebb feladat a CD-ROM programozása volt, amelyet az adatbankot vezető Lux Zoltán, valamint Gyenese Jenő külső munkatárs végzett.

Az adatbank adatbázisos és internetes fejlesztéseinek fő támogatója az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Információs és Kommunikációs Technológiai Alkalmazások Programja (OMFB IKTA) és a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium volt.

A Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány támogatásának köszönhetően a készülő CD-ROM-ra kerülhetett Boros Géának az 1956-os köztéri emlékeket feldolgozó adattára.

A Soros Alapítvány folytatólagosan támogatta a készülő CD-ROM munkálatait, valamint *A fordulat évei, 1947–1949* című konferencia és kiállítás megszervezését és a kötet megjelenését.

ELŐADÁSOK, OKTATÁS

Hegedűs B. András és Rainer M. János az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén tartott szemináriumot.

Litván György az ELTE Szociológiai Intézetében szemináriumokat vezetett.

Szakolczai Attila tanított a MUOSZ Bálint György újságíró-iskolájában.

Standeisky Éva és Valuch Tibor a KLTE Történelmi Intézetében adott elő, Valuch továbbá az ELTE Történeti Szociológiai Tanszékén vezetett szemináriumokat.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Munkatársaink, elsősorban Litván György, Hegedűs B. András, Békés Csaba, Molnár Adrienne, Kőrösi Zsuzsanna és Rainer M. János számos nemzetközi jelenkor-történeti konferencián vettek részt és adtak elő, így Németországban, Oroszországban, Lengyelországban, Csehországban, Brazíliában és az Egyesült Államokban. Az Intézetet ennek eredményeképpen a nemzetközi jelenkortörténet-kutatás egyik első számú magyar műhelyeként tartják számon, kutatói keresett előadók a második világháború utáni történelem szakterületein.

TANFOLYAMOK, PÁLYÁZATOK, VITÁK

1998-ban hét tudományos vitára, szakmai napra került sor. Az első félévben Valuch Tibornak a magyar művelődéstörténet 1948–1990 közötti történetét feldolgozó kéziratáról, az Intézet távlati tudományos terveiről, az Oral History Archívum interjúi használatának tapasztalatairól, valamint Kozák Gyula *Szent csőcselék* című, *Évkönyvünkben* olvasható tanulmányáról rendeztünk vitát. Júniusban Lux Zoltán az internetes tananyagról és a készülő CD-ROM munkálatairól, Rainer M. János és Békés Csaba pedig a musgrove-i critical oral history konferenciáról tartott beszámolót. Ősszel Gereben István amerikai emigráns magyar közéleti személyiség tartott előadást az ottani 1956-képről, novemberben pedig Valuch Tibornak a Hajdú-Bihar megyei forradalmi eseményeket összefoglaló dolgozatáról rendeztünk vitát.

Összeállította Germuska Pál

VIHAROS HÓNAPOK AZ 1956-OS INTÉZET ÉS AZ 1999. ÉVI KÖLTSÉGVETÉS

Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete 1990-ben alakult társadalmi szervezetként az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc történetének feltárására, dokumentumainak felkutatására és összegyűjtésére, valamint az erről szóló könyvek kiadására. 1991 óta folyamatosan állami támogatásban részesült, részben a Magyar Tudományos Akadémián keresztül, részben más állami forrásokból. A Magyar Köztársaság Kormánya – egy 1993-ban indított kezdeményezés eredményeként – az 1026/1995. (III. 24) kormányhatározattal az Intézetet közalapítvánnyá nyilvánította, hogy közvetlen költségvetési forrásokból is támogassa a megjelölt célokat. A közalapítvány Alapító Okirata szerint az Intézet közfeladata „a jelenkor-történeti, ezen belül az 1956-os magyar forradalom történetét feltáró hazai és nemzetközi tudományos kutatások, dokumentációs munkák megszervezése, koordinálása, illetve az ehhez kapcsolódó tudományos kutatómunka feladatainak folyamatos ellátásában való részvétel” (*Magyar Közlöny*, 1997. december 5. 7971. o.).

A közalapítványt tudományos kuratórium irányítja Kende Péter elnökletével. A kuratórium 1996-ban pályázati eljárás után újraválasztotta az Intézet vezetését. Litván György főigazgató és Hegedűs B. András ügyvezető igazgató a megbízást hároméves időszakra vállalta. 1997 februárjától két éven át Rainer M. János töltötte be a megbízott igazgatói tiszte, majd 1999. február 17-én a közalapítvány kuratóriuma őt választotta főigazgatóvá háromévi időtartamra.

Az 1956-os Intézet megalakulása óta – a költségvetés, az MTA és különböző alapítványok támogatásával – ötven kötetet adott ki, és elkészített egy digitális középiskolai tananyagot a forradalomról, amely elérhető saját internetes honlapján, ahol folyamatosan közzéteszi kutatási eredményeit is. (1999-ben CD-ROM-on megjelentette *1956 Enciklopédiáját*.) Az Oral History Archívum több mint kilencszáz, a XX. századi magyar történelem szereplőivel készült életútinterjút őriz. A megyei levéltárakkal közösen elindította és részben már publikálta a forradalom vidéki történetének feldolgozását. Az Intézet rendelkezik Magyarország legnagyobb számítógépes jelenkor-történeti adatbázisával. Tízéves működése során számos hazai és nemzetközi tudományos konferenciát rendezett, részt vett és vesz több nemzetközi hidegháború-történeti kutatási programban, amelyek eredményeképpen a jelenkor-történeti kutatás világszerte elismert műhelyévé vált, tudományos partnerükké választották többek között washingtoni, torontói, prágai, varsói és berlini jelenkor-történeti intézetek és kutatóközpontok.

Az Intézet az állami költségvetésből 1996-ban és 1997-ben 50–50 millió, 1998-ban 60 millió forint támogatásban részesült. 1998 októberében Hámosi József miniszter (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma), elismerve az Intézet tudományos tevékenységét, támogatásáról biztosította annak vezetőit. Ennek nyomán a pénzügyminiszter által november 16-án

benyújtott, a Magyar Köztársaság 1999. évi költségvetéséről szóló T/325. sz. törvényjavaslat az *NKÖM I. Általános kulturális kiadás 5. Alapítványok, közalapítványok támogatása* cím alatt 73 millió Ft működési kiadást irányzott elő az Intézet számára.

1998. november 20-i dátummal Sasvári Szilárd (Fidesz-MPP) képviselő, az Országgyűlés Kulturális és Sajtóbizottságának elnöke T/325/193. számon módosító indítványt nyújtott be, amely a Politikatörténeti Alapítványnak előirányzott 50 millió Ft és az 1956-os Intézet Közalapítványnak előirányzott 73 millió Ft megvonásával *XX. századi történeti kutatások* címmel egy 123 millió Ft-os alap létrehozását javasolta az alábbi indoklással: „A javaslat elfogadásával a XXIII. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma fejezet kiemelt előirányzatai között *XX. századi történelmi kutatások* címmel a Kormány programjában meghirdetett kulturális célkitűzésekkel és prioritásokkal összhangban új kulturális feladat kap támogatást, amelyet az ilyen jellegű történeti kutatásokkal foglalkozó már meglévő és esetleges új intézmények között a szakmai kritériumok alapján kell elosztani.”

1998. november 19-i dátummal Csúcs László (FKgP), Font Sándor (MDF) és Mádi László (Fidesz-MPP) képviselők T/325/208. számon szintén módosító indítványt nyújtottak be, amelyben azt indítványozták, hogy az 1956-os Intézet Közalapítvány 73 millió Ft-ra előirányzott támogatását 6 millió Ft-ra csökkentsék. Indoklás: „Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete Közalapítvány feladatait nagyobb hatékonysággal, szervezettebben, a közpénzek kismértékű igénybevételével oldja meg. Ezért indokolt támogatásának csökkentése.”

Ez utóbbi módosító javaslatot támogatta 1998. november 25-én az Országgyűlés Kulturális és Sajtóbizottsága, Költségvetési Bizottsága és Gazdasági Bizottsága. A kulturális minisztérium vezetőit előzetesen nem tájékoztatták a tervezett módosításról.

1998. november 4–18-a között – a közalapítványok általános átvizsgálása keretében – a Kormányzati Ellenőrzési Iroda komplex, mindenre kiterjedő ellenőrzést végzett a közalapítványnál. A vizsgálat néhány formai hiányosságot tárt fel, de lényegi szabálytalanságot nem talált. Ennek ellenére még a vizsgálat lezárta előtt Sasvári Szilárd a sajtóban úgy nyilatkozott, hogy az 1956-os Intézetnél pénzügyi szabálytalanságokat tártak fel, illetve a „közpénzek elherdálásáról” beszélt. A vádak az Intézet vezetői a nyilvánosság előtt megcáfolták.

A pénzügyi ellehetlenítést célzó indítványok nagy visszhangot keltettek a magyarországi lapokban, és felkeltették a nemzetközi sajtó érdeklődését is. Az év végéig mintegy száz írás, rádió- és tv-műsor foglalkozott az ügygel, méltatva az 1956-os Intézet tudományos tevékenységét, valamint elítélve azt, hogy a forradalom történetének kutatását a kormánykoalíció politikai csatározások középpontjába állítja. Többek között a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, a *Süddeutsche Zeitung* és a *Neue Zürcher Zeitung* is vitatta a döntést.

Amerikai és nyugat-európai emigrációban élő tudósok nyilvánították ki elismerésüket és szolidaritásukat az Intézettel, és tiltakozó levelek sorát juttatták el Orbán Viktor miniszterelnökhöz, valamint Stumpf István miniszterhez; többek között Alföldy Géza (történész, egyetemi tanár, Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg, Németország), Deák István (történész, egyetemi tanár, Columbia University, USA), Charles Gati (politológus, egyetemi tanár, John Hopkins University, USA), Gereben István (oceanográfus, az Észak-amerikai Magyar Egyesületek Koordináló Bizottságának volt ügyvezető titkára), Glanz Zsuzsa (egyetemi tanár, St. John's University, USA), Lipták Béla (nyugalmazott egyetemi tanár, USA), Nagy Károly (szociológus, egyetemi tanár, Middlesex Country College, USA), Pásztor Péter (történész, egyetemi tanár, Montclair State University, USA), Péteri György (történész, egyetemi tanár, Trondheim, Norvégia), Sanders Iván (irodalomtörténész, egyetemi tanár, Suffolk Country College, USA) és Vermes Gábor (történész, egyetemi tanár, Rutgers University, USA). Az Ameri-

kai Magyar Koalíció Igazgató Testülete 1998. december 5-én külön nyilatkozatot tett, amelyben kinyilvánította, hogy Magyarország nemzetközi elismertsége és az egyetemes emberi tudásigény érdekében létfontosságúnak tartja az 1956-os Intézet további működését.

Több jelentős külföldi tudományos intézet vezetője, munkatársa és számos közéleti személyiség, köztük Timothy Garton Ash (történész, egyetemi tanár, St. Antony's College, Oxford, Anglia), a Bázei Egyetem Történeti Tanszéke, John Lewis Gaddis (egyetemi tanár, Yale University, USA), Joachim Gauck (evangélikus lelkész, az Egykori Német Demokratikus Köztársaság Állambiztonsági Minisztériumának Iratait Felügyelő Szövetségi Biztos), Christoph Klessmann (a potsdami Jelenkorkutató Központ igazgatója, Németország), Ulrich Mahler (a potsdami Jelenkorkutató Központ tudományos kutatója, Németország), Marcus Meckel (a Német Szövetségi Parlament képviselője), Christian F. Ostermann (igazgató, Cold War International History Project, Woodrow Wilson Center, USA), Andrzej Paczkowski (egyetemi tanár, a Lengyel Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézetének kutatási igazgatója) és Manfred Wilke (történész, egyetemi tanár, Freie Universität, Berlin, Németország) fejezte ki nyilvánosan vagy levélben véleményét.

Szolidaritását nyilvánította és egyben tiltakozott a tudományos szabadság korlátozása ellen a magyar értelmiség több kiemelkedő alakja, így Glatz Ferenc, az MTA jelenlegi és Kosáry Domokos, az MTA volt elnöke, Lugossy Mária és Bachman Gábor képzőművészek, valamint a Hajnal István Kör elnöksége és választmánya. Az MTA Történettudományi Bizottsága és II. osztálya egyértelműen elismerte az Intézet munkájának magas tudományos színvonalát és további működésének szükségességét. A szakma elismerő nyilatkozatainak sora 1999-ben is folytatódott. Februárban százhat francia és német történész intézett nyílt tiltakozó levelet Orbán Viktor miniszterelnökhöz.

Mécs Imre országgyűlési képviselő, az Ötvenhatos Emlékbizottság elnöke november 29-én közleményben tiltakozott az Intézet ellehetetlenítése és a forradalom dokumentumait fenyegető pusztulás miatt. „Magam, mint egykori '56-os halálraítélt, kivégzett bajtársaim emlékének nevében is kérem a kormánytöbbséget, hogy gondolja át újra szándékát! Vajon méltó-e '56 örökségéhez az, aki éket kíván verni a még élő egykori forradalmárok közé?!” – olvasható a közleményben.

December 3-án a forradalom résztvevői, valamint a kivégzettek családtagjai közül száztizenketten az Intézet munkáját elismerő és a támogatás megvonása ellen tiltakozó levelet juttattak el Orbán Viktor miniszterelnökhöz.

A TIB '56-os tagozatának más volt a véleménye. Nyilatkozata szerint az 1956-os Intézet csak részben képviseli a forradalom eszméit, „mégpedig annak egy balos, revizionista, kommunista irányzatát, és veszni hagyja igazi értékeit”. Egyúttal kifejezte azon reményét, hogy az 1956-os Intézet állami támogatásának tervezett csökkentésével a kormány „'56 igazi értékeinek maradéktalan feltárását és megőrzését akarja megvalósítani”. A támogatás tervezett megvonásával értett egyet az '56-os Magyarok Világszövetsége is.

Az igazgatóság nevében Rainer M. János – akkor megbízott igazgató – november 30-án nyílt levelet intézett a Magyar Köztársaság Országgyűlésének képviselőihez, amelyben ismertette az Intézet tízéves munkáját, eredményeit, valamint kiadványainak listáját, amely egyértelműen cáfolja az egyoldalúság vádját. Felhívta a figyelmüket arra, hogy az 1956-os Intézet azon kevés intézmények egyike, amelyet valóban a rendszerváltás hozott létre, és a támogatás megvonásával működése, valamint a folyamatban lévő kutatások befejezése lehetetlenné válna. Az Intézet kiadványainak jegyzékét több napilap is közölte.

1998. november 30-án az 1999. évi költségvetés vitájában a tervezett csökkentéssel kapcsolatban éles szóváltásra került sor a kormánykoalícióhoz tartozó képviselők és az ellenzék

között. Az előbbieket helyeselték a támogatás megvonását, érveik azonban arról tanúskodtak, hogy nem ismerik az Intézet tudományos tevékenységét és eredményeit, illetve minden valós alap nélkül pénzügyi visszaéléssel vádolták az Intézet vezetőit. Az ellenzéki képviselők a kutatás szabadsága mellett emeltek szót, és felhívták a képviselők figyelmét arra, hogy a támogatás csökkentése egy komoly kutatási eredményekkel, a vidéki eseményeket is feltáró, valamint jelentős gyűjteménnyel rendelkező Intézet munkáját fogja ellehetetleníteni érthetetlen és alá nem támasztott politikai megfontolásokból.

Az Országgyűlés 1998. december 8-án a Csúcs–Font–Mádi-féle javaslatot fogadta el, vagyis az eredeti pénzügyminisztériumi előterjesztésben szereplő 73 millió Ft alig tizenkettő részét szavazta meg a közalapítvány működésének támogatására.

A döntést követően több alapítvány, intézmény és magánszemély ajánlotta fel támogatását a további működéshez, így a Soros Alapítvány, a Nyílt Társadalom Archivum, valamint a Magyar Tudományos Akadémia.

A közalapítványt irányító kuratórium, valamint az Intézet vezetői több sajtó-, rádió-, illetve tv-nyilatkozatban tiltakoztak a megalapozatlan vádak ellen, és kifejtették, hogy a költségvetési támogatás radikális csökkentésének indoklása semmiféle szakmai kritikát nem tartalmazott.

December 6-án a kommunizmus-kutatás legfrissebb eredményeit összegző 1998-as *Évkönyv* bemutatója az Intézet melletti szolidaritási demonstrációvá vált. A bemutatón jelen lévő Göncz Árpád köztársasági elnök rövid felszólalásában kiemelte, hogy az Intézet kiadványai mind a forradalom eseménytörténete, mind előzményei és utóélete tekintetében teljességre törekcsenek. Rainer M. János megbízott igazgató arra hívta fel a figyelmet, hogy a kormány véleményével szemben a kutatási eredményeket a szakma folyamatosan értékeltte, értékeli, és bár az Országgyűlés döntése súlyosan érinti a további működést, nem tudja tönkretenni az Intézetben folyó kutatásokat.

Az 1956-os Intézet költségvetési támogatásának megvonásával kapcsolatos részletes információk az interneten is olvashatók a www.rev.hu/sorsunk címen.

Összeállította Molnár Adrienne

A MUNKATÁRSÁK PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE

1998. JÚNIUS–1999. JÚNIUS

BECK TIBOR

1975–1986. Összeállította Germuska Pállal közösen. *Beszélő*, 1998. 6. sz. – 1999. 6. sz.

Kronológia az egyes évekről számonként.

Mozaikok a forradalom és a megtorlás történetéhez. 1956 a budapesti Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán. In *Évkönyv VI. 1998*. Szerk. Litván György. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 213–241. o.

Rövidítése a továbbiakban: *Évkönyv VI. 1998*.

BÉKÉS CSABA

Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965. In *Évkönyv VI. 1998*. 143–183. o.

Political Transition in Hungary, 1989–1990. A Compendium of Declassified Documents and Chronology of Events. Szerkesztette (Malcolm Byrne-nal), valamint részt vett a dokumentumok gyűjtésében és válogatásában. Budapest, 1999, National Security Archive – Cold War History Research Center – 1956 Institute.

Sokszorosítás.

Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok. Főszerkesztő (Malcolm Byrne-nal), valamint részt vett a dokumentumok gyűjtésében és válogatásában. Budapest, 1999, National Security Archive – Hidegháború-történelmi Kutatóközpont.

Sokszorosítás.

Die ungarische Revolution von 1956 und die Grossmächte. In *Das internationale Krisenjahr 1956. Polen, Ungarn, Suez*. Szerk. Winfried Heinemann és Norbert Wiggershaus. München, 1999, Oldenbourg. 354–374. o.

EÖRSI LÁSZLÓ

„Azt hiszitek, én nem vagyok olyan magyar, mint ti?” *Beszélő*, 1998. 10. sz. 44–52. o.

A bécsi Magyar Forradalmi Tanács szerepe 1956 után. *Népszabadság*, 1998. november 5. 8. o. 1996–1997 történelmi dokumentumfilmjeiből. Válogatás. In *Évkönyv VI. 1998*. 303–313. o.

A hős. *Népszabadság*, 1998. január 28. 7. o.

A Kossuth Lajos téri sortűz. *Magyar Hírlap*, 1998. november 3. 7. o.

A megosztott Kilián. *Népszava*, 1999. június 16. 7. o.

Ki lopja el a forradalmat? *Népszabadság*, 1998. december 21. 12. o.

Retusálás. *Népszabadság*, 1999. április 29. 12. o.

Szaló Miklós: Az ellopott barikád. *Beszélő*, 1999. 4. sz. 126. o.

GERMUSKA PÁL

1975–1986. Összeállította Beck Tiborral közösen. *Beszélő*, 1998. 6. sz. – 1999. 6. sz.

Kronológia az egyes évekről számonként.

Rossz tréfa. *Évkönyv VI. 1998.* 361–363. o.

Péter Károly: 1956 *Baranyában* című könyv ismertetése.

HEGEDŰS B. ANDRÁS

„Dorange”. A story of solidarity. In *The man of many devices, who wandered full many way. Festschrift in honor of János M. Bak.* Szerk. Balázs Nagy és Marcell Sebők. Budapest, 1999, CEU. 12–17. o.

Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Szerk. (Kőrösi Zsuzsannával). Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 165 o.

Erst 10 Jahre ist es her... *Budapester Zeitung*, 1999. 6. sz. 2. o.

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc reneszánsza és a rendszerváltás. Visszatekintés 1988-ra. In *Évkönyv VI. 1998.* 287–295. o.

A forradalom világtörténeti esemény volt. Profilváltás előtt az 1956-os Intézet. Hegedűs B. Andrással, Kende Péterrel, és Rainer M. Jánossal beszélget Javorniczky István. *Magyar Nemzet*, 1998. október 2. 12. o.

Litván György az 1956-os forradalomban és a börtönben. *Világosság*, 1999. 3. sz. 74–80. o.
Nekem – hetven. Litván Györggyel Rádai Eszter és Hegedűs B. András beszélget. *Beszélő*, 1999. 4. sz. 8–20. o.

Rákosi szíve, vagy sajátos adalékok a magyar forradalom történetéhez. *Évkönyv VI. 1998.* 321–331. o.

Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940–1956* című könyv ismertetése.

Válasz egy kívülálló gondolataira. Hegedűs B. András az '56-os Intézet jövőjéről. *Napi Magyarország*, 1999. január 8. 4. o.

Zártszámadás. *MaNcs*, 1999. március 4. 48. o.

Válasz Winkler Róbert cikkére (*MaNcs*, 1999. február 18.).

KENDE PÉTER

Átalakulhat a magyar politikai térkép? Interjú. *Hetek*, 1998. május 15. 7. o.

Au secours! Ça prolifère! Réponse à Pascal Boniface. *Commentaire* (Paris), 1999. 86. sz. 489–492. o.

Bilan d'une transition, éloge d'une revue. *La Nouvelle Revue* (Paris), 1998. 51. sz. 4–8. o.

Bilan succinct de la transition politique en Hongrie. *La Nouvelle Alternative* (Paris), 1998. 51. sz. 4–8. o.

Budapest 1947 – Prága 1948. Hasonlóságok és különbségek. In *Évkönyv VI. 1998.* 187–192. o.
Civil (társadalom) a pályán. *Népszava*, 1999. május 15. Szép Szó melléklet, II. o.

Csehek fekete karácsonya. A prágai fordulat 50. évfordulójára. *Népszava*, 1998. február 27. 7. o.

Az egyközpontú gazdaság és a racionalitás. In A „túlzott központosítás”-tól az átmenet stratégiájáig. *Tanulmányok Kornai Jánosnak.* Szerk. Gács János és Köllő János. Budapest, 1998, Közgazdasági és Jogi. 87–95. o.

Egy május mítosza. A párizsi 1968-as diáklázadás 30. évfordulójára. *Magyar Hírlap*, 1998. május 16. 11. o.

Előszó. In Fricz Tamás: *Egy következmények nélküli ország.* Budapest, 1998, Századvég. 5–6. o.

- Előszó. *Politikatudományi Szemle*, 1998. 1. sz. 5–9. o.
- Magyarország európai csatlakozásáról.
- Az emberi szálak átszövik Európát. Az európai egyesülés nyitott kérdéseiről. Interjú. *Dél-magyarország*, 1998. szeptember 26. 11. o.
- Etikai támpontok egy amorális világban. In *Diotima. Heller Ágnes 70. születésnapjára*. Budapest, 1999, Osiris–Gond. 249–259. o.
- A forradalom világtörténeti esemény volt. Profilváltás előtt az 1956-os Intézet. Hegedűs B. Andrással, Kende Péterrel, és Rainer M. Jánossal beszélget Javorniczky István. *Magyar Nemzet*, 1998. október 2. 12. o.
- Godot-ra várva. Jászi Oszkár ajánlásai és reményei kilencven év távlatából. *Világosság*, 1999. 3. sz. 11–22. o.
- The Imre Nagy Institute in Brussels. A letter of sorts to János Bak. In *The man of many devices, who wandered full many way. Festschrift in honor of János M. Bak*. Szerk. Nagy Balázs és Sebők Marcell. Budapest, 1999, CEU. 18–24. o.
- A kelet-európai kisnemzetek három lehetséges útja. In *Kis nemzetek és országok Közép-Európában*. Pozsony, 1998, Kalligram. 13–17., 97–101. o. (Magyarul és szlovákul).
- Ki birtokolja a jelent? *Magyar Nemzet*, 1998. december 31. 6. o.
- La misère des petites nations d'Europe centrale et orientale: les trois options. In *Socialisme culture, histoire. Mélanges offerts à Miklós Molnár*. Bern, 1999, Peter Lang. 177–187. o.
- A Magyar Füzetektől az én Magyarországomig. In *Megálmodott Magyarország: Beszélgetések nyugati magyarokkal*. Az interjúkat készítette Éger György. Basel–Budapest, 1999, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. 114–125. o.
- Magyarország európai csatlakozásáról. In *Magyarország 2000. Magyar szellemi erők az integrációért*. 3. Budapest, 1998, Pan. 112–114. o.
- Megjegyzések a civil társadalomról. In *Európai Unió, regionalizmus, szuverenitás. IV. Országos Politológus Vándorgyűlés*. Székesfehérvár, 1998, Kodolányi János Főiskola. 37–41. o.
- Mi maradt Közép-Európa Habsburg-világából? In *Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezőekkel és tanulmányokkal*. Szerk. Jacqueline Cherruault-Serper, Kende Péter, Litván György és mások. Budapest, 1999, Világosság Alapítvány. 122–132. o.
- Mink, Georges: Vie et mort du bloc soviétique. Recenzió. *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest* (Paris), 1998. 2. sz. 219–220. o.
- Ötvenhat ihletet merített negyvennyolcból. Interjú. *Vás Népe*, 1998. március 13. 8. o.
- Parlament és kisebbség. Interjú. *Fejér Megyei Hírlap*, 1998. március 21. „Hétvége”.
- Pierre Kende invité par le Grand Orient. Interjú. *Nouvelle Gazette de Hongrie*, 1998. július. 28. o.
- Que sont nos amis devenus. *La Nouvelle Alternative* (Paris), 1998. 50. sz. 3. o.
- Beszélgetés Karel Bartosekkel az egykori ellenzékiek 1990 utáni pályafutásáról.
- Raymond Aron és az európai integráció. In *Európai integráció, európai filozófia*. Szerk. Csejtei Dezső és Laczkó Sándor. Szeged, 1999, Pro Philosophia Szegediensis Alapítvány. 60–67. o.
- A szabadkőművességről. *Köznevelés*, 1999. 12. sz. 14–16. o.
- A személyes integritás esélyei korrupciós viszonyok között In *Írások a korrupcióról*. Szerk. Gombár Csaba. Budapest, 1998, Helikon. 88–104. o.
- Válasz a körkérdésre. In *A nyilvánosság rendszerváltása*. Szerk. Vásárhelyi Mária és Halmai Gábor. Budapest, 1998, Új Mandátum. 30–31. o.

KOZÁK GYULA

A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet. Szerkesztette (Standeisky Évával, Pataki Gáborral és Rainer M. Jánossal). Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 346 o.

KÖRÖSI ZSUZSANNA

Hallgatás és titok. Az 1956-os magyar forradalom után kivégzettek gyermekei a Kádár-rendszerben. In *Politikai pszichológiai tanulmányok. 7. Politikai kultúra és politikai szocializáció.* Szerk. Lányi Gusztáv. Budapest, 1999, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. 29–62. o.

Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Szerkesztette (Hegedűs B. Andrással). Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 165 o.

LITVÁN GYÖRGY

Betlen Oszkár rendőrségi tanúvallomása a Szabad Nép szerkesztőségében létrejött „jobboldali csoportosulásról” és 1956-ról. *Évkönyv VI. 1998.* 243–251. o.

La démocratie hongroise de 1918 et les vainqueurs. In *Socialisme, cultures, histoire: ifinéaires et representations. Mélanges offerts à Miklós Molnár.* Szerk. Jasna Adler Labor Jilek. Bern, 1999, Peter Lang. 279–290. o.

Az 1956-os forradalom és a magyarságkép Nyugaton és szomszéd országokban. *História,* 1998. 9–10. sz. 33–35. o.

Az 1956-os forradalom szerepe a magyarságkép változásában. In *Magyarságkép és történeti változásai.* Szerk. Pataki Ferenc és Ritoók Zsigmond. Budapest, 1999, MTA. 115–121. o.

1848 a magyar történelmi emlékezetben. *Rubicon,* 1999. 4. sz. 63–66. o.

1848 im kollektiven Gedächtnis Ungarns. In *“Dürfen’s denn dan?” Die fortdauernde Frage zum Jahr 1848.* Szerk. Sigurd Paul Scheichl, Emil Brix. Wien, 1999, Passagen. 141–150. o.

Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezésekkel és tanulmányokkal. Szerkesztette (Jacqueline Cherruault-Serperrel, Kende Péterrel és másokkal). Budapest, 1999, Világosság Alapítvány. 307 o.

Évkönyv VI. 1998. Szerkesztés. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 423 o.

Finding (and losing?) the right path together (1945–1948). In *The man of many devices, who wandered full many way. Festschrift in honor of János M. Bak.* Szerk. Nagy Balázs–Sebők Marcell. Budapest, 1999, CEU. 6–11. o.

A magyar demokrácia és a győztesek. In *Sfarsit si incepit de epoca. Korszakvég – korszakkezdet.* Szerk. C. Grad, V. Ciubota Zalan. [Zilah, Szatmárnémeti], 1998, „Lektor”. 179–190. o.

Márciusi hagyományok. *Népszava,* 1999. március 13. 7. o.

Mérei és a „Krampusz”. Esettanulmány. *Beszélő,* 1999. 2. sz. 60–70. o.

Mérei Ferenc a börtönvilágban. *BUKSZ,* 1999. tavasz, 58–62. o.

Nekem – hetven. Litván Györggyel Rádai Eszter és Hegedűs B. András beszélget. *Beszélő,* 1999. 4. sz. 8–20. o.

„Nem akarjuk idealizálni Nagy Imrét”. Igazából egyik kormány sem tudott mit kezdeni a mártír miniszterelnökkel. *Népszava,* 1999. február 6. Szép Szó melléklet, III. o.

Német nyelvű összefoglaló a magyar forradalomról. In *Évkönyv VI. 1998.* 365–366. o.

Géza Alföldy: *Ungarn, 1956. Aufstand, Revolution, Freiheitskampf* című könyv ismertetése. Oszkár Jászi Danube Federation Theories. In *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998.* Szerk. Romsics Ignác, Király Béla. Budapest, 1998, CEU. 227–242. o.

- Permanens reformerség. In *Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezésekkel és tanulmányokkal.* 259–265. o.
- Politikai gondolkodás az átmenet éveiben. In *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Szerkesztette Standeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor és Rainer M. János. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 171–180. o.
- Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról. Paul Mantoux tolmácsstiszt feljegyzései. Szerkesztette, sajtó alá rendezte és bevezetővel ellátta. Budapest, 1998, MTA Történettudományi Intézet. 263 o.
- Vita a kommunizmusról és a „Fekete könyv”-ről. In *Évkönyv VI. 1998.* 299–302. o.
- Vita a francia sajtóban a következő könyvről: *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression.*

RAINER M. JÁNOS

- A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Szerkesztette (Standeisky Évával, Kozák Gyulával és Pataki Gáborral). Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 346 o.
- A forradalom világtörténeti esemény volt. Profilyáltás előtt az 1956-os Intézet. Hegedűs B. Andrással, Kende Péterrel és Rainer M. Jánossal beszélget Javorniczky István. *Magyar Nemzet*, 1998. október 2. 12. o.
- Ismeretlen erővel szemben. Nagy Imre október 23-án. 1–2. rész. *Élet és Tudomány*, 1998. 43. sz. 1347–1351. o., 44. sz. 1384–1386. o.
- Magyarország a szovjet érdekszférában. In *Magyarország társadalomtörténete. III., 1945–1989. Válogatott tanulmányok.* 1. köt. Szerk. Fokasz Nikosz és Örkény Antal. Budapest, 1998, Új Mandátum. 31–36. o.
- A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1994–1948. In *A fordulat évei, 1947–1949.* 17–39. o.
- A múlt feldolgozása és az „ötvenhatos hagyomány”. *Világosság*, 1999. 3. sz. 61–65. o.
- National independence, neutrality and cooperation in the Danube region. Imre Nagy's foreign policy ideas. In *Geopolitics in the Danube region. Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998.* Szerk. Romsics Ignác, Király Béla. Budapest, 1998, CEU. 281–304. o.
- Nyomozás egy (amorfi) testület ügyében. In *Évkönyv VI. 1998.* 333–336. o.
- Az Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai* című könyv ismertetése.
- Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1956. In *Évkönyv VI. 1998.* 91–100. o.
- Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952. In *Évkönyv VI. 1998.* 103–118. o.
- Úton a többpártrendszer felé. *Népszava*, 1998. október 22. 7. o.
- Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra, 1956–1963. Dokumentumok.* Szerk. Cseh Gergő Bendegúz, Kalmár Melinda, Pór Edit. Budapest, 1999, Osiris. 541 o. Lektorálás.

SOMLAI KATALIN

- A Nemzetközi Vöröskereszt '56-os szerepe. In *Évkönyv VI. 1998.* 315–319. o.
- Isabelle Vonèche Cardia: *A Magyar október vörös zászló és vörös kereszt között. A Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországon 1956-ban* című könyv ismertetése.

STANDEISKY ÉVA

- Élete csupa kaland. Magos Gábor 85 éves. *Népszabadság*, 1999. május 19. 8. o.
- A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Szerkesztette (Kozák Gyulával, Pataki Gáborral és Rainer M. Jánossal). Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 346 o.
- Hivatás és pártpolitika. Kommunista értelmiségi magatartásformák. *Mozgó Világ*, 1999. 1. sz. 106–114. o.
- Kérészélet. Pártok az 1956-os forradalomban. *Kritika*, 1999. 6. sz. 40–42. o.
- Az 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23.–november 4. Válogatott dokumentumok* című könyv ismertetése.
- A kigyó bőre. Ideológia és politika. In *A fordulat évei, 1947–1949.* 151–166. o.
- Rendszerváltozás Magyarországon, 1989–1990. Dokumentumok.* Főszerkesztő Békés Csaba és Malcolm Byrne. Budapest, 1999, National Security Archive – Hidegháború-történeti Kutatóközpont – 1956-os Intézet. (Sokszorosítás.)
- Részt vett a dokumentumok gyűjtésében és válogatásában.

SZAKOLCZAI ATTILA

- 1956 Somogyban. *Századok*, 1998. 6. sz. 1418–1421. o.
- Az 1956-os forradalom Somogyban. Válogatott dokumentumok* című könyv ismertetése.
- „Az ismeretlen szovjet–magyar háború”. In *Évkönyv VI. 1998.* 351–359. o.
- A Szovjet katonai intervenció, 1956* című könyv ismertetése.
- Ötvenhat októbere és a hatalom. *Múltunk*, 1998. 3–4. sz. 488–494. o.
- Ötvenhat októbere és a hatalom: A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai, 1956. október 24.–28.* című könyv ismertetése.
- A pöttömök pöttömök maradnak. *Népszabadság*, 1999. február 24. 12. o.
- Válasz M. Kiss Sándor *Történelmi lecke, de kinek?* című írására.
- Szegény történelem. *Beszélő*, 1999. 6. sz. 38–44. o.
- Jobbági Gábor: „*Ez itt a vértanúk vére*”. Az 1956 utáni megtorlási eljárások című könyvének bírálata.

TISCHLER JÁNOS

- A fordulat „hosszú évei” Lengyelországban, 1944–1948. In *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Szerkesztette Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor és Rainer M. János. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 65–84. o.
- Die Führung der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei und die ungarische Revolution von 1956. In *Das internationale Krisenjahr 1956. Polen, Ungarn, Suez.* Szerk. Winfried Heinemann és Norbert Wiggershaus. München, 1999, Oldenburg. 317–337. o.
- Lengyelország, 1980–1981. 1–2. rész. *Beszélő*, 1998. 12. sz. 73–80. o., 1999. 1. sz. 43–51. o.
- Nagyhatalmi játékok. In *Évkönyv VI. 1998.* 345–350. o.
- Borhi László: *Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949* című könyv ismertetése.

VALUCH TIBOR

- Agrárpolitika és agrártársadalom Debrecenben a negyvenes–ötvenes években. In *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. I.* Szerk. Püski Levente, Timár Lajos, Valuch Tibor. Debrecen, 1999, KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke. 143–152. o.

Az életpálya tragikuma. *Életünk*, 1999. 1. sz. 80–83. o.

Kövér György: *Losonczy Géza, 1917–1957* című könyv ismertetése.

A magyar művelődéstörténet 1948 után. In *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Budapest, 1998, [1999!], Osiris. 460–547. o.

A népi mozgalomról. Értelmezési kísérletek – megértő módban. *Életünk*, 1999. 3. sz. 290–304. o.

Towards to the middle class – with detours? In *Hungarian Studies*. Budapest, 1999, ELTE. 112–122. o.

Összeállította Győri László

AZ 1956-OS FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 1998–1999

ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- BALOGH MARCIT: A katolikus egyház és a forradalom. Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig. *Századok*, 1998. 5. sz. 1053–1088. o.
- BARÁTH MAGDOLNA: Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. Dokumentumközlés. *Múltunk*, 1999. 1. sz. 138–169. o.
- BEREND T. IVÁN: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában, 1944–1990*. Budapest, 1999, Vince. 398 o.
- BORSODY ISTVÁN: A magyar forradalom – és ami utána következett. In ugyanő: *Az új Közép-Európa. Két világháború és ami utána következett*. Fordította, szerkesztette és a befejező tanulmányt írta Miszlivetz Ferenc. Szombathely, 1998, Savaria University. 188–198. o. *Évkönyv VI. 1998*. Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János. Szerk. Litván György. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 424 o. (Rövidítése a továbbiakban: *Évkönyv VI. 1998*.)
- 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23.–november 4. Válogatott dokumentumok*. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és az egyes fejezetek elé a bevezető tanulmányt írta Benkő Péter, Izsák Lajos, Strassenreiter Erzsébet, Urbán Károly, Vida István, az utószót írta Vida István. Budapest, 1998, MTA Jelenkorkutató Bizottság. 571 o.
- Az 1956-os Magyar Forradalom igaz története. 1. rész: Válság és útkeresés; 2. rész: A forradalom és a szabadságharc; 3. rész: A szabadság napjai; 4. rész: Megszállás és ellenállás; 5. rész: Megtorlás és restauráció. Összeállította a Hungária Szabadságharcos Mozgalom történészcsoportja. *Szittyakiürt* (Cleveland), 1999. 1. sz. 7–9. o., 3. sz. 5–8. o., 4. sz. 5–8. o., 5. sz. 5–8. o., 6. sz. 5–8. o.
- A forradalom világtörténelmi esemény volt. Profilváltás előtt az 1956-os Intézet. Kende Péterrel, Hegedűs B. Andrással, Rainer M. Jánossal beszélget Javorniczky István. *Magyar Nemzet*, 1998. október 2. 12. o.
- GOSZTONYI PÉTER: Adalék az 1956-os forradalomhoz. *Bécsi Napló*, 1998. 10. sz. 3. o.
- Das internationale Krisenjahr 1956. Polen, Ungarn, Suez*. Szerk. Winfried Heinemann, Norbert Wiggershaus. München, 1999, Oldenbourg. X, 722 o. (Rövidítése a továbbiakban: *Das internationale Krisenjahr 1956*.)
- LITVÁN GYÖRGY: Die ungarische Revolution. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 149–161. o.
- MÜHLE, EDUARD: Der „ungarische Herbst“ 1956 und die Ablösbarkeit kommunistischer Herrschaft in Ostmitteleuropa. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1999. 1. sz. 38–49. o.

- PÉTER LÁSZLÓ: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998, [1999!], Osiris. 90–127. o.
- RAINER M. JÁNOS: National independence, neutrality and cooperation in the Danube region. Imre Nagy's foreign policy ideas. In *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Szerk. Romsics Ignác, Király Béla. Budapest, 1998, CEU. 281–304. o.
- RÉV ISTVÁN: Ellenforradalom. *Beszélő*, 1999. 4. sz. 42–54. o.
 Francia Kiss Mihály 1957-es perében „a bíróság feladatának érezte..., hogy megtalálja és bizonyítsa az 1919. évi fehérterror és a fehérterror úgynevezett második kiadása, az 1956-os ellenforradalom összefüggését.”
- RŐCZEY JÁNOS: *A befejezetlen forradalom*. Budapest, 1999, Szerző. 284 o.

ELŐZMÉNYEK

- BORHI LÁSZLÓ: A hivatlan birodalom. Magyarország és a szovjet hegemonia. *Valóság*, 1999. 1. sz. 75–89. o.
- GOSZTONYI PÉTER: A forradalom előzményei. A tények makacs dolgok. *Magyar Nemzet*, 1998. november 25. 12. o.
- KOROM MIHÁLY: A hatalomgyakorlás stabilitása. Államvédelmi Bizottság Magyarországon, 1948–1953. *Új Horizont*, 1998. 5–6. sz. 62–77. o.
- PÜNKÖSTI ÁRPÁD: „Nem erről volt szó!” Rákosiék 1953-as moszkvai raportja. *Forrás*, 1999. 6. sz. 41–51. o.
- RAINER M. JÁNOS: Magyarország a szovjet érdekszférában. In *Magyarország társadalomtörténete. III. 1945–1989*. 1. köt. Szerk. Fokasz Nikosz, Örkény Antal. Budapest, 1998, Új Mandátum. 31–36. o.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR: Andropov Magyarországon a forradalom előtt. Jelentések Moszkvának. *História*, 1999. 4. sz. 20–23. o.
- ZSITNYÁNYI ILDIKÓ–M. KISS SÁNDOR: Az ötvenes évek riadóterve. Az ezerkilencszázötvenhat októberében is érvényes mozgósítási iratokat találtak meg? *Magyar Nemzet*, 1999. április 3. 16. o.

A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

- ÁGH ISTVÁN–ARNÓTH KÁROLY: Elrendelés szerint, Isten centijével. Színdarab, amelyet az utcán írtak. Ríporter: Nagy J. Lambert. *Magyar Nemzet*, 1998. október 22. 6. o.
- BECK TIBOR, IFJ.: Mozaikok a forradalom és a megtorlás történetéhez. 1956 a budapesti Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán. In *Évkönyv VI. 1998*. 213–241. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: „Az! hiszitek, én nem vagyok olyan magyar, mint ti?” A Corvin közti fegyverátadási tárgyalások. *Beszélő*, 1998. 10. sz. 44–52. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Kossuth Lajos téri sortűz. *Magyar Hírlap*, 1998. november 3. 7. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A megosztott Kilián. *Népszava*, 1999. június 16. 7. o.
- EMBER MÁRIA: Egy falu a Hortobágyon. Ebes község lakosainak pontba szedett követelései. Szinte látom őket. *Barátság*, 1998. 5. sz. 2254–2255. o.
- GÁSPÁR ATTILA: Az '56-os sortűzek felelőseit óvja a joggyakorlat. Az emberiség elleni bűntettek nem évülhetnek el. *Napi Magyarország*, 1998. november 4. 6. o.
- GERCELY ATTILA: A kádári konszolidáció háttere. 1. rész. *Kapu*, 1999. 3. sz. 93–95. o.
 A Köztársaság téri párház ostroma.

- HARDI PÉTER: A forradalom filmes dokumentumai nyomában. *Napi Magyarország*, 1998. február 6. 19. o.
- HORVÁTH MIKLÓS: Militärgeschichtliche Aspekte der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes von 1956. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 135–148. o.
- HORVÁTH SÁNDOR: A Központi Munkástanács története. In *A tudományos ösztöndíjpályázat dolgozatainak szemléje*. Történelem és politológia szak. 1998. 1. Összeállította Váradi Péter. Budapest, 1999, ELTE BTK HÖK. 113–209. o.
- JOBBÁCYI GÁBOR: Az 1956-os forradalom és szabadságharc népköltészete. In ugyanő: *Az élet és igazság védelmében*. Budapest, 1998, Püski. 189–194. o.
- JOBBÁCYI GÁBOR: *Szigorúan titkos emlékkönyv, 1956*. Budapest, 1998, Szabad Tér. 82 o.
- KÓ ANDRÁS–NACY J. LAMBERT: Hamis premisszák. Új megvilágításban a Kossuth Lajos téri sortűz? *Magyar Nemzet*, 1998. november 7. 16. o.
- KISS SÁNDOR, M.: Forradalom és demokrácia. *Napi Magyarország*, 1998. október 31. 13. o.
- NAGYISTÓK SÁNDOR: *Forradalmi napok Felgyőn, 1956*. Szeged, 1998, Bába és Társai. 102 o.
- ORBÁN SÁNDOR: A paraszti szerveződés, érdekvédelem néhány problémája 1956-ban. *Századok*, 1998. 5. sz. 1089–1112. o.
- ORGOVÁNYI ISTVÁN: A kecskeméti forradalmi tanácsok története. 1. rész: 1956. október 30.–november 4.; 2. rész: 1956. október 31.–november 4.; *Új Honvédségi Szemle*, 1998. 10. sz. 45–56. o., 11. sz. 88–100. o.
- PERUCCHI, SERGI: Az utolsó felvétel. Emlékezés Pedrára, a Paris Match fotóriporterére, aki a világ összes forró pontján megfordult. *Népszabadság*, 1998. október 22. 13. o.
- RAINER M. JÁNOS: Ismeretlen erővel szemben. Nagy Imre október 23-án. 1–2. rész. *Élet és Tudomány*, 1998. 43. sz. 1347–1351. o.; 44. sz. 1384–1386. o.
- RAINER M. JÁNOS: Úton a többpártrendszer felé. *Népszava*, 1998. október 22. 7. o.
- RÁSÓ JÓZSEF: *1956 dokumentumai a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban*. Miskolc, 1998, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. 196 o.
- ROMSICS IGNÁC: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. In ugyanő: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris. 383–395. o.
- SZÖLLÖSY ÁRPÁD: A forradalom Győrött. In *Egy európai magyar. Emlékkönyv Szöllösy Árpádnak*. Szerk. Raffai István. Veszprém, 1998, Új Horizont. 11–44. o.
- ZÁDORI ZSOLT: Romák az '56-os forradalomban. „Vigyék őt vissza Bibó Pista bácsihoz, mert az rendesen bánt vele.” *Népszava*, 1998. november 21. Szép Szó melléklet, II. o.

KÜLFÖLD ÉS EMIGRÁCIÓ

- BAEV, JORDAN: Die politischen Krisen in Osteuropa in der Mitte der fünfziger Jahre und die bulgarische Staatsführung. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 297–315. o.
- BÉKÉS CSABA: Die ungarische Revolution von 1956 und die Grossmächte. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 354–374. o.
- BESSENYEI B. FERENC: Franco és 1956. A spanyol támogatásról. *História*, 1999. 4. sz. 33. o. Hozzászólás Borhi László Franco és az 1956-os magyar forradalom című tanulmányához. (*História*, 1998. 9–10. sz.)
- BEZERÉDJ ZOLTÁN: Emlékbeszéd Kölnben, 1960. október 23. In ugyanő: *Eszmék és történelem. Századvégi visszapillantás*. Budapest, 1998, Bethlen Gábor. 151–155. o.
- BILEK, JIRI: Der Einfluss der Ereignisse in Ungarn auf die Innenpolitik der Tschechoslowakei. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 469–483. o.

- BOGNÁR KÁROLY: Volt-e '56-ban reális lehetőségünk NATO-segítségre? *Népszabadság*, 1998. november 4. 13. o.
- BORBÁNDI GYULA: 1956 – és az emigráns politika. In ugyanő: *Alkony és derengés. Írások a posztemigrációról*. Lakitelek, 1999, Antológia. 99–107. o.
- BORBÁNDI GYULA: Ötvenhat emléke az emigrációban. In ugyanő: *Alkony és derengés. Írások a posztemigrációról*. Lakitelek, 1999, Antológia. 108–113. o.
- BORHI LÁSZLÓ: Franco és az 1956-os magyar forradalom. Dokumentumok a spanyol segítségnyújtás tervéről. *História*, 1998. 9–10. sz. 60–62. o.
- CSCISERY-RÓNAY ISTVÁN: A magyar legitimitás és a harmadik politikai emigráció. *Magyar Szemle*, 1998. 12. sz. 61–70. o.
- CSCISERY-RÓNAY ISTVÁN: Sosztakovics 1956-os szimfóniája? Hipotézis egy ritkán hallható zeneműről. *Magyar Nemzet*, 1999. április 24. 18. o.
- DEÁK ERNŐ: Adatok az 1956-os menekülthullámról. In *Magyarország társadalomtörténete. III., 1945–1989*. 1. köt. Szerk. Fokasz Nikosz és Örkény Antal. Budapest, 1999, Új Mandátum. 72–76. o.
- DOCKRILL, SAKI: Ungarn, 1956. Amerikanische Befreiung – Mythos oder Versagen? In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 533–552. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A bécsi Magyar Forradalmi Tanács szerepe 1956 után. *Népszabadság*, 1998. november 5.
- ÉCER GYÖRGY: 1956-os forradalmunk menekültjei. In *Megálmodott Magyarország. Beszélgetés nyugati magyarokkal*. Basel–Budapest, 1999, Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem. 53–142. o.
- Révész László (Bern), Sulyok Vince (Oslo), Gosztonyi Péter (Bern), O'sváth György (Brüsszel), Szabó Máttyás (Stockholm), Luka László (Genf), Kende Péter (Párizs – Budapest), Szöllősy Pál (Pfaffhausen) visszaemlékezései az emigrációról.
- HADENIUS, STIG: A magyar '56 a svéd politikában. *Barátság*, 1998. 5. sz. 2264–2265. o.
- ILLÉNYI BALÁZS: Nem törtek át. '56 november: spanyol segítség? *Heti Világgazdaság*, 1998. október 31. 93–94. o.
- JUHMA, MISSI: 1956 egy csuvas író sorsában. *Barátság*, 1998. 5. sz. 2266. o.
- KIROV, ALEKSZANDR: Ungarnkrise 1956. Lagebeurteilung und Vorgehen der sowjetischen Führung und Armee. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 95–133. o.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL: 1956 et l'évolution politique d'une génération. In *Hommage à Fejtő Ferenc. A 90 éves Fejtő Ferenc köszöntése emlékezésekkel és tanulmányokkal*. Szerk. Jacqueline Cherruault-Serper, Kende Péter, Litván György és mások. Budapest, 1999, Világosság Alapítvány. 250–258. o.
- LITVÁN GYÖRGY: Az 1956-os forradalom és a magyarságkép Nyugaton és szomszéd országokban. *História*, 1998. 9–10. sz. 33–35. o.
- LITVÁN GYÖRGY: Az 1956-os forradalom szerepe a magyarságkép változásában. In *Magyarságkép és történeti változásai*. Szerk. Pataki Ferenc és Ritoók Zsigmond. Budapest, 1999, MTA. 115–121. o.
- NYSSÖNEN, HEINO: A múlt a politika eszközeként. Finnország 1918-as és Magyarország 1956-os eseményeinek összehasonlítása. *Debreceni Szemle*, 1997. 2. sz. 212–229. o.
- OSTERMANN, CHRISTIAN F.: Das Ende der „Rollback“-Politik. Eisenhower, die amerikanische Osteuropapolitik und der Ungarn-Aufstand von 1956. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 515–532. o.
- PILÁT, VLADIMÍR: Der antikommunistische Aufstand in Ungarn aus der Sicht der tschechoslowakischen Kommunisten. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 339–351. o.

- PRONKO, VALENTIN A.: Ungarn–UdSSR: Herbst 1956. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 75–94. o.
- RIGHI, MARIA LUISA: *Quel terribile 1956. I verbali della direzione comunista tra il XX Congresso del PCUS e l'VIII Congresso del PCI*. Roma, 1996, Riuniti. 286 o.
- RUFF MIHÁLY: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól, 1956–1958. *Századok*, 1998. 5. sz. 1113–1132. o.
- SÜMEGI GYÖRCY: A Síró galamb legendája. *Magyar Hírlap*, 1998. október 22. 8. o.
Franciszek Starowyeski Síró galamb című 1956-os plakátja.
- SOÓS KATALIN: Ausztria és a magyar menekültügy, 1956–57. *Századok*, 1998. 5. sz. 1019–1051. o.
- STAIGL, JAN: Die militärstrategische Stellung der Slowakei und die militärischen Sicherheitsmassnahmen auf ihrem Territorium im Zusammenhang mit den Ereignissen in Ungarn und Ägypten im Herbst 1956. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 163–179. o.
- SZÉPFALUSI ISTVÁN: A legújabb felismerések az 1956–57-es magyar menekülthullámról. *Limes* (Tatabánya), 1998. 1. sz. 113–121. o.
- THOSS, BRUNO: Die Doppelkrise von Suez und Budapest in ihren Auswirkungen auf Adenauers Sicherheits- und Europapolitik, 1956/57. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 573–588. o.
- TISCHLER JÁNOS: Die Führung der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei und die ungarische Revolution von 1956. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 317–337. o.
- TÓFALVI ZOLTÁN: 1956 erdélyi mártírjai. 1–2. rész. *Székelyszék* (Csíkszereda), 1998. 10. sz. 104–119. o., 11. sz. 114–142. o.
- TÓFALVI ZOLTÁN: Az 1956-os magyar forradalom visszhangja Romániában, Erdélyben. *Századok*, 1998. 5. sz. 989–1018. o.
- TÓFALVI ZOLTÁN: „A kabátjára borultunk: az volt édesapánk sírja”. Negyven éve végezték ki a tizenkét erdélyi ötvenhatost. *Napi Magyarország*, 1998. november 7. 16. o.
- VÁMOS GYÖRCY: A Szabad Európa Rádió Nagy Imréről. *Népszabadság*, 1998. október 22. 14. o.
- WARNER, ISABEL: Das Foreign Office und der ungarische Volksaufstand von 1956. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 375–394. o.
- Zürichi főiskolások kiáltványa. Közli Ember Mária. *Barátság*, 1998. 5. sz. 2267. o.

INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

- BANOS JÁNOS: A magyar történelem legnagyobb árulása. *Nyugati Magyarság*, 1999. 4. sz. 6. o.
Melléklet: Tiszti Nyilatkozat. Budapest, 1956. november; A budapesti szovjet katonai egységek városparancsnokának 1. sz. parancsa, Budapest, 1956. november 6.
- BERTALAN PÉTER: A Kádár-rendszer egyházpolitikája Somogy megyében a levéltári források tükrében, 1957–1959. In *Somogy megye múltjából*. Szerk. Bősze Sándor. Kaposvár, 1998, Somogy Megyei Levéltár. 229–248. o. (Levéltári évkönyv, 29.)
- FAZEKAS ÁRPÁD: A tűzoltó mártírsága. *Szittyakürt* (Cleveland), 1998. 10–11. sz. 11. o.
- FILEP TIBOR: Az árulásra nincs bocsánat. Kádár János és a Nagy Imre-per. *Napi Magyarország*, 1998. november 7. 17. o.
- GERGELY ATTILA: A kádári konszolidáció háttere. 2. rész. *Kapu*, 1999. 4. sz. 75–77. o.
- GERGELY ATTILA: Az elárult forradalom. *Kapu*, 1998. 10. sz. 92–96. o.
- GOSZTONYI PÉTER: Die sowjetische Militärintervention in Ungarn, 1956. Fakten, Hintergründe, Wertungen. *Schweizer Monatshefte*, 1998. 9. sz. 37–42. o.

- HORVÁTH LAJOS: A magyar országgyűlés 1956–57-ben. Budapest képviselői. *Hunnia*, 1998. 5. sz. 53–56. o.
- JOBÁGYI GÁBOR: *Az élet és igazság védelmében*. Budapest, 1998, Püski. 260. o.
- JOBÁGYI GÁBOR: Az 1956 utáni megtorlási eljárások. *Valóság*, 1998. 10. sz. 43–56. o.
- JOBÁGYI GÁBOR: Az 1956 utáni megtorló eljárások. *Jogtudományi Közöny*, 1998. 12. sz. 472–480. o.
- JOBÁGYI GÁBOR: „Ez itt a vértanúk vére”. Az 1956 utáni megtorlási eljárások. Budapest, 1998, Kairosz. 239 o.
- JOBÁGYI GÁBOR: „Ez itt a vértanúk vére”. „...a koncepciók számlási eljárásokban a vádlottak védekezésének semmi esélye nem volt” – mondja Jobbágyi Gábor jogászprofesszor. *Napi Magyarország*, 1998. november 6. 1. o.
- JOBÁGYI GÁBOR: A Köztársaság-téri per. Fánicsik György és társai elítéltetése. *Jogtudományi Közöny*, 1998. 11. sz. 406–420. o.
- KAHLER FRICYES: A Brusznai-per. *Új Horizont*, 1998. 5–6. sz. 79–86. o.
- KÓ ANDRÁS: Egy nehéz nap hajnala. Oszlopban álltak az utak mentén a szovjet tankok. *Magyar Nemzet*, 1998. november 4. 8. o.
- KÓ ANDRÁS: A titkok labirintusában. Nagy Imréről az évfordulón: kivégzés és (első) temetés. *Magyar Nemzet*, 1999. június 16. 8. o.
- KUNSZABÓ FERENC: Beavatás. Gyűjtőfogház, 1957. *Hunnia*, 1998. 9. sz. 42–47. o.
- KUNSZABÓ FERENC: A gyűlölet tobzódása. Tíz hét az ÁVO fogságában. *Hunnia*, 1998. 6. sz. 21–31. o.
- KUNSZABÓ FERENC: Vádlottból vádlóvá. A kommunista igazságszolgáltatás előtt. *Hunnia*, 1998. 7. sz. 41–48. o.
- LITVÁN GYÖRCY: Betlen Oszkár rendőrségi tanúvallomása a Szabad Nép szerkesztőségében létrejött „jobboldali csoportosulásról” és 1956-ról. Dokumentumközlés bevezetővel. In *Évkönyv VI*. 1998. 243–251. o.
- MURÁNYI GÁBOR: Utó- és előjátékok. Októberi előkészületek, '58. *Heti Világgazdaság*, 1998. október 24. 101–104. o.
- OKVÁTH IMRE: Die Repressalien nach der Revolution in Ungarn von 1956 bis 1963. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 485–500. o.
- ROMSICS IGNÁC: Megtorlás és politikai konszolidáció. In ugyanő: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris. 400–423. o.
- SCHIRILLA GYÖRCY: Obersovszky Gyula író, újságíró halálbüntetése. In ugyanő: *Ez is történelem... Ahogy az ügyvéd látta a védői pulpitusról, 1938–1957*. Budapest, 1998, Agroinform. 77–82. o.
- Soviet Military Intervention in Hungary, 1956*. Szerk. Györkei Jenő és Horváth Miklós. Budapest, 1999, CEU. 318 o.
- WETIG, GERHARD: Die sowjetische Militärintervention in Ungarn als ein Schlüsselereignis des Kalten Krieges. In *Das internationale Krisenjahr 1956*. 283–296. o.
- Zárt, bizalmas, számozott. *Tájékoztatáspolitikai és cenzúra, 1956–1963. Dokumentumok*. Szerk. Cseh Gergő Bendegúz, Kalmár Melinda és Pór Edit. Budapest, 1999, Osiris. 541 o.

UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- BALASSA PÉTER: A másik Magyarország. *Népszava*, 1998. október 24. Szép Szó melléklet, I–II. o.
- BOJTÁSNÉ DAMÓ CSILLA ÉS BOLYÓSNÉ UJFALUSI ÉVA: Az 1996. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. Egyetemes és magyar hadtörténelem. Magyarország, 1945–1996. *Haditörténelmi Közlemények*, 1998. 4. sz. 1001–1004. o.
- BOKOR IMRE: Aki a magyar történelmet írja: Gosztonyi Péter (Bernből). *Hunnia*, 1998. 9. sz. 47–48. o.
- BOROS GÉZA: Emlék/mű. *Kritika*, 1998. 10. sz. 31. o.
Péterfy László *Memento 1945–1956* című alkotása a politikai elítéltek és mártírhalt halt hazafiak emlékére Budapesten, a Petőfi híd budai hídfőjénél.
- CSANÁDY PÁL: A Margit körút. '56-os emlékhely-pályázat. *Alaprajz*, 1998. 10. sz. 12. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: 1996–1997 történelmi dokumentumfilmjeiből. Válogatás. In *Évkönyv VI. 1998.* 303–313. o.
- GOSZTONYI PÉTER: Die langfristigen Auswirkungen des ungarischen Volksaufstandes und aktuelle Reflexionen darüber. In *Das internationale Krisenjahr 1956.* 501–513. o.
- GYÓRI LÁSZLÓ: Válogatott bibliográfia, 1997–1998. In *Évkönyv VI. 1998.* 389–416. o.
- HEGEDŰS B. ANDRÁS: „A tettesek nem bőbeszédűek.” *MaNcs*, 1998. október 22. 4–5. o.
- HEGEDŰS B. ANDRÁS: Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc reneszánsza és a rendszerváltás. Visszatekintés 1988-ra. In *Évkönyv VI. 1998.* 287–295. o.
- JOBBÁGYI GÁBOR: *Az élet és igazság védelmében.* Budapest, 1998, Püski. 260 o.
- KECKÉS GUSZTÁV: La mémoire de la révolution de 1956 en Hongrie un héritage brisé? 1956–1997. *Hermes*, 1998. 7. sz. 30–36. o.
- KÖRÖSI ZSUZSANNA: Hallgatás és titok. Az 1956-os magyar forradalom után kivégzettek gyermekei a Kádár-rendszerben. In *Politikai pszichológiai tanulmányok.* Szerk. Lányi Gusztáv. Budapest, 1999, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. 29–62. o.
- KUNSZABÓ FERENC: 1956. *Hunnia*, 1998. 12. sz. 23–27. o.
- LITVÁN GYÖRGY: „Nem akarjuk idealizálni Nagy Imrét”. Igazából egyik kormány sem tudott mit kezdeni a mártír miniszterelnökkel.” *Népszava*, 1999. február 6. Szép Szó melléklet, III. o.
- MÁRTON LÁSZLÓ: 1956 emlékezete emberközben. *Magyar Hírlap*, 1998. október 22. 7. o.
- MÉCS IMRE: Összejárók. *Beszélő*, 1999. 3. sz. 72–77. o.
A III/III-as ügyosztály „Összejárók” fedőnévvel titkos nyomozást folytatott az 1963-as amnesztia után kiszabadult 1956-osok (Annus István, Bali Sándor, Bibó István, Göncz Árpád, Hegedűs László, Mécs Imre, Rácz Sándor és mások) ellen.
- OPLATKA, ANDREAS: Ungarns umstrittenen Erbe von 1956. Kontroversen um die Kulturpolitik der Regierung Orban. *Neue Zürcher Zeitung*, 1998. december 9. 4. o.
- OROSZ ISTVÁN: Duna-parti jegyzet. Hommage à Pesti Srác. *Élet és Irodalom*, 1998. november 6. 7. o.
- PAJCSICS JÓZSEF: A 301-es parcella titkai. A hatalom az utolsó percig habozott megtenni a döntő lépést. *Magyar Hírlap*, 1999. június 16. 6. o.
- A *POFOSZ egy évtizede, 1989–1999.* Összeállította Fónay Jenő és Vasvári Vilmos. Szerk. Fejér Dénes. Budapest, 1999, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége. 261 o.
- PÓTÓ JÁNOS: Litván György műveinek bibliográfiája, 1955–1998. *Világosság*, 1999. 3. sz. 81–92. o.

- POZSGAY IMRE: Nem puccsista – magányos merénylő voltam. Pozsgay Imre a tíz évvel ezelőtti „forradalmi” rádiónyilatkozat háttéréről és utóéletéről. *Magyar Nemzet*, 1999. január 28. 6. o.
- RAINER M. JÁNOS: A múlt feldolgozása és az „ötvenhatos hagyomány”. *Világosság*, 1999. 3. sz. 61–65. o.
- REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ: A történelem nem mögöttünk, alattunk van. Interjú a Történelmi Igazságtétel Bizottság elnökével. *Magyar Nemzet*, 1998. október 22. 5. o.
- RÓTH MIKLÓS: Kivégzett sortűzek. Törvénysértő határozatok. *Magyar Nemzet*, 1999. január 23. 15. o.
- ROZCICS MÁRIA: Új eljárás a sortűzperekben. A genfi egyezmény 1956-ra is vonatkozik. *Napi Magyarország*, 1999. június 29. 1–2. o.
- SÁNDOR IVÁN: Semmi nem múlik el, csak a történelem. A magyar forradalom és az európai tudat mai szövevényei. *Élet és Irodalom*, 1999. március 12. 6–7. o.
- SKULTÉTHY SÁNDOR: Az én ötvenhatom. „Kilopják alólunk múltunkat!” *Hunnia*, 1999. 3. sz. 31–33. o.
- SZABÓ MIKLÓS: Az ellopott barikád. *Beszélő*, 1999. 2. sz. 108–111. o.
- SZABÓ ZOLTÁN: „Szem a láncból?” A forradalom a sokaság embereiben volt. *Napi Magyarország*, 1998. október 22. 13. o.
- SZERDAHELYI SZABOLCS: A Deport – ’56 levelezéséből. *Új Idők*, 1999. április 15. 6. o.
- SZILÁGYI SÁNDOR: Legyünk az emberi jogok őskeresztényei! In ugyanő: *Ostinato. Publicisztikai dolgozatok, Bibó-tanulmányok és irodalmi stúdiumok*. Budapest, 1999, Új Mandátum. 38–44. o.
- TÓBIÁS ÁRON: A halottakat el kell temetni. Az első Nagy Imre-műsor a televízióban: 1989. március 20. *Magyar Nemzet*, 1999. március 20. 12. o.
- TÓBIÁS ÁRON: Új történelmi időszámítás. Nagy Imre és társai temetése megrázta a világot. *Magyar Nemzet*, 1999. június 15. 7. o.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA: Ezt mondtuk mi. *Beszélő*, 1998. 12. sz. 109–110. o.
A Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1980-as közvélemény-kutatása az 1956-os forradalomról fiatal munkások körében.

PORTRÉK

BANG JENSEN, POVL

HAJDÚ SZABOLCS: ’56 külföldi hőse. Povl Bang-Jensen forradalmunkért életével fizetett. *Új Idők*, 1999. február 15. 1–2. o.

BIBÓ ISTVÁN

SALAMON KONRÁD: Bibó István államminiszter. *Magyar Napló*, 1999. 5. sz. 37–38. o.

SZILÁGYI SÁNDOR: Bibó István 1956-ban. In ugyanő: *Ostinato. Publicisztikai dolgozatok, Bibó-tanulmányok és irodalmi stúdiumok*. Budapest, 1999, Új Mandátum. 114–125. o.

BRUSZNYAI ÁRPÁD

SZIGETHY ANDRÁS: Saját sorsának prófétája volt. Brusznai Árpád – élt 1924-től 1958-ig. *Népszabadság*, 1999. június 26. 8. o.

DERZSI SÁNDOR

OBERSOVSZKY GYULA: Derzsi Sándor. Emberrangján ellenkező barátom-harcostársam. *Vagyok*, 1999. 1. sz. 9–11. o.

DOHY JÁNOSKOVÁCS ÉVA: Tudományos pálya és forradalom. Dohy János életútja, 1905–1990. *História*, 1999. 4. sz. 27–29. o.VINCZEFFY IMRE: Dohy János, 1905–1990. *Debreceni Szemle*, 1998. 1. sz. 107–114. o.**FÁNCSIK GYÖRGY**HETESSY JÓZSEF: Felejthetetlen barátom, Fáncsik György emlékére. *Új Idők*, 1999. február 15. 4. o.**GERŐ ERNŐ**BARÁTH MACDOLNA: Az öregedő Gerő és „holdudvara”. *Beszélő*, 1998. 12. sz. 90–93. o.**GIMES MIKLÓS**RÉVÉSZ SÁNDOR: Borotvaélen. *Beszélő*, 1998. 11. sz. 36–62. o.RÉVÉSZ SÁNDOR: A kockarázás. Részlet Gimes Miklós életrajzából. *Kritika*, 1998. 12. sz. 25–29. o.RÉVÉSZ SÁNDOR: Rossz itt a levegő. Részlet Gimes Miklós életrajzából. *Kritika*, 1998. 10. sz. 24–28. o.RÉVÉSZ SÁNDOR: Tűz és salak. Részlet Gimes Miklós életrajzából. *Kritika*, 1998. 11. sz. 6–10. o.**GOSZTONYI PÉTER**SZAKÁLY SÁNDOR: Elhunyt a forradalom krónikása. Búcsú Gosztonyi Pétertől, 1931–1999. *Bécsi Napló*, 1999. 3. sz. 7. o.VARGA LÁSZLÓ: Volt egy jóbarát. *Élet és Irodalom*, 1999. április 9. 9. o.**GULYÁS LAJOS**KÖVY ZSOLT: *Hazádnak rendületlenül. Gulyás Lajos emlékezete*. Budapest, 1999, Kálvin. 176 o.KÖVY ZSOLT: Egy mártírium története. Beszélgetés Kövy Zsolttal készülő Gulyás Lajos-életrajzáról. *Napi Magyarország*, 1998. október 22. 14. o.**JÓNÁS PÁL**KISS SÁNDOR, M.: Viszlát, Pali! *Magyar Szemle*, 1998. 11–12. sz. 71–82. o.**KÁDÁR JÁNOS**HUSZÁR TIBOR: Lapok Kádár János életrajzából. 1. rész : Czermanik Borbála és az „ismeretlen” apai ág (Fiume, 1912); 2. rész: Czukor utcai elemi. *Mozgó Világ*, 1998. 6. sz. 57–67. o., 7. sz. 100–109. o.**LITVÁN GYÖRGY**HEGEDŰS B. ANDRÁS: Litván György az 1956-os forradalomban és a börtönben. *Világosság*, 1999. 3. sz. 74–80. o.LITVÁN GYÖRGY: Nekem – hetven. Litván Györggyel Rádai Eszter és Hegedűs B. András beszélget. *Beszélő*, 1999. 4. sz. 8–20. o.SZABÓ MIKLÓS: A meggyalázott forradalom hagyatékgyógozója. *Világosság*, 1999. 3. sz. 69–73. o.VÁSÁRHELYI MIKLÓS: Litván György köszöntése. *Magyar Hírlap*, 1999. február 20. 11. o.**LUKÁCS MÁTYÁS**GYÖRKEI JENŐ: A pokol tornácának vége. Meghalt Lukács Mátyás. *Magyar Nemzet*, 1999. május 7. 8. o.**MAGOS GÁBOR**NACY ERZSÉBET: Egy igaz ember dicsérete. *Népszava*, 1999. június 16. 7. o.RÉVÉSZ SÁNDOR: Egy békebeli csecsemő kalandjai. *Népszava*, 1999. május 19. 7. o.STANDEISKY ÉVA: Élete csupa kaland. Magos Gábor 85 éves. *Népszabadság*, 1999. május 19. 8. o.

MANSFELD PÉTER

SZALAY RÓBERT: A mi hőseink. Mansfeld Péter. *Hunnia*, 1998. 10. sz. 14–17. o.

MÉRAY TIBOR

FENCsik FLÓRA: Falra borsó...? Méray Tibor hetvenöt éves. *Élet és Irodalom*, 1999. április 2. 9. o.

MÉREI FERENC

LÁNYI GUSZTÁV: Ki volt Mérei Ferenc? *BUKSZ*, 1999. 1. sz. 52–58. o.

LITVÁN GYÖRGCY: Mérei és a „Krampusz”. Esettanulmány. *Beszélő*, 1999. 2. sz. 60–70. o.

LITVÁN GYÖRGCY: Mérei Ferenc a börtönvilágban. *BUKSZ*, 1999. 1. sz. 58–62. o.

NAGY PÁL

NAGY PÁL: '56 – Magyar Műhely – avangárd. Portré Nagy Pálról – Nagy Pállal. *Nagyvilág*, 1999. 1–2. sz. 123–147. o.

SZABÓ ZOLTÁN

GÖNCZ ÁRPÁD: Szabó Zoltánról. *Élet és Irodalom*, 1998. október 2. 4. o.

SZÁSZ BÉLA

GÖMÖRI GYÖRGCY: Egy kommunista gentleman halálára. *Élet és Irodalom*, 1999. július 2. 8. o.

SÁRKÖZI MÁTYÁS: Meghalt Szász Béla. *Magyar Hírlap*, 1999. június 26. 17. o.

TÁNCZOS GÁBOR

SZABÓ MIKLÓS: Az ellenzéki egység halottja. Táncozó Gábor, 1928–1978. *Beszélő*, 1998. 11. sz. 88–90. o.

TOLLAS TIBOR

JUHÁSZ LÁSZLÓ: Varázskörben. Egy barátság emlék-forgácsai. *Új Horizont*, 1998. 5–6. sz. 100–104. o.

MEDVICGY ENDRE: Tollas Tibor emlékezete. Laudáció. *Confessio*, 1998. 3. sz. 27–29. o.

TÓTH ILONA

OBERSOVSKY GYULA: A mi hőseink. Tóth Ilonka a magyar Jeanne d'Arc. *Hunnia*, 1999. 1. sz. 33–35. o.

OBERSOVSKY GYULA: Tóth Ilona a magyar Jeanne d'Arc. 1–5. *Vagyok*, 1999. 2. sz. 4–7. o., 3. sz. 6–9. o., 4. sz. 8–11. o., 5. sz. 8–11. o., 6. sz. 9–11. o.

ROZGICS MÁRIA: Tóth Ilona mártírhalálára. Ártatlanságában ma is hisznek. *Napi Magyarországi*, 1999. június 26. 15. o.

MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

BALOGH GYULA: „Ilyen még a magyar történelemben nem volt”. Emlékezés, 1956. *Hunnia*, 1998. 11. sz. 7–12. o.

BENKÓ ZOLTÁN: „Társaink ott fekszenek valahol, tömegsírban vagy a kőbánya környékén”. Beszélgetés egy szemtanúval. *Köznevelés*, 1998. október. 4–7. o.

CZIBOR ZOLTÁN: A forradalomban. *Kortárs*, 1998. 10. sz. 34–40. o.

CZICÁNY LÓRÁNT: A forradalom közkatonája. In ugyanó: *Ahol állok, ahol megyek. Magyarországi tanulmányaim*. Budapest, 1998, Kortárs. 385–404. o.

CSELÓTEI LÁSZLÓ: Használni a hatalomban. Emléktörödékek 1956-ról. *História*, 1998. 8. sz. 33–34. o.

A forradalom és a felelősségre vonás a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen.

CSETE ÖRS: A pesti srácok nem féltek. Gyerekszemmel a Corvin közről. *Magyar Napló*, 1998. 10. sz. 3–7. o.

- Eger, 1956. *Vallomások a szépség és rettenet idejéből. Az Ötvenhatos Szövetség Egri Szervezete bajtársainak visszaemlékezései.* Szerk. Sziki Károly [Eger?] 1998, Misztériumjáték Alapítvány. 96 o.
- A forradalom leánya. *Replika*, 1998. 31–32. sz. 5–16. o.
- KOPRÉ JÓZSEF: Emlékek '56-ból. *Somogy* (Kaposvár), 1998. 2. sz. 236–238. o.
- KRASSÓ GYÖRCY: Csak katalizátor vagyok. Beszélgetés dr. Krassó Györggyel. In GYÖRFFY LÁSZLÓ: *Órláng vagy lidércfény?* Miskolc, 1998, Felsőmagyarország. 246–251. o.
- LAZUR BARNA: Csoda a szegedi hídon. Lazur Barna 1956-ban Szeged város nemzetőr parancsnoka. In GYÖRFFY LÁSZLÓ: *Órláng vagy lidércfény?* Miskolc, 1998, Felsőmagyarország. 216–223. o.
- LUX ANTAL: Könnygázgránáttal és optimizmussal. Részlet a művész „Életem az 1956-os forradalomig” című önéletírásából. *Barátság*, 1998. 5. sz. 2257–2259. o.
- MONOSTORI IMRE: A Nagy Gáspár–Nagy Imre-ügy (1984–1985). In ugyanő: *Az Új Forrás vonzásában. Dokumentummemoár, 1969–1998.* Tatabánya, 1999, József Attila Megyei Könyvtár. 136–182. o.
- NÉMETH BÁLINT: „Csodálatos látvány volt a lángoló tank!” *Hunnia*, 1998. 10. sz. 18–25. o.
- NÉMETH BÁLINT: „Le kellett ülnöm pihenni, mielőtt haza értem”. *Hunnia*, 1999. 2. sz. 13–19. o.
- '56-os emlékek. Szerk. Nyári László és Oroszi Sándor. Budapest–Sopron, 1998, Soproni Egyetem. 191 o. (Erdészettörténeti Közlemények 37.)
- PÁSKÁNDI GÉZA: Megvallás. *Kortárs*, 1998. 10. sz. 3–25. o.
- POLCZ ALAINE: Mi négyen, akkor... In ugyanő: *Éjjeli lámpa.* Pécs, 1999, Jelenkor. 33–47. o.
- SZÜCS SÁNDOR: Akit a mozdony füstje elcsapott. *168 Óra*, 1999. március 11. 18–19. o.
- VEKERDY TAMÁS: 1956, 1957, 1958. Jegyzetelt töredékek. *2000*, 1998. 12. sz. 26–46. o.
- VÉGH OSZKÁR: *A félelem árnyékában, 1944–1956. Riportregény.* Budapest, 1999, General. 171 o.
- WITTNER MÁRIA: Halálra ítélték? Életre ítélték? Wittner Mária, 1956-os nemzetőr. In GYÖRFFY LÁSZLÓ: *Órláng vagy lidércfény?* Miskolc, 1998, Felsőmagyarország. 195–215. o.

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

- ALFÖLDY GÉZA: *Ungarn, 1956. Aufstand, Revolution, Freiheitskampf.* Heidelberg, 1997, Universitätsverlag C. Winter. 170 o. (Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 2. köt.)
- EMBER MÁRIA: Ungarn, 1956. *Barátság*, 1998. 5. sz. 2270–2271. o.
- LITVÁN GYÖRCY: Német nyelvű összefoglaló a magyar forradalomról. In *Évkönyv VI.* 1998. 365–366. o.
- MÜHLEISEN, HANS OTTO: Frühes Fanal für die Schwäche des Systems. Der ungarische Aufstand gegen den Kommunismus. *Das Parlament*, 1998. szeptember 18. 39. sz. 17. o.
- SZÓKE DOMONKOS: Magyarország 1956-ban. *Klió*, 1998. 2. sz. 148–150. o.
- BENKŐ LEVENTE: *Volt egyszer egy 56. Akiket a forradalom szele s a megtorlás ökle megcsapott.* Sepsiszentgyörgy, 1998, Háromszék Lap- és Kvk. 260 o.
- KOVÁCS ISTVÁN: A megtorlás, amelyről alig tudunk valamit. *Kortárs*, 1999. 3. sz. 96–101. o.
- Bibó István, 1911–1979. Életút dokumentumokban.* A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította Huszár Tibor, szerkesztette Litván György és S. Varga Katalin. Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég. 757 o.
- LÁNYI KAMILLA: A bibói életpálya: egy magyar sors. *BUKSZ*, 1998. 3. sz. 247–261. o.

- BIHARI SÁNDOR: *Borjúláncon*. Miskolc, 1996, Orpheusz–Felsőmagyarország. 101 o.
- SZABÓ A. FERENC: Tizenhárom nap, amely megrengette a (szocialista) világot. Rövid szemle 1956 bővülő irodalmáról. *Árgus*, 1998. 6. sz. 68–71. o.
- BOROS GÉZA: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet. 286 o.
- GÖTZ ESZTER: Boros Géza: Emlékművek '56-nak. *Új Magyar Építőművészet*, 1998. 3. sz. 62–63. o.
- KOVALOVSKY MÁRTA: Boros Géza: Emlékművek '56-nak. *BUKSZ*, 1999. 1. sz. 77–79. o.
- PÁLYI ANDRÁS: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 1998. október 23. 13. o.
- SINKÓ KATALIN: Az emlékműkultuszról – tárgyszerűen. *Új Művészet*, 1998. 10. sz. 38–39. o.
- WEHNER TIBOR: Emlékmű-lehetőségek. *Hitel*, 1998. 10. sz. 110–112. o.
- CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF: „Egy nép kiáltott, aztán csend lett”. *Az 1956-os forradalom Székesfehérvárott*. Székesfehérvár, 1996, Városi Önkormányzat. 442 o.
- SZABÓ A. FERENC: Tizenhárom nap, amely megrengette a (szocialista) világot. Rövid szemle 1956 bővülő irodalmáról. *Árgus*, 1998. 6. sz. 68–71. o.
- EÖRSI LÁSZLÓ: *Ferencváros, 1956. A kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet. 339 o.
- KRAUSZ TAMÁS: Ferencváros, 1956. *Eszmélet*, 1999. 41. sz. 122–125. o.
- VARGYAI GYULA: Monográfia – a mikrotörténetírás eszközeivel. Eörsi László könyvéről. *Múltunk*, 1998. 3–4. sz. 504–506. o.
- GERŐ ANDRÁS–PETŐ IVÁN: *Befejezetlen szocializmus. Képek a Kádár-korszakból*. Budapest, 1997, Te-Art. 240 o.
- PÁL JÓZSEF, N.: Mégis befejeződött? *Új Forrás*, 1998. 8. sz. 15–22. o.
- Évkönyv V. 1996/1997*. Szerk. biz. Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János. Budapest, 1997, 1956-os Intézet. 399 o.
- PÁLYI ANDRÁS: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 1998. október 23. 13. o.
- SZABÓ A. FERENC: Tizenhárom nap, amely megrengette a (szocialista) világot. Rövid szemle 1956 bővülő irodalmáról. *Árgus*, 1998. 6. sz. 68–71. o.
- 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23– november 4. Válogatott dokumentumok*. Szerk. Vida István. Budapest, 1998, MTA Jelenkorkutató Bizottság. 571 o.
- ORBÁN SÁNDOR. *Századok*, 1999. 3. sz. 645–648. o.
- STANDEISKY ÉVA: Kérészélet. Pártok az 1956-os forradalomban. *Kritika*, 1999. 6. sz. 40–42. o.
- TOMÁN ERZSÉBET. *Múltunk*, 1999. 1. sz. 245–248. o.
- 1956. Explozia. Perceptii române, iugoslave si sovietica asupra evenimentilor din Polonia si Ungaria*. Szerk. Corneliu Mihai Lungu, Mihai Retegan. Bucuresti, 1996, Univers Enciclopedic. 406 o.
- LIPCSEY ILDIKÓ: 1956. A robbanás román, jugoszláv és szovjet visszhangja. *Klió*, 1998. 2. sz. 151–154. o.
- Az 1956-os forradalom Somogyban*. Válogatott dokumentumok. Válogatta és összeállította Szántó László. Kaposvár, 1995, Somogy Megyei Levéltár. 515 o.
- SZAKOLCZAI ATTILA: *Századok*, 1998. 6. sz. 1418–1421. o.
- A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Szerk. Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 346 o.
- GÖTZ ESZTER: A fordulat évei, 1947–49. *Kritika*, 1999. 2. sz. 36. o.
- NAGY ZOLTÁN: A csillag ígésében és árnyékában. *Magyar Szemle*, 1998. 11–12. sz. 194–198. o.

- RÓZSA GYULA: Hagyomány a fordulatban, avagy mi fordult és mi nem. *Mozgó Világ*, 1998. 11. sz. 113–116. o.
- SZABÓ JÚLIA: Az „idők szele.” A fordulat évei. *Új Művészet*, 1998. december. 7–9. o.
- SZABÓ MIKLÓS: Viszonylag békésen. *Mozgó Világ*, 1998. 12. sz. 11–115. o.
- VARCA PÉTER: Tegnapra megforgatták. *Élet és Irodalom*, 1998. október 23. 14. o.
- JOBBÁGYI GÁBOR: „Ez itt a vértanúk vére”. Az 1956 utáni megtorlási eljárások. Budapest, 1998, Kairosz. 239 o.
- GOSZTONYI PÉTER: „Ez itt a vértanúk vére”. Kádárista bosszú 1956 után. *Bécsi Napló*, 1998. 11–12. sz.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Szegény történelem. *Beszélő*, 1999. 6. sz. 38–44. o.
- KAHLER FRIGYES: *A Brusznjai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején*. Budapest, 1998, Kairosz. 411 o.
- BENEDIKTY TAMÁS: A Brusznjai-per anatómiája. *Új Idők*, 1999. április 15. 3. o.
- JOBBÁGYI GÁBOR: Erkölcsi ítélet a hóhérok fölött. Kahler Frigyes dokumentumgyűjteménye a Brusznjai-peréről. *Magyar Nemzet*, 1999. január 20. 10. o.
- KAHLER FRIGYES: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A nagy per*. Budapest, 1997, Püski–Kortárs. 343 o.
- BORBÁNDI GYULA: Kis forradalomtörténet. *Kortárs*, 1998. 8. sz. 92–100. o.
- SALAMON KONRÁD: A mi forradalmunk. *Új Forrás*, 1998. 11. sz. 11–14. o.
- SZABÓ A. FERENC: Tizenhárom nap, amely megrengette a (szocialista) világot. Rövid szemle 1956 bővülő irodalmáról. *Árgus*, 1998. 6. sz. 68–71. o.
- KALMÁR MELINDA: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, 1998, Magvető. 281 o.
- BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR: Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. *Debreceni Szemle*, 1998. 4. sz. 705–706. o.
- KISS SÁNDOR, M.: *Forradalom Somogyban, 1956*. Budapest, 1997, Püski. 352 o.
- BORBÁNDI GYULA: Kis forradalomtörténet. *Kortárs*, 1998. 8. sz. 92–100. o.
- MÁRFI ATTILA: Velünk élő történelem. *Magyar Napló*, 1998. 10. sz. 57–58. o.
- KÖVÉR GYÖRGY: *Losonczy Géza, 1917–1957*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 405 o.
- GYÁNI GÁBOR: Tragédia két felvonásban. *Holmi*, 1999. 3. sz. 387–393. o.
- VALUCH TIBOR: Az életpálya tragikuma. *Életünk*, 1999. 1. sz. 80–83. o.
- VIDA ISTVÁN: Tisztelgés egy tragikus sorsú baloldali politikus előtt. *Magyar Tudomány*, 1999. 3. sz. 361–364. o.
- Magyar–jugoszláv kapcsolatok, 1956. december–1959. február. A magyar–jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok*. Az iratokat gyűjtötte, válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Kiss József, Ripp Zoltán és Vida István. Budapest, 1995, [1997!], MTA Jelenkorkutató Bizottság. 496 o.
- NIEDERHAUSER EMIL: *Századok*, 1998. 6. sz. 1416–1418. o.
- Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai, 1956. október 24–28*. Szerk. Horváth Julianna, Ripp Zoltán és Ságvári Ágnes. Budapest, 1997, Napvilág. 324 o.
- RAINER M. JÁNOS: Nyomozás egy (amorf) testület ügyében. *Évkönyv VI*. 1998. 333–336. o.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Ötvenhat októbere és a hatalom. *Múltunk*, 1998. 3–4. sz. 488–494. o.
- PÉTER KÁROLY: *1956 Baranyában*. Pécs, 1997, Alexandra. 415 o.
- GERMUSKA PÁL: Rossz tréfa. *Évkönyv VI*. 1998. 361–363. o.
- RÁKOSI MÁTYÁS: *Visszaemlékezések, 1940–1956*. Budapest, 1997, Napvilág. 1. köt. 647 o. 2. köt. 649–1122. o.

- HEGEDŰS B. ANDRÁS: Rákosi szíve, vagy sajátos adalékok a magyar forradalom történetéhez. In *Évkönyv VI. 1998.* 321–331. o.
- PÜNKÖSTI ÁRPÁD: Családi emlékkönyv. *Debreceni Szemle*, 1998. 2. sz. 284–300. o.
- Szovjet katonai intervenció, 1956.* Szerk. Györkei Jenő és Horváth Miklós. Budapest, 1996, Argumentum. 314 o.
- SZAKOLCZAI ATTILA: „Az ismeretlen szovjet–magyar háború”. *Évkönyv VI. 1998.* 351–359. o.
- Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Je. D. Orehova, V. T. Szereda és A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998, Roszsijszkaja Polityicseszkaja Enciklopegyija. 863 o.
- BARÁTH MAGDOLNA: A Szovjetunió és az 1956-os magyar válság. Dokumentumok. *Századok*, 1999. 3. sz. 644–645. o.
- Tánczos Gábor emlékkönyv.* Szerk. Ember Mária és Hegedűs B. András. Budapest, 1997, 1956-os Intézet. 333 o.
- POMOCÁTS BÉLA: „Demokratikus szocializmus” és „létező” diktatúra. *Kortárs*, 1998. 8. sz. 77–80. o.
- TÓBIÁS ÁRON: *A magyarok vére. Tudósítások tollal – mikrofonnal.* Budapest, 1997, Szerző. 682 o.
- BORBÁNDI GYULA: Toll és mikrofon. *Hitel*, 1998. 10. sz. 108–110. o.
- GYÖRI GYÖRGY: Tóbiás Áron: A magyarok vére. *Köznevelés*, 1998. október. 18. o.
- KOVÁCS ISTVÁN: Riportkrónika. *Kortárs*, 1998. 10. sz. 102–105. o.
- TÓKÉS RUDOLPH L.: *Hungary's negotiated revolution. Economic reform, social change and political succession, 1957–1990.* Cambridge, 1996, University. 544 o.
- HAJDU TIBOR: Ki beszél itt forradalomról? *Beszélő*, 1998. 1. sz. 30–32. o.
- VONÉCHE CARDIA, ISABELLE: *Magyar október vörös zászló és vörös kereszt között. A Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországon 1956-ban.* Budapest, 1998, Socio-typo. 259 o.
- SOMLAI KATALIN: A Nemzetközi Vöröskereszt '56-os szerepe. *Évkönyv VI. 1998.* 315–319. o.

Összeállította Györi László

LITVÁN GYÖRGY

HOFFMANN GERTRUD

1928–1999

Az idei július legvégén tudatos akarattal – egészségi állapota további romlását megelőzendő – véget vetett életének Hoffmann Gertrud tanár, pszichológus, 1956 utáni elítélt, az intézet Oral History Archívumának tanácsadója és külső munkatársa.

Elsősorban pedagógus, hivatott és szuggesztív nevelő volt. A budapesti bölcsészkaron szerzett biológia-pszichológia szakos tanári diplomájával az ötvenes évektől kezdve tanított a Fazekas Mihály, a Jurányi utcai gimnáziumban, majd az újpesti Könyves Kálmán és a budai Móríc Zsigmond Gimnáziumban. Tanítványai, mint a nemzetközi hírű karmesterré lett Peskó Zoltán vagy az író Sárközi Máttyás, külföldről is évtizedekig visszajártak hozzá, vagy élethosz-sziglan barátai maradtak, mint a nemrég fiatalon meghalt kiváló pszichológus, Gerő Zsuzsa. Börtönbüntetése után végül is egyéniségéhez és képességeihez illő tevékenységi kört talált, mint a II. kerületi Nevelési Tanácsadó vezetője. Sok nehéz életű vagy hányódó gyermek és fiatal, és sok szülő problémáit segített megoldani közvetlenül is, az általa irányított s részben általa „kinevelt” fiatal munkatársak révén is. A hetvenes évektől kezdve sűrűn publikált a szakmai folyóiratokban, előadásokat tartott tudományos konferenciákon. Elsősorban a pszichológiai szakismeretnek a pedagógiai gyakorlatban való felhasználása, később a nevelési tanácsadó hálózatnak a mentálhigiéniai ellátás rendszerében elfoglalt helye és szerepe foglalkoztatta. Erről szól az a röviddel halála előtt megjelent könyv, amelyet Horányi Annabellával együtt írt és publikált: *Pszichológiai és pedagógiai szolgálat a Nevelési Tanácsadóban*.

Pedagógiai tudása és tekintélye mögött nagyon határozott, modern lélektani és nevelési szemlélet, elvrendszer állt, amelyet elsősorban Mérei Ferenc közelében és körében szívott magába. Már egyetemista korában bejárt a Mérei által vezetett Mária Terézia téri Székesfővárosi Lélektani Intézetbe, majd Országos Neveléstudományi Intézetbe, a nevezetes és rövid életű ONI-ba, ahol eleven gyerekanyagon folytak akkoriban „Az együttes élmény” kísérletei, s más új, izgalmas vizsgálatok. „Az egyetemen vizsgáztunk, a Mária Terézia téren pedig tanultunk, ez volt a mi iskolánk” – fogalmazott az 1989. decemberi Mérei-emlékülésen tartott előadásában. A szétszóratás és „bujdosás” éveiben sem szakadt meg kapcsolata ezzel a körrel, amelyet mindvégig összetartott a közös szemléletmód és a szakmai és intellektuális igényesség. Talán nem véletlen, hogy az ötvenhatos cselekvésben és a későbbi bűnhődésben is többen találkoztak.

Hoffmann Gertrudról, akit 1959-ben a Mérei-per második csoportjában, a Méreihez ugyancsak közel álló Zsámboki Zoltán és társai perében ítélték el, a kívülállók többnyire azt tartották, hogy ő is Mérei révén „keveredett” bele a politikai tevékenységbe, amelytől addig távol állt. Ez azonban nem így történt, s ezt most, halála után, már fontos kötelességünk elmondani. Gerti ugyanis, rá nagyon jellemzően, önként és a legveszélyesebb időben vállalta

azt a tevékenységet, amely végül súlyos börtönbüntetéshez, lakásának elvesztéséhez és – minden bizonnyal – egészségének megromlásához vezetett.

Kedves barátaim, Gerti kedves barátai, akik ide gyűltünk erre a végső találkozásra, tudjuk, hogy mindnyájunknak megvan a maga külön-külön, többnyire hosszabbnál hosszabb története a vele való barátságról. Ha mindnyájan elmondhatnánk, s összetennénk, akkor lenne teljes és Hozzá méltó ez a megemlékezés. Én csak a magam történetét mondhatom el, azt is röviden, in medias res kezdve.

1956. november közepén, ezekben a sötét hetekben, telefonon jelentkezett, hogy beszélni szeretne velem. Hívása kissé meglepett, mert ismertük ugyan egymást egyetemi éveinkből, de közelebbi kapcsolatban vagy barátságban nem álltunk. Találkozásunkkor elmondta, hogy pár nappal korábban az utcán meglátott, amint Kende Péter barátommal beszélgettem, az volt az érzése – egyébként helyesen –, hogy valami politikai, ellenállási tevékenységről lehetett szó közöttünk, s ő ezennel felajánlja segítségét. (Most, hogy e régi történetet leírom, veszem csak észre, hogy egy ilyen ajánlat nagyon is gyanús lehetett – volna, ha nem ő teszi az ő sugárzó becsületességével és önzetlenségével.)

Nem tudhatta, hogy ajánlata mennyire kapóra jön: Kende éppen arról tájékoztatott, hogy a Gimes által alapított illegális *Október Huszonharmadika* számára a meglévőkön kívül egy második „nyomdára”, azaz sokszorosító műhelyre lenne szükség. Gép már akadt (a volt Országos Nemzeti Bizottságé a Belgrád rakparton), de kellően „tiszta” és kellően szeparált lakás is kellett hozzá. Olyan, mint az övé volt, a Bimbó úton, egy nagyobb ház földszintjén, külön bejárattal. Amikor kereken megmondtam neki, mire kérjük, láttam rajta, hogy ez – súlyban, veszélyességben – jócskán több, mint amire eredetileg gondolt. De azonnal, habozás nélkül igent mondott, és munka közben sem sokallta a jelenlétünket, sem ekkor, sem később, amikor Fekete Sándor *Hungaricus* vitairata készült a kis lakásban fél éjszakákon át.

De ez csak a kezdet volt. Valamivel később ő teremtette meg az összeköttetést Bibó Istvánnal, akit Sárközi Márta kis zugligeti házában ismert meg. Bibó érdeklődött a csoportunk tevékenysége és kiadványai iránt, s megígérte, hogy majd küld egy „összekötőt”. A Bimbó úton meg is jelent egy „svájci sapkás fiú”, elvitte Bibónak és önmagának a *Hungaricust*, majd négyesben, ugyanott, a háziasszony jóvoltából megbeszélést is tartottunk az írásról – meg a helyzetről. Eredetileg Gertinek köszönhetem tehát Bibó István és Göncz Árpád barátságát.

A sokszorosítás befejeztével Gerti nagyon tevékenyen működött a Mérei által kezdeményezett segélyezési akcióban (a letartóztatott írók és más értelmiségiek családjai számára gyűjtött pénz elosztásában és kézbesítésében). Ez pontosan rá szabott tevékenység volt, hiszen egyúttal lelki támogatást, erősítést is nyújthatott a megfélemlített és sokak által került írófeleségeknek. (Nem Déry vagy Háy feleségéről volt szó, hanem a kevésbé ismertekéről, akik elhagyatottabbak voltak.)

1958 októberében, néhány nappal a forradalom második évfordulója előtt tartóztatták le. A csoportból ő tudott a legtovább és a legjobban hallgatni, ezért ocsmány bosszút álltak rajta. Vida Ferenc „független” népbírói tanácsa aránytalanul magas, négy és fél éves büntetésre ítélte, amelyből megint csak aránytalanul sokat, kis híján három évet töltött le, méghozzá közbüntényes nők között, jórészt Kalocsán, mivel női politikai börtön nem létezett. Eközben idős apja, egyetlen hozzátartozója meghalt (anyját és nővérét Auschwitzban pusztították el), s lakását is elkobozták. De soha nem hallottam tőle a megbánás, a panasz vagy a szemrehányás egyetlen szavát sem. Amit életében vállalt, ugyanolyan tudatosan vállalta, mint most a halálát.

Így vállalta – fennhéjzás nélkül, szerényen, de öntudatosan – a maga ötvenhatosságát s annak szerinte logikus konzekvenciáit. 1979-ben habozás nélkül aláírta az elébe tett Charta-

tiltakozást, pedig az ő esetében ez biztos állásvesztést jelentett volna. Az utolsó pillanatban sikerült nevét levétneti a nyilvánosságra hozott listáról. Önzetlen barát és mindig segítőkész ember volt, és maradt egész életében.

Intézetünket annak létrejöttétől kezdve a magáénak érezte, s amikor az úgynevezett gyerekkutatás – az ötvenhatosok második nemzedékével, a kivégzettek és börtönviseltek gyermekeivel kapcsolatos vizsgálat – megindult, lelkesen vett benne részt mint pszichológus tanácsadó és mint jó néhány interjú készítője. Keresve sem lehetett volna alkalmasabb kérdezőt találni, hiszen nemcsak a témát és a kort s annak atmoszféráját ismerte, hanem a szülő-gyerekek kapcsolatnak is igazi szakértője volt, s mi, a barátai tudtuk a legjobban, titkon néha irigyeltük is érte, hogy milyen természetességgel és mennyi figyelemmel tud bizalmi kapcsolatot teremteni saját gyermekeinkkel. Így pótolta be, sokszorosán, életének azt a legnagyobb hiányát, hogy neki nem volt gyermeke.

Most, amikor halála után lakásán összeszedtük e munkájához készített jegyzeteit, előkerült egy idén májusban készített feljegyzése, amelynek egy részlete minden bizonnyal ide kívánkozik. Idézem: „Nagy örömmel fogadtam az ajánlatot, hogy részt vehetek ebben a vizsgálatban. Személyes érintettség fűz a témához, két szálon is. Húsz éven át folytatott gyermekpszichológiai ambuláns munkám során különösen foglalkoztattak azok az esetek, amelyekben a gyereket súlyos családi trauma érte: haláleset, nagy betegség, szabadságvesztés, durva válás. (Hozzáteszi: én is traumatizált gyerek voltam – a náciizmus által.) A másik személyes szál – folytatja – maga az '56-os forradalom, amiért annak idején magam is próbáltam tenni valamit. Kaptam is négy és fél évet, közel hármat le is ültem. A forradalom szellemének, eszméinek továbbélése, sorsa mélyen érdekel, érzelmileg érint. Az érintettség hatott: szenvedélyes érdeklődéssel vettem fel az interjúkat, majd többször is újra hallgattam, újra olvastam őket, és soha egy percig nem untam.”

Gertike, köszönjük Neked ezt is, meg mindent, a kifogyhatatlan törődést, gondoskodást. Mindig pótolhatatlan voltál, az is maradsz. Nagyon szomorúan búcsúzunk, de büszkén is, hogy ilyen barátunk volt, s hogy a barátaid lehettünk.

Elhangzott 1999. szeptember 21-én az Óbudai temetőben.

SUMMARIES

DOSSIER – STATE SECURITY

JÁNOS M. RAINER

The Organisation of the State Security and Personal History. Some thoughts of introduction with reference to *The File of T. Garton Ash*

János M. Rainer in his introduction to the dossier "The organisation of the state security and personal history" poses the question referring to *The File*, written by Timothy Garton Ash, whether the reality of the past is recoverable through sources of the institutionalised workshops of lying of the communist state security organisations. What kind of story can be built up on the papers which from the first offered deceptive stories on those kept under surveillance because of the informers precogitated standpoints? In 1989 there was hope that most of the sources would be accessible when the topic ceases to be taboo, but several obstacles continue to hinder the accessibility of the files of the state security to citizens and to historians alike. The studies of this volume are examples of the two possible approaches currently available. One of them tries to catch the genesis, the restructuring of the state security organisations of the Kadar period, while the other applies a different, perhaps more important genre, which is also the subtitle of Garton Ash's book: personal history. From this viewpoint, while the examination of the history of the organisation, its most important dates, direction, as well as its development, is not without value, it cannot however reveal more than other kinds of analytical study on the classical or reformed totalitarian regimes. On moral grounds, personal history has incomparably much effect and Garton Ash considers the "facing of the past" and "telling the truth" on the dictatorships primarily not as a historical but a moral and political problem in the Central and East European region.

ATTILA SZAKOLCZAI

The Reconstruction of the Armed Oppressive Forces at the Turn of 1956 and 1957

After November 4, 1956 one of the most urgent tasks of the Kadar government was to recruit a politically reliable and efficient armed force. In addition to the reorganisation of the police and the army, it led to the formation of a new state security organisation. The prompt execution of the government's intention however was hindered by diversionary and enforced promises made by those in power, such as the measures taken against the members of the state security in order to keep up appearances, as well as by the initial reluctance of the armed forces to take up the political role imposed by the government, and last but not least by the people who remained faithful to the revolutionary claims for long. Consequently, the political police created to crush resistance could start to re-conquer the streets only at the beginning of December.

Similarly, political departments which took over the duties of the State Security Office and had the task of tracing political enemies, began work at the beginning of 1957, and only afterwards could the whole machinery of the reprisals start to uproot even the memory of the Revolution.

MAGDOLNA BARÁTH

The Purge of the Ministry of Interior of the Former Members of the State Security, 1956–1962

The resolution of the CC of the Hungarian Socialist Workers Party in August 1962 settled definitively the abuses of power and in connection with them it also closed the gradual purge of the Hungarian state security organisations. The study shows the entire process of the purge, in progress since 1953, with a special interest in its general revision after 1956 and in the context of the resolution of the CC in 1962. Throughout the author analyses the ambiguous relations of the Kadar leadership with the state security and its former officials.

ÉVA STANDEISKY

Consequences of a Birthday

Kálmán Tompa, physician to many writers and artists and an art collector, celebrated his 60th birthday three times at the beginning of January 1958. He received compliments from about a hundred visitors, most of them writers and artists. Among the well-wishers were a few moles. Analysts from the Ministry of Interior came to the conclusion on the basis of their reports that a subversive plot was in the making. This group of political detectives specialised in the affairs of intellectuals kept under strict surveillance the most suspected. Their phones were tapped, bugs were hidden in their flats and new informers were recruited. This study reconstructs the birthday celebrations and analyses its official consequences. It also touches upon the methods of the Ministry of Interior and shows the process of how the unity of the writers disintegrated.

ZSUZSANNA KŐRÖSI, ADRIENNE MOLNÁR

"It was a long, nerve-racking, psychological fight." A Collection on the Basis of the Interviews in the Oral History Archive.

This is a selection of interviews sort out of the 1956 Collection of the Oral History Archive, Budapest, where the interviewees recollect how the Ministry of Interior made an attempt to recruit them. So the readers may have authentic, but subjective narratives on this historical procedure. The texts are edited and respect the anonymity of the interviewee when he/she asked it. At the beginning of each interview you can find a short biography and the main information on the original interview.

JÁNOS TISCHLER

The Polish State Security, 1954–1964

The gradual revision of the classical Stalinist model began in 1954 with the Polish state security. Although the following ten years can be divided into several sub-periods, it can still be considered only a period of transition compared to what happened after 1964. Two serious events forced the transition: Józef Światło, deputy head of the ill-famed Department 10, escaped to the West in 1953 and gave a series of interviews to Radio Free Europe; and Gomulka's return to power in October 1956. There were no more "earthquakes" like this in the state security up until 1989. While the main tasks were

unaltered, their methods were slacked and modernised. Brute force was pushed into the background, although it did not disappear totally, and focuses were modified several times. After 1956, in most of cases to guarantee order it was enough to make Polish society remember the violent methods and terror imposed by the state security in the Stalinist period and real measures were seldom taken.

CUSTOMARY LIVES AND LIFE STRATEGIES IN THE 20TH CENTURY

JÁNOS M. RAINER

Introduction

The idea of a workshop on Customary lives and Life Strategies in the 20th Century was born on the occasion of the biography competition announced by the Oral History Archive of the 1956 Institute in 1991. The participants of the workshop, Zita Sisák, Bálint Balázs and Márkus Keller under the direction of János M. Rainer made their selection from among the two hundred works aiming at recollecting the recent past in an understanding way through the analysis of a concrete customary life story. They wanted to see how the long term social-political changes had an impact on the individual lives and how historical events influenced everyday life. The three studies present the life of an old countrywoman, of a descendant of an aristocrat family who later became civil servant, and of a secondary school teacher. The protagonists recorded, composed or recomposed their life story in their old age and here a new generation, that of the grandchildren tries to understand them, and to offer a new, sociological-historical interpretation.

STUDIES AND ESSAYS

CSABA BÉKÉS

The Origins of the Cold War

In this essay the author, who is the founding director of the Cold War History Research Center in Budapest claims that the now available documentary evidence does not support the formulation of a definite answer to the question: which one of the superpowers bears greater responsibility for the starting the Cold War.

As for the role of East Central Europe, the author offers a delicately balanced answer, arguing that the sovietisation of the region was not a consequence of the Cold War since that process started as early as 1945–1946 and it was just speeded up from September, 1947. It was not the cause of the Cold War either, as the Western Powers tacitly recognized the Soviet Union's security zone in the region from the beginning. In support of his argument the author quotes a secret speech by Hungarian Communist Party leader Mátyás Rákosi on May 17, 1946 whereby he revealed Soviet plans for the establishment of COMINFORM and also declared a new policy, originating from Moscow, aimed at a smooth Communist takeover in the East Central European countries.

MARCIT BALOGH

Failed Turns in Clerical Policy or Attempts to Establish the National Catholic Church

This study focuses on two, unknown moments in the process of subordinating the

Hungarian Catholic Church to the state. Both of them aimed at separating the Hungarian Catholic Church from Rome. Some politicians of the left intended to make use of the Old Catholic Church, formed from the opposition of the 1st Vatican Council in 1871, and arrived in Hungary in 1930. The other idea was to incorporate the Hungarian Greek Catholics into the Orthodox Church according to the Soviet model in order to reduce the number of Catholics devoted to Rome. Both efforts were however aborted, but the Catholic Church in Hungary was hamstrung nevertheless.

ÁGNES SZÉCHENYI

The "Year of Transition" in the Life of a Periodical. The Revival and Ruin of *Válasz*, 1946–1949

It was Gyula Illyés and the widow of the former editor-in-chief Márta Sárközi who restarted the publication of *Válasz*, the periodical of the populist writers' movement. *Válasz* was a literary and social-political paper. The most prominent writers of Hungarian literature worked for it. Also István Bibó published most of his political studies here. The periodical offered writings on a vast range of topics: problems concerning the redistribution of lands, historical justice, equality of rights for the peasantry, institutional problems of popular education, reconsideration of the nation's past, responsibility in war and in the Jewish question, analyses of party policies, the peace treaty, the removal of ethnic minorities, etc. Its last number came out in 1949. This study shows the gradual worsening of the conditions for self-organisation in the literary world, the reduction of its scope of action and the way how the double-faced system turned to be a single-faced one. It also gives a portrait of the legendary Márta Sárközi.

PÉTER KENDE

Changes in the Interrelations of the Soviet Sphere after 1953

The period between 1953 and 1956 was a turning point in the policy of the USSR towards the Eastern European communist states. The reconsideration of their relationship was influenced by personal and other factors of Stalin's succession on the one hand, and on the other hand by the type and extension of the first crises in the western region of the empire to which the Soviet leadership failed to give a concerted response. By the end of the crisis the dependence of the Eastern European states was reconfirmed. It turned out to be clear that in this part of the world self-determination was not operative either theoretically or practically and countries could not apply it for their own good. At the same time it is also true however that after 1956 political leaders of the satellite states instead of playing a subordinated and mute role as they had done earlier, became some sort of allies of the Soviet leadership.

GYULA KOZÁK

Saint Masses

The study approaches the 1956 Revolution with sociological methods. It is an attempt to throw light on the social origin of the insurgents, as well as on the values which made them freedom fighters. By means of the theory of anomie of Robert K. Merton and a secondary analysis of the sporadic documents on the freedom fighters it comes to the conclusion that a significant part of the fighters were social outcast. It also offers the hypothesis that in 1956 there were three revolutions, communicating one with the other on different levels. The first was that of the reform communists (the intellectual élite); the second was the revolution of the workers councils, revolutionary councils and com-

mittees; and the third was that of the street - the freedom fighters. Finally, the author underlines the purity of the Revolution.

PÁL LÓCSEI

Twelve Days of Békéscsaba in the Revolution

This is a unique chronology of the 1956 revolution of Békéscsaba which remained faithful in those days to its tradition of being in opposition and critical towards authority. This chronological story begins with the picture of pondering expectation, it continues with the achievement of the liberty of press, and finally it culminates in the development and victory of the bloodless revolution of the masses. The last tragic pictures of the chronicle show the Soviet army which crushed the revolution of Békéscsaba in a general offensive on November 4. The author presents the events in their context considering in each situation and in the case of each actor the different hierarchy of factors. On the bottom level is the town recognising its own claims in the drift of history. Above it is the leader of the revolution, Budapest. On the top level, the counterrevolution of Moscow which was threatening from the very beginning and resorted to military intervention in the end.

LÁSZLÓ EÖRSI

Groups of Freedom Fighters in Kisfaludy Street

The two groups of freedom fighters in Kisfaludy Street belonged to the strongest centre of resistance in Budapest, with Corvin Köz as the center. Several of the insurgents took up arms against the Soviet tanks assaulting the capital in the first days of the Revolution. In the course of the cease-fire they, as members of the national guard, were engaged in maintaining order and arresting members of the former state security and party functionaries. They were involved in the attack against the headquarters of the Budapest Party Committee on October 30. After November 4 they kept on fighting against the Soviet intervention, and some of them were killed during the resistance. Suppressed the Revolution, some of those who survived left the country and others were prosecuted. Four of them were condemned to death and executed, most of them were sentenced to long terms of imprisonment.

PETER L. HIDAS

Canada and the Hungarian Jewish Emigration, 1956-1957

In 1956-57 following the Hungarian revolution nearly 200,000 persons, about two percent of the population of Hungary, fled to the West. Jews constituted about one-tenth of these refugees. Canada became the prime terminus for the new exodus of the Jewish '56-ers. One out of three immigrated to Canada.

Three factors facilitated their easy entry to Canada. Firstly, Canada was experiencing an economic boom during the summer of 1956. Secondly, anti-Semitism was on the decline in the country. Thirdly, federal and provincial authorities and Hungarian-Canadians and their organizations did much to bring and welcome the refugees to Canada. Canadian Jewish organizations did the same for their Hungarian brethren. The refugees managed to integrate with ease into Canadian society because of their educational and cultural background.

JÁNOS KENEDI

Small Master Singers. Some Thoughts on Miklós Kun's Book

János Kádár, general secretary of HSWP and György Aczél, secretary of the CC of HSWP wanted to make intellectual elite accept the legend that Hungary joined the military invasion of Czechoslovakia exclusively under pressure from the USSR. The participation in the intervention however depended on the resolution of the Politburo of HSWP and on Kádár's personal decision, as it had been a political initiative from the Hungarian side and not Soviet pressure which had insisted on the execution in 1958 of Imre Nagy and the other martyrs. Dictators usually prefer having the appearance of a victim, instead of an offender and this is what János Kenedi shows us in his essay which recovers the fiasco of the lip service through the examples of an independent poet and of a writer unable to join the guided influencing of public opinion.

Az 1956-OS INTÉZET
1074 Budapest
Dohány u. 74.
Telefon: 322 4026
Fax: 322 3084

*Az érdeklődők az 1956-os Intézet Közalapítvány alábbi szolgáltatásait vehetik igénybe:
Könyvtár – nyitva hétfő, kedd, szerda, péntek 9–15 óra között,
Oral History Archívum – nyitva hétfő, szerda 10–16 óra között,
az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteményében letétbe helyezett periratgyűjtemény
a kéziratár nyitva tartási idejében kutatható.
Az Oral History Archívumban és a periratgyűjteményben a kutatáshoz előzetes kutatási
kérelem szükséges.*

AZ 1956-OS INTÉZET KIADVÁNYAI

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján

Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta Hegedűs B. András
(az I–IV. és VI. köteteknél Rainer M. János,
a VII. kötetnél Ember Mária és Bohó Róbert közreműködésével)

I. Két közgazdasági vita

Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989. 207 o. 80 Ft

II. Filozófusvita

Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989. 127 o. 63 Ft

III. Történelemsvita

Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1990. 203 o. elfogyott

IV. Partizántalálkozó – Sajtóvita

Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1991. 280 o. elfogyott

V. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?

Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 178 o. 320 Ft

VI. Pedagógusvita

Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992. 178 o. elfogyott

VII. Iparművész vita – Orvosvita

Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 210 o. 320 Ft

Az 1956-os magyar forradalom

Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás

Írták: Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János

Szerkesztette: Litván György

Budapest, Tankönyvkiadó, 1991. 223 o. 100 Ft

UNGVÁRY RUDOLF: Utána néma csönd

A miskolci egyetem 1956-os diákszékesületének története

Budapest, Történelmi Igazságtétel Bizottság – 1956-os Intézet, 1991. 243 o. 170 Ft

Évkönyv I.

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Békés Csaba, Hegedűs B. András,

Litván György.

Az Évkönyv szövegét gondozta S. Varga Katalin

Budapest, 1956-os Intézet, 1992. 354 o. elfogyott

Évkönyv II.

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 361 o.

elfogyott

Évkönyv III.

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1994. 380 o.

480 Ft

Évkönyv IV.

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet, 1995. 440 o.

750 Ft

Évkönyv V.

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula,
Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 400 o.

1500 Ft

Évkönyv VI.

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter, Kozák Gyula,
Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 424 o.

1750 Ft

Ötvenhatról nyolcvanhatban

Az 1956-os forradalom előzményei, alakulása és utóélete című
1986. december 5-6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve
Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 334 o.

elfogyott

A vidék forradalma

Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai
Szerkesztette: Simon Zoltán,
technikai szerkesztő: Valuch Tibor
Debrecen, 1956-os Intézet, 1992. 114 o.

elfogyott

Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából

Szerkesztette: Kozák Gyula, előszó: Kende Péter
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 307 o.

360 Ft

VÁRALLYAY GYULA: „Tanulmányúton”

Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után
Szerkesztette: Murányi Gábor
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 339 o.

310 Ft

ZIMÁNDI PIUS: A forradalom éve

Krónika 1956-ból

Szerkesztette, a jegyzeteket és az előszót írta: Litván György
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1992. 390 o.

elfogyott

A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-rólSzerkesztette: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 242 o.

elfogyott

„Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában”Az 1991. június 13–15-én Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban
megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve (Kézirat gyanánt)

Szerkesztette: Békés Csaba

az 1956-os Intézet munkatársainak közreműködésével
Budapest, 1956-os Intézet, 1993. 155 o.

200 Ft

1956 dokumentumai Hajdú-BiharbanFőszerkesztő: Gazdag István, szerkesztők: Filep Tibor, Valuch Tibor
Debrecen, 1956-os Intézet, 1993. 509 o.

400 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban

Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 99 o.

elfogyott

„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!”

Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből

Szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1993. 356 o.

elfogyott

TYEKCIVSKA ÁRPÁD: A híboros és a katonaMindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 178 o.

230 Ft

WOROSZYLSKI, WIKTOR: Magyarországi napló, 1956

Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 123 o.

280 Ft

Pesti utca – 1956

Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből

Szerkesztette: Bindorffer Gyöngyi, Gyenes Pál, Kozák Gyula
Budapest, Századvég – 1956-os Intézet, 1994. 240 o.

420 Ft

Die Ungarische Revolution 1956

Reform – Aufstand – Vergeltung.

Mitglieder des Autorenkollektivs des Instituts für Geschichte
der Ungarischen Revolution 1956

Hg.: György Litván, János M. Bak.

Aus dem Ungarischen von Anne Nass.

Einleitung von Jörg K. Hoensch Wien, Passagen Verlag, 1994. 211 o.

1900 Ft

- HORVÁTH MIKLÓS: *Maléter Pál***
(Előszó: Mécs Imre)
Budapest, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, 1995. 399 o. 720 Ft
- Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben***
(I. Országos Jelenkor-történelmi Konferencia. Debrecen, 1994)
Szerkesztette: Valuch Tibor
Budapest, Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, 1995. 702 o. elfogyott
- Bibó István (1911–1979)***
Életút dokumentumokban
A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor
A felhasznált interjúkat készítette: Huszár Tibor és Hanák Gábor
Szerkesztette: Litván György és S. Varga Katalin
Budapest, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, 1995. 757 o. 1480 Ft
- A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról***
A kötetet összeállította, a bevezetést, a jegyzeteket,
valamint a Bibó István és társai peréről szóló tájékoztatót írta Kenedi János
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 220 o. elfogyott
- BÉKÉS CSABA: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában***
Tanulmány és válogatott dokumentumok
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 184 o. 480 Ft
- Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról***
Szerkesztette: Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 260 o. 720 Ft
- The Hungarian Revolution of 1956.***
Reform, Revolt and Repression, 1953–1963
Edited by György Litván
English version edited and translated by János M. Bak, Lyman H. Legters
London-New York, Longman, 1996. 221 o. 2900 Ft
- RAINER M. JÁNOS: *Nagy Imre. Politikai életrajz***
Első kötet. 1896–1953
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 556 o. 960 Ft
- Budapesti Oral History Archívum 1981–1996 Oral History Archive, Budapest 1981–1996***
Írta és szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 156 o. elfogyott
- STANDEISKY ÉVA: *Az írók és a hatalom, 1956–1963***
II. javított kiadás
Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 484 o. 980 Ft

1956 Kézikönyve. I. kötet: Kronológia, II. kötet: Bibliográfia,

III. kötet: Megtorlás és emlékezés

Főszerkesztő: Hegedűs B. András

A főszerkesztő munkatársai: Beck Tibor és Germuska Pál

Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 436 o., 312 o., 392 o.

elfogyott

Rendőrségi napi jelentések 1956. október 23.–december 12.

Összeállította és a bevezetőt írta: Kajári Erzsébet

A jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet és Szakolczai Attila

Budapest, Belügyminisztérium – 1956-os Intézet, 1996. 572 o. (Első kötet)

900 Ft

Egy francia diplomata a forradalomban

Guy Turbet-Delof 1956-os naplója

Szerkesztette: Litván György

Budapest, Francia Intézet – 1956-os Intézet, 1996. 180 o.

490 Ft

TISCHLER JÁNOS: Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai

Budapest, 1956-os Intézet – Windsor Kiadó, 1996. 264 o.

650 Ft

1956-ról a rendszerváltás küszöbén (Széchenyi Füzetek IX.)

Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Hegedűs B. András és Baló Péter

Budapest, Széchenyi István Szakkollégium – 1956-os Intézet, 1996. 168 o.

290 Ft

Győr 1956. I–II. Dokumentumgyűjtemény

Szerkesztette: Bana József, Borbély János,

Szakál Gyula, Szakolczai Attila, Vörös Jenő

A bevezető tanulmányt írta: Szakolczai Attila

Győr, Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatal kiadványa, 1996. 575 o.

600 Ft

Rewolucja. Wegierska 1956 roku

Reformy, bunt i represje 1953–1963

Pod redakcja György Litvána Przekład z języka angielskiego Janusz Stawinski

Warszawa, Instytut Studiów Politycznych Polskiej

Akademii Nauk, 1996. 292 o.

elfogyott

Pártok 1956

Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből

Szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter

Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 332 o.

780 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: Ferencváros 1956

A kerület fegyveres csoportjai

Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 340 o.

890 Ft

BECK TIBOR–GERMUSKA PÁL: Forradalom a bölcsészkaron

Szerkesztette: Hegedűs B. András.

Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 248 o.

590 Ft

ANDRZEJ PACZKOWSKI: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989

Fordította: Pálfalvi Lajos

A fordítást az eredetivel összevetette: Tischler János

Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 468 o.

1750 Ft

Rendőrségi napi jelentések 1956. december 13.–december 31.

Összeállította és a bevezetőt írta: Kajári Erzsébet

A jegyzeteket készítette: Kajári Erzsébet és Szokolczai Attila

Budapest, Belügyminisztérium – 1956-os Intézet,

1997. 476 o. (Második kötet)

900 Ft

BOROS GÉZA: Emlékművek '56-nak

Főszerkesztő: Kozák Gyula, szerkesztő: Kőrösi Zsuzsanna

Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 288 o.

2400 Ft

Tánczos Gábor emlékkönyv

Szerkesztette: Ember Mária és Hegedűs B. András

Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 336 o.

990 Ft

CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN–CSERENYEI GÉZA:**Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzúzására – 1947**

Tanulmány és válogatott dokumentumok

A dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta

Cserenyey Géza, Csicsery-Rónay István, Palasik Mária

Szerkesztette: Palasik Mária

Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 460 o.

1750 Ft

KÖVÉR GYÖRGY: Losonczy Géza 1917–1957

Felelős szerkesztő: E. Bártfai László

Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 408 o.

1750 Ft

A fordulat évei 1947–1949

Politika, képzőművészet, építészet

Szerkesztette: Standeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János

Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 348 o.

4000 Ft

Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon

Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve

Szerkesztette: Hegedűs B. András, felelős szerkesztő: Kőrösi Zsuzsanna

Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 168 o.

690 Ft

RÉVÉSZ SÁNDOR: Egyetlen élet. Gimes Miklós története

Budapest, Sík Kiadó – 1956-os Intézet, 1999. 496 o.

1900 Ft

ATA KANDÓ: Édes hazám, Isten veled!

Szerkesztette: Gera Mihály

Budapest, 1956-os Intézet – Interart Stúdió, 1999. 96 o.

1500 Ft

RAINER M. JÁNOS: Nagy Imre. Politikai életrajz

Második kötet. 1953–1958

Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 488 o.

2000 Ft

„Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére”

Georgiosz Vasziliu elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak

Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 112 o.

750 Ft

CD-ROM

A magyar forradalom és szabadságharc enciklopédiája.

1956. október 6.–december 12.

Budapest, 1956-os Intézet, 1999.

7900 Ft

VIDEOKAZETTA

Tükörcserepek. Magyarország, 1956

Rendezte: Vitéz Gábor,

szakértő: Hegedűs B. András, operatőr: Rák József

Gyártó: Fővárosi Oktatástechnikai Központ – Magyar Tudományos Média Műhely

(Eredeti archív felvételek a forradalomról) Budapest, 1996.

elfogyott

Az 1956-OS INTÉZET kiadványai megrendelhetők:

1074 Budapest, Dohány u. 74.

Telefon: 322-4026, Fax: 322-3084

Internet: www.rev.hu, e-mail: rev13199@helka.iif.hu